प्रारंभ करतांना माझें अंतःकरण कंपित होऊन जीभ अडखळते, त्याचप्रमाणें या विषयाच्या व्यापक सर्वश्रेष्ठतेमुळेही माझी स्थिति भांबावल्यासारखी होते. सर्व विद्यांची अधिष्ठात्री देवता, व भारताच्या सांस्कृतिक वाङ्मयांत पूज्यता पावलेले मंगलमूर्ति गजाननही ज्या ग्रंथाच्या गौरवामुळें जागोजागी चिंतनशील बनले, त्या या ग्रंथाच्या रहस्याचें उद्घाटन मी पामर काय करणार ! श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या विनीत शब्दांत मी आपणास एवढीच विनंती करतो की, केवळ माझी वाणी पवित्र होण्यासाठीच मी हा वाग्व्यापार करीत असल्यामुळे आपण ' अति हळुवारपण चित्ता आणुनिया ' तो ऐकावा. मला महाभारत कितपत समजले आहे तें आपल्यासमोर मी मांडणार आहे. त्यातील त्रुटी आपण भरून काढाव्या व नरनारायणांच्या श्रेष्ठतेचें वर्णन करणाऱ्या या ग्रंथाच्या रसग्रहणांत आपण व मी आपल्या जीवनातील कांही क्षण सार्थकी लावावे एवढीच माझी इच्छा आहे

ग्रंथविस्तार

श्रीमन्महाभारत हा एक लक्ष श्लोकांचा ग्रंथ आहे. त्याच्या विस्तारामुळेच तो ग्रंथ एककर्तृक नसावा असें पुष्कळांनी प्रतिपादन केलें आहे. पण केवळ विस्तार म्हणून त्याच्या एककर्तृकत्वावर ऐतिहासिक दृष्टीने आक्षेप घेता येत नाही एकनाथ महाराजांच्या काळखंडांत दासोपंत गोसावी या नावाच्या एका संत कवीने सव्वा लक्ष पदसंख्येचा ' गीतार्णव ' नावाचा ग्रंथ व तितक्याच पदसंख्येचा ' पदार्णव ' नांवाचा दुसरा ग्रंथ निर्माण करून शिवाय इतर अनेक गद्यपद्यात्मक संस्कृत व मराठी ग्रंथ निर्माण केले असा मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात उल्लेख आहे अडीच लक्ष पदसंख्येची निर्मिति करूनही ग्रंथकाराची नवीन ग्रंथनिर्मितीची शक्ति जर शिल्लक राहू शकते, तर व्यासांसारख्या दिव्य प्रतिभेच्या व्यक्तीने एक लक्ष श्लोकांचा ग्रंथ निर्माण करणें ही गोष्ट अशक्य कोटीतील कां वाटावी?

महाभारताचें महत्त्व भारतवर्षाच्या सांस्कृतिक वाङ्मयांत अपरंपार आहे. ब्रह्मयज्ञ नांवाच्या आह्निक क्रियेत महाभारताचा 'स्वाध्याय' म्हणून उल्लेख येतो. ऋग्वेदाच्या खालोखाल महाभारताला पूज्य मानण्यांत येतें. जगांतील सर्व महाकाव्यांत विस्तारानें महाभारत सर्वश्रेष्ठ आहे. 'इलियड' (Iliad) आणि 'ओडेसी' (Odyssey) या दोघांना एकत्र केलें तर जेवढा ग्रंथ होईल त्याच्या आठपट तरी महाभारत मोठें आहे. रामायणापेक्षा तें चार पटीने मोठें म्हणतां येईल. शिवाय हरिवंशाची जर खिलपर्व म्हणून महाभारतांतच असलेली गणना ध्यानांत घेतली तर ही संख्या अधिकच वाढते. महाभारताला केवळ महाकाव्य म्हणून म्हणतां येणार नाही असा आपला अभिप्राय 'History of Indian Literature' या भारतीय वाङ्मयाच्या आपल्या इतिहासग्रंथांत डॉ. विन्टरनिट्झ यांनी व्यक्त केला आहे. ते म्हणतात :

"It is only in a very restricted sense that we may speak of the Mahabharat as an 'Epic' and a 'Poem', Indeed in a certain sense, the Mahabharát is not one poetic production at all, but rather a whole literature."

ग्रंथाचें स्वरूप

महाभारतांत केवळ कुरुपांडवांच्या युद्धाचा इतिहास आहे अशी जरी रूढ समजूत असली तरी प्राचीन सांस्कृतिक संकेत तसे नाहीत. कुरुपांडवांच्या युद्धाचा इतिहास सांगण्याच्या निमित्तानें वाङ्मय या शब्दानें अभिप्रेत असलेलें आर्य राष्ट्राचें सर्व काही या ग्रंथांत समाविष्ट झालेलें आहे. महाभारताचा प्राचीन टीकाकार नीलकंठ आपल्या टीकेच्या प्रारंभीच्या प्रस्तावनेंत असें म्हणतो की,

'इह खलु भगवान्पाराशर्यः परमकारुणिको मन्दमध्यमतीननुगृहीतुं चतुर्दशविद्यास्थानरहस्यान्येकत्र प्रदर्शयिषुर्महाभारताख्यमितिहासं प्रणेष्यन्प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकरूपेण निबध्नन्नर्थात्तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगमभिधेयादि दर्शयति.।'

याचा तात्पर्यार्थ असा की, समाजांतील सर्व थरांना मार्गदर्शन करून त्यांच्यावर कृपा करावी या हेतूने परमदयाळू व्यास महर्षींनी चौदा विद्यांच्या रहस्याचें एकत्र दिग्दर्शन करण्याच्या हेतूने हा ग्रंथ निर्माण केला आहे. व्यासांनी महाभारताच्या रूपानें कोणतें महत्त्वाचें कार्य पार पाडलें याचें जें वर्णन महाभारतांत अगदी प्रारंभींच्याच अध्याय १ व २ यांत केलें आहे त्यावरून प्रत्यक्ष महाभारतांतच महाभारताचें जें स्वरूप सांगण्यांत आलें आहे त्याची कल्पना येईल.

तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वण. ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ १८
भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।
संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम् ॥ १९
वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् ॥ २१
आचख्युः कवयः केचित्सम्प्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २६
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद् द्विजातिभि. ॥ २७
अलङ्कृतं शुभैः शब्दै. समयैर्दिव्यमानुषैः ।
छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २८
तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुत ॥ ५४
ब्रह्मन् वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया ।
साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥ ६२
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥ ६३
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयः ।
विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ॥ ६४

चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणानां च कृत्स्नशः ।
तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ६५
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह ।
ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥ ६६
न्यायशिक्षाचिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा।
हेतुनैव समं जन्म दिव्यमानुषसंज्ञितम् ॥ ६७
तीर्थानां चैव पुण्यानां देशानां चैव कीर्तनम् ।
नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ॥ ६८
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् ।
वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥ ६९
यच्चापि सर्वगं वस्तु तच्चैव प्रतिपादितम् ।
परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ॥७०
अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः ।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकम् ॥ ८४
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः ।
तथा भारतसूर्येण नृणां विनिहतं तमः ॥ ८५
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।
नृबुद्धिकैरवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनम् ॥ ८६
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥ ८७
सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
पर्जन्य इव भूतानामक्षयो भारतद्रुमः ॥ ९२
भ्रूणहत्यादिकं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ॥ २६९
पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् ।
चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ॥ २७२
तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम् ॥ २७३
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७४

— महाभारत, आदिपर्व अध्याय

यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ ३८२
अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ ३८३
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलगिरं श्रुत्वा रूक्षा ध्वांक्षस्य वागिव ॥ ३८४
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ ३८५
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ ३८६
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः ।
इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः ॥ ३८७
अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ ३८८
इदं कविवरैः सर्वैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ ३८९
अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ॥ ३९०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय २

यावरून महाभारत म्हणजे निव्वळ कुरुपांडव युद्धाचा इतिहास नसून आर्यांचें तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र, व्यवहारशास्त्र, कामशास्त्र, इतिहासशास्त्र, इत्यादि सर्व शास्त्रांचें एकत्र विस्तारपूर्वक दिग्दर्शन करणारा महान् सांस्कृतिक ज्ञानकोशच होय याची कल्पना येईल. या सांस्कृतिक ज्ञानकोशाच्या महत्त्वेचें वर्णन मी माझ्या तुटक्या वाणीने करण्यापेक्षा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या तेजस्वी शब्दांतच तें आपणांस सांगतों. ज्ञानदेव आपल्या भावार्थदीपिकेच्या प्रस्तावनेंत महाभारताचें वर्णन करतांना म्हणतात. .

आतां अवधारा कथा गहन । जे सकळ कौतुका जन्मस्थान ।
कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरूचें ।। २८
ना तरी सर्व सुखाची आदि । जे प्रमेय महानिधि ।
नाना नवरस सुधाब्धि । परिपूर्ण हे ।। २९
की परमधाम प्रकट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ ।
शास्त्रजातां वसौट । अशेषांचे ।। ३०
ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार ।
लावण्यरत्न भाण्डार । शारदेचें ।। ३१
भानूतेजें धवळलें । जैसें त्रैलोक्य दिसें उजळिलें ।
तैसें व्यासमति कवळिलें । मिरवे विश्व ।। ३९
जें अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरूपम ।
परम मंगलधाम । अवधारीजो ।। ४९

—ज्ञानेश्वरी अ. १

या महान् सांस्कृतिक ज्ञानकोशांत आर्य राष्ट्राच्या जीवनदृष्टीचें व ध्येयवादाचें यथार्थ व संपूर्ण दिग्दर्शन झालेलें आहे. त्याची मधुरता व त्याचा प्रभाव इतका विलक्षण आहे की, दीडदोन सहस्रके तरी भारतीय मनावर त्याने अलौकिक प्रभुत्व गाजविलेलें असून परकीय लोकांचा या वाङ्मयाच्या महासागराशीं जेव्हा संबंध आला तेव्हा त्यांतील अत्यत तेजस्वी रत्नांनी त्यांच्याही मनावर विलक्षण परिणाम करून त्यांना सदाचें भारून टाकलें आहे.

+ + +

२. महाभारताचें श्रेष्ठत्व

महाभारताच्या रचनेनंतर भारतीय मनावर त्यानें जे अप्रतिहत अधिराज्य गाजविलें तें खरोखरी अपूर्व आहे. व्याकरणशास्त्र, मंत्रशास्त्र, राज्यशास्त्र; नीतिशास्त्र, व्यवहारधर्म, आपद्धर्म, मोक्षधर्म तत्त्वज्ञान, काव्य, छंदःशास्त्र, नाटकादि इतर ललित कृति या सर्व क्षेत्रांतून ख्रिस्तपूर्व पांचव्या शतकापासूनच महाभारताचे उल्लेख येतात. विख्यात मीमांसक कुमारिलभट्ट व भगवत्पूज्यपाद श्रीमदाद्य शंकराचार्य हे तर श्रुति म्हणूनच त्याचा उल्लेख करतात. भासाचीं बहुतेक नाटकें महाभारतातील कथानकांवर आधारलेली आहेत. संस्कृत वाङ्मयांत महाकवि म्हणून ज्यांचा उल्लेख येतो, त्यांच्या कृति महाभारतांतील उपकथानकांवर आधारलेल्या आहेत. हें पाहिलें म्हणजे 'इतिहासोत्तमादस्मात् जायन्ते कविबुद्धयः' ही महाभारताच्या कर्त्याची आत्मप्रत्ययाची उक्ति सार्थ आहे असें वाटू लागतें. 'कनिष्ठिका सार्थवती बभूव' असें ज्याचें संस्कृत साहित्यांतून यथार्थ वर्णन येते व शारदेचा विभ्रम म्हणून ज्याला गौरविण्यांत येतें, त्या कविकुलगुरु कालिदासाची विख्यात कृति जें 'अभिज्ञान शाकुंतल' नाटक तें महाभारतातील शाकुंतलोपाख्यानावर आधारलेलें आहे. शाकुंतलाची योग्यता स्वतन्त्र वर्णन करून सांगण्याची आवश्यकता नाही विख्यात जर्मन कवि गटे याला स्वर्ग व पृथ्वी यांच्या उत्फुल्ल वैभवाच्या एकीकरणाचा महान् साक्षात्कार शाकुंतलाने झाला होता हे प्रसिद्ध आहे संस्कृत भाषेतील दुसरा महाकवि माघ याच्या 'शिशुपालवधम्'च्या प्रौढ, सुश्लिष्ट व अर्थगंभीर काव्याची रचना महाभारतांतील सभापर्वांतर्गत शिशुपालवधाच्या प्रकरणाच्या आश्रयाने झालेली आहे. 'विद्वदौषध' असें ज्याचें यथार्थ वर्णन करताल तें श्रीहर्षाचें विख्यात नैषध काव्य

---

१ व्याख्यान २ रे, दि. २७ मार्च १९५१

महाभारतांतील नलोपाख्यानावर आधारलेलें आहे. तात्पर्य संस्कृतांतील सर्व श्रेष्ठ महाकवींच्या प्रतिभाविलासाचें अधिष्ठान व जीवनधन म्हणजे महाभारत होय.

व्यासोच्छिष्ट जगत्त्रयं

भारतवर्षांतील सर्व प्रांतिक भाषांतून महाभारतावर जशीं स्वतंत्र काव्यें निर्माण झालीं त्याचप्रमाणे महाभारताचीं अनेक रूपांतरेंही झालेलीं आहेत व ती सर्व अतिशय लोकप्रियही आहेत. मराठी भाषेंत योगींद्र श्रीज्ञानदेवांपासून तों मुक्तेश्वर, मोरोपंत व वामन पंडितांपर्यंत किंबहुना, रघुनाथ पंडितापर्यंतच्या सर्व प्राचीन महाकवींच्या प्रतिभेचे उन्मेष महाभारतानेच घडविले आहेत. अर्वाचीन खाडिलकरांसारखे नाटककार राजकीय प्रचाराप्रीत्यर्थ आपल्या कृति निर्माण करूं लागले तों त्यांना महाभारताइतकें दुसरें समर्थ साधन त्या प्रसारासाठीं आढळलें नाही. नुसतें वाङमयात्मक जीवनच नव्हे, तर व्यवहार्य जीवनदेखील महाभारतावर आधारलें गेलें आहे. भारताचें सर्व सांस्कृतिक जीवन महाभारतप्रणीत धर्माधर्मांच्या व्याख्यांच्या सारणींतूनच निर्माण झालें आहे. महाभारतांत वर्णन केलेल्या युद्धशास्त्रांतील डावपेचांचा व व्यूहरचनेचा उपयोग भारतवर्षांतील लोक अलेक्झांडर दि ग्रेटच्या काळापर्यंत करीत असत व शेवटी त्या काळांतील एका प्रजासत्ताकाच्या शकट व्यूहानेच अलेक्झांडरच्या ग्रीक सैनिकांना कच खाऊन व माघार घेऊन परत फिरण्यास भाग पाडलें असा इतिहास आहे. व्यष्टि-समष्टींचे धर्म, विधिविधानें व प्रायश्चित्तें, आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांची वैयक्तिक, गृह्य, व सामाजिक कर्तव्यें, त्यांच्या जीवनाचें आध्यात्मिक साध्य व त्यांचीं साधनें, चातुर्वर्ण्यात्मक समाजरचना, व त्यांचीं कर्तव्यें या सर्वांचें महाभारतात केलेलें दिग्दर्शन प्रमाण मानून आर्य राष्ट्राचें सांस्कृतिक जीवन सहस्रावधि वर्षें चाललेलें आहे. भारतांतून निर्माण झालेला भक्तिसंप्रदाय तर शतकानुशतकें भारतीय मनावर वर्चस्व गाजवीत आहे. राष्ट्रीय अधःपतनाच्या वेळीं या

भक्तिसंप्रदायाच्या पुनरुज्जीवनानें महाराष्ट्रांत ज्ञानेश्वर महाराजांपासूनची संतपरंपरा निर्माण झाली व उत्तरेंत गोस्वामी श्रीतुलसीदास, भक्तकवि श्रीसूरदास प्रभृतीनी राष्ट्रीयतेच्या घटक तत्त्वांवर भारतीय समाज स्थिर केला व त्याचे देदीप्यमान पुनरुत्थान घडवून आणलें. कर्मयोगाचा दिव्य संदेश स्वतःच्या भाष्यांतून देऊन लोकमान्य टिळकांनीं आधुनिक युगात महाभारताच्या साहाय्यानें राष्ट्रीय पुनरुत्यानाचें आंदोलन उत्पन्न केले. गीतारहस्यानें आमच्या आंदोलनांना नैतिक व आध्यात्मिक अधिष्ठान दिलें अशी बंगाली क्रांतिकारकांची व त्यांच्या आतरप्रातीय कीर्तीच्या नेत्यांची साक्ष आहे. तात्पर्य, महाभारताच्या अपार सामर्थ्याला दिशा व काळाचीं बंधनें नसून पुनरुत्थानाच्या प्रत्येक क्षणी त्याचा जसा उपयोग झाला आहे त्याचप्रमाणे प्रत्येक नव्या समस्येला त्याच्यांतून उत्तर मिळत गेलें आहे. म्हणूनच 'व्यासोच्छिष्ट जगत्त्रय' असे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी उद्गार काढले आहेत

श्रीमन्महाभारतात असें म्हटले आहे की, 'यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्!' जे येथे प्रतिपादन केलें आहे तेंच सर्व विश्वात आहे व जे येथे नाही असे कोठेही काही अपूर्व आढळावयाचें नाही. याचा अर्थ असा आहे की, विश्वाच्या सर्व व्यापारांचें व त्याच्या पाठीमागच्या शाश्वत आणि अशाश्वत अशा सर्व प्रकारच्या प्रेरणांचें महाभारतांत संपूर्ण दिग्दर्शन झालेले आहे नामें व रूपे कितीही बदलली व साधनांच्या बाह्य स्वरूपांत केवढाही थारेपालट घडून आला तरी मानसशास्त्रज्ञाचें असें मत आहे की, सामाजिक व वैयक्तिक मनोवृत्ति व तिचे नैसर्गिक व्यापार अनादिकालापासून एकरूपच असतात व त्यांच्याच वेगवेगळ्या प्रकारच्या विहरणाचा व्यापार म्हणजेच मानवी इतिहासाचा ओघ होय जो काय बदल किंवा जी काय भिन्नता असेल ती त्या विहरणाच्या बाह्य कवचापुरतीच असते. अतःप्रेरणा व त्यांचे संघर्ष तेच चालू असतात. महर्षि व्यासानी ही गोष्ट ओळखून या विहरणाचे व त्याच्या तरल

अशा गतीचें आणि त्यामुळें घडून येणाऱ्या परिणामांचें जें भव्य चित्र महाभारतांत चित्रित केलें आहे तें इतकें सर्वकष स्वरूपाचें आहे, की, इतिहासाच्या ओघांत व्यक्ति व समाजाच्या अवस्थेंतील नांवें, रूपें, व साधनांचें दृश्यस्वरूप कितीही बदललें तरी प्रत्येक संघर्षाच्या व साम्याच्या मुळाशीं त्याच त्या अंतःप्रेरणा व त्यांचेच विहार आढळल्यावांचून राहणार नाहींत. म्हणूनच जें महाभारतीं नाही 'तें नाहीच लोकत्रयी' ही ज्ञानदेवांची उक्ति अगदी सार्थ ठरते.

नवरससुधाब्धि

काव्य म्हणून महाभारताचा विचार केला तर नवरसांचा जो अति भव्य व उत्कट आविष्कार महाभारतांत दृष्टोत्पत्तीस येईल त्याच्यासमोर कोणत्याही कवीची प्रतिभा विनत झाल्यावांचून राहणार नाहीं. रसराज शृंगाराचें नलदमयंतीसारख्या उपाख्यानांतून जें आविष्करण झालें आहे त्याने कवि, चंपूकार व शब्ददृष्टीचे इतर अनेक ईश्वर यांना तर खाद्य पुरविलेंच आहे पण इतर अनेकांच्या प्रतिभेला अजूनही फुलोरा आणण्याचें त्यांत सामर्थ्य आहे. भीष्मांच्या रूपाने महाभारतकारांनी विशुद्ध वीररसाचा जो आविष्कार केला आहे तो केवळ अपूर्व होय. संपूर्ण भीष्मपर्व म्हणजे त्या रसाचें संविधानक होय. वीररसाचा रौद्र वा भयानक रसाशीं झालेला शबलित आविष्कार सर्वत्र आढळेल. वीररसाचा शबलित परंतु उत्कट आविष्कार द्रोणपर्वातील अभिमन्यूच्या युद्धांत दृष्टीस पडतो, पण भीष्मपर्वातील वीररस संमिश्र नसून शुद्ध आहे. त्यांत अंगांगीभाव देखील नाही हें त्याचें खरें वैशिष्ट्य होय. संस्कृत साहित्यशास्त्रांत वीररसाचा स्थायीभाव उत्साह हा दाखविलेला आहे. बहुधा महाकवींच्या काव्यांतून वीररसाचा जो आविष्कार होत असतो तो रौद्रांतच पर्यवसित होतो. कारण विशुद्ध स्वरूपांत क्रोध या स्थायी भावाशी मुळीच भेसळ न झालेला असा उत्साहाचा आविष्कार सहसा कोणाला करतां येत नाही. वीररस म्हटला की, त्यांत युद्ध आलेंच व युद्ध म्हटलें की, त्यांत क्रोधाचा भाग

आलाच. महाभारताच्या भीष्मपर्वात असें आढळावयाचें नाही. या पर्वाच्या नायकाच्या अंत:करणांत केवळ क्षात्र कर्तव्यपालनाचा अपूर्व उत्साह असून त्यांत प्रतिपक्षाविषयी मुळीच क्रोध नाही. उलट त्यांतील विशेष कुशल रणपंडितांविषयी एक प्रकारच्या वात्सल्य-मिश्रित कौतुकाचा आविष्कार आहे. उत्साह या स्थायी भावाचा व वीररसाचा इतका विशुद्ध आविष्कार व्यासांवांचून दुसऱ्या कोणाचीही प्रतिभा आजवर करू शकलेली नाही. निदान माझ्या तरी आढळांत नाही.

वीररसाप्रमाणेच महाभारतांतील करुण रसाचा आविष्कार देखील अनुपम व अलौकिक आहे. उपाख्यानांतून देखील महाभारताने नवरसाचे दिव्य व परिपूर्ण आविष्कार करून दाखविले आहेत. तर मग प्रत्यक्ष आख्यानाविषयी बोलावयासच नको. अभिमन्युवधानंतरचा सुभद्रा, कुंती, द्रौपदी, व युधिष्ठिर यांचा विलाप, पांडवांच्या शिबिरांतील स्मशानशांतता, व अर्जुनाचे शोकोद्‌गार यांनी कोणाचेंही अंत:करण द्रवल्यावाचून राहणार नाही. अपार पराक्रमाच्या आविष्कारानंतर त्यांतूनच उत्पन्न झालेलें एक करुण वातावरण कोणाच्याही अंत:करणाची सदाची पकड घ्यावयास समर्थ आहे. भीषण महायुद्धांत भारतांतील बहुतेक सर्व वीरश्रेष्ठांचें पतन झाल्यानंतर त्यांच्या स्त्रियांच्या दु:स्थितीच्या व विलापांच्या वर्णनासाठी निर्माण झालेलें स्वतंत्र स्त्रीपर्व तर करुणरसाचें आगरच आहे. कर्ण आपला बंधु आहे हे समजल्यावर युधिष्ठिराने केलेला विलाप आजही सर्वांच्या अंत:करणाला चटका लावावयास पूर्ण समर्थ आहे आणि तें द्रौपदीवस्त्रहरणाचें करुणामय दृश्य! त्याची तुलना तरी कोणाला दुसऱ्या कशाशी करता येईल काय? एकवार भारतवर्षाची सम्राज्ञी होऊन जिला अभिषेक झाला, पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णाने जिला आपली भगिनी म्हणून मानलें, ती महासती याज्ञसेनी मदांध सत्ताधीशांकडून भर सभेत केस धरून फरफटत ओढीत आणली जात आहे, तिच्या केसांना हिसडे देत तिची अब्रू चवाठ्यावर मांडण्याचा निकराचा प्रयत्न सुरू आहे,

डोळ्यांतून अनिवार अश्रुसरित् कोसळत आहे, व अशा स्थितीत खाली माना घालून बसलेल्या पराक्रमी कुरुवृद्धांना 'मी दासी आहें काय?' असा प्रश्न ती विचारीत आहे, हें दृश्य नुसतें कल्पनेंत आल्यावरही ज्याचे डोळे पाणावणार नाहीत व अंतःकरण पाझरणार नाहीं त्या महापुरुषाची गणना 'स वै मुक्तोऽथवा पशुः' या कोटीतच करावी लागेल.

घटोत्कच युद्ध, गीतेंतील सुविख्यात विश्वरूपदर्शन, द्रौपदीला वस्त्रें पुरविण्याचा प्रसंग, कृष्णशिष्टाईच्या वेळीं भगवान् श्रीकृष्णाचें विश्वरूपदर्शन, वनपर्वातील हनुमंताच्या स्वरूपाचा भव्य आविष्कार इत्यादि महाभारतांतील अद्भुत रसाचे आविष्कार प्रसिद्धच आहेत. कीचकवधाच्या प्रकरणांतील कीचकाच्या वधानंतर भीमानें केलेली त्याच्या प्रेताची दुर्दशा व दुःशासनाचा कंठनाल चिरून त्यानें केलेलें रक्तप्राशन, आजही भीरूच्या अंगावर रोमांच उत्पन्न करणारा भयानक रसाचा आविष्कार म्हणून दाखवितां येण्यासारखे आहेत. महायुद्धानंतर रणभूमीवरील प्रेतांच्या भोंवती मांसभक्षी श्वापदांच्या, पक्ष्यांच्या व क्रव्यादांच्या घिरट्या घालणाऱ्या थव्यांचें वर्णन, कुरतडलेल्या जिव्हांचें, फोडलेल्या डोळ्यांचें व लचके तोडलेल्या शरीरांचें वर्णन म्हणजे बीभत्सरसाचा मूर्तिमंत आविष्कारच होय. अलीकडच्या साहित्यशास्त्रांत बीभत्साला रस मानावें की नाही, त्यांत चर्वणा कशी उत्पन्न होणार व ती चर्वणा एखाद्या महाकाव्याचा विषय कसा होऊं शकेल, यासंबंधीचे वादविवाद चालू आहेत व बीभत्साला रसाच्या क्षेत्रांतून बाहेर घालवून देण्याच्या निर्णयापर्यंत हे वादविवाद पर्यवसित होत आहेत. बीभत्साला रसत्व कसें येऊं शकतें, त्यांत चर्वणा कशी निर्माण होऊं शकते, व तो महाकाव्याचा विषय कसा होऊं शकतो याचें निदर्शन म्हणजे महाभारतांतील हें प्रकरण होय असें म्हटलें तरी चालेल. तें वाचून तरी कोणत्याही *मर्मज्ञाला बीभत्साचें रसत्व नाकारतां येणार नाहीं.* सौप्तिक पर्वांतील अश्वत्थाम्यानें रात्री केलेल्या संहारानंतरच्या शिबिराच्या अवस्थेचें वर्णन यातच समाविष्ट होतें. द्रोणपर्वात रौद्ररसाचा

अत्यंत उत्कट आविष्कार झालेला आहे. शांतिपर्व व गीतेंतील कित्येक प्रकरणें शांतरसाचा आविष्कार म्हणून निर्देश करतां येण्यासारखीं आहेत. शांतरस म्हणजे सर्व वृत्तींची लीनता. महाभारतांत शांतिपर्वातील कित्येक उपाख्यानांतून त्याचा उत्कट आविष्कार झालेला आहे. महाभारतांतील हास्यरस इतका प्रसंगनिष्ठ व निर्मळ आहे की घाणेरडे विष्णुशर्म्याचे वर्णन देण्याऐवजी काव्यप्रकाशकारांच्या प्रतिभेने त्याचाच उपयोग कां करुन घेतला नाही याचेंच कोणालाही आश्चर्य वाटावे. वानगीदाखल हास्यरसाचें एकच उदाहरण मी आपणास सांगतो. कीचकाच्या वधासाठी द्रौपदी व भीमसेन यांच्यात बोलणे झाल्यानतर कीचकाला संकेतस्थान म्हणून विराटाच्या नृत्यशाळेत अधाऱ्या रात्री बोलाविण्यात येतें, तेथें आल्यानंतर मचकावर पहुडलेल्या भीमसेनाच्या वज्रदेहाला स्पर्श करूनही काममोहित कीचक त्यालाच सैरध्री समजून त्याच्याशी अनुनयाचें भाषण करू लागतो भीमसेन त्याच्या स्पर्शज्ञानाची प्रशसाही करतो. हें भीम-कीचक सवादाचे प्रकरण हास्यरसाचें उत्तम निदर्शन म्हणून दाखवितां येईल आदिपर्वांतर्गत ' बकवध ' पर्वातील ब्राह्मणाच्या लहान मुलाचा गवताची काडी उचलून बकासुराला मारण्याचा आविष्कार तर निरागस हास्याचें उत्कृष्ट उदाहरणच होय. महाभारताने एकेका रसाचे असे प्रचड नद निर्माण केले आहेत की, त्या सर्वांचा क्षीरसागर म्हणून कविप्रतिभाना तें सदैव महानिधान वाटावे.

महाभारतांतील स्वभावचित्रे उपमान म्हणून सर्वश्रेष्ठ ठरली आहेत व भारतीय जीवनाचा ती सदैव आदर्श झाली आहेत. महाभारतांतील उपाख्यानांतून उपासनासंप्रदायही निर्माण झाल्याचें दृश्य निदर्शनास येतें. सावित्री उपाख्यानांतील नायकनायिकांचा व्रतविधीत समावेश झालेला आहे. विष्णुसहस्रनाम व शिवसहस्रनाम यांसारखी कित्येक प्रकरणे तर दैनंदिन उपासनांतील नित्य पाठांचा आजही विषय होऊन राहिली असून ती वाछितार्थफलप्रद असल्याचा साधकांचा आजही अनुभव आहे. महाभारताची प्रतिपाद्य

व्यक्ति जी भगवान् श्रीकृष्ण तिच्यासंबंधीं तर वर्णन करावें तितकें थोडेंच आहे. भारत काव्याच्या या नायकाची गणना पूर्णावतारांत होत असून मंत्रशास्त्र व सर्व प्रकारचे साधनमार्ग यांची ती सर्वश्रेष्ठ उपास्यदेवता आहे. तिने सर्वांना वेड लावलें असून ज्यांचा ज्यांचा हिंदुस्थानाशी संबंध आला त्या परकीयांनाही तिने भारून टाकलें आहे. भक्तिसंप्रदायाची ती अधिष्ठात्री देवता असून तिच्या चरणीं विलीन होण्यांत लोक सतत धन्यता मानीत आले आहेत. भोळ्या भक्तांपासून डोळस तत्वज्ञांपर्यंत व कुटिल राजनीतिज्ञांपासून तर शुद्ध सात्त्विक धर्मनिष्ठांपर्यंत सदा सर्व काळीं समाजांतील सर्व थरांची ती आकर्षण केंद्र बनून राहिली आहे.

श्रीमत् भगवद्गीतेचें अपूर्व महत्त्व

महाभारतांतील भगवद्गीता प्रकरणाला जें महत्व लाभलें आहे तितकें दुसऱ्या कोणत्याही धर्मग्रंथाला लाभलेलें नाही. रेडियमच्या कणांप्रमाणे त्याची स्फुरणशीलता अखंड असून समाजांतील सर्व थरांना सदासर्वकाळीं मार्गदर्शन करण्याचें तिचें सामर्थ्य अलौकिक आहे. सर्व शास्त्रांहून तिचें आगळें असणारें महत्त्व सर्वांनीच मान्य केलेलें असून फार प्राचीन काळापासून मुक्तिमार्गाच्या पाठ्य ग्रंथांत तिचा समावेश झालेला आहे. सुप्रसिद्ध काश्मीरचा राजा अवंतिवर्मा मरण्यापूर्वी भगवद्गीतेचा संपूर्ण पाठ ऐकून नंतरच शाश्वततेंत विलीन झाला, असें कल्हणानें आपल्या काश्मीरच्या इतिहासांत म्हटलें आहे. *भारतीयांच्या प्रस्थानत्रयींत उपनिषदांच्या* बरोबरीनें भगवद्गीतेचा समावेश असून भगवान् श्रीशंकराचार्यांना आपला ज्ञानमार्ग सिद्ध करण्यासाठी उपनिषदांबरोबरच भगवद्गीतेवर भाष्य लिहिणें क्रमप्राप्त ठरलें. राष्ट्राच्या दुर्दैवाच्या क्षणीं त्याच्या पुनरुत्थानासाठी गीतेंतून आवश्यक तो संदेश देणारी भारतीय द्रष्ट्यांची परंपरा अविच्छिन्न आहे. *भगवान् श्रीशंकरा*-चार्यांनी गीतेच्या द्वारेंच आपला संदेश लोकांना दिला. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी भगवद्गीतेच्याच आधारें भागवत धर्माची प्रतिष्ठापना

केली. लोकमान्यांनाही कर्मयोगाचा संदेश गीतेच्या द्वारेंच देण्याची आवश्यकता भासली. आजही गीतेंतूनच तत्त्वाच्या मजगी आपला सुगंध दरवळीत आहेत. श्रीमद्‌भगवद्‌गीता हा असा अपूर्व ग्रंथ आहे की त्यावर कितीही लिहिलें तरी तें पुरें वाटूच नये अशी लोकांची अवस्था होते. विख्यात अरेबियन प्रवासी अल्बेरुणी याच्या मनाची पकड गीतेनें घेतली होती. ज्ञानेश्वरांची ज्ञानदेवी, वामनाची यथार्थदीपिका, दासोपंताचा गीतार्णव, तुकाराम महाराजाची मंत्रार्थगीता, वामनाची समश्लोकी, गीतेचे हिंदी अनुवाद, प्राचीन सर्व संप्रदाय-प्रवर्तकाची गीतेवरील भाष्यें, लोकमान्य, अरविंद प्रभृतींचे गीतेवरील ग्रंथ या सर्वांचा विचार केला तर असें म्हणावें लागतें की ज्या कोणाला आपलें नवें मत प्रतिष्ठापद पावावें असें वाटत असेल त्याला ते गीतेतून सिद्ध करण्याशिवाय दुसरा मार्गच उरूं नये अशी वस्तुस्थिति आहे. आजच्या धर्मग्लानीच्या काळात देखील गीतेची लोकप्रियता वाढती आहे, व तिच्यावर नव-नवे ग्रंथ प्रत्यही निर्माण होत आहेत. आमच्या धर्मग्रंथांतील तेजस्वी व निर्मल हिरा या शब्दात लोकमान्यानी तिचे वर्णन केले आहे तें अगदी यथार्थ आहे यात शंका नाही.

रामायण व महाभारत

रामायण व महाभारत हे भारतीय राष्ट्राचे दोन राष्ट्रीय ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी रामायण हा सांस्कृतिक इतिहास असून महा-भारत हा अतिप्रचंड असा सांस्कृतिक ज्ञानकोश होय. रामायणाने जीवनाचें ध्येयदर्शन घडविलें असलें तर महाभारताने मानवी जीव-नाची अपरिपूर्णता लक्षात घेऊन विषम परिस्थितीच्या घनांधकारां-तून ध्येयसिद्धीचा मार्ग दाखविलेला आहे. जोंवर हे दोन राष्ट्रीय ग्रंथ भारतीयांजवळ आहेत तोंवर भारतीयाना जगापासून दृष्टिकोन व तत्त्वज्ञान या दृष्टीने काहीही शिकण्यासारखे नसून उलट जगाची घडी नीट बसवून सदाची मंगलमयता उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य असलेली जीवनदृष्टि या ग्रंथाच्या भरवशावर भारतच जगाला देऊं

शकेल. मात्र दुर्दैवाने भारतीयांचीच अशी परिस्थिति झालेली आहे की त्या ग्रंथांचा प्रकाश त्यांच्याच अंतःकरणांत समाविष्ट करावयास त्यांची धारणा समर्थ नाही. त्याची कारणें मी पुढे सांगणारच आहें.

महाभारताचें हें महत्त्व केवळ हिंदुस्थानापुरतेंच नसून हिंदुस्थानाबाहेरही या ग्रंथराजानें आपला प्रभाव दाखविला आहे. इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकापासूनच ग्रीकांच्या वाङ्मयांत महाभारताचे उल्लेख येतात. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकांत कांबोडियाच्या देवळांतून संपूर्ण भारतसंहितेचें वाचन होत असे. इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत मंगोलियांतील तुर्कांमधून महाभारतांतील हिडिंबवधासारखीं प्रकरणें काव्य म्हणून गायिलीं जात होती. दहाव्या शतकाच्या पूर्वी तर जावा बेटांतील लोकांनीं आपल्या भाषेंतून महाभारताचें संपूर्ण भाषांतर केल्याचें आढळतें. इसवी सन १८१९ मध्यें फ्रान्झ बॉपने (Franz Bopp) जेव्हा प्रथम महाभारतांतील नलोपाख्यानाचें रूपांतर केलें तेव्हां हिंदुस्थानांतीलच नव्हे, तर जगाच्या वाङ्मयांतील एक देदीप्यमान अलंकार म्हणून पाश्चात्य साहित्यिकांत त्याला प्रतिष्ठा मिळाली. पाश्चात्य देशांतील विद्यापीठांमधून संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाला नलोपाख्यानापासूनच प्रारंभ करण्यात येत असे असें डॉ. विन्टरनिट्झनें आपल्या ग्रंथांत उल्लेखिलें आहे. जर्मन, इंग्लिश, फ्रेंच, इटालियन, स्वीडिश, झेक, पोलिश, रशियन, नवीन ग्रीक भाषा व हंगेरियन इत्यादि जगांतील सर्व भाषांतून त्याचीं भाषांतरें झालीं असून जिब्रान्टिसनें १८६१ सालीं त्याच्यावर नाटक लिहिल्यानंतर फ्रान्सच्या रंगभूमीवर त्याचा प्रयोग करण्यांत आला होता. श्लेगेलनें (A. W. V. Schlegel) त्याच्यावर आपला असा अभिप्राय प्रकट केला कीं,

'I will only say, that in my estimation, this poem can hardly be surpassed in pathos and ethos in the enthralling force and the tenderness of the sentiments. It is made expressly to attract old and young, the highb-orn and the lowly, the commisseurs and those who are merely guided by instincts.

ऋष्यशृंगाची कथा बुद्धजातकांतही घेतलेली असून ती तिबेट, चीन व जपान येथें अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहे. डॉ. विंटरनिट्झ याला तर विदुलेची वीरगाथा, द्रोणपर्वातील रात्रियुद्धाचें वर्णन, स्त्रीपर्वातील गांधारीच्या तोंडून येणारें रणभूमीचें वर्णन, यांची मोहिनीच पडलेली असून सावित्रीच्या उदात्त कथेनें वेड लावलें आहे. द्रोणपर्वातील रात्रियुद्धाच्या वर्णनांतील एका प्रसंगावर आपला अभिप्राय व्यक्त करतांना तो असें म्हणतो कीं, the style recalls in some places the lyrics of Kalidas (येथील वर्णनपद्धति कांही ठिकाणी कालिदासाची आठवण करून देते). गांधारीच्या तोंडून रणभूमीचें वर्णन वदविण्यांत डॉ. विंटरनिट्झला सौंदर्याचा इतका अपूर्व साक्षात्कार झाला आहे कीं, तो म्हणतो :—

Here follows the lament of Gandhari, which is one of the most beautiful parts of the whole epic as the master piece of elegiac poetry, as well as for the clear description of the battle-field recalling the pictures as a wereschagin. The whole scene becomes so much the more impressive owing to the fact that the poet does not himself tell the story but lets the aged mother of heroes recount what she sees with her own eyes.

सावित्रीच्या उपाख्यानासंबंधानें तर त्यानें व्यक्त केलेला अभिप्राय अत्यंत हृदयंगम आहे. विंटरनिट्झ म्हणतो . But whoever it was who sang the song of Savitri, whether a Suta or a Brahman, he was certainly one of the greatest poets of all times. Only a great poet was capable of placing this noble female character before us, so that we seem to see her before our eyes. Only a true poet could have described in such a touching and elevating manner, a victory of love and constancy of virtue and wisdom over destiny and death, without even for an instant, falling into the tone of the dry preacher of morality; and only an inspired artist could have produced, as if by magic, such wonderful pictures

before us. We see the deeply distressed woman walking by the side of her husband who is doomed to death; the husband, mortally ill, wearily lying his head on his wife's lap; the dreadful form of the God of Death, who binds the man's soul with fetters and leads it away; the wife, wrestling with the God of Death for the life of her husband; and finally the happily reunited pair wandering homewards in the moonlight with their arms about each other; and we see all these pictures in the splendid setting of a primeval Indian forest whose deep stillness we seem to feel and whose delicious fragrance we seem to breathe when we surrender ourselves to the magic of this incomparable poem. The poem has frequently been translated into European languages including German, but all translations can only give a feeble idea of the incomparable charm of this Indian Poem.

सावित्री उपाख्यानाचा कवि ब्राह्मण असो किंवा सूत असो, पण तो निश्चितपणें सर्व काळी सर्वश्रेष्ठ महाकवि ठरल्यावाचून राहणार नाही. केवळ महाकविच इतकें उदात्त स्त्रीजीवन इतक्या जिवंतपणें चित्रित करूं शकतो. जणूं की काय तें आजही डोळ्यांदेखत घडत आहे की काय असें वाटतें. रूक्ष नीतिमत्तेच्या प्रचारकांचा सूर मुळींच न येऊं देतां, प्रेम व सद्‌गुण आणि शहाणपण यांचें मूत्र मृत्यु व वस्तुस्थिति यांवर अखेरीस कसा विजय मिळवितें याचें इतकें चटका लावणारें व इतक्या समर्पक रीतीने रेखाटलेलें हृदयंगम चित्र खऱ्या महाकवीशिवाय कोणीच निर्माण करूं शकत नाही. एखादा उत्स्फूर्त कलावंतच जणू की काय जादूनें निर्माण केलेलें असें आश्चर्यकारक चित्र आपल्यासमोर उभें करील. मृत्यूच्या दाढेंत सांपडलेल्या आपल्या पतीबरोबर त्याची संत्रस्त झालेली पत्नी चालते आहे, श्रान्त झालेला तिचा पति तिच्या अंगावर मस्तक टेकून झोंपला आहे, मृत्युदेवतेची भयानक मूर्ति त्याच्या शरीरांतून प्राण ओढून घेऊन चालली आहे, ती सती पतीचे प्राण परत मिळविण्यासाठी

मृत्युदेवतेशीं वादविवाद करीत आहे, व शेवटीं आनंदानें पुनर्मीलन घडून आलेलें तें दांपत्य एकमेकांभोंवतीं हात टाकून चंद्रप्रकाशांतून फिरत व रमत आपल्या आश्रमाकडे परतत आहे, हें सर्व दृश्य हिंदुस्थानांतील वनांच्या मनोरम वातावरणांत आपण प्रत्यक्ष बघत आहोंत असा भास होऊन या अतुलनीय व दिव्य शक्तीनें भारलेल्या काव्याच्या जादूनगरीत आपण पूर्णपणे विलीन होऊन जातों. हे काव्य सर्व पाश्चात्य भाषांतून भाषांतरित झालें आहे. पण सर्व भाषांतरें, रूपांतरें, व अनुकरणें त्याची केवळ पुसट कल्पनाच काय ती देऊं शकतात.

* * *

३. महाभारताचे टीकाकार

श्रीमत् रामायणाप्रमाणेच महाभारतीय कथानकांच्याही अनेक प्रकारच्या विकृति झालेल्या असून कांही ठिकाणीं महाभारतांतील वर्णनाला सुसंगततेसाठी म्हणून विशेप स्वरूपाचीं स्पष्टीकरणेंही जोडण्यांत आलेलीं आहेत. भारताच्या वर्णनाच्या ओघांत ज्या ठिकाणीं विरोध अथवा विरोधाभास आढळले तेथें त्यावर शंका उपस्थित करून सुसंगति सुचविण्याचें काम मुख्यतः श्रीमत् भागवताने केलेलें आहे, त्याची कांही उदाहरणेंच मी येथे देतों.

(१) महाभारतांतील वनपर्वात (अ. १५ ते २२) श्रीकृष्ण व शाल्व यांच्या युद्धाचें वर्णन आलेलें आहे. त्यांतील २१ व्या अध्यायांत असें वर्णन आहे कीं, शाल्वाने मायिक वसुदेव उत्पन्न करून त्याचा वध केला. आपल्या पित्याचा वध झालेला पाहून भगवान् श्रीकृष्णाला मोह उत्पन्न झाला. ती गोष्ट मिथ्या असतांनाही श्रीकृष्ण ती सत्यच समजले. स्वतः श्रीकृष्णच हें वृत्त सांगताना म्हणतात :—

> तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
> ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
> ततः शार्ङ्गधनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम ।
> मोहापन्नश्च कौंतेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
>
> — महाभारत, वनपर्व अध्याय २१

अर्थ— 'शाल्वाच्या विमानांतून पडणाऱ्या माझ्या पित्याचें रूप क्षीणपुण्य झाल्यामुळें स्वर्गातून खालीं ढकलून दिलेल्या ययातीप्रमाणें दिसूं लागलें. तें पाहतांच माझ्या हातांतून शार्ङ्गधनुष्य गळून पडलें व मोह उत्पन्न होऊन मी रथांतच पडलों.' भागवतकारांना भगवान् श्रीकृष्णासारख्या पूर्णावतार परब्रह्माला मोह उत्पन्न होणें ही गोष्ट तर अयोग्य वाटलीच, पण प्रत्यक्ष महाभारतांतच श्रीकृष्णाला अनेक स्थळीं देवाधिदेव म्हणून संबोधण्यांत आलेलें असल्यामुळें त्या

प्रतिपादनाशी हें वर्णन विसंगत आहे असें उघड उघड दिसून आलें, म्हणून त्यांनी यावर पुढीलप्रमाणें शका काढून 'असें वर्णन करणें अनुचित आहे' असें स्पष्ट शब्दांत प्रतिपादन केले आहे. भागवतकार म्हणतात,

एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः।
यत्स्ववाचो विरुध्येरन्नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥ ३०
क्व शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः।
क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखण्डित. ॥ ३१
यत्पादसेवोर्जितयाऽऽत्मविद्यया हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम्।
लभन्त आत्मीयमनन्तमैश्वरं कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः॥ ३२

—— भागवत, दशम स्कंध अध्याय ७७

अर्थ – कांही ऋषि परमेश्वराला मोह उत्पन्न झाला असें वर्णन करतात. पण आपण एकदा जे प्रतिपादन केलें त्याच्याच नेमकें विरुद्ध आपण वर्णन करीत आहोत हे ते विसरतात. केवळ अज्ञांच्याच ठिकाणी संभवणारे शोक, मोह, स्नेह वा भय हे विकार कुठे, नि अखंडित ज्ञानविज्ञानैश्वर्यमंडित परमेश्वर कुठे! ज्याच्या चरणसेवेने प्राप्त होणाऱ्या आत्मविद्येच्या आश्रयाने सर्व प्रकारचे मोह व भ्रम नष्ट होऊन आत्मज्ञानात्मक अनंत ऐश्वर्य प्राप्त होतें त्या परमश्रेष्ठ व सर्वांचें आश्रयस्थान असलेल्या परमेश्वराला मोह कसा उत्पन्न होणार ?

(२) महाभारताच्या मौसलपर्वात असें वर्णन आलें आहे की,

ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ७–३१

अर्थ –'नंतर बलराम नि श्रीकृष्ण यांचीं शरीरें शोधून अर्जुनानें आप्तांकडून त्यांच्यावर अग्निसंस्कार केला.' श्रीकृष्ण हे सच्चिदानंद परब्रह्म आहेत हें मानल्यानंतर भक्तांच्या मतें त्यांना पांचभौतिक शरीर असूं शकत नसल्यामुळें ते पंचमहाभूतात विलीन करण्याचा अथवा होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. हें भारतीय वर्णन

परमेश्वराच्या अपांचभौतिकतेला विरोधी असल्यामुळें भागवतकारांनी त्यावर पुढील वर्णनाचा पडदा टाकलेला आहे.

लोकभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलम् ।
योगधारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम् ॥ ६
सौदामन्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाभ्रमंडलम् ।
गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ॥ ९

— भागवत, एकादश स्कंध अध्याय ३१

अर्थ–सर्व लोकांना अत्यंत मनोरम वाटणारें, धारणा, ध्यान, यांना अत्यंत मंगलकारक असें आपलें शरीर योगमार्गाच्या अग्निधारणेनें जाळून न टाकतां भगवंतांनी आपल्या मूलभूत स्वरूपांत प्रवेश केला. ज्याप्रमाणें आकाशांत तळपून जाणाऱ्या विजेची गति सामान्य लोकांना समजूं शकत नाही, त्याचप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्णाचें हें महाप्रयाण पाहण्यासाठीं तेथें आलेल्या देवतांना त्यांची गति समजूं शकली नाही.

(३) भगवान् श्रीकृष्ण हा महाभारताचा प्रतिपाद्य विषय असतानांहि धर्म, अर्थ, काम इत्यादीचा महाभारतांत जितक्या प्रमाणांत विस्तार झालेला आहे तितका भगवंताच्या वर्णनाचा झालेला नाही, असें तर भागवतकारांनी उघपडणेंच म्हटलेलें असून महाभारताच्या वर्णनांत उद्देश जरी धर्माच्या प्रतिष्ठापनेचा असला, तरी वर्णनाच्या ओघामुळें इतर गोष्टींतच मन रमून लोकश्रेयाला आंचवण्याची भीतिहि भागवतकारांनी व्यक्त केली आहे. ते म्हणतात,

यथा धर्मादयश्चार्थाः मुनिवर्यानुकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९

—भागवत, प्रथमस्कंध अध्याय ५

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान् व्यतिक्रमः ।
यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः॥ १५

—भागवत, प्रथमस्कंध अध्याय ५

अर्थ – नारद व्यासांना म्हणतात की, हे मुनिवर्य, ज्याप्रमाणें आपण धर्मादि पुरुषार्थाचें वर्णन केलें आहे त्याप्रमाणें भगवान् वासुदेवाच्या महिम्याचें वर्णन केलें नाही. धर्मासाठींच नि धर्माचें महत्त्व लोकांच्या मनावर बिंबवावें म्हणून आपण अनेक गोष्टी वर्णन करून सांगितल्या आहेत; पण विकारवश लोकांच्या मनोवृत्तीचा विचार केला तर त्यांना आवडणाऱ्या त्या इतर गोष्टींचाच पगडा त्यांच्या मनावर अधिक बसून ते धर्ममार्गाला आंचवण्याची भीति उत्पन्न झाली आहे. असो.

श्रीमत् भागवताचें म्हणणें आवश्यक व योग्य आहे यांत शंकाच नाही. महाभारतावर स्वतंत्र रचना करणाऱ्या लोकांनीं आपआपल्या आवडीनुसार काम केलेले असल्यामुळें चांगल्या चांगल्या कवींकडूनहि भारताच्या प्रतिपादनाचें तात्पर्य ध्यानांत न घेतां विकृतीकरणें झाली आहेत. कीर्तनकारांच्या कथांनी तर त्या विकृतीकरणांचा पुष्कळ ठिकाणी उच्चांकहि गांठलेला आहे. पण भारताच्या या भारतीय विकृतीकरणांत कोणताहि दुष्ट हेतु नाही. भारताचे पाश्चात्य टीकाकार मात्र एक प्रकारच्या दुष्ट हेतूनें प्रवृत्त झालेले आढळतात. त्यासाठी संशोधनाच्या नांवाखाली ते हेतुतः मिथ्या विधानें करतील, जाता जातां अकारणच एखादा अपसिद्धान्त ठोकून देतील नी गृहीत कृत्यें सिद्धान्तवजा मानण्याचा आग्रह धरून बसतील. कुठें कुठें तर संहितेंतील वर्णनाचा अर्थ नि सामान्य व्यक्तींना सहज समजूं शकणाऱ्या घटनांकडेहि त्याचें दुर्लक्ष झालेलें आहे. इतर सामान्यांची गोष्टच सोडा, पण या बाबतीत उदाहरणासाठीं मी हिंदुस्थानाविषयीं थोडी फार सद्बुद्धि बाळगणाऱ्या डॉ. विन्टरनिट्झच्याच ग्रंथांतील कांही विधानें आपणांस सागतों.

डॉ. विंटरनिट्झ

आपल्या ग्रंथांत अश्वत्थाम्याचें वर्णन करतांना डॉ. विंटरनिट्झ 'Also Ashwathaman, one of Drona's sons' असें म्हणतात.

महाभारतांत अश्वत्थाम्यावांचून द्रोणांना दुसरा मुलगा असल्याचा उल्लेख नाही. महाभारतांत ज्या दोन ठिकाणीं अश्वत्थाम्याच्या जन्माचें वर्णन आहे तें पुढीलप्रमाणें आहे :—

अलभद् गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ।
स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ।। १३०-४७
अलभद् गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम् ।
भीमविक्रमकर्माणमादित्यसमतेजसम् ।। १३१-५०

महाभारत, आदिपर्व

अर्थ — द्रोणपत्नी गौतमीला अश्वत्थामा नांवाचा मुलगा झाला. जन्मतःच उच्चैःश्रवा घोड्याप्रमाणें त्यानें गर्जना केली.

गौतमीला अत्यंत पराक्रमी नि सूर्याप्रमाणें तेजस्वी अश्वत्थामा नांवाचा पुत्र झाला.

डॉक्टरसाहेबांनी ही चूक अजाणता केलेली आहे हें उघड आहे.

(२) उत्तर गोग्रहणाच्या प्रसंगाचें वर्णन करतांना ते लिहितात:

'Though the Kourawas harboured a suspicion that it was Arjuna who was fighting against them, they did not recognize him.'

याच्या उलट अर्जुनाला लोकांनी नुसतें ओळखलें इतकेंच नव्हे तर त्यानेंही स्वतः लोकांना आपली ओळख सांगितली असा महाभारतांतील विराट पर्वांत स्पष्ट उल्लेख आहे. अर्जुन येतांना पाहून द्रोणाचार्य म्हणतात,

एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोषः सरयजो रोरवीति च वानरः ।। ५३-४

दुरून पार्थाचा ध्वज तळपतो आहे, रथावरील नाद नि वानराची गर्जना ऐकूं येऊं लागली आहे. युद्धांत अर्जुन द्रोणांना म्हणतो,

उषिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ।। ५८-१८

अर्थ—आमचा वनवास संपला आहे. आवश्यक तें कार्य करावयास आम्ही प्रवृत्त झालों आहोंत. आपण आमच्यावर रागावूं नये. अर्जुन कर्णाला म्हणतो,

एहि कर्ण मया सार्धं प्रतियुद्धस्व सङ्गरे॥ ६०–८

त्यावर कर्ण अर्जुनाला म्हणतो,

अयं कौंतेय कामस्ते न चिरात् समुपस्थितः ॥ ६०–१४

पळणाऱ्या दुर्योधनाला अर्जुन म्हणतो,

युधिष्ठिरस्यास्मि निदेशकारी पार्थस्तृतीयो युधि संस्थितोऽस्मि।
तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र वृत्त स्मर धार्तराष्ट्र ॥६५-१६

'युधिष्ठिराच्या आज्ञेंत राहाणारा मी कुंतीचा तिसरा पुत्र तुझ्याशी युद्ध करावयास आलों आहे. राजासारखे वाग व न पळतां माझ्याशी युद्ध कर'

(३) आपली स्वतःची अनुमानें, प्रमाणें न देतां, सिद्धान्त म्हणून लादण्याचाही प्रकार विंटरनिट्झच्या ग्रंथातून भरपूर आढळतो. उदाहरणार्थ, सुभद्राहरणाच्या बाबतीत डॉ विंटरनिट्झ लिहितो

Obviously the Yadavas were a rough Shepherd Tribe with whom marriage by theft was still legitimate.

पण हें कशावरून त्याचें त्याच्याजवळ उत्तर नाही. भारतांतील सुभद्राहरण श्रीकृष्णाच्या संमतीने झालें आहे व त्याची काही राजकीय स्वरूपाची कारणें आहेत. ती मी पुढे सांगेन. पण बळाने नि पराक्रमाने कन्याहरणाची चाल क्षत्रियात होती असें महाभारतावरून स्पष्ट दिसते. अर्जुनाला सुभद्राहरणासाठी प्रोत्साहित करतांना भगवान् श्रीकृष्ण असें सांगतात की,

प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२

— आदिपर्व, अध्याय २१९

'शूर क्षत्रियांच्यामध्यें विवाहासाठी बळानें 'कन्याहरण' हा धर्मच होय असें धर्मवेत्ते लोक म्हणतात.' उद्योगपर्वामध्ये भीष्मानी काशीच्या राजकन्यांच्या हरणाचा प्रसंग जो स्वतःच वर्णन केलेला आहे त्यांत ते असें म्हणतात की,

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
प्रसह्य हि हराम्येष मिषतां वो नरर्षभाः ।। १५

— उद्योगपर्व, अध्याय १७३

'हे राजांनो तुमच्यांत सामर्थ्य असेल तर तुम्ही या कन्यांना सोडवा. तुम्ही सगळे पाहात असतांना मी बळानें त्यांचें हरण करतों.' जर' प्रसह्यहरण' यादवांना हीन ठरवीत असेल तर भीष्म व कौरव राजकुलांच्या बाबतींतही तोच न्याय लागू होईल. एक अनुमान ज्या कारणासाठीं एका ठिकाणीं वापरलें आहे त्याच कारणासाठीं तें दुसऱ्याही ठिकाणी वापरलें जाईल. महाभारताप्रमाणें यादव हे क्षत्रिय व शुद्ध क्षत्रिय होते हें निर्विवाद आहे.

(४) शल्याच्या बाबतींत लिहितांना डॉ. विंटरनिट्झ लिहितात:

Shalya is to fight on the side of the Kouravas, but as Karna's charioteer, is to drive chariot badly and thus cause Karna's fall.

आणखी दुसऱ्या एक ठिकाणी ते लिहितात,

Although we already know that this happens in consequence of the treachery of Shalya, the matter is here presented as... ' Brahman-Shap '

पण हें सगळें अनुमान निराधार आहे. कर्णाचा रथ वाईट रीतीने चालवावा असें युधिष्ठिराने शल्याला म्हटलेलें नाही व शल्यानेही आपण तें करणार असल्याचें कोठेही म्हटलेलें नाही. युधिष्ठिराची शल्याला अशी विनंति आहे की,

तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि ।
तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जयावह ।। ४४

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ८

'आपण जर माझें प्रिय करूं इच्छीत असाल तर अर्जुनाला वांचवावें व त्यासाठी ज्या वेळीं आपण कर्णाचें सारथ्य कराल त्या वेळीं त्याचा तेजोवध करावा.' रथ वाईट चालवून हा तेजोवध करावयाचा नव्हता. तेजोवधाचा प्रकार सांगतांना शल्य स्वतःच असें म्हणतो.

तस्याहं कुरु शार्दूल प्रतीपमहितं वचः।
ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धकामस्य संयुगे ॥ ४७
यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पांडव।
भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ४८ ॥

— महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ८

अर्थ — मी त्याच्याविरुद्ध व त्याला न रुचणारें बोलून त्याचा अहंकार व त्याचें तेज अशा पद्धतीनें नष्ट करीन की, तूं त्याला सहज मारूं शकशील

श्री. चिंतामणराव वैद्य यानीं या शल्यप्रकरणावर असा आक्षेप घेतलेला आहे की, शल्यासारखा मनुष्य दुर्योधनाला साह्य करण्याचें मान्य केल्यावर कर्णाच्या तेजोवधासारखें विश्वासघाताचें कृत्य करणें शक्य नसल्यामुळे हें सगळे प्रकरणच प्रक्षिप्त असावें. जें जे आपल्याला उलगडलें नाहीं तें तें प्रक्षिप्त म्हणण्याची संशोधकांची नेहमीचीच सोपी रीत आहे. महाभारतांतील शल्यप्रकरणाचा विचार केला तर असें आढळून येतें की, शल्याची वचना करूनच दुर्योधनानें त्याला केवळ शब्दांत पकडून आपल्या बाजूस ओढलें वास्तविक शल्य पांडवांपैकी नकुल-सहदेवांचा मामा. आपल्या भाच्यावर द्यूतांतून झालेल्या अन्यायामुळें, सती द्रौपदीच्या विटंबनेमुळे नी पाडवांना भोगाव्या लागलेल्या अपार आपदांमुळें त्याचें अंतःकरण तिळतीळ तुटत होतें. या सगळ्या प्रकाराचा वचपा काढण्यासाठी पांडवांना युद्धांत साहाय्य करावें म्हणूनच तो येत होता. दुर्योधनाच्या वंचनेनें फसल्यानंतर पांडवांच्या शिबिरांत येऊन त्याने युधिष्ठिराच्या जयाची अभ्यर्थना केली आहे. इतकेंच नव्हे, तर कर्णानें द्रौपदीचा केलेला अपमान त्याच्या अंतःकरणांत खुपत होता. त्याने असे स्पष्ट उद्गार काढले आहेत की,

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह।
परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ५०

— महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ८

तात्पर्य वंचकाची वंचना करणें नि छलकपटाशीं छलकपटाने वागणें याला महाभारतांत अथवा हिंदुधर्मशास्त्राच्या कोणत्याही ग्रंथांत निषिद्ध मानलेलें नाहीं. 'धटासी आणावा धट, उद्धटासी उद्धट, खटनटासी खटनट अगत्य करी।' हें समर्थांचें वचन सुप्रसिद्धच आहे. शल्यानें तेंच केलें असलें तर त्याला विश्वासघातकी कसें ठरवितां येईल व तेवढयावरून साऱ्या शल्यप्रकरणाला प्रक्षिप्त ठरविण्याचें कारण काय? तात्पर्य, संशोधकांचें अनुमान ही मन:कल्पित कल्पना आहे.

याप्रमाणे महाभारतांतल्या अत्यंत साध्या गोष्टींच्या बाबतीत देखील मूळ संहितेच्या उल्लेखांचा विचारही न करतां आपली मतें 'ठोकून देतों ऐसाजे' या पद्धतीने सांगणाऱ्या पाश्चात्यांच्या संशोधनांत एक प्रकारचा हेतुगर्भ दुष्टपणाही आहे. हिंदुस्थान देशाच्या राष्ट्रीय अभिमानाला नष्ट करून टाकावयाचें, त्या देशांतील धर्म, संस्कृति, व आत्माभिमान या गोष्टीची निंदा-नालस्ती करावयाची, केवळ आधारहीन अनुमानें सिद्धान्त म्हणून जोराने सांगावयाची असा हा सारा प्रकार आहे. हल्लींची महाभारत संहिता मुळांत एक वीररसप्रधान काव्य असून ब्राह्मणांनी आपलें महत्त्व वाढविण्यासाठी मागाहून तिच्यांत अनेक गोष्टी घुसडल्या असें डॉ. विंटरनिट्झचें मत आहे व त्याच्याप्रमाणेंच अनेकांचाही तो तर्क आहे. तो लिहितो.

'The more the heroic songs grew in favour and more popular they became, the greater was the anxiety of the Brahmins to take the possession of this epic poetry also and they had the art of compounding this poetry, which was essentially secular in origin, with their own religious poems and the whole stock in trade of their theological and priestly knowledge.'

पण हें कशावरून याचें उत्तर 'मला असें वाटतें म्हणून' यापलीकडे या लोकाना देतां येत नाही. फार तर काय पण दालमन

याने महाभारतावर आपला अभिप्राय प्रकट करतांना ज्यावेळीं असें सांगितलें की, ' भारत हे भारतीय क्षत्रियांची कर्तव्यनिष्ठा व क्षात्रधर्म सांगणारा धर्मग्रंथ असून त्याचें केंद्र भगवद्गीता व नारायणीय धर्म हें आहे, आणि त्याच्याभोंवतीं अत्यंत कलात्मक रीतीनें इतिहासाची गुंफण करण्यांत आलेली आहे, तेव्हा त्याच्यासंबंधी 'Such a point of view is justifiable' असें म्हणण्यापलीकडे विंटरनिट्झला त्याचें खंडण करतां आले नाही. तरी पण I myself believe the real nucleus of the Mahabharat is heroic poem of the conflict between the Kouravas and the Pandavas असें म्हणून स्वतःचा आग्रह सोडावयास काही विंटरनिट्झदेखील सिद्ध नाही.

श्रीकृष्ण देखील एक नमून ते तीन चार असले पाहिजेत अशीही कल्पना पाश्चात्य पंडितांनी ऌढविलेली आहे व तिला आमच्या देशांतील डॉ. भांडारकर प्रभृति लोकांचाही पाठिंबा आहे. याचें कारण काय असें जर विचारलें तर तें मोठें विचित्र सांगण्यांत येतें. डॉ. विंटरनिट्झ म्हणतो, It is difficult to believe that Krishna, the friend and councellor of the Pandavas, Krishna the herald of the doctrines of the Bhagavat Geeta, Krishna the youthful hero and demon-slayer, Krishna the favourite and the lover of cowherdesses, finally Krishna the incarnation of the exhalted God Vishnu can be one and the same person. It is far more likely that there were two, or several traditional Krishnas were merged into one deity at a later time. डॉ. भांडारकरांनीही हेंच मत मान्य केलें आहे. यावर लोकमान्य टिळकांनी गीतारहस्यांत दिलेलें उत्तर मी येथे उद्धृत करतों म्हणजे निराळ्या विवेचनाची आवश्यकता नाही. लो. टिळक म्हणतात. ' तीन किंवा चार निरनिराळे श्रीकृष्ण झाले असून त्यांपैकी प्रत्येकाने त्यांत थोडी थोडी भर घातली असेल असें मानण्याचें कारण नाही व मानण्यास पुरावाही नाही. मूळ धर्मांत घडत आलेल्या वन्यायाईट फरकावरून ही कल्पना वसविलेली आहे.

पण बुद्ध, ख्रिस्त, किंवा महंमद एकेक असतांही त्यांच्या त्यांच्या धर्मांतही जर पुढें पुष्कळ बरेवाईट फरक झालेले आढळून येतात, तर मूळच्या भागवत धर्मास पुढे निरनिराळी स्वरूपें प्राप्त झालीं म्हणून अगर श्रीकृष्णाबद्दल पुढे निरनिराळ्या कल्पना निघाल्या म्हणून निरनिराळे श्रीकृष्ण मानण्याचें आमच्या मतें कांही कारण नाही. कोणताही धर्म घेतला तरी कालांतराने त्याचीं अशीं रूपांतरें होणें अगदीं सहज व स्वाभाविक आहे. त्यासाठी भिन्नभिन्न कृष्ण, बुद्ध अगर ख्रिस्त मानण्यास नकोत. श्रीकृष्ण, यादव व पांडव किंवा भारतीय युद्ध या ऐतिहासिक गोष्टी नसून कल्पित कथा आहेत असेंही तर्क कित्येक लोक, विशेषत: कांही पाश्चिमात्य तार्किक काढीत असतात. आणि कित्येकांच्या मतें महाभारत हें एक मोठे थोरलें अध्यात्मपर रूपक आहे. पण आमच्याकडील प्राचीन ग्रंथांचा पुरावा पाहिला तर या शंका निराधार होत असें कोणाही नि:पक्षपाती मनुष्यास कबूल करावें लागेल. सारांश, श्रीकृष्ण चार पांच नसून एकच ऐतिहासिक पुरुष होते असें आमचें मत आहे. कित्येकांचा यावर असा आक्षेप आहे की, श्रीकृष्ण व पांडव हे जरी ऐतिहासिक पुरुष असले तरी श्रीकृष्ण या एका क्षत्रिय योद्धयास प्रथम एका महापुरुषानें, नंतर विष्णूचें आणि क्रमाक्रमाने अखेर पूर्ण परब्रह्माचें रूप ब्राह्मणांनी देईपर्यंत दरम्यान पुष्कळ काळ लोटला असावा. पण या म्हणण्यांत कांही अर्थ दिसत नाही. कोणाला देव मानावें व कोणाला मानूं नये याबद्दलची आधुनिक तार्किकांची समजूत आणि दोन चार हजार वर्षांपूर्वीच्या लोकांची समजूत यांत महदंतर पडलेलें आहे. आणि ज्ञानी पुरुष स्वत:च ब्रह्ममय होतो असा श्रीकृष्णापूर्वींच्या उपनिषदांत सिद्धान्त केलेला असून मैत्र्युपनिषदांत रुद्र, विष्णु, अच्युत, नारायण हे सर्व ब्रह्मच आहेत असें स्वच्छ म्हटलें आहे. मग श्रीकृष्णास परब्रह्मत्व येण्यास वेळ लागण्याचें कारण काय? इतिहासाकडे पाहिलें तरी बुद्ध आपल्या स्वत:ला ब्रह्मभूत म्हणत असून त्याच्या हयातींतच त्यास देवाचा मान मिळूं लागला होता, व त्याच्या मरणानंतर

लवकरच त्यास देवाधिदेवाचें किंवा वैदिक धर्मातील परमात्म्याचें स्वरूप प्राप्त होऊन त्याची पूजाही सुरू झालेली होती असें विश्वसनीय बौद्ध ग्रंथांवरून दिसून येतें, आणि ख्रिस्ताची गोष्टही तशीच आहे. बुद्ध व ख्रिस्त धर्माच्या मूळ पुरुषांप्रमाणे भागवत धर्माच्याही प्रवर्तकास पहिल्यापासूनच ब्रह्माचें किंवा देवाचें स्वरूप प्राप्त होण्यास कोणतीच हरकत येण्याचे कारण नाही.'

— गीतारहस्य (आवृत्ति १९१५) पृष्ठ ५८२ ते ५४४.

सांस्कृतिक दृष्टया आपल्यापेक्षा कोणीही श्रेष्ठ नाही असा दर्प व ज्यांना हीन लेखावयाचें आहे त्यांना सांस्कृतिक दृष्टया हीन ठरविण्याची प्रवृत्ति या दोषानी पाश्चात्य दृष्टि डागळलेली असल्यामुळे तिचा डोळसपणाने व जपूनच विचार केला पाहिजे. भारतीयांनी आपल्या सांस्कृतिक ग्रंथाच्या विषयी 'यद्वै किंचन साहेब अब्रवीत् तद् भेषजम् ।' या पद्धतीने त्यांच्या सिद्धान्ताकडे पाहूं नये इतकेंच माझें म्हणणें आहे. भारताच्या सांस्कृतिक ग्रंथावर याहूनही अधिक विकृत स्वरूपाचा व दुष्टपणाचा अत्याचार करण्यास भारताचेच काही पुत्र प्रवृत्त झाले आहेत. ते म्हणजे भारतीय कम्युनिस्ट होत. त्यांच्या महाभारतावरील अत्याचाराचें दिग्दर्शन पुढच्या व्याख्यानांत करून नंतर मी भारताच्या विषयाला हात घालीन.

* * *

४. कम्युनिस्टांचे महाभारतावरील आक्षेप

कम्युनिस्टांचे महाभारतावरील अत्याचार सुप्रसिद्ध कम्युनिस्ट पुढारी श्री. एस. ए. डांगे यांच्या 'India : From Primitive Communism to Slavery' या पुस्तकांतून दृष्टोत्पत्तीस येतात. डांगे यांनी हें पुस्तक केवळ महाभारतासाठी लिहिलेलें नसून वेदांपासून महाभारतापर्यंतच्या सर्व भारतीय वाङमयाचा मार्क्स व लेनिनिझमच्या भौतिक इतिहासप्रक्रियेने उलगडा करण्यासाठी म्हणून हें पुस्तक लिहिलेलें आहे. तें एखाद्या विद्वानाने सत्यसंशोधनासाठी लिहिलेलें पुस्तक नसून सर्व जगांत निरीश्वरवादाची नि जडवादाची प्रतिष्ठापना करावयास बद्धपरिकर झालेल्या रशियानियंत्रित कम्युनिस्ट योजनेचा एक प्रचारात्मक भाग म्हणजे डांगे यांचें पुस्तक होय.

हें पुस्तक इतर अनेक ग्रंथांप्रमाणें केवळ एखाद्या ग्रंथालयांत राहावयाचें नसून कम्युनिस्टांच्या तंत्राप्रमाणें त्याचा पद्धतशीर प्रचार करण्यांत येईल; त्यांत दिग्दर्शित केलेल्या तत्त्वांचा, प्रतिपादनाचा, व भारतीय इतिहासासंबंधीं केलेल्या उलगड्याचा कम्युनिस्टांच्या अभ्यासमंडळांतून पद्धतशीरपणें प्रचार करण्यांत येऊन भारतीय तरुण मनावर त्यांतील कुसंस्कार घडविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करण्यांत येईल, इतकें त्या पुस्तकाला महत्त्व आहे. डांगे हे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे संस्थापक व अत्यंत प्रभावशाली पुढारी आहेत. त्यांचा त्याग मोठा आहे, पक्षाच्या सेवेची त्यांची तपश्चर्या मोठी आहे नि त्यांची बुद्धिमत्ताही अत्यंत कुशाग्र आहे. पण पक्षविशिष्ट धोरणामुळे रशियन तंत्राचा एक भाग म्हणून भारतीय वाङमयाचें त्यांनी विडंबन चालविलें आहे. रशियामध्ये रशियन नियंत्रणाखालीं सर्व जगांतून धर्ममूल्यांची व नीतिमूल्यांची हकालपट्टी करून त्या जागीं पद्धतशीर रीतीने निरीश्वरवादाची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी नुकतेंच

° व्याख्यान ४ थें, २९ मार्च १९५१

एक मंडळ स्थापन झाल्याचें वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालें आहे. त्यावरून मी म्हणतों या गोष्टीची सत्यता विचारवतांना पटल्यावाचून राहणार नाही. कम्युनिस्टांच्या भौतिक इतिहासप्रक्रियेचा ओघ भारतीय जीवनमूल्य व सांस्कृतिक ग्रंथ यांच्याशी टक्कर होतांच अनेकवार अडून त्याच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडालेल्या आहेत, ही अडचण ध्यानांत घेऊन 'माझी इतिहासप्रक्रिया हिंदुस्थानला लागू होत नाही असें तुम्ही म्हणतां काय, कशी होत नाही तेंच मी आतां पहातों!' अशा अभिनिवेशाने दंड थोपटून कम्युनिस्टांचा हा नेता भारतीय सांस्कृतिक वाङमयाच्या विडंबनार्थ प्रवृत्त झाला आहे! त्यामुळें आणि कम्युनिस्टांचा जगांतील वाढता प्रभाव लक्षांत घेऊन डांगे यांच्या पुस्तकांतील प्रमेयांचा विचार करतांना भारतीय तरुण मनानें त्यांतील अपसिद्धान्त व अपप्रचार पूर्णपणे लक्षांत घेतले पाहिजेत इतकेंच माझें म्हणणे आहे. जे सत्य असेल तें निर्भीडपणें मांडावयास व स्वीकारावयास मुळीच अडचण नाही. पण सत्याच्या नांवाखाली आत्मवंचनेचे प्रयत्न न ओळखण्याइतकें भाबडेपण कोणीही स्वीकारूं नये असे मला वाटतें. डांगे यांचें पुस्तक सर्वच बाबतीत विचार करून खोडून काढण्यासारखें आहे. पण माझ्या विषयाच्या मर्यादेमुळे मी केवळ महाभारतापुरताच त्याचा विचार करणार आहे.

डांगे यांचा आरोप

श्री. डांगे यांनी आपल्या पुस्तकाच्या उपोद्घातामध्ये (पृ. १-४) गेल्या १५० वर्षांत न्या. तेलंग, रानडे, भांडारकर, राजवाडे, लो. टिळक, दीक्षित, डॉ. जयस्वाल प्रभृति सर्व संशोधकांचा इतिहास लिहिण्यांतील हेतु सत्यसंशोधनाचा नसून भारतीय राष्ट्राच्या आत्माभिमानावर निखारे टाकणाऱ्या पाश्चात्य संशोधकांना गप्प बसवून ब्रिटिश सरकारविरुद्ध करावयाच्या आंदोलनाला नैतिक अधिष्ठान व ऐतिहासिक पार्श्वभूमि मिळवून देण्याचा होता आणि त्यांचें संशोधन नि प्रतिपादन याप्रमाणे हेतुगर्भ असल्यामुळें त्यांतून

सत्यदर्शन झालेलें नाही, असें म्हणून त्याची वोळवण केलेली आहे. ते आपल्या ' India From : Primitive Communism to Slavery ' या पुस्तकांत लिहितात,

Indian writers and historians had almost developed a craze to prove that not only were we ancient but that everything that now exists in the world, as part of civilisation, was once with us, and we knew it all in science, philosophy, politics, etc. If Kant was great in philosophy, our Shankar was one greater. If Shakespeare was great in literature, our Kalidas was one greater. If you had Rousseau's social contract in politics, we too had one like it. We had Aeroplanes, Railways, Explosives, and what not? And we had all this, when the English or Europeans were wearing bearskins. We dug up our ancient walls and moats, our *Bhoorja patras*, and papyrii to build a defence against the foreign enemy who was trying to anihilate us. History was used by the English Rulers of India to demoralise the rising freedom movement, to built a psychosis in the leadership of the people that compared to world history, its age, its achievements; India and its people were nowhere; and whatever of its history was known, led to one conclusion that this country and its people were historically destined to be always conquered and ruled by foreign invaders.

Serious and responsible historians of *Cambridge History* and other works propagated this thesis. The English spoke as the inheriters of the civilisation of Greece and Rome, claimed the first place in ancient civilisation for them and for Egypt and Palestine; they denied that *Mahabharat* had any meaning or reality, that the Vedas of the Hindus were a historical record, or that our history could go beyond that of the Greeks whose Alexander conquered some parts of India. In order to fight it, our historians went to prove

that India's history really almost begins world history of the *present man*. Tilak says in his 'Arctic Home in the Vedas' that the interglacial Aryan civilization and culture must have been of a higher type than is usually supposed to be; and that there is no reason why the primitive Aryans should not be placed on an equal footing with the prehistoric inhabitants of Egypt on point of culture and civilization.

The celebrated volume of Jayaswal *on ancient Hindu Polity* was written with the motive to refute the assertions of the British ruling class that India was unfit for parliamentary democratic *institutions by showing that ancient India* had republics and 'self-governing democracies'.

The works of *Tilak, Rajwade, Ranade, Jayaswal, Paogi,* Kunte, Bhandarkar, Ketkar and a host of others have done a great deal to lay down the outlines of the history of India. But so far most of the material has been presented with one purpose—to combat the view of Indian History as given by the European (British) writers.

Such militant history-writing had its use in the struggle against British power; but just as it gave the Indian Nationalist a certain morale, it also gave him a false sense of values *regarding the past, and made him venerate everything* that was of the past, but had ceased to be of any use in the present, or had become a positive hindrance. —(India : From Primitive Communism to Slavery pp. 1 – 4.)

म्हणजे भारतीय लेखकांनी व इतिहासज्ञांनी आपलें सर्व सामर्थ्य हें सिद्ध करण्यासाठीच खर्चीं घातलें आहे की, आम्ही केवळ प्राचीनच नसून, शास्त्रें तत्त्वज्ञान, राजकारणशास्त्र इत्यादि जे जें कांही संस्कृतीचा भाग म्हणून आज जगांत नांदतें तें तें सर्व आमच्याजवळ एकदां होतें व आम्हांला माहीत आहे. जर कॉन्ट तत्त्वज्ञानांत श्रेष्ठ असेल तर आमचा शंकर त्यापेक्षा मोठा होता. जर शेक्सपिअर

वाङमयांत मोठा असेल तर आमचा कालिदास त्यापेक्षा मोठा होता. रूसोचें राज्यशास्त्र व सोशल कान्ट्रॅक्टची कल्पना तुमच्याजवळ असेल तर ती आमच्याजवळ नाही असें नाही. आमच्याजवळ विमानें होतीं, आगगाड्या, विध्वंसक साधनें, सर्व होतें. नव्हतें काय? जेव्हा इंग्रज व युरोपियन उघड्या अंगाने फिरत होते तेव्हाच आमच्याजवळ हें सर्व कांही होतें.

या सर्व इतिहासलेखकांच्या मागची हीच खरी प्रेरणा होती. आम्हांला हीन लेखूं पाहणाऱ्या परकीय शत्रूविरुद्ध भूर्जपत्रें व ताडपत्रें सरसावून आम्ही प्राचीन इतिहासाच्या भिंती खणून प्रतिकाराची सिद्धता करीत होतों.

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी 'भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचें नैतिक अधिष्ठान नष्ट करून ऐतिहासिक दृष्ट्याच हिंदुस्थानांतील लोक जगांत कवडी किंमतीचे असून परक्यांनी त्यांच्यावर राज्य करणें आणि त्यांना जिंकणें हेंच त्यांच्या इतिहासाच्या ओघांत वसतें हें सिद्ध करण्यासाठी इतिहासाचा उपयोग केला. केंब्रिज विद्यापीठाच्या इतिहासाचे गंभीर, नि दायित्व अंगावर घेणारे इतिहासज्ञ देखील याच गोष्टीच्या प्रचारासाठी खपत होते. या गोष्टींशी टक्कर देऊन मानवी इतिहास जर कांही असेल तर तो हिंदुस्थानपासूनच सुरू होतो हें सिद्ध करण्यासाठीच भारतीय संशोधक पुढे सरसावले. ग्रीस व रोमच्या संस्कृतींतून वाढलेले इंग्रज स्वतःच्या संस्कृतीला नि इजिप्त आणि पॅलेस्टाईनच्या संस्कृतीला प्रथम श्रेणीचें स्थान देऊन, महाभारताला कांही अर्थ आणि सत्यता नसून वेदांचा इतिहासाशीं कांही संबंध नाही आणि ज्यांच्या शिकंदराने हिंदुस्थानचा कांही भाग जिंकला त्या ग्रीकांपूर्वी हिंदुस्थानास कांहीही इतिहास नाही असें प्रतिपादीत होते, त्यांना उत्तर देण्यासाठींच भारतीय इतिहास-लेखकांनी लेखन केलें. उदाहरणार्थ, टिळक आपल्या 'आर्क्टिक होम इन दि वेदाज,' या ग्रंथांत म्हणतात, 'आर्यांची संस्कृति व सभ्यता समजण्यांत येते त्यापेक्षा निश्चितच अधिक श्रेष्ठ श्रेणीची असली पाहिजे; आणि सभ्यता

आणि संस्कृतीच्यासंबंधीं प्रागैतिहासिक काळांतील इजिप्शियनां-पेक्षा आर्यांना कमी लेखण्याचें कोणतेंही कारण दिसून येत नाही.' जयस्वालांचा 'प्राचीन हिंदुराज्यसंस्था' हा विख्यात ग्रंथ असाच विशिष्ट राजकीय हेतूसाठीच लिहिलेला आहे. 'लोकतंत्रात्मक राज्यकारभाराला हिंदुस्थान अयोग्य आहे' असें ब्रिटिश लोक प्रति-पादन करीत होते; तर याच्या उलट प्राचीन भारतांत गणराज्यें व स्वयंशासित लोकतंत्रात्मक राज्यव्यवस्था होती हें सिद्ध करून आपली त्याविषयींची पात्रता सिद्ध करणें हाच जयस्वालांच्या लिहि-ण्यांतील हेतु आहे. टिळक, राजवाडे, रानडे, जयस्वाल, पावगी, कुंटे, भांडारकर, केतकर, आणि इतर भारतीयांचा संघच्या संघ प्राचीन भारताच्या इतिहास-लेखनास प्रवृत्त झाला तो केवळ या उद्देशानें. या सैनिकी बाण्याच्या इतिहासलेखनाचा उपयोग ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध युद्ध करीत असतांना होता यात शंका नाही. पण ज्या-प्रमाणे या इतिहासलेखनाने भारतीय राष्ट्रवाद्यांना कांही विशिष्ट प्रमाणांत नैतिक पार्श्वभूमि मिळवून दिली, त्याचप्रमाणे प्राचीन भारताविषयीच्या मूल्यांच्या अत्यंत चुकीच्या कल्पना त्यांच्या मनांत बद्धमूल करून त्याला प्रत्येक प्राचीनत्वाचा दुरभिमानी बन-विलें. त्यामुळे तें इतिहासलेखन आज तर निरुपयोगी झालेंच आहे, पण इतिहासदर्शनाच्या दृष्टीने तें निश्चित विरोधक व तापदायकच झाले आहे.

डांगे यांचा हा किती सफाईदार वार आहे! लेखणीच्या एकाच फटकाऱ्याने त्यांनी येथे कितीतरी गोष्टी सांगितल्या आहेत. एक-तर त्यांना आता कोणाचीही मते पद्धतशीर व प्रमाणबद्ध रीतीनें खोडून काढण्याची आवश्यकता उरली नाही; आणि सर्वांच्या सर्व इतिहासलेखकांना बुर्झ्वांच्या वर्गांत लोटून त्यांच्या परिश्रमावर बोळा फिरवितां आला! टिळकांनी अनेक प्रमाणें दाखवून आर्यांची प्राचीनता व सुसंस्कृतता सिद्ध केली' ती खोटी ठरविण्याच्या भान-गडींत न पडता डांगे व त्यांचे अनुयायी फक्त इतकेंच म्हणणार की, हें सारें तुम्ही राष्ट्राभिमानाच्या दृष्टीने लिहिलें तें ठीक आहे; ""

तें कांही खरें नाही. त्यासाठी टिळकांचा सिद्धान्त खोडून टाकण्याची त्यांना यातायात नको. रहस्यसिद्धान्ताच्या बाबतीत तुम्ही युरोपिअनाशीं भांडतां हें ठीक आहे, पण वस्तुस्थिति कांही अशी असूं शकत नाही, असें म्हटलें म्हणजे डांगे याचें काम संपतें ! वेदांगज्योतिषासारख्या विषयावर तपेंचीं तपें घालविणाऱ्या व्यक्तीपासून तर वर्षानुवर्षे मनन-चिंतनांत घालवून प्राचीन भारतीय ग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्या राजवाडे, भांडारकर प्रभृतींना अशा सुलभ रीतीने दूर सारण्याची ही युक्ति संस्थानांमागून संस्थानें लेखणीच्या एकाच फटकाऱ्याने धुळीस लोळविणाऱ्या डलहौसीवरही अधिक ताण करणारी आहे यात शंका नाही !

याप्रमाणे दुसऱ्यावर खोटे हेत्वारोप करून स्वतः डांगे तरी सत्यसंशोधनाच्या हेतूस्तव इतिहासलेखनास प्रवृत्त झाले आहेत काय ? 'नाही ' असें त्याचें उत्तर आहे. किंबहुना त्यांनी बोळवण केलेल्या संशोधकांनी परिश्रमपूर्वक नि सप्रमाण तरी लेखन केलेलें आहे, पण डांगे यांनी तेंही केलें नाही. आपण ग्रंथ कां लिहीत आहोंत हें स्पष्ट करतांना आधी ते सर्वांवर एक आरोप करतात नि नंतर आपला हेतु स्पष्ट करतात. त्याचा आरोप असा आहे.

डांगे यांचा आरोप

When the working class of a county has grown to the consciousness of its historical role, and begins to organise with its new ideology, the Bourgeoisie, besides suppressing it with violence, tries to corrupt it with its own ideology in every possible way. One of these ways is to teach the worker *wrong history*, to give him a picture of history as will tie him to the tail of the Bourgeois social order, as the best one, as the inevitable one, as the permanent, eternal, God-given, most moral and happy one. Bourgeoisie presents the Communist conception of history, and future society as utopian, unreal, immoral, unnatural anti-human in nature

and ruinous. In order to do this, the Bourgeois intelligentzia dives again into history, hypnotises the rising worker with the idealist metaphysical picture of social growth and denies the dialectical materialist picture of social growth.

One of the ideological arguments the Bourgeoisie used against the rising Communist movement in India was that whatever the case in Europe and other countries, India and its culture, its people and history were piculiar to themselves, that they did not answer to any of the laws of Marxism-Leninism.

And they dived into the story of the *Vedas, Smritis, Upanishads*, epics, and *Puranas*, and as evidence of their theory held forth for view the powerful systems of castes, the saintly kings on thrones and kingly saints in forests, all surviving through thousands of years, as no-where else, and turned round and asked the Communists : Where are all these according to your law of historical materialism? India had no primitive Communism, no collective property and matriarchy, no communes, she has no history of their breakup and rise of private property and State, classes and class-wars, slavery and feudalism, as you call them, taking their turns in her history. Yes, we have capitalism now, the cursed gift of the English and their machine; but our capitalism has its distinctly Indian virtue. Hence we need not inevitably go over to Socialism through class-struggles and revolution. We shall have a new product of our own, and belie your law of Communism.

The Proletarian State or the Proletarian democracy is not necessary for Indian conditions. In order to prove this they approach the worker and the peasant with bright happy stories of the Hindu and Muslim past and exploit his present ignorance and ideology to cheat him of his future.

–(India : For Primitive Communism to Slavery pp. 16–17)

म्हणजे ज्या वेळीं श्रमजीवी वर्ग ऐतिहासिक ओघाच्या अनुसार जागृत होऊन आपल्या नव्या तत्त्वज्ञानानुसार संघटित होऊं लागतो, त्या वेळीं बुर्झुआ हा हिंसात्मक साधनांनी त्याला दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करतोच; पण शक्य त्या सर्व साधनांनी त्याच्या तत्त्वज्ञानाचेंही विडंबन करतो. या विडंबनाचा एक मार्ग त्याला चुकीचा इतिहास शिकविणें हा आहे. या मार्गानें आपले समाजशास्त्र दुर्लंघ्य, शाश्वत, सनातन, देवाने दिलेलें, सर्वांत अधिक नैतिक व सुखरूप आहे हें सिद्ध करण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. कम्युनिस्टांच्या इतिहासाच्या व्याख्येला खोटी, अनैतिक, मिथ्या, अनैसर्गिक, मनुष्याच्या भावी सुखाच्या दृष्टीने विध्वंसक असें दाखविण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. त्यासाठी इतिहासाचा आश्रय करून उठू पाहणाऱ्या कामकऱ्याला, ध्येयवादी नि आध्यात्मिक समाज विकसनाचीं चित्रें दाखवून, विरोधविकासात्मक जडवादाचें, समाजविकसनाचें चित्र खोटें आहे हें सिद्ध करण्याचा हा कुटिल डाव आहे. बुर्झुआंच्या ध्येयवादी नि कल्पनागर्भ विचारसरणीतून हिंदुस्थानातील वर्धिष्णु साम्यवादी चळवळीला असें नेहमी सांगण्यांत येत असतें की, युरोप आणि इतर देशांत कोणतीही वस्तुस्थिति असो; पण हिंदुस्थान, त्याची संस्कृति, लोक व इतिहास हीं कांही खास वैशिष्टयांनी युक्त असून मार्क्सिझम व लेनिनिझमच्या पद्धतीने ती वैशिष्टयें मुळीच उलगडूं शकत नाहीत. यासाठी ते वेद, स्मृति, उपनिषदें, नीतिग्रंथ आणि पुराणें यांच्या आश्रयाने आपली सामर्थ्यशील वर्णसंस्था, सिंहासनस्थ संतराजे व राजवैभवाने तळपणारे अरण्यांतील मुनि यांच्या सहस्रावधि वर्षांपूर्वीच्या प्राचीन चित्रणांना पुढे करून असें विचारतात की, कुठें तरी अशी वस्तुस्थिति आहे काय? साम्यवादी इतिहासप्रक्रियेच्या पद्धतीने याचें काय उत्तर देतां येईल? हिंदुस्थानांत रानटी संघजीवन, संघसंपत्ति, इतिहासांतील संघर्ष आणि खाजगी मालमत्तेचें आणि राजसंस्थेचें उत्थान, वर्ग व वर्गविग्रह, दास्य नि सरंजामशाही इत्यादि साम्यवादांतील भानगडींचा मागमूस तरी सांपडतो काय; आज भांडवलशाही आमच्या

देशांत आहे हें खरें; पण तो ब्रिटिश सत्तेचा अभिशाप आहे. त्यासाठी अगतिकपणें साम्यवादाच्या, वर्गविग्रहाच्या व क्रांतीच्याच मार्गाची कांस धरली पाहिजे असें नाही. त्यासाठी आम्ही आमच्या पद्धतीने स्वतंत्र मार्ग काढूं. त्यासाठी श्रमजीवी वर्गाची राजसत्ता व श्रमजीवी वर्गाचे लोकराज्य हिंदुस्थानात स्थापन करण्याची कांही आवश्यकता नाही आणि हें सिद्ध करण्यासाठी ते कामकऱ्यांच्याकडे जातात आणि त्यांना नि शेतकऱ्यांना फसवून त्यांच्या विचारसरणीवर पडदा टाकण्यासाठी प्राचीन इतिहासांतील उदात्त व सुखरूप कथांची चित्रणे करतात.

डांगे यांची चक्रिकापत्ति

दुसऱ्यावर हेतूचा आरोप करीत असतांना श्री. डांगे यांनी आपण स्वतःच कांही विशिष्ट हेतूस्तव प्राचीन भारतीय वाङमयाचें संशोधन करीत आहोत हे या ठिकाणी स्पष्टपणे मान्य केलें आहे. इतकेंच नव्हे तर तो हेतु शुद्ध राजकीय स्वरूपाचा असून आज हिंदुस्थानांत चालू असलेल्या कम्युनिस्ट आंदोलनाला हिंदुस्थानच्या इतिहासांतून पाठिंबा मिळवून देणे व त्याचा एक भाग म्हणजे हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा विशिष्ट अर्थ लावून दाखविणे यासाठी ते प्रवृत्त झाले आहेत हेही त्यांनी मान्य केले आहे. हेतुपूर्वक केलेलें इतिहाससंशोधन अशास्त्रीय स्वरूपाचें असतें असा दुसऱ्यावर आरोप करणाऱ्या या व्यक्तीने स्वतः तेंच अधिक नागड्या स्वरूपांत करण्यास प्रवृत्त व्हावें, तें स्पष्टपणें मान्य करावें, नि तरीही आपण सत्यसंशोधनास बसलों आहोंत असा आग्रह दाखवावा' हा केवळ राणा भीमदेवी प्रकार आहे. हिंदुस्थानचा इतिहास मार्क्झिममध्ये बसत नाही काय? मग तो मी आतां त्यांत कोंबून दाखवितों असा आकमानें ते लेखनास प्रवृत्त झाले आहेत! त्याचा स्वाभाविक परिणाम म्हणजे खोटे पुरावे देणें, भडक चित्रें रंगविणें, वचनांचे अर्थ उलटे सुलटे करणे, मधलीच कोठलीही वचनें दडपून देणें, नुसतीच विधानें करणें, विधानांना पुराव्याशिवाय वापरणें, फिरवाफिरव करणें इत्यादि गोष्टींत झालेला आहे. वास्तविक इतिहास-

लेखनाला प्रवृत्त होत असतांना त्यांच्यासारख्या बुद्धिमंतांनी या वाममार्गाची कास धरणें सर्वथा अनुचित होतें. पण विद्वानांची बुद्धि चळल्यावर ती एखाद्या ब्रह्मसमंधाप्रमाणें काय काय अनर्थपात करणार नाही ? वस्तुस्थिति अशी आहे की, या पुस्तकाच्या रूपाने श्री. डांगे यांनी स्वतःच धूळफेक करून नि थापा देऊन भारतीय इतिहासाच्या बाबतीत श्रमजीवी वर्गाला नि आपल्या अनुयायांना पूर्णपणें फसविलें आहे. आजच्या भांडवलशाहीत त्यांना जो मार्ग सुचतो त्या मार्गानें त्यांनी खुशाल जावें, पण त्यासाठी या अनैतिक वाङ्मयविडंबनाची कांहीच आवश्यकता नव्हती. कदाचित् कम्युनिस्टांच्या नीतिमूल्यांचाच ते वापर करीत असतील ! आपल्या स्वतःच्याच या कृत्यानें त्यांनी खोटेपणा, अनैतिकता हीं तर आपल्या पदरीं बांधून घेतलेलीच आहेत, पण त्याचबरोबर त्यांचें प्रतिपादन किती विध्वंसक आहे हेंही त्यांनी स्पष्टपणें दाखविलें आहे. इतिहासक्षेत्रांतील व विशेषतः महाभारत आणि तत्सदृश ग्रंथांच्या प्रांतांतील त्यांच्या मिथ्या नि अनैतिक विडंबनाचीं कांही प्रत्यक्ष उदाहरणेंच मी येथें देतों.

खोटे पुरावे तयार करणें

(१) युधिष्ठिराच्या राज्यारोहणानंतर जिकडे तिकडे दारिद्र्य उत्पन्न झालें होतें असें कोणताही पुरावा न देतां विधान करून श्री. डांगे त्याचा पुरावा म्हणून आपल्या पुस्तकांत (पृ. १७४) लिहितातः

In place where there was famine and drought, the proud ruling class Brahmins turned to the hated Chandalas in their forest retreat to ask for food, and it had become the privilege of the conquered enslaved Chandal to preach morality to the holy Vishwamitra of the conquering Aryans not to resort to eating the carcass of dead dog to preserve his life.

' ज्या ठिकाणीं दुष्काळ व दारिद्र्य होतें तेथें गर्विष्ठ व वर्चस्व गाजविणाऱ्या वर्गाचे प्रतिनिधि जे ब्राह्मण ते द्वेष्य समजण्यांत आलेल्या चांडालांच्या अरण्यांतील झोंपडीत जात, व अन्नाची भि ।

(२) आपल्या ग्रंथाच्या १७४ व्या पृष्ठावर श्री. डांगे लिहितात,
Straightforward materialism faced them with its challenge, but Pandavas, true to their class-nature, beheaded the materialists.

' भौतिकवाद उघडपणें पांडवांच्या राज्यसत्तेला आव्हान देत होता. पण आपल्या वर्गाच्या स्वभावानुसार त्यांनी भौतिकवाद्यांचे शिरच्छेद केले.'

वास्तविक कोणचाही भौतिकवादी पांडवांच्या राज्यसत्तेला कधींही विरोध करावयास आला नसून सर्व प्रजा युधिष्ठिराची राज्यसत्ता आल्याबद्दल आनंदांत होती असेंच महाभारतांत वर्णन आहे. डांगे यांनी आपलें हें विधान शांतिपर्वातील ३९ व्या अध्यायांत आलेल्या चार्वाक राक्षसाच्या कथेवर आधारलेलें आहे. पण महाभारतांतील चार्वाक राक्षस व दर्शनशास्त्रांतील दर्शनकार चार्वाक या दोन व्यक्ति एकच आहेत अशी त्यांनीं जी आपली कल्पना करून घेतली आहे ती मुळांतच बरोबर नाही.

'चार्वाको राक्षसो' ' दुर्योधनासखा ' अशीं विशेषणें जोडून दुर्योधनाचा एक मित्र युधिष्ठिराची नाजूक व कोमल वृत्ति ध्यानांत घेऊन तिच्यावर प्रहार करावयास पुढे आला असें महाभारतकारांचें म्हणणें आहे. त्याने युधिष्ठिराचा जो धिक्कार केला तोही कोणच्याही भौतिकवादाच्या तत्त्वांची कास धरून केला नसून युधिष्ठिराने आपल्या गुरूचा व नातलगांचा वध केला म्हणूनच केला आहे हें त्याच्याच वाक्यावरून स्पष्ट होतें. तें त्याच्या मित्रप्रेमाच्या दृष्टीनें ठीकच होतें. तो म्हणतो:

धिक् भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै ॥ २६
किं तेन स्याद्धि कौंतेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम् ।
घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ २७

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ३८

पण यांत कोणचा Straightforward Materialism आहे ? शिवाय पांडवांनीं त्याला मुळींच मारलेलें नसून प्रजाजनांनीच त्याचा वध केलेला आहे.

आदर्श बिघडविण्याचे प्रयत्न

(३) श्री. डांगे हे आपल्या ग्रंथांत (पृष्ठ १६०) लिहितात : Jain Sutras say that Sita was Rama's sister. Even Walmiki could not suppress the fact that she was Ayonija. Rama lived in the period when primitives had not yet prohibited brother-sister marriage.

म्हणजे जैनसूत्रें असें म्हणतात की, 'राम अशा रानटी युगात राहात होता की, ज्या वेळी बहीण-भावांमध्यें लग्नें होत असत. वाल्मीकीला देखील ही गोष्ट दडवून ठेवतां आली नाही. त्यानें सीतेला 'अयोनिजा' म्हटलें आहे.' अयोनिजा या शब्दाचा इतका घाणेरडा अर्थ करणें म्हणजे काव्याविषयी अज्ञान प्रकट करण्यासारखेंच आहे. विदेहराजदुहिता असें सीतेचें सर्वत्र वर्णन येतें. ज्या दशरथजातकाच्या गोष्टीवरून डांगे यांनी प्रस्तुत वर्णन घेतलें आहे तें रामायणापूर्वीचें नसल्याचे संशोधकांनी निर्विवादपणे सिद्ध केलेलें आहे. डांगे याच्यावर हें दायित्व येऊन पडतें की त्यानी तें पूर्वीचें आहे हें सिद्ध केलें पाहिजे. पण त्यांना सत्यसंशोधन करावयाचेंच नसून बुद्धिपुरःसर विकृतिकरण करावयाचें आहे हें ध्यानांत घेतलें म्हणजे वादच उरत नाही.

पृष्ठ १७१ वर श्री. डांगे लिहितात. The principle was again wielded by the ruling class against the toiling masses in the centuries to come in order to disarm the masses of their feelings of protest, their unhappiness and anger. It produced that wonderful legend of Janaka and others like him, where the rich king ate good food, but felt no pleasure in his tongue, wore good cloth, but was not attached to any feeling about it. So even the toiling slave must feel happy in starvation, control his emotions and reduce his body to a sensationless working machine to discharge the ordained duty. When everyone had attained that stage, poverty and misery vanish, as they lose their meaning for the man. The

question of exploitation, slavery, share of product, State and violence then no longer be raised on a social scale, when each individual can get happiness by this simple acrobatics of thought.

"श्रमजीवी वर्गाने विरोध करून असंतोषाने व रागाने सत्ता उलथून देऊं नये म्हणून वर्चस्व गाजविणाऱ्या वर्गाने पुन्हा एकदां एक युक्तिवाद काढला. त्यांनीं जनकाचें आणि तत्सम इतरांचें असें वर्णन तोंडावर फेकलें की, जेथें श्रीमंत राजा पक्वान्नें झोडीत होता पण जिभेच्या स्वादाचा आनंद त्याला भासत नव्हता. तो स्वतः उतम कपडे घाली पण त्याचा त्याला आनंद नव्हता. म्हणून रागावलेल्या दलित दासानेही त्याच्याप्रमाणेंच उपासमारीतही आनंदांत रहावें आणि आपल्या भावना आवरून शरीरविकार शून्य करून स्वतःला मरेतों काम करण्याचें यंत्र बनवावें. प्रत्येकाला ही अवस्था प्राप्त झाली की, दारिद्रच व दुःख नष्ट होईल. कारण मनुष्याच्या दृष्टीने त्यांचें महत्त्वच राहणार नाही. पिळवणूक, दास्य, लाभाचा विभाग, राज्य व हिंसा हीं सामाजिक स्वरूपांत नंतर कधींच प्रकट होऊं शकणार नाहीत. जर प्रत्येक व्यक्तीला इतक्या सोप्या रीतीनें सुख मिळवितां येणें शक्य आहे तर मग या गोष्टीची गरज काय?"

श्री. डांगे यांनी जनकाच्या कथेचा हा जो उपयोग केला, तो अत्यंत चुकीचा व खोडसाळ आहे. भारतीय राज्यसंस्थेचा आदर्श असा हीन कधीही नव्हता हें मी पुढे राज्यसंस्थेविषयीच्या व्याख्यानांत दाखविणारच आहें. तूर्त त्यांना इतकेंच सांगतों कीं त्यांनी महाभारतांतील पुढील उक्तीकडे लक्ष द्यावें.

युक्ता यदा जनपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः ॥ २३ ॥

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ९१

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ ३३ ॥

— महाभारत, अनुशासनपर्व ६१

'ज्या वेळी काम करावयाची इच्छा व शक्ति असलेले लोक ब्राह्मणांप्रमाणें भिक्षा मागूं लागतात त्यावेळी असंतुष्ट लोक राजाला ठार मारल्याखेरीज राहात नाहींत. मी तुमचें संरक्षण करणार आहे असें सांगूनही जो राजा लोकांचें रक्षण करीत नाही त्याला सर्व लोकांनी संघटित रीतीने वेड लागलेल्या कुत्र्याप्रमाणे ठार मारावें.' अशा दुष्ट राजांना 'बलिसद्भागतस्कर' 'राजकलि' इत्यादि विशेषणें महाभारतांतून अनेकवार योजलेलीं आहेत. जनक हा राजर्षि म्हणून गौरविलेला आहे. त्याचें वर्णन कर्मयोगी म्हणून येत असतें व तेंही मानसिक समतेच्या उच्च पातळीसंबंधी आहे हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

निराधार व खोटें प्रतिपादन करणें हा तर डांगे यांच्या हातचा मळ आहे. पृष्ठ ३५ वर ते लिहितात,

How does the Hindu philosopher of history define these four yugas of social development :

The *Aitareya Brahman of Rigweda* (VII-15) defines them thus :— The Kali is one sleeping or lying prostrate; The Dwapar is slowly moving. The treta is standing; The Krita is wandering

The hunter, wandering in search of prey in groups with his stone tools, crude boulders, etc. is the epoch of *Krita*, very remote in man's memory. It is the stage of savagery of man. The second is where he evolves from stone tools to the bow and arrow, discovers fire, domesticates animals and grows primitive pasturage. Life has become more stable, though one cannot talk of stability of the age of civilization. It is the Treta, say, of barbarism. From there the evolution is more rapid. Metal tools are evolved; smelting does it. The iron axe, the plough and agriculture come into existence. Populations in growing have to move but life is more stable. Finally, still greater development of tools, handicrafts come in, town and country develop; property relations undergo a violent change. And *Kali* is usherd in, the age of civilisation.

'म्हणजे हिंदुतत्त्वज्ञानी व इतिहासवेत्ते चतुर्युगाची कल्पना मांडून समाजविकसन कसें दाखवितात? ऐतरेय ब्राह्मण म्हणतें,

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्॥

कृत म्हणजे ज्या वेळीं भक्ष्य मिळविण्यासाठी रानटी मनुष्य आपल्या साधनांनिशीं हिंडत होता ती प्राथमिक रानटी अवस्था. करण 'चरन्' असें म्हटलें आहे. पुढें त्याच्या साधनांत धनुष्यबाण, अग्नि, उपयुक्त जनावरें यांची वाढ झाल्यावर त्याला थोडी अधिक स्थिरता प्राप्त झाली. या दुसऱ्या अवस्थेला त्रेता असें म्हणतात.' त्यानंतर उत्पादनसाधनांत आणखी वाढ होऊन शेतीची स्थिति अस्तित्वांत आली. त्याला द्वापर असें म्हणतात. कारण त्यांत आणखी थोडी स्थिरता असते. शेवटीं या साधनांत आणखी उत्क्रांति होऊन लहान लहान उद्योगधंदे इत्यादि निर्माण होऊन जी नागर संस्कृति उत्पन्न झाली तिला कलियुग असें म्हणतात. कारण येथें जीवनाला पुष्कळ स्थिरत्व उत्पन्न झालेलें आहे.'

एकतर डांगे यांना ही ऋचा समजली तरी नाही, किंवा त्यांनीं हेतुतः तरी विपर्यास केला. भारतीयांच्या सर्व सांस्कृतिक ग्रंथांत व महाभारतांतही कृत ही आदर्श स्थिति नि कलि ही अधःपतनाची स्थिति म्हणून स्पष्ट दिग्दर्शित करण्यांत आलेलें आहे. डांगे यांनी उद्धृत केलेली ऋचा युगांची व्याख्या म्हणून ऐतरेय ब्राह्मणात आलेली नाही व तिचा ते करतात तसा अर्थही नाहीं. त्यानीं उपक्रम, उपसंहार कां दडविले? ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणाच्या ३३ व्या अध्यायांतील तिसऱ्या खंडांत इंद्राचें वाक्य म्हणून ही ऋचा आलेली आहे. प्रकरण असें आहे कीं, हरिश्चंद्रानें वरुण देवतेचा अपराध केलेला असल्यामुळें वरुण त्याला रोगग्रस्त करतो. त्याला भेटण्यास त्याचा मुलगा रोहित त्याच्याकडे येत असतो. इंद्र हा वरुणाचा मित्र असल्यामुळें रोहिताला अडथळा उत्पन्न होतो. त्या वेळीं इंद्र त्याला हें पटवून देऊं इच्छितो कीं, त्यानें घरी न येतां भटकावें. येथें कृत, त्रेता, द्वापर, कलि या संज्ञा देखील भारतीयांच्या

सांस्कृतिक संकेताप्रमाणें कृत ही सर्वोच्च अवस्था, त्रेता ही त्यापेक्षां कमी श्रेष्ठतेची, द्वापर ही त्याहून कमी श्रेणीची, नि कलि ही आत्यंतिक अधःपाताची हें गृहीत धरूनच वापरण्यांत आलेल्या आहेत.

ताश्च उत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलिद्वापरत्रेताकृतयुगैस्समाना.।
ततश्चरणस्य सर्वोत्तमत्वात् चरेयुरेवेति।

तात्पर्य, रोहिताचें भटकणें इंद्राला अभिप्रेत आहे म्हणून तो त्याला तसें सांगत आहे.

या पद्धतीनें डांगे जर हिंदुस्थानच्या इतिहासातून मार्क्सची प्रक्रिया सिद्ध करूं पाहात असतील तर Save me from my friends असेंच मार्क्सवाद्यांना त्यांच्या बाबतीत म्हणण्याची लवकरच पाळी येईल. गीतेवर त्यांनी केलेले अत्याचार मी गीतेवरील माझ्या व्याख्यानांत सांगणार आहे. डांगे यांनी आपल्या पुस्तकानेंच मार्क्सची इतिहासप्रक्रिया ही खोटी, अनैसर्गिक, चुकीची, विध्वंसक आणि अशास्त्रीय कशी आहे हे उत्कृष्टपणें सिद्ध केल्याबद्दल मात्र मी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. तात्पर्य, मला आपणास इतकेंच सांगायाचें आहे की, महाभारतासारख्या ग्रंथाकडे पाहतांना या विकृत दृष्टिकोनाच्या आहारी जाऊं नये. विशुद्ध, सत्यान्वेषी दृष्टीनेंच या जीवनशास्त्रावरील महान् ग्रंथाकडे पाहणें अवश्य आहे.

\+ \+ \+

५. सांस्कृतिक जीवनमूल्यांचा ऱ्हास

महाभारत हें आर्यांचें जीवनशास्त्र आहे. भारतीय राष्ट्राचीं लक्षणें व ध्येयें, विषम परिस्थितींत तीं साध्य करण्याचीं साधनें आणि व्यक्ति व समाज यांच्या अंतिम विकसनाचें चित्र त्यांत उत्कृष्ट रीतीनें आढळेल. इतिहास, पुराण, काव्य, धर्मशास्त्र राज्यशास्त्र, युद्धशास्त्र, आपत्तींत कसें वागावें इत्यादि सर्व गोष्टींचें त्यांत यथावत् दिग्दर्शन असल्यामुळे आणि तें आजही जीवनमार्ग उजळावयास पूर्णपणें समर्थ असल्यामुळे मी त्याला सांस्कृतिक ज्ञान-कोश असें म्हटलें. लोकांच्या अंतःकरणांतील सर्व अंधकार नाहीसा करून हा दीपस्तंभ कर्तव्याकर्तव्याचा मार्ग त्यांच्यासाठी उजळतो. हा इतिहास हिंदुराष्ट्राला आपण कोण आहोंत, व आपल्याला काय उत्पन्न करावयाचें आहे याची स्पष्टपणें जाणीव देतो.

महाभारताला 'जय' नामक इतिहास म्हणतात. आणि या 'जय' नामक इतिहासाचें वाचन करीत असतां नारायण आणि नरोत्तम नर यांना वंदन केलें पाहिजे असा नियम आहे. कारण कीं, नर-नारायणांनी मिळविलेल्या विजयाचाच हा इतिहास आहे. येथे नर म्हणजे अर्जुन असून नारायण म्हणजे भगवान् श्रीकृष्ण होत.

अवताराचें कारण

श्रीकृष्णाला महाभारतांतच चराचरांत भरून राहिलेल्या परमेश्वराचें स्वरूप मानलेलें असून भगवान् महाविष्णूचा तो अवतार होय असें प्रतिपादन केलें आहे. परमेश्वराने अवतार घेण्यासारखी कोणती परिस्थिति महाभारतकाळीं निर्माण झाली होती हें पाहणें अवश्य आहे. श्रीमत् भगवद्गीतेंत परमेश्वराचे अवतार केव्हां होत असतात याचें वर्णन करतांना असें म्हटलें आहे.

व्याख्यान ५ वें, दि. ३० मार्च १९५१

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ४-७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ४-८

('ज्या ज्या वेळी धर्माची ग्लानि होते आणि अधर्माचा उत्कर्ष होतो त्या त्या वेळीं मी उत्पन्न होतों. साधूचें संरक्षण करण्यासाठी, दुराचारी लोकांना ठार मारण्यासाठी आणि धर्माची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी मी अवतार घेतों')

भगवान् श्रीकृष्ण हे युगपुरुष होते हें निर्विवाद आहे मनुष्य-स्वभावांतल्या सर्व विकारांच्या नि अपूर्णतेच्या ते अनलपटीने वर असून त्यांच्या धारणेला त्या अपूर्णतेचा स्पर्शही नव्हता. अशा या युगपुरुषानें धर्माची स्थापना केली, अधर्माचा विनाश केला नि साधूंचें संरक्षण केलें. परमेश्वराचे अवतार या भरतभूमीत वारंवार होत असतात. आत्मविस्मृतिरूप अधर्म परकीयांच्या आक्रमणामुळे वा स्वकीयांच्या अध:पतनामुळे जेव्हा वाढीस लागतो तेव्हा त्याचा नायनाट करून त्या जागी आत्मज्ञानरूपी धर्माची प्रतिष्ठापना करणें हें युगपुरुषांचें काम आहे. त्यांना येथे अवतारी म्हटले जाते. श्रीकृष्ण-जन्मापूर्वी भारतीय राष्ट्रांत आत्मविस्मृतिरूप अधर्माची गडद काळी छाया पसरली असली पाहिजे हें निर्विवाद आहे. खरोखरी तशी वस्तु-स्थिति उत्पन्न झाली होती काय हे पाहिल्यावाचून महाभारताच्या इतिहासांतील प्रतिपाद्य विषयाची संगति लागू शकणार नाही

भारतीय संस्कृतीचें वैशिष्ट्य

भारतीय राष्ट्राची समाजरचना चातुर्वर्ण्यात्मक असून त्या समाजांतील ब्राह्मणवर्णाला संस्कृतीच्या संरक्षणाचें काम दिलेले आहे. योगयुक्त, तपस्यामय आणि ज्ञानसंपन्न जीवन जगणारा, मानवाच्या अंत:करणांतील सर्व स्वाभाविक भावविकारांवर (Natural instincts) विजय मिळवून दारिद्र्य हेंच परमधन मानणारा, असा एक वर्गच्या वर्ग भारतीय संस्कृतीनें उत्पन्न करून तो सहस्रावधि वर्षे

टिकवून दाखविला हें त्या संस्कृतीचें वैशिष्ट्य होय. पाश्चात्य इतिहाससंशोधक व कम्युनिस्ट पुढारी युरोपमधल्या पतित, भ्रष्ट आणि भोगसुखासीन झालेल्या भिक्षुक वर्गाशी ब्राह्मणांची तुलना करतात तें चूक आहे. मानवी जीवन हें पशुत्व आणि देवत्व याचें संग्रामस्थान आहे. मनःसामर्थ्याच्या भरंवशावर पशुत्वावर संपूर्णपणें विजय मिळवून विकारहीन व चराचरांचे ठायीं आपली अस्मिता प्रत्यक्ष अनुभवणारें असें जीवन उत्पन्न करावयाचें हा या संस्कृतीचा संकेत आहे. असें जीवन प्रत्यक्ष उत्पन्न झाल्यावांचून, भांडवली लोकशाहीच्या पद्धतीनें उत्पादनसाधनें आणि उत्पादन कितीही वाढविलें, अथवा साम्यवाद्याच्या पद्धतीनें आर्थिक वांटपाच्या केवढ्याही योजना आंखल्या तरीही त्याचा जगत्कल्याणाच्या दृष्टीनें कांही उपयोग होऊं शकत नाही. संकुचितता, मत्सर, क्रोध व लोभ याच्यावर विजय मिळविल्यावांचून आणि कर्तव्यनिष्ठ बनल्यावांचून खऱ्या अर्थानें मानवतेचे प्रश्न कोण व कसे सोडविणार?

अशा धारणेचा एक वर्गच्या वर्ग आर्य संस्कृतीनें उत्पन्न केला होता. त्याला कोणाच्या धनाची अपेक्षा नसे. उपजीवनासाठी राज्यसंस्थेचें अंकित होऊन राहणें त्याच्या जीवनांत आवश्यक नसे अल्पही अपराध झाला तरी त्याची शिक्षा आपण होऊन घेण्याचें धैर्य त्याच्या ठिकाणी असे. म्हणून तो राजसत्तेला नियंत्रित करूं शकत असे राजसत्तेला त्याचें नियंत्रण करण्याचा अधिकार नसे. सर्व इंद्रियांना ताब्यांत ठेवणारा, शम, दम, तप, सत्य, तितिक्षा, शांति, नम्रता, इत्यादि गुणांची केवळ मूस असा हा वर्ग आयुष्यभर देवघरांतल्या नंदादीपाप्रमाणें सांस्कृतिक जीवनमूल्यें प्रत्यक्ष जीवनांतून आविष्कृत करण्यासाठी म्हणून सतत तिळतीळ जीवन जाळण्याचें व्रत पत्करीत असे. म्हणून तोच उलट राजसत्ता जर आपल्या हेतूपासून ढळली तर तिला नियंत्रित करी. राजसत्तेचे पाश त्याच्यावर पडत नसत. वेन हा अधार्मिक राजा असल्यामुळें त्याला या वर्गानें पदच्युत केलें होतें. त्याला सत्तेजवळून कांही नको होतें. ती उन्मार्गगामी होऊं नये

एवढीच त्याची इच्छा होती घटनात्मक दृष्टयाच या वर्गाचे नियंत्रण राजसत्तेवर कसें असे हे मी माझ्या रामायणावरील व्याख्यानमालेत स्पष्ट केले आहे जोवर हा वर्ग अध पतित झालेला नाही तोवर भारतीय संस्कृतीला विनाशाचे भय नाही असे श्रीशंकराचार्यांनी गीताभाष्यातील 'ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षित स्यात् वैदिको धर्म.।' या उक्तीने सुचवून ठेविले आहे या वर्गाजवळ राजसत्ता कर मागत नसे आणि त्यास दडही करीत नसे याचा अर्थ कित्येक लोकानी चुकीचा केलेला आहे हे विशेष अधिकार नव्हते स्वत होऊनच आपल्या अपराधाविषयी जो दड स्वीकारावयास सिद्ध आहे त्याला सत्तेने आणखी नवा दड तो काय द्यावयाचा?

शंख व लिखित

महाभारतातील शांतिपर्वाच्या २३ व्या अध्यायात यासबधी एक मोठें उद्बोधक उदाहरण आले आहे शख व लिखित या नावाचे दोन ब्राह्मण होते ते दोघे एकमेकाचे बधु असून त्याचे दोन स्वतत्र वेगवेगळे आश्रम होते एकदा शखाला भेटावयास लिखित त्याच्या आश्रमात आला त्या वेळी शख आश्रमात नव्हता लिखिताने त्या आश्रमातील एका वृक्षाचे फळ तोडून तोडात टाकले थोड्या वेळाने शख तेथे आला त्याने आपल्या भावाला फळ खाताना पाहून 'हे फळ तू कोठून आणलेस' म्हणून विचारले त्यावर लिखिताने असे उत्तर दिले की, 'या तुझ्या आश्रमातील वृक्षाचेच हे फळ असून मीच ते तोडून घेतले आहे' त्यावर शख त्याला म्हणाला, 'हे फळ तू मला न विचारता तोडल्यात धर्मशास्त्राच्या अनुसार चोरी केली आहेस, तेव्हा या अपराधाची शिक्षा भोगणे हें तुझे कर्तव्य आहे तू तावडतोब राजाकडे जा व चोरी करण्याची जी शिक्षा असेल ती भोगून परत ये वडील भावाच्या या आज्ञेप्रमाणे लिखित त्या प्रदेशाच्या राजाकडे गेला व स्वत ला शिक्षा करण्यासाठी त्याला आग्रह करु लागला राजाने त्याला पुष्कळ समजविण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याने एकले नाही शेवटी चोरीची शिक्षा म्हणून राजाने त्याचे हात तोडले तेव्हा त्या ब्राह्मणाचे खरे समाधान झाले

ज्यांच्या अंतःकरणाची नैतिक भावना इतकी उच्च आहे त्यांना अदंडच मानण्यांत आलें असलें तर त्यांत नवल काय? आणि उपजीवनार्थ कांहीच न करतां समाजाच्या कल्याणासाठी 'उरलों उपकारापुरता' असें जीवन जगणाऱ्या या वर्गाजवळून कर तरी कसा घ्यावयाचा? हा वर्ग- ज्या वेळीं नष्ट होतो अथवा भ्रष्ट होतो त्या वेळीं भारतीय संस्कृतीचा व राष्ट्राचाही नाश होतो. आणि हा वर्ग ज्या वेळीं आपल्या सर्व वैशिष्टयांनी तळपत असतो त्या वेळीं राष्ट्रही आपल्या ऐश्वर्याने तळपत असतें असें महाभारताचें म्हणणे आहे.

ब्राह्मण्य नष्ट झालेल्या आणि लौकिक जीवन पत्करलेल्या ब्राह्मणांजवळून करभार घेऊं नये असें महाभारतात कोठेही म्हटलेलें नाही. उलट, ब्राह्मणांतही ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र असतात, आणि भ्रष्ट ब्राह्मणांकडून अथवा लौकिक जीवन जगणाऱ्या ब्राह्मणांकडून करभारही घ्यावा, इतकेंच नव्हे तर त्याला वेठीला धरून त्याच्याकडून विनावेतन काम करून घ्यावें असेंही महाभारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. महाभारतांतील पुढील कांही वचनें पहा.

जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः ।
एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ४
अश्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नयः ।
तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥ ५
ऋत्विक् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्तानुकर्षकः ।
एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ७
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १०

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथचन ।
नियम्या सविभज्याश्च धर्मानुग्रहकारणात् ॥११

—महाभारत शातिपर्व अ ७६

अर्थ—जे जन्मसिद्ध कर्मापासून विन्मुख असणारे, दळभद्रे, ब्राह्मण-ब्रुव आहेत ते सर्व शूद्र होत वेदाध्ययन न केलेले, अग्नीची उपासना न करणारे अशा सर्व ब्राह्मणाना धार्मिक राजाने दठीला धरून कामाला लावावे व त्याच्याकडून करही घ्यावा ऋत्विज, पुरोहित, मत्री, दूत, व बातम्या काढणारे ह्र ब्राह्मणामधले क्षत्रिय होत अश्व, गज, रथ यावर आरोहण करणारे अशा ब्राह्मणाना वैश्याप्रमाणे समजावे आणि या सर्वांपासून क्षीणकोश राजाने करभार घ्यावा केवळ जे देवासारखे अथवा ब्रह्मासारखे ब्राह्मण असतील त्याच्याच जवळून करभार घेऊ नये अब्राह्मणाच्या वित्ताचा धनी राजाच आहे अशी वैदिक धर्माची धारणा आहे जे ब्राह्मण सस्कृतिसरक्षणाचे आपले काम सोडून देणारे व भलत्याच कामास हात घालणारे असतील त्याची राजाने केव्हाही उपेक्षा करू नये इतकेच नव्हे तर त्याचे नियत्रण करावे व इतर प्रजाजनाप्रमाणेच त्याना वागवावे

ब्रह्मसम व देवसम ब्राह्मण कोणते याचे महाभारताने पुढील-प्रमाणे लक्षण दिले आहे

युधिष्ठिर उवाच —

स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषा विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणाना पितामह ॥ १

भीष्म उवाच —

विद्यालक्षणसपन्ना सर्वत्र समदर्शिन ।
एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणा परिकीर्तिता ॥ २
ऋग्यजु सामसपन्ना स्वेषु कर्मस्ववस्थिता ।
एते देवसमा राजन् ब्राह्मणाना भवन्त्युत ॥ ३

—महाभारत, शातिपर्व अ ७६

विद्वान्, चारित्र्यसपन्न आणि सर्वत्र समभावना ठेवणारे जे ब्राह्मण त्याना ब्रह्मसम म्हणतात आणि वेदत्रयीमध्ये निष्णात असून आपल्या वर्णधर्मानुसार जे चालणारे त्याना ‘ देवसम ’ म्हणतात

ब्राह्मण्य भंगलें

महाभारतकालीन अथवा श्रीकृष्णजन्मापूर्वीच्या परिस्थितीत समाजाचें सांस्कृतिक नेतृत्व करणाऱ्या या वर्गाचा दारुण अधःपात झालेला होता. नेत्याचा अधःपात झाला की साऱ्या राष्ट्राचा अधःपात झाल्यावांचून राहात नाही. व्यक्तीचा अधःपात एकवार क्षम्य समजतां येतो. कारण त्यामुळे व्हावयाची हानि त्या व्यक्तीपुरतीच काय ती मर्यादित असते. पण नेत्याचा अधःपात कधीही क्षम्य असूं शकत नाही. कारण त्यांत केवळ त्या व्यक्तीची हानि नसून संपूर्ण समाजाचाच त्यामुळे अधःपात होत असतो. अशा या वर्गाच्या दारुण अधःपतनाचें चित्र महाभारतांत द्रोणाचार्यांच्या रूपानें महर्षि व्यासांनी चित्रित केलेलें आहे.

आचार्य द्रोण हे महर्षि होते हें प्रसिद्ध आहे. असें जीवन त्यांना लाभलें होतें की, ज्या जीवनांत सर्व कोमल विकारांवर व मानवस्वभावसुलभ भावनानिष्ठतेवर त्यांनी विजय मिळविणें हें त्यांच्या वर्णधर्माच्या दृष्टीनें आणि स्वभावसिद्ध सामाजिक नेतृत्वाच्या दृष्टीने परम आवश्यक होतें. परंतु त्यांनी विकारांवर विजय मिळविण्याऐवजीं विकारांनीच त्यांच्यावर विजय मिळविला.

द्रोणांनीं शस्त्र हातांत घेतलें म्हणून कांही त्यांना कोणी अधःपतित म्हणू शकत नाही. ब्राह्मणांनी शस्त्र हातांत घेण्याचा कुठेंही निषेध नाही. कांही विशिष्ट प्रसंगीं तर शस्त्र हातांत घेणें हें त्याचें धार्मिक कर्तव्यच होऊन बसतें. पण द्रोणांचा अधःपात वेगळ्या प्रकारचा होता. द्रोण हे भरद्वाज ऋषीचे पुत्र. धनुर्वेदांत त्या वेळच्या सर्व क्षत्रिय समाजाचे ते गुरु होते. लहानपणीं आपल्या वडिलांच्या आश्रमांत ते अध्ययन करीत असतां तेथेच पांचाल राजपुत्र द्रुपदही त्यांच्याबरोबरच अध्ययन करीत होता. लहानपणीं मित्रप्रेमानें प्रेरित होऊन द्रुपदाने या आश्रमांत द्रोणांना असें सांगितलें की मी पुढे राजा झाल्यावर मित्र म्हणून तुला माझें अर्धे राज्य देईन. अध्ययन पूर्ण झाल्यावर द्रुपद आपल्या राजनगरीत जाऊन पांचालांचा राजा झाला. पुढे द्रोणांनी विवाह केला. त्यांना अश्वत्थामा

नावाचा मुलगा झाला आणि आश्रमात ते दारिद्र्याचे ऋषितुल्य जीवन कठू लागले काय वाटेल ते झाले तरी राजाची सेवा पत्करून हीन जीवन स्वीकारावयाचे नाही असा द्रोणाचा निश्चय होता पण स्वत चे जीवन कठीत असता द्रोणाच्यावर विकारानी जय मिळविला नसला तरी शेवटी पुत्रस्नेहाने—मानवाच्या अत करणातील सर्व भावनाना व्यापून टाकणाऱ्या या अत्यत कोमल बधनाने—द्रोणाच्या खदिरागारासारख्या तेजस्वी ब्राह्मण्यालाही शेवटी जिकले त्याचा पुत्र अश्वत्थामा त्याच्या घरच्या दारिद्र्यामुळे दूध घऊ शकत नसे त्याचे समवयस्क, सोबती आपल्या घरून दूध पिऊन येत पण अश्वत्थाम्याला दूध मिळेना तो हट्ट धरून बसला त्या वेळी त्याच्या आईने पाढरे पीठ पाण्यात कालवून तेच दूध म्हणून दिले, आणि तोही यापूर्वी दुधाचा स्वाद कधीही घेतलेला नसल्यामुळे तेच दूध समजन पिऊन आनदाने नाचू लागला आचार्यानी स्वत च तो प्रसग पाहिला वरोवरीची मुले थट्टा करू लागली आणि ते पाहताच उग्र चारित्र्यापासून द्रोणाचे दृढनिश्चयी मन ढळले आचार्य स्वत च या प्रसगाचे वर्णन करताना म्हणतात —

हास्यतामुपसप्राप्त कश्मल तत्र मेऽभवत् ।
द्रोण धिगस्त्वधनिन यो धन नाधिगच्छति ॥ ५६
पिष्टोदर सुतो यस्य पीत्वा क्षीरम्य तृष्णया ।
नृत्यति स्न मुदाविष्ट क्षीर पीत मयाप्युत ॥ ५७
इति सभापता वाच श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् । ५८

— महाभारत, आदिपर्व अ १३१

अर्थ—दरिद्री द्रोणाला धिक्कार असो ! ज्याचा मुलगा दूध समजून पिठाचे पाणी पिऊन नृत्य करतो, त्या द्रोणाला धिक्कार असो ! असा माझा उपहास ऐकून मला अत्यत दु ख झाले व माझ्या चित्ताचे स्थैर्य ढळले तरी पण

' परोपसेवा पापिष्ठा न च कुर्या धनेप्सया ' ॥ ५९

—आदिपर्व अ १३१

'धनासाठी दुसऱ्याची सेवा करण्याचे हीनत्व मी कधीही पत्करणार नाही' असा त्याचा उग्र निश्चय होताच त्यानी असे ठरविले की,

आपला मित्र जो द्रुपद त्याच्याकडे जाऊन आणि त्याच्या पूर्वीच्या वचनांची नि मित्रत्वाची त्याला आठवण देऊन कांही साहाय्य मिळालें तर बघावें. त्याप्रमाणे ते द्रुपदाकडे गेले. पण त्या उन्मत्त राजानें त्यांचा उपहास करून त्यांनाच उलट असें सांगितलें की,

आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ।
न ह्यनाढ्यः सखाढ्यस्य नाविद्वान्विदुषः सखा ॥ ६९
न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ।
न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित् ॥ ७०
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ।
अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृताम् ॥ ७२
एकरात्रं तु ते ब्रह्मन्कामं दास्यामि भोजनम् ।
एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा ॥ ७३

—आदिपर्व अ. १३१

अर्थ–' हे ब्राह्मणा, माझ्या स्वार्थासाठी मी तुझ्याशीं सख्य केलें होतें. दरिद्री श्रीमंताचा, मूर्ख विद्वानाचा, नि षंढ शूराचा सखा कधींही असूं शकत नाही. श्रीमंत राजे अशा प्रकारच्या लोकांशीं कधींही सख्य करीत नसतात. जो राजा नाही तो राजाचा मित्र कसा होणार? मी तुला राज्यासाठी कांही वचन दिलें होतें हें मला मुळीच आठवत नाही. फारतर तूं आलाच आहेस म्हणून एका रात्रीपुरतें तुझ्या इच्छेनुसार पोटभर जेवण मी तुला देईन.

त्या उन्मत्त राजाची ही वागणूक पाहतांच द्रोणांना अतिशय राग आला. पुढे ते कौरवांच्या राजसत्तेकडे गेले आणि भीष्मांनी त्यांची योग्यता पाहून कौरव राजकुमारांचे गुरु म्हणून त्यांची नियुक्ति करून त्यांना सन्मानपूर्वक आश्रय दिला. स्वतंत्र द्रोण आतां राजसत्तेचे आश्रित झाले. आश्रमस्थ मुनीप्रमाणे ते गुरुसंस्था चालवीत नव्हते तर ते शिष्यांनी दिलेल्या वेतनावर अगतिकतेने उपजीवन चालविणारे शिक्षक झाले होते. महाभारतांत म्हटलें आहे,

राज्यप्रेष्यो यश्च भवेत् विकर्मा । राजन्नेतान् वर्जयेत् देवकृत्ये । ४,५

—शांतिपर्व अ. ६३

आचार्य द्रोण राज्यप्रेष्य झाले आणि त्यामुळेच विकृत व नि स्पृह ब्राह्मण्याला अध पतित करणारी कृत्येही त्याच्या हातून घडली वसिष्ठाची तेजस्विता आचार्यांना सभाळता आली नाही वसिष्ठ हे अयोध्येच्या राजसत्तेचे गुरु होते तर आचार्य द्रोण कौरवाच्या राजसत्तेचे आश्रित होते या दोघाची कधीही तुलना करता यावयाची नाही वसिष्ठ गुरु असल्यामुळे लक्ष्मणाच्या बाबतीत राजसत्तेच्या तोंडावर ते आपला कटुकठोर निर्णय एकवू शकले तर याच्या उलट आचार्यांना आपले स्वतत्र गमावून बसावे लागले होते

द्रोणांचा अधःपात

राजसत्तेचे आश्रित बनल्यावर तिचे अन्याय्य निर्णय देखील द्रोणाना अगतिकतेने मान्य करावे लागले इतकेच नव्हे तर राजसत्तेचे त्याच्याहून कमी योग्यतेचे उन्मत्त आश्रितही तोंडावर त्याचा अवमान करावयास मागेपुढे पाहात नसत परतु आपल्या तेजाने सत्ता जाळून टाकण्याऐवजी स्वास्थ्य नि सुखासीन जीवन न सोडता आल्यामुळे त्याना शेवटी तो अवमान गिळून सहन करणेच भाग पडले त्याच्या अवमानाचे कित्येक प्रसग महाभारतात आहेत त्यातील एकच येथे देतो

द्रुपदनगरीत पाडव प्रकट झाल्यानतर त्याना परत हस्तिनापुरात बोलवावे की, पाचालावर चढाई करून त्याचा नाश करावा असा विचार कौरवाच्या राजसभेत चालू होता त्या वेळी द्रोणानी पाडवाना सन्मानपूर्वक परत बोलावणेच हिताचे आहे असे सांगितले असता सूतपुत्र कर्णाने त्याच्या तोंडावर दुर्योधनाला उद्देशून पुढील प्रमाणे उद्गार काढले —

योजितावर्थमानाभ्या सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेता त्वच्छ्रेय किमद्भुततर तत ॥ १३

दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना।
ब्रूयान्नि श्रेयस नाम कथ कुर्यात्सता मतम् ॥ १४

एवं विद्वनुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव वौद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५
—महाभारत, आदिपर्व अ. २०४

अर्थ—नेहमींच धन व सन्मान देऊन आणि प्रत्येक प्रसंगांत प्रथम श्रेणीचें स्थान देऊनही हे भीष्म व द्रोण तुझें हित व्हावें अशी इच्छा करीत नाहीत. यापेक्षा आश्चर्यकारक दुसरें कांही असू शकेल काय? स्वतःच्या मित्रांचा द्रोह करणारा आणि तोंडावर गोड बोलून शत्रूचच हित पाहणारा कधीही मित्र असू शकत नाही. मंत्र्यांच्या मध्ये दुष्ट कोण आणि सज्जन कोण हें नेहमीच ओळखून असलें पाहिजे.

भार्गवराम अथवा वसिष्ठ यांच्यावर हे शब्द ऐकण्याचा प्रसंग आला असता तर त्याचें उत्तर फार वेगळ्या रीतीने देण्यांत आलें असतें. पण द्रोण हे उपजीवनाच्या प्रश्नावर अगतिक होऊन बसले होते; म्हणूनच पांचालीने वस्त्रहरणप्रसंगांत ‘ द्रोणस्य च नास्ति सत्त्वम् ।’ असा आपला अभिप्राय प्रकट केला आहे. महासती द्रौपदीला भरसभेत फरफटत आणल्यानंतर द्रोण आपल्या महास्त्रांच्या प्रभावाने कुलीन स्त्रियांची विटंबना करावयास सरसावलेल्या राजसत्तेला दग्ध करूं शकले असते. ब्राह्मण हा कोणाचाही दास असू शकत नाही हें तत्त्व द्रोणांनी आचरणांत आणलें नाही. इतकेंच नाही तर त्यांचा त्याहूनही अधिक अधःपात झाला.

ब्राह्मणांनी शस्त्र हातांत केव्हा घ्यावें याचा निर्णय करीत असतांना धर्मशास्त्राने असें सांगितलें आहे की, ‘ शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।’ ज्या ठिकाणीं धर्माचा उपरोध होईल तेथेच ब्राह्मणांनी शस्त्र हातांत घ्यावें. द्रौपदीच्या विटंबनांत कौरवांनी धर्माचा विध्वंस केला होता. द्यूतांत पांडवांचें राज्य हरण करून घेण्यांत त्यांनी धर्ममर्यादेचा भंग केला होता. इतकेंच नव्हे तर पांडवांच्यावर विषप्रयोग करून त्यांना जिवंत जाळून टाकण्याची कारस्थानें उभारून ते पंच महापातकांचे धनी बनले होते. द्रोणांचें हें कर्तव्य होतें की त्यांनी त्यांचें निखंदन करावें. आपल्या तेजस्वी गुरूचें, आपल्याला अस्त्रविद्या देऊन सदाचें कृतार्थ करणाऱ्या

सर्वश्रेष्ठ भार्गवरामाचे अनुकरण करून द्रोणानाही मदांध सत्तेच्या ठिकऱ्या उडवीत अधार्मिक सत्तेच्या अन्तकाची परपरा पुढे चालविता आली असती पण ते त्यानी केले नाही उलट द्रौपदीच्या वस्त्रहरणात प्रत्यक्ष भाग घेणारा दु शासन, तिच्या वस्त्रहरणाची आज्ञा देणारा कर्ण, व तिला डावी माडी उघडी करून दाखविणारा नराधम दुर्योधन या पतिताच्या सरक्षणाचा भार मात्र त्यानी स्वत च्या मस्तकावर घेतला कौरवाच्या विनाशाची प्रतिज्ञा करून पाडव वनवासात गेल्यानतर त्याच्या सामर्थ्यामुळे भयकपित झालेल्या दुर्योधन, कर्ण, दु शासन नि शकुनि यानी द्रोणाचा आश्रय केला नि द्रोणानी त्याना आश्रय दिला असे महाभारतात वर्णन आहे

ततो दुर्योधन कर्ण शकुनिश्चापि सौबल ।
द्रोण द्वीपममन्यन्त राज्य चास्मै न्यवेदयत् ॥ ३६
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ।
दु शासन च कर्णच सर्वानेव च भारतान् ॥ ३७
अह वै शरण प्राप्तान्वर्तमानो यथा बलम् ॥ ३८
गन्ता सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ।
नोत्सहेय परित्यक्तु दैव हि बलवत्तरम् ॥ ३९

—महाभारत, सभापर्व अ ८०

अर्थ—नतर दुर्योधन, कर्ण, आणि सौबल शकुनि हे द्रोणाना त्या आपत्तीत आश्रयस्थान समजून त्याच्याकडे आले नि त्यानी त्याना सरक्षणासाठी प्रार्थना केली तेव्हा दुर्योधन, दु शासन, कर्ण व कौरवाच्या राजसभेतील सर्वच लोकाना उद्देशून द्रोणाचार्य अस म्हणाले की, मला शरण आलेल्या या धृतराष्ट्रपुत्राचे नि त्याच्या सहायकाचे माझ्या शक्त्यनुसार प्रयत्न करून मी सरक्षण करीन प्रेमपूर्वक मी त्याना साहाय्य करीन दैव बलवत्तर आहे मी त्याना सोडू शकत नाही

ब्राह्मण्याचे हे केवढे दारुण विडबन! भीष्मपर्वाच्या प्रारभी 'अर्थस्य पुरुषो दास !' हे उद्गार द्रोणासारख्या ब्राह्मणाच्या तोडून निघावे हा केवढा अध पात! शेवटी कौरवाच्या अधार्मिक पक्षाच्या रक्षणासाठीच द्रोणानी आपले खड्ग निष्कोशित केले,

इतकेंच नव्हे तर अस्त्रज्ञांनीं अनस्त्रज्ञांना मारूं नये हा साधा नियमही दृष्टीआड करून अधर्माने त्यांनी विकराल मनुष्यसंहार केला.द्रोणपर्वांत भीम द्रोणांना म्हणतो,

श्वपाकवन्म्लेच्छगणान् हत्वा चान्यान्पृथग्विधान् ।
अज्ञानान्मूढवद् ब्रह्मन् पुत्रदारधनेप्सया ॥ ३९

–द्रोणपर्व अ १९२

पुत्र, दारा व धनाच्या नादी लागून एखाद्या अज्ञानी मूढाप्रमाणे तुम्हीं हा भीषण मनुष्यसंहार करीत आहांत. भीमाचें हें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे. कारण ऋषीच द्रोणांना म्हणतात की,

ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा भूवि ।
यदेतदीदृशं विप्र कृतं कर्म न साधु तत् ॥ ३९

—द्रोणपर्व अ.१९०

हे ब्राह्मणा ! अनस्त्रज्ञ लोकांना तूं ब्रह्मास्त्राने भस्म केलें आहेस. तें तुझें कर्म अत्यंत अनुचित आहे. अधःपात तो आणखी कशाला म्हणत असतात? जें अनुचित कर्म करूं नये म्हणून द्रोणानी कर्णाला ब्रह्मास्त्र दिलें नाही नि अश्वत्थाम्यालाही ते अर्धवटच शिकविलें तेंच अनुचित कर्म त्यांच्या हातून स्वतःच घडलें आहे. मनाची स्थिति धर्मपक्षाकडे व शरीर मात्र अधर्माकडे असें द्रोणाच्या आंदोलित मनोवृत्तीचें भगवान् वेदव्यासांनी जें हृदयंगम चित्र चित्रित केलें आहे त्याला काव्यसृष्टींत तुलना आढळणार नाही. द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्याच्या रूपानें तर ब्राह्मण्याच्या अधःपतनाचें हें चित्र परिपूर्ण होतें.

अश्वत्थामा

अश्वत्थाम्यामध्ये बुद्धीची क्षुद्रता व दुष्टता किती होती हें त्याने युद्धानंतर रात्रीं झोपलेल्या पांडवांच्या शिबिरांतील सैनिकांचा जो क्रूर वध केला त्यावरून स्पष्ट होतें. त्याच्या त्या अपकृत्यानें महाभारतांतील सौप्तिक पर्वाचे कित्येक अध्याय भरलेले असून कपटाने वध करणाऱ्या गर्ह्य कृत्याला अश्वत्थामी संप्रदाय असें नांवच पडलेलें

६. भारतीय राज्यसंस्थेचें स्वरूप

महाभारतामधील राज्यसंस्था, किंबहुना भारतीय संस्कृतीनेच दिग्दर्शित केलेली राज्यसंस्था स्वयंभू नसून कांही विशिष्ट हेतूस्तव उत्पन्न झालेली आहे. दंडनीति अथवा राज्यानुशासन समाजाच्या धारणेसाठी, पोषणासाठी नि विकसनासाठी अत्यंत आवश्यक असल्याचा साक्षात्कार भारतीय समाजशास्त्रज्ञांना फार प्राचीन काळीं झालेला आहे. महाभारतांत राज्यधर्माच्या महत्त्वाच्या वर्णनाप्रीत्यर्थ ठिकठिकाणी अध्यायचे अध्याय खर्ची पडलेले आहेत. उदाहरणार्थ महाभारतांतील पुढील वर्णन पहा.

यथा राजन्हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि।
एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ २५
अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः।
महाश्रयं बहुकल्याणरूपं क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति।
सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजंस्त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् ॥ २७
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विवृद्धाः।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥२८
सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः।
सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥२९

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ६३

'ज्याप्रमाणे हत्तीच्या पायांत सारे पाय समाविष्ट होतात, त्याच प्रमाणें राजधर्मात सर्व धर्म समाविष्ट होतात. बाकी सर्व धर्मांचे आधारही लहान व परिणामही मर्यादित. अनेकविध प्रकारांनी लोकांचे पुष्कळ कल्याण करूं शकणारा व सर्वांना मोठा आधार

व्याख्यान ६ वें, दिनांक ३१ मार्च १९५१

असणारा अस केवळ क्षात्रधर्मच होय, दुसरा नाही, असे आर्यांचे म्हणणे आहे सर्व धर्म राजधर्मामुळेच रक्षिले जातात सर्व वर्णांचे संरक्षण राजधर्मामुळेच होते राजधर्मात सर्व गोष्टीचा त्याग अभिप्रेत आहे आणि त्याग हा सर्वश्रेष्ठ धर्म आहे, असेच प्राचीनांचे म्हणणे आहे राजधर्म जर नष्ट झाला तर त्रयी नष्ट होते वाटलेले आणि वद्धमूल झालेले धर्म देखील नष्ट होतात क्षत्रप्रधान राजधर्माचा परित्याग केला तर सर्व आश्रमधर्म नष्ट होतात राजधर्मात सर्व प्रकारचा त्याग आहे, राजधर्मात सर्व प्रकारच्या दीक्षा आहेत राजधर्मात सर्व प्रकारच्या विद्याचा समावेश होतो राजधर्मातच सर्व प्रकारचे लोक समाविष्ट आहेत '

दण्डाचें महत्त्व

दण्डाचे महत्व भारतीयानी फार पूर्वीपासून ओळखले होते जगातील दुष्प्रवृत्तीवर दडासारखा दुसरा तोडगा नसून भौतिक सामर्थ्याची पार्श्वभूमि लाभल्यावाचून धर्म, सस्कृति, आणि नीतिमूल्ये याचे सरक्षण होणे शक्य नाही, हा जगाचा त्रिकालावाधित न्याय महाभारतात वारवार उल्लेखिण्यात आला आहे

महाभारत म्हणते—

कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजस ।
त्राता सर्वे प्रसह्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ २३
यदि ह्यसौ भगवान्नाहन्निप्यद्रिपून्सर्वानमुरानप्रमेय ।
न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता नाय धर्मो नादिधर्मोऽभविष्यत् ॥ २४

— महाभारत, शातिपर्व अ ६४

'क्षात्रधर्माच्या शत्रूना मारण्याच्या कर्माचा अगीकार करुन महाविष्णूनी शत्रूना ठार मारुन पूर्वी देव नि तेजस्वी ऋषि याचे सरक्षण केले. जर अप्रमेय पराक्रमी भगवन्ताने असुराना ठार मारले नसते तर ब्राह्मण, प्रजापति, धर्म नि आदिधर्म राहूच शकले नसते' वैषम्यावर उभारलेल्या, स्वार्थी प्रवृत्तीनी भरलेल्या, बळी तो कानपिळी हा न्याय असलेल्या आणि सर्व प्रकारच्या हीन प्रवृत्तीनी युक्त असलेल्या अशा प्रकारच्या जगात राजदंडावाचून, न्याय तर काय

पण जीवन देखील अशक्य आहे हें महाभारतांत स्पष्ट करण्यांत आलें आहे. ॲरिस्टॉटल आणि प्लेटो यांच्या शतावधि वर्षापूर्वी हें महान् सत्य भारतीयांनीं कंठरवाने प्रतिपादिलें आहे.

अराजकाचा निषेध

राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिवन्त्युत ॥ २ ॥
अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ३
नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति रोचते ।
नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ५
न हि पापात्परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७
स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ॥ ८
अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात् स्त्रियः ।
एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५
राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलं बलवत्तराः ॥ १६
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ६९

'राष्ट्रानें राज्यतंत्र उत्पन्न केलेंच पाहिजे. अधिपति नसलेल्य निर्बल राष्ट्राला अनार्य आक्रमक नेहमीच त्रास देतात. अराजव राष्ट्रांत धर्म राहूं शकत नाहीं. सगळे लोक एकमेकांना खाऊन टाकतात. अराजकाचा सर्वथा धिक्कार असो. अराजक राष्ट्रांत कधीही राहूं नये. अराजक राष्ट्रांत अग्नि देवांना हविर्भाग पोचवीत नाही. अराजकापेक्षां अधिक पापकारक जगांत दुसरें काहींही अस् शकत नाही. तेथें अदासांना दास करण्यांत येतें. बलात्कारानें स्त्रियाचें अपहरण होतें. म्हणूनच देवानी प्रजापालक राज्यतंत्र उत्पन्न केलें. जर दण्डधारक राजा पृथ्वीवर नसेल तर पाण्यामध्ये सबल मासे दुर्बलांना खाऊन टाकतात त्याप्रमाणें बलवान् लोक दुर्बलांन

नष्ट केल्याविना राहणार नाहीत अराजक प्रजाचा मात्स्यन्यायाने पूर्वी नाश झाला असे आम्ही ऐकले आहे '

याप्रमाणे राजदण्डाचे व क्षात्रधर्माचे महत्त्व मानणाऱ्या या सस्कृतीत ॲरिस्टॉटलप्रमाणे राज्यतत्राला स्वयभू मात्र मानण्यात आलेले नाही राजदण्ड नि राज्यतत्र उत्पन्न कसे झाले याचे महाभारतात अत्यत सुदर वर्णन आहे भारतीय समाजशास्त्रज्ञ ज्ञानस्वरूप चेतनाला जगाचे कारण नि मूलतत्त्व समजत असल्यामुळे 'पूर्णापासुनि ढळलेले जग जाते पूर्णाकडे' असा त्याचा सिद्धान्त आहे तदनुसार रागद्वेषविहीन स्थितप्रज्ञाची समाजविकसनाची एक अतिश्रेष्ठ अवस्था ते मानतात विश्वात्मभावनेने अत करण भरून राहिलेल्या आणि 'पडल वळण इद्रिया सकळा' इतक्या सहजतेने आपापली कर्तव्ये सतत करीत राहणाऱ्या अत्युच्च सामाजिक अवस्थेची त्यानी कल्पना केलेली असून तिचे वर्णन ते 'कृतयुग' या नावाने करतात या अवस्थत समाजातील यच्चयावत् व्यक्ति पूर्ण सत्त्वगुणसपन्न असल्यामुळे त्याना हसवर्णाचे म्हणून सबोधिले आहे हस ही भारतीय काव्यसृष्टीतली अत्यत शुचितम कल्पना आहे बिसततूचा फराळ करून मात्याच्या चाऱ्यावर जगणारा निरपद्रवी पण सामर्थ्यसपन्न आणि ज्याचे सर्वच काही अत्यत विलोभनीय, असा राजहस हा अत्यत विलोभनीय म्हणून काव्यसृष्टीचा सदाचा अलकार होऊन राहिलेला आहे म्हणूनच सामाजिक विकसनाच्या परिपूर्ण अवस्थेला त्याची उपमा देण्यात आली मानवी अत करणातील पशुत्व पूर्णपणे नष्ट होऊन ज्या वेळी तेथ सपूर्ण देवजीवन उत्पन्न होते, त्या वेळी त्या अवस्थेला कृतयुग म्हणून सबोधितात या अवस्थेला राजा, राजदण्ड, राजतत्र इत्यादि सर्व गोष्टी समाजविकसनाच्या अत्युच्च अवस्थेत विलीन होऊन जात असतात (Withering away of the State) मध्य याच अवस्थेचे वर्णन करण्यात आले असून जगातील सर्व समाजशास्त्रज्ञाना ध्येय म्हणून याच अवस्थेची अथवा सुवर्णयुगाची तहान लागल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते Higher Phase of the Communism या मार्क्सो-लेनिनिझम-च्या सत्राने याच अवस्थेचे दिग्दर्शन केले आहे मात्र ही अवस्था

प्रत्यक्षांत कशी निर्माण करावी हें भोगवासनांच्या नादीं लागलेल्या मार्क्सला नि त्याच्या सांप्रदायिकांना कधीच उलगडलें नाही. केवळ आर्थिक वांटपाने ही अवस्था उत्पन्न होईल असा एकदेशीय दृष्टिकोन पत्करून विध्वंसनाचें आपलें आसुरी शास्त्र त्यांनी निर्माण केलें. भारतीयांनी समाजांत ही अवस्था पुन:पुन्हां उत्पन्न व्हावी आणि सामाजिक विकसनाचें सुवर्णयुग निर्माण व्हावें म्हणूनच राज्यतंत्र निर्माण केलें आहे. अराजक वेगळें व ही राज्यतंत्रविहीन अवस्था वेगळी. या सुवर्णयुगाच्या अवस्थेत राज्यतंत्राने जें साधावयाचें तें सिद्ध झालेलें असल्यामुळे राज्यतंत्र समाजांत विलीन होऊन जातें, तर अराजकांत राज्यतंत्राची आवश्यकता असूनही तें नसतें. भारतीयांच्या मतें ही अवस्था पूर्वी केव्हां तरी होती, इतकेंच नव्हे तर ती वारंवार उत्पन्न होणें, पुन्हापुन्हां नष्ट होणें, हा चक्रनेमिक्रमानें चालणाऱ्या जगाचा आणि त्याच्या गतिस्वरूपाचा स्वभावविशेष आहे असें मानलें आहे.

मार्क्सिस्टांनी त्यांच्या प्रगतीच्या अशास्त्रीय सिद्धान्तानुरूप ही अवस्था पूर्वी कधीही नसून आमच्या प्रयत्नांनी ती पुढे आम्ही उत्पन्न करूं असें प्रतिपादन केले आहे. उर्वरित सर्व समाजशास्त्रज्ञांनी ही अवस्था पूर्वी कधीही नव्हती नि पुढे कधीही उत्पन्न व्हावयाची नाही असें म्हटलें असून तिला केवळ कविप्रतिभेचा विलास ठरविलें आहे, असो.

राज्यतंत्र म्हटलें की तें एकतंत्रात्मक असो की लोकतंत्रात्मक असो, त्यांत एका अथवा कांही थोड्या व्यक्तींनी अनेकांवर अधिकार गाजवावयाचा नि त्या अनेकांनी त्या एका अथवा कांही व्यक्तींच्या आज्ञेत राहावयाचें ही विषम अवस्था आलीच. अशा स्थितीत 'असें कां असावें?' या प्रश्नाला महाभारतांत जें उत्तर देण्यांत आलेलें आहे त्यांतूनच कृतयुगाच्या सुवर्णावस्थेंतून राज्यतंत्र कसें उत्पन्न होतें याचें मनोरम वर्णन आहे. अभारतीय राज्यशास्त्राप्रमाणे त्यांत अस्वाभाविक गूढवादाचा मुळीच अवलंब केलेला नाही, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

नि श्रेष्ठ लोकांनी भरलेल्या या पृथ्वीचें एकच मनुष्य संरक्षण कसें करतो? एकाच्याच प्रसन्नतेंत सर्व लोकांची प्रसन्नता नि एकाच्याच विफलतेंत सर्वांची विफलता कां असावी? मला या गोष्टींचें तात्त्विक उत्तर हवें आहे. एकालाच देवाप्रमाणे मानून त्याच्या पायाशी सर्व जग नम्र व्हावें अशी परिस्थिति उत्पन्न होण्याचें कारण काय?'

याचें उत्तर देतांना भीष्म म्हणतात :—

नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥ १३
न वै राज्यं न राजाऽसीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ १४
पाल्यमानास्तथान्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६
नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ १७
अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥ १८
तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्ये युधिष्ठिर ॥ १९
अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेंद्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ २०
विप्लुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥ २१
नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांस्त्रासः समाविशत् ॥ २२

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ५९

अर्थ — राज्य कसें उत्पन्न झालें तें मी तुला सांगतों. पूर्वी कृत युगांत अशी वस्तुस्थिति होती की त्या वेळीं राज्य नव्हतें, राजा नव्हता, दण्ड नव्हता, दण्ड देणारा नव्हता, कारण की ज्याला दण्ड

करावयाचा असा कोणी अपराधीच नव्हता सर्व प्रजा स्वम्वर्त्तव्याची जाणीव स्वभावत च अत करणात जागृत असलेल्या स्थितीत परस्पराचे सरक्षण करीत असे याप्रमाणे धर्माने लोक परस्पराचे पालन करीत असता अशी एक सामाजिक अवस्था उत्पन्न झाली की ज्या वेळी नदादीपाप्रमाणे सतत तिळतीळ जीवन जाळण्याच्या या सयमी अवस्थेचा ताण लोकाना सहन होईना त्यामुळेच त्याच्यात मोह उत्पन्न झाला हळूहळ मोहाच्या प्रभावाने त्याची स्वाभाविक ज्ञानावस्था भग पावली आणि वर्तव्याची तेजस्वी जाणीव त्याच्या अत करणातून नष्ट झाली या धर्मनाशाबरोबर लोभ त्याच्या अत करणात उत्पन्न झाला नि अस्मितेचे क्षितिज मर्यादित झाले नतर ज्याच्यावर आपला अधिकार नाही तीही गोष्ट केवळ आपल्याला मिळावी नि दुसऱ्याला मिळू नये अशी कुवासना अत करणात उत्पन्न होऊन कामविकाराच्या ते अधीन झाले लवकरच कामाची जागा अभिलापाने घेतली आणि त्याचा कार्याकार्यविवेक पूर्णपणे नष्ट झाला, ते अगम्यागमन करु लागले, त्याचा भक्ष्याभक्ष्य विवेक नाहीसा झाला वाणीचे पावित्र्य नष्ट होऊन काय बोलावे नि काय बोलू नये यासबधीचा तोल गेला, इतकेच नव्हे तर चागल्या वाइटासबधीचाही विवेक नष्ट होऊन त्याचे सत्याचे अधिष्ठान नष्ट झाले त्याबरोबर धर्म नष्ट झाला आणि दैवी शक्तीना मानवाची ही दुरवस्था पाहून अत्यत उद्वेग वाटू लागला

अशा अवस्थेत पुनश्च ती श्रेष्ठ अवस्था उत्पन्न करण्यासाठी राज्यतत्र उत्पन्न झाले आहे ते उत्पन्न झाले आहे म्हणण्यापेक्षा ते उत्पन्न केले आहे कम्युनिस्ट अपप्रचारक आप या अशास्त्रीय इतिहासप्रक्रियेत भारताचा इतिहास कोंबण्यासाठी कृतयुगाच्या या वर्णनाला Primitive Communism च्या अवस्थेत ढकलतात डागे यानी यासाठी सस्कृत भापेला, नव्हे तिच्यातील प्रत्येक शब्दाला निरुक्तीचे व व्युत्पत्तीचे शास्त्र लागते ही गोष्ट लक्षात न घेता ब्रह्म शब्दाचा अर्थ 'कम्यून' असा सागून Primitive Commune चे हे वर्णन आहे असे प्रतिपादन केले आहे पण ते केवळ दडपून देतो ऐसाजे अशा वर्गात समाविष्ट होईल ब्रह्मचा अर्थ 'कम्यून' असा

होत नाही. आणि कृतयुगाची अवस्था जर 'प्रिमिटिव्ह' मानावयाची असेल तर 'हायर फेज' तरी दुसरी काय असूं शकते? महाभारतांत कृतयुगाचें वर्णन करतांना, 'कृतलक्षणा' असें म्हटलें आहे. या युगाचें वर्णन करतांना महाभारतकार वनपर्वात म्हणतात :—

न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् ॥ १५
न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम् ।
न भयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १६
ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ।
आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥१७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १८

— महाभारत, वनपर्व अध्याय १४९

'त्या अवस्थेंत व्याधी नव्हत्या; इंद्रियक्षय, असूया, रोदन, अहंकार, विकृति, संघर्ष, द्वेष, दुष्टता, भय, संताप, ईर्ष्या, मत्सर, आळस इत्यादि कांहीही नव्हतें. त्या वेळीं सर्वश्रेष्ठ परब्रह्म हेंच योग्यांचें अंतिम साध्य असून सर्वभूतात्मा जो परमेश्वर त्याचा वर्ण शुक्ल होता. चातुर्वर्ण्यातील लोक आपल्या सर्व मानसिक वैशिष्ट्यांनी युक्त होते.' याचा सरळ अर्थ असा आहे की पशुत्वाच्या सर्व विकारांवर मानवाने पूर्णपणें विजय मिळविलेली ही अवस्था असून मानसशास्त्रज्ञांनी मूलभूत मानलेली अस्मितेची धारणादेखील लोकांनी जिंकून टाकलेली होती. अंतःकरणांतील वृत्तींचा निरोध, बाह्य इंद्रियप्रवृत्तींचा निरोध, अखंड तपस्या सत्यधारणा, खोटेपणा मनांतही न येणें, शरीराचें व मनाचें पावित्र्य, सामर्थ्यसंपन्नता, एकमेकासाठी खपण्याचें स्वाभाविक वळण इत्यादि चातुर्वर्ण्यसमाजांतील सर्व लक्षणें परिपूर्णावस्थेंत दृष्टोत्पत्तीस येणें हेंच 'कृतलक्षणा.' याचें खरें स्वरूप आहे. स्वाभाविक प्रवृत्तींना (Natural instincts) जिंकून टाकल्यावांचून ही गोष्ट उत्पन्न होणें शक्य नाही असें मानसशास्त्रज्ञही मानतात. त्यामुळे हें Primitive अवस्थेचें वर्णन असूं

करावयाचा असा कोणी अपराधीच नव्हता. सर्व प्रजा स्वस्वकर्तव्याची जाणीव स्वभावतःच अंतःकरणांत जागृत असलेल्या स्थितीत परस्परांचें संरक्षण करीत असे. याप्रमाणे धर्मानें लोक परस्परांचे पालन करीत असता अशी एक सामाजिक अवस्था उत्पन्न झाली की ज्या वेळी नंदादीपाप्रमाणे मनत तिळतीळ जीवन जाळण्याच्या या संयमी अवस्थेचा ताण लोकाना सहन होईना त्यामुळेच त्याच्यात मोह उत्पन्न झाला. हळूहळू मोहाच्या प्रभावानें त्याची स्वाभाविक ज्ञानावस्था भंग पावली आणि कर्तव्याची तेजस्वी जाणीव त्याच्या अंतःकरणातून नष्ट झाली या धर्मनाशाबरोबर लोभ त्याच्या अतःकरणांत उत्पन्न झाला नि अस्मितेचे क्षितिज मर्यादित झाले नतर ज्याच्यावर आपला अधिकार नाही तीही गोष्ट केवळ आपल्याला मिळावी नि दुसऱ्याला मिळू नये अशी कुवासना अतःकरणात उत्पन्न होऊन कामविकाराच्या ते अधीन झाले लवकरच कामाची जागा अभिलाषाने घेतली आणि त्याचा कार्याकार्यविवेक पूर्णपणे नष्ट झाला, ते अगम्यागमन करू लागले, त्याचा भक्ष्याभक्ष्य विवेक नाहीसा झाला. वाणीचे पावित्र्य नष्ट होऊन काय बोलावे नि काय बोलू नये यासंबंधीचा तोल गेला, इतकेच नव्हे तर चागल्या वाइटासंबंधीचाही विवेक नष्ट होऊन त्याचे सत्याचे अधिष्ठान नष्ट झाले. त्याबरोबर धर्म नष्ट झाला आणि दैवी शक्तींना मानवाची ही दुरवस्था पाहून अत्यंत उद्वेग वाटू लागला

अशा अवस्थेत पुनश्च ती श्रेष्ठ अवस्था उत्पन्न करण्यासाठी राज्यतंत्र उत्पन्न झाले आहे ते उत्पन्न झाले आहे म्हणण्यापेक्षा ते उत्पन्न केले आहे. कम्युनिस्ट अपप्रचारक आपल्या अशास्त्रीय इतिहासप्रक्रियेत भारताचा इतिहास कोंबण्यासाठी कृतयुगाच्या या वर्णनाला Primitive Communism च्या अवस्थेत ढकलतात. डांगे यानी यासाठी संस्कृत भाषेला, नव्हे तिच्यातील प्रत्येक शब्दाला निरुक्तीचे व व्युत्पत्तीचें शास्त्र लागते ही गोष्ट लक्षात न घेता ब्रह्म शब्दाचा अर्थ 'कम्यून' असा सांगून Primitive Commune चे हें वर्णन आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. पण तें केवळ दडपून देतो ऐसाजे अशा वर्गात समाविष्ट होईल वह्मचा अर्थ 'कम्यून' असा

होत नाही. आणि कृतयुगाची अवस्था जर 'प्रिमिटिव्ह' मानावयाची असेल तर 'हायर फेज' तरी दुसरी काय असूं शकते? महाभारतांत कृतयुगाचें वर्णन करतांना, 'कृतलक्षणा' असें म्हटलें आहे. या युगाचें वर्णन करतांना महाभारतकार वनपर्वात म्हणतात:—

न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् ॥ १५
न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो न च पैशुनम्।
न भयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १६
ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा।
आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः।
कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १८

— महाभारत, वनपर्व अध्याय १४९

'त्या अवस्थेंत व्याधी नव्हत्या; इंद्रियक्षय, असूया, रोदन, अहंकार, विकृति, संघर्ष, द्वेष, दुष्टता, भय, संताप, ईर्ष्या, मत्सर, आळस इत्यादि कांहीही नव्हतें. त्या वेळीं सर्वश्रेष्ठ परब्रह्म हेंच योग्यांचें अंतिम साध्य असून सर्वभूतात्मा जो परमेश्वर त्याचा वर्ण शुक्ल होता. चातुर्वर्ण्यातील लोक आपल्या सर्व मानसिक वैशिष्ट्यांनी युक्त होते.' याचा सरळ अर्थ असा आहे की पशुत्वाच्या सर्व विकारांवर मानवानें पूर्णपणें विजय मिळविलेली ही अवस्था असून मानसशास्त्रज्ञांनी मूलभूत मानलेली अस्मितेची धारणादेखील लोकांनी जिंकून टाकलेली होती. अंत:करणांतील वृत्तींचा निरोध, बाह्य इंद्रियप्रवृत्तीचा निरोध, अखंड तपस्या सत्यधारणा, खोटेपणा मनांतही न येणें, शरीराचें व मनाचें पावित्र्य, सामर्थ्यसंपन्नता, एकमेकासाठी खपण्याचें स्वाभाविक वळण इत्यादि चातुर्वर्ण्यसमाजांतील सर्व लक्षणें परिपूर्णावस्थेंत दृष्टोत्पत्तीस येणें हेंच 'कृतलक्षणा.' याचें खरें स्वरूप आहे. स्वाभाविक प्रवृत्तींना (Natural instincts) जिंकून टाकल्यावांचून ही गोष्ट उत्पन्न होणें शक्य नाही असें मानसशास्त्रज्ञही मानतात. त्यामुळे हें Primitive अवस्थेचें वर्णन म्हणे

शक्त नाही हे स्पष्ट आहे आजच्या कम्युनिस्टाच्या पितृभूमीत स्वतःच्या लहरीच्या विरुद्ध असणाऱ्या शास्त्रज्ञाना, संशोधकाना, इतकेच नव्हे तर एके काळच्या सहकाऱ्यानादेखील ठार मारण्याचा जो कारखाना चालू आहे त्यावरून आता उत्पन्न व्हावयाची ती अवस्था मात्र खऱ्या Primitive अवस्थेत मानवाला नेऊन सोडण्याचा संभव आहे असो

भारतीय राज्यतंत्र

अशा उदात्त उद्देशाने निर्माण झालेल्या भारतीय राज्यतंत्राचा 'राजा प्रकृतिरंजनात्' या शब्दानी सर्वत्र हेतु व्यक्त करण्यात आलेला आहे प्रजारक्षण हाच राजाचा सर्वश्रेष्ठ अशा प्रकारचा धर्म होय 'एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा ।' असे महाभारतात स्पष्ट शब्दात सांगण्यात आले आहे राज्यतंत्र सभाळणे हे जरी क्षत्रिय वर्णाचे मुख्यत काम असले तरी जर क्षत्रिय ते काम करावयास अयोग्य असेल तर जो कोणी ते काम करील त्यालाच महाभारतात श्रेष्ठ म्हटलेले आहे

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे य प्लवो भवेत ।
शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्य सर्वथा मानमर्हति ॥ ३८
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम ।
अनाथा परिकाल्यन्ता दस्युभि परिपीडिता ॥ ३९
तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम ।
अभीरभीक्ष्ण कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ४०
किं तेनाऽनड्हा नोक्ष्च किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थ कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरक्षता ॥ ४१
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृग ।
यथा ह्यनर्थ षण्ढो वा पार्थ क्षेत्र यथोषरम् ॥ ४२
एव विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता ।
मेघो न वर्षते यश्च सर्वथा ते निरर्थका ॥ ४३

नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४४

— महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ७८

'जो कोणी अपार अशा संकटांत लोकांचें संरक्षण करील, तो शूद्र असो की कोणी असो, त्याच्याचकडे मान जाईल. दस्यूंनी पीडलेले अनाथ लोक ज्याच्या आश्रयानें सुखानें नांदतील त्यालाच ते श्रेष्ठ समजतील. आपल्या बांधवांप्रमाणें ते त्यालाच मानतील. हे कौरव्या, नेहमीं जो काम करतो त्यालाच सन्मान मिळत असतो. भार वाहूं न शकणारा बैल, दूध न देणारी गाय, वांझ स्त्री, नि रक्षण न करूं शकणारा राजा यांचा काय उपयोग आहे? लाकडाचा हत्ती, चामड्याचा हरीण, षंढ मनुष्य, नापीक जमीन, अध्ययन न करणारा ब्राह्मण, रक्षण न करणारा राजा, नि वर्षाव न करणारा मेघ हे सर्वस्वी निरर्थक होत. जो सज्जनांचें रक्षण करतो आणि दुष्टांचें निवारण करतो त्यालाच राजा करावें. तोच या सर्वांचा आधार होऊं शकतो.' हिंदुराज्यपद्धतीप्रमाणें प्रत्येक राजाला सिंहासनावर बसतांना प्रतिज्ञा घ्यावी लागे. वेदवाङमयापासूनच्या सर्व वाङमयांत या प्रतिज्ञेचे उल्लेख आहेत. महाभारतांत पृथूच्या राज्यारोहणाचे वेळी त्याने जी प्रतिज्ञा घेतली ती दिलेली आहे. त्या प्रतिज्ञेचा जर विचार केला तर राज्य ही भरतवर्षांत तरी भोगसुखासाठी निर्माण झालेली वस्तुस्थिति नव्हती हें स्पष्टपणें ध्यानांत येते. ती प्रतिज्ञा पुढीलप्रमाणें :—

नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०३
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ १०४
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ १०५
प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ १०६
यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ १०७

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ५९

शकत नाही हे स्पष्ट आहे. आजच्या कम्युनिस्टांच्या पितृभूमीत स्वतःच्या लहरीच्या विरुद्ध असणाऱ्या शास्त्रज्ञांना, संशोधकांना, इतकेच नव्हे तर एके काळच्या सहकाऱ्यानादेखील ठार मारण्याचा जो ग्याटिकखाना चालू आहे त्यावरून आता उत्पन्न व्हावयाची ती अवस्था मात्र राज्या Primitive अवस्थेत मानवाला नेऊन सोडण्याचा संभव आहे. असो

भारतीय राज्यतंत्र

अशा उदात्त उद्देशाने निर्माण झालेल्या भारतीय राज्यतंत्राचा 'राजा प्रकृतिरंजनात्' या शब्दानी सर्वत्र हेतु व्यक्त करण्यांत आलेला आहे प्रजारक्षण हाच राजाचा सर्वश्रेष्ठ अशा प्रकारचा धर्म होय. 'एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः।' असे महाभारतात स्पष्ट शब्दात सागण्यात आले आहे राज्यतंत्र सभाळणे हे जरी क्षत्रिय वर्णाचे मुख्यत काम असले तरी जर क्षत्रिय तें काम करावयास अयोग्य असेल तर जो कोणी ते काम करील त्यालाच महाभारतात श्रेष्ठ म्हटलेले आहे

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत् ।
शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्य सर्वथा मानमर्हति ॥ ३८
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम् ।
अनाथा परिकाल्यन्तो दस्युभि परिपीडिताः ॥ ३९
तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव बान्धवम् ।
अभीरभीक्ष्ण कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ४०
किं तेनाऽनड्हा नोहच किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थ. कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरक्षता ॥
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृग ।
यथा ह्यनर्थ. पण्ढो वा पार्थ क्षेत्र यथोषरम् ॥ ४२
एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता ।
मेघो न वर्षते यश्च सर्वेया ते निरर्थकाः ॥ ४३

नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४४
— महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ७८

'जो कोणी अपार अशा संकटांत लोकांचें संरक्षण करील, तो शूद्र असो की कोणी असो, त्याच्याचकडे मान जाईल. दस्यूंनी पीडलेले अनाथ लोक ज्याच्या आश्रयाने सुखाने नांदतील त्यालाच ते श्रेष्ठ समजतील. आपल्या बांधवांप्रमाणें ते त्यालाच मानतील. हे कौरव्या, नेहमीं जो काम करतो त्यालाच सन्मान मिळत असतो. भार वाहूं न शकणारा बैल, दूध न देणारी गाय, वांझ स्त्री, निरक्षण न करूं शकणारा राजा यांचा काय उपयोग आहे? लाकडाचा हत्ती, चामड्याचा हरीण, षंढ मनुष्य, नापीक जमीन, अध्ययन न करणारा ब्राह्मण, रक्षण न करणारा राजा, नि वर्षाव न करणारा मेघ हे सर्वस्वी निरर्थक होत. जो सज्जनांचें रक्षण करतो आणि दुष्टांचे निवारण करतो त्यालाच राजा करावें. तोच या सर्वांचा आधार होऊं शकतो.' हिंदुराज्यपद्धतीप्रमाणे प्रत्येक राजाला सिंहासनावर बसतांना प्रतिज्ञा घ्यावी लागे. वेदवाङ्मयापासूनच्या सर्व वाङ्मयांत या प्रतिज्ञेचे उल्लेख आहेत. महाभारतांत पृथूच्या राज्यारोहणाचे वेळी त्याने जी प्रतिज्ञा घेतली ती दिलेली आहे. त्या प्रतिज्ञेचा जर विचार केला तर राज्य ही भरतवर्षांत तरी भोगसुखासाठी निर्माण झालेली वस्तुस्थिति नव्हती हें स्पष्टपणें ध्यानात येतें. ती प्रतिज्ञा पुढीलप्रमाणें:—

नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ १०३
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ १०४
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ १०५
प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ १०६
यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ १०७
—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ५९

'या ठिकाणी जो ठरलेला धर्म आहे, त्याचे तू निःशंकपणे आचरण कर. प्रियाप्रिय भावना व व्यक्तिगत मनोविकार यांचा परित्याग करून यच्चयावत् प्राणिमात्राशी तुला समबुद्धीनेच वागले पाहिजे. काम, क्रोध, लोभ, मान इत्यादि भावना सोडून प्रजारक्षण करणे हेच तुझे कर्तव्य होय. शाश्वत धर्माचे स्वरूप ध्यानात घेऊन जो कोणी आपल्या कर्तव्यापासून विचलित होईल त्याचा स्वतःच्या बाहुबलाने तू निग्रह केला पाहिजेस. तू मनाने, वाणीने व कर्माने निःवारवार या पृथ्वीला ब्रह्म समजून तिचे पालन करीन अशी प्रतिज्ञा कर. दण्डनीतीच्या आधारान नित्यधर्माने निःशंक मनाने परिपालन करण्याची तू प्रतिज्ञा कर. यापुढे स्वतःच्या लहरीने तुला वागता येणार नाही.'

हिंदुराजाची ही प्रतिज्ञा पाहिली म्हणजे जगातील यच्चयावत् प्राचीन राज्यपद्धतीतील प्रतिज्ञेच्या विभागातील ठराविक गूढवाद तिच्यात मुळीच नसल्याचे प्रत्ययास येते. ही प्रतिज्ञा नुसती उच्चारावयाची नसून ती प्रत्यक्ष पाळावयाची असे. जो ती पाळी त्यालाच विष्णूचा अवतार व लोकपालाचा अंश समजत. जो भोग-सुखासीन राहून ती पाळण्याच्या बाबतीत कुचराई करील त्याला असत्यसंध व भ्रष्टप्रतिज्ञ समजून सिंहासनावरून पदच्युत करण्यात येई. क्वचित् प्रसंगी ठारही मारण्यात येई. राजा हा देव्य केव्हा मानला जात असे याचा विचार मी पुढे करणार आहे. राजाला भारतीय लोक विष्णूचा अंश व लोकपालांचा अंश समजत म्हणजे काय याची कल्पना पुष्कळ लोकांना येत नाही. त्यामुळे अभारतीय राज्यघटनांमधून 'King does no wrong' अशा प्रकारचे जे गूढवलय निर्माण केलेले असते, तेच भारतीय राजाच्या भोवतीही निर्माण केले असावे अशी कल्पना होते. वस्तुतः त्याला लोकपालाचा अंश म्हणण्यात त्याच्याकडून काही विशिष्ट कर्तव्ये अभिप्रेत आहेत. ती जर त्याने पार न पाडली तर महाभारत त्याला लोकपालाचा अंश मानावयास मुळीच सिद्ध नाही. या बाबतीत प्रत्यक्ष महाभारताने टाकलेला प्रकाश अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप. ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
कुरुते पञ्चरूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथाऽऽदित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ४१
यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ४३
अशुचीश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ४४
यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५
यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिपः ॥ ४७

– महाभारत, शांतिपर्व अ ६८

'मनुष्य म्हणून राजाचा कधींही अपमान करूं नये. कारण की, मनुष्यरूपानें तो प्रत्यक्ष देवताच नांदत असते. विशिष्ट काळीं राजा विशिष्ट प्रकारच्या देवतांचीं रूपें धारण करतो. ज्या वेळीं राजा आपल्या उग्र तेजानें पापी लोकांना दग्ध करतो त्या वेळीं तो अग्नि होतो. ज्या वेळीं सर्व लोकांचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें आपल्या चाररूपी डोळ्यांनीं तो समाजस्थितीचें ज्ञान करून घेतो, त्या वेळीं त्याला सूर्य असें म्हणतात. चारित्र्यभ्रष्ट लोकांना त्यांच्या परिवारासहित जाळून तो ठार मारतो त्या वेळीं त्याला मृत्यूचें स्वरूप येतें. ज्या वेळीं तो अधार्मिकांना तीक्ष्ण दंड देतो व धार्मिकांचें कल्याण करतो, त्या वेळीं त्याला यमधर्म म्हणतात; व ज्या वेळीं तो धनाचा वर्षाव करून उपकारकर्त्यांवर प्रतिउपकार करतो आणि अपकारी लोकांच्या संपत्तीचा अपहार करून कोशसंग्रह करतो

'या ठिकाणी जो ठरलेला धर्म आहे, त्याचे त् नि शंकपणे आचरण कर. प्रियाप्रिय भावना व व्यक्तिगत मनोविकार यांचा परित्याग करून यच्चयावत् प्राणिमात्राशी तुला समबुद्धीनेच वागले पाहिजे. काम, क्रोध, लोभ, मान इत्यादि भावना मारून प्रजारक्षण करणे हेच तुझे कर्तव्य होय. शाश्वत धर्माचे स्वरूप ध्यानात धरून जो कोणी आपल्या कर्तव्यापासून विचलित होईल त्याचा स्वतःच्या बाहुबलाने तू निग्रह केला पाहिजेस तू मनाने, वाणीने व कर्माने नि वारंवार या पृथ्वीला ब्रह्म समजून तिचे पालन करीन अशी प्रतिज्ञा कर. दण्डनीतीच्या आधाराने नित्यधर्माचे नि शंक मनाने परिपालन करण्याची तू प्रतिज्ञा कर यापुढे स्वतःच्या लहरीने तुला वागतां येणार नाही'

हिंदुराजाची ही प्रतिज्ञा पाहिली म्हणजे जगातील यच्चयावत् प्राचीन राज्यपद्धतीतील प्रतिज्ञेच्या विभागातील ठराविक गूढवाद तिच्यांत, मुळीच नसल्याचे प्रत्ययास येते ही प्रतिज्ञा नुसती उच्चारावयाची नसून ती प्रत्यक्ष पाळावयाची असे जो ती पाळी त्यालाच विष्णूचा अवतार व लोकपालाचा अंश समजत जो भोग-सुखासीन राहून ती पाळण्याच्या बाबतीत कुचराई करील त्याला असत्यसंध व भ्रष्टप्रतिज्ञ समजून सिंहासनावरून पदच्युत करण्यात येई. क्वचित् प्रसंगी ठारही मारण्यात येई राजा हा वध्य केव्हा मानला जात असे याचा विचार मी पुढे करणार च आहे राजाला भारतीय लोक विष्णूचा अंश व लोकपालाचा अंश समजत म्हणजे काय याची कल्पना पुष्कळ लोकाना येत नाही त्यामुळे अभारतीय राज्यघटनामधून 'King does no wrong' अशा नारखे जे गूढवलय निर्माण केलेले असते, तेच भारतीय राजाच्या भोवतीही निर्माण केले असावे अशी कल्पना होते वास्तविक त्याला लोकपालाचा अंश म्हणण्यात त्याच्याकडून काही विशिष्ट कर्तव्य अभिप्रेत आहेत. ती जर त्याने पार न पाडली तर महाभारत त्याला लोकपालाचा अंश मानावयास मुळीच सिद्ध नाही. या बाबतीत प्रत्यक्ष महाभारताने टाकलेला प्रकाश अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
कुरुते पञ्चरूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथाऽऽदित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ४१
यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ४३
अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ४४
यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ४५
यदा तु धनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिपः ॥ ४७

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ६८

' मनुष्य म्हणून राजाचा कधीही अपमान करूं नये. कारण की, मनुष्यरूपानें तो प्रत्यक्ष देवतान नांदत असतो. विशिष्ट काळीं राजा विशिष्ट प्रकारच्या देवतांचीं रूपें धारण करतो. ज्या वेळीं राजा आपल्या उग्र तेजानें पापी लोकांना दग्ध करतो त्या वेळीं तो अग्नि होतो. ज्या वेळीं सर्व लोकांचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें आपल्या चाररूपी डोळ्यांनीं तो समाजस्थितीचें ज्ञान करून घेतो, त्या वेळीं त्याला सूर्य असें म्हणतात. चारित्र्यभ्रष्ट लोकांना त्यांच्या परिवारासहित जाळून तो ठार मारतो त्या वेळीं त्याला मृत्यूचें स्वरूप येतें. ज्या वेळीं तो अधार्मिकांना तीक्ष्ण दंड देतो व धार्मिकांचें कल्याण करतो, त्या वेळीं त्याला यमधर्म म्हणतात; व ज्या वेळीं तो धनाचा वर्षाव करून उपकारकर्त्यांवर प्रतिउपकार करतो आणि अपकारी लोकांच्या संपत्तीचा अपहार करून कोशसंग्रह करतो

त्या वेळी त्याला कुबेर म्हणतात' ही कर्तव्ये पार न पाडणाऱ्या राजाला 'राजकलि' व 'बलिषड्भागतस्कर' अशी विशेषणे लावलेली आहेत. राज्ययंत्रांच्या सूत्रचालकाने सर्वांत प्रथम जर कोणती गोष्ट जिंकावयाची असेल तर तें त्याचे स्वत चे मन होय

आत्मा जेय: सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रव ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ५

— महाभारत, शांतिपर्व अ ६९

राजाने प्रथम स्वत.चें मन जिंकावें व नतर शत्रु जिंकावेत. जो स्वत:ला जिंकणार नाही तो शत्रूंना काय जिंकू शकणार ?

राज्ययंत्राचें उत्तरदायित्व

समाजाच्या अध.पतनाचे व विकसनाचे सर्व दायित्व महाभारताने राजावर टाकलेलें आहे राष्ट्र जर अत्यंत चारित्र्यसंपन्न, समृद्ध, सुखी नि समर्थ असले तर त्याविषयी राजाला जसे गौरविले आहे, त्याचप्रमाणे जर त्याचा अध पात होत असला, ते शीलभ्रष्ट दु.खी, असंरक्षित नि दुर्बल असले, तर त्यासबंधीही निंदेला पात्र दुसरा कोण होणार ? राज्ययंत्राच्या या उत्तरदायित्वाचे नि महत्त्वाचे वर्णन करताना महाभारत म्हणते —

राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चैव निबोध मे ।
आत्माऽमात्याश्च कोशश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६४
तथा जनपदाश्चैव पुर च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मक राज्य परिपाल्य प्रयत्नत ॥ ६५
किं तस्य तपसा राज्ञ किं च तस्याध्वरैरपि ।
सुपालितप्रजो य स्यात्सर्वधर्मविदेव स ॥ ७३
कालो वा कारण राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ७९
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥९८
कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेताया. करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ ९९

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ६९

' राजानें मन, अमात्य, कोश, दण्ड, मित्र, जनपद, आणि पुर या राज्याच्या सातही अंगांचें संरक्षण करावें. राजाला तपश्चर्या अथवा यज्ञयाग यांचें काय करावयाचें आहे ? जो आपल्या प्रजेचें उत्तम पालन करील तो सर्व धर्मशास्त्रज्ञ आहेच. राजा परिस्थिति निर्माण करतो की परिस्थिति राजा निर्माण करते असा संशय बाळगण्याचें कारण नाही. राजाच परिस्थिति निर्माण करीत असतो. कृत, त्रेता, द्वापर व कलि या नांवानें दिग्दर्शित केलेली समाजविकसनाची अथवा समाजाच्या अधःपतनाची परिस्थिति निर्माण करण्याचें सामर्थ्य राजाचेच आहे. राजानें कृतयुग उत्पन्न केलें तर त्याला श्रेष्ठ सद्‌गति मिळते. जर त्यानें त्रेतायुग उत्पन्न केलें तर त्याला तितकी श्रेष्ठ सद्‌गति मिळत नाही. जर त्यानें द्वापर युग उत्पन्न केलें तर त्याला सद्‌गति व असद्‌गति दोन्ही प्राप्त होतात व जर त्यानें कलियुग उत्पन्न केले तर मात्र त्याला घोर पाप लागतें.' या निमित्तानें भारतीयांनी आपला समाजशास्त्राचाही सिद्धान्त स्पष्ट केला आहे.

परिस्थिति नेतृत्व उत्पन्न करते की नेतृत्व परिस्थिति उत्पन्न करते हा अलीकडे समाजशास्त्रज्ञांत वादाचा प्रश्न झालेला असून त्या बाबतींत नेतृत्वच परिस्थिति उत्पन्न करीत असतें असा भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचा सिद्धान्त आहे. परिस्थिति नेतृत्व उत्पन्न करते असें कम्युनिस्ट म्हणतात. पण मानवी इतिहासाचा ओघ त्यांच्या-विरुद्ध साक्ष देतो. खास कम्युनिस्टांचा इतिहास घेतला तरी समाजवादी क्रांति जर्मनीमध्ये होण्याऐवजी अथवा इंग्लंडमध्ये होण्याऐवजी भांडवलशाहीच्या अवस्थेत न आलेल्या रशियातच ती झाली ही गोष्ट त्यांच्या इतिहासप्रक्रियेच्या सर्वस्वी विरुद्ध आहे. व रशियांत ही गोष्ट घडून यावयास शेवटीं लेनिनचें समर्थ नेतृत्व हेंच कारण दिसून येतें. हा अपवाद आहे असें म्हणावयाचें असलें तर ज्यांच्या शास्त्राला अपवादापासूनच सुरुवात होते त्यांना केवळ धन्य म्हटलें पाहिजे. असो. महाभारत म्हणतें—

केली पण ऐन अभिषेकाचे वेळी ब्राह्मण, वृद्ध लोक, व पौरजानपद यानी तो अभिषेक थांबविला शारीरिक दोषाने युक्त असलेला पुरुष, दुसरा तोही दोष नसलेला वारस मिळत असता, राज्यावर बसू शकत नाही असे त्याचे म्हणणे होते राजाचा अभिषेक त्यानी बंद पाडला राजाला अत्यंत दुःख झाले व देवापि अरण्यात निघून गेला मधला बंधु बाल्हीक याला आजोळचे राज्य मिळाल्यामुळे तो तिकडे निघून गेला म्हणून पित्यानंतर शंतनूला राज्य मिळाले धृतराष्ट्राला देखील युधिष्ठिराचे यौवराज्य आपण नाकारल्यास प्रजा आपणास ठार मारील हीच भीति मुख्यत वाटते तो म्हणतो

ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना नागरा जना ।
कथ युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्यु सबान्धवान् ॥ ११

— महाभारत, आदिपर्व अ १४२

'हे दुर्योधना' पाडूने पूर्वी नागर जनाचे सर्वस्वी कल्याण केलेले आहे आता युधिष्ठिरासाठी ते आपणास ठार मारल्यावाचून राहतील काय?

राजा व प्रजा याचे सबध किती मधुर होते नि प्रजाचे राजाना किती महत्त्व वाटत असे याचे अत्यंत करुणास्पद वर्णन महाभारताच्या आश्रमवासिक पर्वात धृतराष्ट्राने प्रजाचा शेवटचा निरोप घेतेवेळी आलेले आहे ते असे —

शान्तनु पालयामास यथावद्वसुधामिमाम् ।
तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालित ॥ १
पालयामास नस्तातो विदितार्थो न सशय ।
यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ॥ २
स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ।
मया च भवता सम्यक् शुश्रूषा या कृताऽनघा ॥ ३
असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितै ।
यदा दुर्योधनेनेद भुक्त राज्यमकण्टकम् ॥ ४
तन्मया साधु वाऽपीद यदि वासाधु वै कृतम् ॥६
तद्वो हृदि न कर्तव्य मया वद्धोऽयमञ्जलि ।
वृद्धोऽय हतपुत्रोऽय दुःखितोऽयं नराधिप ॥ ७

पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वाऽनुजानथ ।
इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी ॥ ८
हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा ॥ ९
अनुजानीत भद्रं वो व्रजाव शरणं च वः ।
अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ॥ १०
एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ॥ १४
भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूताः कृता मया ।
यदेव तैः कृतं किञ्चिद्व्यलीकं वः सुतैर्मम ॥ १५

— महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अ. ९

धृतराष्ट्र म्हणतो : 'शंतनूने धर्मशास्त्रानुसार या पृथ्वीचें पालन केलें. त्यानंतर भीष्माने ज्याचें पालन केलें आहे असा माझा पिता जो विचित्रवीर्य त्यानेही यथाशास्त्र पालन केलें. त्यानंतर माझा भाऊ पंडू हा गादीवर आला. तो तर आपणांस अत्यंत प्रियच होता. त्यानंतर मी आपली सेवा केली. ती योग्य किंवा अयोग्य जशी काय केली असेल त्याविषयीं आपण मला क्षमा करावी. मी जें काय चांगलें वाईट केलें असेल त्याविषयीं आपण मला क्षमा करावी नि मनांत कांही ठेवूं नये. मी आपणांस हात जोडतों. हा वृद्ध आहे, याचीं सर्व मुलें मारलीं गेलीं आहेत, हा अत्यंत दुःखी आहे, आणि परपरेने आपलें संरक्षण करीत असणाऱ्या राजांच्या वंशांतच याचा जन्म झालेला आहे हें ध्यानीं आणून तरी आपण मला क्षमा करावी. मुलेबाळें नष्ट झालेली व दुःखी असणारी दोन वृद्ध माणसें आपणांस शरण आलीं आहेत हें ध्यानीं आणावें. हा युधिष्ठिर माझी ठेव म्हणून मी आपल्या स्वाधीन करतों व आपणांसही माझी ठेव म्हणूनच मी युधिष्ठिराच्या स्वाधीन करतों.'

राज्ययंत्र स्वयंभू नसून परतंत्र असल्याची महाभारताची साक्ष असल्याचें मीं आपणांस सांगितलें. तें परतंत्र असण्यांत त्याचीं नियंत्रणें आलींच. राज्ययंत्राचीं तीं नियंत्रणें कोणतीं हें पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

\+ \+ \+

७. भारतीय राज्यसंस्थेवरील नियंत्रणें

भारतीय राज्यतंत्र स्वतंत्र नसून ते नियंत्रित असल्याचे मी आपणास सांगितले. ती नियंत्रणे कोणती होती अथवा शास्त्रानुसार आहेत हे पाहणे मोठें महत्त्वाचे ठरेल. त्यांपैकी पहिले नियंत्रण पौरजानपदाचें होय.

(१) पौर व जानपद

राज्यकारभारातल्या घटनाविषयक व राज्यविषयक धोरणाच्या सर्व बाबी पौर व जानपद यांच्या संमतीनेच कराव्या लागत. पौर व जानपद असे दोन वेगवेगळे शब्द ज्याप्रमाणे भारतीय वाङमयात येतात त्याप्रमाणे कधीकधी ते शब्द एकमेकांचे पर्याय म्हणूनहि वापरले जातात. राष्ट्रातील लोक व प्रत्यक्ष राजधानीत राहणारे नागरजन या दोघांच्याही दोन स्वतंत्र अशा समिति अथवा प्रातिनिधिक मंडळ असत. कोणतीही गोष्ट त्या मंडळाला विचारल्यावाचून करता येत नसे. रामायणात तर ब्राह्मण लोकांनी निवडलेले प्रतिनिधि आणि पौर नि जानपद यांनी एकत्र येऊन अयोध्येच्या राजसिंहासनाला कोण युवराज असावा याविषयी प्रत्यक्ष विचार केलेला असून त्यांनी तो विचार राजा दशरथाला सुचविल्यावरच श्रीरामचंद्राच्या राज्याभिषेकाचा प्रश्न विचारार्ह ठरलेला आहे. मागच्या व्याख्यानात राज्ययंत्र प्रजातंत्र असे असे मी जें सांगितले[1] त्याची ही घटनात्मक व्यवस्था होती. रामायण, महाभारत तर काय पण चंद्रगुप्त मौर्यांच्या काळापर्यंतही या पौर जानपदाचे अस्तित्व नि घटनात्मक महत्त्व प्रत्यक्षात होते. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात पौर-जानपदाचा राज्ययंत्रावर विश्वास आहे की नाही हे पाहण्यासाठी त्यांच्यात हेर सोडावे आणि त्या हेरांनी राजाविषयी निंदास्पद बोलावयास सुरुवात करावी आणि त्या बोलण्यावरून

[1] व्याख्यान ७ व, दिनांक १ एप्रिल १९५१

त्यांची आपल्यावर किंवा राज्ययंत्रावर निष्ठा किती आहे हें पाहण्याचा प्रयत्न करावा असें सांगितलेलें आहे. कौटिल्य म्हणतो :—

"गूढपुरुषप्रणिधिः कृतमहामात्यापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत् । सत्रिणो द्वन्द्विनस्तीर्थसभाशालापूगजनसमवायेषु विवादं कुर्युः । सर्वगुणसंपन्नश्चायं राजा श्रूयते । न चास्य कश्चिद् गुणो दृश्यते, यः पौरजानपदान् दण्डकराभ्यां पीडयतीति ॥ "

—(कौटिलीय अर्थशास्त्र अ. १३)

अर्थ :—'आपले हेर राजाने पौरजानपदाच्या जमण्याच्या ठिकाणीं पेरून ठेवावेत व त्या हेरांनी नागरिक लोक ऐकत असता आपसांतच असा वादविवाद सुरू करावा की, हा राजा सर्वगुणसंपन्न आहे असें आम्ही ऐकतों आहोंत खरें; पण हा सर्व लोकांना कर लादून व दंड करून अकारण पीडा देत असल्याचेंच दृष्टोत्पत्तीस येतें. त्यामुळे हा चांगला आहे असें कसें म्हणावें ? '

महाभारतांत असें सांगितलें आहे की, राज्याचा मुख्य प्रधान पौरजानपदांच्या संमतीवांचून निश्चित करता येत नाहीं.

तस्मै मन्त्र. प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ४५
पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गता: ॥ ४६

अर्थ — 'दण्डनीति नीट चालवू इच्छिणाऱ्या राजाने पौरजानपदांना ज्याच्याविषयीं अत्यंत विश्वास असेल अशालाच राज्याचा मुख्य प्रधान करावें.' इतकेंच नव्हे तर जानपद व त्यांचे अध्यक्ष यांची संमति असल्यावांचून त्यास राज्ययंत्राविषयीचा कोणताही व्यवहार किंवा राज्ययंत्राचें धोरण ठरवितां येत नसे. राज्ययंत्राच्या धोरणाविषयीं अष्टप्रधानमंडळांत पूर्णपणें खल करूनही तेवढ्याने न भागतां राजाने प्रधानमंडळाशीं चर्चा करून धोरण निश्चित केल्यावर तें पौरांकडून समत करून घ्यावयाचें व नंतर त्यांच्या अधिकृत प्रतिनिधींना दाखवून त्यांच्या संमतीनेच व्यवहारांत आणावयाचें म्हणजे तें घटनात्मक दृष्टीने योग्य होत असे. महाभारतांत म्हटलें आहे की,

अष्टाना मन्त्रिणा मध्ये मन्त्र राजोपधारयेत् ॥ ११
तत सप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् ।
अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजा सदा ॥ १२
—महाभारत, शातिपर्व अ ८५

अर्थ — 'आठ मन्त्र्याच्यामध्ये बसून राजाने चर्चा केल्यानतर ठरविलेले धोरण पौरजानपदाकडे पाठवावे व त्याच्या प्रतिनिधीला दाखवावे धोरण गभीर विषयासबधीचे असो किंवा सामान्य विषयासबधी असो, राजाने प्रजेशी वागताना याच धोरणाचा अवलब केला पाहिजे '

महाभारतकाळी पौरजानपदाचे असलेले हे महत्त्व मौर्यांच्या वेळेपर्यंत चालू असल्याचे पुरावे इतिहासातून मिळतात तक्षशिलेच्या नागरिकानी एकदा राज्ययत्राविरुद्ध आदोलन घडवून आणले त्या वेळी सम्राट् अशोकाचे राज्य चालू होते अशोकाने आपल्या युवराजाला प्रजाचे काय म्हणणे आहे ते ऐकून घेण्यासाठी पाठविले तेव्हा प्रजानी युवराजाची भेट घेऊन आम्हाला राज्ययत्राविषयी काहीच म्हणावयाचे नसून आमच्यावर नेमलेले जे अधिकारी आहेत ते वारवार आमचा अपमान करीत असल्यामुळे त्याना काढून लावा असे सागितले ते ऐकताच सम्राट् अशोकाने त्या अधिकाऱ्याना काढून लावले, असे वृत्त मौर्यांच्या इतिहासातून आढळते राज्ययत्राला पौरजानपदाच्या बाबतीतले नियत्रण इतके असे की धर्मशास्त्रानुसार ठरलेल्यापेक्षा अधिक कर त्याला त्याच्यावर लादता येत नसत पण राष्ट्राचा ससार म्हटला की त्यामध्ये सपत्तीआपत्तीचे उन्हाळपावसाळे यावयाचेच कोश हेच राज्ययत्राचे खरे बळ आहे, ही गोष्ट महाभारतात वारवार सागितलेली आहे अशा स्थितीत विशिष्ट आपत्तीच्या प्रसगी प्रजावर अधिक कर लादून कोशसग्रह करण्याची आवश्यकता राज्ययत्राला निर्माण होणे अपरिहार्य आहे या स्थितीत राज्ययत्राला ते प्रासगिक कर लादण्याच्या वेळी पौरजानपदाची समति घेणे क्रमप्राप्त असे आणि ती समति त्याला प्रार्थनापूर्वक अनुनयाच्या मार्गानेच घ्यावी

लागत असे. ही संमति राज्ययंत्र कशी घेत असे याचें महाभारतांत अत्यंत हृदयंगम वर्णन आहे, तें पुढीलप्रमाणें :—

प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः।
सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत्।। २६
इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत्।
अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमा।। २७
अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह।
इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम्।। २८
अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये।
परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः।। २९
प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये।
नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः।। ३०
कलत्रमादितः कृत्वा सर्वं वो विनशेदिति।
अपि चेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचय इष्यते।। ३१
नन्दामि वः प्रभावेण पुत्राणामिव चोदये।
यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः।। ३२
आपत्स्वेव च वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव।
न च प्रियतरं कार्यं धनं कस्याञ्चिदापदि।। ३३
इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया।
स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित्।। ३४

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ८७

अर्थ–" राष्ट्रावर अधिक कर लादून कोशसंग्रह करावयाचा असेल तर तसें करण्यापूर्वीच ही गोष्ट राष्ट्राला अनुनयपूर्वक सांगावी. राष्ट्रावर आलेल्या आपत्तीचें प्रजाजनांसमोर वर्णन करावें. त्यांना असें सांगावें की, राष्ट्रावर परचक्राची मोठी आपत्ति येत आहे. गांवांगांवांतून आपत्तीची कल्पना द्यावी. अनेक दस्यूंचें साहाय्य घेऊन आमचे शत्रु या राष्ट्रावर तुटून पडूं इच्छीत आहेत. स्वतः-चाच विनाश होण्यासाठी ते या राष्ट्राला उपसर्ग करूं इच्छीत आहेत. या अत्यंत घोर आपत्तीच्या वेळीं दारुण भय उत्पन्न झालें

असताना तुमचेच रक्षण व्हावे म्हणून मी तुमचे धन मला देण्याविषयी तुमची प्रार्थना करीत आहे आज जे धन मी तुमच्याजवळून मागतो ते केवळ तात्पुरते असून आपत्ति नष्ट झाल्यावर ते मी तुम्हास परत केल्यावाचून राहणार नाही शत्रूनी जर चढाई करून बलात्काराने तुमचे धन हरण केले तर ते काही तुम्हाला परत देणार नाहीत नुसते धनच तर काय पण ते तुमचे सर्वस्व हरण करतील स्त्रियासुद्धा पळवतील अशी आपत्ति येऊ नये म्हणून आज आपण आपले धन मला द्यावे जर धनाचाही सग्रह पोराबाळासाठी व स्त्रियाच्या सरक्षणासाठीच करावयाचा असता, तर त्याच्याच विनाशाची ही वेळ आल्यानतर नुसते धन जवळ बाळगून तरी उपयोग काय ? आपल्याच प्रभावाने मी आनदात आहे पुत्राच्या उदयात पित्याला जसा आनद त्याचप्रमाणे आपल्या उदयात मला आनद आहे राष्ट्राला मुळीच पीडा न देता माझ्या राज्ययत्नाने नेहमीच त्याचे यथाशक्ति रक्षण केले आहे हे आपण जाणताच आपण श्रेष्ठ आहात आपत्तीचा भार आपणच सहन केला पाहिजे आपत्तिनिवारण की धन अशा द्वद्वात आपत्तीचे निवारण हीच आपण सर्वश्रेष्ठ गोष्ट मानाल, असा मला विश्वास वाटतो याप्रमाणे अत्यत मधुर, सस्कारित, नि अनुनयाच्या भापने प्रार्थना करूनच आपले काम करून घ्यावे " भारतीय राज्यतत्रात पौरजानपदाचे महत्त्व इतके श्रेष्ठ मानले आहे की,

पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ता अपीडिता ।
राष्ट्रकर्मकरा ह्येते राष्ट्रस्य च विरोधिन ॥

ज्याचे पौर व जानपद न छळण्यात आलेले नि म्हणूनच अनुरक्त असतील ते त्याच्या राष्ट्राचे सरक्षण करू शकतात तसे नमतील तर ते राष्ट्र नष्टही करू शकतात कोणती राज्यसत्ता दृढमूल होते याचे वर्णन करीत असताना महाभारतात असे म्हटले आहे की

यस्य स्फीतो जनपद सपत्नप्रियराजक ।
सतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूल स पार्थिव ॥ =

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ।
सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ।। ५

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ९४

अर्थ—ज्याचा जनपद समृद्ध असून राजावर प्रेम करणारा असतो व ज्याचे मंत्री संतुष्ट आणि पुष्कळ धन देऊन प्रसन्न केलेले असतात त्या राजाचें राज्ययंत्र सुस्थिर होय. ज्याचे पौरजानपद श्रीमंत, धनधान्यादिकांनी समृद्ध व प्राणिमात्रांवर दया करणारे असतात त्यांचें राज्ययंत्र सुस्थिर असतें. भारतीय धर्मशास्त्रांत तर असें सांगितलें आहे की पौरजानपद यांचें धन जर चोरीला गेलें तर राजाने तें मिळवून देणें त्याला शक्य नसल्यास स्वतःच्या कोशातून त्यांची भरपाई केली पाहिजे.

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य यस्य तत् ।। ३६

—याज्ञवल्क्य, व्यवहाराध्याय २

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ।।

—(वरील श्लोकावरील मिताक्षरा पहा.)

चोरांनी जर प्रजाजनांचें द्रव्य चोरलें तर राजाने तें परत दिलें पाहिजे. राजाने जर तें त्यांना परत दिलें नाहीं तर त्याला घोर पाप लागतें. जो राजा चोरांनी प्रजांचें चोरलेलें द्रव्य चोरांना पकडून देऊन, त्यांच्याकडून ज्यांचें त्यांना परत करूं शकत नसेल त्यानें त्यांचें द्रव्य स्वतःच्या कोशांतून परत केलें पाहिजे.

महाभारतांत या बाबतींत रोजच्या रोजच पौरजानपदांचीं कार्यें राजानें केलीं पाहिजेत असें म्हटलें आहे. रोजच्या रोज होणारा राज्यकारभारदेखील प्रजांना संमत आहे कीं नाही याची राजाने माहिती मिळवावी.

अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुसारयेत् ।। १५
जानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ।। १६

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ८९

असताना तुमचेच रक्षण व्हावे म्हणून मी तुमचे धन मला देण्याविषयी तुमची प्रार्थना करीत आहे आज जे धन मी तुमच्याजवळून मागतो ते केवळ तात्पुरते असून आपत्ति नष्ट झाल्यावर ते मी तुम्हास परत केल्यावाचून राहणार नाही शत्रूनी जर चढाई करून बलात्काराने तुमचे धन हरण केले तर ते काही तुम्हाला परत देणार नाहीत. नुसते धनच तर काय, पण ते तुमचे सर्वस्व हरण करतील स्त्रियासुद्धा पळवतील अशी आपत्ति येऊ नये म्हणून आज आपण आपले धन मला द्यावे जर धनाचाही सग्रह पौराबाळासाठी व स्त्रियाच्या सरक्षणासाठीच करावयाचा असतो, तर त्याच्याच विनाशाची ही वेळ आल्यानतर नुसते धन जवळ बाळगून तरी उपयोग काय ? आपल्याच प्रभावाने मी आनदात आहे पुत्राच्या उदयात पित्याला जसा आनद त्याचप्रमाणे आपल्या उदयात मला आनद आहे राष्ट्राला मुळीच पीडा न देता माझ्या राज्ययत्राने नेहमीच त्याचे यथाशक्ति रक्षण केले आहे हे आपण जाणताच आपण श्रेष्ठ आहात आपत्तीचा भार आपणच सहन केला पाहिजे आपत्तिनिवारण की धन अशा द्वद्वात आपत्तीचे निवारण हीच आपण सर्वश्रेष्ठ गोष्ट मानाल, असा मला विश्वास वाटतो. याप्रमाणे अत्यत मधुर, संस्कारित, नि अनुनयाच्या भाषेने प्रार्थना करूनच आपले काम करून घ्यावे " भारतीय राज्यतत्रात पौरजानपदाचे महत्त्व इतके श्रेष्ठ मानले आहे की,

पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ता अपीडिता ।
राष्ट्रकर्मकरा ह्येते राष्ट्रस्य च विरोधिन ॥

ज्याचे पौर व जानपद न छळण्यात आलेले नि म्हणूनच अनुरक्त असतील ते त्याच्या राष्ट्राचे सरक्षण करू शकतात तसे नसतील तर ते राष्ट्र नष्टही करू शकतात कोणती राज्यसत्ता दृढमूल होते याचे वर्णन करीत असताना महाभारतात असे म्हटले आहे की

यस्य स्फीतो जनपद. सपन्नप्रियराजक ।
संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूल स पार्थिव. ॥ २

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ।
सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ५

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ९४

अर्थ—ज्याचा जनपद समृद्ध असून राजावर प्रेम करणारा असतो व ज्याचे मंत्री संतुष्ट आणि पुष्कळ धन देऊन प्रसन्न केलेले असतात त्या राजाचें राज्ययंत्र सुस्थिर होय. ज्याचे पौरजानपद श्रीमंत, धनधान्यादिकांनी समृद्ध व प्राणिमात्रांवर दया करणारे असतात त्यांचें राज्ययंत्र सुस्थिर असतें. भारतीय धर्मशास्त्रांत तर असें सांगितलें आहे की पौरजानपद यांचें धन जर चोरीला गेलें तर राजाने तें मिळवून देणें त्याला शक्य नसल्यास स्वत:च्या कोशांतून त्यांची भरपाई केली पाहिजे.

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य यस्य तत् ॥ ३६

—याज्ञवल्क्य, व्यवहाराध्याय २

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि।
स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥

—(वरील श्लोकावरील मिताक्षरा पहा.)

चोरांनी जर प्रजाजनांचें द्रव्य चोरलें तर राजाने तें परत दिलें पाहिजे. राजाने जर तें त्यांना परत दिलें नाहीं तर त्याला घोर पाप लागतें. जो राजा चोरांनी प्रजांचें चोरलेलें द्रव्य चोरांना पकडून देऊन, त्यांच्याकडून ज्यांचें त्यांना परत करूं शकत नसेल त्याने त्यांचें द्रव्य स्वत:च्या कोशांतून परत केलें पाहिजे.

महाभारतांत या बाबतीत रोजच्या रोजच पौरजानपदांचीं कार्यें राजाने केलीं पाहिजेत असें म्हटलें आहे. रोजच्या रोज होणारा राज्यकारभारदेखील प्रजांना संमत आहे कीं नाही याची राजाने माहिती मिळवावी.

अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुसारयेत् ॥ १५
जानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥ १६

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ८९

सर्वविद्यासु कुशलो नृपो ह्यपि सुमन्त्रवित् ।
मन्त्रिभिस्तु विना मन्त्र नैकोऽर्थं चिन्तयेत् क्वचित् ॥
सभ्याधिकारि-प्रकृति-सभासत्सुमते स्थित ।
सर्वदा स्यान्नृप प्राज्ञ स्वमते न कदाचन ॥
प्रभु. स्वातन्त्र्यमापन्नो ह्यनर्थायैव कल्पते ।
भिन्नराष्ट्रो भवेत्सद्यो भिन्नप्रकृतिरेव च ॥
तेषा त्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्ताना च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मन ॥मनुस्मृति७-५७

"असहाय, मूर्ख, अनुभवहीन, व विषयासक्त व्यक्तीला राजधर्म सुव्यवस्थित पाळता येणे कधीही शक्य नाही पवित्र, सत्यसंध, यथाशास्त्र वागणारा, बुद्धिमान्, व साहाय्यसंपन्न असा राजाच शासनयंत्र नीट चालवू शकतो अत्यंत सुलभ कामे देखील असहाय अशा एकट्या व्यक्तीला दुष्कर होऊन बसतात मग राज्य तर फारच भव्य गोष्ट आहे मन्त्र्यासहित राज्यव्यवहार, संधिविग्रह, स्थान, उत्कर्ष, गुप्तता कशी राखावी, नि मिळेल ते पचनी कसे पाडावे याचे उत्कृष्ट प्रकारे चिंतन करावे स्वत त्या उत्कृष्ट विचार करता येत असला आणि केवढेही कौशल्य अंगी असले तरी मन्त्र्या-विरहित एकट्या राजाने कधीही कोणतीही गोष्ट ठरवू नये सभ्य, अधिकारी, प्रजा नि सभासद याच्याच मतानुसार बुद्धिमान् राजानीही वागावे कधीही आपल्या मतानुसार वागू नये स्वतंत्र वागणारा राजा स्वत वर अनर्थ ओढवून घेतो प्रजा त्याला दुरावतात व त्याच्या राष्ट्राचे तुकडे तुकडे उडतात त्याचे विचार घेताना एकेकट्या मन्त्र्याचे व सर्वांचे मिळून घ्यावेत "महाभारतात मन्त्रिसंस्थेचे महत्त्व अतिशय वर्णन केलेले आहे. मन्त्री कसे असावेत याचे वर्णन करताना महाभारत म्हणते,

कुलीनान् शीलसंपन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ।
देशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैषिण ॥ ८
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिण ।
अर्थमानार्घसत्कारैर्भोगैरुच्चावचै प्रियै ॥ ९

संबन्धिपुरुषैः सर्वैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वशः सुपरीक्षितैः ॥ १९
यौनाः श्रौतास्तथा मौलास्तथैवाप्यनहंकृताः ।
कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ २०
एषा वैनायिकी बुद्धिः प्रकृतिश्चैव शोभना ।
तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः ॥ २१
परीक्ष्य च गुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरंधरान् ।
पञ्चोपधा व्यतीतांश्च कुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ २२
पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ।
कुलीनान्सत्त्वसंपन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ २३
देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ।
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन्कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ २४
धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छेद्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तरार्थम् ।
निष्ठा कृता तेन यदा सह स्यात्तं मन्त्रमार्गं प्रणयेदसक्तः ॥५४

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ८३

"कुलीन, शीलसंपन्न, अभिप्राय ओळखणारे, देशकालादिकांचें ज्ञान असणारे, आणि आपल्या धन्याचें कार्य नि हित व्हावें अशी इच्छा करणारे, अशा प्रकारचे अमात्य राजाने सर्व प्रकारच्या राज्यव्यवहारासाठी अवश्य करावे. आपल्या देशांत असलेल्या संबंधी, कुलीन, व्यभिचारी निष्ठा नसलेल्या. पैसे देऊन ज्यांना फोडतां येणार नाही अशा सर्व दृष्टींनी परीक्षा केलेल्या, तरुण, उत्साही, ज्ञानसंपन्न, परंपरागत मोठमोठीं कामें करीत आलेल्या अशाच लोकांना मंत्रिपदावर नेमावें. ज्यांचे संस्कार चांगले आहेत, ज्यांनी वाणी सत्यनिष्ठ पण मृदु आहे, शत्रूचा पराभव करण्यासारखा ज्यांचा पराक्रम आहे, भयानक आपत्तींतही ज्यांचें धैर्य टिकून राहूं शकतें, मोठा अपराध केला तरी राष्ट्रकल्याणाच्या दृष्टीने राज्ययंत्राला क्षम करण्यासारखें ज्यांचें सामर्थ्य आहे, ज्यांचें आपल्या प्रभूवर अत्यंत प्रेम आहे असे मंत्री राजाने करावे. मंत्र्यांशीं विचारविनिमय केल्यानंतर धर्म, काम नि अर्थ यांच्यांत अत्यंत कुशल असलेल्या गुरुकडे जाऊन राजाने त्यांचा सल्ला

विचारावा व तो सागेल त्याप्रमाणे आचरण करावे " या शेवटच्या उल्लेखावरून तपस्वी सस्थेचे नियत्रण मन्त्रिसस्थेपेक्षाहि अधिक सामर्थ्यवान् होते हे स्पष्ट दिसते

मंत्र्यांची संख्या

मत्र्याची सख्या किती असावी आणि राजाने विचारविनिमय करावयाचा तो तरी किती जणासहित करावा या प्रश्नाचा विचार भारतीय राज्यशास्त्रात सूक्ष्मतेने केलेला आहे कौटिल्याने इद्राच्या सहस्रनेत्राचा अर्थ लावीत असता असे म्हटले आहे की,

'इद्रस्य हि मन्त्रपरिषद् ऋषीणा सहस्रम् । स तच्चक्षु । तस्मादिम द्वयक्ष सहस्राक्षमाहु ॥' (कौटिलीय अर्थशास्त्र अ १५)

इद्राची मन्त्रिपरिषद सहस्र लोकाची होती म्हणून तो दोन डोळ्याचा असतानादेखील त्याला सहस्राक्ष असे म्हटले आहे मत्र्याची सख्या आठ ही रूढ असल्याचे आपल्याला पुष्कळ ठिकाणी आढळून येते हिदुराज्यपद्धति म्हणजे अष्टप्रधानसस्थेचीच असली पाहिजे असा जणू काही सकेतच ठरलेला आहे भारतीय राज्यशास्त्रात यासबधाने अमुक इतकीच सख्या असली पाहिजे असा काही निश्चित नियम नाही पण काय वाटेल ते झाले तरी तीनपेक्षा मत्र्याची सख्या कमी असू नये असे महाभारताचे मत आहे

तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्ना सुपूजिता ।
मन्त्रिण प्रकृतिज्ञा स्युस्त्र्यवरा महदीप्सव ॥ ४७
—महाभारत शातिपर्व अ ८३

सर्व गुणानी युक्त असलेले मत्री पाच जर न मिळाले तर तीन तरी असावेतच असे महाभारताचा सुविख्यात टीकाकार नीलकठ म्हणतो मत्र्याची सख्या एक किंवा दोन न असता तीन तरी का असली पाहिजे याचे स्पष्टीकरण करताना कौटिल्य म्हणतो,

एको मन्त्री न कर्तव्य । एको निरवग्रहश्चरति मुह्यति च कार्यकृच्छ्रेषु । द्वावपि मन्त्रिणौ न कर्तव्यौ, तौ सहतौ चरन्तौ नाशयन्तौ गृहीतौ च विनाशयत । अत पञ्च सप्त वा मन्त्रिण कार्या ॥

एक मंत्री कधीही करूं नये, कारण तो एकतर लहरीनुसार तरी कामें करूं लागतो किंवा कठीण प्रसंगीं त्यालाच कांहीं न सुचतां मोह उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. दोन मंत्रीही करूं नयेत. कारण ते परस्परांत एकी करून आपली तुंबडी भरण्याचा उद्योग सुरू करतात व तें राजाच्या ध्यानांत आलें कीं सत्तेचाच नायनाट करतात. तीन, पांच, किंवा सात मंत्री करावेत.) या मंत्र्यांनी राज्यसंस्थेवें नेहमी नियंत्रण केलें पाहिजे. महाभारताने असें म्हटलें आहे कीं,

परतंत्रः सदा राजा कुतो राज्ञः स्वतंत्रता ।
मंत्रे चामात्यसहिते कुतस्तस्य स्वतंत्रता ॥

'राजा नेहमी परतंत्र असतो. त्याला स्वातंत्र्य कोठलें? अमात्यासहित राजाने विचार करावयास पाहिजे असल्यामुळे त्याला स्वातंत्र्य असूंच शकत नाही.

शुक्रनीतींत तर असें सांगितलें आहे की--

,रोधनं न भवेत्तस्माद्राज्ञस्ते स्युः सुमंत्रिणः ॥
न बिभेति नृपो येभ्यस्तैः स्यात्किं राज्यवर्धनम् ।
यथालङ्कारवस्त्राद्यैः स्त्रियो भूष्यास्तथा हि ते ॥
(कौटिल्य)

'जर मंत्री अकार्यापासून राजाला अडवून त्यानें नियंत्रण करणार नाहींत तर त्यांना चांगले मंत्री म्हणतां येणार नाही. जे मंत्री राजाने अकार्य करूं नये म्हणून त्याच्या अंतःकरणांत स्वतःबद्दलचा धाक उत्पन्न करणार नाहीत ते राज्य काय वाढवूं शकतील? अलंकारादिकांनीं भूषविलेल्या स्त्रिया व असे मंत्री यांची योग्यता सारखीच आहे.')

या मंत्रिसंस्थेपेक्षाही राजाचें सर्वश्रेष्ठ नियंत्रण म्हणजे धर्म होय. राजाने काम करतांना नेहमी धर्मशास्त्रानुसारच केलें पाहिजे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. राजदण्ड धर्मसंरक्षणार्थच निघालेला आहे असें महाभारतांत सर्व जगताचा आद्य राजा जो पृथु त्याला ज्या वेळीं राजदण्ड महर्षींनी दिला त्या वेळीं 'नियतो यत्र धर्मो वै तमशंकः समाचर' म्हणजे 'ठरलेल्या धर्मानुसारच तूं वाग' असें स्पष्ट

म्हटलेलें आहे. धर्म हा राजांचाही राजा आहे असें मनूनें म्हटलेलें असून राजानें 'धर्मशास्त्रानुसारेण' वागावें असें शुक्रनीतींत स्पष्ट शब्दांत सांगितलेलें आहे. अभारतीय राज्यतंत्राप्रमाणे भारतांतील राजा विधीच्या (कायद्यांच्या) अतीत नाही. तो विधान (कायदे) निर्माण करण्यासाठी उत्पन्न झालेला नसून ते पूर्वीच रागद्वेषहीन तपस्व्यांनी जसे निर्माण केले असतील तसे व्यवहारात आणण्यासाठी निर्माण झाला आहे. किंबहुना राजाच काय, पण या सर्वच राज्यसंस्था धर्मनियंत्रित आहेत, नि धर्माचें नियंत्रण सर्व समाज आणि व्यक्ति यांच्या जीवनावर सदाचें आहे. तात्पर्य भारतीय राज्यसंस्था ही इतक्या नियंत्रणांनी युक्त आहे. त्या राज्यसंस्थेची काही व्यावहारिक वैशिष्ट्यें विचार करण्यासारखी आहेत King does no wrong ही प्रवृत्ति तर बाजूसच राहिली, पण येथें राजा नुसता नियंत्रितच नसून तो जर धर्मशास्त्रानुसार राज्यकारभार चालवीत नसेल तर इतर सामान्य अपराध्याप्रमाणे त्यालाही अपराधी समजण्यांत येई. इतकेंच नव्हे तर सामान्य अपराध्याला जेथें एकपट दंड सांगितला तेथे राजाला त्याच्या अपराधास्तव सहस्रपट अधिक दंड करावा असें स्पष्ट म्हटले आहे मनु म्हणतो —

> कार्षापणं भवेत् दण्डयो यत्रान्यः प्राकृतो जन ।
> तत्र राजा भवेत् दण्डयः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६
>
> —मनु अ ८

सामान्य मनुष्याला जेथे एकपट दण्ड असेल तेथे राजाला एक सहस्र कार्षापण (त्या वेळचें नाणे) दंड करावा. विधि (कायदा) व त्याचें विधान (अंमलबजावणी) ही दोन भारतीय राज्यसंस्थेत पृथक् खाती होती. नियम सांगणारे व निर्णय करणारे हे धर्मशास्त्र पंडित नि ब्राह्मण राहात. त्यानाही संशय उत्पन्न झाला तर ते महान् तपस्व्यांना विचारीत. तसे कोणी न आढळले तर बहुमतानुसार निर्णय होई. आणि प्रत्यक्ष दंडविधान राजाज्ञेवरून अथवा क्षत्रिय अधिकाऱ्यांच्या हातूनही होत असे. आज जो विधि (Law

विधान (Administration) यांच्या बाबतींत नेहमीच प्रश्न उत्पन्न होतो त्याचें महाभारतानुसार हें उत्तर आहे.

करपद्धति (Taxation)

महाभारताप्रमाणे व भारतीयांच्या राज्यशास्त्राप्रमाणेंही राजा हा धर्म आणि प्रजा यांचा सेवक असून त्याचें वेतन म्हणजे लोकांच्या उत्पन्नापैकीं सहावा हिस्सा असेंच मानलेलें आहे.

बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम्।
शास्त्रनीतेन लिप्सेथाः वेतनेन धनागरम्॥

असें या बाबतींत स्पष्ट म्हटलेलें आहे. अपराध्यांना देण्यांत येणारा दंड आणि बलिषष्ठ हेंच राजाचें वेतन होय. या बाबतीत महाभारतामध्ये अशा स्पष्ट सूचना दिलेल्या आहेत की, 'नोच्छिद्यादात्मनो मूलं परेषां चापि तृष्णया।' (शांतिपर्व ८८.१८) म्हणजे आपण आणि दुसरे लोक यांची मुळेंच उखडून जातील असें कधीही वागूं नये. तृष्णेला देखील मर्यादा आहे. 'प्रद्विष्यन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम्।' (शांतिपर्व ८८-१९) अतिशय खादाड असलेला राजा हा सर्व लोकांचा द्वेष्य होतो. कोशाचें बळ महाभारतकारांना माहीत असूनही लोकांवर कर लादण्याच्या बाबतींत महाभारतकारांनी दिलेले इषारे आजच्याही राज्यसंस्थांनीं ध्यानांत घेण्यासारखे आहेत. राज्ययंत्र निव्वळ कोशसंग्रहासाठीच वापरणाऱ्या लोकांच्या बाबतींत महाभारतकार पुढीलप्रमाणे इषारा देतात.

कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति।
न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिशः॥ ७
मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थे च प्रयूयुज।
अलुब्धान्बुद्धिसम्पन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत्॥ ८
मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः॥ ९
बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम्।
शास्त्रनीतेन लिप्सेथाः वेतनेन धनागरम्॥ १०
दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्वा यथाविधि॥ ११

अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति॥ १४
अर्थमूलोऽपि हिंसा च कुरुते स्वयमात्मनः।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन् प्रजाः॥ १५
ऊधश्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते॥ १६
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः।
एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम्॥ १७
अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम्।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर॥ १८

—महाभारत, शांतिपर्व अ ७१

प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम्॥ १९
प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो न प्रियो लभते फलम्।
वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना॥ २०
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत।
न कर्म कुरुते वत्सो भृशदुग्धो युधिष्ठिर॥ २१
राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत्।
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन्स्वयं नृपः॥ २२

—महाभारत शांतिपर्व अध्याय ८७

मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम्।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत्॥
जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिप।
व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रान्संदशेन्न च पीडयेत्॥ ५
यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत्॥ ६
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत्।
ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत्॥ ७
दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्धयेत्।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत्॥ ८

सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ॥ ११
उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥
न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत् ।
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ १२

—महाभारत, शान्तिपर्व अध्याय ८८

अर्थ —कामक्रोधांच्या आहारीं जाऊन जो राजा आपलें राज्य चालवितो त्याला धर्म व अर्थ दोन्ही प्राप्त न होतां केवळ मूर्खपणा मात्र पदरीं येतो. मूर्ख आणि लोभी अधिकाऱ्यांचा अर्थकाम साधण्याच्या कामीं कधींही उपयोग करूं नये. जर या कामावर अशांची योजना केली तर काम कशी करावी हें त्यांना माहीत नसल्यामुळे कामक्रोधांच्या आहारीं जाऊन हे लोक शहाणपणाच्या अभावी प्रजांना छळतात. लोभी नपलेल्या बुद्धिसंपन्न लोकांनाच कोणत्याही कामावर नियुक्त करावें. प्रजांच्या उत्पन्नापैकी केवळ सहावा भाग, त्यांत कोणतीही लबाडी न करतां, राजानें घ्यावा. तसेच अपराध्यांना देण्यांत येणाऱ्या दंडावरही राजांना अधिकार आहे. नीतीचा पुरस्कार करून प्रजेजवळून करभार घेऊनच राजानें आपला योगक्षेम चालविला पाहिजे. केवळ अर्थाच्या पाठीमागें लागलेल्या राजांचे धर्म व अर्थ नष्ट होतात. धनाचेंच महत्त्व एकदा उत्पन्न झालें म्हणजे वाटेल तसे कर प्रजांवर लादून शेवटीं राजेलोक आपलाच विनाश ओढवून घेत असतात. जो गाईच्या स्तनभागच कापून घेईल त्याला जसें दूध मिळूं शकत नाही, त्याचप्रमाणें जो राष्ट्र पिळून काढील त्याच्याही पदरांत कांहीं पडणार नाही. ज्याप्रमाणें गाईची शुश्रूषा करून नीट दूध काढणाऱ्यालाच लाभ होतो, त्याचप्रमाणे युक्तीनें, संरक्षण करून राष्ट्राजवळून धन घेणारांचीच कोशवृद्धि होत असते. प्रजा खादाड राजाचा द्वेष करतात. प्रजांकडून ज्याचा द्वेष होतो तो टिकणार कसा? वत्साप्रमाणेच राष्ट्राला राजानें पाहिलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें व्यवस्थित राखलेला वत्स पीडा सहन करतो, त्याचप्रमाणें व्यवस्थित राखलेलेंच राष्ट्र संकटकालीं टिकाव धरूं शकतें. भ्रमर ज्याप्रमाणें

झाडाना पीडा न देता त्यातील मध फक्त काढून घेतात किंवा वत्साची अपेक्षा करणारा ज्याप्रमाणे स्तनाना पीडा न देता दूध काढतो अथवा वाघीण ज्याप्रमाणे दातात पिलाना धरूनही त्याना दात रुतू देत नाही किंवा उदीर ज्याप्रमाणे पाय कुरतडत असताना आग होऊ देत नाही, त्याचप्रमाणे या बाबतीत राज्ययंत्राचे वर्तन असले पाहिजे हळूहळू, लक्षात न येता कोश वाढवावा अत्यत मृदु असे उपाय त्यासबधी योजावे अकाली नि अस्थानी कर कधीही लादू नये योग्य कारण दाखवून नैतिकदृष्टया समर्थनीय व काळाच्या दृष्टीने योग्य असेच कर पोटातील पाणीदेखील हालू न देता वाढविले पाहिजेत)

कोश कसा वाढवावा ?

राज्ययंत्राचे खरे बळ कोशच होय ह्याची महाभारतकाराना पूर्ण कल्पना आहे ते सागतात —

'राज्ञ कोशक्षयादेव जायते बलसक्षय ॥ १२

—महाभारत शातिपर्व अ १३०

राजाचा कोश नष्ट झाला की त्याचे बळ नष्ट होते किंबहुना भारतकार असे म्हणतात की —

राज्ञ कोशबल मूल कोशमूल पुनर्बलम् ।
तन्मूल सर्वधर्माणा धर्ममूला पुन प्रजा ॥ ३५
नान्यानपीडयित्वेह कोश शक्य कुतो बलम ।
तदर्थं पीडयित्वा च दोष प्राप्तु न सोऽर्हति ॥ ३६

—शातिपर्व अ १३०

अर्थ — 'कोश हेच राज्याचे मूळ होय कोश समृद्ध असेल तरच राष्ट्र सामर्थ्ययुक्त असते सैन्यही त्याच्याच भरवशावर जगते तेच सर्व धर्माचे मूळ आहे व धर्म हाच प्रजाचा आधार होय दुसऱ्याना पीडा दिल्यावाचून कोश वाढणे शक्य नाही कोश नाही म्हणजे बळही नाही म्हणून कोशासाठी लोकाना पीडा दिली तरी त्यासाठी राजाला दोष देता येणार नाही ' पण कोणाला पीडा द्यावी व कोणावर अधिक कर बसवावे याचेही नियम ठरलेले होते. उदाहरणार्थ महाभारत यासबधी म्हणते —

पानागारनिवेशाश्च वेश्या: प्रापणिकास्तथा ।
कुशीलवा: सकितवा ये चान्ये केचिदीदृशा: ॥ १४
—महाभारत, शांतिपर्व अ. ८८

मद्यपान गृहें, वेश्यागारें, कुंटिणखाने, विट, व द्यूतकार हे सर्व राष्ट्राचें धन अकारण शोषण करणारे असल्यामुळे त्यांच्यावर नानाप्रकारचे कर लादून व त्यांना दंड करून राजाला आपला कोश समृद्ध करावयास कांहीही अडचण नाही. असा एक उगाचच अपसमज पसरविण्यांत येतो की, ब्राह्मणांनी करापासून स्वत:ची सुटका करून घेतली असून त्यांना कर वा दंड द्यावा लागत नसे. पण हें निव्वळ चुकीचें आहे. जो अरण्यांत राहून पट्कर्मे करीत तपस्यामय ज्ञानसंपन्न असें जीवन जगेल त्यालाच केवळ कर द्यावा लागत नसे. ब्राह्मणांतही मागे सांगितल्याप्रमाणे क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र वृत्तीचे ब्राह्मण असत. त्यांच्याजवळून राजाने अवश्य कर घ्यावा. इतकेंच नव्हें तर त्यांना वेठीलाही धरावें असें महाभारताचें स्पष्ट मत आहे.

अश्रोत्रिया: सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नय: ।
तान् सर्वान् धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ॥५
आह्वायका देवलका नाक्षत्रा ग्रामयाजका: ।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमा: ॥ ६
ऋत्विक् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्तानुकर्षक: ।
एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ७
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातय: ।
एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपति: ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ १०
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ।
नियम्या: संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकारणात् ॥ ११

यस्य स्म विषये राजन्स्तेनो भवति वै द्विजः।
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः॥ १२
अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा।
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति वेदविदो विदुः॥ १३
स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबान्धवः॥ १४

—महाभारत, शांतिपर्व अ ७६

'जे ब्राह्मण श्रोत्रिय नसतील, अग्नीची उपासना करणारे नसतील त्या सर्वांना धार्मिक राजाने कर द्यावयास लावावे, इतकेच नव्हे तर वेठीला धरून कामालाही लावावे देवविषयक कामे पैसे घेऊन करणारे ब्राह्मण हे चांडाळ होत ऋत्विज, पुरोहित, मंत्री, दूत वातम्या सांगणारे हे ब्राह्मणातील क्षत्रिय होत. अश्वावर बसणारे, गजावर आरोहण करणारे रथी व पदाती हे ब्राह्मणामधील वैश्यासारखे होत राजाने विशेषतः हीनकोश राजाने यांच्याजवळून करभार घ्यावा जे देवतुल्य व ब्रह्मतुल्य ब्राह्मण असतील, केवळ त्यांच्याजवळूनच करभार घेऊ नये अब्राह्मणाच्या वित्ताचा राजा स्वामी आहे याचा खरा अर्थ हाच आहे ब्राह्मणांपैकी जे आपला वर्णधर्म सोडून दुसऱ्या वर्णधर्मानुसार वागणारे असतील त्यांची राजाने कधीही उपेक्षा करू नये त्यांचे नियमन करावे व त्यांना नीट मार्गावर आणून धर्माचे संरक्षण करावे ज्याच्या राज्यात ब्राह्मण चोर होईल तो त्या राजाचाच अपराध होय असे मानतात वेदवेत्त्या व व्रतस्थ ब्राह्मणाला जर उपजीवन नसेल आणि म्हणून जर तो चोरी करीत असेल तर राजाने त्याचे पोषण करावे त्याच्या उपजीवनाची व्यवस्था करूनही जर तो आपले दुर्वर्तन सोडीत नसेल तर त्याला त्याच्या संबंधी परिवारासहित देशाबाहेर हाकलून लावावे.

उपजीवन व राज्यसंस्था

हिंदु राज्यसंस्था ही उपजीवनाचा विचार अतिशय बारकाईने व शास्त्रशुद्ध रीतीने करीत असे धर्म व संस्कृतीच्या वेली भुकेच्या

आगीनें करपून जातात म्हणून उपजीवन हें धर्म व संस्कृतीच्या संरक्षणाचें एक अत्यंत महत्त्वाचें अंग आहे याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. म्हणून त्याच्यासंबंधीं जितकें अधिक शास्त्रशुद्ध नियमन करतां येईल तितका प्रयत्न करण्यांत आलेला आहे. राजकर्तव्यांत शेती, उद्योगधंदे, कला व व्यापार या सर्वांच्याच उत्तेजनाविषयीं दक्षता घ्यावयास वारंवार सांगितलें आहे. 'पालन' हा शब्द राजसंस्थेचा आत्मा म्हणूनच वारंवार येतो. सामाजिक व आर्थिक प्रश्न राजकर्तव्याचें प्रथम श्रेणीचें कर्तव्य म्हणून मानले जात. सर्व वर्णांच्या, जातींच्या आणि वर्गांच्या लोकांच्या उपजीवनाच्या व्यवसायांना समृद्ध करण्यासाठी त्याच्या आड जे जे येतील त्यांना कठोर शिक्षा सांगितल्या आहेत. एका वर्गानें दुसऱ्या वर्गाच्या उपजीवनाच्या व्यवसायांत हस्तक्षेप न करण्यासंबंधीची दक्षता घेण्यांत आलेली आहे. वार्ताशास्त्र अथवा उत्पादनाच्या विविध विभागांचें शास्त्र अत्यंत महत्त्वाचें म्हणून मानण्यांत येऊन महाभारताच्या शांतिपर्वांत तर वेदत्रयी म्हणजे कर्मकांड व आन्विक्षिकी म्हणजे अध्यात्म यांच्या बरोबरीनें वार्तेला अथवा महाभारताच्याच शब्दांत सांगावयाचें तर जीविकाकांडाला अत्यंत महत्त्वाचें स्थान देण्यांत आलें आहे.

त्रयी चान्विक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ५९

वार्तेचें महत्त्व महाभारतानें 'वार्तामूलो ह्ययं लोको, (शांतिपर्व अ. ६८.३५) कृषिगोरक्षवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम्' (शांतिपर्व अ. ८९.७) अशा शब्दांनी दिग्दर्शित केलें आहे. भारताच्या वनपर्वांत तर या जीवनशास्त्राचें महत्त्व वर्णन करतांना हनुमंतांनी चातुर्वर्ण्यात्मक समाजरचनेचें धारणपोषण वार्तेच्या भरवशावर होतें असें स्पष्टपणें म्हटलें आहे. जो राजा या उपजीवनाकडे लक्ष देणार नाही त्याला बलिषड्भागतस्कर म्हटलें असून राजाचें रोजचें कर्तव्य म्हणून या बाबीकडे राजानें लक्ष दिलें पाहिजे असें प्रतिपादन केलें आहे.' या बाबतींत महाभारतानें एक अतिशय उत्कृष्ट उपमा वापरली आहे. महाभारत म्हणतें,

भवितव्य सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा। ४४

—महाभारत, शान्तिपर्व अ. ५६

ज्याप्रमाणे गरोदर स्त्री आपल्या मुलाच्या रक्षणावाचून दुसऱ्या कशाचाही विचार करू शकत नाही, त्याचप्रमाणे राजानेही प्रजेच्या उपजीवनाशिवाय स्वत विषयीच्या दुसऱ्या कोणत्याही विचारास आपल्या मनात स्थान देऊ नये. महाभारत पुढे म्हणते—

मा ते राष्ट्रे याचनकाऽभूवन्मा चापि दस्यव ।
एषा दातार एवैते नैते भूतस्य भावका ॥

तुझ्या राष्ट्रात याचक उत्पन्न होऊ नयेत व चोरही उत्पन्न होऊ नयेत किंबहुना या आपल्या कर्तव्याला चुकणाऱ्या राज्ययंत्राविषयी महाभारताने अत्यत तिरस्कार प्रकट केला आहे

लोक सम्राट्सुद्धा निवडीत

अशा या सुनियंत्रित व प्रजानीच निर्माण केलेल्या राज्ययंत्रात 'सम्राट्' देखील निवडलेला असे असे दिसते सर्वसामान्य लोक ज्याप्रमाणे राजाचे प्रजाजन, त्याचप्रमाणे सर्व राजे हे सम्राटाचे प्रजाजन असत आपल्यापैकी एकेकटयाला गाठून दस्यूनी आपला पराजय करू नये म्हणून सम्राट् म्हणून आपल्याचपैकी जो सर्वात अधिक गुणसपन्न असेल त्याला निवडण्याची प्रथा होती साम्राज्यही याप्रमाणे लोकमतानुवर्ती व लोकाच्या आवश्यकतेतूनच निर्माण झालेली बाब होती महाभारताच्या आदिपर्वात शतनूला याच पद्धतीने सम्राट् केल्याचे वर्णन आहे, ते पुढीलप्रमाणे —

न चास्य सदृश कश्चिद्धर्मत पार्थिवोऽभवत् ॥ ६
वर्तमान हि धर्मेषु सर्वधर्मभृता वरम्।
त महीपा महीपाल राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥७
वीतशोकभयाबाधा सुखस्वप्ननिबोधना ।
पति भारतगोप्तार समपद्यन्त भूमिपा ॥८

—महाभारत, आदिपर्व अ १००

शतनूसारखा त्या वेळी कोणीही धर्मनिष्ठ राजा नव्हता. तो सर्व धार्मिकामध्ये अत्यत श्रेष्ठ असल्यामुळे सर्व राजानी एकत्र

जमून त्याला साम्राज्यपदाचा अभिषेक केला आणि अखिल भारतवर्षाच्या त्या महान् सम्राटाच्या साम्राज्यांत शोक, भय इत्यादिकांची बाधा नाहीशी होऊन सर्व राजे आनंदाचीं सुखस्वप्नें पाहत नांदू लागले. या पद्धतीने चंद्रसूर्य वंशांच्या साम्राज्याखाली नांदण्याची प्रथाच भारतवर्षात पडलेली होती. महाभारताच्या सभापर्वाच्या १४व्या अध्यायांत भगवान् श्रीकृष्णांनी स्वत:च या कथेचा उल्लेख केलेला आहे. ते म्हणतात :—

ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते।
राजान: श्रेणिबद्धाश्च तथान्ये क्षत्रिया भुवि ॥४

—महाभारत, सभापर्व अ. १४

ऐल आणि इक्ष्वाकु या दोन राजवंशांचे भारतांतील सर्व क्षत्रिय व राजे हे प्रजाजनच होत.

राजा वध्य आहे की नाही ?

याप्रमाणे राजा व त्याचीं नियंत्रणें नि त्या संस्थेचें स्वरूप महाभारतांत वर्णिलें आहे. राज्यसंस्थेचें हें स्वरूप कलंकित करणाऱ्या, स्वार्थी ठरलेल्या, व केवळ स्वत:च्या लहरीनुसार राज्य करूं इच्छिणाऱ्या सुलतानाला राज्यावर तर बसण्याचा अधिकार नाहीच नाही, पण जिवंतही राहण्याचा अधिकार नाही असें महाभारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. इतकेंच नव्हे तर अशा राजांना राजकलि म्हणून ठार मारल्याचीं उदाहरणेंही आहेत. वेन राजाला ऋषींनी याच कारणास्तव ठार मारलें असें महाभारताच्या शांतिपर्वांत म्हटलें आहे.

तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम्।
मन्त्रभूतै: कुशैर्जघ्नुऋषयो ब्रह्मवादिन: ॥९४

—शांतिपर्व अ. ५९

प्रजांच्या बाबतींत धर्मानुसार न वागणाऱ्या व रागद्वेषादि विकारांना बळी पडून आपल्या लहरीनुसार वागणाऱ्या वेनाला ब्रह्मवादी ऋषींनीं मन्त्रभूत कुशांनीं ठार मारलें. महाभारताच्या उद्योगपर्वांत अशा चौदा कुलांगार राजकलींची यादीच दिलेली आहे.

हैहयाना मुदावर्तो नीपाना जनमेजय:।
वहुलस्तालजङ्घाना क्रमीणामुद्धतो वसु:॥ १३
अजविन्दु: सुवीराणा सुराष्ट्राणा रुपर्द्धिक:।
अर्कजश्च बलीहाना चीनाना धौतमूलक.॥ १४
हयग्रीवो विदेहाना वरयुश्च महौजसाम्।
वाहु: सुन्दरवशाना दीप्ताक्षाणा पुरूरवा॥ १५
सहजश्चेदिमत्स्याना प्रवीराणा वृषध्वज:।
धारणश्चन्द्रवत्साना मुकुटाना विगाहन.॥१६
शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपासना:।
युगान्ते कृष्णसम्भूता: कुले कुपुरुषाधमा.॥ १७

—महाभारत, उद्योगपर्व अ ७४

राजा वध्य केव्हा होतो हे सागताना महाभारताच्या शातिपर्वात 'असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्म:।' दुष्ट व पापी असे ज्याचे मन्त्री असतात, असा धर्मनाश करणारा राजा हा प्रजाच्या दृष्टीने वध्य होतो असे सागितलेले असून अनुशासन पर्वाच्या ६१ व्या अध्यायात त्याचे पुढीलप्रमाणे विस्तृत वर्णन आहे —

धिक् तस्य जीवित राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति।
द्विजोऽन्यो वा मनुष्योऽपि शिविराह वचो यथा॥ २९
यस्य स्म विषये राज्ञ: स्नातक: सीदति क्षुधा।
अवृद्धिमेति तद्राष्ट्र विन्दते सहराजकम्॥ ३०
क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्राद् ह्रियन्ते तरसा स्त्रिय।
क्रोशता पतिपुत्राणा मृतोऽसौ न च जीवति॥३१
अरक्षितार हर्तार विलोप्तारमनायकम्।
त वै राजकलि हन्यु: प्रजा: सनह्य निर्घृणम्॥ ३२
अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिप.।
स सहत्य निहतव्य: श्वेव सोन्माद आतुर।

—महाभारत, अनुशासनपर्व अ ६१

ज्याच्या राज्यात द्विज अथवा कोणत्याही वर्णाचा मनुष्य कष्ट पावतो, त्या राजाच्या जीविताला धिक्कार असो ज्याच्या राष्ट्रात

तपस्वी व्रतस्थांना अन्न न मिळून ते भुकेच्या आगीने होरपळून निघतात तें राष्ट्र समृद्ध-तर होत नाहीच, पण राज्ययंत्रासहित विनाश पावतें. ज्या राष्ट्रांतून पति-पुत्र हे असहाय होऊन रडत असतांना बलात्काराने स्त्रियांचें, त्या रडत ओरडत असलेल्या स्थितींत अपहरण होतें त्या राज्ययंत्राचा सूत्रचालक हा जिवंत नसून मेलेला आहे व तें एक जिवंत प्रेत आहे असें समजावें. संरक्षण न करणाऱ्या, लुबाडणाऱ्या, उपजीवन नष्ट करणाऱ्या, व राज्यसंस्थेचीं कोणतींही नियंत्रणें न मानणाऱ्या राजाला प्रजांनीं राजकलि समजून संघटित रीत्या निर्घृणपणे कसलीही दयामाया न ठेवतां ठार मारावें. मी तुमचें संरक्षण करीन असें सांगूनही जो राजा आपल्या प्रजांचें संरक्षण करीत नाही त्याला सर्वांनी मिळून संघटितपणे पिसाळलेल्या व मरणपंथास लागलेल्या कुत्र्याप्रमाणे ठार मारावें. महाभारतकाळीं केवळ राज्येंच होती व राजा नसलेली राज्यव्यवस्था नव्हती असें नाही. वैदिककाळापासूनच भारतवर्षात गणराज्यें (Republics) असल्याचा उल्लेख येतो. इतकेंच नव्हे, तर या गणराज्यांच्या प्रतापानेच अलेक्झांडरला अखेरीस हिंदुस्थान सोडून जाण्याची पाळी आल्याचा स्पष्ट उल्लेख इतिहासांत सापडतो. ही गणराज्यें अत्यंत समृद्ध, संपन्न, व समर्थ असत. ती अत्यंत सुव्यवस्थित चालत. ज्या भगवान् श्रीकृष्णांच्या कर्तृत्वाच्या वर्णनासाठी वेदव्यासांच्या दिव्य प्रतिभेंतून श्रीमन्महाभारताची निर्मिति झाली आहे त्या श्रीकृष्णांचें यादवांचें राज्य हें गणराज्य होतें. इतकेंच नव्हे तर त्या गणराज्यांत बभ्रु, उग्रसेन, व श्रीकृष्ण हे तीन लोकनियुक्त अध्यक्ष होते व लोकसभेंत त्यांचे कडाक्याचे वाद होत असत असें महाभारतावरून स्पष्ट दिसतें. गणराज्यें सुरक्षित व समर्थ कशीं होतात आणि त्यासाठी कोणतें पथ्य सांभाळणें अत्यंत आवश्यक आहे याचेंही महाभारतांत उत्कृष्ट वर्णन आलेलें आहे. तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

* * *

८. राजसत्तेचा अधःपात

गणराज्यें (Republics)

महाभारताच्या शांतिपर्वात सर्वसामान्य व्यक्तीला गणराज्य चालविताना अडचणी काय येतात व त्याचे निवारण कसे करावे याचे अत्यंत उत्कृष्ट वर्णन आले आहे ते पुढीलप्रमाणे —

यथा गणा प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत।
अरींश्च विजिगीषन्ते सुहृद प्राप्नुवन्ति च ॥ ७
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्षये।
मन्त्रसंवरण दु ख बहूनामिति मे मति ॥ ८
एतदिच्छाम्यहं श्रोतु निखिलेन परंतप।
यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे वद पार्थिव ॥ ९

भीष्म उवाच—

गणाना च कुलाना च राज्ञा भरतसत्तम।
वैरसदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥ १०
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम्।
तौ क्षयव्ययसयुक्तावन्योन्य च विनाशिनौ ॥ ११
चारमन्त्रबलादानै सामदानविभेदनै ।
क्षयव्ययभयोपायै प्रकर्षन्तीतरेतरम् ॥ १२
तत्रादानेन भिद्यन्ते गणा सघातवृत्तय ।
भिन्ना विमनस सर्वे गच्छन्त्यरिवश भयात् ॥ १३
भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सुजया परै ।
तस्मात्सघातयोगेन प्रयतेरन् गणा सदा ॥ १४
अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते सघातबलपौरुषै ।
बाह्याश्च मैत्री कुर्वन्ति तेषु सघातवृत्तिषु ॥ १५
ज्ञानवृद्धा प्रशसन्ति शुश्रूषन्त परस्परम्।
विनिवृत्ताभिसन्धाना सुखमेधन्ति सर्वश ॥ १६

व्याख्यान ८ वे, दिनांक ३ एप्रिल १९५१

धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
यथावत्प्रतिपश्यन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७
पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान्सदा ।
विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १८
चारमन्त्रविधानेषु कोपसंनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९
प्राज्ञाञ्शूरान्महोत्साहान्कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ २०
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान् गणाः संतारयन्ति ते ॥ २१
क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो वधः ।
नयत्यरिवशं सद्यो गणान्भरतसत्तम ॥ २२
तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः ।
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ २३
मन्त्रिगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्षण ।
न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४
गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ॥ २५
अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथाऽनर्था भवन्ति च ।
तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ॥ २६
निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ।
कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ॥ २७
गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकम् ।
आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यमसारं बाह्यतो भयम् ॥ २८
आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि कृन्तति ।
अकस्मात्क्रोधमोहाभ्यां लोभाद्वापि स्वभावजात् ॥२९
अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम् ।
जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ॥ ३०

न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ।
भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गणाः ॥ ३१
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३२
— महाभारत, शांतिपर्व अ. १०७

म्हणजे संघराज्ये वाढतात कशी? शत्रूंना जिंकतात कशी? मित्र नि साहाय्यक मिळवितात कसे? व त्यांच्यात परस्परांत भेद निर्माण कसा होतो? गणराज्यांचा नाश त्यांच्यात होणाऱ्या फुटीवर अवलंबून आहे असे मला वाटते. त्याचप्रमाणे त्यांच्यात राज्याला आवश्यक ते महत्त्वाचे विचार गुप्त ठेवणेहि अशक्य होत असावे. कारण की, ते एकतंत्रात्मक नसून बहुतंत्रात्मक असल्यामुळे व त्यांच्यातील सर्वच लोक समान अधिकारी असल्यामुळे मसलती गुप्त ठेवणे त्यांना शक्य होत नसावे. मला या बाबतीत आपले प्रतिपादन ऐकण्याची इच्छा आहे. त्यावर भीष्म म्हणतात, 'संघराज्यें व कुलराज्यें यांच्यात परस्परांत लोभ व मत्सराच्या पोटी जन्माला येणारा क्रोध हेच वैर उत्पन्न करतात व वाढवितात. प्रथम लोभ उत्पन्न होतो. त्याच्या मागोमाग क्रोध उत्पन्न होतो व तेच गणातील लोकांना एकमेकांचा नाश करावयास व त्यासाठी हवे ते गमवावयास लावून दोन्ही स्पर्धाळू व्यक्तींचा नाश करतात. एकाच्या अंतःकरणात लोभ व त्याच्या पाठोपाठ मत्सर उत्पन्न झाला की, तो हेर, गुप्त मसलती व सैनिक सामर्थ्य यांचा उपयोग करून साम, दाम, भेद यांचाहि भरपूर प्रमाणात उपयोग करून, तसेच नाश, व्यय व भय उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करून आपल्या प्रतिपक्षाची छळणूक करतो. संघराज्यामध्ये हे प्रकार परस्परविरुद्ध सुरू झाले की, फुटीरपणा कमालीचा वाढून समान ध्येयाच्या बाबतीत अथवा सांघिक कामाच्या बाबतीत ते परस्परांविषयी उदासीन व एकमेकांपासून विलग होतात. त्यामुळे त्यांची संघशक्ति विलयास जाऊन आपआपसातच जीवितरक्षणासाठी ते एकमेकांना भिऊ लागतात व शेवटी शत्रूच्या हस्तगत होतात. गणातले सांघिक जीवन नष्ट होऊन ते फुटले की त्यांचा नाश ओढवलाच म्हणून समजावे. ते विलग झाले

की, शत्रूचें भक्ष्य झालेच. म्हणून त्यांनी नेहमी आपलें संघजीवन मुळीच कसें फुटणार नाही याची पूर्णपणें काळजी घेतली पाहिजे. गणांतील सर्वच लोक सैनिक,असतात त्यामुळे ते नेहमीच बलवान् राष्ट्र असतें. सांघिक बळामुळे व सांघिक पराक्रमामुळे गणराज्य समृद्ध तर होतेंच, परंतु बाहेरचे लोक देखील त्यांच्याशी मैत्री व सौहार्द उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करतात. चांगल्या गणराज्यांत जे ज्ञानवृद्ध लोक असतात ते सर्वांच्या अंतःकरणांतील संघजीवनांत विलीन होऊन जाण्याच्या व व्यक्तित्व उरूं न देण्याच्या वृत्तीला नेहमीच उत्तेजन देतात. परस्परांशी आंतलें बाहेरचें कांही एक न ठेवतां ते परस्परांशी शुद्ध व सरळ व्यवहार करतात व त्यामुळेच गणराज्यांत सर्व प्रकारचें सुख नांदतें.' गणराज्यांतील लोक धर्मशास्त्रानुसार आपले व्यवहार चालवितात व विधिविधाने बनवितात म्हणूनच ते समृद्ध व सुखी जीवन जगूं शकतात. एकमेकांशी त्यांचें वागणें नेहमीच परस्परसहकार्याचें व कोणाचीहि हानि न करणारें असतें. गणराज्यांत वरिष्ठ नेते आपल्या मुलांना व बंधूंना व सर्वच युवकांना शिस्तीने कसें वागावें याचें सुव्यवस्थित शिक्षण देतात व हे शिक्षण परिपूर्ण होऊन तदनुसार उत्कृष्ट कौशल्य दाखविण्याची त्यांनी खात्री उत्पन्न केली म्हणजेच त्यांजवर जबाबदारीची कामे सोपविण्यांत येतात म्हणूनच गणराज्ये समृद्ध होतात. हेर खातें, मंत्रविधान, कोश वाढविण्याचें शास्त्र, या बाबतींत गणराज्ये नेहमी दक्ष असली तर वाढतात. आपल्या प्राज्ञ, शूर, उत्साही व स्वतःच्या कर्तव्यांत अत्यंत दक्ष असलेल्या अशा अधिकाऱ्यांना संघराज्यांत जोंवर मान व स्थान देण्याची प्रवृत्ति असते तोंवर गणराज्ये वाढतात. गणराज्यांतील श्रीमंत, शूर, शास्त्रज्ञ, शस्त्रधारणांत अत्यत कुशल असलेले लोक आपत्तींत सापडलेल्या आपल्या सहकाऱ्यांना संभाळून तारून नेण्याची वृत्ति जोंवर राखतात तोंवर गणराज्यें समृद्ध, समर्थ असतात. आपआपसांत क्रोध, भेद, भय, दण्ड, पिळवणूक, बंधन, व वध यांचें तांडव सुरु झालें की गणराज्यें विलय पावतात. म्हणून गणराज्याचा जो प्रमुख असेल व गणराज्याचे जे इतर मुख्य असतील त्यांचा त्या राज्यात नेहमीच सन्मान राखला

गेला पाहिजे गणाच्या मुख्य अशा अधिकाऱ्याच्यामध्येच मसलती चालतात त्याच्याबाहेर त्या कधीहि जाऊ नयेत संघराज्यातील सर्वच नागरिकाना मसलती कधीहि सागत नसतात मंत्रगुप्तीचा हा उत्कृष्ट उपाय होय गणातील मुख्यानी एकत्र येऊनच गणाच्या हिताचा विचार केला पाहिजे फुटीरपणा उत्पन्न झाला की, प्रत्येक गणप्रमुख आपआपली शक्ति वेगवेगळी वाढवू लागतो व त्यामुळे गण विनाश पावतात ज्या ठिकाणी अन्याय होईल तेथे गणातील विचक्षण पुरुषानी तातडतोब अपराध्याना शासन करून अपराध न होण्याची व्यवस्था केली पाहिजे कुलात होणारे कलह जर कुलवृद्धानी त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले व थांबविले नाहीत तर ते कुलाचा व गणाचा नाश करतात बाह्य व अतर्गत अशा दोन प्रकारच्या भयापैकी संघराज्याच्या दृष्टीने आतल्या फुटीर वृत्तीच्या भयाचे महत्त्व अधिक मोठे आहे त्या मानाने बाह्य शक्तीच्या आक्रमणाचे भय काहीच नव्हे म्हणून हे अतर्भय नष्ट करण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला पाहिजे कारण अतर्भय गणराज्याचा पायाच नष्ट करते ज्या वेळी गणराज्यातील लोक उगाचच एकमेकावर रागावून केवळ लोभामुळे, मोहामुळे अथवा केवळ मूर्खपणामुळे एकमेकाशी बोलणे टाकून देतात त्यावेळी त्याच्या विनाशाची पदचिन्हे स्पष्ट दिसू लागली असे समजावे जातिकुळाची विषमता अथवा त्याच्यावर आधारलेले मोठेपण गणराज्यात नसून सर्वांना समान संधि हेच त्याचे तत्त्व असते रूपाचा वा द्रव्याचा मोह दाखवून अथवा आक्रमणाचा प्रयत्न करून संघराज्य कधीच नष्ट होऊ शकत नाही संघराज्यात आपआपसात फूट उत्पन्न करून व तिला उत्तेजन देऊनच शत्रूनी संघराज्यें नष्ट केलेली आहेत म्हणून संघजीवन हाच संघराज्याच्या प्राण आहे, हे नेहमीच लक्षात ठेवले पाहिजे व ज्याना संघराज्य टिकवावयाचे असेल त्यानी तेथील संघजीवन कसे कधीहि नष्ट होणार नाही याविषयी पूर्णपणे दक्षता घेतली पाहिजे

महाभारतकारानी संघराज्यासबधी केलेले हे विवेचन आजही

प्रत्येकाने हृत्पटलावर कोरून ठेवण्यासारखें शाश्वत स्वरूपाचें आहे. संघराज्यांतील नेत्यांनी तें राज्य टिकवून धरण्यासाठी, कोणतें पथ्य पाळणें अवश्य आहे हेंही महाभारतांत अत्यंत उत्कृष्ट रीतीने श्रीकृष्ण व नारद यांच्या संवादाच्या द्वारें दाखविलेलें आहे. तें पुढीलप्रमाणे.

वासुदेव उवाच--

नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वाऽपि सुहृत् पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ॥३
स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद ।
कृत्स्नं बुद्धिबलं प्रेक्ष्य संपृच्छेत्रिदिवंगम ॥ ४
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां न करोम्यहम् ।
अर्धं भोक्ताऽस्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५
अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम ।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६
बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ७
अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरुत्सहाः ।
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥ ८
यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृत्स्नमेव तत् ।
द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ९
स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः ।
यस्य चापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ १०
सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामते ।
एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ११
ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२

नारद उवाच.--

आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ।
प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वाऽन्यतः ॥ १३

सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते तदन्वया. ॥ १४
अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा बीभत्सयाऽपि वा ।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ १५
कृतमूलमिदानी तज्ज्ञातिशब्द सहायवान् ।
न शक्य पुनरादातु वान्तमन्नमिव त्वया ॥ १६
बभ्रुग्रसेनयो राज्य नाप्तु शक्य कथञ्चन ।
ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण त्वया चापि विशेषत ॥ १७
तच्च सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षय व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १८
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषा परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९

वासुदेव उवाच—

अनायस मुने शस्त्र मृदु विद्यामह कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वा परिमृज्यानुमृज्य च ॥ २०

नारद उवाच—

शक्त्याऽन्नदानं सतत तितिक्षार्जवमार्दवम् ।
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २१
ज्ञातीना वक्तुकामाना कटुकानि लघूनि च ।
गिरा त्व हृदय वाच शमयस्व मनासि च ॥ २२
नामहापुरुष. कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महती धुरमाधत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २३
सर्व एव गुरु भारमनड्वान्वहते समे ।
दुर्गे प्रतीत सुगवा भार वहति दुर्वहम् ॥ २४
भेदाद्विनाश सघाना सघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वा प्राप्य नोत्सीदेदय सघस्तथा कुरु ॥ २५
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्या नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसत्यागाद्गण प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ २६
धन्य यशस्यमायुष्य स्वपक्षोद्भावनं सदा ।
ज्ञातीनामविनाश: स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ २७

आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।
पाड्गुण्यस्य विधानेन यात्री यानविधौ तथा ॥ २८
यादवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये ॥ २९
उपासन्ते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।
त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ॥ ३०
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठ मेधन्ते यादवाः सुखम् ॥ ३१

—महाभारत, शांतिपर्व, अध्याय ८१

अर्थ :—'अंधक व वृष्णी गणांचे नेते भगवान् श्रीकृष्ण एके दिवशीं नारदाला म्हणाले की, मला अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टींत तुला कांही विचारावयाचें आहे. राज्यतंत्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी जो मित्र नाही त्याच्याशीं बोलतां येत नाहीत. ज्याच्याशीं त्या गोष्टी बोलावयाच्या तो चांगला विचक्षण नसेल आणि विचक्षण असला तरी त्याचें मन जर त्याच्या पूर्णपणे अधीन नसेल तर त्याच्याशीही बोलतां येत नाहीत. अशा तऱ्हेचें मित्रत्व तुझ्या ठिकाणीं असल्याचें पाहून कांही महत्त्वाच्या गोष्टी मी तुला विचारीत आहें. तुझ्या बुद्धिमत्तेवर माझा विश्वास आहे. लोक मला अंधकवृष्णी गणांचा ऐश्वर्यशाली नेता असें समजतात. पण वास्तविक ऐश्वर्याच्या नांवाखाली माझ्या गणांचें दास्यच मी करीत आहें. जरी अर्धा अधिकार माझ्या अधीन असला तरी केवळ दुरुत्तरें ऐकून तीं सहन करणें एवढ्यापुरताच तो आहे. जिच्यांतून अग्नि उत्पन्न होतो अशी अरणी ज्याप्रमाणें जळावी तशी या दुरुत्तरांनीं माझ्या अंतःकरणाची अवस्था झाली आहे. माझें अंतःकरण रोज जळत आहे. माझ्या सहायकांकडे पहावें तर माझा बंधु संकर्षण हा बलवान् म्हणून विख्यात आहे आणि दादाला सर्व राज्यवैशिष्ट्यें लाभलीं आहेत. तो अत्यंत सुकुमार आहे. प्रद्युम्न तर माझ्याही पेक्षा सुंदर असून त्याला स्वतःच्या सौंदर्याचा अतिशय गर्व आहे. तरीही मी अत्यंत असहाय आहें असें मला वाटतें. बाकीचे अंधक आणि वृष्णी अत्यंत बलवान् आणि कोणीही ज्यांचें धर्षण करूं शकणार नाही असे सामर्थ्यशील आहेत. त्या साऱ्यांच्यांत

राजकीय संघर्षाचा उत्साह अमर्याद आहे ते ज्याच्या बाजूला असतील त्याला लाभणार नाही अशी गोष्टच नाही व ते ज्याच्या बाजूला नसतील त्याचे अस्तित्वच अशक्य आहे आहुक आणि अक्रूर हे ज्याच्या बाजूला असतील त्याच्यापेक्षा त्याची अधिक दुर्दशा असू शकणार नाही त्याचप्रमाणे ते ज्याच्या बाजूला नसतील त्याच्याही दुर्दशेला पारावार उरणार नाही मला या दोघापैकी कोणत्याही एका पक्षाचा जसा जय इच्छिता येत नाही त्याचप्रमाणे कोणत्याही एका पक्षाचा पराजय व्हावा असेही इच्छिता येत नाही. दोन जुगाऱ्याच्या आईसारखी माझी अनुकपनीय अवस्था झाली आहे ते परस्परात द्यूत खेळत असता दोन्ही स्वत चीच मुले असल्यामुळे त्याच्या आईला ज्याप्रमाणे एकाचा विजय इच्छून दुसऱ्याच्या पराजयाची कल्पना करणे अशक्य आहे, तीच माझी अवस्था आहे तू माझ्या या अवस्थेचा आणि माझ्या ज्ञातीच्याही अवस्थेचा विचार करुन आमच्या कल्याणाचे कार्य कोणते ते मला साग.'

त्यावर नारद म्हणाले 'संघराज्यात दोन प्रकारची सकटे असतात एक आभ्यतर व दुसरे बाह्य सकट तू माझ्याजवळ जे सांगितलेस ते आभ्यतर सकट असून संघाच्या सभासदाकडूनच उत्पन्न झालेल आहे अक्रूर आणि भाज हे व त्याचे अनुयायी याना ज्याच्यापासून लाभ झाला त्याना ते लोक साहाय्य करणारच त्याना ज्ञातीचे साहाय्य असल्यामुळेच त्याचे अधिकार दृढमूल झालेले आहेत अशा स्थितीत त्याचे अधिकार काढून घेणे केव्हाही उचित नाही त्याच्यामुळे आपसात भेद उत्पन्न होईल व त्याला तू कारण होऊ नयेस असे मला वाटते ओकलेले अन्न ज्याप्रमाणे पुन: घेता येत नाही त्याचप्रमाणे दिलेला अधिकारही या प्रकरणात काढून घेऊ नये वृष्णी आणि अंधक गणाच्या अध्यक्षपदावरून उग्रसेनाला काढले तर त्याच्यासाठी मोठा प्रयत्नही लागेल आणि या दुष्कर कृत्याचा परिणाम म्हणून भयानक स्वरूपाची हानि व सामर्थ्याचा व्यर्थ व्यय होऊन शिवाय गणराज्याच्या सदाच्या

विनाशाची भीति उत्पन्न होईल. या संकटावर एक उपाय आहे व तो उपाय म्हणजे एका विशेष शस्त्राचा वापर होय. तें शस्त्र पोलादाचें बनविलेलें नाही. तें अत्यंत मृदु आहे, तरीही तें कोणाचेंही हृदय चिरावयास समर्थ आहे. तें शस्त्र वारंवार पाजळून तूं अधिकाधिक तीक्ष्ण कर व सर्व ज्ञातींच्या जिव्हांचें सामर्थ्य सदाचें नष्ट करून टाक.'

श्रीकृष्णाने नारदाला विचारलें, 'तें शस्त्र कोणतें ?'

नारदांनी सांगितलें की, 'दुसऱ्यांच्या योग्यतेची आपण पूर्णपणें जाणीव ठेवतों असें दाखवून त्यांचा सन्मान करणें, सौम्यपणा, कपट न ठेवतां सरळ वागणें, असीम सहनशीलता व आपल्या शक्त्यनुसार सर्वांचा आदरसत्कार करणें हें तें परिणामकारक शस्त्र होय. अत्यंत कडू आणि क्षुद्रपणाचीं बोलणीं वारंवार बोलूं इच्छिणाऱ्या नातलगांचीं बोलणीं तूं मनावर घेऊं नकोस. उलट आपल्या सुमधुर वाणीने तूं त्यांचीं अंतःकरणें शांत व जिव्हा बोथट कर स्वतःच्या मनावर ताबा असणारा, अनेक लोकांचें साहाय्य असलेला असा महापुरुषच एवढ्या मोठ्या राज्याचा अधिकार सांभाळू शकतो. सामान्य व विकारांच्या अधीन होणाऱ्या व्यक्तीचें हें काम नव्हे. सरळ रस्त्यावरून भारवाहक होणें कोणत्याही बैलाला शक्य होतें पण मोठा भार विषम मार्गावरून सामान्य पशु नेऊ शकत नाही. भेदांतच संघराज्याचा नाश आहे. तूं या संघराज्याचा मुख्य आहेस. 'तुझ्यासारखा नेता लाभला असतां संघ नष्ट होणार नाही असेंच तुला वागलें पाहिजे. केवळ युक्ति आणि सहनशीलता, स्वतःच्या सैराट धावणाऱ्या मनोवृत्तीवर पूर्ण ताबा असणें, आणि नेहमी अनेकांचा सत्कार करण्याची प्रवृत्ति असणें व त्यासाठीं लागेल ती घस सोसणें या गोष्टी ज्या शहाण्या माणसाजवळ असतील तोच संघराज्याचा नेता होऊं शकतो. आपला पक्ष याप्रमाणें बलवान् करणें हेंच संघराज्याचें आयुष्य, यश व वैभव वाढावयास कारणीभूत होतें. तूं अशाच पद्धतीने वाग की ज्याच्यामुळें संघराज्याचा नाश होणार नाही. भूत, भविष्य, वर्तमानाच्या बाबतीत

आणि राज्यतंत्राच्या इतर सर्व कक्षांच्या बाबतीत तुला माहीत नाही असे काहीही नाही. यादव, त्रिपुर, भोज, यांचे गण व गण-मुख्य या सान्यांचें अस्तित्व तुझ्यावर अवलंबून आहे हे ध्यानात ठेवूनच तू वागले पाहिजेस '

महाभारतात प्रदर्शित केलेले हे गणराज्याविषयीचे विचार कोणत्याही लोकतंत्रात्मक व्यवस्थेला आजही जसेच्या तसे लागू आहेत महाभारतकाळी राज्यतंत्राचे आतापर्यंत दाखविलेले हे आदर्श स्वरूप राहिले होते काय? जर ते तसे राहिले असते तर भगवान् श्रीकृष्णांना भारतीय संस्कृति व जीवनमूल्ये यांच्या संरक्षणासाठी खड्ग उपसण्याचें काहीच कारण नव्हते त्यांनी राजमस्तकाचे उपायन धर्माच्या मूलतत्त्वासाठी जें दिले त्याचे कारण राजसंस्थेचा अध.पात हेच होय.

साम्राज्यसत्तेचा अधःपात

शतनूच्या उदाहरणावरून हे आपण पाहिले आहे की, ज्याच्या हाती धर्म सुरक्षित राहील असा राजा आपले संरक्षण करण्यास समर्थ आहे असे दिसून आल्यास राजे लोक आपण होऊनच त्याला साम्राज्यपदावर बसवीत व सम्राट् म्हणून त्याचें नेतृत्व मान्य करीत Might is right अथवा ' बळी तो कान पिळी ' हा निसर्गाचा न्याय आहे असे म्हणतात याचा अर्थ, तो पशुत्वाचा स्वयंसिद्ध असा प्रकार आहे, इतकाच आहे 'सर्व बलवता सुखम्', हे काही कोणास शिकवावयास नको ही परिस्थिति बदलवून त्या जागी विचाराचे विकारावर व न्यायाचे बळावर नियंत्रण उत्पन्न करण्यासाठीच भारतीय संस्कृतीचा जन्म झालेला आहे, म्हणूनच भारतीयांची राज्यसंस्था ही पाशवी बळाने उत्पन्न झालेली नसून धर्मसंरक्षणार्थ उत्पन्न झालेली आहे व म्हणूनच ती पूर्ण त्यागमय आहे हे आपण पाहिले आहे भगवान श्रीकृष्णाच्या काळी धर्माऐवजी बळाला महत्त्व चढले व प्राचीन साम्राज्यघटनेला पूर्णपणे अर्धचंद्र मिळून जो बलवान् असेल त्याने इतरांचे न्याय्य हक्कही लुबाडून अधिराज्य गाजवावे, साम्राज्यपदावर आरूढ

व्हावें, व जें आपण करूं तेंच धर्म्य आहे असा दर्प मिरवावा अशी वस्तुस्थिति उत्पन्न झाली. प्राचीन साम्राज्याचें विशुद्ध स्वरूप पूर्णपणें नष्ट होऊन, त्याचीं नियंत्रणेंही गळून पडून त्या जागीं नवी, बळावर अधिष्ठित झालेली राजसत्ता अधिरूढ झाली. मगधांच्या आक्रमणकारी साम्राज्यसत्तेने हा नवा साम्राज्यवाद उत्पन्न केला. ज्याच्या समर्थ नेतृत्वाखाली हा आक्रमणकारी साम्राज्यवाद उत्पन्न झाला, त्याचें नांव जरासंध असें होतें. भगवान् श्रीकृष्णांनी स्वतःच जरासंधाच्या या आक्रमणाचें व सामर्थ्याचें स्वरूप विशद केलें आहे. ते म्हणतात :—

जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ।
तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् ॥ २
कृतोयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।
निदेशवाग्भिस्तत्ते ह विदितं भरतर्षभ ॥ ३
ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
राजानः श्रेणिबद्धाश्च तथान्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४
ऐलवंशाश्च ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ।
तानि नैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५
ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरो गुणतो महान् ।
भजतेऽद्य महाराज विस्तरं स चतुर्दिशम् ॥ ६
तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ।
इदानीमेव वै राजञ्जरासंधो महीपतिः ॥ ७
अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः ।
स्थितो मूर्धिन नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्वशः ॥ ८
सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ।
प्रभुर्यस्तु परो राजा यस्मिन्नेकवशे जगत् ॥ ९

—महाभारत, सभापर्व अध्याय १४

'जामदग्न्य रामाच्या आक्रमणानंतर हल्ली जे क्षत्रिय उरले आहेत त्या सर्व क्षत्रियांनीं आपल्यामध्ये असा संकेत केला आहे कीं, जो आम्हांमध्ये सर्वांत श्रेष्ठ तो आमचा सम्राट् होईल. चंद्र

आणि सूर्य या वंशातील लोक सम्राट् व इतर सर्व राजे आणि क्षत्रिय ही त्यांची प्रजा असा हा संकेत चालत आलेला आहे या चंद्र व सूर्य राजवंशाची एकदर शभर कुळे झाली व चारही दिशांना ही राजकुळे पसरली कुलक्रमागत त्यांचे नेतृत्व आजवर सर्व क्षत्रियांनी मान्य केलेले होते व ते चालत आलेले होते अलीकडेच राजा जरासंधाने त्या सर्व कुलांचा पराजय करून स्वत ला अभिषेक करून घेतलेला आहे व तो आपल्या बळाने सर्व साम्राज्याचा एकमात्र एकछत्री सम्राट् झालेला आहे '

वास्तविक सर्व जगातील क्षत्रियांना जिंकून सम्राट् होणे हा काही अपराध नाही, पण सगर, मांधाता, भरत इत्यादिकांप्रमाणे केवळ क्षत्रियांना जिंकणे येवढेच काही जरासंधाच्या साम्राज्य-वादाचे स्वरूप नव्हते आपला कोणीही विरोधक उरू नये म्हणून जुने राजवंश नष्ट करून टाकणे व उग्रदंडाच्या भयाने धार्मिकांनाही आपल्या सत्तेचे दास करणे हे त्याच्या साम्राज्याचे स्वरूप होते तो अत्यंत पराक्रमी होता, महाभारतात त्याचे जे वृत्त दिले आहे ते पाहण्यासारखे आहे महाभारताच्या सभापर्वात १७ व्या, १८ व्या, व १९ व्या अध्यायात त्याचे हे वृत्त आलेले आहे

जरासंधाचे पूर्ववृत्त

बृहद्रथ नावाचा मगध देशाचा (बिहार) एक राजा होता तो सर्व गुणांनी संपन्न असून सामर्थ्यसंपन्न व अत्यंत धार्मिक होता काशी राजाच्या दोन मुलींशी त्याने विवाह केला, पण दैवयोगाने त्याला पुत्र झालाच नाही काही दिवसांनी तो पुत्रप्राप्तीविषयी अत्यंत निराश झाला एकदा चंडकौशिक या नावाचे एक ऋषि त्याच्या राज्यात आले राजाने व त्याच्या दोन्ही राण्यांनी त्या ऋषींची दक्षतेने सेवा केली ऋषींनी त्या सेवेने प्रसन्न होऊन पुत्र-प्राप्तीस्तव त्याला एक फळ दिले राजाने त्या फळाचे दोन विभाग करून ते आपल्या राण्यांना दिले योग्य समयी राण्या प्रसूत झाल्या, पण त्यांना मानवी बालकाच्या शरीराचे मधोमध दोन तुकडे केले असता ते जसे दिसेल तसे एकेक शकल झाले ते पाहून

राण्यांना अत्यंत शोक झाला. त्यांनी आपल्या दासीकरवीं तीं शकलें चौरस्त्यावर टाकून दिलीं. रात्रीच्या वेळीं 'जरा' नांवाच्या राक्षसीने तीं शकलें घेऊन एकत्र जुळविलीं तों तीं बरोबर जुळून एक जिवंत बालक निर्माण झालें; तोच 'जरासंध' होय. जरा नांवाच्या राक्षसीनें त्याला सांधलें म्हणून त्याला जरासंध असें म्हणतात. राक्षसीनें तें बालक राजा बृहद्रथाच्या स्वाधीन केलें.

कांही दिवसांनी पुनश्च चण्डकौशिक ऋषि राजा बृहद्रथाच्या राज्यांत आले. त्यांनी आपल्या वरदानाने उत्पन्न झालेल्या त्या पुत्राला अनेकविध आशीर्वाद दिले. 'जरासंध' तरुण झाल्यावर राजा बृहद्रथाने प्राचीन आर्यांच्या पद्धतीप्रमाणे त्याच्या स्वाधीन राज्य करून आपल्या जीविताचें सार्थक व्हावें म्हणून अरण्यवास पत्करला. जरासंध मगधाच्या गादीवर येतांच त्यानें हंस व डिंभक या नांवाच्या दोन पराक्रमी पुरुषांना आपलें सेनापतित्व दिले. हंस, डिंभक व जरासंध हे तिघे मिळून त्या वेळच्या कोणत्याही सत्तेचा पराभव करूं शकतील इतके समर्थ होते.

जरासंधाच्या आक्रमणाचें स्वरूप

जरासंधाचें आक्रमण ही कांही सामान्य गोष्ट नव्हती. त्याच्या पराक्रमाचा गौरव कोणीही करावा असाच त्याचा पराक्रम होता. त्याच्या उत्पत्तीच्या या कथेंतील दैवी भाग सोडून दिला तरी त्याचा पराक्रम निर्विवादपणें मान्य केलाच पाहिजे. तो ब्राह्मणांचा पूजक होता. आपल्या प्रजाजनांना तो चांगलें वागवीत असे. क्षत्रमंडळाला त्यानें जिंकून घेतलें असलें तर ती त्याच्या दृष्टीने अभिमानाचीच गोष्ट होती. पण तेवढ्याने त्याचें भागेना. आर्य राजांच्या पद्धतींत आपल्या पराक्रमाच्या प्रतिष्ठापनेप्रीत्यर्थ विजय संपादन केल्यानंतर ज्यांची राज्यें सम्राटांनीं जिंकलीं असतील त्यांची तीं राज्ये नष्ट करून टाकणें व त्यांच्या अंतर्गत व्यवस्थेंत ढवळाढवळ करणें या गोष्टींचा मुळींच अंतर्भाव होत नसे. जिंकलेल्या सत्तेनें पराक्रमाच्या बाबतीत आपलें श्रेष्ठत्व मान्य करणें ही

एकच गोष्ट तेथे अभिप्रेत होती जिंकलेली सत्ता धर्माने वागली म्हणजे विजेता अतर्गत कारभाराचे बाबतीत त्या सत्तेला पूर्णपणे स्वातत्र्य देत असे दाशरथी रामचद्रानी किष्किंधेच्या वानर राज्याला जिंकूनही तेथील लोकाच्या स्वातत्र्याचे अपहरण न करता ती त्याच्या हातीच ठेवली राक्षस राष्ट्राचा विध्वस करूनही राक्षस राष्ट्राचे स्वातत्र्य त्यानी नष्ट केले नाही केवळ धर्माने वागण्याची अट घालून त्यानी त्याचे स्वातत्र्य अबाधित राखले आर्य सम्राटाची ही परपरा ध्यानात घेतली म्हणजे जरासधाच्या आक्रमणाचे खरे स्वरूप ध्यानात येते जरासधाने सत्ता नुसत्या जिंकल्याच नाहीत तर त्या पूर्णपणे आपल्या अधीन करून घेऊन तेथील राजाना सदाचे बदिवासात टाकले इतकेच नव्हे, तर सूर्य व चद्र वशाच्या सर्व राजाना यज्ञात महादेवाच्या नावाने बलिदान करण्याचा आणि याप्रमाणे चद्र-सूर्य राजवश सपूर्ण नष्ट करून टाकण्याचा त्याने निश्चय केला चद्र-सूर्य वशाची जी शभर कुळे होती त्यातील ८६ राजाना त्याने आपल्या पराक्रमाने जिंकले व त्याचे यज्ञीय पशु म्हणून बलिदान करण्यासाठी त्याने त्याना आपल्या गिरिव्रज नावाच्या राजधानीत बदिवासात आणून ठेविले केवळ १४ राजाना जिंकावयाचे राहिले होते व या कुळातील शभरही राजे स्वाधीन झाले की या शतराजबलीचा तो भीषण नरमेध ‘समारभ’ व्हावयाचा होता त्यासबधी त्याला कोणीही अडथळा उत्पन्न करू शकत नव्हता त्याच्या आक्रमणाच्या या विशिष्ट स्वरूपाचे श्रीकृष्णानी सभापर्वात पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे —

तेन रुद्धा हि राजान सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
कन्दरे पर्वतेन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपा ॥ ६३
स हि राजा जरासधो यियक्षुर्वसुधाधिपै ।
महादेव महात्मानमुमापतिमरिदमम् ॥ ६४
आराध्य तपसोग्रेण निर्जितास्तेन पार्थिवा ।
प्रतिज्ञायाश्च पार स गत पार्थिवसत्तम ॥ ६५

—महाभारत, सभापर्व अध्याय १४

तस्मादिह बलादेव साम्राज्यं कुरुते हि सः ॥ १९
रत्नभाजो हि राजानो जरासंधमुपासते ।
न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ २०
मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषो बलात् ।
आदत्ते न च नो दृष्टो भागः पुरुषतः क्वचित् ॥ २१
एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासंधः शतावरान् ।
तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ २२
प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।
पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ २३
क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।
ततः स्म मागधं संख्ये प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ ५४
षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।
जरासंधेन राजानस्ततः क्रूरं प्रवर्त्स्यते ॥ ५५
प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।
जयेद्यश्च जरासंधं स सम्राण्नियतं भवेत् ॥ २६

—महाभारत, सभापर्व अध्याय १५

'राजा जरासंधाने सर्व राजे जिंकून गिरिव्रजांत बंदिवासांत ठेवले आहेत. त्या राजांना पशु कल्पून महादेवाच्या नांवानें यज्ञ करावयाची त्याची इच्छा आहे. जे जे युद्धार्थ आले त्यांना त्यांना बांधून राजधानींत आणून त्यानें बंदिवासांत ठेविलें आहे. केवळ बळाने साम्राज्ये करावींत ही त्याची प्रवृत्ति आहे. मोठमोठे राजे रत्नांचे ओघ त्याच्या पायावर अर्पण करून त्याचें आधिपत्य स्वीकारावयास सिद्ध आहेत. तरीही त्याचें समाधान नाहीं. आपल्या बळाच्या दर्पानें धर्म व परंपरा पायाखाली तुडवून वागण्याची त्याची प्रवृत्ति आहे. मूर्धाभिषिक्त राजांपैकी असा कोणीही नाही की ज्याला जरासंधानें ताब्यांत घेतलें नाही. यज्ञपशूप्रमाणेच जरासंधानें त्यांचें प्रोक्षण केलें असून तो त्यांचें बलिदान निश्चित करणार असल्यामुळे त्यांना आतां जगण्यांत काय गोडी वाटणार आहे ? ८६ राजे त्याने जिंकलेच आहेत. उरलेले १४ त्याला जिंकावयाचे आहेत. ते त्याने जिंकले की तो राजांचा क्रूर नरमेध सुरू होईल.'

जरासंधाच्या क्रौर्याची व दुरात्मतेची जाणीव पांडवानादेखील पूर्वीपासूनच होती युधिष्ठिर म्हणतो,

वयं चैव महाभाग जरासंधभयात्तदा।
शङ्किताः स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ॥ ७

—महाभारत सभापर्व अध्याय १५

'आम्हीही तेव्हाच जरासंधाची दुरात्मता व त्याच्या पराक्रमाचे भय यामुळे शंकितच होतो।' जरासंधाचे ज्या चौदा शेप राजाच्यावर लक्ष होते, त्यात चंद्रवंशीय राजामध्ये हस्तिनापूरच्याही कुरुवंशीयाचे स्थान होतेच केवळ भीष्माच्या प्रतापानेच ते वाचले असे धृतराष्ट्राने उद्योगपर्वात स्वतः च म्हटले आहे

कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात् कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः।
यत्र तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव तत् ॥ ३९

—महाभारत उद्योगपर्व अ ५१

जरासंधाच्या आक्रमणाच्या या विशिष्ट पद्धतीमुळे भारतवर्षातील सर्व राजकुलात एक प्रकारचा हाहाकार माजून राहिला होता ज्याना पळून जाता येणे शक्य होते ते पळून गेले जे इतर रीतीनी प्राण वाचवू शकत होते त्यानी ते ते उपाय अवलंबिले व उरलेले मोठमोठे पराक्रमी लोक जरासंधाच्या साम्राज्याखाली येऊन त्याचे आधिपत्य मान्य करून व दास्य पत्करून त्याच्या आज्ञेत वागू लागले या धर्मविरोधी शासनाचा धर्म आणि नीति याच्या दृष्टीने विनाश होणे आवश्यक होऊन बसावे अशी वस्तुस्थिति त्या वेळी निर्माण झाली होती जरासंधाच्या साम्राज्यसत्तेचे तांडव परपरेने चालत आलेल्या राजवंशाच्या परिसरात सुरु होऊन त्याच्या परपराचे पूर्णपणे विडबन चाललेले होते दुष्ट राजे लोकाचा एक मोठा मध त्याच्या नेतृत्वाखाली भारतात उत्पन्न झालेला होता मोठमोठ्या पराक्रमी लोकानाही या नव्या मगध साम्राज्याचे आधिपत्य स्वीकारणे अथवा त्याच्या नरमेधातील

एक पशु होऊन राहणें यावांचून दुसरा मार्ग उरलेला नव्हता. कोण कोण अधिपति व प्रबल राजे त्याच्या अंकित झाले होते याचें महाभारतांत पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे:—

राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ।
तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थितः ॥ ११
वक्रः करूपाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ।
अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ॥ १२
जरासंधं महावीर्यं तौ हंसडिम्भकावुभौ ।
वक्रदन्तः करूपश्च करभो मेघवाहनः ।
मूर्ध्ना दिव्यमणिं बिभ्रद्यमद्भुतमणिं विदुः ॥ १३
मुरं च नरकं चैव शास्ति यो यवनाधिपः ।
अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १४
भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ।
स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा च विशेषतः ॥ १५
स्नेहबद्धश्च मनसा पितृवद्भक्तिमांस्त्वयि ।
प्रतीच्यां दक्षिणं चान्तं पृथिव्याः प्रति यो नृपः ॥ १६
मातुलो भवतः शूरः पुरुजित्कुन्तिवर्धनः ।
स ते सन्नतिमानेकः स्नेहतः शत्रुसूदनः ॥ १७
जरासंधं गतस्त्वेव पुरा यो न मया हतः ।
पुरुषोत्तमविज्ञानो योऽसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ १८
आत्मानं प्रतिजानाति लोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् ।
आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नं च मामकम् ॥ १९
वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ।
पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेभिविश्रुतः ॥ २०
चतुर्थभाङ्महाराज भोज इंद्रसखो बली ।
विद्याबलाद्यो व्यजयत्सपाण्ड्यक्रथकैशिकान् ॥ २१
भ्राता यस्याकृतिः शूरो जामदग्न्यसमोऽभवत् ।
स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ २२
प्रियाण्याचरतः प्रह्वान्सदा संबन्धिनस्ततः ।
भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥२३

नकुल सबल राजन्नभ्यजानात्तयात्मन ।
पश्यमानो यशोदीप्त जरासधमुपस्थित ॥ २४
उदीच्याश्च तथा भोजा कुलान्यष्टादश प्रभो ।
जरासधभयादेव प्रतीचो दिशमास्थिता ॥ २५
शूरसेना भद्रकारा बोधा शाल्वा पटच्चरा ।
सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दा कुन्तिभि सह ॥ २६
शाल्वायनाश्च राजान सोदर्यानुचरै सह ।
दक्षिणा ये च पाञ्चाला पूर्वा कुन्तिषु कोशला ॥ २७
तथोत्तरा दिश चापि परित्यज्य भयार्दिता ।
मत्स्या सन्यस्तपादाश्च दक्षिणा दिशमाश्रिता ॥ २८
तथैव सर्वपाञ्चाला जरासधभयार्दिता ।

—महाभारत, सभापर्व अ १४

चेदिराज शिशुपाल अत्यत पराक्रमी असताही शिष्याप्रमाणे त्याला शरण जाऊन त्याचा सेनापति झाला कपटयुद्ध करणारा करुषाधिपति वक्रदत, करभ, मेघवाहन, भगदत्त, पौण्ड्रक वासुदेव, श्रीकृष्णाचे श्वशुर भीष्मक इत्यादि मोठे मोठे राजे जरासधाचे कुणी मित्र तर कोणी सेवक झाले होते पचाल, यादव इत्यादिकाची गणराज्ये व सघराज्य पार धुळीला मिळाली होती असे या वर्णनावरून दिसते तात्पर्य धार्मिक साम्राज्यसत्तेऐवजी बलाढ्य, दुसऱ्याचे स्वातत्र्य हिरावून घेणारी, नरमेधासारख्या भयानक कर्माला प्रवृत्त होणारी, उन्मार्गवर्ती सत्ता जरासधाच्या रूपाने प्रत्यक्ष अस्तित्वात आली असून त्या एकछत्री सत्तेचे प्रजातत्र सघराज्याना जीवघेऊ भय उत्पन्न झाले होते यादवाचे सघराज्य तेथीलच कस नावाच्या तरुण व अविचारी गणनायकाच्या द्वारे जरासधाने मोडून टाकले होते असे दिसते

बलेन तेन स्वज्ञातीनभिभूय वृथामति ॥ ३१
श्रैष्ठ्य प्राप्त स तस्यासीदतीवापनयो महान् ॥ ३२

—महाभारत सभापर्व अ १४

कसाने जरासधाच्या सामर्थ्याने आपल्या ज्ञातीचा पराभव केला व तो गणराज्याचे आधिपत्य बळकावून बसला हा मोठाच अन्याय

होय. रक्ताला चटावलेला, शोषण हा आत्मा असलेला, प्रजातंत्र नष्ट करूं पाहणारा व स्वातंत्र्याचा अपहारक असा हा साम्राज्यवाद भारतीय साम्राज्यकल्पनेला विरोधी होता. हें त्या कल्पनेचें अध:पतन होतें. स्वाभाविकपणेंच या साम्राज्यवादाच्या छायेखालीं नांदणाऱ्या राजमंडळाच्या 'राजसंस्थेचा अध:पात' व तिच्या मूल तत्त्वांचा विपर्यास सुरू झाला असल्यास त्यांत नवल नाहीं. विवाहित स्त्रियांना पळवून नेईपर्यंत राजसत्ताधारी व्यक्तींच्या अध:पतनाची मजल गेली होती असें दिसतें. शिशुपालाच्या अपराधांचें वर्णन करीत असतां शिशुपालानें एका विवाहित स्त्रीचें अपहरण केल्याचें भगवान् श्रीकृष्णांनी स्वत:च वर्णन केलें आहे. ते म्हणतात:—

सौवीरान्प्रतियातां च बभ्रोरेष तपस्विन: ।
भार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितो गताम् ॥ १०
एष मायाप्रतिच्छन्न: कारुषार्थे तपस्विनीम् ।
जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ ११

—महाभारत, सभापर्व अ. ४५

कुलस्त्रियांचा अपमान झाला तर त्याला वधदण्ड द्यावा असें आर्यांचें नीतिशास्त्र सांगणाऱ्या भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या, भारतीय राजसत्तेच्या त्या महान् प्रतिनिधीच्या उज्ज्वल चारित्र्याच्या प्रकाशांत हें वर्णन वाचलें म्हणजे महाभारतकालीन राजसत्तेचें केवढें पतन झालें होतें याची नीट कल्पना करतां येईल. भगवान् वेदव्यासांच्या दिव्यदर्शी प्रतिभेनें राजसत्तेच्या या अध:पतनाचें संपूर्ण चित्रच महाभारतांत एका व्यक्तिचित्रणाच्या रूपानें मांडलें आहे. व्यासांनी निर्माण केलेल्या या व्यक्तिचित्राचें नांव मी आपणांस सांगितलें तर आपणांस आश्चर्य वाटेल. त्या व्यक्तीचें नांव 'राजा धृतराष्ट्र.'

\+ \+ +

९. राजा धृतराष्ट्र

जन्माने अंध पण तीव्र बुद्धिमत्तेने अनेक डोळसावर मात करणारा, वाणीने अत्यंत मृदु, पण हृदयाने पाजळलेल्या तरवारीपेक्षा अधिक तीक्ष्ण असणारा, तोंडाने धर्म, नीति व तत्त्वज्ञान याचा एकसारखा उद्घोष करीत राहून कमळाच्या पानाला जलबिंदूचा स्पर्श नसावा तसाच या गोष्टींचा प्रत्यक्ष चारित्र्याशी व आचरणाशी किंचिन्मात्रहि संबंध नसलेला राजा धृतराष्ट्र हा कुशल प्रतिभेतून निर्माण झालेल्या कोणत्याहि काव्याच्या खलनायकापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे वास्तविक धृतराष्ट्र हा विचित्रवीर्याचा ज्येष्ठ पुत्र असल्यामुळे कुरु राज्याचा जन्मतः वारस होता पण हीनांग व्यक्तीला सिंहासनावर बसता येत नाही या तत्कालीन नियमानुसार राजा धृतराष्ट्राला कुरु राज्याच्या सिंहासनाचा वारसा मिळू शकला नाही ज्या कारणास्तव शंतनूचे वडील बंधु देवापि हे राज्याचे वारस होऊ शकले नाहीत त्याच कारणास्तव धृतराष्ट्रहि कुरु राज्याचा वारस होऊ शकला नाही या संबंधात महाभारतात पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे

धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्य न प्रत्यपद्यत ।
पारसवत्वाद्विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ।। २५

—महाभारत, आदिपर्व अ. १०९

'धृतराष्ट्राला डोळे नसल्यामुळे त्याला राज्य मिळाले नाही विदुर दासीपुत्र असल्यामुळे तोहि राज्याचा वारस होऊ शकला नाही, म्हणून शेवटी पाण्डूलाच राज्य मिळाले महाभारताच्या उद्योगपर्वांत धृतराष्ट्राविषयी उल्लेख करताना भीष्मानीहि याच गोष्टीचा उल्लेख केलेला आहे ते म्हणतात –

अन्धः करणहीनत्वात् वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुत ।। ३९

महाभारत, उद्योगपर्व अ. १४७

व्याख्यान ९ वे, दिनाक ८ एप्रिल १९५१

'अंध व अवयवहीन असल्यामुळे तुझा पिता धृतराष्ट्र हा राजा होऊं शकत नाही म्हणून पाण्डूच राजा झाला.' पाण्डूने राज्य अत्यंत उत्कृष्ट रीतीने सांभाळलें व दिग्विजय करून कौरवांच्या सिंहासनाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. सिंहासनाधीश्वर असतांना त्याने धृतराष्ट्राचे वडिलकीचे सर्व मान संभाळले. इतकेंच नव्हे तर त्याच्याच भरंवशावर धृतराष्ट्राने नाना प्रकारचे यज्ञयाग करून ऐश्वर्याचा यथावत् उपभोग घेतला. महाभारतांत म्हटलें आहे:—

तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः ।
अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ।। ५

—महाभारत, आदिपर्व अ. ११४

पाण्डूच्या पराक्रमाने मिळविलेल्या द्रव्याने राजा धृतराष्ट्राने अनेक प्रकारचे अश्वमेधाशी बरोबरी करणारे यज्ञ केले. धार्मिक दृष्टीने पाण्डु धृतराष्ट्राशीं फार चांगल्या रीतीने वागत असे. यासंबंधीं स्वतः धृतराष्ट्रानेच साक्ष दिली आहे. तो दुर्योधनाला पाण्डूविषयीं सांगतांना असें म्हणतो की,

धर्मनित्यः सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ।। ६
नासौ किंचिद्विजानाति भोजनादिचिकीर्षितम् ।
निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ।। ७

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४२

पाण्डु अत्यंत धर्मपरायण असून सर्वच संबंधी लोकांचे बाबतीत तो आपल्या धर्मप्राप्त कर्तव्यानुसारच वागत असे. माझ्यावर तर त्याचें विशेषच प्रेम होतें. माझी तो सर्व प्रकारची काळजी घेऊन जणूं की काय मीच राज्याचा धनी आहे अशाच समजुतीने वागत असे. राजा धृतराष्ट्राचा हा मान पाण्डवांनीहि पुढे चालविला.

धृतराष्ट्राविषयी सर्वसामान्यपणें अशी एक रूढ समजूत आहे की तो स्वभावतः चांगला, धर्मनिष्ठ व सत्प्रवृत्त असून पांडवांच्या राज्याचा अपहार करण्याची त्याची इच्छा नव्हती. इतकेंच नव्हे, तर दुर्योधनाच्या दुष्प्रवृत्तींना आवरण्याचा त्याने आटोकाट प्रयत्न

केला, पण त्याचे काही एक न चालून दुर्योधनाच्या दुराग्रहामुळे एवढया मोठया सहाराचा क्षण उगवला वास्तविक दुर्योधन असला तर दुष्ट आहे, पण धृतराष्ट्र निश्चित नाही तो अगतिक असल्यामुळे त्याचे काही चालू शकले नाही इतकेच या चुकीच्या समजुतीमुळे दोषाचा भागीदार फक्त दुर्योधन ठरून धृतराष्ट्र मात्र सर्वांच्या अनुकपेचा विषय ठरतो त्यामुळे महाभारताच्या आश्रमवासी पर्वात युधिष्ठिराच्या निर्बंधाना बाजूला सारून आतरिक संतापाने भीम ज्या वेळी केवळ शब्दानीच का होईना पण धृतराष्ट्राच्या अंत करणाला यातना देण्यासारखे वर्तन करतो व त्याने दु खित धृतराष्ट्र आहारविहारादि सोडून आपल्याच दु खात चूर होऊन बसतो, त्या वेळी त्याच्याबद्दल अनुकपा वाटून त्या हृतपुत्र, निराश्रित, वृद्ध व परावलबी राजाविषयी मर्यादातीत दयेचे भाव कोणाच्याहि अत करणात उत्पन्न होऊन उलट भीमाविषयीच एक प्रकारची अढी निर्माण होते आश्रमवासी पर्वांत धृतराष्ट्राच्या या दु खद परिस्थितीचे वर्णन करताना असे म्हटले आहे

अथ भीम सुहृन्मध्ये बाहुशब्द तथाऽकरोत् ।
सश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धर्याश्चाप्यमर्षण ॥ ५
स्मृत्वा दुर्योधन शत्रु कर्णदु शासनावपि*।
प्रोवाचेद सुसरब्धो भीम स परुष वच ॥ ६
अन्धस्य नृपते पुत्रा मया परिघबाहुना ।
नीता लोकममु सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिन ॥ ७
इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ।
ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्रा क्षय गता ॥ ८
ताविमौ चन्दनेनाक्तौ चन्दनार्हौ च मे भुजौ ।
याभ्या दुर्योधनो नीत क्षय ससुतबान्धव ॥ ९
एताश्चान्याश्च विविधा शल्यभूता नराधिप ।
वृकोदरस्य ता वाच श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ १०
सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ॥ ११
राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडित ।
तान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ २४

अस्य पापस्य शुद्धयर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ।
चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ॥ २५
तृष्णाविनयनं भुञ्जे गांधारी वेद तन्मम ।
करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ॥ २६
युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः ।
भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः २७

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अ. ३.

'धृतराष्ट्र जवळपास असताना भीमसेनाने आपल्या बाहूंना शब्द करावा व रागाच्या भरांत धृतराष्ट्राला व गांधारीला ऐकू जाईल अशा बेताने दण्ड थोपटून दुर्योधन, कर्ण व दुःशासन यांचें शत्रुत्व ध्यानीं आणून असें कठोर बोलावें की, मी माझ्या परिघासारख्या प्रबळ बाहूंनी नाना प्रकारची शस्त्रास्त्रें घेऊन या अंधराजाचे युद्ध करणारे सर्व पुत्र ठार मारले. हे माझे पुष्ट बाहू पहा. धार्तराष्ट्र याच्याच अधीन होऊन नष्ट झाले आहेत.. माझे चंदनाची उटी लावलेले व ती उटी लावण्यास योग्य असलेले हेच ते हात होत कीं ज्यांनी सपुत्रबांधव दुर्योधनाला ठार मारलें. या व अशाच प्रकारच्या अंतःकरणाला घरें पाडणाऱ्या वाक्यांनी धृतराष्ट्राला अत्यंत वैताग उत्पन्न झाला.'

आपली ही परिस्थिति त्याने पुष्कळ दिवस लपविली. अखेरीस वनवासांत जाऊन आपल्या देहाचें सार्थक करावें या हेतूने युधिष्ठिराला त्याविषयींची आज्ञा मागतांना तो म्हणतो:—

'माझ्या पापाच्या शुद्धीसाठी प्रयत्न करावयाचा मी निश्चय केला आहें. मी उपवास करीत आहें. चौथ्या किंवा आठव्या दिवशी अगदीं राहवलेंच नाही तर भूक मंदावण्यापुरताच मी आहार करतों. ही गोष्ट केवळ गांधारीलाच माहीत आहे. सर्व परिजनांना मी रोज जेवतों असेंच वाटतें व तू त्यांच्यावर रागावूं नयेस नि तुला दुःख होऊं नये म्हणून मी परिजनांना तसेंच भासवीत असतों. मी शय्या सोडली आहे. दर्भावर हरिणाजिन अंथरून मी भूमिशयन करतों व सदासर्वदा जपजाप्यांत आपला काळ

घालवितो ' युधिष्ठिराशी नुसते येवढे बोलण्यानेहि धृतराष्ट्राला इतका थकवा आला की

वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह ॥ ६०
गान्धारी शिश्रिये धीमान् सहसैव गतासुवत् ॥ ६१

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अ ३

'वृद्ध वय झाल्यामुळे व थकल्यामुळे तेवढ्याच बोलण्याने राजा धृतराष्ट्राला इतके श्रम झाले की तो निश्चेष्ट स्थितीत गांधारीच्या अंगावर पडला ' धृतराष्ट्राने अरण्यवास पत्करावयाचे ठरविले त्या वेळी आपल्या सर्व नातलगांची व पुत्रांची श्राद्धे करावयाचे ठरविले त्या वेळी त्याने युधिष्ठिराजवळ द्रव्याची याचना केली युधिष्ठिर व अर्जुन यांनी मोठ्या आनंदाने आपआपले धनकोश त्याच्या स्वाधीन केले पण भीमाने मात्र राजसभेत अशी वाणी काढली

भीमसेनस्तु सक्रोध प्रोवाचेद वचस्तदा ।
वय भीष्मस्य दास्याम प्रेतकार्यं तु फाल्गुन ॥ १६
श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मा प्रादात्कौरवो नृप ॥ १८
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा नो निन्दन्तु शत्रव ।
कष्टात्कष्टतर यान्तु सर्वे दुर्योधनादय ॥ १९
यैरिय पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपासनै ।
कुतस्त्वमसि विस्मृत्य वैर द्वादशवार्षिकम् ॥ २०
अज्ञातवास गहन द्रौपदीशोकवर्धनम् ।
क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मद्गोचरो गत ॥ २१
कृष्णाजिनोपसवीतो हृताभरणभूषण ।
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्व राजानमुपजग्मिवान् ॥
क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाऽभवत् ।
यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवथ ॥ २३
न तदा त्वा पिता ज्येष्ठ पितृत्वेनाभिवीक्षते ।
किं ते तद्विस्मृत पार्थ यदेष कुलपासन ॥ २४
दुर्बुद्धिर्विदुर प्राह द्यूते किं जितमित्युत ।

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अ ११

'भीमसेन त्या वेळीं रागाने म्हणाला की, हे अर्जुना! आम्हांला भीष्मांच्या उत्तरक्रियेसाठी जें काय करावयाचें तें आम्ही स्वतंत्रपणें करूं. राजा धृतराष्ट्राला श्राद्ध करूं द्यावें असें मला मुळीच वाटत नाही. शत्रूंनी आमची निंदा करावी व आम्ही त्यांच्या उपहासास व अवहेलनेस पात्र व्हावें असें मला मुळीच वाटत नाही. दुर्योधनादिकांच्या सद्गतीसाठी आपण कांही करावें असें मला मुळीच वाटत नाही. वाइटांतील वाईट नरक गति त्यांना प्राप्त होवो. त्या कुलकलंक नराधमांनी या संपूर्ण पृथ्वीचा नाश केलेला आहे. ते भयानक बारा वर्षांचें वैर, तो कष्टदायक अज्ञातवास, ते द्रौपदीला झालेले कष्ट, व तिचा करुणविलाप हें सर्व तूं विसरलास काय? आमच्यावरचें धृतराष्ट्राचें प्रेम त्या वेळी कोठे गेलें होतें? ज्या वेळी अंगावरील सर्व भूषणें काढून घेतलेल्या अवस्थेंत,कटीला कृष्णाजिन व गळ्यांत केवळ उपवीत धारण करून भणंग भिकारी अवस्थेंत तूं पंचालराजकन्या द्रौपदीसहित या धृतराष्ट्राकडे गेलास त्या वेळी याचें प्रेम आटलें होतें काय? तेरा वर्षे दुर्दैवाचे दशावतार आम्ही अरण्यांत उपभोगीत असतां ते भीष्म व द्रोण आणि तो सोमदत्त कोठें होता! त्या वेळी आपला हा ज्येष्ठ पिता तुझ्याशीं पित्याप्रमाणे वर्तन करावयास मुळीच सिद्ध नव्हता. हे पार्था! हा कुलांगार दुर्बुद्धि धृतराष्ट्र द्यूतामध्ये काय जिंकलें! काय जिंकले!' म्हणून विदुराला वारंवार विचारीत होता तें तू विसरलास काय? भीमाचे हे उद्गार ऐकतांच कोणालाहि दुःख झाल्याखेरीज राहत नाही. पण मी याच्याच जोडीला दोन वेगळी शब्दचित्रे आपणांसमोर मांडतों. पहा बरें! आश्रमवासी पर्वातील रेखाचित्रांचा आपणांवर अणुमात्र तरी परिणाम होतो काय? राजा धृतराष्ट्राविषयी आपणांस अणुमात्र तरी अनुकंपा वाटते काय?

(१) कपटपटु शकुनि कपटद्यूताने युधिष्ठिराची नागवणूक करीत आहे. सर्वस्व हरलेला युधिष्ठिर हट्टाला पेटून स्वतःलाहि पणाला लावून गमावून बसला आहे. अशा वेळीं शकुनि त्याला म्हणतो.

अस्ति ते वै प्रिया राजन्ग्लह एकोऽपराजित ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३२

—महाभारत, सभापर्व अ ६५

'हे राजन्! अर्जुन एक पराजित न झालेली वस्तु तुझ्याजवळ आहे. ती वस्तु म्हणजे तुझी प्रिया पांचाली होय. तिला पणाला लाव व जे हरलास ते जिंकून घे.' शकुनीच्या या वाक्यानंतर द्यूताच्या कैफांत कार्याकार्यविवेक विसरलेला युधिष्ठिर हातात फांसे घेऊन द्रौपदीलाच पणाला लावावयास निघाला. तो म्हणाला,

शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४
तथैव स्यादानृशंस्यात्तया स्याद्रूपसंपदा ।
तथा स्याच्छीलसंपत्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥ ३५
तयैवंविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ।
ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३९

—महाभारत, सभापर्व अ ६५

'शरदऋतूतील कमलाप्रमाणे जिचे विस्तीर्ण डोळे आहेत, शारदीय कमलाप्रमाणे जिचा गंध आहे, शारदीय कमळें जिला अत्यंत आवडतात, रूपाने जिला प्रत्यक्ष लक्ष्मी म्हणावें लागेल, हृदयाची श्रीमती, रूपसंपत्ति व शीलचारित्र्य या सर्व गोष्टी जिच्या ठिकाणी पुरुषाच्या कल्पनासृष्टीत असाव्या इतक्या परिपूर्ण आहेत, त्या पांचालीला मी पणाला लावतो.' युधिष्ठिराच्या तोंडून ही वाक्ये निघाली मात्र, महाभारतकार म्हणतात,

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धीमता ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ४०
चक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे शुचः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ४१
शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ४२
धृतराष्ट्रस्तु तं हृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ४३

—महाभारत, सभापर्व अ. ५५

याप्रमाणें युधिष्ठिराच्या तोंडून वाणी निघतांच सभ्यांच्या तोंडून 'धिक्कार' धिक्कार' अशा प्रकारचे शब्द बाहेर पडले. सर्व सभा अत्यंत क्षुब्ध झाली व सभेंतील सर्व सामंत दुःखांत बुडून गेले. भीष्म, द्रोण व कृपाचार्य यांच्या शरीराचा भीतीने थरकांप उडून त्यांना घाम आला. मस्तक तळहातावर टेकून विदुर एखाद्या प्रेताप्रमाणे निश्चल बनला. पण हें सर्व द्यूत थांबविण्याचें सामर्थ्य ज्याच्या एका शब्दांत होतें तो डोळ्यांनी अंध पण कानांनी मुळींच बधिर नसलेला राजा धृतराष्ट्र मात्र त्या निश्चेष्ट विदुराला पुन्हा पुन्हा स्पर्श करून काय जिंकलें! काय जिंकलें!' म्हणून आनंदानें विचारीत होता. स्वतःचा हर्ष व अंतःकरणाची क्षुद्रता त्याला मुळींच लपवितां आली नाही. त्यानंतरही द्रौपदीच्या वस्त्रहरणाचा भीषण प्रकार तो ऐकत असतांनाच घडला. दुःशासन द्रौपदीच्या केसांना हिसडे देत तिला सभेंत ओढीत आणू लागला, त्या वेळी तिनें केलेला करुण विलाप धृतराष्ट्राने आपल्या कानांनी ऐकला, पण द्रौपदीच्या विलापाने त्याच्या हृदयाला करुणेचा पाझर फुटला नाही. कुलवधूला नग्न करण्याच्या दुःशासनाच्या प्रवृत्तीचा निषेध करावा असें त्याला कधीही वाटलें नाही. दुर्योधनाने तिला माडी उघडी करून दाखविली व नाना प्रकारे तिची विटंबना चालविली त्यामुळेंही त्याचें मन विचलित झालें नाही. शेवटी प्रत्यक्ष गांधारीने अंतःपुरांतून बाहेर येऊन ज्या वेळीं रदबदली केली, त्या वेळींच पुढील अनिष्ट प्रकार टळले आहेत. भारताची महान् सम्राज्ञी नग्न होण्याच्या अप्रतिष्ठेच्या गर्तेत फेकली जाऊन अश्रूंच्या प्रवाहाने न्हाऊन निघत आहे व अशाही स्थितींत आपल्या प्रजेचे डोळे झांकून आपण कपटानें संपत्ति पदरांत पाडून ऐश्वर्याच्या शिखरावर कसे आरूढ झालों आहोंत याच तन्मयतेंत राजा धृतराष्ट्र गर्क आहे, हें दृश्य आपल्या डोळ्यांसमोर आणा आणि आश्रमवासी पर्वातील भीम केवळ अप्रत्यक्षपणें धृतराष्ट्राला करीत असलेल्या शब्दताडनाच्या दृश्याशीं त्याची तुलना करा. म्हणजे कोणतें दृश्य अधिक करुणास्पद आहे याची कल्पना येते. धृतराष्ट्राविषयीं किंचित् मात्र

तरी अनुकंपा यानंतर वाटूं शकते काय? आणखी एक दृश्य आपल्या मनःचक्षूसमोर आणा.

(२) पाण्डूने राजा धृतराष्ट्राला किती सन्मानपूर्वक वागविलें हें आपण पाहिलेंच. तो अवचित् अरण्यांत कालवश झाल्यानंतर त्याची विधवा स्त्री आपल्या पांच पुत्रांना घेऊन धृतराष्ट्राकडे आश्रय मागावयास आल्यानंतर विश्वासाने मांडीवर डोकें टेकलेल्या त्या अनाथ विधवेचा तिच्या पांच पुत्रांसहित विनाश करावा म्हणून नाना प्रकारची कारस्थानें करण्यांत राजा धृतराष्ट्र गुग झाला, इतकेंच नव्हे, तर तिला तिच्या इच्छेविरुद्ध वारणावतांत पाठविण्यांत येऊन तिला जाळून टाकण्याचेंही कारस्थान उभारलें गेलें. त्यांतून कशी तरी वाचून ती रानोमाळ आपल्या पुत्रांसहित नरमांसभक्षक वन्य जाती व हिंस्र श्वापदें यांचा अनिरुद्ध संचार असलेल्या विजनांतून फिरते आहे व उभारलेलें नाटक आनंदपर्यवसायी होऊन लोकक्षोभाला आपण बळी पडूं नये म्हणून राजा धृतराष्ट्र विलापाचें ढोंग करण्यांत गुतला आहे या दृश्याशी, केवळ शब्दताडनामुळे व तेंही अप्रत्यक्षपणे केलेल्या शब्दताडनामुळे विव्हळ होणाऱ्या आश्रमवासी पर्वांतील धृतराष्ट्राशी तुलना करा म्हणजे आपणास कोणतें दृश्य अधिक करुणास्पद वाटते याची खात्री पटेल. धृतराष्ट्र हाच महाभारताचा खरा 'खलनायक' होय. तो अत्यंत गूढ आहे. सर्पाची गति ज्याप्रमाणें अप्रत्यक्ष असते व दंश फक्त प्रचितीस येतो अशीच धृतराष्ट्राच्या आक्रमणाची वाटचाल अत्यंत गुप्त आहे. त्यामुळे महाभारत संहितेचे वरवर वाचन करणारास धृतराष्ट्राच्या खऱ्या व्यक्तिमत्वाची कल्पना येत नाही. त्यानें दुर्योधनाला ठिकठिकाणी दिलेली दूषणें, त्याने त्याची भरसभेंत अनेकवार केलेली निंदा आपण अत्यंत सोज्ज्वळ असून केवळ अगतिकतेमुळेच आपणांस हें सर्व सहन करावें लागतें हें सर्व दाखविण्याची त्याची प्रवृत्ति, पांडवांची त्याने वारंवार केलेली प्रशंसा, धर्म व न्याय यांसाठी त्याने वारंवार केलेले आक्रोश हीं सर्व त्याची बाह्यस्वरूपें अथवा ढोंगें आहेत. बगळा ज्याप्रमाणे साधूचा आव आणून नदीच्या

तीरावर एकाच पायावर उभा राहून माशांना फसविण्यापुरतीच तपश्चर्या करतो व ते आटोक्यांत येतांच त्यांना गिळंकृत करतो त्याचप्रमाणें राजा धृतराष्ट्राचेंही आहे. ' बकवत् साधयेदर्थान् ' या कूटनीतीची धृतराष्ट्र ही केवळ मूस होय. राजा धृतराष्ट्र याच्या या स्वभावविशेषांचा, महाभारत सूक्ष्मतेने पाहिल्यास, ठिकठिकाणीं प्रत्यय आल्यावांचून राहत नाही. दुर्योधनावर त्याचें प्रेम होतें, एवढ्याच कारणास्तव तो त्याच्या कुकृत्यांना संमति देतो असें नसून त्याच्या स्वतःच्याच अंतःकरणात पांडवांच्याविषयीं असूयेने पेट घेतलेला असतो असें महाभारतांत म्हटलें आहे. राज्य पांडूचें असल्यामुळे तें त्याच्या ज्येष्ठ पुत्राला मिळावें ही गोष्ट उघडच होती. पाडूनें अरण्यांत जातांना आपलें राज्य धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन केलें व तसें तें पांडूनें केलें म्हणूनच त्याचीं मुलें अल्पवयी असल्यामुळे प्रजांनीही धृतराष्ट्राला तात्पुरती संमति दिली. अर्थात् धृतराष्ट्र याप्रमाणे सिंहासनाचा कारभार चालवू लागला तरी राज्याचा पुढचा वारस धृतराष्ट्रानंतर कां होईना पण युधिष्ठिरच होता ही गोष्ट निर्विवाद होती. या बाबतीत महाभारतांत असें म्हटलें आहे.

तथा पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददद् धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसे तथा क्षत्रे कुरूणां वंशवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितो नृपः ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।
प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं जनाधिपम् ॥ ७
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं सविदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ॥ ८

कोशसंवनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसङ्गरः ॥ ९
सन्धिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रिया ।
अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरञ्जयः ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११

—महाभारत उद्योगपर्व अध्याय १४८

'कौरवांचा धर्मात्मा, सत्यसंध, व्रतनिष्ठ, जितेंद्रिय राजा जो पाण्डु त्याने वनात जाण्याचा निश्चय करून राज्य धृतराष्ट्राच्या अधीन केले व तो आपल्या स्त्रियांसहित मृगया व विहार करण्यास्तव वनसंचार करू लागला. राजा धृतराष्ट्र राज्यप्रमुख म्हणून कारभार पाहू लागल्यानंतर विदुर अत्यंत नम्रपणे चामर हातात घेऊन त्याची सेवा करू लागला. प्रजा ज्याप्रमाणे पाण्डूला भजत, त्याचप्रमाणे त्या पाण्डूनेच राज्य स्वाधीन केलेल्या धृतराष्ट्राचाही सन्मान राखू लागल्या. विदुरासहित धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन राज्य करून पाण्डु पृथ्वीवर संचार करू लागला. कोशसंग्रह, कोशव्यय, अधिकारी नियुक्त करणे व सर्वांचे पालनपोषण इत्यादि कामे विदुराने यथावत् चालविली. राज्यव्यवहार व संधिविग्रहादिक कार्ये भीष्म पाहू लागले व सिंहासनावर धृतराष्ट्र राहिला.'

हे द्रोणाचे भाषण आहे. धृतराष्ट्राला याप्रमाणे सिंहासनावर येण्याची संधि पाडूच्याच कृपेने मिळाली असली तरी ते काही पाडूने राजा धृतराष्ट्राला सतत दिलेले राज्याचे दानपत्र नव्हते की वंशपरंपरागत ते त्याच्याकडे राहावे. ती एक तात्पुरत्या स्वरूपाची व्यवस्था होती. त्यामुळे त्या राज्याचा भावी वारस अर्थातच युधिष्ठिर होता. राज्याचे प्रमुख सूत्रचालक भीष्म यांनी स्वतःच ही गोष्ट उद्योगपर्वात सांगितलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे —

राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३९
स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ॥ ४०

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १४७

सर्व लोकांत विख्यातकीर्ति असलेला पाण्डु हाच राजा असल्यामुळें त्याचे पुत्र हेच त्याच्या संपत्तीचे धनी ठरतील ही गोष्ट निर्विवाद आहे. त्याप्रमाणे सर्व अध्ययन पूर्ण झाल्यावर सर्वांच्या संमतीनेच युधिष्ठाराला धृतराष्ट्राने यौवराज्याचा अभिषेक केला. युधिष्ठिर युवराज झाल्यानंतर तो आपल्या अंगच्या गुणांनी अत्यंत लोकप्रिय झाला. त्याचे बंधु त्याच्या आज्ञेंत राहून राज्यविस्तार करूं लागले. त्यांची परस्परांतील एकी, त्यांचा प्रभाव व पराक्रम यांमुळें ते जसजसे लोकप्रिय होऊं लागले तसातसा राजा धृतराष्ट्राला त्यांच्या विषयीं अकारण मत्सर वाटू लागून त्याचें अंतःकरण त्यांच्या विषयींच्या दुष्ट भावनेनें भरून गेलें. महाभारत म्हणतें :—

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः॥ १
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात्।
भृत्यानामनुकम्पार्थं तथैव स्थिरसौहृदात्॥ २
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
पितुरन्तर्दधे कीर्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः॥ ३
असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः।
संकर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः॥ ४
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले॥ ५
अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्धरः॥ १६
गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः।
पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनंजयः॥ १७
नीतिमान्सकला नीतिं विबुधाधिपतेस्तदा।
अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां ववृते वशे॥ १८
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः।
चित्रयोधी समाख्यातो बभूवातिरथोदितः॥ १९
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनंजयः॥ २५
एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा मनुजोत्तमाः।
परराष्ट्राणि निर्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः पुरा॥ २६
ततो बलमतिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम्॥ २७

—महाभारत, आदिपर्व अ. १३९

त्यानतर एक वर्षाने धृतराष्ट्राने यौवराज्यावर पाडुपुत्र युधिष्ठिराची स्थापना केली धैर्य, स्थैर्य सहिष्णुता, प्रेमळपणा, नम्रता, ज्याच्यावर प्रेम केले त्यावर ते स्थिर राखणे, व हाताखालच्या अधिकाऱ्यावरील ममत्व, शील, चारित्र्य व मनाचा खबीरपणा, यामुळें लौकरच कुतीपुत्र युधिष्ठिराने आपले वडील पाण्डु याच्या कीर्तीवरही मात केली व तो अत्यत लोकप्रिय होऊन राहिला खड्गयुद्ध, गदायुद्ध, रथयुद्ध या सर्वांच्यात भीमसेनाने अत्यत प्रावीण्य मिळविले त्याने बलरामाजवळून शस्त्रास्त्रविद्येचे खास शिक्षण घेतले व त्यानतर तो अत्यत बलशाली व पराक्रमसपन्न म्हणून गणला जाऊ लागला तो आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याच्या नेहमी आज्ञेत असे अर्जुन धनुर्विद्येत तर अलौकिकच होता त्याचप्रमाणे गदायुद्ध, खड्गयुद्ध व रथयुद्ध यातही तो अत्यत प्रवीण होता सहदेव हा बृहस्पतीच्या नीतिशास्त्रात अत्यत प्रवीण होता नकुलही कलात्मक युद्ध करणारा असून अतिरथी म्हणून विख्यात होता अर्जुनाने अनेक राज्ये जिंकून आपल्या पराक्रमाने अपार धन कुरराष्ट्राला मिळवून दिले याप्रमाणे सर्वश्रेष्ठ पाडवानी विजय सपादन करून आपले राष्ट्र वाढवावयास प्रारभ केला त्याचे विख्यात बळ, पराक्रम, लोकप्रियता अमद्य एकी इत्यादि पाहून धृतराष्ट्राचे अत करण त्याच्याविषयी दूषित झाले व त्याचा विनाश कसा करता येईल आणि हाती असलेले सर्व राज्य सदाचेच कसे गिळकृत करता येईल याचा विचार त्याच्या अत करणात सुरू झाला त्याने कणिक नावाच्या एका कूटनीतिज्ञाला एकान्तात बोलावून आणून त्याच्याशी गुप्तपणाने बोलणे केले व त्याच्याजवळून कूटनीतीचे पाठ घेऊन तदनुसार आपल्या कारस्थानाना प्रारभ केला धृतराष्ट्राचे स्वभावचित्र उलगडण्याच्या दृष्टीने कणिकनीतीतील प्रमेयाचे फार महत्त्व आहे महाभारकारानी आदिपर्वाच्या १४० व्या अध्यायात कणिकनीति सागून १४१ व्या अध्यायापासून धृतराष्ट्राच्या कपट कारस्थानाच्या वर्णनाला प्रारभ केलेला आहे यात काव्याच्या दृष्टीने पौर्वापर्य क्रम अत्यत उत्कृष्ट

रीतीनें साधर्म्यांत आलेला आहे. जणूं कीं काय कणिकनीति हा प्रतिपाद्य विषय व धृतराष्ट्र हें त्याचें प्रात्यक्षिक वाटतें. या दृष्टीने धृतराष्ट्राचें स्वरूप ध्यानांत येण्यास कणिकानें त्याला केलेल्या उपदेशाचें स्वरूप लक्षांत घेणें अत्यंत आवश्यक आहे. कणिकाने धृतराष्ट्राला काय सांगितलें?

कणिकाचा उपदेश

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्बलोद्रिक्तान्महौजसः ।
धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ॥ १
तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।

उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम ।
तत्र मे निश्चिततमं संधिविग्रहकारणम् ।
कणिक त्वं ममाचक्ष्व करिष्ये वचनं तव ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः ।
उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रार्थदर्शनम् ॥ ४
नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ८
नासम्यक्कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन ।
कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम् ॥ ९
वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम् ।
सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ॥ १०
आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत् ।
नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथंचन ॥ ११
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि चाश्रयेत् ।
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम् ॥ १२

राहू नये शत्रु दुर्बळ असला तरी त्याची उपेक्षा कधीहि करू नये थोडासा अग्निदेखील सर्व अरण्य जाळून भस्म केल्याशिवाय कधीहि राहत नाही वेळेनुसार कधी अंध व्हावे तर कधी बधिर व्हावे, व आपल्यासमोर गोष्टी घडत असताहि आपल्याला त्या मुळीच कळत नाहीत असे दाखवावे कान चागले तीक्ष्ण असतानादेखील खुशाल बहिरेपणाचे साग घ्यावे कधी तृणाचे चाप करावे व व्याध ज्याप्रमाणे मृगाच्या अत करणात विश्वास उत्पन्न करतो त्याप्रमाणे ढागीपणाने नि गरिबीने वागून व सात्वन, नम्रता इत्यादि सर्व उपायाचा अवलब करून शत्रूच्या मनात आपल्याविषयी विश्वास उत्पन्न करून त्याला ताब्यात घ्यावे व ठार मारावे याला गवतात झाकलेले धनुष्य म्हणतात कारण वरून दिसायला ते जरी गवत वाटले तरी आत असते प्राणहारक धनुष्य शत्रु शरण आला आहे म्हणून त्याच्यावर कधीहि दया करू नये कारण त्याला स्वास्थ्य मिळाले की तो भय उत्पन्न केल्यावाचून राहत नाही एकदा ठारच मारल्यावर भय कोठचे ? अग्निपूजेचे व्रत धारण करून, यज्ञयागादि कर्माचे ढाग उभारून, काषाय वस्त्रे परिधान करून, जटा व हरिणाजिनाचा अवलब करून लोकाच्या अत करणात आपल्याविषयी विश्वास उत्पन्न करावा नतर लाडग्याप्रमाणे त्याचे सर्वस्व लुबाडावे जावर आपला काळ वाईट आहे तोवर शत्रूलाहि खुशाल खाद्यावरून वाहावे, व पुन्हा काळ अनुकूल आला की घडा ज्याप्रमाणे दगडावर आपटून फाडून टाकतात त्याप्रमाणे आपल्या शत्रूला नष्ट करावे शत्रु कितीहि प्रार्थना करीत असला तरीहि त्याला कधीहि सोडू नये त्याच्यावर कधी दया दाखवू नये त्याला ठारच मारावे साम, दाम, भेद, दण्ड इत्यादि सर्व उपायाचा अवलब करून शत्रूला ठार मारावे शत्रूच्या नात्यात खाजगी नाती येत नसतात पुत्र, मित्र, बधु, पिता अथवा गुरु कोणीहि असो एकदा तो आपला शत्रु आहे असे ठरविले की, ज्याला स्वत चे कल्याण व्हावे अशी इच्छा आहे त्याने त्याना ठार मारल्याशिवाय कधीहि राहू नये ज्याच्या मनात आपल्याला मारावयाचे आहे त्याच्या मनात आपल्याविषयी अपार प्रेम आहे असे दाखवून धार्मिकतेचे ढोंग उभारून व त्याचा मोठा

आदरसत्कार करीत असल्याचेंही दाखवून त्याची वंचना करावी व वेळ आली तर त्याला ठार मारावें. अत्यंत घोर जरी अपराध केला तरी वरून जो धर्माचें भरपूर ढोंग करूं शकतो त्याचे दोष व अपराध मेघांनी पर्वत झाकला जावा त्याप्रमाणे झाकले जातात. ज्याला आपल्या मनांत ठार मारावयाचें आहे त्याला कसलाही संशय येऊं देऊं नये. त्याला उत्थापन देऊन, आसनादिकांनी आदरसत्कार करून, क्वचित् देणग्याही देऊन शत्रूच्या मनांत प्रथम विश्वास उत्पन्न करावा व त्याच्या अंतःकरणांत भरपूर विश्वास उत्पन्न झाला की त्याच्यावर असा जीवघेऊं प्रहार करावा की त्याला उठूं म्हणून देऊं नये. वाणीने अत्यंत विनीत असावें पण हृदय वस्तऱ्याच्या धारेप्रमाणे तीक्ष्ण असावें. अंतःकरणांत केवढेंही क्रूर कृत्य करावयाची इच्छा असली तरीही बोलतांना मात्र नेहमी स्मितपूर्वकच बोलावें. हात जोडणें, वचनें देणें, सांत्वना दाखविणें, पायांवर डोकें ठेवणें, वाटेल तशीं आश्वासनें देऊन आशा उत्पन्न करणें, यांपैकी कोणत्याही गोष्टीचा वेळ पडेल त्याप्रमाणे अवश्य उपयोग करावा. ज्याला आपलें कल्याण करून घ्यावयाचें आहे त्याने या सर्व गोष्टींचा अवलंब करावयास हृदय कचरूं देऊं नये. दुसऱ्याच्या मर्मावर आघात केल्यावांचून, अत्यंत दारुण कर्म केल्यावांचून व बगळ्या-प्रमाणे ढोंग करून आघात केल्यावांचून जगांत कोणालाही मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालेलें नाही. कोणतेंही काम इतक्या गुप्तपणाने करावें की आपले शत्रु व मित्र दोघांनाही त्याच्या प्रयोगाचा पत्ता लागूं नये. केवळ परिणामांवरूनच त्यांना काय ज्ञान व्हावयाचें असेल तें होईल, इतक्या दक्षपणें या बाबतींत वागावें. जर पांडुपुत्र बलवान् आहेत व जर तूं त्यांना आपले शत्रु समजतोस तर तुला ज्यायोगें पश्चात्ताप होणार नाही अशाच पद्धतीनें या नीतीचा तूं अवलंब कर.'

मी येथे सर्व कणिकनीति उद्धृत केलेली नाही. धृतराष्ट्राचें व्यक्तिचित्र उलगडावयास तिच्या ज्या तत्त्वांचा परिचय असणें आवश्यक आहे, तेवढ्यांचाच मी येथे उल्लेख केलेला आहे. हीं तत्त्वें ध्यानांत ठेवून राजा धृतराष्ट्राच्या व्यक्तिचित्राकडे पाहिलें तर काय दृष्टोत्पत्तीस येईल? तें आपण पुढच्या व्याख्यानांत पाहूं.

✦ ✦ ✦

१० . धृतराष्ट्राचें स्वभावचित्र

मागच्या व्याख्यानात उद्धृत केलेल्या कूटनीतीच्या अथवा कणिक नीतीच्या संबंधी नेहमीच अशी एक गोष्ट सांगण्यात येते की, या नीतीचे प्रयोग जगातील सर्वच राजकारणधुरंधर पुरुषांनी केलेले असल्यामुळे व जगातील इतिहासाच्या ओघात आजवर आलेल्या व पुढे येणाऱ्या कोणत्याही राजकारणी पुरुषाला एरवी यश मिळणे दुरापास्त असल्यामुळे त्या नीतीचा अवलंब करणे कोणत्याही पुरुषाला अत्यंत आवश्यक ठरते, व त्यामुळे या नीतीचा अवलंब करणारा पुरुष अनीतिमान्, अधार्मिक अथवा अधःपतित म्हणून समजण्यात येत नाही आजवर तरी तो तसा समजला गेलेला नाही. केवळ भारतवर्षाच्या इतिहासापुरते पाहिले तरी भगवान् श्रीकृष्णासारख्या पूर्णावताराला देखील या नीतीचा अवलंब करणे क्रमप्राप्त ठरले. इतकेच नव्हे तर नंदवंशाचा नाश याच नीतीने करणारा व आपल्या कौटिलीय अर्थशास्त्र या ग्रंथात तिचा वेगवेगळ्या अंगांनी परिचय करून देणारा आर्य चाणक्य अतिशय श्रेष्ठ पुरुष म्हणून इतिहासात प्रसिद्धीस आला मग ज्या नीतीच्या अवलंबामुळे भगवान् श्रीकृष्णाचे पूर्णावतारत्व नष्ट होऊ शकत नाही, त्याच नीतीचा अवलंब राजा धृतराष्ट्राने केल्यावरोवर त्याच्या बाबतीत मात्र दोषारोप करावयास का तयार व्हावे ? महाभारताच्या शांतिपर्वातील राजधर्म प्रकरणात ज्याप्रमाणे विशुद्ध नीतिधर्माचा पुरस्कार केलेला आहे त्याचप्रमाणे राज्य मिळवू, रक्षू व वाढवू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीसाठी म्हणून या कूट नीतीचाही पुरस्कार करण्यात आलेला आहे, अशा स्थितीत राजा धृतराष्ट्राने या नीतीचा पुरस्कार केला असता त्याला दोषी समजण्याचे कारण काय ? या प्रश्नाचा परिहार सोपा आहे जगातील ज्या थोर व्यक्तींनी या नीतीचा पुरस्कार केला त्यांनी तो अपरिहार्य म्हणून, अगतिक होऊन केलेला आहे प्राप्त धार्मिक कर्तव्य म्हणून नव्हे. *किंबहुना या विशिष्ट नीतीच्या व वर्तन व्यक्तिगत धार्मिक*

व्याख्यान १० वे, दिनांक ५ एप्रिल १९५१

आचरणापेक्षां सामाजिक कल्याणाचा हेतु अधिक श्रेष्ठ समजून तिचा पुरस्कार करण्यांत आलेला आहे. जग हें लबाडांनीं भरलेलें आहे. अशा स्थितीत समाजकल्याणाच्या दृष्टीनें काटयानें काटा काढावा या न्यायानें लबाडांचेंच हत्यार त्यांच्यावर उलटवून त्यांचा नाश केल्यावांचून भागावयाचें नाहीं. म्हणून जगांतील महापुरुषांचें या नीतीचा अवलंब करणें हें प्राप्तकर्तव्य ठरलें. रोज संध्या करावी, प्रत्येक वसंत ऋतूंत सोमयाग करावा, परस्त्रियांना मातेसमान मानावें अथवा नेहमी खरें बोलावें ही जशीं नीतिशास्त्रांतलीं कर्तव्यें आहेत, त्याप्रमाणें स्वार्थासाठीं खोटें बोलावें, लोकांचीं घरें जाळावीं, दुसऱ्यांना विषप्रयोग करावे व अकारण परस्वापहरण करावें हीं कांहीं नीतिशास्त्रांतली प्राप्तकर्तव्यें नव्हेत. दुसऱ्यानें आपलें राष्ट्र बुडवूं नये म्हणून आपण त्यांचीं घरें जाळावीत, दुसऱ्यांनीं आपल्याला विषप्रयोग करूं नये म्हणून शक्य ती दक्षता बाळगून त्यालाच नष्ट करावें, या आत्मसंरक्षणात्मक प्रतिक्रियेंतून अगतिकतेनें या नीतीचा पुरस्कार करण्यांत आलेला आहे. कोणत्याही गोष्टीची नीतिमयता अथवा अनीतिमयता तिच्या मुळाशीं असलेल्या प्रेरक हेतूवरूनच पारखली जाते. आर्य चाणक्यानें कौटिल्याचा अंगीकार करून नंदराज्य धुळीला मिळविलें व त्या जागीं दुसरी सत्ता प्रस्थापित केली असली तरी त्या सत्तेपैकीं कपर्दिकेचाही त्यानें अभिलाष धरला नाहीं व नव्या प्रस्थापित सत्तेकडून ग्रीक-यवनांच्या आक्रमणाला थोपवून धरून भारत त्यांच्या आक्रमणापासून मुक्त केल्यावर एखाद्या महान् साम्राज्याचा वास्तविक सूत्रधार बनण्याच्या प्रभुत्वाच्या आकांक्षेचा देखील परित्याग करून तो आपले तपश्चर्येचें कर्तव्य पार पाडावयासाठीं निघून गेला. या गोष्टीत त्याचें आर्यत्व, भारतीयत्व अथवा माहात्म्य व्यक्त झालें आहे. जर तो तसें कांहीं न करतां स्वतःच राज्य बळकावून बसला असता अथवा त्या राज्याचें सूत्रचालकत्व मरेपर्यंत न सोडतां जळू ज्याप्रमाणें रक्ताला चिकटून बसते त्याप्रमाणें जर तो जन्मभर चंद्रगुप्ताची प्रधानकीच करीत राहिला असता तर इतिहासाच्या दृष्टीनें तो आज ठरला आहे तसा महापुरुष खात्रीनें ठरला नसता.

काव्यवाङमयावर देखील या महापुरुषाच्या महत्तेची त्याच्या या त्यागबुद्धीमुळेच छाप बसलेली आहे हे मुद्राराक्षस नाटकातून चागलेच प्रत्ययास येते तेथील कचुकी चाणक्याचे वर्णन करताना म्हणतो —

अहो राजाधिराज मन्त्रिणो विभूति । तथाहि
उपलशकलमेतत् भेदक गोमयानाम् ।
बटुभिरुपहृताना बर्हिषा स्तूपमेतत् ॥—मुद्राराक्षस ३–१५

चाणक्याची महत्ता या गोष्टीत सामावलेली आहे व म्हणून कौटिल्य करुनही 'पद्मपत्रमिवाम्भसा' या न्यायाने त्याची महत्ता नष्ट होऊ शकत नाही भगवान् श्रीकृष्णाच्या बाबतीतही हेच आहे नृशसकृत्ये करणाऱ्या स्वार्थी लबाडाची वाटचाल ओळखून जे त्याच्याशी तेच हत्यार वापरून धोरण आखीत नाहीत ते अखेरीस जगात बावळट व मूर्ख समजले जाऊन स्वत चा व राष्ट्राचाही सर्वनाश ओढवून घेतात, हे हाती आलेल्या महमद घोरीला जीवदान देऊन शेवटी स्वत चा व राष्ट्राचाही नाश ओढवून घेणाऱ्या पृथ्वीराज चव्हाणाच्या उदाहरणावरून चागले स्पष्ट होण्यासारखे आहे तात्पर्य केवळ स्वार्थी हेतूने, दुसऱ्याच्या सर्वस्वापहरणाची नीच वृत्ति ठेवून या नीतीचा वापर करणे हे अध पाताचेच लक्षण समजले पाहिजे आर्य महापुरुषानी व राजानी ते तसेच मानले होते शाश्वत धर्म, मानव कल्याण अथवा राष्ट्रहित या उदात्त ध्येयाप्रीत्यर्थ स्वत चा स्वार्थ मनातही न आणता या नीतीचा अवलब करणे वेगळे, व स्वार्थी हेतु पुरविण्यास्तव तिचा अवलब करणे वेगळे वेगळ, व स्वार्थी हेतु पुरविण्यास्तव तिचा अवलब करणे वेगळे प्रतिक्रिया व अगतिकता म्हणून तिला नीतिशास्त्रात स्थान मिळाले आहे, विधिप्राप्त कर्तव्य किंवा आवश्यक नैतिक गोष्ट म्हणून नव्हे हे या गोष्टीचा विचार करताना नेहमीच लक्ष्यात ठेवले पाहिजे राजा धृतराष्ट्राचा हेतु श्रीकृष्ण, कौटिल्य अथवा जगातील इतर महापुरुष याच्याप्रमाणेच उदात्त होता काय ?

राजा धृतराष्ट्राचा हेतु

महाभारताच्या शातिपर्वात राजधर्मप्रकरणात राजकर्तव्य म्हणून असे सागितले आहे

नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा को नु मन्येत भूमिपः ॥ १
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च ।
सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ २

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ९६

'राजाने अधर्माने पृथ्वी जिकण्याचा विचारही मनांत आणूं नये. अधर्माने मिळविलेला विजय कोणत्या राजास अभिमानास्पद वाटेल? अधर्माने मिळविलेला विजय या लोकीं टिकूं शकत नाहीं व परलोकीही तो दुर्गतीसच कारणीभूत होतो. इतकेंच नव्हे तर शेवटी तो त्या राजाचा व त्याने मिळविलेल्या जमिनीचाही नाश करतो.' राजा धृतराष्ट्राने युधिष्ठिराला यौवराज्यपदावर बसविलें होतें हें आपण पाहिलेंच. एकदा युधिष्ठिराला यौवराज्यपदावर बसविल्यावर त्याच्या पराक्रमाविषयी व योग्यतेविषयी आपल्याला मत्सर वाटूं लागला हेंही त्याने स्पष्ट शब्दांत कबूल केलें आहे हेंही आपण मागच्या व्याख्यानांत पाहिलें. तत्कालीन रूढ कायद्याप्रमाणे अंध म्हणून त्याचा राज्यावरील अधिकार संपल्यानंतर त्याचे आजोबा देवापि यांच्याप्रमाणे धीरोदात्त वर्तन राखणें हेंच त्याचें कर्तव्य होतें. देवापि हीनांग असल्यामुळे धृतराष्ट्राप्रमाणे ज्येष्ठ पुत्र असतांना देखील त्याचा राज्यावरील अधिकार संपतांच कूटनीतीचा आश्रय न करतां धाकट्या भावाला म्हणजे शंतनूला गादीवर बसवून तो स्वत: अरण्यांत निघून गेल्याचें आपण पाहिलें. त्याच परंपरेत जन्म पावलेल्या धृतराष्ट्राचेंही तेंच कर्तव्य होतें. तें त्याने न पाळतां उलट राज्याचीं अधिकारसूत्रें आपल्याच हातीं ठेविलीं हा त्याचा पहिला अध:पात व नुसतींच आपल्या हातीं ठेविलीं असें नसून युधिष्ठिराला यौवराज्याचा अभिषेक करून कुरुराज्याचा भावी वारस म्हणून नियुक्त केल्यानंतरही त्याने त्याच्या पदच्युतीची व राज्य गिळंकृत करण्याची कारस्थानें सुरू केलीं हा त्याचा दुसरा अध:पात. आपल्या मनांत उत्पन्न झालेले विचार पापमय आहेत याची धृतराष्ट्राला स्वत:ला जाणीव होती. इतकेंच नव्हे तर त्या बाबतीत तो आपला उद्देश स्पष्ट करून सांगावयास भीतही होता असें दिसतें. तो म्हणतो.

दुर्योधन ममाप्येतद् हृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वान्नैव तु विवृणोम्यहम् ॥ १६
न च भीष्मो न च द्रोणो न च क्षत्ता न गौतम ।
विवास्यमानान्कौन्तेयाननुमंस्यन्ति कर्हिचित् ॥ १७
समा हि कौरवेयाणां वयं ते चैव पुत्रक ।
नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विन ॥ १८
ते वयं कौरवेयाणामेतेषां च महात्मनाम् ।
कथं न वध्यतां तात गच्छाम जगतस्तथा ॥ १९

— महाभारत, आदिपर्व अ १४२

दुर्योधना! माझ्याही अंत करणात हीच गोष्ट आहे पण हा अभिप्राय पापमय असल्यामुळे तो मी कोणासमोर सांगू शकत नाही आपण जर पाडवाना काढून लावले तर भीष्म, द्रोण, विदुर व कृपाचार्य या कृत्याला कधीच संमति देणार नाहीत आपण व पाण्डव यांच्याविषयी त्यांची समबुद्धि असल्यामुळे व ते धार्मिक आणि मनस्वी लोक असल्यामुळे आपले मात्र हित व्हावे आणि केवळ पाण्डवांचे मात्र अहित व्हावे ही गोष्ट ते केव्हाही मान्य करणार नाहीत इतकेच नाही तर कौरवराज्यातील कुलधुरंधर पुरुष, राज्यकारभारातील द्रोणादि श्रेष्ठ लोक व नीति व अनीति याची ओळख असणारे सर्व जग यांच्या दृष्टीने आपण वध्य ठरल्याशिवाय राहणार नाही अशी भीति वाटते'

दुर्योधनाने त्याला आपल्या कारस्थानाची माहिती दिल्यानंतर मागे वर्णिलेल्या कूट नीतीतील पुत्र सखा, भाऊ पिता वा गुरु कोणीही असा, जो कोणी आपल्या स्वार्थाच्या आड येईल त्याला ठार मारावे या प्रमेयाचा त्याने अंगीकार केला आपल्या मुलाला प्रजाशी स्पष्ट संबंध ठेवता यावा म्हणून त्याने पाण्डवाना वारणावतात काढून लावावयाचे निश्चित केले पण त्यांना सरळ काढून लावणे अशक्य होते म्हणून त्यासाठी त्याने मागे उल्लेखिलेल्या तृणमय चाप वापरावे या नीतीचा अंगीकार केला व कारस्थान उभारले

धृतराष्ट्राचें कारस्थान

हस्तिनापुराच्या प्रजाजनांपासून पाण्डवांना पुष्कळ दिवसपर्यंत दूर ठेवून त्या अवधींत दुर्योधनाला आपलें आसन दृढमूल करण्याची संधि द्यावी असें धृतराष्ट्राच्या या कारस्थानाचें स्वरूप होतें. त्यासाठीं त्यानें वारणावत नावाच्या नगरींत त्यांना पाठवावयाचें निश्चित केलें. पण उघडपणें तर त्यांना तसें पाठवितां येणें शक्य नव्हतें. त्यानें पाण्डवांच्या मनांत वारणावताला जाण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावी असा प्रयत्न सुरू केला. महाभारतांत म्हटलें आहे,

धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित्कुशलमन्त्रिणः ।
कथयांचक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥२
अयं समाजः सुमहान्रमणीयतमो भुवि ।
उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥३
सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे ।
इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४
कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते ।
गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५
यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति ।
उवाचैतानेत्य तदा पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६
ममैते पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
रमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७
ते ताता यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते ।
सगणाः सान्वयाश्चैव विहरध्वं यथामराः ॥ ८
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९
कंचित्कालं विहृत्यैवमनुभूय परां मुदम् ।
इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुनरेष्यथ ॥ १०

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४३

'धृतराष्ट्रानें नियुक्त केलेले कांहीं कुशल मंत्री पांडवांच्या आंवतीं भोंवतीं वारणावत शहर अत्यंत रम्य असल्याबद्दल वारंवार गोष्टी

करू लागले त्या वारणावतात भगवान् महादेवाचे अत्यंत रम्य स्थान असून तेथे मोठी यात्रा भरणार आहे, ते नगर अत्यंत समृद्ध असून मनोरमतेत ते सर्वश्रेष्ठ ठरेल, इत्यादि गोष्टी धृतराष्ट्राच्या प्रेरणेवरून त्याचे कुशल स्नेही वारवार करू लागले त्याच त्या गोष्टी एकसारख्या कानावर पडत गेल्यामुळे हे 'वारणावत' आहे तरी काय, ते एकदा डोळयानी बघावे अशी इच्छा पांडवांच्याही मनात स्वाभाविकपणे उत्पन्न झाली पांडव ते नगर पहाण्याविषयी पुरेसे उत्सुक झालेले आहेत अशी राजा धृतराष्ट्राची जेव्हा पूर्णपणे खात्री पटली तेव्हा त्याने त्याची भेट घेऊन त्याना असे सांगितले की, ही माझी माणसे वारवार वारणावत नगर अत्यंत चांगले असल्याविषयी व तेथील रमणीयता अपूर्व असल्याविषयीं सांगत असतात जर तुमची तेथे जाण्याची इच्छा असेल तर आपल्या परिवारासह तुम्ही तेथे जाऊ शकता देवाप्रमाणे तेथे आनंदाने विहार करा आपल्या नावलौकिकाला साजेल अशा रीतीने ब्राह्मणाना रत्नादिकाची उत्कृष्ट दाने द्या गायनादि ऐका जितका आनंद उपभोगिता येईल तितका भोगून व काही दिवस तेथे सुखाने राहून पुन्हा हस्तिनापुराला येता येईल' किती मायावी होते हे भाषण! व किती कौशल्याने रचलेला होता हा डाव!! सहजच पाण्डव त्याने फसले व सर्व वडील मंडळीची आज्ञा घेऊन त्यानी वारणावतास जाण्याची सिद्धता चालविली धृतराष्ट्राची इच्छा पाण्डवानी दूर व्हावे एवढीच असली तर दुष्ट इच्छेच्या बाबतीत दुर्योधन त्याच्यावर मात करणारा होता पाण्डव नुसते वारणावतास जाऊन त्याचे समाधान होणार नव्हते शत्रु निःशेष करावा या कल्पनेच्या अनुसार त्याने गेलेले पाण्डव पुन्हा परत येण्याचा संभवही उरू नये म्हणून त्याना तेथे जाळून टाकण्याचा बेत केला, व पुरोचन नावाच्या एका अत्यंत दुष्ट व्यक्तीची त्या कामावर नियुक्ति करून तेथे 'लाक्षागृह' बनविले चक्राला गति मिळण्याचाच अवकाश होता एकदा ती गति मिळाल्यावर त्याचे पर्यवसान किती भयानकतेत होईल याची कोण कशी कल्पना करू शकणार! व ते थांबवू तरी कोण शकणार? पांडवांचा धृतराष्ट्रावर

पूर्ण विश्वास होता. त्यांना त्याच्या अंतरंगाची व या कारस्थानाची कांहीच कल्पना नव्हती. जातांना स्वतः युधिष्ठिरच यासंबंधीं असें म्हणतो.

पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः।
अशङ्कमानैस्तत्कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १५

'पृथ्वीपति धृतराष्ट्र आमचा पिता, गुरु व आमच्यापेक्षा श्रेष्ठ असून तो जें सांगेल ते आमच्या हिताचेंच असल्यामुळे त्याविषयी कांहीएक संशय न घेतां तो सांगेल त्याप्रमाणेंच वागणें आम्हांला उचित आहे.' असो.

राजशक्ति व सचिवशक्ति यांचें द्वंद्व

याप्रमाणे धृतराष्ट्राने कितीही गुप्त कारस्थान रचले असलें तरी कुरुराज्याचा अत्यंत धार्मिक व विचक्षण मंत्री विदुर याने तें कारस्थान ओळखले व त्यांतून पांडवांना वांचवावयाचा निश्चय केला. आदर्श राज्यपद्धतीत सचिवशक्ति व राजशक्ति यांच्यांत मतैक्य असणें आवश्यक असतें असें आपण भारतीय राज्यशास्त्रांचें स्वरूप विशद करतांना पाहिलें आहे या ठिकाणी सचिव धार्मिक, तर राजा अधार्मिक असें द्वंद्व उत्पन्न होऊन अधार्मिक राजावर धार्मिक सचिवाने मात करण्याचा निश्चय केला. महाभारत म्हणतें--

तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान्।
आकारेण च तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम्॥ ३
ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः।
पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः ॥ ४

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४१

'चेहऱ्यावरूनच भाव ओळखण्यांत अत्यंत कुशल असा तत्त्वदर्शी विदुराने कौरवांचे भाव त्यांच्या चेहऱ्यावरूनच ओळखले व काय करावें नि काय करूं नये यासंबंधीं तो अत्यंत विचक्षण असल्यामुळे पाण्डवांचें हित करावयाचा निश्चय करून कुंतीला तिच्या पुत्रांसहित तेथून पळवून नेण्याचा बेत त्याने योजिला.' अनेक लोक पाण्डव हस्तिनापुराहून निघत असतां त्यांना निरोप देण्यासाठी

हस्तिनापुराच्या वेशीपर्यंत आले होते विदुराने तेथेच थोडा वेळ थांबून, युधिष्ठिराला सांकेतिक भाषेत त्याच्यावरील संकटाची कल्पना दिली. युधिष्ठिरानेही सांकेतिक परिभाषेतच त्याला उत्तर दिले व सावध होऊन आगामी संकटातून स्वतःची मुक्तता करून घेण्याच्या सिद्धतेनेच त्याने दक्षता राखली महाभारतात याचे असे वर्णन आहे

> पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
> बोधयन्पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९
> गृहादग्निश्च बोधव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
> पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति धर्मधीः ॥ ३२
> जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् ।
> विज्ञातमिति तत्सर्वं प्रत्युक्तो विदुरो मया ॥ ३३
>
> —महाभारत, आदिपर्व अ १६५

'वेशीपर्यंत पोचवावयास आलेले सर्व पौरजन निघून गेल्यानंतर पाण्डवांतील ज्येष्ठ बंधु युधिष्ठिर याला आगामी संकटाची सूचना धर्मवेत्त्या विदुराने दिली युधिष्ठिराने ती आपल्याला समजली असल्याचे त्याला सांगितले पुढे कुन्तीने हा काय प्रकार आहे म्हणून विचारल्यानंतर विदुराचा निरोप म्हणून सांगताना युधिष्ठिर तिला म्हणाला की, ' तुम्ही ज्या घरात राहाल त्याला अग्नीपासून भय आहे, पण तेथून बाहेर कसे पडावयाचे याची व्यवस्था होईल आपणाला कारस्थान समजले आहे असे मुळीच दाखवू नका मन ज्याच्या ताब्यात असते त्यालाच शेवटी विजय प्राप्त होत असतो मीही विदुराला मला सर्व समजल्याचे सांगितले ' पाण्डव स्वस्थपणे वारणावतात आले व लाक्षागृहात राहू लागले त्या घराची परीक्षा करून युधिष्ठिराने ते लाक्षागृह असल्याची तेव्हाच कल्पना केली. पण विदुराच्या सूचनेनुरूप त्याने तसे मुळीच भासविले नाही पुरोचन नेहमीच सेवेच्या मिषाने त्यांच्या सन्निध राहत असल्यामुळे तेथून बाहेर कसे पडावे व तेही आपण सुरक्षित बाहेर पडलो नसून दग्ध झालो असा भास उत्पन्न करूनच बाहेर कसे पडावे याचा विचार युधिष्ठिर करू लागला महाभारतात युधिष्ठिर भीमाला असे म्हणतो.

जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् ।
कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परंतप ॥ १४
इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ २१
भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढश्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ ३०
वसतोऽत्र यथा चास्मन्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ३१

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४६

'हे भीमसेना! ह्या घरांतील भितींना जो ज्वालाग्राही पदार्थाचा वास येत आहे त्यावरून हें दाहक पदार्थांनीच बनविलें आहे ही गोष्ट अगदी स्पष्ट होते. तरीपण ही गोष्ट आपणांला माहीत आहे असें आपण आपल्या चेहऱ्यावरून कोणालाहि दिसूं देतां कामा नये. मात्र अत्यंत दक्ष राहून यांतून बाहेर पडण्याचा मार्ग आपण शोधून काढूं. एक गुप्त भुयार कोणाच्या लक्षांत न येईल अशा पद्धतीने आपण येथेच या घरांत निर्माण करूं व तेथूनच बाहेर पडूं. मात्र तें भुयार या पुरोचनाच्या ध्यानांत न येईल अथवा इतरहि कोणी नगरवासी जन समजूं शकणार नाहीत अशा बेतानेच आपणांस केलें पाहिजे.' पण पाण्डवांनी असें ठरविलें तरी भुयार निर्माण कसें करावें हा त्यांच्याहिसमोर मोठाच प्रश्न होता. त्यांची तीहि अडचण विदुराने दूर केली. महाभारतांत म्हटलें आहे:—

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलो नरः ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ॥ २
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाबिलम् ॥ १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्येनातिमहद्बिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत ॥ १७
पुरोचनभयादेव व्यदधात्संवृतं मुखम् ।
स तस्य तु गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा ॥ १८

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४७

विदुराचा कोणी एक मित्र खणण्याच्या कामात अत्यंत कुशल होता त्याने एकातात पाण्डवाची भेट घेतली व त्याना असे सागितले की, मी खनक असून आपले प्रिय कार्य करावयास विदुराने मला आज्ञा केली आहे युधिष्ठिराच्या आज्ञेवरून त्याने त्या घरातूनच एक मोठें भुयार तयार केले पुरोचनाच्या ते ध्यानात येऊ नये म्हणून त्याला वरून कपाट केले होते त्याने ते नेहमी झाकलेले असे, पुढे पाडवानी योग्य वेळी त्या घराला स्वत च आग लावून देऊन त्यात पुरोचनालाच भस्म केले दारू पिऊन उन्मत्त झालेली एक भिल्लीण आपल्या पाच पुत्रासहित तेथे राहावयास आली होती तीहि त्यात जळून गेली पाडव भुयाराच्या वाटेने कुन्तीसहित तेथून निघून गेले पुढे जाताना त्याना वाटेत नदी लागली ती नदी तरून जाण्यासाठी विदुराने आपली माणसे व नाव तेथे आधीच सिद्ध ठेवली होती त्यानी पाण्डवाना गगापार करून दिले पाण्डवहि कोणाच्या लक्षात न येताच तेथून निघून गेले महाभारतात म्हटले आहे ––

एतस्मिन्नेव काले तु यथासप्रत्यय कवि ।
विदुर प्रेषयामास तद्वन पुरुष शुचिम् ॥ १
स गत्वा तु यथोद्देश पाण्डवान्ददृशे वने ।
जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ॥ २
तत प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थाना दर्शयामास मनो मारुतगामिनीम् ॥ ८
सर्ववातसहा नाव यन्त्रयुक्ता पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभि कृताम् ॥ ५
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुनर्विदुरचोदित ।
तारयामास राजेन्द्र गगा नावा नरर्षभान् ॥ १३
तारयित्वा ततो गगा पार प्राप्ताश्च सर्वश ।
जयाशिष प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि स ॥ १४
पाडवाश्च महात्मान प्रतिसदिश्य वै कवे ।
गगामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिता ॥ १५

—महाभारत, आदिपर्व अ १४९

याच वेळीं पूर्वीच ठरल्याप्रमाणे विदुराने आपला मनुष्य नदीवर पाठविला. नदी तरून जाण्यासाठी पाण्डव नदीचें पाणी किती खोल आहे हें पाहात असलेले त्याने पाहिलें. त्याने लगेच त्यांची भेट घेऊन अतिशय वेगवान् यंत्रयुक्त व ध्वज फडकत असलेली नाव त्यांना दाखवून तिच्यांत बसविलें व नदीपार करून दिलें. त्यांचा निरोप घेऊन तो पुरुष निघून गेला व पांडवहि गुप्तपणें आपल्या वाटेस लागले. कदाचित् घर पाहतांना भुयार दृष्टीस पडलें तर पांडव गुप्तपणें निसटल्याचें शत्रूच्या ध्यानांत येईल म्हणून तें तावडतोब बुजवून टाकण्याचीहि काळजी घ्यावयास विदुर विसरला नाही. महाभारतांत म्हटलें आहे :—

खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम् ।
पांसुभिः पिहितं तच्च पुरुषैस्तैर्न लक्षितम् ॥ ८

—महाभारत, आदिपर्व अ. १५०

ज्या खनकाकरवीं विदुराने तें भुयार तयार करविलें होतें त्याच खनकाकरवी त्याने तें गुप्तपणें बुजवूनहि टाकलें. इकडे लाक्षागृहांत पाण्डव दग्ध झाल्याच्या वार्ता हस्तिनापुरांत येऊन ठेपल्या. सर्व लोक शोकांत निमग्न झाले. कारस्थानें करणाऱ्या लोकांना अत्यंत आनंद झाला. तरी तो दाखविणें त्यांना उचित नसल्यामुळे त्यांनी व विशेषतः राजा धृतराष्ट्राने सर्वांपेक्षा आपणालाच अधिक शोक झाला आहे असा भाव आणून खूप शोक केला. समारंभाने पांडवांची श्राद्धें व त्यांचें तर्पण उरकलें. विदुराला सर्व प्रकार माहीत असल्यामुळे शोक करण्याचें जरी त्याला कांहीच कारण नव्हतें तरीहि कोणाला तें माहीत होऊं नये म्हणून त्याला शोकाचें सोंग करणें भागच होतें. तेवढें सोंग त्याने व्यवस्थितपणें पार पाडलें. महाभारतांत म्हटलें आहे :—

अद्य पाण्डुर्मृतो राजा मम भ्राता महायशाः ।
तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११
गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् ।
सत्कारयन्तु तान्वीरान्कुन्तीराजसुतां च ताम् ॥ १२

एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभि परिवारित ।
उदक पाण्डुपुत्राणा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ॥ १५
रुरुदु सहिता सर्वे भृश शोकपरायणा ।
हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ॥ १६
हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे ।
कुन्तीमार्ताश्च शोचन्त उदक चक्रिरे जना ॥ १७
अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान् ।
विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोक वेद पर हि स ॥ १८
— महाभारत आदिपर्व अ १५०

'आज पाण्डव व कुन्ती याच्या या निधनाने माझा अत्यत कीर्तिमान भाऊ पाण्डु हा खरोखरीच मेला आहे आजवर तो पुत्राच्या रूपाने तरी जिवत होता सर्व लोक तावडतोब वारणावतास जा व कुन्ती आणि पाण्डव याचे त्याच्या योग्यतेस शोभतील असे थाटाने प्रेतसस्कार करा याप्रमाणे बोलून राजा धृतराष्ट्राने सर्व ज्ञातिबाधवासहित पाण्डवाचे तर्पण केले हे युधिष्ठिर, हे भीमा, हा अर्जुन, हे कुन्ती याप्रमाणे विलाप करीत सर्व लोक पाण्डवाचे तर्पण करीत असता जोरजोराने रडत होते विदुराला खरे काय हे सर्व माहीत होते, तथापि त्याम ते दाखवावयाचे नसल्यामुळे लौकिक आचारास अनुसरून त्यानेहि थोडावेळ शोक केला ' तात्पर्य राजशक्ति व सचिवशक्ति या दोहोचेच येथे द्वद्व होऊन त्यात अखेरीस राजशक्तीचा पराजय झाला

धृतराष्ट्राचे ढोंग

पण पाण्डव दग्ध झाले याचा खरोखरीचा शोक धृतराष्ट्राला झाला होता काय ? तसे दिसत नाही उलट त्याला मनातून आनद झाला होता द्रौपदी स्वयवराच्या वेळी पाण्डव प्रकट झाल्यानतर त्याने त्याच्या सबधी जे धारण स्वीकारले त्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होते विदुराने द्रौपदीस्वयवराहून येताच पाण्डव प्रकट झाल्याची व त्यानी द्रौपदीला वरल्याची वार्ता धृतराष्ट्राला सागताच केवळ विदुराने आपला अभिप्राय ओळखू नये म्हणून त्याने पाण्डवाना अतिशय वाखाणिले तो म्हणतो —

यथैव पाण्डोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिका मम ।
यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्मम तान्प्रति तच्छृणु ।। २३

—महाभारत, आदिपर्व अ. २००

'पाण्डव हे नुसते पाण्डूचेच पुत्र नसून मला ते माझ्या पुत्रांपेक्षाही अधिक आवडतात. माझें त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम कां आहे तें मी तुला सांगतों.' एका बाजूला विदुराशी याप्रमाणे गोष्टी बोलत असतांच त्याच रात्रीं दुर्योधन व कर्ण यांच्यासह पाण्डवांच्या विनाशाचें कारस्थान रचण्यात तो गढून गेला होता. तो कर्ण व दुर्योधन यांना म्हणतो:—

अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ।। १
ततस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ।। २
यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रवीहि सुयोधन ।
राधेय मन्यसे यच्च प्राप्तकालं वदाशु मे ।। ३

—महाभारत, आदिपर्व अ. २०१

'तुमच्या विचारांशी मी पूर्णपणें सहमत आहें. पण माझ्या चेहऱ्यावरून व बोलण्यावरून विदुराला माझें खरें अंतरंग कळू नये अशी माझी इच्छा आहे. माझ्या हालचालीवरून विदुराला कांहीही कळूं नये म्हणून तो जवळ असला की मीं पाण्डवांच्या गुणांची विशेषच प्रशंसा करतों. तथापि तें कांहीही मनावर न घेता तुम्ही जें योग्य ठरवाल त्याप्रमाणे वागावयास मी सिद्ध आहें.'

त्याने प्रथम मुत्सद्देगिरीने पाण्डवांचा विनाश करतां येणें शक्य आहे काय याचें समालोचन केलें. पण सुचविलेल्या कोणत्याही छद्मी उपायाने पांडवांचा नाश होणें शक्य नाही अशी त्याची खात्री पटली. त्याचा स्वतःचा भीष्मद्रोणांच्या पराक्रमावर विश्वास होता. पण ते पाण्डवांवर हल्ला करून त्यांचा विनाश आपल्यासाठीं करावयास सिद्ध होतील की नाही याचा जेव्हा त्याने अंदाज घेतला त्या वेळीं त्या दोघांनीही त्याच्या या हेतूना विरोध केला. भीष्म म्हणतात:—

यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तीभोजसुतासुता ।
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ।। १४
लोके प्राणभृतां कंचिच्छ्रुत्वा कुन्ती तथागताम् ।
न चापि दोषेण तथा लोको मन्येत्पुरोचनम् ।
यथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ।। १५

— महाभारत आदिपर्व अ २०३

'ज्या दिवसापासून कुंती व तिचे पुत्र जळल्याचे मी ऐकले त्या दिवसापासून मला तोंड वाढावयास देखील जागा उरली नाही लोक पुरोचनाला जितके दोष देत नाहीत तितके ते तुला दोष देत आहेत' असे त्यानी स्पष्ट शब्दात सांगितले तेव्हा एवढ्या वर्णाच्या भरवशावर युद्धाचे साहस करण्याच्या भानगडीत पडणे त्याला हितावह वाटेना आपल्या दुष्कृत्याची जाणीव झाल्यास अमात्य व प्रजा आपला सर्वनाश करतील अशी त्याला जाणीव होती म्हणून या वेळी माघार घेणे हेच शहाणपणाचे होईल असे त्याने ठरविले शिवाय पाण्डव या वेळी पूर्वीप्रमाणे असहाय अवस्थेत राहिलेले नसून त्याना एका बाजूला पचालाच्या सत्तेचे व दुसऱ्या बाजूला यादवाच्या सत्तेचे साहाय्य मिळालेले होते त्यामुळे त्याने समारभपूर्वक विदुराला त्याच्याकडे पाठवून माठ्या आजवी भाषेने त्याना आपल्याकडे बोलावून घेतले

वाचा भृश विनीत स्यात् हृदयेन यथा क्षुर ।
स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् सृष्टो रौद्रेण कर्मणा ।। ६६

—महाभारत आदिपर्व अ १४०

या वणिकाच्या उद्देशाचे जणू की काय हे प्रात्यक्षिकच आहे

अर्धे राज्य बळकाविले

पाण्डव धृतराष्ट्राच्या निमत्रणानुसार हस्तिनापुरात येऊन स्थिर होताच त्यांचे पूर्वीचेच पद त्याना मिळणे ही गोष्ट क्रमप्राप्त होती युधिष्ठिर लाक्षागृहात दग्ध होण्यापूर्वी कुरु राज्याचे अभिषिक्त युवराज होते त्यामुळे परत आल्यावरही ते त्याच पदावर राहणे क्रमप्राप्तच होते पण त्याऐवजी धृतराष्ट्राने भाटण होऊ नये या

मवबीवर अर्धे राज्य पाण्डवांनी घ्यावें व अर्धे राज्य स्वतःकडे ठेवावें असें ठरविलें. कुलभेद होऊं नये या सबबीवर ही गोष्ट त्यानें आपल्या बाजूच्या जबाबदार मुत्सद्द्यांना पटविली व पाण्डवांना हस्तिनापूर सोडून खाण्डवप्रस्थाच्या विभागांत पाठवून दिलें. पाण्डव तेथें गेले त्या वेळीं तें नुसतें अरण्य होतें. त्यांना नगररचनेपासून सर्व गोष्टी स्वतःच्या स्वतंत्र कराव्या लागल्या. धृतराष्ट्रानें मात्र या युक्तीनें कुरु जांगल प्रांताचें समृद्ध, दृढमूल व सुव्यवस्थित राज्य स्वतःच्या पदरांत पाडून घेतलें. महाभारतांत या प्रसंगाचें वर्णन पुढीलप्रमाणे केलें आहे.

धृतराष्ट्र उवाच

भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोध गदतो मम ।
पुनर्नो विग्रहो मा भूत्खांडवप्रस्थमाविश ॥ २४
न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम् ।
संरक्ष्यमाणान्पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा ॥ २५
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ।

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्य नृपं सर्वे प्रणम्य च ॥ २६
प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ।
अर्धं राज्यस्य संप्राप्य खाडवप्रस्थमाविशन् ॥ २७
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ।
मण्डयांचक्रिरे तद्वै परं स्वर्गवदच्युताः ॥ २८
ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥ २९

—महाभारत, आदिपर्व अ २०७

' हे युधिष्ठिरा ! आपल्या सर्व बंधूसहित तूं माझें म्हणणें ऐक. पुनश्च आपआपसांत वैर उत्पन्न होऊं नये म्हणून तूं येथें न राहतां खाण्डवप्रस्थांत राहावें असें मला वाटतें. त्या ठिकाणी तुम्ही राहत असतां कोणीही तुम्हांला पीडा देऊं शकणार नाही. सर्व संकटांतून तुमचें रक्षण करावयास अर्जुन पूर्ण समर्थ आहे.

ज्याप्रमाणे महेंद्र देवाचें रक्षण करतो, त्याचप्रमाणे तो तुमचें रक्षण करील. तेव्हा मी अर्धे राज्य देतो तें घ्या व खाण्डवप्रस्थास जा.'

राजाची ही आज्ञा ऐकून युधिष्ठिरासह सर्व पाण्डवानी त्याला प्रणाम केला व श्रीकृष्णासहित त्यांनी खाण्डवप्रस्थाच्या गहन अरण्यांत प्रवेश केला नतर पवित्र स्थळ पाहून व्यासादि महर्षींच्या उपस्थितीत त्यांनी नगररचनेप्रीत्यर्थ शांति करून जमीन मापली. तात्पर्य, केवळ आपसातील संघर्षाचे भय दाखवून धृतराष्ट्राने कणिकाने वर्णन केलेल्या मामाच्याच मार्गाने युधिष्ठिराचें अर्धे राज्य तरी पदरांत पाडून घेतलें. पण दैवयोगानें त्याचा तो डाव उलटला किंबहुना त्याने केलेल्या या कपटनीतीच्या प्रयोगाचा श्रीकृष्णानीच आपल्या विशिष्ट उद्दिष्टाप्रीत्यर्थ उपयोग करून घेतल्यामुळे तो डाव सर्वस्वी धृतराष्ट्राच्याच अंगाशी आला

डाव अंगाशीं आला

जर धृतराष्ट्राने पाण्डवाना अर्धे राज्य दिले नसते तर पाण्डवानी केवढाही पराक्रम केला असता तरी युधिष्ठिराच्या सद्बुद्धीमुळे तो शेवटपर्यंत युवराज राहून धृतराष्ट्र सिंहासनावर राहिला असता. त्यामुळे साम्राज्य पांडवानी मिळविले असते तरी सम्राट् म्हणून राजा धृतराष्ट्राचीच कीर्ति वाढली असती. पण काळाच्या पोटातील सुवर्णमय भविष्याच्या गोष्टी कोणत्याही व्यक्तीला आधी कधीच कळत नसतात. अर्धे राज्य मिळताच पाण्डव स्वतंत्र झाले नि धृतराष्ट्राच्या राज्याशी त्यांचा काहीही संबंध उरला नाही. अर्थात् ते आपले राज्य वाढवावयास पूर्णपणे मोकळ झाले त्याप्रमाणे त्यांनी बाहुबलाने दिग्विजय केला त्यानी श्रीकृष्णासारख्या महानुभावाच्या साहाय्याने आपला राज्यविस्तार केला ज्ञात जगातील सर्व सत्ता आपल्या पायाशी नमविल्या, व युक्तीने पदरात पाडून घेतलेलें कुरुजांगलाचें राज्य धृतराष्ट्र व दुर्योधन करीत असताच ते त्यांच्या डोळ्यादेखत भारतवर्षाचे सम्राट् झाले

आता या साम्राज्यावर धृतराष्ट्राला काही एक हक्क सागता येण्यासारखा नव्हता तरी पण आपल्या डोळ्यादेखत पांडवाचा

झालेला हा उत्कर्ष दुर्योधनाला सहन झाला नाही. युधिष्ठिराचा विशेष स्वभाव ओळखून जें खड्गानें शक्य नाही तें द्यूतानें पदरांत पाडावें असा दुर्योधनानें निश्चय केला. राजा धृतराष्ट्रानेंही पुत्रमोह व राज्यलोभ या दोन गोष्टींमुळे त्यास संमति दिली. विदुरानें त्याला पुष्कळ उपदेश केला, तरीही त्यानें त्याचें न ऐकतां केवळ दैवाकडे बोल देऊन पांडवांना मंत्रिगणांच्या इच्छेविरुद्ध द्यूतासाठी आवाहन केलें. धृतराष्ट्र जर या प्रकरणांत पडला नसता तर द्यूत खात्रीनें झालें नसतें. बलवंतांना या प्रकारें फसविण्यांत आपण स्वतःवर संकट ओढवून घेत आहोत याची त्याला जाणीव होती. पण संकटाचें स्वरूप संशयास्पद होतें व द्यूताचा लोभ निश्चित होता. म्हणून त्यानें युधिष्ठिराला द्यूतासाठी बोलावून आणावयास विदुरालाच आज्ञा दिली. तो विदुराला म्हणतो :—

नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत् ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥४
तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात् ।
क्षिप्रमानय दुर्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ५७

'विदुरा! दैवच प्रतिकूल आहे. एरवीं कलहाचें हें मूळ मी स्वतःच काय म्हणून लावावयास बसलों असतों? परमेश्वरानें जग हें दैवाच्या स्वाधीन केलेलें आहे, तें स्वतंत्र नाही. म्हणून तूं कुन्तीपुत्र युधिष्ठिराला माझ्या आज्ञेवरून येथे घेऊन ये.'

द्यूत धृतराष्ट्राला नापसंत होतें काय ?

विदुर अथवा भीष्म यांच्याप्रमाणे धृतराष्ट्र द्यूताच्या मुळीच विरुद्ध नव्हता. त्याचें एक मोठें प्रमाण हें आहे की, द्रौपदीसारख्या स्त्रीला युधिष्ठिरानें द्यूताच्या कैफांत पणाला लावल्यानंतर व शकुनीनें तिला जिंकल्याची गर्जना केल्यानंतर सभोवार सर्व सभ्य धिक्कार करीत असतां, भीष्मद्रोणादि थरकांपून उठले असतां व विदुर एखाद्या प्रेताप्रमाणें निश्चल झाला असतां राजा धृतराष्ट्र आनंदित होऊन विदुराच्या खांद्याला स्पर्श करून त्याला 'काय

जिकले! काय जिकले!' म्हणून एकसारखा विचारीत होता अनायासें एवढी संपत्ति पदरात पडल्याचा आनंद त्या कपटपटु व्यक्तीलाही लपविता आला नाही ज्या चार अधम प्रवृत्तीच्या लोकाना कुलस्त्री पणाला लावून जिकल्यानंतर लज्जेऐवजी आनद वाटला त्याची गणना करीत असता महाभारतकारानी त्याच्यात धृतराष्ट्राला अग्रस्थान दिले आहे ते म्हणतात —

धृतराष्ट्रस्तु त हृष्ट पर्यपृच्छत्पुन पुन ।
कि जित कि जितमिति ह्याकार नाभ्यरक्षत ।। ४३
जहर्ष कर्णोऽतिभृश सह दु शासनादिभि ।
इतरेषा तु सभ्याना नेत्रेभ्य प्रापतज्जलम् ।। ४४
सौबलस्त्वभिधायैव जितकाशी मदोत्कटः ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ।। ४५

— महाभारत, सभापर्व अध्याय ६५

आनदित झालेला धृतराष्ट्र वारवार पुन पुन्हा "काय जिकले! काय जिकले!!" असे विचारू लागला कर्णाला अत्यत आनद झाला दु शासनादि दुष्ट लोकही आनदित झाले धृतराष्ट्र, दुर्योधन, कर्ण, दु शासन, शकुनि हे दुष्ट लोक सोडून बाकी सर्व सभ्याच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या जिंकण्याचा मद शकुनीला इतका चढला होता की तो वारवार 'जित, जित' अशी गर्जना करीत होता राजा धृतराष्ट्राला या अधर्माने मिळविलेल्या संपत्ती-बद्दल व ती मिळवून भाग्यास चढलेल्या दुर्योधनाबद्दल अत करण-पूर्वकच इतके प्रेम वाटत होते की पाण्डवाविषयीचे त्याचे अतरग फार काळ गुप्त राहू शकले नाही अशुद्ध रक्त रोगाच्या रूपाने केव्हा तरी बाहेर येतेच त्याचप्रमाणे पाण्डव वनात जाऊन थोडे दिवस लोटतात न लोटतात तोच एका प्रसगाने त्याचे खरे अतरग स्पष्टपणे प्रकट झाले झालेला अन्याय केवळ धतराष्ट्राला सावरून धरता येण्यासारखा होता तो त्याने सावरून पुढील अनर्थपात टाळावा म्हणून विदुराने त्याला वारवार विनवणी केली असता धृतराष्ट्राने त्याला उलटे राज्यातून निघून जावयास सांगितले. महाभारतातील वनपर्वात पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे.

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च।
हितं तेषामहितं मामकानामेतत्सर्वं मम नावैति चेतः॥१८
इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम्॥१९
असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः।
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति को न ब्रूयात्समतामन्ववेक्ष्य॥२०
स मां जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि मानं च तेऽहमधिकं धारयामि।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति॥
एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन्॥२२

—महाभारत, वनपर्व अ ४

'विदुरा, तुझीं या प्रकारचीं भाषणें पाण्डव सभेंत नांदत असतां मी जशीं ऐकलीं आहेत त्याचप्रमाणे तुझें आताचेंही भाषण मी ऐकलें. तुझ्या सर्व बोलण्यांत पाण्डवांचें हित व्हावें व माझ्या पुत्राचें मात्र अहित व्हावें अशी प्रबळ इच्छा दिसून येते. त्यावरून तूं माझ्या हिताचा नाहींस ही गोष्ट मला स्पष्टपणें कळून चुकली आहे. पाण्डवांसाठी मी माझ्या पुत्राला कसें टाकणार? पाण्डव जरी एका अर्थानें माझे पुत्रच असले तरीही दुर्योधन माझ्या प्रत्यक्ष शरीरापासून उत्पन्न झालेला आहे. काय वाटेल तें झालें तरी दुसऱ्यासाठी आपला देह टाकावयास कोण सिद्ध होईल? तूं लबाडीनें माझें अहित करूं इच्छीत आहेस. मी मात्र तुझा व्यर्थच मान राखला. तुला वाटलें तर जा, वाटलें तर रहा. कितीही सांत्वन केलें तरी व्यभिचारी स्त्री शेवटी एकनिष्ठ राहूं शकत नाहीं हीच गोष्ट खरी. याप्रमाणें बोलून धृतराष्ट्र अंतःपुरांत निघून गेला.' यामुळें धृतराष्ट्राच्या अंतःकरणावर स्वच्छ प्रकाश पडण्यासारखा आहे. द्यूत काय, पण त्यानंतर झालेलें द्रौपदीचें केशाकर्षण, तिच्या वस्त्रहरणापर्यंत येऊन ठेपलेला प्रसंग, दुर्योधनानें तिला हलकटपणानें डावी मांडी दाखविणें इत्यादि सर्व गोष्टी धृतराष्ट्रासमोरच घडत असतात. राजा धृतराष्ट्रानें त्या थांबविण्याचा यत्किंचितही प्रयत्न केला नाहीं. हे सर्व अधमपणाचे प्रकार थांबविणें केवळ त्याच्या एकट्याच्या अधीन होतें. तरीही ते मुळीच न थांबवितां त्यानें

उलट आसुरी आनदाने ते तसेच चालू दिले शेवटीही ते जर केवळ त्याच्याच आज्ञेवरून थावले आहेत तर आधीही ते त्याच्याच आज्ञेने थावले असते पण त्याने ते थाबविलेले नाहीत त्यावरून दुर्योधनाइतकाच त्याला आसुरी आनद वाटत होता ही गोष्ट निश्चित आहे शेवटी गाधारी ज्या वेळी अत पुरातून बाहेर आली व तिने राजाची कानउघाडणी केली तेव्हाच काय ते हे प्रकार थावले महाभारतात असे वर्णन आहे की —

ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वास्तमुत्पात घोरमालक्ष्य राज्ञे।
निवेदयामासतुरार्तवत्तदा ततो राजा वाक्यमिद बभाषे ॥ २४

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७१

नतर गान्धारी व विदुर यानी नाना प्रकारचे उत्पात पाहून राजा धृतराष्ट्राची आर्ततेने जेव्हा विनवणी केली त्या वेळी त्याने दुर्योधनाला उद्देशून आज्ञा करून ते प्रकार थावविले पुढे आपल्या औदार्याच्या प्रदर्शनाच्या सोगात त्याने पाडवाना त्याचे सर्वस्व दिले तरी त्यात त्याची झालेली चूक दुर्योधनाने त्याला दाखवून देताच त्याने पुनश्च पाण्डवाना द्यूतार्थ आव्हान करून सर्वाच्या इच्छाविरुद्ध दुसरे द्यूत घडवून आणले व त्याना देशोधडीला लावले

अकामाना च सर्वेषा सुहृदामर्थदर्शिनाम्।
अकरोपाण्डवाह्वान धृतराष्ट्र सुतप्रिय ॥ २७

—महाभारत, सभापर्व अ ७४

धृतराष्ट्राचा मुत्सद्दीपणा

राजा धृतराष्ट्र ह्या केवढा सूक्ष्म बुद्धीचा मुत्सद्दी व चाणाक्ष पुरुष होता, याचे पुरावे महाभारताच्या उद्योगपर्वात ठिकठिकाणी आढळत आहेत त्यातील एक पुरावा म्हणजे 'द्रुपद' पुरोहिताचे दौत्य प्रकरण होय राजसत्ता जेव्हा एकमेकाकडे दूत पाठवीत असतात तेव्हा तो नेहमीच बुद्धिमान् व दीर्घदर्शी मनुष्य पाठविला जातो, व त्याच्याकडून उघड दौत्यापेक्षाही वेगळीच कामे करून घ्यावयाची असतात पाण्डव प्रकट झाल्यावर वचनाप्रमाणे राज्याची पहिली मागणी करण्याकरिता द्रुपदाने [पाण्डवाच्या बाजूने आपला अत्यत दीर्घदर्शी प्रतिभेचा पुरोहित कौरवाच्या

राजसभेंत पाठविला. तो पाठविण्याचीं अनेक कारणे होतीं. दौत्यकर्माचा येथे कांहीं एक उपयोग होणार नाही याची पाण्डवपक्षाला पूर्णपणें कल्पना होती. किंबहुना त्याऐवजीं आणखी दुसरी महत्त्वाची कामें साधण्यासाठीच त्या पुरोहिताला पाठविण्यांत आलें होतें. त्याने काय काय करावें हे त्याला समजावून सांगतांना द्रुपद सांगतो.

मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ।
विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ॥ ९
भीष्मद्रोणकृपादीनां भेदं संजनयिष्यति ।
अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ॥ १०
पुनरेकत्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धय. ॥ ११
सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सञ्चयम् ।
निद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने तथा त्वयि ॥ १२

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. ६

'तूं तेथे राहून दुर्योधनाच्या बाजूच्या योद्ध्यांना त्याच्यापासून फोड. विदुर या बाबतींत तुला मदत करील. भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य या सर्वांचीं अंतःकरणें त कौरवांपासून विन्मुख करण्याचा प्रयत्न कर. एकदा योद्धे व अमात्य यांची फळी फुटली म्हणजे स्वाभाविकपणेंच त्यांना एकत्र आणण्यासाठी कौरवांना पुष्कळ प्रयास पडतील व त्यासाठी त्यांना पुष्कळ वेळ खर्ची घालावा लागेल. तेवढ्या अवधींत पाण्डव आपलें सर्व लक्ष केंद्रित करून सैन्याची जमवाजमव व युद्धाला आवश्यक तो द्रव्यसंचय सहज करतील. तुला जितका अधिक विलंब लागेल तितके हें काम अधिक सुकर आहे.' पण इतकें विचक्षण दूत कशासाठी येत असतात व ते आपलें बोलणें कशासाठी लांबवीत असतात याची सूक्ष्मदर्शी धृतराष्ट्राला पूर्णपणें कल्पना होती. म्हणून त्याने द्रुपद पुरोहित येताच त्याला तेथे मुळीच थांबू न देतां तावडतोब त्याची सभेंत भेट घेऊन आपला उलट निरोप घेऊन पाण्डवांकडे त्याला लावून दिलें व द्रुपदाच्या मुत्सद्दीपणावर विजय संपादन केला.

चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्य प्रेषयिष्यामि सञ्जयम् ।
स भवान् प्रतियात्वद्य पाण्डवानेव मा चिरम् ॥ २०

स त सत्कृत्य कौरव्य प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय सञ्जय वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

—महाभारत, उद्योगपर्व अ २१

'आपला निरोप मी ऐकला पूर्ण विचार करून मी पाण्डवाकडे माझा दूत सजयच पाठवितो तुम्ही शक्य तितक्या त्वरेने पाडवाकडे जा याप्रमाणे बोलून त्याने सत्कारपूर्वक द्रुपदाच्या पुरोहिताची बोळवण केली'

धृतराष्ट्राचा पाताळयंत्रीपणा

यानतर धृतराष्ट्राने आपला दूत सजय याला रात्री सुव्यवस्थितपणे पढवून युधिष्ठिराकडे पाठविले युधिष्ठिराच्या धार्मिक मनोवृत्तीचा व दयाशील स्वभावाचा धृतराष्ट्राला इतका परिचय होता की काय बोलले असता त्याचा परिणाम युधिष्ठिरावर होईल या गोष्टीची त्याला पूर्णपणे कल्पना होती पराक्रमाचा दर्प दाखवून पाण्डवाच्यावर काहीही परिणाम व्हावयाचा नाही आपली बाजूच अन्यायाची असल्यामुळे तिला न्यायाचा उजळा देण्याचा काही उपयोग नाही हे धृतराष्ट्राला पूर्णपणे माहीत होते पण त्याबरोबर त्याला हेही माहीत होते की केवळ अगतिक म्हणूनच पाडव युद्ध करीत आहेत वास्तविक सर्व कुळाचा विध्वस करणारे हे युद्ध त्याना मुळीच नको असून कोणत्याही उपायाने ते जितके टळेल तितके त्याना हवेच आहे त्याच्या या ऋजु स्वभावाचा अधिकाधिक लाभ कसा उठविता येईल याचा धृतराष्ट्राने पूर्णपणे विचार केला होता त्या अनुरोधानेच त्याने सजयाला पढवून पाडवाकडे पाठविले सजय शिष्टाई हे महाभारतातील धृतराष्ट्राच्या कौटिल्याचे अद्वितीय उदाहरण आहे सजयाने येऊन युधिष्ठिराला धृतराष्ट्राचा म्हणून जो निरोप सागितला तो अभ्यास करण्यासारखा आहे

संजय म्हणतो :

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नमोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।
सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥४
सर्वैर्धर्मैः समुपेतास्तु पार्थाः सस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले ह्यनृशसा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं सत्त्व हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनबिन्दुवत्तच्छुभ्रे वस्त्रे यद् भवेत् किल्बिषं वः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन् पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं ते वै पुत्रा. सुहृदो बान्धवाश्च ।
उपक्रुष्टं जीवितं सन्त्यजेयुर्यतः कुरूणा नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८
ते चेत् कुरूननुशिष्याय पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य ।
समं वस्तज्जीवित मृत्युना स्याद्यज्जीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९
को ह्येव युष्मान् सह केशवेन सचेकितानान् पार्षतबाहुगुप्तान् ।
ससात्यकीन् विषहेत प्रजेतुं लब्ध्वापि देवान् सचिवान् सहेन्द्रान् ॥१०
को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।
रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् सहभूमिपालैः ॥ ११
महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।
सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥१२
कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।
सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३
कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृञ्जयानाम् ।
न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥१४
प्राणान् दद्याद्याचमानः कुतोऽन्यदेतद्विद्वन् साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. २५

संजय उवाच ।

धर्मनीत्या पाण्डव ते विचेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।
महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं संपश्य त्वं पाण्डव मा व्यनीनशः ॥ १

न चेद्भाग कुरवोऽन्यत्र युद्धात् प्रयच्छेरस्तुभ्यमजातशत्रो ।
भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्य श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
अल्पकाल जीवित यन्मनुष्ये महास्राव नित्यदु ख चल च ।
भूयश्च तद्यशसो नानुरूप तस्मात् पाप पाण्डव मा कृथास्त्वम् ॥ ३
कामा मनुष्य प्रसजन्त एते धर्मस्य ये विघ्नमूल नरेन्द्र ।
पूर्व नरस्तान् मतिमान् प्रणिघ्नन् लोके प्रशसा लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ तामिच्छता बाध्यते धर्म एव ।
धर्म तु य प्रवृणीते स बुद्ध कामे गृध्नो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
धर्म कृत्वा कर्मणा तात मुख्य महाप्रताप सवितेव भाति ।
हीनो हि धर्मेण महीमपीमा लब्ध्वा नर सीदति पापबुद्धि ॥ ६
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्य न वै किञ्चित् क्रियते प्रेत्य कार्यम् ।
कृत त्वया पारलोक्य च कर्म पुण्य महत्सद्भिरतिप्रशस्तम् ॥ १२
तच्चेदेव द्वेषरूपेण पार्था करिष्यध्व कर्म पाप चिराय ।
निवसध्व वर्षपूगान् वनेषु दु ख वास पाण्डवा धर्म एव ॥ १६
अप्रव्रज्ये मा स्म हित्वा पुरस्तादात्माधीन यद्बल ह्येतदासीत् ।
नित्य च वश्या सचिवास्तवेमे जनार्दनो युयुधानश्च वीर ॥ १७
मत्स्यो राजा रुक्मरथ सपुत्र प्रहारिभि सह पुत्रैर्विराट ।
राजानश्च ये विजिता पुरस्तात् त्वामेव ते सश्रयेयु समस्ता ॥ १८
महासहाय प्रतपन् बलस्थ पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान् हनिष्यन् द्विषतो रङ्गमध्ये व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९
बल कस्माद्वर्धयित्वा परस्य निजान् कस्मात् कर्शयित्वा सहायान् ।
निरुष्य कस्माद्वर्षपूगान् वनेषु युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०
अप्राज्ञो वा पाण्डव युध्यमानोऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाऽभ्युपैति ।
प्रज्ञावान् वा बुध्यमानोऽपि धर्म सस्तम्भाद्वा सोपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्म ते धीयते पार्थ बुद्धिर्न सरम्भात् कर्म चकर्थ पापम् ।
अात्थ कि तत्कारण यस्य हेतो प्रज्ञाविरुद्ध कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिज कटुक शीर्षरोगि यशोमुष पापफलोदय वा ।
सता पेय यन्न पिबन्त्यसन्तो मन्यु महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्ध को नु त कामयेत क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगा ।
यत्र भीष्म शातनवो हतः स्याद्यत्र द्रोण सहपुत्रो हत स्यात् ॥ २४

कृप: शल्य: सौमदत्तिर्विकर्णो विविंशति: कर्णदुर्योधनौ च।
एतान् हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्याद्यद्विन्देथारतदनु ब्रूहि पार्थ ॥२५
लब्ध्वाऽपीमां पृथिवीं सागरान्तां जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्या:।
प्रियाप्रिये सुखदुखे च राजन्नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरु त्वम् ॥ २६
अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम्।
अपक्रामे: स्वं प्रदायैव तेषां मा गास्त्वं वै देवयानात् पथोऽद्य ॥२७

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय २७

'राजा धृतराष्ट्राला शांति असावी अशी उत्कट इच्छा आहे. तेवढ्याचसाठीं त्यानें मला येथें पाठविलें. पांडव आणि कौरव या सर्व स्वजनांचें सख्य व्हावें आणि ती गोष्ट पांडवांना रुचावी असें त्याला अंत:करणपूर्वक वाटतें. धर्मनिष्ठा, दयाशीलता, कपटाचा अंत:करणाला स्पर्शही नसणें, उग्रतेचा मुळीच स्पर्श नसणे, अकृत्याबद्दल स्वभावत:च संकोच वाटणें; दानशूरपणा, दृढनिश्चयीपणा, व घरंदाजपणा या बाबतींत पांडव सर्वश्रेष्ठ आहेत असें राजाचें मत आहे. तुमच्याजवळ सैन्यबळ अत्यंत श्रेष्ठ आहे हें खरें, पण सद्गुणांचे तुम्ही आधारस्तंभ असल्यामुळे तुमच्या हातून कोणतेंही हीनपणाचें कार्य होणें ही गोष्ट लोकांच्या दृष्टीनें धक्का देणारी होईल. कौरव जाणूनबुजूनच अधम आहेत. त्यांच्या हातून कोणतेंही हीन कृत्य झालें तरी लोक त्यांना नवी नांवें कोणतीं ठेवणार? मूळच्याच काळ्या कापडावर कितीही काळा रंग ओतला तरी त्याचा डाग कांही पडत नाहीं; पण अतिशय शुभ्र वस्त्रावर बिंदुमात्र जरी डाग पडला तरीदेखील तो उठून दिसल्याखेरीज राहात नाहीं. या न्यायानें तुमच्यासारख्या अतिश्रेष्ठ चारित्र्याच्या धर्माच्या आधारस्तंभांकडून अत्यंत लहान जरी दोष घडला तरी तो लोकांच्या डोळ्यांत भरल्याशिवाय राहणार नाहीं. होणारें युद्ध अत्यंत भीषण आहे. त्यांत सर्वांचाच सर्वनाश होणार आहे. सर्वच कर्तीं पिढी कापली गेल्यावर दुराचार माजेल व त्यांतून नरकगामी अशीं कुकृत्यें उत्पन्न होतील. सर्वनाशाच्या नरकांतच ज्यामुळे जावें लागेल व ज्याच्यांतून मिळणारा जयदेखील पराजयासारखाच आहे तें भयानक कृत्य जाणूनबुजून कोण कशासाठीं करील? ते

लोक जगात धन्य होत की जे या महान् विनाशापासून कौरव कुलाला वाचविण्याचे ज्ञातिकार्य करतील. जे कौरव कुल जगावें म्हणून स्वत:चे जीवितदेखील द्यावयास सिद्ध होतील ते खरोखरी सर्व जगाकडून धन्यतेस पात्र झाल्यावाचून राहणार नाहीत. तुम्ही ज्याना शत्रु समजता ते व तुम्ही एकाच कुलातील आहात त्याना ठार मारून टाकल्यावर तुम्हाला स्वत:लाच त्याच्यावाचून जगणे मृत्यूइतकेच यातनामय व भीषण वाटेल तुमच्या सामर्थ्याची कोण कल्पना करूं शकणार आहे? ज्याच्या बाजूला स्वत श्रीकृष्ण आहे, सात्यकिप्रभृति योद्धे ज्याच्याकडून लढावयास सिद्ध आहेत, धृष्टद्युम्नाने ज्याच्या सरक्षणाचा भार उचलला आहे, त्या तुमच्याशी युद्ध करून महेद्रदेखील आपल्या सर्व देवसैन्यासह यशस्वी होऊं शकणार नाही. त्याचप्रमाणे भीष्म, द्रोण, अश्वत्थामा, कर्ण, शल्य, व कृपाचार्य यानी ज्याचे सरक्षण चालविले आहे असे राजा दुर्योधनाचे अमर्याद सामर्थ्य तरी स्वत:चा नाश ओढवून घेतल्यावाचून कोण धुळीस मिळवू शकेल? म्हणून जय अथवा पराजय मला समानच वाटतात केवळ स्वत:चाच स्वार्थ साधावा म्हणून ज्यात कसल्याही प्रकारचा धर्म नाही असे हे ज्ञातिवधाचे भीषण कार्य अत्यत अधम अशा कुलागारावाचून दुसरा कोण करू शकेल? पाण्डवासारखे धार्मिक व श्रेष्ठ पुरुष हे कार्य करावयास कधीही प्रवृत्त होणार नाहीत म्हणून मी श्रीकृष्ण व पचालाचा वृद्ध राजा द्रुपद या दोघानाही हात जोडून अशी विनति करतो की, कौरव व पाण्डव याचें कल्याण व्हावे म्हणून काय वाटेल ते झाले तरी हा सर्वनाश त्यांनी होऊ देऊ नये. माझी ही विनति श्रीकृष्ण मान्य केल्याखेरीज राहणार नाहीत व अर्जुनही ती मान्य करील असा मला भरवसा आहे. मी सर्वाच्या प्राणाची भिक्षा मागतो जे माझे मत आहे तेंच भीष्मादि सर्वश्रेष्ठ लोकाचेंही मत आहे विशेषत युधिष्ठिराला माझें असे सागणे आहे की तुझी प्रवृत्ति स्वाभाविकच धर्माकडे आहे. लोकही त्यासाठी वारवार तुझी प्रशसा करीत असतात व ती नुसती वरवर नसून अगदी खरी आहे याविषयी मला मुळीच सशय वाटत नाही. म्हणून मी तुलाच असे म्हणूं इच्छितो की

जीवनाचें मूल्य अत्यंत श्रेष्ठ आहे हें ओळखून त्याचा विनाश करूं नकोस. जर कौरव युद्धावांचून तुला तुझा भाग द्यावयास सिद्ध नसतील तर तू खुशाल अंधकवृष्णीच्या राज्यांत भिक्षा मागणें पत्कर. पण युद्ध करून राज्य घेऊं नकोस. यांतच तुझ्यासारख्या धार्मिक प्रवृत्तीच्या महापुरुषाचें कल्याण आहे. आयुष्य अत्यंत चंचल आहे. त्यांतही दुःखाचे प्रसंग अनेक, सुख नेहमींच थोडें. अशा या जीविताच्या विनिमयानें सर्वश्रेष्ठ असें जगत्कल्याणाचें यश संपादन करावयाचें की लोक आपल्याला पापी म्हणतील असें दुष्कृत्य करावयाचें? उपभोगाची इच्छाच मनुष्याचा खरा शत्रु होय. धर्माचें खरें विघ्न तेंच होय. तुला मारावयाचेंच असलें तर त्या इच्छेलाच मारून टाक. जो कोणी विचक्षण मनुष्य या इच्छेलाच मारून टाकतो, त्याच्या कीर्तीचें गायन जगांत सदोदित होत असतें. संपत्तीची तृष्णा हीच या सर्व वाईट गोष्टींची प्रेरक आहे. जो कोणी तिच्या तावडींत सांपडतो त्याचा धर्म ती नष्ट करून टाकते. जो कोणी खरा विचक्षण असतो तो नेहमी धर्मबुद्धीचाच आश्रय करतो. जो उपभोगेच्छेच्या आहारीं जातो तो केवळ हीन म्हणून लोक त्याची निंदा करतात. आपल्या सर्व प्रवृत्ति जो केवळ धर्माच्या अनुरोधानेंच ठेवतो, तो अत्यंत तेजस्वी सूर्याप्रमाणे जगांत झळपतो. जो धर्म मोडून देतो त्याला सर्व पृथ्वी जरी मिळाली तरीही त्याच्या पापबुद्धीमुळे तो नेहमी आंतरिक क्लेशांतच काळ घालवितो. आपण या लोकीं जें कर्म करूं त्याचाच आपल्याला परलोकीं उपयोग होईल. परलोकांत कांही कर्म करावयाचें नसतें. आंजपर्यंत तूं परलोकासाठीं इतकें उत्कृष्ट पुण्यकर्म केलें आहेस की त्यामुळे जगांतील सर्व थोर थोर महात्मेही तुझी प्रशंसा करीत असतात. आज द्वेषाच्या आहारीं जाऊन जर तूं पापकर्म करावयास सिद्ध होशील तर तें अत्यंत वाईट होईल व हेंच जर तुम्हांस करावयाचें असलें तर तेरा वर्षे तुम्हांला वनांत राहावें लागलें ही गोष्ट चांगलीच झाली असें म्हटलें पाहिजे. कारण तेवढीं वर्षे तरी मानव जातीचा विनाश टळला. जर तुला अखेरीस हेंच करावयाचें होतें तर मग तेरा वर्षे तरी धार्मिकतेचें सोंग आणून वनवास

कशाला पत्करलास? आजचे तुझे साहाय्यकारी त्या वेळीही तुझ्या स्वाधीनच होते श्रीकृष्ण, सात्यकि, विराट, द्रुपद हे सर्व मह्न त्या वेळीही तू म्हणशील ते करावयास सिद्ध होते त्याचे साह घेऊन तू त्याच वेळी अर्जुन व श्रीकृष्ण याच्या नेतृत्वाखा दुर्योधनाचा गर्व शस्त्राचा वापर करून का मोडून काढला नाहीस इतके दिवस थाबून दुसऱ्याला आपले बळ वाढविण्याची पूर्णपणे स देऊन, आपल्या साहाय्यकारी लोकाना मनस्ताप देऊन, वर्षेची व वनात कष्ट सहन करून तू आता कशासाठी युद्धघोषणा करी आहेस? आज युद्ध करण्यात शहाणपण, धर्म, लोककल्याण काही नाही हे तुलाही माहीत आहे तुझी बुद्धि अधर्माकडे वळू नये पापकर्म तुझ्या हातून घडू नये असे मला वाटते मदसद्बुद्धील हरताळ फासणारे हे कुकर्म करण्यासाठी तू का प्रवृत्त झालास तेच मला कळत नाही काहीही राग ज्याच्यापासून उत्पन्न होऊ शकत नाही असे सर्वत्र लाभदायक कर्मच मनुष्याने करावे माझे ऐक शील तर तू राग गिळून टाक त्यातच तुझे कल्याण आहे पाप उत्पन्न होणारे असे कर्म महापुरुषाना कधीही आवडत नाही क्षमा व भोग याच्यामध्ये क्षमा श्रेष्ठ होय ज्या कर्मामुळे तुला तुझ आजोबा भीष्म याना ठार मारावे लागेल तुझे गुरु द्रोण याचा त्याच्या पुत्रासहित हत्या करावी लागेल, कृपाचार्य, शल्य, सोमदत्ति विकर्ण, विवशति, कर्ण व दुर्योधन याची हत्या करावी लागेल, त्या कर्मापासून काय सुख उत्पन्न होणार? मनुष्याच्या भाग्यात असते तेच त्याला मिळणार जय, मृत्यु सुखदुःख या गोष्टी केवळ भाग्यानुसारच लाभत असतात साऱ्या समुद्रवलयाकित पृथ्वीचे राज्य जरी तू मिळविलेस तरी या गोष्टी तुला टाळता येणार नाहीत ज्या गोष्टी तुझ्या भाग्यातच नाहीत, त्या काय वाटल ते केलेस तरी कशा मिळणार? म्हणून युद्धाच्या पापकर्मास प्रवृत्त होऊ नकोस जर तुझ्या सल्लागाराच्या अनुरोधाने तू हे कृत्य करावयास प्रवृत्त झाला असशील तर त्याना तू नीट समजावून साग व आजवरचे चारित्र्य ध्यानात घेऊन सद्गतीच्या मार्गापासून स्वतःला भ्रष्ट करून घेऊ नकोस

युधिष्ठिराचें मनोविज्ञान लक्षांत घेतां धृतराष्ट्राने हा किती
जतेने डाव टाकला होता? त्याचे परिणाम श्रीकृष्णांच्या प्रभावी
तमत्त्वाने जरी धृतराष्ट्राला हवे होते तसे घडून आले नाहींत
तें खोलवर रुजलें होतें यांत शंका नाहीं.
कणिकानें उपदेशिलेल्या

> अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनः ।
> लोकान्विश्वासयित्वैव ततो लुम्पेद्यथा वृकः ॥ १९
>
> —महाभारत, आदिपर्व अ. १८०

ा तत्त्वाचा संजयशिष्टाईइतका परिपूर्ण आविष्कार अन्यत्र
ास पडणें दुरापास्त आहे. युधिष्ठिराची विशिष्ट धार्मिक
वृत्ति व दयाबुद्धि ध्यानांत घेऊनच धृतराष्ट्राने हा प्रयोग
त्यावर केलेला होता. केवळ भगवान् श्रीकृष्णांच्या उपस्थिती-
व प्रभावी विभूतिमत्त्वामुळेंच त्याचा डाव यशस्वी होऊ
शें नाही ही गोष्ट वेगळी. युधिष्ठिराला धृतराष्ट्राचें हें कपट
ाडलें नाही असें नाही. तो श्रीकृष्णांना म्हणतो:—

> श्रुतं ते धार्तराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
> एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
> तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
> यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
> अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
> लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
> यत्तद्द्वादशवर्षाणि वनेषु ह्युषिता वयम् ।
> छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
> स्थाता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
> नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
> गृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
> वश्यत्वात् पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
> सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनार्दन ।
> मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः ॥ १२
>
> — महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७२

'हे श्रीकृष्णा ! संजयाच्या तोंडून सपुत्र धृतराष्ट्राचे सर्व विचार आपल्याला कळलेच आहेत. हें धृतराष्ट्राचें मत आहे त्याचें अंतःकरण येथे अगदी उघड झालेले आहे. कारण राजनीतिशास्त्राप्रमाणे जसें धन्याने बोलावयास सांगितलें असेल तसेंच दूताला बोलावें लागतें. जर तो वेगळे बोलला तर त्याला ठार मारतात स्वतःला शोभणार नाहीत असे विचार लोभाविष्ट होऊन पापात्मा धृतराष्ट्र आपल्या अंतःकरणात वागवीत आहे, राज्य मुळीच न देतां त्याला शांतता हवी आहे, व ती आम्ही राखावी अशी त्याची इच्छा आहे. केवळ धृतराष्ट्राच्या आज्ञेसाठी आम्ही बारा वर्षे वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास केला. आम्ही आपले वचन पाळले. पण धृतराष्ट्र कांही आपले वचन पाळावयास सिद्ध नाही धृतराष्ट्र लोभी आहे, तो धर्म पाळू इच्छीत नाही. त्याचा आपल्या मनावर ताबा नाही. पुत्रलोभामुळे मूर्ख दुर्योधनाच्या लहरीनुसार तो वागतो. लोभीपणा, केवळ स्वतःकडेच पाहण्याची वृत्ति या गोष्टीतून त्याचे कपटाचरण जन्म पावलेले आहे व दुर्योधनाचेच तेवढे बरे पाहून तो आमचे मात्र अकल्याण करू इच्छीत आहे'

याप्रमाणे युधिष्ठिराने धृतराष्ट्राची लबाडी पूर्णपणे ओळखली असली तरी त्याच्या मनावर संजयाच्या वाक्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. संजयाच्या वाक्याचे बाण केवळ युधिष्ठिराच्या सात्त्विक मनावरच काय, पण महारथी अर्जुनाच्याहि मनावर परिणाम केल्यावाचून राहिले नाहीत असे श्रीमत् भगवत्गीतेच्या प्रथमाध्यायातील अर्जुनाच्या विलपनावरूनहि दिसते. तो म्हणतो :

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।। २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।। २९
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।।३३
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्नु महीकृते ।। ३५

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।। ३६
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ।। ३८
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।। ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणय ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ।। ४६,

—महाभारत, भीष्मपर्व अ. २५

'हे श्रीकृष्णा! माझे सगळे स्वजन न युद्धार्थ उपस्थित असलेले पाहून माझ्या अंगाला कांपरें भरलें आहे व तोंड कोरडें पडलें आहे. यांच्यासाठी म्हणून राज्य, भोग व सुख यांची इच्छा करावयाची ते सगळे हे लोक धनाचा व प्राणांचा परित्याग करून आमच्याशीं युद्ध करावयास ठाकले आहेत. त्रैलोक्याचें राज्य जरी मिळत असलें तरीहि मी यांना मारणार नाही, मग पृथ्वीवरच्या राज्याची कथा काय? हे लोक मला मारीत असले तरीहि मी त्यांना मारणार नाही. यांना मारून आम्हांला काय आनंद मिळणार आहे? उलट या आततायीना मारल्यामुळे आम्हांला पाप मात्र लागेल. हे लोभाविष्ट झाल्यामुळे मित्रद्रोह व कुलक्षय हें केवढें मोठें पाप आहे याची यांना कल्पना नाही. पण आम्हांला ती कल्पना न ठेवून कसें चालेल. केवळ राज्यसुखाच्या लोभानें स्वजनांनाच ठार मारण्याची सद्धता करण्यांत आम्ही केवढें मोठें पापकृत्य करावयास उद्युक्त झालों होतों. मी हातात शस्त्र घेणार नाही. प्रतिकार करणार नाही. अशा स्थितीतहि या कौरवांनी मला ठार मारलें तरीहि माझी हरकत नाही.'

संजय तरी यापेक्षां वेगळें काय सांगत होता? श्रीकृष्णामुळेच धृतराष्ट्राचा हा डाव फसल्यानंतर शिष्टाईच्या वेळीं पुनश्च श्रीकृष्ण येणार आहेत हें ऐकून लोभानें त्यांना पाण्डवांपासून फोडण्याचा अथवा नाना प्रकारच्या उपायांनी त्यांना ताब्यांत घेण्याचा धृतराष्ट्रानें प्रयत्न केला. पण श्रीकृष्ण या सर्व गोष्टी ओळखूनच

असल्यामुळे ते काही त्याच्या कोणत्याहि प्रलोभनाला बळी पडले नाहीत किंवा त्याच्या कपटजालात सापडू शकले नाहीत त्याच्या उद्‌गारावरून ही गोष्ट सहसा त्याच्या अमात्याच्या, ध्यानात येऊ शकली नाही तरी विदुराने ती गोष्ट अखेरीस ओळखलीच श्रीकृष्ण येणार आहेत हे ऐकून धृतराष्ट्र म्हणतो

एकवर्णै सुक्लृप्ताङ्गैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमै ।
चतुर्युक्तान् रथास्तस्मै रौक्मान् दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान् मातङ्गानीषादन्तान् प्रहारिण ।
अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७
दासीनामप्रजाताना शुभाना रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावताम् ॥ ८
आविक च सुखस्पर्श पार्वतीयैरुपाहृनम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनाना सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशव ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणि ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशव ॥ ११
एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्त दास्ये तस्मै तदप्यहम् १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्त पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्य दास्याम्यह सदा ॥ १३
स्वलङ्कृताश्च कल्याण्य पादैरेव सहस्रश ।
वारमुख्या महाभाग प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि या काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टु कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृता ॥१६
दु शासनस्य च गृह दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
तदद्य नियता क्षिप्र सुसमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९
सर्वमस्मिन् गृहे रत्न मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हति वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसशयम् ॥ २१

—महाभारत, उद्योगपर्व अ ८६

' मी कृष्णाला बाल्हिकदेशांत जन्म पावलेले, एकाच रंगाचे, सर्व अलंकार अंगावर घातलेले, असे चार चार घोडे एकेकाला जुंपलेले सुवर्णाचे सोळा रथ देईन. उत्कृष्ट असे आठ हत्ती मी त्याला अर्पण करीन. प्रत्येक हत्तीच्या मागें आठ आठ अनुचर असतील. सोन्याचे अलंकार अंगावर घातलेल्या तरुण, प्रसूत न झालेल्या अशा शंभर दासी मी श्रीकृष्णाला देईन. उत्कृष्ट प्रकारचीं हजारों वस्त्रें व चीन देशांत उत्पन्न झालेलीं सहस्त्रावधि अजिनें मी श्रीकृष्णांना देईन. दिवसरात्र आपल्या तेजानें तळपणारा असा हा माझ्या जवळचा उत्कृष्ट मणि (रत्न) मी कृष्णाला देईन. तोच ही गोष्ट घ्यावयास योग्य आहे. एकाच दिवसांत चौदा योजनें जाऊं शकणाऱ्या अश्वतरींनी युक्त असें वाहन मी श्रीकृष्णाला देईन. त्याच्याबरोबर जितकीं माणसें व लोक असतील त्यांना लागणाऱ्या अन्नापेक्षा आठपट अधिक पदार्थ मी त्यांना देईन. उत्कृष्ट अलंकार अंगावर घातलेल्या अतिशय सुंदर अशा सहस्त्रावधि वेश्या श्रीकृष्णांबरोबर राहतील. दुर्योधनापेक्षाही दुःशासनाचा प्रासाद अधिक उत्कृष्ट आहे. तो अधिक अलंकृत व सुशोभित करा व तेथेच श्रीकृष्णांना उतरवा. माझ्या दुर्योधनाच्या घरचीं जेवढीं रत्नें असतील तेवढीं तेथें नेऊन भरा. श्रीकृष्णाची ज्याच्यावर दृष्टि पडेल व त्याला जें आवडेल तें त्याला खुशाल द्या.' त्याच्या या सूचनांत असलेलें कपटजाल विदुरानें ओळखलें व त्याला स्वच्छ शब्दांत असें सांगितलें कीः--

मायया सत्यमेवैतच्छचैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि त्वन्मतं राजन् गूढं बाह्येन कर्मणा ॥
पञ्च पञ्चैव लिप्स्यन्ति ग्रामकान् पाण्डवा न
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छर्म न करि
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनञ्जयात् कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥

— त्याच

असल्यामुळे ते कांही त्याच्या कोणत्याहि प्रलोभनाला बळी पडले नाहीत किंवा त्याच्या कपटजालात सापडू शकले नाहीत. त्याच्या उद्गारावरून ही गोष्ट सहसा त्याच्या अमात्यांच्या ध्यानात येऊं शकली नाही तरी विदुराने ती गोष्ट अगदीच ओळखली. श्रीकृष्ण येणार आहेत हें ऐकून धृतराष्ट्र म्हणतो

एकवर्णैः सुकृष्णांगैर्बाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान् रथान्स्मै रौक्मान् दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान् मातङ्गानीषादन्तान् प्रहारिणः ।
अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावताम् ॥ ८
आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशव ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशव ॥ ११
एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागाः प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥१६
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हति वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ८६

'मी कृष्णाला वाह्लिकदेशांत जन्म पावलेले, एकाच रंगाचे, सर्व अलंकार अंगावर घातलेले, असे चार चार घोडे एकेकाला जुंपलेले सुवर्णाचे सोळा रथ देईन. उत्कृष्ट असे आठ हत्ती मी त्याला अर्पण करीन. प्रत्येक हत्तीच्या मागें आठ आठ अनुचर असतील. सोन्याचे अलंकार अंगावर घातलेल्या तरुण, प्रसूत न झालेल्या अशा शंभर दासी मी श्रीकृष्णाला देईन. उत्कृष्ट प्रकारचीं हजारों वस्त्रें व चीन देशांत उत्पन्न झालेलीं सहस्रावधि अजिनें मी श्रीकृष्णांना देईन. दिवसरात्र आपल्या तेजानें तळपणारा असा हा माझ्या जवळचा उत्कृष्ट मणि (रत्न) मी कृष्णाला देईन. तोच ही गोष्ट घ्यावयास योग्य आहे. एकाच दिवसांत चौदा योजनें जाऊं शकणाऱ्या अश्वतरींनी युक्त असें वाहन मी श्रीकृष्णाला देईन. त्याच्याबरोबर जितकीं माणसें व लोक असतील त्यांना लागणाऱ्या अन्नापेक्षा आठपट अधिक पदार्थ मी त्यांना देईन. उत्कृष्ट अलंकार अंगावर घातलेल्या अतिशय सुंदर अशा सहस्रावधि वेश्या श्रीकृष्णांबरोबर राहतील. दुर्योधनापेक्षाही दुःशासनाचा प्रासाद अधिक उत्कृष्ट आहे. तो अधिक अलंकृत व सुशोभित करा व तेथेच श्रीकृष्णांना उतरवा. माझ्या दुर्योधनाच्या घरचीं जेवढीं रत्नें असतील तेवढीं तेथे नेऊन भरा. श्रीकृष्णाची ज्याच्यावर दृष्टि पडेल व त्याला जे आवडेल तें त्याला खुशाल द्या.' त्याच्या या सूचनांत असलेलें,कपटजाल विदुरानें ओळखलें व त्याला स्वच्छ शब्दांत असें सांगितलें कीः––

मायैषा सत्यमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि त्वन्मतं राजन् गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्स्यन्ति ग्रामकान् पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं न करिष्यसि ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनञ्जयात् कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ८७

गल्यामुळे ते कांही त्याच्या कोणत्याहि प्रलोभनाला बळी पडले
हीत किंवा त्याच्या कपटजालात सांपडू शकले नाहीत. त्याच्या
इंगारावरून ही गोष्ट सहसा त्याच्या अमात्यांच्या ध्यानांत येऊं
शकली नाही तरी विदुराने ती गोष्ट अखेरीस ओळखलीच श्री-
कृष्ण येणार आहेत हें ऐकून धृतराष्ट्र म्हणतो

एकवर्णैः सुकृप्ताङ्गैर्वाह्लिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान् दास्यामि षोडश ॥६
नित्यप्रभिन्नान् मातङ्गानीषादन्तान् प्रहारिण ।
अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावताम् ॥ ८
आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशव ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशव ॥ ११
एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।
ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभाग प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥१६
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।
तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हति वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयम् ॥ २१

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ८६

'मी कृष्णाला वाल्हिकदेशांत जन्म पावलेले, एकाच रंगाचे, सर्व अलंकार अंगावर घातलेले, असे चार चार घोडे एकेकाला जुंपलेले सुवर्णाचे सोळा रथ देईन. उत्कृष्ट असे आठ हत्ती मी त्याला अर्पण करीन. प्रत्येक हत्तीच्या मागें आठ आठ अनुचर असतील. सोन्याचे अलंकार अंगावर घातलेल्या तरुण, प्रसूत न झालेल्या अशा शंभर दासी मी श्रीकृष्णाला देईन उत्कृष्ट प्रकारचीं हजारों वस्त्रें व चीन देशांत उत्पन्न झालेलीं सहस्रावधि अजिनें मी श्रीकृष्णांना देईन. दिवसरात्र आपल्या तेजानें तळपणारा असा हा माझ्या जवळचा उत्कृष्ट मणि (रत्न) मी कृष्णाला देईन. तोच हो गोष्ट घ्यावयास योग्य आहे. एकाच दिवसांत चौदा योजनें जाऊं शकणाऱ्या अश्वतरींनी युक्त असें वाहन मी श्रीकृष्णाला देईन. त्याच्याबरोबर जितकीं माणसें व लोक असतील त्यांना लागणाऱ्या अन्नापेक्षा आठपट अधिक पदार्थ मी त्यांना देईन. उत्कृष्ट अलंकार अंगावर घातलेल्या अतिशय सुंदर अशा सहस्रावधि वेश्या श्रीकृष्णांबरोबर राहतील. दुर्योधनापेक्षाही दुःशासनाचा प्रासाद अधिक उत्कृष्ट आहे. तो अधिक अलंकृत व सुशोभित करा व तेथेच श्रीकृष्णांना उतरवा. माझ्या दुर्योधनाच्या घरचीं जेवढीं रत्नें असतील तेवढी तेथे नेऊन भरा. श्रीकृष्णाची ज्याच्यावर दृष्टि पडेल व त्याला जें आवडेल तें त्याला खुशाल द्या.' त्याच्या या सूचनांत असलेले कपटजाल विदुरानें ओळखलें व त्याला स्वच्छ शब्दांत असें सांगितलें कीः--

मायैषा सत्यमेवैतच्छद्मैतद्भूरिदक्षिण ।
जानामि त्वन्मतं राजन् गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्स्यन्ति ग्रामकान् पाण्डवा नृप ।
न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं न करिष्यसि ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेन चाप्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनञ्जयात् कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ८७

' राजन्, हे सर्व कपट आहे. तुझ्या काळ्या अंतःकरणाची मला पूर्ण कल्पना आहे. पाण्डव केवळ पाच गांवे मागतात ती तू त्याना देऊ इच्छीत नाहीस व श्रीकृष्णावर मात्र धनाचा वर्षाव करू इच्छितोस यातील कपट मला स्पष्ट माहीत आहे. पण या उपायानी तुला श्रीकृष्णाला जिंकता येणार नाही अथवा पाण्डवापासून फोडताही येणार नाही. धन, नानाविध उपाय व गर्हणा यानी अर्जुनापासून श्रीकृष्णाला वेगळे करणे अशक्य आहे ' धृतराष्ट्राने केलेली ही सिद्धता दिसते तितकी साधी नाही कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या कूटप्रयोगाचे नीट निरीक्षण केले, कणिकनीति डोळयासमोर ठेविली व विष देण्यापासून तर जाळून मारण्यापर्यंतच्या सर्व प्रकारच्या दुराचाराचा उपयोग करून स्वतःचा स्वार्थ साधणाऱ्या धृतराष्ट्राचा पूर्वेतिहास लक्षात घेतला, तर त्याच्या या प्रयत्नाचे खरे स्वरूप ध्यानात येते. पण श्रीकृष्णानी त्याचा हा पट पार उधळून लावला. त्यानी कौरवाचे भोजन टाळले, त्याचे सत्कार धिक्कारले विदुराच्या घरी रात्र काढली. बरोबर लढवय्ये खदे सैनिक घेऊनच ते आले असल्यामुळे व कृतवर्म्यासारखा त्याचा सामत लक्षावधि यादव सैनिकानिशी आधीच हस्तिनापुरात उपस्थित असल्यामुळे त्याच्या बाबतीत कोणालाही सामर्थ्याचा उपयोग करता येणे शक्य झाले नाही. या गोष्टीचा विशेष विस्तार श्रीकृष्णाच्या व्यक्तिचित्राचे वेळी करता येईल धृतराष्ट्राचे कौटिल्य ध्यानात येण्याकरिताच वरील उल्लेख येथे केला आहे युद्ध ही त्याचीच इच्छा होती, व स्वत.च्या सैन्यसागराच्या भरवशावर आपण युद्ध जिंकू शकू असा त्याला विश्वास वाटत होता यासबधी त्याच्या व दुर्योधनाच्या अनुमानात फारसा फरक नाही. म्हणूनच भीष्मद्रोणानी युद्धाचे भीषण परिणाम व त्यात होणारा स्वतःचा विनाश त्याला सागूनही तो त्याच्याकडे बुद्धिपुरस्सर दुर्लक्ष करी. महाभारतात म्हटले आहे —

अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयो ।
ततः स सञ्जयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवान् ॥ ४७
तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४८

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ४९

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ॥ १
किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठिरः ।
के वाऽस्य भ्रातृपुत्राणां पश्यन्त्याज्ञेप्सवो मुखम् ॥ २

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ५०

भीष्म व द्रोण यांचें कल्याणकारक भाषण दुर्लक्षित करून धृतराष्ट्र जेव्हा संजयाकडेच वळून बोलूं लागला तेव्हाच कौरवांनी आपल्या जीविताची आशा सोडली. तो म्हणाला : आमच्या प्रीतीसाठीं येथे जमलेला हा सेनासागर पाहून युद्धाची इच्छा धरणाऱ्या युधिष्ठिराची काय अवस्था झाली आहे तें मला सांग. त्याच्या लोकांपैकी कोण त्याच्या आज्ञेची वाट पाहत आहेत? कोण या सैन्यसागराचा धाक घेऊन युद्धेच्छेपासून त्याचें निवारण करीत आहेत तें मला सांग. धृतराष्ट्राला निव्वळ पुत्रमोह नसून स्वतःचा राज्यलोभही होता हें आपण पाहिलेंच. पण निव्वळ पुत्रमोह जरी म्हटला तरी त्याच्या कुकृत्याचें समर्थन होऊं शकत नाही. ज्या पुत्रमोहाला कुलस्त्रियांची अब्रू दिसत नाही, धर्म दिसत नाही, केवळ कापटच काय तें समर्थनीय वाटतें, त्याचें अस्तित्व आर्य राष्ट्राच्या उज्ज्वल परंपरेच्या दृष्टीने दूषणीय आहे. आर्यावर्तांत धर्मप्रीत्यर्थ पुत्राचा त्याग करणारे लोक झाले. पुत्रलोभातून मानवराक्षस उत्पन्न होतील तर ते अर्थात् वध्य होत. बापापेक्षा आईला खरें म्हटलें तर हा मोह अधिक असावयास पाहिजे. पण धर्म व कल्याण या दोन्ही दृष्टींनी दुर्योधनाची आई गान्धारी हिने धृतराष्ट्राला असें स्पष्ट सांगितलें होतें की:—

त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः ।
तस्मादयं मद्वचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ॥ ८

—महाभारत, सभापर्व अ. ७५

'तुझ्या पुत्रांना तूंच सन्मार्ग दाखविला पाहिजेस. तुझ्यामुळे त्यांचा विनाश न होवो. मी दुर्योधनाची आई आहे तरीही मी तुला सांगते की तूं या कुलांगाराचा माझ्या वचनासाठी तरी परित्याग कर,' गांधारीच्या या उद्गारांच्या पार्श्वभूमीवर धृतराष्ट्राचें

व्यक्तिचित्र अधिकच हिणकस दिसू लागते त्याच्या या मोहाविष्टते-मुळेच बहुधा महाभारतकारानी त्याला संभवपर्वात गंधर्वांच्या मोहमय सृष्टीचा प्रतिनिधि म्हणून म्हटले असावे तोच सर्व अनर्थाचे खरे मूळ असल्यामुळे भारताच्या उद्योगपर्वात भगवान् श्रीकृष्णानी 'मूल राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी' असे म्हटले आहे श्रीकृष्ण ज्या वेळी भारतीय युद्धानंतर धृतराष्ट्राच्या सांत्वनास्तव हस्तिनापुरात गेले, त्या वेळीही त्यानी साऱ्या अनर्थाबद्दल धृतराष्ट्रावरच दायित्व टाकले आहे. ते म्हणतात :—

त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जित ।
तवापराधान्नृपते सर्व क्षत्र क्षय गतम् ॥ ४५

—महाभारत, शल्यपर्व अ ६३

पाण्डवाच्या प्रथम भेटीच्या वेळी धृतराष्ट्राने रागाने जेव्हा भीमाची लोखंडी प्रतिमा भीम आहे असे समजून चूर्ण केली त्या वेळीही श्रीकृष्णानी त्याला पुनश्च तेच बजावून सांगितले आहे ते म्हणतात —

आत्मापराधादापन्नस्तत्कि भीम जिघासति।
तस्मात् सयच्छ कोप त्व स्वमनुस्मर दुष्कृतम् ॥ ९

— महाभारत, स्त्रीपर्व अ १३

आपल्या स्वतःच्याच अपराधाने तूच ही परिस्थिति ओढवून आणली असता भीमाला ठार मारण्याचा प्रयत्न कशासाठी करीत आहेस? आपल्या दुष्कृत्याचे स्मरण करून स्वतःचा क्रोध तू आवरला पाहिजेस तात्पर्य धृतराष्ट्र हाच महाभारतातील खरा 'खलनायक' असून राज्यसंस्थेच्या अधःपतनाचे चित्र त्याच्या रूपाने महर्षि व्यासानी रेखाटले आहे त्याच्याच जोडीला दुर्योधनाच्या व्यक्तिचित्राचे समालोचन केले म्हणजे या अधःपतनाची खरी कल्पना येते

\+ + +

११. दुर्योधन

दुर्योधनाचें वर्णन करतांना महाभारताच्या आदिपर्वाच्या पहिल्याच अध्यायांत 'दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः।' म्हणजे 'दुर्योधन हा अमर्याद क्रोधाचा प्रचंड वृक्षच होय' असें म्हटलें असून महाभारताच्या उद्योगपर्वांत श्रीकृष्णांच्या त्याच्याविषयीच्या उद्गारांतून याच वाक्याचा पुनरुच्चार झालेला आहे. कमालीचा मत्सर, तीव्र क्रोध, अमर्याद पीळ, अलौकिक ताठपणा, व आत्मगौरवाची अथवा प्रभुत्वाची विलक्षण आकांक्षा हे युवराज दुर्योधनाचे विशेष प्रकृतिधर्म होत. राजा दुर्योधन झालेला अपमान कधीही विसरत नसे व त्यामुळे त्याच्या क्रोधाचें पर्यवसान वाटेल त्या भीषण प्रकारांत सहज होई. लहानपणीं राज्याच्या आकांक्षेचा उदय अंतःकरणांत झालेला नसतांना देखील केवळ लहानपणांतील खेळांच्या स्पर्धेवरून भीमाला विषप्रयोग करण्यापर्यंत त्याची मजल गेल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे.

महाभारतकार म्हणतात :—

जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे।
धार्तराष्ट्रान्भीमसेनः सर्वान्स परिमर्दति॥ १६
एवं स धार्तराष्ट्रांश्च स्पर्धमानो वृकोदरः
अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा॥ २४
ततो बलमतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान्।
भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत्॥ २५
अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः।
मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या स निगृह्यताम्॥ २७
एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्योधनस्तदा।
नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः॥ ३०
ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम्।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया॥ ४५

व्याख्यान ११ वें व १२ वें, दि. ६ व ७ एप्रिल १९५१

स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपम.।
स वाचा मृतकल्पश्च भर्तृवच्च सुहृद्यथा॥ ४६
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत्।
प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं वै दोषमजानता ॥ ४७
प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापावाप्य तत्स्थलम् ॥ ५२
शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहित.।
विषेण च परीताङ्गो निश्चेष्ट पाण्डुनन्दन ॥ ५३
ततो बध्वा लतापाशैर्भीम दुर्योधन स्वयम्।
मृतकल्प तदा वीरं स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ५४

—महाभारत, आदिपर्व अ १२८

'वेग, वृक्षविहरण, भोज्य, धूळ उडविणे इत्यादि सर्व गोष्टीत एकटा भीमसेन धृतराष्ट्राच्या सर्व मुलाची खोडकी जिरवीत असे त्यामुळे स्पर्धेनें भीम धृतराष्ट्राच्या सर्व मुलाना अत्यत अप्रिय झाला अर्थात् त्यांत लहानपणच्या बालिशतेवाचून दुसरें काही नव्हते भीमाचें तें विख्यात बळ पाहून स्पर्धा करणाऱ्या दुर्योधनानें त्याच्याविषयी आपल्या अत करणात दश धरला व कपटाने त्याचा सूड घ्यावयाचें ठरविले. भीम आपल्या तावडीत कसा सापडेल हेच पाहण्याचा तो प्रयत्न करू लागला लहानपणाच्या खेळातील अपमानाने चिडून जाऊन व भीमाच्या सामर्थ्यासमोर आपलें काही चालत नाही हे पाहून त्याने त्याला ठार मारण्याचा निश्चय केला भीमाच्या अन्नात त्याने विष मिसळविले व ते त्याला भरपूर खावयास घातलें त्याचें अंत करण जरी वस्तऱ्याप्रमाणे अत्यत तीक्ष्ण होतें तरीही त्याच्या वाणीत त्या तीक्ष्णतेचा मुळीच अंश नसल्यामुळे भीमाला त्याचा संशय आला नाही. विषाचा प्रभाव भीमावर पडून तेथीलच एका जागी भीम जाऊन झोपला. तो खेळून दमला होता त्यांतच थंड वारा शरीराला झोंबू लागल्यामुळे त्याला झोंप आली. व त्याच वेळी विषाचाही प्रभाव दिसूं लागून त्याच्या हालचाली अगदी बद होऊन गेल्या. एखाद्या मृताप्रमाणे तो निश्चेष्ट पडला आहे असें पाहून स्वत: दुर्योधनाने त्याला लतापाशांनी बांधले व जमिनीवरून पाण्यांत फेकून दिलें.' लहानपणच्या खेळांत जो गृहस्थ

साध्या अपमानाबद्दल दुसऱ्यांना ठार मारावयास उद्युक्त होतो, तो मोठेपणीं त्याच क्रोधामुळे केवढा सूड घेऊं पाहत असेल व खुनशी स्वभाव व्यक्त करीत असेल हें सांगावयास नकोच. पाण्डवांना द्यूतांत जिकून त्यांची संपत्ति गिळंकृत केल्यानंतर त्यांची एकवस्त्रा व रजस्वला पत्नी द्रौपदी तिची विटंबना करावयास तो कां धजला असेल? मर्यादातीत क्रोधाचा व दंश घेऊन सूड घेण्याचा त्याचा हा स्थायीभावच पांडव व द्रौपदी यांची माणुसकीविरहित अप्रतिष्ठा करावयास कारणीभूत झाला. पाण्डवांच्या राजसूय यज्ञांत तो उपस्थित असतां मयसभेंत त्याची जी फजिती झाली तिचा त्याने घेतलेला सूड म्हणजेच सभापर्वांतील पांडवांच्या अप्रतिष्ठेचें गर्ह्य प्रकरण होय. मयसभेंत त्याच्या अनभिज्ञतेला लोक जे सहज हसले तें त्याच्या अंतःकरणांत किती खोलवर रुजून बसले होतें याचें त्याने स्वतःच पुढीलप्रमाणे वर्णन केलें आहे :—

कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २५
वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ।
शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २६
तत्र स्म यदि शक्तः स्यां पातयेहं वृकोदरम् ।
यदि कुर्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ॥ २७
शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यान्नात्र संशयः ।
सपत्नेनावहासो मे स मां दहति भारत ॥ २८
पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ।
मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ २९
तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सुस्वरम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३०
क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किंकरा राजनोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखं परं मम ॥ ३१
प्रलम्भं च शृणुष्वान्यद् वदतो मे नराधिप ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटे नास्मि वीक्षतः ॥ ३२

तत्र मा यमजौ दूरादालोक्याभिहृत तदा ।
बाहुभि परिगृह्णीता शोचन्तौ सहितावुभौ ॥ ३३
उवाच सहदेवस्तु तत्र मा विस्मयन्निव ।
इद द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुन पुन ॥ ३४

— महाभारत सभापर्व अ ५०

'त्या ठिकाणी मयासुराने विद्रुमरोवरावरील रत्नानी निर्माण केलेली व स्फटिकाचा भरपूर उपयोग करण्यात आलेली अशा प्रकारची एक जागा होती मला ती पाण्याने काठोकाठ भरलेली पुष्करिणी आहे असेच वाटले मी आधीच शत्रूची विशेष प्रकारची समृद्धि पाहून भान हरपलो होतो अशा स्थितीत वस्त्रें भिजू नयेत म्हणून मी माझी वस्त्रे मावरून चालू लागलो तेव्हा भीम माझ्या-कडे पाहून जोराने हसला जर माझ्यात सामर्थ्य असते तर मी भीमाला ठार मारले असते पण जर मी तसे केले असते तर शिशु-पालासारखीच माझीहि गति झाली असती यात मला मशय नाही सपत्नानी हा जो माझा उपहास केला तो माझे अत.करण जाळीत आहे त्यानतर त्या सभेंत एक कमले प्रफुल्लित झालेली जलाश-याची जागा होती मला तेथे पाण्याऐवजी भूमीच आहे असे वाटले व मी त्या पाण्यात पडलो ते पाहून अर्जुनासहित श्रीकृष्ण तर जोरजोराने हसलेच, पण जमलेल्या सर्व स्त्रियासहित द्रौपदीहि हसली त्याची माझ्या अत करणात जखम झाली आहे माझी वस्त्रें भिजली होती, राजाने सागितल्यावरून सेवकानी मला दुसरी वस्त्र आणून दिली त्यामुळे माझें दु ख अधिकच भडकले दु खाने व सनापाने मी त्या सभेच्या बाहेर जाऊ लागलो समोर होती भिंत मला वाटले दार आहे म्हणून मी वेगाने तेथून जाऊ लागलो असता माझें कपाळ त्या भिंतीवर आपटले नकुल-सहदेवानी दुरून माझी ती अवस्था पाहिली व खेद करीत आपल्या बाहूनी त्यानी मला सावरून धरले सहदेवाने मला विस्मयचकित होऊन, हे दार आहे येथून बाहेर जा असे वारवार म्हटले भीमाने तर 'हे धृतराष्ट्रा-त्मजा, नीट दाराने बाहेर जा' असे म्हणून मला दार दाखविले वास्तविक दुर्योधन ज्या मडळीत मयसभेत होता ती सर्व नात्याने

त्याच्या बरोबरीची, व योग्यतेने त्याच्याहून अणुमात्रहि हीन नसलेली अशीच मंडळी होती. अशा मंडळींत नको तेथे जर अज्ञानत: कोणाची फजिती झाली तर हास्यविनोद नेहमीच चालतो. तो कोणी मनाला लावून घेत नाही. द्रौपदी ही दुर्योधनाची भावजय तर भगवान् श्रीकृष्ण हे एका अर्थाने त्याचे मेव्हणे होते. त्यानेच वेंधळेपणाने लोकांनी आपल्याला हसावें असा प्रसंग उत्पन्न केल्यानंतर जी माणसें नात्यानेच त्याची थट्टा करूं शकत होती तीं हसलीं असलीं व त्याच्या बरोबरीच्या लोकांनी त्याची थट्टा केली असली तर त्यांत दंश धरून सूड घेण्यासारखें काय आहे? पण जाणून बुजून लहानपणापासूनच साध्या खेळांतील अपमानाचादेखील जीवघेऊ सूड घेईपर्यंत ज्याचा नैसर्गिक स्वभाव अमर्याद क्रोधाचाच आहे त्या व्यक्तीने प्रौढपणीं स्वत:चे शत्रु म्हणून ठरविलेल्या व त्यांच्या विनाशाचीं स्वप्नें सतत पाहत बसलेल्या अवस्थेत त्यांच्या साध्या थट्टेचा विपर्यास करणें व ते आपल्या हातीं येतांच सगळ्या प्रकारचीं धर्मबंधनें विसरून त्यांच्या घोर विडंबनास प्रवृत्त होणें ही गोष्ट आश्चर्याची नाही. त्याने पाण्डवांचा दंश धरून व त्यांचा पक्षपात करणाऱ्या विदुराचाहि दंश धरून द्रौपदी जिंकली जातांच द्यूताच्या शेवटीं मयसभेत ती हसल्याबद्दल तिला प्रायश्चित्त देण्यासाठी भरसभेत तिला दासी म्हणून घेऊन येण्याची आज्ञा केली. तो म्हणतो :

एहि क्षत्त द्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्यां संमतां पाण्डवानाम् ।
संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रं तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥१

महाभारत, सभापर्व अ. ६६

'हे विदुरा! पाण्डवांची प्रिय भार्या जी द्रौपदी तिला येथे घेऊन ये. तिने येथे शीघ्र येऊन अन्यदासींसहित झाडलोटीची कामें केलीं पाहिजेत. तिला शील कसलें आलें आहे?' विदुर जाईना तेव्हा त्याने दु:शासनालाच अशी आज्ञा दिली की, तूंच जाऊन द्रौपदीला बलात्काराने येथे घेऊन ये. तो म्हणतो :

दु:शासनैष मम सूतपुत्रो वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेता: ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं किं ते करिष्यन्त्यवशा: सपत्ना: ॥२५

— महाभारत, सभापर्व अ. ६७

'दु शासना! हा मूर्ख भूत भीमाला भीत आहे तूच जाऊन द्रौपदीला बलात्काराने येथे घेऊन ये हे आपले जिकलेले दास झाले आहेत अवश झालेले हे शत्रु आता आपल्याला काय करणार?' कर्णाने द्रौपदीचा केलेला उपहास पाहून त्याने त्यात आनद मानला तिच्या केसाना हिसडे देऊन दु शासन तिची अप्रतिष्ठा करीत असता आपल्या अपमानाचा सूड घेतल्याचे समाधान त्याला लाभत होते इतकेच नव्हे तर जी आपल्याला आपल्या फजितीबद्दल हसली त्या द्रौपदीला दासीपेक्षाहि अधिक छळून एखाद्या शीलभ्रष्ट भोगदासीपेक्षा आपण तिला अधिक महत्त्व देत नाही याचे प्रदर्शन करण्यासाठी भरसभेत वस्त्र वर करून तिला आपली डावी मांडी उघडी करून दाखवावयासहि त्याला लाज वाटली नाही महाभारतात म्हटले आहे —

भीमसेनवच श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
युधिष्ठिरमुवाचेद तूष्णीं भूतमचेतनम् ॥ ८
भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृपशासने ।
प्रश्न ब्रूहि च कृष्णा त्वमजिता यदि मन्यसे ॥ ९
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसन स्वकम् ।
स्मयन्निवैक्ष्य पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहित ॥ १०
कदलीदण्डसदृश सर्वलक्षणसयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकाश वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ ११
अभ्युत्स्मयित्वा राधेय भीममाधर्षयन्निव ।
द्रौपद्या प्रेक्षमाणाया सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ १२

—महाभारत, सभापर्व अ ७१

'भीमसेनाची भाषणे ऐकून अचेतनपणे स्वस्थ बसलेल्या राजा युधिष्ठिराला उद्देशून दुर्योधन म्हणाला 'भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे तुझ्या आज्ञेत आहेत द्रौपदी जित नाही काय ? जर ती जित नाही असे तू समजत असशील तर तसे उत्तर दे ' असे युधिष्ठिराशी बोलून ऐश्वर्याच्या मदाच्या धुदीत येऊन त्याने 'आपले वस्त्र वर केले व केळीच्या खावासारखी सर्व लक्षणानी युक्त, हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे पुष्ट व वज्राप्रमाणे कठीण अशी आपली डावी

मांडी भीमाची धर्षणा करीत व कर्णाला उत्तेजन देत द्रौपदीला दाखविली. साध्या उपहासाच्या मुद्याची मर्यादा तो या अवस्थेपर्यंत नेऊं शकत होता. यावरून त्याचा क्रोधी व दंश ठेवणारा स्वभाव चांगलाच व्यक्त होतो. या विकारातें सांपडल्यावर साध्या माणुसकीच्या मर्यादाही विसरून त्यानें पशूंनाही लाज आणणारें वर्तन केलें आहे. सामान्य व्यक्तीनें अपराध केला तर तिला जो दंड देण्यांत येईल तोच अपराध जर राजसिंहासनावरील व्यक्तीच्या हातून घडला तर तिला सामान्य व्यक्तीहून सहस्रपट अधिक दंड केला पाहिजे असें आर्यांचें दण्डविधान सांगतें हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. दुर्योधनानें केलेला हा अपराध सामान्य माणसाचे बाबतींत देखील वधदंड देण्याच्या योग्यतेचा आहे. मग तो दुर्योधनासारख्या राजपुरुषांनी केल्यास आर्यांच्या दंडविधानशास्त्राच्या दृष्टीने किती भयानक स्वरूपाचा असेल हें सांगावयास नकोच. त्याच्या क्रोधाचें हें भीषण स्वरूप पाहिल्यावर ' मन्युमय महाद्रुम ' हें महाभारतकारांनी त्याला लावलेलें विशेषण किती यथार्थ होतें याची खात्री पटते.

मत्सराची प्रत्यक्ष मूर्ति

क्रोधाप्रमाणेंच दुर्योधन हा मत्सराची केवळ मूर्ति होता. दुसऱ्याचें ऐश्वर्य पाहून तें त्याला हवेंसें तर वाटेच पण कोणत्याही उपायानें तें मिळविण्याची शक्यता नसली तर त्याचें जीवित त्याला अशक्य होऊन जाई. राज्याचे दोन विभाग केल्यानंतर, वास्तविक त्याचा अधिकार असो वा नसो पण त्याच्या इच्छेप्रमाणें वेगळें राज्य त्याला स्वतःला मिळून कुरुपाण्डवांच्या भांडणाचा प्रसंग संपला होता. पण स्वतःच्या व साहाय्यकांच्या कर्तृत्वावर युधिष्ठिरानें केलेला आपल्या राज्याचा विस्तार, मिळविलेलें साम्राज्य व वाढविलेलें अपार वैभव पाहून मत्सराग्नीनें त्याच्या अंतःकरणांत पेट घेतला. तो इतका की जर कोणत्याही उपायानें पाण्डवांचें तें ऐश्वर्य त्याला न मिळालें तर जिवंत राहणें देखील त्याला अशक्य होऊन बसलें. शकुनीला तो म्हणतो.

श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।
अमर्षवशमापन्नो दह्यामि न तथोचितः ॥ २९
एवं स निश्चयं कृत्वा ततो वचनमब्रवीत् ।
पुनर्गान्धारनृपतिं दह्यमान इवाग्निना ॥ ३०
वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम् ।
अपो वापि प्रवेक्ष्यामि नहि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ३१

—महाभारत सभापर्व अ ४७

'पाण्डवांची देदीप्यमान संपत्ति पाहून माझे अंतःकरण जळून गेले आहे. अशा स्थितीत मी जगू शकत नाही. अग्नीत जळून जावे, पाण्यात उडी घेऊन जीव द्यावा, अथवा विष भक्षण करावे पण जगू नये असे मला वाटू लागले आहे. मी तसे केल्यावाचून राहणार नाही.' पुन्हा राजा धृतराष्ट्राजवळ पाण्डवांच्या ऐश्वर्याचे वर्णन करून तो हीच गोष्ट स्पष्टपणे मागतो.

अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन्पापपूरुषः ।
नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १७
न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणी विभो ।
ज्वलितामिव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ १८
सर्वां च पृथिवीं चैव युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद् ब्रवीमि ते ॥ १९

—महाभारत, सभापर्व अ ५०

'मी खातो, पितो, व एखाद्या अधम पुरुषाप्रमाणे सर्व व्यवहार करतो. पण जो मनुष्य दुसऱ्याच्या संपत्तीचा हेवा करीत नाही व त्यामुळे आपण संपत्तिमान् व्हावे असे ज्याला वाटत नाही तो केवळ अधम होय. हे राजेंद्र धृतराष्ट्रा! स्वाधीन असलेल्या सामान्य राज्यलक्ष्मीने माझे आता समाधान होत नाही. पांडवांची देदीप्यमान संपत्ति मी पाहिली आहे व त्यामुळेच माझ्या अंतःकरणात वेदना होत आहेत. युधिष्ठिराच्या ताब्यात सर्व पृथ्वी आली तरीही मी जिवंत राहावे याचेच मला अत्यंत दुःख होत आहे.' त्याच्या मर्यादातीत अमर्षाचे व त्याच स्थितीत अपमानित झाला तर अतिशय संतापाने जीव देण्याच्या प्रवृत्तीचे अत्यंत मोठे प्रत्यंतर

घोषयात्रेच्या प्रसंगी घडलें आहे. पांडव द्वैतवनात राहत असतां आपलें ऐश्वर्य दाखवून त्यांचा अपमान व उपहास करावा या बुद्धीने दुर्योधन आपल्या सर्व सेनेसह व ऐश्वर्यासह घोषयात्रेच्या निमित्ताने तेथे गेला. पण नियतीच्या प्रभावाने त्याने पांडवांचा उपहास करण्याऐवजी पांडवांनी त्याचा उपहास करावा अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली. चित्रसेन गंधर्वाने त्याचा पराभव केला, त्याचे सहकारी त्याला सोडून निघून गेले व शेवटीं गंधर्वांनी त्याला जिंकून जिवंतपणें स्वर्गयात्रा घडवावयाचा प्रसंग आणल्यावर युधिष्ठिराच्या आज्ञेवरून पांडवांनीच त्याची सुटका केली. ज्यांचा आपण उपहास करावयास गेलों त्यांनीच आपणांस शेवटी जीवदान दिलें या कल्पनेचेंच त्याला इतकें दुःख झाले की त्याला जिवंतच राहावेंसें वाटेना. तो कर्णाला म्हणू लागला:—

स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ६
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतःपरम् ।
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ॥ ७
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् ।
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीरवधं तस्मिन् महारणे ॥ ८
श्रेयस्तद् भविता मह्यं नैवंभूतस्य जीवितम् ।
अभूद्यश. पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ॥ ९
प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ।
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः॥ १०
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान्।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १२
न ह्यहं सम्प्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदा मानकृत् तथा ॥ १३
स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः ॥ १४
अहो नाहमिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १५

तस्मात् प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।
चेतयानो हि को जीवेत् कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृत ॥ २०
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जित ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षित ॥ २१

वैशम्पायन उवाच ।
एव चिन्तापरिगतो दु शासनमथाब्रवीत् ।
दु शासन निबोधेद वचन मम भारत ॥ २२
प्रतीच्छ त्व मया दत्तमभिषेक नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवी स्फीता कर्णसौबलपालिताम् ॥२३
— महाभारत, वनपर्व अ २४९

'स्त्रियाच्या समक्ष मी दीन होऊन शत्रूच्या तावडीत सापडलो. त्यानी मला बाधले युधिष्ठिराच्या लोकानी मला सोडवून त्याच्या स्वाधीन केले याच्या इतके दु सप्रत दुसरे काही असेल काय! मी पूर्वी जिकलेले जे माझे शत्रु व मी ज्याचा नेहमीचाच शत्रु त्यानी माझी सुटका करावी व त्यानीच मला जीवदान द्यावे, याच्या इतकी दु खाची दुसरी कोणती गोष्ट आहे? यापेक्षा गधर्वाशी झालेल्या युद्धात माझा वध झाला असता तरी मला अधिक बरे वाटले असते रणात शत्रूशी सग्राम करीत मी वध पावल्याने शूर म्हणून माझी कीर्ति झाली असती व पुण्यवताना मिळतात ते लोक मला मिळाले असते आता मला हे अपमानित तोड घेऊन हस्तिनापुरात जाण्याची इच्छा नाही मी येथेच प्रायोपवेशन करून मरावयाचे ठरविले आहे कर्णप्रभृति माझे सुहृद व बधुजन यानी दु शासनाला पुढे घालून परत जावे शत्रूचा अपमान व मित्राचा सन्मान करणारा मी आज शत्रूकडून अपमानित झालेल्या अवस्थेत कधीही हस्तिनापुरात येणार नाही आज माझी अवस्था मित्राना शोककारक व शत्रूना हर्षप्रद झालेली आहे स्वत च्याच दुर्बुद्धीमुळे मोहात सापडून अपमानित अवस्था मी प्राप्त करून घेतली आहे. शत्रूनी ज्याला जीवनदान दिले असा मी जिवत कसा राहणार? प्रायोपवेशन करून मी जीविताचा अत करावयाचे निश्चित केले आहे मी अत्यत मानी असताना आज पराक्रमहीन ठरलो.

शत्रूकडून अपमानित झालों. आपल्या अमोघ पराक्रमाच्या जाणिवेने पाण्डवांनीं तुच्छबुद्धीने माझ्याकडे पाहिलें. शत्रूकडून ज्याची ही अवस्था झाली असा कोणता तेजस्वी पुरुष जिवंत राहण्याची इच्छा करील?' पुढें चिंतेंत निमग्न होऊन दुर्योधन दुःशासनाला म्हणाला की,'मी तुला हें राज्य देतों. तूं स्वतःला अभिषेक करून घे व कौरवांचा राजा हो व कर्णशकुनींनीं पाळलेल्या या राज्याचें संरक्षण कर.' तात्पर्य अमर्याद क्रोध, अमर्याद अमर्ष हे दुर्योधनाचे स्थायी भाव होते.

अलीकडे पतितपरावर्तनाची व पतितोद्धाराची एक वाङ्मयीन चळवळ निघालेली आहे. इतिहासाच्या ओघांत जे जे पतित म्हणून ठरतात अथवा ठरले आहेत ते ते सर्व अत्यंत थोर पुरुष होते, व जे पुण्यश्लोक म्हणून ठरले तेच त्यांच्यापेक्षा हीन होते हें दाखविण्याचा त्या चळवळीचा हेतु आहे. त्याचें एक प्रात्यक्षिक नारायणराव पेशवे यांचा खून की आत्महत्या? या प्रचंड भारुडाच्या रूपाने विचक्षण महाराष्ट्रीयांच्या प्रत्ययास आलेंच आहे पतितपरावर्तनाच्या व पतितोद्धाराच्या या चळवळीने सम्राट् दुर्योधनालाही हात दिलेला आहे. त्या दृष्टीने दुर्योधनाच्या स्वभावविशेषांतील क्रोध व अमर्ष या दोन गोष्टी ध्यानांत धरून ज्या कांही चांगल्या वा वाईट गोष्टी दृष्टोत्पत्तीस येतात त्यांचें निरीक्षण करणें बोधप्रद ठरेल तसेंच त्याची स्वतःचीही या बाबतींत एक विचारसरणी आहे, तीही त्याचें व्यक्तिचित्र समजण्याच्या दृष्टीने ध्यानांत घेणें अवश्य आहे. वास्तविक राजा धृतराष्ट्र हा अंध असल्यामुळे तत्कालीन नियमानुसार त्याचा राज्यावरील अधिकार संपला होता. तथापि बाप अंधळा असल्यामुळे त्याचा राज्याधिकार नष्ट झाला तरी आपण सर्व दृष्टींनी योग्य असतां आपल्याला राज्य कां मिळूं नये असें दुर्योधनाला वाटत होतें. व जर पाण्डूचें राज्य म्हणून त्याचा ज्येष्ठ पुत्र युधिष्ठिर याला राज्य प्राप्त झालें तर तें पुढे त्याच्या मुलाला प्राप्त होईल, आपण कधीच राजे होणार नाही अशी त्याला भीति वाटत होती. हीच त्याची विचारसरणी होती. त्याच्या बाजूचें हें समर्थन त्याच्याच तोंडून महर्षि व्यासांनी आदिपर्वांत वदविलें आहे.

श्रुता मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः ।
त्वामनादृत्य भीष्मं च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ ३२
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभुक्षति ।
अस्माकं तु परां पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ ३३
पितृतः प्राप्तवान्राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा ।
त्वमन्धगुणसंयोगात्प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ ३४
स एव पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापरः ॥ ३५
ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि ।
अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ ३६
सततं निरयं प्राप्ताः परपिण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राजंस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ३७
यदि त्वं हि पुरा राजन्निदं राज्यमवाप्तवान् ।
ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ ३८

— महाभारत, आदिपर्व अ. १४१

' दुर्योधन धृतराष्ट्राला म्हणतो : प्रजाजनांच्या तोंडून मी पुष्कळ आपल्याला अमंगलकारक अशा गोष्टी ऐकल्या. आपला व भीष्माचा अनादर करून पाण्डव राजा व्हावा अशी ते इच्छा करीत आहेत. भीष्म त्यांच्या दृढनिश्चयानुसार कधीच राज्य घेणार नाहीत. आम्हाला मात्र संकटात टाकण्याची प्रजाजनांची इच्छा आहे. स्वतःच्या गुणांनी पाण्डूने या राज्याचे स्वामित्व मिळविले व आपण अंध असल्यामुळे ते आपल्याला मिळाले नाही. जर हे राज्य पाण्डूचे म्हणून युधिष्ठिराला मिळाले तर त्याच्यानंतर ते त्याच्या मुलाला मिळणार व त्यानंतरही ते त्याच्याच मुलाला मिळून युधिष्ठिराचा वंश हाच राज्याचा स्वामी होऊन बसणार ही गोष्ट निश्चित आहे. याचा अर्थ आमचा काही एक अपराध नसताना आम्ही आमच्या पुत्रपौत्रांसहित राज्याला आचवलो ही गोष्ट उघड आहे. याप्रमाणे एकदा आम्ही राज्याला सदाचे आचवलो म्हणजे लोकांच्या दृष्टीने आम्ही सदाचे हीन ठरलो. दुसऱ्याने दिलेल्या पिण्डावर उपजीविका करणे हाच मग आमचा जीवनाचा मार्ग व नरक हीच आमची गति

आमची अशी अवस्था होणार नाही अशा नीतीचा अवलंब करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे जर पूर्वी हें राज्य आपणांस मिळालें असतें तर तें आम्हांलाही नि:संशय मिळालें असतें.

दुर्योधनाचें हें म्हणणें तत्कालीन सामाजिक दण्डविधानांत बसण्यासारखें नाही. समाजाच्या कल्याणार्थ निर्माण झालेलें राज्ययंत्र कांही विशेष नियमांनुसारच चालतें. त्या नियमांचा परिणाम अधिकांत अधिक लोकांना सुख लाभण्यांत होतो की नाही एवढेंच पाहिलें पाहिजे. कारण दुर्योधनाचेंच तर्कशास्त्र पुढें चालवावयाचें म्हटलें तर फारच अनर्थ उत्पन्न होतो. राजाच्या ज्येष्ठ पुत्राला राज्य मिळावयाचें हा नियम लक्षांत घेतला तर कोणत्याही कारणास्तव कां असेना धृतराष्ट्र हा राजा नाही ही गोष्ट निश्चित ठरल्यावर व या बाबतींतला निर्णय पांडूला राज्य मिळून कसलाही वाद वा संघर्ष न होतां प्रत्यक्ष कार्यवाहीत आल्यानंतर जो राजाच नाही त्याच्या मुलाला राज्य मिळण्याचें कारण काय? बापाच्या अपराधासाठी मी दण्ड कां भोगावा? हें तर्कशास्त्र येथे लागू पडूं शकत नाही. एरव्हीं भीम व अर्जुन हे देखील सहजच असें म्हणूं शकतात की आम्ही आमच्या पराक्रमावर जर हें राज्य मिळविलें व त्याचा विस्तार केला तर तेंच आम्हांला कां मिळूं नये? युधिष्ठिराऐवजी आम्हीच राज्यावर कां बसूं नये? आम्ही मागाहून जन्माला आलों हा कांही आमचा अपराध नव्हे व युधिष्ठिर हा आधीं जन्माला आला ही कांही मोठी कर्तृत्वाची गोष्ट नव्हे. निसर्गानें एक आधी जन्माला आला नि दुसरा मागाहून आला इतकेंच. या तर्कशास्त्राला कांही उत्तर नाही. तरीपण कुळांत भांडणें उत्पन्न होऊन तीं चव्हाट्यावर येऊं नयेत व संघर्षाच्या बीजाचें सदाचें समारोपण होऊं नये म्हणून द्रौपदी स्वयंवरानंतर पाण्डव प्रकट झाल्यावर अर्धें राज्य युधिष्ठिराला व अर्धें दुर्योधनाला देऊन राज्याची फाळणी करण्यांत आली होती. कोणत्याही कारणास्तव असो, दुर्योधनाला एकदा स्वतंत्र राज्य मिळाल्यावर त्यानें तें संतोषानें चालवावयास हवें होतें. अथवा कर्तृत्वानें वाढवावयास हवें होतें. पण तसें कांहीएक न करतां

त्याने पाण्डवानी स्वकर्तृत्वाने वाढविलेले राज्यही पदरात पाडून घेण्यासाठी परस्त्रापहरणाची नीच बुद्धि ठेवून द्यूतासारख्या वाम मार्गाची कास धरली व त्यासाठी सारे सूक्तासूक्त विचार सोडले हे लक्षात घेतले म्हणजे विचारात घेण्यासारखी कोणतीही बाजू त्याला नाही हे स्पष्ट होते एकतर त्याला समर्थनीय अशी काही एक बाजूच नाही व त्यानतर असलीच तर राज्याच्या फाळणीनतर ती सपलेली आहे त्यानतरही युद्धाने त्याने राज्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला असता तर गोष्ट वेगळी होती त्या ऐवजी द्यूतासारख्या वाममार्गाची त्याने कास धरली यात तर त्याने शौर्यप्रधान क्षत्रिय धर्माचाही परित्याग केला अशा स्थितीत त्याचे पुढच्या साम्राज्य-लोभाच्या दृष्टीने काही एक समर्थन असू शकत नाही म्हणूनच त्याला 'पापात्मा व कलीचा अश ही महाभारताने विशेषणे जोडली आहेत

खोलवर विचार करणारा

दुर्योधनाच्या स्वभावविशेषात अत्यत दूरगामीपणाने विचार करणे हाही एक विशेष दृष्टीस पडतो ह्या त्या सूक्तासूक्त मार्गाने राज्य मिळवावयाचे असे ठरल्यावर त्याने त्यासाठी आवश्यक त्या सचिवसस्थेला व पौरजानपदाना आपलेसे करून घ्यावयाचे ठरवून तदनुसार पहिल्यापासूनच धोरण आखले त्यात ऋजुता, सद्गुण व औदार्य याच्या बाबतीत युधिष्ठिरावर मात करणे केवळ अशक्य असल्यामुळे व तो जोवर सतत प्रजाच्या डोळ्यासमोर आहे तोवर त्याच्यासमोर आपला प्रभाव पडणेही अशक्य वाटल्याने बरेच दिवस त्याला राजधानीपासून दूर ठेवणे व त्या अवधीत पौर जान-पद व सचिव सस्था आपलीशी करून घेणे हे दुर्योधनाला आवश्यक वाटले या दृष्टीने त्याने पूर्णपणे विचार केलेला होता, इतकेच नव्हे तर आपल्या राजसभेतील प्रत्येक व्यक्तीचा त्याने आपल्या कर्तृत्वाच्या प्रारभिक अवस्थेतच अतिशय सूक्ष्म अभ्यास केला होता असे त्याच्या उद्गारावरून दिसून येते तो म्हणतो

एवमेतन्मया तात भावित दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतय सर्वा अर्थमानेन पूजिता ॥ १२

छत्वमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ।
अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ १३
स भवान्पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति ।
मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १४
यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन्भविष्यति ।
तदा कुन्तीसहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ १५
मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि स्थितः ।
यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ २०
कृपः शारद्वतश्चैव यत एतौ ततो भवेत् ।
द्रोणं च भागिनेयं च न स त्यक्ष्यति कर्हिचित् ॥ २१
क्षत्ताऽर्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नं संयतः पुरैः ।
न चैकः स समर्थोऽस्मान्पाण्डवार्थेऽधिबाधितुम् ॥ २२
सुविस्रब्धः पाण्डुपुत्रान्सह मात्रा प्रवासय ।
वारणावतमद्यैव यथा यान्ति तथा कुरु ॥ २३
विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २४ आदिपर्व अ. १४२

'मी सर्व गोष्टीचा विचार करून धन व सन्मान समर्पण करून प्रजांना प्रसन्न करून घेतलें आहे. अमात्यसंस्था याच उपायांनी मी माझ्याकडे वळविली आहे. अशा स्थितीत हे सर्व लोक आपल्यालाच साहाय्य करतील असें मला वाटतें. तुम्ही युक्तीने पाण्डवाना वारणावतास पाठवून द्या. ज्या वेळीं माझें राज्य दृढमूल होईल, त्या वेळीं कुन्ती पाण्डवांसह पुनश्च येथे परत येईल. आपल्या सभेतील सर्व लोकांचा मी पूर्ण विचार केला आहे. भीष्म पूर्णपणे पाण्डवांचेही नाहीत व आमचेही नाहीत. दोन्हीकडे त्यांचें सारखेंच प्रेम असल्यामुळे ते मध्यस्थ आहेत असें म्हणावयास हरकत नाही. द्रोणांची तशी चिंता बाळगण्याचें कारण नाही. कारण अश्वत्थामा पूर्णपणें माझ्या बाजूचा आहे व द्रोणांचें पुत्रावर अतोनात प्रेम असल्यामुळें कोणत्याही परिस्थितींत जिकडे अश्वत्थामा तिकडेच द्रोण राहतील यांत कांही शंका नाही. शारद्वत कृपाचार्य हेही अश्वत्थामा व द्रोण यांच्याच बाजूला राहणार.' स्वतःचे मेव्हणे

द्रोण व बहिणीचा मुलगा अश्वत्थामा याचा कोणत्याही परिस्थितीत ते परित्याग करू शकत नाहीत येऊन जाऊन प्रश्न उरला विदुराचा. एकतर तो आमचा सेवक असून उपजीवनार्थ तो आमच्यावर अवलंबून आहे त्याचा ओढा पाण्डवाच्याकडे असला तरी तो प्रच्छन्नपणेच पाण्डवाना साहाय्य करू शकतो एकटा तो पाण्डवाच्या बाजूने आम्हाला त्रास द्यावयास समर्थ नाही म्हणून आपण पाण्डवाना शात मनाने वारणावतास पाठवा व अत करणातील हे शल्य दूर करा

दुर्योधनाच्या या उद्‌गारावरून पहिल्यापासूनच त्याने किती बारकाईने सर्व गोष्टीचा विचार केला होता हे स्पष्ट होते कारस्थानीपणा व स्वत चे उद्दिष्ट प्राप्त करून घेण्यासाठी वाटेल त्या गर्ह्य उपायाचे अवलबन करण्याची त्याच्या मनाची सिद्धता लहानपणापासूनच झालेली होती असे दिसते धृतराष्ट्राच्याही ध्यानात न येऊ देता वारणावतास गेलेल्या पाण्डवाना जाळून मारावे म्हणजे आपल्या राज्यप्राप्तीच्या मार्गात कसलाही अडथळा उरणार नाही असा विचार करूनच त्याने हा बेत केला लाक्षागृह प्रकरण' हा त्याच्या निर्घृण कारस्थानीपणाचा स्पष्ट पुरावाच होय.

निर्घृण कारस्थानीपणा

धृतराष्ट्राने पाण्डवाना वारणावतास जावयाची आज्ञा दिल्यावर महाभारनकार वर्णन करतात --

एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डुपुत्रेषु भारत ।
दुर्योधन पर हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान् ॥ १
स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिव वाक्यमब्रवीत् ॥ २
ममेय वसुसपूर्णा पुरोचन वसुधरा ।
यथेय मम तद्वत्ते स ता रक्षितुमर्हसि ॥ ३
नहि मे कश्चिदन्योस्ति विश्वासिकतरस्त्वया ।
सहायो येन सधाय मन्त्रयेय यथा त्वया ॥ ४
सरक्ष तात मन्त्र च सपत्नाश्च ममोद्धर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५

पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम्।
उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७
तत्र गत्वा चतुःशालं गृह परमसंवृतम्।
नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥ ९
सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय ॥ १०
शणं तैलं घृतं चैव जतु दारूणि चैव हि।
तस्मिन्वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११
यथा च तन्न पश्येरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः।
आग्नेयमिति तत्कार्यमपि चान्येऽपि मानवाः ॥ १२
वेश्मन्येवं कृते तत्र गत्वा तान्परमार्चितान्।
वासयेथाः पाण्डवेयान्कुन्तीं च ससुहृज्जनाम् ॥ १३
आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च।
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता ॥ १४
यथा च तन्न जानन्ति नगरे वारणावते।
तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १५
ज्ञात्वा च तान्सुविश्वस्तान् शयानानकुतोभयान्।
अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥ १६
दह्यमाने स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः।
न गर्हयेयुरस्मान्वै पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४४

'याप्रमाणे राजा धृतराष्ट्राने पाण्डवांना सांगितल्यावर दुरात्मा दुर्योधनाला अत्यंत आनंद झाला. त्याने पुरोचनाला एकान्तीं आणून व आपल्या उजव्या हातांने त्याचा हात धरून असें सांगितलें कीं, हे पुरोचना! ही संपूर्ण धनधान्यासहित पृथ्वी माझी आहे. ती जशी माझी तशीच ती तुझीही आहे. म्हणून तूं तिचें संरक्षण केलें

पाहिजेस तुझ्याहून अधिक विश्वासू असा सहायक मला दुसरा कोणीही दिसत नाही की ज्याच्याशी विचारविनिमय करून मी एखादा बेत ठरवावा मी तुला सागतो तसे कर मात्र आपले हे बोलणे अतिशय गुप्त ठेव. माझ्या शत्रूचा नाश कर व मी सागतो त्याप्रमाणे कुशलतेने सर्व योजना पार पाड धृतराष्ट्राने पाडवाना वारणावतास पाठविलेले असून त्या ठिकाणी राजा धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून ते काही दिवस आनदाने राहतील तू शक्य तितक्या लवकर गाढवे जोडलेल्या रथाने वारणावतास जा तेथे जाऊन शहराच्या एका बाजूला एक अत्यत उत्कृष्ट चारही बाजूनी झाकलेला व ज्याच्यामध्ये सर्व प्रकारच्या सुखसोयी आहेत असा उत्कृष्ट प्रासाद बाध त्यासाठी जे सामान वापरशील ते सर्व अत्यत ज्वालाग्राही व लौकर पेट घेणाऱ्या पदार्थांनी युक्त असले पाहिजे शक्य तोवर लाकडे वापरून त्याच्यावर लवकर पेट घेण्याइतके तेल, तूप वगैरे टाकून ठेव सर्व घरच या प्रकारच्या साहित्याने भरलेले असावे, पण हे सारे इतक्या गुप्त रीतीने व कौशल्याने झाले पाहिजे की परीक्षा करूनही पाण्डवाना अथवा इतर कोणालाही हे 'लाक्षागृह' आहे हे न कळले पाहिजे इतरही कोणाला तसा सशय मुळीच येऊ नये पाण्डव तेथे आल्यावर कुन्तीसहित त्याचा थाटाचा आदरसत्कार करून त्या घरी त्याना राहावयास घेऊन जा तेथे दिव्य आसने, उत्कृष्ट वाहने, सुदर शय्या, इत्यादिकाची रेलचेल असावी पाण्डवाना तर ते सारे पाहून बरे वाटेलच, पण राजा धृतराष्ट्रालाही त्याची ही केलेली व्यवस्था पाहून अत्यत आनद झाला पाहिजे तू त्याच्याजवळ अत्यत लीनता पत्करून अशा सुव्यवस्थितपणे राहा की कोणालाही कसलाही सशय न आला पाहिजे जोपर्यंत योग्य अवसर प्राप्त होत नाही तोवर अत्यत दक्षतेने त्याच्या अत करणात विश्वास उत्पन्न होण्याजोगे वर्तन तू कर एकदा त्याच्या मनात तुझ्याविषयी विश्वास उत्पन्न झाला की एके दिवशी रात्री त्याना गाढ झोप लागली आहे असे पाहून तू त्या घराला आग लाव उठल्याबरोबर त्याना पळून जाता येऊ नये म्हणून आग दाराच्या बाजूनेच लाव लोक असे समजतील की एकाएकी घर पेटल्यामुळे पाण्डवाना जळण्याचे अपघाती मरण

आलें. आमचे शत्रु पाण्डव हेही नष्ट होतील व आमच्यावर जनापवादही येणार नाही.' या एकाच उदाहरणावरून दुर्योधनाचें कारस्थानपटुत्व, त्याची निर्घृणता, व सर्पाप्रमाणें ध्यानांत न येतां दंश करण्याची प्रवृत्ति स्पष्ट होते.

विलक्षण पीळ

त्याचप्रमाणे 'मोडेन पण वाकणार नाही अशीही त्याची विलक्षण ताठरपणाची मनोवृत्ति महाभारतांत सर्वत्र दृष्टीस पडते. अगदीं सामान्य प्रसंगांतदेखील कोणत्याही कारणास्तव आपण शत्रूसमोर वाकलों आहोत अथवा त्याच्या भयानें आपल्या मनावर कांही परिणाम झाला आहे हें यत्किंचित्‌देखील कोणाच्याही लक्षांत येऊं नये अशी त्याची उत्कट इच्छा आहे. भगवान् श्रीकृष्ण शिष्टाईसाठी आपल्या राजसभेंत येणार हें ऐकतांच कोणत्या पद्धतीने त्यांचा सत्कार करावा याविषयी कौरवांच्या राजसभेंत मुत्सद्दी लोक विचार करूं लागले असतां व विदुरानें तुम्ही श्रीकृष्णाचा कितीही थाटाचा सत्कार केला तरी कृष्णाला पांडवांपासून फोडतां येणें केवळ अशक्य होय असें स्पष्ट सांगितल्यावर दुर्योधनानें राजसभेंत धृतराष्ट्राला उद्देशून जें भाषण केलें तें त्याच्या या मनोवृत्तीवर उत्कृष्ट प्रकाश टाकणारें आहे. तो म्हणतो :—

यदाह विदुर: कृष्णे सर्वं तत् सत्यमच्युते ।
अनुरक्तो ह्यसंहार्य: पार्थान् प्रति जनार्दन: ॥ १
यत्तत्सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ॥ २
देश: कालस्तथाऽयुक्तो न हि नार्हति केशव: ।
मंस्यत्यधोक्षजो राजन् भयादर्चति मामिति ॥ ३
अवमानश्च यत्र स्यात् क्षत्रियस्य विशाम्पते ।
न तत् कुर्याद् बुध: कार्यमिति मे निश्चिता मति: ॥ ४
स हि पूज्यतमो लोके कृष्ण: पृथुललोचन: ।
त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगति: प्रभो ।
विग्रह: समुपारब्धो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६

—महाभारत उद्योगपर्व अ. ८८

'विदुराने जे श्रीकृष्णाविषयी सांगितले तेच सत्य आहे असे माझे मत आहे. श्रीकृष्णाचे पांडवांवर इतके प्रेम आहे की, कोणत्याही परिस्थितीत आपण त्यांना पांडवांपासून फोडू शकणार नाही. अशा स्थितीत जी काही श्रीकृष्णाच्या सत्कारार्थ तुम्ही त्याला अनेक प्रकारची उपायने द्यावयाची ठरविली आहेत त्यांपैकी काहीही देऊ नये असे माझे मत आहे. आपण ज्या थाटाचा सत्कार करू इच्छिता त्याला श्रीकृष्ण योग्य अथवा पात्र न ही असे माझे मुळीच मत नाही. पण सध्याची परिस्थिति व वेळ या गोष्टी करण्यास योग्य नाही असे माझे मत आहे. आपण श्रीकृष्णाचा सत्कार करू व तो असे समजेल की त्याच्या व पांडवांच्या सामर्थ्याला भिऊनच आपण त्याचा सत्कार करीत आहो. क्षत्रियांच्या बाबतीत असा समज पसरणे अत्यंत लांछनास्पद आहे. ज्यामुळे आपला अपमान होण्याचा संभव आहे अशी कोणतीही गोष्ट विचक्षण क्षत्रियाने कधीही करू नये. विशाललोचन श्रीकृष्ण या लोकांतच काय पण त्रैलोक्यातील सर्वच लोकांना अत्यंत पूज्य आहे हे मला पूर्णपणे माहीत आहे. पण त्याच्या सत्काराची ही वेळ नव्हे. एकदा संघर्षास प्रारंभ झाला की शांततेच्या सौम्य उपायांनी कधीही काम होत नसते.' संपूर्ण पृथ्वीचे अन्यायाने गिळंकृत केलेले राज्य, इतरांचे न्याय्यत प्राप्त होणारे अधिकारदेखील तुडवून एकट्यानेच उपभोगण्याची दुर्दान्त महत्त्वाकांक्षा वस्तुतः अत्यंत निषेध्य असताही त्या बाबतीतल्या दुर्योधनाच्या विलक्षण ताठपणाच्या भूमिकेमुळे व तिच्यातच परिणामाची काडीइतकीही पर्वा न करता त्याने दाखविलेल्या असीम निर्भयतेमुळे एक प्रकारच्या विकृत का होईना, पण काव्यमय आकर्षणाने भरलेली आहे यांत शंका नाही. श्रीकृष्णांना अखेरचे उत्तर म्हणून देत असता तो म्हणतो —

मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६
ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यन्ति माधव ॥ १७

कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन्।
भयाद् वृत्ति समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कर्हिचित्॥ १८
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम्।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित्॥ १९
इति मातंगवचनं परीप्सन्ति हितेप्सव.।
धर्माय चैव प्रणमेद् ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः॥ २०
अचिन्तयन् कञ्चिदन्य यावज्जीवं तथाऽऽचरेत्।
एप धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा॥ २१
राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत्।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव॥ २२
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन।
न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाऽप्युपजीवाम माधव।
अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम॥ २३
अज्ञानाद्वा भयाद्वाऽपि मयि बाले जनार्दन।
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्वृष्णिनन्दन॥ २४
ध्रियमाणे महाबाहो मयि सम्प्रति केशव।
यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विध्येदग्रेण केशव।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति॥ २५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १२७

'जर संग्रामामध्ये आम्हांला बाणांनीं ठार मरावें लागलें तर तो क्षत्रियांचा धर्मच होय. शरतल्पावर शयन करण्यांत क्षत्रियाची काय हानि आहे? शत्रूंच्या समोर नम्र न होतां जर आम्हांला संग्रामांत वीरोचित शय्या मिळाली तर त्यांत मुळीच दु.ख वाटणार नाही. कोण घरंदाज क्षत्रिय भयानें आपल्या शत्रूसमोर मान वाकवील? मनुष्यानें ताठ असावें यांतच खरें पौरुष आहे. मोडून गेलें तरी हरकत नाही, पण वाकूं मात्र नये असें मातंगांचें वचन आहे. खरे क्षत्रिय असेंच वागत असतात. नमस्कारच करावयाचा तर माझ्यासारखा क्षत्रिय धार्मिक कर्तव्य म्हणून ब्राह्मणासमोर नमेल. पण शत्रूसमोर कधीही नमणार नाही. ब्राह्मण सोडून इतर कोणासमोर कधीही न नमणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे व

असेच चाणक्याचा माझाही निश्चय आहे माझ्या वडिलानी पूर्वी पाण्डवाना जो राज्याचा विभाग दिला होता तो देखील मी जिवत असेपर्यंत पुन्हा पाण्डवाना मिळणे केवळ अशक्य आहे जोवर राजा धृतराष्ट्र जिवत आहे तोवर कोणाला राज्य देण्याचा प्रश्नच नाही. मी पूर्वी परवश असल्यामुळे माझ्या बाल्यावस्थेत अज्ञानामुळे म्हणा, अथवा भयामुळे म्हणा, पाण्डवाना राज्य दिले गेले. आता मी या राज्याचा सूत्रचालक असताना ते पाण्डवाना कोणत्याही उपायाने मिळणे अशक्य आहे अत्यन्त तीक्ष्ण अशा सुईच्या अग्रावर राहील इतकी मातीदेखील मी पाण्डवाना देणार नाही, मग राज्य तर लांबच राहिले '

दुर्योधनाच्या या उद्गारात न्यायाच्या दृष्टीने समर्थनीय असे काही नाही एकदा धृतराष्ट्रानेच राज्य तोडून दिलेले असल्यावर व मनात काहीही असले तरी उघडपणे तो ते मान्य करावयास सिद्ध असल्यावर न्यायदृष्टीने धृतराष्ट्र जिवत असेपर्यंत तरी दुर्योधनाला या वाटाघाटी करण्याचा अथवा निर्णय घेण्याचा काडीइतकाही अधिकार नाही असे असताही तो वरीलप्रमाणे बोलू शकतो. या त्याच्या उद्गारावरून त्याच्या उद्धटपणाची कल्पना येऊ शकेल.

स्पर्धेतून उत्पन्न झालेले सद्गुण

युधिष्ठिराची स्पर्धा हा दुर्योधनाचा स्थायीभाव असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या उपायानी त्याच्यापेक्षा आपण वरचढ ठरावे असा त्याने प्रयत्न चालविलेला आहे पाण्डव राजसूय यज्ञ करतात म्हणून त्याने वनात पाण्डव असता राजसूय यज्ञाचा घाट घातला पाण्डवानी ज्याप्रमाणे स्वत च्या बाहुबलावर सर्व क्षत्रियाना जिकले त्याप्रमाणे दुर्योधनाने काही बाहुबलाने राज्य सपादन केलेले नव्हते त्यामुळे त्याला त्या बाबतीत पाण्डवाचे पद मिळू शकत नव्हते कर्णाने त्याची ती इच्छा पूर्ण केली व स्वत च्या बाहुबलाने पृथ्वीवरील बहुतेक क्षत्रिय जिकून दुर्योधनाच्या साम्राज्यास सामर्थ्याची जोड मिळवून दिली मित्राच्या का होईना पण पराक्रमाने आपण पृथ्वीचे विजेते झालो हे पाहताच त्याच्या अत करणात युधिष्ठिराप्रमाणे

राजसूय यज्ञ करुन क्षत्रियांत सर्वश्रेष्ठ पद मिळविण्याची इच्छा झाली. तो कर्णाला म्हणूं लागला.

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाऽब्रवीत्पुनः ।
न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४
सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित् तं वै शृणु यथातथम् ॥ ५
राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ॥ ६

—महाभारत, वनपर्व अ. २५५

तूं ज्याचा मित्र आहेस त्याला जगांत दुर्लभ अशी कोणतीही गोष्ट नाही. पण माझ्या अंतःकरणांत एक विशेष विचार घोळत आहे. युधिष्ठिराचा श्रेष्ठ राजसूय यज्ञ मी पाहिला आहे. तितक्याच थाटाचा राजसूय यज्ञ आपण स्वतःही करावा अशी माझी इच्छा आहे. कर्णानें त्याला सांगितलें की, आज सर्व राजे व त्यांचे राजमुकुट मी तुझ्या पायीं समर्पण केल्यावर, राजसूय यज्ञ करावा कीं करूं नये हा प्रश्नच उत्पन्न होण्याचें कारण काय? तूं अवश्य राजसूय यज्ञ कर व त्या दृष्टीनें तुझ्या पुरोहितांना सिद्धता करावयास सांग. पण पुरोहितानें राजाला राजसूय यज्ञ करावयास विरोध करुन त्याऐवजी 'विष्णुयाग' करावयाची सूचना दिली. तो म्हणाला.

स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ॥ १३
आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ।
दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ॥ १४
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ।
अस्ति त्वन्यन्महत् सत्रं राजसूयसमं प्रभो ॥ १५
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ १६

—महाभारत, वनपर्व अ. २५५

'पुरोहितानें सांगितलें की, युधिष्ठिर जिवंत असेपर्यंत तुला राजसूययज्ञ करतां येणार नाही. जोंवर तूं युधिष्ठिराला जिंकलें नाहीस तोंवर सर्व क्षत्रियांना जिंकलें असें होत नाही. तसेंच तुझे

वडील धृतराष्ट्र जिवंत असताना तुला राजसूय कसा करता येणार? हवे तर राजसूयासारखाच दुसरा एक मोठा याग आहे तो तुला करता येईल. दुर्योधनाने त्याप्रमाणे मोठा याग करून तपस्वी, याचक व ब्राह्मण यांच्या दृष्टीने दानशूर म्हणून कीर्ति मिळविली. पण येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की या दानाचा उगम स्पर्धेतून झालेला आहे. अत्यंत शीघ्रकोपी दुर्वास ऋषीनादेखील त्याने आपल्या औदार्याने व सेवेने प्रसन्न करून घतले होते असे वर्णन आहे. पण पाण्डवांचे भाव काढताच भरसभेत मांडी थोपटून अपमानित करणाऱ्या दुर्योधनाला भैत्र्यासारख्या तपस्व्याची मोठी प्रतिष्ठा होती असे मुळीच नव्हे. ज्या ज्या शक्तीचा पाण्डवाविरुद्ध उपयोग करता येईल त्याचा तो संग्रह करीत होता. याच धोरणाने त्याने दुर्वासाची सेवा केली हे त्याने शेवटी जे वरदान मागितले त्यावरून दिसते. महाभारतात या प्रसंगाने पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे.

श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ॥ ५
दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ॥ ६
नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत् स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ॥ ७
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ॥ ८
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ ९
विधिवत् पूजयामास स्वयं किंकरवत् स्थितः ।
अहानि कतिचित् तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ १०
तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ ११
क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ॥ १२

अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।। १३
पूर्ववत् कारयित्वाऽन्नं न भुङ्क्ते गर्हयन् स्म सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्योधनो नृपः ।। १४
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ।
आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।। १५

दुर्वासा उवाच ।

वरं वरय भद्रं ते यत् ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ।। १६

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ।। १७
प्रागेव मन्त्रितं चासीत् कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।। १८
अतिहर्षान्वितो राजन् वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन् यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।। १९
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।। २०
गुणवान् शीलसम्पन्नस्तस्य त्वमितिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।। २१
भोजयित्वा द्विजान् सर्वान् पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।। २२
तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।। २३
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात् ततः ।
कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।। २४
करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।। २५

कर्ण उवाच।

> दिष्टया काम गुणवृत्तो दिष्टया कौरव वर्धसे।
> दिष्टया ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २६
> दुर्वासक्रोधजे वह्नौ पतिता पाण्डुनन्दना ।
> स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तर तम ॥ २७
>
> —महाभारत, वनपर्व अ २६२

पाण्डव वनात असताना दुर्योधनाच्या अतःकरणात त्याच्याविषयीचे दुष्ट विचार सतत घोळत असत कर्ण आणि दुःशासन या चपटपटूंच्या बरोबर तो त्याविषयी नेहमी विचार करीत असे. असे असता एके दिवशी सहजगत्या फिरत फिरत महान् तपस्वी व धर्मात्मा दुर्वास ऋषि आपल्या दहा हजार शिष्यांसमवेत तेथे आले दुर्योधनाने अत्यत विनयाने अतिथि म्हणून त्याना निमत्रण दिले त्याची विधियुक्त पूजा करून एखाद्या दासाप्रमाणे तो दिवसरात्र त्याची सेवा करू लागला काही दिवस दुर्वास तेथे राहिले त्याच्या शापाची सदोदित मनात भीति बाळगून दुर्योधन अत्यत दक्षतेने त्याची सेवा करीत असे ऋषींनी एखाद्या वेळी लहरीत येऊन, 'मला अत्यत भूक लागली आहे लवकर भोजन तयार करा' अशी आज्ञा द्यावी व स्नानासाठी म्हणून नदीवर जावे, व परत आल्यावर मला जेवावयाचे नाही असे सांगून ते सगळ अन्न वाया घालवावे कधी काहीच तयार नसता एकदम भोजन मागावे, भलत्याच रात्री उठून भूक लागली म्हणून अन्न तयार करावयास लावावे, व त्या अन्नाचीच निंदा करून ते फेकून द्यावयास लावावे याप्रमाणे दुर्वास ऋषि सतत छळ करीत असूनही तो दुर्योधनाने सहन केला शेवटी दुर्वास त्याच्यावर प्रसन्न झाले व त्यानी तुला काय हवे ते माग म्हणून दुर्योधनाला सांगितले तेव्हा दुर्योधनाने आपल्या दुष्ट मत्र्याशी विचारविनिमय करून दुर्वासांना असे सांगितले की आमच्या कुळात सर्वात ज्येष्ठ व श्रेष्ठ युधिष्ठिर असून तो धर्मात्मा आपल्या बधूजनासहित वनात राहतो तो गुणवान् असून चारित्र्यसपन्न आहे आपण त्याचे अतिथि व्हावे मात्र जर आपणास खरोखरीच माझे काही प्रिय करावयाचे असेल

तर सुकुमारी, यशस्विनी, राजकन्या द्रौपदी सर्व ब्राह्मणांना व पतींना भोजन घालून व स्वत:चेंही भोजन संपवून ज्या वेळीं विश्रांति घेत असेल, त्या वेळींच आपण तेथे जावें व भोजन मागावें. दुर्वास ऋषींनी 'तथास्तु' म्हणून त्याला वरदान दिलें व ते निघून गेले. ते गेल्यावर दुर्योधनाला आपण कृतार्थ झालों असें वाटूं लागलें, व कर्णाचा हात आपल्या हातांत घेऊन तो स्वत:चा आनंद व्यक्त करूं लागला. कर्णही त्याला असें म्हणाला कीं, मोठी भाग्याची गोष्ट आहे की तुझी इच्छा परिपूर्ण झाली. तुझे सर्व शत्रु दुस्तर संकट-समुद्रांत निमग्न झाले हें फार चांगलें झालें. आपल्या स्वत:च्याच पापानें दुर्वासांसारख्या मूर्तिमंत क्रोधाच्या अग्निकुंडांत आतां पाण्डव जळून भस्म होतील. तात्पर्य, दुर्योधनाची ब्राह्मण्यता ही अशा प्रकारच्या दुष्ट हेतूंतून अथवा युधिष्ठिरापेक्षां आपली अधिक कीर्ति व्हावी अशा प्रकारच्या स्पर्धेतून निर्माण झालेली आहे हे नेहमीच लक्षांत ठेवलें पाहिजे. त्याच्या ब्राह्मण्यतेचें समर्थन करतांना त्याचे समर्थक नेहमीं संजयाने शिष्टाईच्या वेळीं 'कुतो दायानोपयेत् ब्राह्मणानाम्। ' असें जें म्हटलें आहे तें त्याच्या ब्राह्मण्यतेचें उदाहरण म्हणून पुढें करीत असतात. पण त्यांनी त्याला सदुपदेश करतांच तो त्यांचा अपमान करीत असे असें दिसतें. मैत्रेयाशी त्यानें केलेल्या वागणुकीविषयी लिहितांना महाभारतकारांनी लिहिलें आहे की,

एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशांपते ॥ २८
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान स: ॥ २९

—महाभारत, वनपर्व अ. १०

'याप्रमाणे मैत्रेय बोलत असतां त्याला उत्तर म्हणून हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे पुष्ट असणाऱ्या आपल्या मांडीवर दुर्योधनाने हात मारिला.'

त्याच्या ब्राह्मण्यतेप्रमाणेच त्याचें उत्कृष्ट प्रजापालनहि युधिष्ठिराच्या स्पर्धेतून निर्माण झालेलें आहे. आश्रमवासी पर्वांत राजा धृतराष्ट्र प्रजांचा अखेरचा निरोप घेऊन व आपल्याकडून नि मुलांकडून कांही आगळीक झाली असल्यास तिची क्षमा करा म्हणून प्रजांना या शेवटच्या क्षणीं विनवीत असतां या कुळांतील सर्व

राजानी आमचे परिपालनच केलेले आहे पाण्डव तर करीतच आहेत पण दुर्योधनानेहि आमचे उत्कृष्ट परिपालन केले असे त्यानी म्हटले आहे प्रजा म्हणतात,

तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिता ॥ २०
न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ।
पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ॥ २१
वयमास्म यथा सम्यक् भवतो विदितं तथा ।
तथा वर्षसहस्राणि कुन्तीपुत्रेण धीमता ॥ २२

—महाभारत आश्रमवासिक पर्व अ १०

'राजा दुर्योधनाने देखील आमचे उत्तम रीतीने परिपालन केले तुझ्या पुत्राने आमचे थोडेहि वाईट केले नाही स्वतःच्या पित्याप्रमाणेच त्याने विश्वासाने आमचे पालन केले आहे' दुर्योधनाच्या प्रजावत्सलतेचा हा पुरावा त्याच्या उच्च धारणेचा द्योतक नसून तो फुसका आहे हे ध्यानात ठेवले पाहिजे एकतर सदाचा निरोप घेऊन जात असलेल्या धृतराष्ट्राला उगाच दुःख देण्याचे हृदयहीन वर्तन कोणीहि करणे शक्य नसल्यामुळे प्रजाच्या तोंडी ही वाक्ये आली असली पाहिजेत दुसरे असे आहे की पौरजानपद ही भारतीय राज्यतंत्राची एक महान् शक्ति असून कोणत्याहि राजाला तिला ध्यावेच लागत असे हे आपण मागेच पाहिले आहे प्रत्यक्ष दुर्योधनाच्याच देवापि नावाच्या पूर्वजाला या शक्तीच्या प्रभावाने पूर्वजाच्या राजसिंहासनाचा जन्मसिद्ध वारसा गमवावा लागला होता हेहि आपण मागे पाहिलेच आहे अशा स्थितीत सिंहासनाच्या दक्षतेसाठी दुर्योधनासारख्या अन्यायाने ते गिळकृत करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने तरी या बाबतीत जपणे अत्यंतच आवश्यक होते स्वतः धृतराष्ट्राला व दुर्योधनाला आपल्या कुकृत्यामुळे प्रजाचा आपल्यावर संताप ओढवेल याची स्पष्ट जाणीव असल्याचे धृतराष्ट्रावरील व्याख्यानात मी उल्लेखिलेच आहे व म्हणून दुर्योधनाने राज्य गिळकृत करण्याच्या मार्गातील एक आवश्यक बाब म्हणून हे धोरण स्वीकारलेले होते असे त्याने स्वतःच म्हटलेले आहे तो म्हणतो

एवमेतन्मया तात भावितं दोषमात्मनि ।
दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन पूजिताः ॥ १२
ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः ॥ १३
—महाभारत, आदिपर्व अ. १४२

ततो दुर्योधनो राजा सर्वाः प्रकृतयः शनैः ।
अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १
— महाभारत, आदिपर्व अ. १४३

'प्रजांचा आपल्या बाबतींत असंतोष होण्याचा संभव आहे. ही गोष्ट मी यापूर्वीच ओळखून त्या धोरणाने सन्मान व धनदान यांच्या साहाय्याने त्यांना प्रसन्न करून घेतलें आहे. ते आपलेच साहाय्यक होतील असें आतां मला वाटतें.'

असें म्हणून दुर्योधनानें सन्मान व धनदान यांच्या साहाय्याने सर्व प्रजांना सतत प्रसन्न करून घ्यावयाचें धोरण प्रत्यक्षांत आणावयास प्रारंभ केला.

धोरणीपणा व नेतृत्व

एकदा उद्दिष्ट ठरल्यानंतर तें प्राप्त करून घेण्यासाठी त्याने आवश्यक ते मित्र, नाना प्रकारचा त्याग करून जोडले. इतकेंच नव्हे तर त्या बाबतीत ज्यांचें ज्यांचें सामर्थ्य संगृहीत करणें आवश्यक वाटलें त्यांना त्यांना त्याने दूरदर्शीपणाने पूर्वीपासूनच आपल्या बाजूला बांधून टाकलेले आहेत. अर्जुनाच्या महास्त्रज्ञतेला भिऊन त्यानें कर्णाला जवळ केलें. त्याने कर्णाला अंगराज्य दिलें व कर्ण त्याचा अनुचर व सेवक असूनहि त्याने कर्णाजवळ फक्त सख्याचीच भिक्षा मागितली. महाभारतकारांनी असें म्हटलें आहे की,

अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः ।
सच्छत्रवालव्यजनो जयशब्दोत्तरेण च ॥ ३८
उवाच कौरवं राजन्वचनं स वृषस्तदा ।
अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ॥ ३९
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा नृप ।
अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ ४०
—महाभारत, आदिपर्व अ. १३६

दुर्योधनस्यापि तदा कर्णमासाद्य पार्थिव ।
भयमर्जुनसजात क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ २४
—महाभारत, आदिपर्व अ १३७

'अगराज्याचा अभिषेक झाल्यावर सर्व राजैश्वर्यांनी युक्त असा कर्ण दुर्योधनाला म्हणाला की, या राज्यप्रदानाचे मी तुला काय द्यावे अशी तुझी इच्छा आहे? तू मला ज दिलेस त्यातून मी कसा उतराई होऊ?' त्यावर दुर्योधन कर्णाला इतकेच म्हणाला की, 'अत्यत सख्याशिवाय मला दुसरे काहीहि नको' कर्णाशी सख्य होताच दुर्योधनाच्या अत करणातील अर्जुनाविषयीचे सर्व भय नष्ट झाले आणि कर्णासाठी दुर्योधनाने काय केलें नाही? श्रीकृष्णाना पाण्डवाच्या सभेत जो मान होता तो दुर्योधनाने कर्णाला समर्पण केला व इतका अविरत प्रमाचा त्याने कर्णावर वर्षाव केला की, जगातली कोणतीहि मोठी शक्ति कोणत्याहि कारणास्तव कर्णाला दुर्योधनापासून विलग करावयास समर्थ ठरू शकली नाही यासबधी स्वत कर्णाचेच उदगार अत्यत उद्बोधक ठरतात भगवान् श्रीकृष्ण व कुन्ती कर्णाला दुर्योधनापासून फोडावयास आले असता नकार देताना त्यान त्याना जी अनक कारणे सागितली आहेत त्यात दुर्योधनाविषयी बोलताना तो म्हणतो —

धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
मया त्रयोदशसमा भुक्त राज्यमकण्टकम् ॥ १३
वधाद्बन्धाद्भयाद्वाऽपि लाभाद्वाऽपि जनार्दन ।
अनृत नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमत ॥ १७
प्राप्य चापि महद्राज्य तदह मधुसूदन ।
स्फीत दुर्योधनायैव सप्रदद्यामरिन्दम ॥ २२
—महाभारत, उद्योगपर्व अ १४१

सर्वकामै सविभक्त पूजितश्च यथासुखम् ।
अह वै धार्तराष्ट्राणा कुर्यां तदफल कथम् ॥ ११
उपनह्य परैर्वैर ये मा नित्यमुपासते ॥ १२
अय हि काल सप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविताम् ।
निर्वेष्टव्य मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५

कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले ह्युपस्थिते ।
अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः॥ १६
—महाभारत, उद्योग पर्व अ. १४६

'हे कृष्णा! धृतराष्ट्राच्या या राज्यांत दुर्योधनाच्या आश्रयानें मी तेरा वर्षे अकंटक राज्याचा उपभोग घेतला. अशा स्थितीत आज वध, बंधन, भय अथवा लोभ यांपैकीं कोणत्याहि गोष्टीमुळें राजा दुर्योधनाचें अनिष्ट करण्याची माझी इच्छा नाहीं. जर तूं पाण्डवांना मी त्यांचा वडील बंधु आहें असें सांगून मला हें राज्य मिळावें अशी खटपट केलीस तर तें सारें समृद्ध राज्य मी दुर्योधनालाच परत दिल्यावांचून राहणार नाही.

कुन्तीशीं बोलतांना तो म्हणतो : 'सर्व राजविलासात दुर्योधनानें मला स्वतःच्या योग्यतेचा विभाग दिला असून माझ्या सर्व इच्छा त्यानें परिपूर्ण केल्या आहेत. सतत त्यानें माझा इतका आदर केल्यावर मी त्याला तोंडघशी पाडणार नाही. कौरवांनी माझ्या भरंवशावर हें वैर उत्पन्न केलें आहे. देवगण ज्याप्रमाणें इंद्राला वंदन करतात त्याचप्रमाणें ते सतत माझ्या पायांशी विनम्र राहत आले आहेत. अशा स्थितींत धृतराष्ट्रपुत्राच्या भरंवशावर ज्यांनी आजवर सन्मानानें उपजीविका केली त्यांना आज त्यांच्यासाठीं स्वतःचे प्राण वेचण्याची संधि आलेली आहे. कृतज्ञ लोक नेहमीं उपकारकर्त्यांच्या उपकाराची फेड करीत असतात. कृतघ्न मात्र उपकारांची फेड अपकारानें करीत असतात.'

दुर्योधन नुसता कर्णाच्याच भरंवशावर होता असें नाहीं. भीष्मद्रोणांना प्रसन्न राखून त्यांना आपल्या पक्षांत बांधून न ठेविल्यास आपला पक्ष बलहीन होण्याचा संभव आहे हें ओळखून त्यानें त्यांचा सन्मान राखून त्यांचा संग्रह करण्यासाठीं जें त्याला शक्य तें सर्व केलें होतें. शेवटीं 'बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः' अशी त्यांपैकी प्रत्येकाला लाजिरवाणी वाणी उच्चारून त्याच्याकडून लढणें भाग पडलें आहे. इतकेंच नव्हे तर त्यानें त्यांना ज्ञातिक्षयाचें भय दाखवून पाण्डव वनांत गेले त्या वेळींच आपल्याकडून लढण्याच्या वचनानें बांधून घेतलें होतें. हा वृत्तान्त सांगतांना तो म्हणतो.

वने प्रव्राजितान् पार्थान् यदाऽऽयान्मधुसूदन ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
कृष्णप्रधाना संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादान च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपा ।
भवत. सानुबन्धस्य समुच्छेद चिकीर्षव ॥ ६
ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथा ।
वैर प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवा ॥ १६
ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्म कृपो द्रौणिश्च भारत ।
मत्वा मा महती चिन्तामास्थित व्यथितेन्द्रियम् ॥१७
अभिद्रुग्धा परे चेन्नो न भेतव्य परन्तप ।
असमर्था परे जेतुमस्मान् युधि समास्थितान् ॥ १८
एकैकश समर्था स्मो विजेतु सर्वपार्थिवान् ।
आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषा शितै शरै ॥ १९
—महाभारत, उद्योगपर्व अ ५५

दुर्योधन म्हणतो पाण्डव वनात गेल्यावर परराष्ट्राचे मर्दन करु शकण्याचे सामर्थ्य असलेले आपले सैन्य घेऊन श्रीकृष्णाने त्याची वनात भेट घेतली कृष्णाच्या नेतृत्वाखाली जमलेल्या सर्व लोकानी राज्य परत घेतले पाहिजे असा निश्चय करून राजा धृतराष्ट्राच्या कुलाचा समूळ उच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा केली अमात्यासहित राजा धृतराष्ट्राच्या कुलाचा समूळ उच्छेद करूनच आपल्या वैराचे उत्तर द्यावयाचे असा पाण्डवानी केलेला निश्चय सर्वाना सागितला त्या वेळी मी अत्यत चिताकुल झालो आहे हे पाहून भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, अश्वत्थामा यानी मला असे वचन दिले आहे की, दुसरे लोक जर आपला विद्वेष करीत आहेत तर तुला भिण्याचे काहीच कारण नाही आम्ही युद्धात उभे राहिल्यावर हे लोक आमचा पराभव करण्यास पूर्णपणे असमर्थ आहेत. आम्ही एकएकटे देखील त्या सर्वाचा नाश करू शकतो मग सघटितरीत्या उभे राहिल्यावर तर विचारावयासच नको ते आमच्यावर चालून येत असतील तर त्याचा सगळा गर्व आम्ही आमच्या तीक्ष्ण बाणानी नष्ट केल्या-वाचून राहणार नाही

आधीच या प्रकारें या धर्मनिष्ठ महारथीना त्यांची सत्यसंधता पाहून आपल्याकडे गुंतवून ठेवण्यांत दुर्योधनाने केवढी अपूर्व दूरदर्शिता व्यक्त केली आहे! कर्ण त्याचा मित्र असून त्याने सेनापतित्वाचा पहिला अभिषेक, भीष्म जिवंत असेपर्यंत मी हातांत हत्यार घेणार नाही। असें म्हणून त्यांचा परित्याग करण्याची अप्रत्यक्ष सूचना दिली असतांहि दुर्योधनाने त्याला दूर सारून भीष्मांनाच सेनापतित्वाचा पहिला अभिषेक केला. आपसांतील सेनापतींशी सर्व भांडणें त्याने ज्या कुशलतेने तोडलेली आहेत व परस्परांशीं जीव घ्यावयास उठेपर्यंत तंडणारे सर्व लोक त्याने ज्या कुशलतेने शेवटपर्यंत एकाच सूत्रांत बांधून ठेवले आहेत तें पाहिले म्हणजे त्याच्या असामान्य नेतृत्वाची खात्री पटल्यावांचून राहत नाही. नुसतें 'विशिष्टं-देवकीपुत्रात्' तूं कृष्णापेक्षाहि थोर आहेस असें प्रेमळपणाने म्हणून शल्यासारख्या तीक्ष्ण मानधनाला त्याने कर्णाचें सारथ्य करावयास लाविलें आहे. प्रत्येक भांडणाच्या वेळी उत्तर गोग्रहणापासून तों कर्णवधापर्यंत कर्ण व द्रोणाचार्य, कर्ण व भीष्म, कर्ण व अश्वत्थामा, कर्ण व शल्य, या सगळ्यांची भांडणें त्याने ज्या सफाईने निकालांत काढलीं आहेत व तसें करतांना कोणालाहि अप्रसन्न न करण्यांत त्याने जे कौशल्य प्रकट केले आहे तें पाहून मनुष्य थक्क झाल्यावांचून राहत नाही. आपआपसात लोक कितीही भांडोत त्याच्यासाठी मात्र सर्व प्राण द्यावयास सिद्ध आहेत ही गोष्ट त्याचें असामान्य नेतृत्वच सिद्ध करते. पण या सर्वांवरहि ताण करणारी व भगवान् श्रीकृष्णाचेंहि अंतःकरण क्षणभर स्तिमित करणारी गोष्ट म्हणजे त्याचें मृत्यूशीहि झुंज घेऊन त्याला जिंकून टाकणारें अलौकिक धैर्य होय.

अलौकिक धैर्य

पाण्डवांशीं लढण्याचा त्याचा उत्साह त्याच्या बाजूच्या अनेक लोकांनी कमी केल्यावर त्याने त्यांना उत्तरादाखल जीं भाषणें केलीं आहेत त्यांत त्याचें अलौकिक धैर्य व्यक्त झालें आहे. ज्यांच्या भरंवशावर तूं हें युद्ध उभारलेंस ते लोक तुला प्रतिकूल आहेत असें

त्याला धृतराष्ट्राने जाणविल्यावर व देवताही तुला प्रतिकूल आहेत असे सांगितल्यावर तो धृतराष्ट्राला उत्तर देताना म्हणतो

समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्र वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभाव वेत्सि भारत ।। ३१
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत् कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ।।३२
युक्तो दु खोषितश्चाह विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भय मे विद्यते क्वचित् ।। ३३
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चय ।
सकर्षणस्य भद्र ते यत्तदैनमुपावसम् ।। ३४
युद्धे सकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।
गदाप्रहार भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ।। ३५
एक प्रहार य दद्या भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैन नयेद्घोर क्षिप्र वैवस्वतक्षयम् ।। ३६
इच्छेय च गदाहस्त राजन् द्रष्टु वृकोदरम् ।
सुचिर प्रार्थितो ह्येष मम नित्य मनोरथ ।। ३७
गदया निहतो ह्याजौ मया पार्थो वृकोदर ।
विशीर्णगात्र पृथिवी परासु प्रपतिष्यति ।। ३८

--महाभारत, उद्योगपर्व अ ५५

नाह भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न सञ्जये ।
न भीष्मे न च काम्बोजे न कृपे नच बाह्लिके ।। १०
सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुन ।
अन्येषु वा तावकेषु भार कृत्वा समाह्वयम् ।। ११
अह च तात कर्णश्च रणयज्ञ वितत्य वै ।
युधिष्ठिर पशु कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ।। १२
रथो वेदी स्रुव खड्गो गदा स्रुक् कवच सद ।
चातुर्होत्र च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यश ।। १३
आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वत रणे ।
विजित्य च समेष्यावो हतामित्रौ श्रिया वृतौ ।। १४

अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान् समरे त्रयः ।। १५
अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमाम् ।। १६
त्यक्तं मे जीवितं राज्य धनं सर्वं च पार्थिव।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ।। १७
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिप ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ।। १८

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ५८

मयाऽभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ।
दिधक्षुः सकलाँल्लोकान् परिक्षिप्य समन्ततः ।। ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ।। १०

— महाभारत, उद्योपर्व अ. ६१

'कुन्तीपुत्र भीमसेन अत्यंत समर्थ आहे असें जें आपणांस वाटतें तें सर्वस्वी खोटें आहे. माझ्या प्रभावाची आपणांस कल्पना नाही. या पृथ्वीवर माझ्यासारखा गदायुद्धांत विचक्षण कोणीही नाही. इतकेंच काय पण असा कोणी पूर्वीही नव्हता व पुढेंही शक्य नाही. मी कष्टाने विद्या संपादन केली आहे त्यामुळें भीम किंवा इतर कोणाहीपासून मला काडीइतकेंही भय नाही. मी ज्या वेळीं बलरामांच्या जवळ गदायुद्धाचा अभ्यास केला, त्यावेळीं दुर्योधनासारखा या युद्धप्रकारांत कोणीही विचक्षण नाही असें ते म्हणत असत. मी बलरामांप्रमाणे किंवा त्यांच्यापेक्षांही अधिक समर्थ आहे. माझ्या गदेचा प्रहार भीम सहन करूं शकणार नाही. एक प्रहार जरी मी रागावून टाकला तरीही तो जिवंत राहूं शकणार नाही. गदा हातांत घेऊन माझ्यावर चालून येणाऱ्या भीमाला पाहण्याचीच माझी इच्छा आहे. एकदां मी त्याला ठार मारलें म्हणजे तो धुळींत तडफडत मरून पडेल. आपण, द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, संजय, भीष्म, काम्बोज, कृपाचार्य, बाल्हीक, सत्यव्रत, पुरुमित्र, भूरिश्रवा इत्यादिकांच्या भरंवशावर मी मुळीच पाण्डवांना आव्हान

करीत नाही मी व कर्ण या दोघानी मिळून या रणयज्ञाची दीक्षा घेतली असून युधिष्ठिर हा पशु, रथ ही वेदी, खड्ग म्हणजेच स्रुवा गदा म्हणजे स्रुक्, कवच हेच सद, धुरी म्हणजे चातुर्होत्र, बाण हेच दर्भ, यश हाच हविर्भाग, कल्पून आत्मयज्ञाने यमदेवतला प्रसन्न करून घ्यावयाचा मी निश्चय केला आहे शत्रूना ठार मारून विजय सपादन करणे हेच या यज्ञाचे फल होय मी कर्ण व दु शासन असे आम्ही तिघेच पाडवाना ठार मारू मी पाडवाना ठार मारून या सर्व पृथ्वीचे राज्य करीन किंवा ते तरी मला ठार मारून पृथ्वीचे राज्य करतील मी जीवित राज्य, धन इत्यादि सर्व गोष्टी गमवाव्या लागल्या तरीही पाण्डवाच्याबरोबर एकत्र म्हणून राहणार नाही फार काय सुईच्या अग्रावर राहील इतकी माती देखील मी त्याना देणार नाही मी अभिमत्रण केले की सर्व लोकाना जाळावयास सिद्ध होणारा अग्निदेखील शात होतो देव ज्या परम तेजाने युक्त आहेत त्यापेक्षाही माझे तेज अधिक प्रखर आहे '

दुर्योधन ज्या वेळी ही वाक्ये बोलला त्या वेळी त्याच्याजवळ त्याचे सर्व सहायक तरी होते पण ज्या वेळी त्याचे सर्व सहायक नष्ट झाले व त्याचा सर्वात मोठा भरवशाचा वीर कर्णही अर्जुनाच्या हाताने मारला गेला, त्या वेळी उरलेले सर्व सुहृद, त्याला सधि करण्याचा उपदेश करीत असताना, त्याने त्याना जी उत्तरे दिली आहेत त्यात त्याच्या धैर्याचे खरे तेज तळपले आहे कृपाचार्य त्याला सधीचा उपदेश करीत असता त्याने त्याना जें उत्तर दिले आहे तें या दृष्टीने मननीय आहे तो म्हणतो

पाण्डवाना प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमह कथम् ।
उपर्युपरि राज्ञा वै ज्वलित्वा भास्करो यथा ॥ २३
युधिष्ठिर कथ पश्चादनुयास्यामि दासवत् ।
कथ भुक्त्वा स्वय भोगान् दत्वा दायाश्च पुष्कलान् ॥२४
नाय क्लीबयितु काल सयोद्धु काल एव स ।
इष्ट मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणा ॥ २७
गृहे यत्क्षत्रियस्यापि निधन तद्विगर्हितम् ।
अधर्म सुमहानेष यच्छय्यामरण गृहे ॥ ३२

कृपणं विलपन्नार्तो जरयाऽभिपरिप्लुतः ।
म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ।। ३४
त्यक्त्वा तु विविधान् भोगान् प्राप्तानां परमां गतिम् ।
अपीदानीं युद्धेन गच्छेयं यत्सलोकताम् ।। ३५
शूराणामार्यवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् ।। ३६
शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवं वासस्त्रिविष्टपे ।
मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसां गणाः ।। ३७
पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान्सुरसंसदि ।
अप्सरोभिः परिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ।। ३८
ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
ऋणं तत्प्रतियुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ।। ४४

—महाभारत, शल्यपर्व अ. ५

सर्व राजांच्या मस्तकावर प्रखर सूर्याप्रमाणे तळपून आतां मी पांडवांच्या प्रसादानें राज्याचा उपयोग घेऊं काय? स्वतःच्या सामर्थ्यानें अनेक प्रकारचे भोग भोगून व अनेकांना हवें तितकें देऊन आतां मी युधिष्ठिराच्या पाठीमागें एखाद्या दासाप्रमाणें चालू काय? मी अनेक प्रकारचे यज्ञ केले आहेत व विद्वान् ब्राह्मणांना खूप दक्षिणा दिलेली आहे. एखाद्या शूराप्रमाणें लढून मरण्याचा हा काळ आहे. षंढाप्रमाणें शरणागतीचा नव्हे. क्षत्रियानें घरीं शय्येवर मरणें हें निंदास्पद तर आहेच, पण अधर्माचेंही आहे. लाचारीनें विलाप करीत आर्त होऊन, अंगाला कांपरें भरून, आपले ज्ञातिबांधव सभोंवार बसून रडत असतां जो मरतो, त्याला पुरुष म्हणत नाहींत. सर्व प्रकारचे भोग टाकून परम गतीला गेलेल्या अशा शूरश्रेष्ठ, चारित्र्यसंपन्न संग्रामांत कधींही पाठ न दाखविणाऱ्या, बुद्धिमान्, सत्यसंध व यजनशील अशा लोकांच्या गतीला मी जाईन. शस्त्राच्या अवभृथ स्नानानें पवित्र होऊन जे लोक रणांगणांत मरतात. त्यांना स्वर्गांत चिरकाल स्थान मिळून अप्सरांचे संघ त्यांच्यावर लुब्ध होतात. माझ्यासाठीं मेलेल्या शूरांनीं माझ्यावर जें उपकारांचें

ओझें करुन ठेविले आहे, त्यातून मुक्त होण्यासाठी मला युद्ध करणेच आवश्यक आहे

त्याचे सर्व सैन्य व बांधव मेल्यानतर एकाकी अवस्थेत तो डोहात बसला असता युधिष्ठिर आपल्या सैनिकासह व बधूसह तीरावर उभा राहून त्याचा ज्या वेळी उपहास करु लागला त्या वेळी त्याने दिलेले उत्तरही त्याच्या अलौकिक धैर्याचे द्योतक आहे तो म्हणतो:

अरथश्चानिषगी च निहत पार्ष्णिसारथि ।
एकश्चाप्यगण सख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३९
न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्विशापते ।
इदमम्भ प्रविष्टोऽस्मि श्रमात्त्विदमनुष्ठितम् ॥ ४०
त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।
अहमुत्थाय व सर्वान्प्रति योत्स्यामि सयुगे ॥ ४१

—महाभारत, शल्यपर्व अ ३१

'माझ्याजवळ रथ नाही, भाते नाहीत, पृष्ठरक्षक व सारथी गेला, अशा स्थितीत माझा सर्वनाश झाल्यावर एकट्या मला जर थोडा वेळ विश्राति घेणे अवश्य वाटले तर त्यात काय आश्चर्य आहे ? केवळ श्रमामुळेच मी येथे बसलो आहे. प्राण वाचवावे म्हणून नव्हे भय अथवा विषादाचा मला स्पर्शही नाही तू थोडा वेळ विश्राति घे, मीही घेतो व नतर मी एकटा तुम्हा सर्वांशी लढतो

पुढे युधिष्ठिराने वाटेल त्याच्याशी लढ म्हणून त्याला सधि दिली असताना त्याने भीमालाच आव्हान दिले बलरामाच्या सूचनेवरुन सर्व लोक कुरुक्षेत्राहून स्यमन्तपचक क्षेत्रास युद्धार्थ जात असता गदा खाद्यावर घेऊन कृतान्ताप्रमाणे एकटाच आपल्या गतीने मदाध गजानाही लाजवीत तो शत्रूच्या वाहनाची अपेक्षा न करता पायीच जेव्हा जाऊ लागला, तेव्हा त्याच्या निर्भयतेने कोणाचे अत:करण थरारले नाही ? देवानीदेखील या अलौकिक धैर्यामुळे त्याचे स्तुतिपाठ गायिले असे महाभारतात वर्णन आहे

ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महती गदाम् ।
पद्भ्याममर्षी द्युतिमानगच्छत्पाण्डवै सह ॥ १२

तथाऽऽयान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितम् ।
अन्तरिक्षचरा देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १३
वातिकाश्चारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥ १४

—महाभारत, शल्यपर्व अ. ५५

'मग राजा दुर्योधन हातांत प्रचंड गदा घेऊन तेजानें तळपत पांडवांसहित पायीच जाऊं लागला. तेव्हां कवच अंगांत घातलेल्या व गदा हातांत असलेल्या त्या धैर्यमूर्तीकडे पाहतांच चारण व सूत तर हर्षित झालेच पण देवही त्याची स्तुति करूं लागले. पुढें भीमानें अधर्मानें त्याच्या मांडीवर आघात करून त्याचा ज्या वेळीं वध केला त्या वेळी त्याच्या अलौकिक धैर्यानें प्रसन्न होऊन त्यांनी त्याला वरदानें तर दिलींच, पण भगवान् श्रीकृष्णही त्याच्या धैर्यानें इतके भारले गेले होते की भीमानें त्याच्या मस्तकावर लाथ मारतांच त्याचे गतापराध विसरून त्यांनीही युधिष्ठिराला तसें होऊं दिल्या-बद्दल पुढीलप्रमाणें ठपका दिला आहे.

दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।
उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ३८

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय ६०

भीमानें दुर्योधनाचें मस्तक पायाखालीं तुडविलें ही गोष्ट धर्मज्ञ असूनही तूं कशी सहन केलीस ? श्रीकृष्णांनी शेवटी त्याचा उपहास केल्यानंतर त्यानें त्यांना जें बाणेदार उत्तर दिलें आहे तें तर आजही अलौकिक धैर्याचें निदर्शन म्हणून हृत्पटलावर कोरून ठेवण्यासारखें आहे. महाभारतकार म्हणतात,

अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशांपते ।
स्फिग्देशेनोपविष्टः स दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ॥ २४
दृष्टिं भ्रूसंकटां कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ।
अर्धोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु ॥ २५
क्रुद्धस्याशीविषस्येव छिन्नपुच्छस्य भारत ।
प्राणान्तकरिणीं घोरां वेदनामप्यचिन्तयन् ॥ २६
दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुग्राभिरार्दयत् ।
कंसदासस्य दायाद न ते लज्जाऽस्त्यनेन वै ॥ २७

अधर्मेण गदायुद्धे यदह विनिपातित ।
ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृति मिथ्या प्रयच्छता ॥ २८
अधीत विधिवद्दत्त भू प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणा को नु स्वन्ततरो मया ।
यदिष्ट क्षत्रबधूना स्वधर्ममनुपश्यताम् ॥ ५१
तदिद निधन प्राप्त को नु स्वन्ततरो मया ।
देवार्हा मानुषा भोगा प्राप्ता असुलभा नृपै ॥ ५२
ऐश्वर्य चोत्तम प्राप्त को नु स्वन्ततरो मया ।
ससुहृत्सानुगश्चैव स्वर्ग गन्ताहमच्युत ॥ ५३
यूय निहतसकल्पा शोचन्तो वर्तयिष्यथ ।
न मे विषादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
काका वा ककगृध्रा वा निधास्यन्ति पद क्षणात् ॥ ५४

—महाभारत, शल्यपर्व अ ६१

'याप्रमाणे कृष्णाने दुर्योधनाचा अधिक्षेप केल्यानतर माड्या मोडल्या होत्या तरी रागाच्या भरात दोन हात भूमीवर टेकून तसाच तो शरीर त्या हातावर तोलून अर्धवट उठला व भिवई वक्र करून रागाने नेत्र लाल करून श्रीकृष्णाकडे पाहू लागला त्याच्या प्राणातिक वेदनादेखील तो या वेळी विसरला होता छिन्नपुच्छ सर्पाप्रमाणे त्याचे त्या वेळचे स्वरूप भयानक होते कठोर वाक्यानी श्रीकृष्णाला तो म्हणाला हे कसाच्या दासाच्या पोरा ! माझा उपहास करताना तुला लाज वाटत नाही काय ? भीमाला माझ्या माडीवर आघात करण्याचा सकेत करून तूच अधर्माने मला मारले आहेस या मरणाला दुर्गति म्हणतात काय ? मी अध्ययन केले, विधिपूर्वक दाने दिली, समुद्रवलयाकित पृथ्वीचे राज्य केले, व शत्रूच्या डोक्यावर पाय देऊन उभा राहिलो माझ्यासारखे उत्तम मरण कोणाला लाभले आहे? क्षत्रियाना युद्धात स्वधर्माने लढताना मरण येणे हेच प्रशसनीय आहे राजानाही मिळणार नाहीत असे, देवानाच केवळ योग्य असे विलास मी भोगले उत्तम ऐश्वर्यात मी नादलो व आता सर्व सुहृद व बाधवासहित स्वर्गास जाणार आहे

माझ्याइतकें चांगलें मरण कोणाला लाभलें ? तुम्ही मात्र विहत-संकल्प होऊन नातलगांच्या आठवणीने खुशाल रडत बसा. भीमाने माझ्या मस्तकाला पायाने स्पर्श केला याचा मला मुळीच विषाद वाटत नाही. कारण थोड्याच वेळांत कावळे व गिधाडे माझ्या शरीराला स्पर्श करणार आहेतच !

जेथे लोकांनी थरकांपावें तेथे 'अकुतोभय' वृत्ति दाखविणाऱ्या त्याच्या या असामान्य धैर्यानेंच त्याला सद्‌गति मिळालेली आहे. स्वर्गारोहणपर्वात नारद युधिष्ठिराला सांगताना म्हणतात,

दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ॥ १३
स एष क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।
भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५

—महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व अ. १

'हे राजा! दुर्योधनाची देव प्रशंसा करीत आहेत व त्याने हें जें स्थान मिळविलें त्याचें कारण ऐक. त्याने क्षात्रधर्माने हें स्थान मिळविलें आहे.

महान् भयाचा प्रसंग उत्पन्न झाला तरी त्याची निर्भय मृत्युंजय वृत्ति टिकून राहिली म्हणून तो या पदावर आला.

याप्रमाणे अलौकिक धैर्यसंपन्न असूनही अभिलाषा, क्षुद्रता, क्रोध, मत्सर, महत्त्वाकांक्षा, अधमपणा, अनीतिमत्ता, दंश ठेवण्याची गर्ह्य वृत्ति इत्यादि मानवतेला कलंक फासणाऱ्या अनेक दुर्गुणांमुळे महाभारतकारांच्या मतें 'राजकलि दुर्योधन' हा 'कलीचाच अंश' ठरला आहे. त्याला स्वर्गात भलेही स्थान मिळो. पण धर्म, न्याय व संस्कृति यांच्या शाश्वत मूल्यांच्या दृष्टीने असे राजकलि वध्यच होत हें निर्विवाद आहे. भारतकालीन राज्यसंस्थेचें महर्षींनी धृतराष्ट्र व दुर्योधनाच्या रूपाने चित्रित केलेलें हें अधःपतित स्वरूप सचिवसंस्थेच्या निरीक्षणाशिवाय पुरें होणार नाही. दुःशासन, शकुनि व कर्ण यांच्या रूपाने या सचिवसंस्थेचें अधःपतित स्वरूप महर्षींनी रेखाटलें आहे तें आपण पुढच्या व्याख्यानांत पाहूं.

अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ।
ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ॥ २८
अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु स्वन्ततरो मया ।
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ॥ ५१
तदिदं निधनं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।
देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ॥ ५२
ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।
ससुहृत्सानुगश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत ॥ ५३
यूयं निहतसंकल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ।
न मे विषादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
काका वा कङ्कगृध्रा वा निधास्यन्ति पदं क्षणात् ॥ ५४

—महाभारत, शल्यपर्व अ. ६१

' याप्रमाणे कृष्णाने दुर्योधनाचा अधिक्षेप केल्यानंतर मांड्या मोडल्या होत्या तरी रागाच्या भरात दोन हात भूमीवर टेकून तसाच तो शरीर त्या हातांवर तोलून अर्धवट उठला व भिवई वक्र करून रागाने नेत्र लाल करून श्रीकृष्णाकडे पाहू लागला. त्याच्या प्राणांतिक वेदनादेखील तो या वेळी विसरला होता. छिन्नपुच्छ सर्पाप्रमाणे त्याचे त्या वेळचे स्वरूप भयानक होते. कठोर वाक्यांनी श्रीकृष्णाला तो म्हणाला, हे कंसाच्या दासाच्या पोरा ! माझा उपहास करताना तुला लाज वाटत नाही काय ? भीमाला माझ्या मांडीवर आघात करण्याचा संकेत करून तूच अधर्माने मला मारले आहेस. या मरणाला दुर्गति म्हणतात काय ? मी अध्ययन केले, विधिपूर्वक दाने दिली, समुद्रवलयांकित पृथ्वीचे राज्य केले, व शत्रूंच्या डोक्यावर पाय देऊन उभा राहिलो. माझ्यासारखे उत्तम मरण कोणाला लाभले आहे ? क्षत्रियांना युद्धात स्वधर्माने लढताना मरण येणे हेच प्रशंसनीय आहे. राजांनाही मिळणार नाहीत असे, देवानाच केवळ योग्य असे विलास मी भोगले. उत्तम ऐश्वर्यात मी नांदलो व आता सर्व सुहृद व बांधवांसहित स्वर्गास जाणार आहे.

माझ्याइतकें चांगलें मरण कोणाला लाभलें? तुम्ही मात्र विहत-संकल्प होऊन नातलगांच्या आठवणीने खुशाल रडत बसा. भीमाने माझ्या मस्तकाला पायाने स्पर्श केला याचा मला मुळींच विषाद वाटत नाही. कारण थोडयाच वेळांत कावळे व गिधाडें माझ्या शरीराला स्पर्श करणार आहेतच!

जेथे लोकांनी थरकांपावें तेथे 'अकुतोभय' वृत्ति दाखविणाऱ्या त्याच्या या असामान्य धैर्यानेंच त्याला सद्‌गति मिळालेली आहे. स्वर्गारोहणपर्वात नारद युधिष्ठिराला सांगतांना म्हणतात,

दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
एप दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ॥ १३
स एव क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।
भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५
—महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व अ. १

'हे राजा! दुर्योधनाची देव प्रशंसा करीत आहेत व त्याने हें जें स्थान मिळविलें त्याचें कारण ऐक. त्याने क्षात्रधर्माने हें स्थान मिळविलें आहे.

महान् भयाचा प्रसंग उत्पन्न झाला तरी त्याची निर्भय मृत्युंजय वृत्ति टिकून राहिली म्हणून तो या पदावर आला.

याप्रमाणे अलौकिक धैर्यसंपन्न असूनही अभिलाषा, क्षुद्रता, क्रोध, मत्सर, महत्त्वाकांक्षा, अधमपणा, अनीतिमत्ता, दंश ठेवण्याची गर्ह्य वृत्ति इत्यादि मानवतेला कलंक फासणाऱ्या अनेक दुर्गुणांमुळे महाभारतकारांच्या मतें 'राजकलि दुर्योधन' हा 'कलीचाच अंश' ठरला आहे. त्याला स्वर्गात भलेंही स्थान मिळो. पण धर्म, न्याय व संस्कृति यांच्या शाश्वत मूल्यांच्या दृष्टीने असे राजकलि वध्यच होत हें निर्विवाद आहे. भारतकालीन राज्यसंस्थेचें महर्षींनी धृतराष्ट्र व दुर्योधनाच्या रूपाने चित्रित केलेलें हें अधःपतित स्वरूप सचिवसंस्थेच्या निरीक्षणाशिवाय पुरें होणार नाही. दुःशासन, शकुनि व कर्ण यांच्या रूपाने या सचिवसंस्थेचें अधःपतित स्वरूप महर्षींनी रेखाटलें आहे तें आपण पुढच्या व्याख्यानांत पाहूं.

✦ ✦ ✦

अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ।
ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रयच्छता ॥ २८
अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु स्वन्ततरो मया ।
यदिष्टं क्षत्रबन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ॥ ५१
तदिदं निधनं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।
देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ॥ ५२
ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ।
ससुहृत्सानुगश्चैव स्वर्गं गन्ताहमच्युत ॥ ५३
यूयं निहतसंकल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ।
न मे विषादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
काका वा कङ्कगृध्रा वा निधास्यन्ति पदं क्षणात् ॥ ५४

—महाभारत, शल्यपर्व अ. ६१

'याप्रमाणे कृष्णाने दुर्योधनाचा अधिक्षेप केल्यानंतर मांड्या मोडल्या होत्या तरी रागाच्या भरात दोन हात भूमीवर टेकून तसाच तो शरीर त्या हातावर तोलून अर्धवट उठला व भिवई वक्र करून रागाने नेत्र लाल करून श्रीकृष्णाकडे पाहू लागला. त्याच्या प्राणांतिक वेदनादेखील तो या वेळी विसरला होता. छिन्नपुच्छ सर्पाप्रमाणे त्याचे त्या वेळचे स्वरूप भयानक होते. कठोर वाक्यांनी श्रीकृष्णाला तो म्हणाला, हे कंसाच्या दासाच्या पोरा! माझा उपहास करताना तुला लाज वाटत नाही काय? भीमाला माझ्या मांडीवर आघात करण्याचा संकेत करून तूच अधर्माने मला मारले आहेस. या मरणाला दुर्गति म्हणतात काय? मी अध्ययन केले, विधिपूर्वक दाने दिली, समुद्रवलयांकित पृथ्वीचे राज्य केले, व शत्रूंच्या डोक्यावर पाय देऊन उभा राहिलो. माझ्यासारखे उत्तम मरण कोणाला लाभले आहे? क्षत्रियांना युद्धात स्वधर्माने लढताना मरण येणे हेच प्रशंसनीय आहे. राजांनाही मिळणार नाहीत असे, देवांनाच केवळ योग्य असे विलास मी भोगले. उत्तम ऐश्वर्यात मी नांदलो व आता सर्व सुहृद व बांधवासहित स्वर्गास जाणार आहे.

माझ्याइतकें चांगलें मरण कोणाला लाभलें? तुम्ही मात्र विहत-संकल्प होऊन नातलगांच्या आठवणीने खुशाल रडत बसा. भीमाने माझ्या मस्तकाला पायाने स्पर्श केला याचा मला मुळींच विषाद वाटत नाहीं. कारण थोड्याच वेळांत कावळे व गिधाडें माझ्या शरीराला स्पर्श करणार आहेतच!

जेथे लोकांनी थरकांपावें तेथे 'अकुतोभय' वृत्ति दाखविणाऱ्या त्याच्या या असामान्य धैर्यानेंच त्याला सद्‌गति मिळालेली आहे. स्वर्गारोहणपर्वांत नारद युधिष्ठिराला सांगतांना म्हणतात,

दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ॥ १३
स एव क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।
भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५

—महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व अ. १

'हे राजा! दुर्योधनाची देव प्रशंसा करीत आहेत व त्याने हे जें स्थान मिळविलें त्याचें कारण ऐक. त्याने क्षात्रधर्माने हें स्थान मिळविले आहे.

महान् भयाचा प्रसंग उत्पन्न झाला तरी त्याची निर्भय मृत्युंजय वृत्ति टिकून राहिली म्हणून तो या पदावर आला.'

याप्रमाणे अलौकिक धैर्यसंपन्न असूनही अभिलाषा, क्षुद्रता, क्रोध, मत्सर, महत्त्वाकांक्षा, अधमपणा, अनीतिमत्ता, दंश ठेवण्याची गर्ह्य वृत्ति इत्यादि मानवतेला कलंक फांसणाऱ्या अनेक दुर्गुणांमुळे महाभारतकारांच्या मतें 'राजकलि दुर्योधन' हा 'कलीचाच अंश' ठरला आहे. त्याला स्वर्गात भलेंही स्थान मिळो. पण धर्म, न्याय व संस्कृति यांच्या शाश्वत मूल्यांच्या दृष्टीने असे राजकलि वध्यच होत हें निर्विवाद आहे. भारतकालीन राज्यसंस्थेचें महर्षींनी धृतराष्ट्र व दुर्योधनाच्या रूपाने चित्रित केलेलें हे अधःपतित स्वरूप सचिवसंस्थेच्या निरीक्षणाशिवाय पुरें होणार नाही. दुःशासन, शकुनि व कर्ण यांच्या रूपाने या सचिवसंस्थेचें अधःपतित स्वरूप महर्षींनी रेखाटलें आहे तें आपण पुढच्या व्याख्यानांत पाहूं.

✦ ✦ ✦

१३. दुःशासन व शकुनि

दुर्योधनाच्याबरोबर जी नावें उच्चारली जातात त्यांत दुःशासन हें नाव नेहमीच उच्चारलें जातें. तो दुर्योधनाचा धाकटा बंधु होता. तसेंच दुर्योधन, दुःशासन, शकुनि व कर्ण या सुप्रसिद्ध चांडाळ चौकडीतला तो एक सभासद होता. दुर्योधनावर त्याचें अपरंपार प्रेम आहे. घोषयात्रेंत पराजितानंतर दुर्योधन ज्या वेळी प्रायोपवेशन करून दुःशासनाला राज्य घेण्याचा आग्रह करूं लागला त्या वेळी दुःशासनानें मोठा शोक करून त्याच्यावाचून राज्य घेण्याचें नाकारलें. त्याचें बंधुप्रेम चांगलेंच तीव्र असून दुर्योधनाच्या प्रत्येक कृत्यांत एखाद्या छायेप्रमाणें तो त्याचा अनुचर राहिलेला आहे. दुर्योधन ज्या वेळी प्रायोपवेशन करून राज्य घेण्याचा दुःशासनाला आग्रह करूं लागला त्या प्रसंगाचें वर्णन महाभारतकारांनी पुढीलप्रमाणें केलें आहे.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ।
प्रसीदेत्यपतद् भूमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ।
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३०
विदीर्येत् सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात् सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ ३१
वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत् तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२
न चाहं त्वदृते राजन् प्रशासेयं वसुन्धराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३
त्वमेव नः कुले राजा भविष्यति शतं समाः ।
एवमुक्त्वा स राजानं सुस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ३४
पादौ संस्पृश्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ।

—महाभारत, वनपर्व अ. २४९

व्याख्यान १३ वे, दि. ८ एप्रिल १९५१.

दुर्योधनाचें भाषण ऐकून दीन व दुःखानें आतुर झालेला दुःशासन सद्गदित होऊन, हात जोडून व नमस्कार करून भरल्या कंठानें प्रसन्न हो म्हणून आपल्या भावाची प्रार्थना करूं लागला. आपल्या डोळ्यांतील पाण्यानें त्यानें आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या पायावर अभिषेक केला व असें होणार नाही असें तो म्हणाला. पृथ्वी विदीर्ण होईल, द्युलोकाचे तुकडे पडतील, सूर्य आपलें तेज सोडील, अथवा चंद्र शीतलतेचा परित्याग करील, वायु गतीचा परित्याग करील, अग्नि आपली उष्णता टाकील, समुद्राचें पाणी आटेल अथवा हिमाचल चालूं लागेल, पण हे राजन्! मी तुझ्यावाचून या पृथ्वीचें राज्य कधींहि करणार नाही. तूं माझ्यावर प्रसन्न हो, तूंच आमच्या कुळांत दीर्घकाळपर्यंत राज्य कर! असें म्हणून आपल्या ज्येष्ठ बंधूचे पाय धरून तो गळा काढून जोरजोरानें रडूं लागला.

बालिशता

दुःशासन हा पूर्णपणें परतंत्र बुद्धीचा असून जें जें दुर्योधन म्हणेल तें तें त्याच्यापेक्षा सवाईनें करून दाखवावें ही त्याची प्रवृत्ति होती. एक प्रकारचा पोरकटपणा त्याच्या वागण्यांत सर्वत्र दिसून येतो. या पोरकटपणाच्या जोडीलाच औद्धत्यहि आहे. कसलेंहि धोरण अथवा शहाणपणाचा अंशदेखील त्याच्या ठिकाणीं असल्याचें दिसून येत नाही. त्याच्या या पोरकटपणाचें महाभारताच्या वनपर्वांत एक उदाहरण आलेलें आहे. दुर्योधनानें कर्णाच्या दिग्विजयानंतर विष्णुयाग केला त्यावेळीं कोणालाच न कळवितां दुःशासनानें एक दूत हेतुतः चिडविण्यासाठीं पांडवांकडे पाठविला. भारतकार म्हणतात:

तत्र कश्चित् प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान् पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन् वने तदा ॥ ८

—महाभारत, वनपर्व अ. २५६

या दूत पाठविण्यांत बालिशतेशिवाय दुसरें काय असूं शकेल? कारण पाण्डवांना त्यांत चीड आणण्यासारखें कांहीहि नव्हतें. नुकतेच त्यांच्या कृपाप्रसादावर जीवदान मिळालेल्या लोकांनी द्यूताच्या

पौरुषहीन मार्गाने मिळविलेल्या धनाने केवढाहि यज्ञ केला तरी त्यात पाण्डवांना कमीपणा येण्याचे काहीच कारण नाही. ही साधी गोष्ट ओळखण्याइतकी देखील त्याच्यात बुद्धिमत्ता नव्हती. तो एक दुर्योधनाची छाया आहे इतकेच. कदाचित् तो एखाद्या महापुरुषाच्या सहवासात असता तर अद्वितीय बंधु म्हणून भारतवर्षाच्या इतिहासात वाखाणण्यातहि आला असता. कारण त्याच्यासारखे लतावृत्तीचे लोक ज्या व्यक्तित्वाच्या वृक्षाच्या आश्रयाने असतात त्याच्यावरच त्याच्या वाटीची दिशा अवलंबून असते. जितक्या निष्ठेने त्याने दुर्योधनाची दुष्कृत्ये पार पाडली, तितक्याच निष्ठेने युधिष्ठिरासारखा बंधु मिळता तर त्याने सत्कृत्यहि पार पाडली असती. पण एका कलिपुरुषाच्या छायेत काही तरी अधिक करून दाखविण्याच्या मूर्खपणाच्या भरीस पडून त्याच्या हातून अनन्वित कृत्ये झाली आहेत. दुर्योधनाने त्याचा आपल्या दुर्वासना शमविण्याचे साधन म्हणून उपयोग करून घेतला व तो कमालीचा निर्लज्ज असल्यामुळे त्याने तो तसा होऊहि दिला. त्याला त्यात एक प्रकारचा आनंद वाटत होता. धृष्टतेत, निर्लज्जपणात, औद्धत्यात व बालिशतेत रममाण होण्याची कमालीची मानसिक विकृति त्याच्या रूपाने महर्षींनी रेखाटली आहे. त्याच्या घोर अपकृत्यांनी भारताच्या युद्धाला रौद्रता उत्पन्न झालेली आहे व शेवटी भीमासारख्या पुरुषाला त्याच्या रक्तप्राशनासारखे भीषण कृत्य करण्यावाचून गत्यंतर उरलेले नाही. त्याच्या या विकृतीचा कळस म्हणजे द्रौपदीवस्त्रहरणाचे प्रकरण होय. निर्लज्जता, अधमपणा, त्याच्या त्या वेळच्या वर्तनात जणू की काय उफाळून उठलेला आहे. महाभारतकारांनी त्याच्या अधमपणाची चित्रे पुढीलप्रमाणे रेखाटली आहेत —

दुःशासनैष मम सूतपुत्रो वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥२५
ततः समुत्थाय स राजपुत्रः श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथानामित्यब्रवीद् द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ २६
एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून्भजस्वायतपत्रनेत्रे धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ २७

ततः समुत्थाय सुदुर्मना सा विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ॥ २८
ततो जवेनाभिससार रोषाद् दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २९
ये राजसूयावभृथे जलेन महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ ३०
स तां पराकृष्य सभासमीपमानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथवच्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ ३१
सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलास्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ३२
ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी॥३३

दुःशासन उवाच ।

रजस्वला वा भव याज्ञसेनी एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी दासीषु वासश्च यथोपजोषम्॥४३
दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पामुवाच दासीति हसन्स शब्दम् ॥ ४८

—महाभारत, सभापर्व अ. ६७

'दुर्योधन दुःशासनाला म्हणाला : हा सूतपुत्र भीमाला भीत आहे. तूं स्वतःच जाऊन बलात्काराने द्रौपदीला सभेंत घेऊन ये. आपल्या स्वाधीन असलेले हे शत्रु आपल्याला काय करणार आहेत?' ज्येष्ठ बंधूची ही आज्ञा ऐकतांच नेत्र लाल करून तो राजपुत्र अंतःपुरांत गेला व द्रौपदीला म्हणाला: हे पांचालि! माझ्याबरोबर चल, आम्ही तुला जिंकलें आहे. लाज सोडून दुर्योधनाला पाहा. व हे कमलनेत्रे! कुरूंची सेवा कर. धर्मानें तूं आमची झाली आहेस. सभेंत चल. हें ऐकतांच अत्यंत कष्टी होऊन द्रौपदीचा चेहरा पांढरा पडला. दोन्ही हातांनी तोंड झांकून घेऊन वृद्ध कौरव स्त्रिया जेथें होत्या तिकडे ती जाऊं लागली. त्याबरोबर रागाने गर्जना करीत दुःशासन वेगानें तिच्या मागोमाग धावला व त्याने तिचे दीर्घ, कुरळे काळे केस धरून तिला ओढलें. राजसूय यज्ञांत ज्या केसांवर

मंत्रपूत जलाचा अभिषेक झाला, ते केस पांडवांच्या पराक्रमाचा अवमान करून दु:शासनाने बलात्काराने हातात घेतले. वायूने ज्याप्रमाणे कदलीला त्रास द्यावा त्याप्रमाणे द्रौपदीला ओढीत दु:शासन सभेच्या जवळ आला व एखाद्या अनाथ स्त्रीप्रमाणे त्या सम्राज्ञीला तो सभेत नेण्यासाठी जोराने ओढू लागला. याप्रमाणे ओढली जात असतां द्रौपदी त्याला म्हणाली, हे मूर्ख अनार्या, मी रजस्वला असून एकवस्त्रा आहे. अशा स्थितीत मला सभेत नेऊ नकोस. त्याबरोबर तिचे केस अधिकच बळकट धरून तिला खेचीत दु:शासन तिला म्हणाला : तूं रजस्वला अस, एकवस्त्रा अस, अथवा विवस्त्र असलीस तरी चालेल. आम्ही तुला द्यूतात जिंकले आहे. आम्ही तुला दासी केले आहे व दासीला वस्त्र असावे की नसावे हे ठरविणे तिच्या धन्याच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. सभेत खेचली जाणारी द्रौपदी आपल्या पतीकडे जेव्हा आर्त दृष्टीने पाहू लागली, तेव्हा, दु:शासनाने तिला पुनश्च जोराने खेचली. शरीराला व मनाला होणाऱ्या वेदनांनी ती ज्या वेळी मूर्छित होण्याच्या अवस्थेत आली त्या वेळी गर्जना करून दु:शासन पुन:पुन्हा तिला दासी म्हणू लागला.' कुलस्त्रीच्या अंगावर हात टाकून आपल्या वडीलधाऱ्या लोकासमक्ष याप्रमाणे तिची अप्रतिष्ठा करणाऱ्या व्यक्तीला जगांत अकार्य असें काय असणार आहे? सारी अकार्ये करावयास तो अगदी योग्य पुरुष आहे असे समजूनच कर्णाने द्रौपदीचे वस्त्र हिरावून घेण्याची त्याला आज्ञा केली. महाभारतकार म्हणतात —

ततो दु:शासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टुं प्रचक्रमे ।। ४०

—महाभारत, सभापर्व अ. ६८

'भर सभेमध्ये दु:शासन द्रौपदीचे वस्त्र ओढू लागला. या वेळी द्रौपदी त्याच्या समजुतीप्रमाणे दासी तरी होती अर्थात् दासीच्याहि संबंधी असें वर्तन क्षम्य मानले जात नाही हे वेगळे. पण त्याचा निलाजरेपणा इतक्या परमावधीला पोहोचलेला आहे की दास्यांतून मुक्त होऊन पाण्डव ज्या वेळी दुसऱ्या द्यूतानंतर वनवासी होऊन अरण्यांत जाऊं लागले त्या वेळी पुनश्च त्याने द्रौपदीचा असाच

घोर अपमान करून सहसा राजपुरुषांना न शोभणारें अधमपणाचें वर्तन पाण्डवांशी केलें आहे. महाभारतकार म्हणतात :—

महाप्राज्ञ: सोमकिर्यज्ञसेन: कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्य: प्रदाय।
अकर्षीद्वै सुकृतं नेह किंचित् क्लीबा: पार्था: पतयो याज्ञसेन्या:॥ १०
सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान्।
कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि॥ ११
एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं दु:शासनस्त परिनृत्यति स्म।
मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं गौगौरिति स्मा ह्वयन्मुक्तलज्ज:॥ १९

—महाभारत, सभापर्व अ.७७

'पंचालराज यज्ञसेनें हा शहाणा असताही षंढ पाण्डवांना द्रौपदी देऊन त्यानें मोठी चूकच केलेली आहे. या निर्धन पाण्डवांच्या पाठोपाठ जाऊन, द्रौपदी, तुला कोणतें सुख मिळणार! त्यापेक्षां तू दुसरा एखादा पति कर. नंतर तो सर्व कौरवांच्यासमोर गाय, गाय, म्हणून मुक्तलज्ज स्थितीत भीमासमोर नाचून दाखवू लागला. पण त्यानें सापाच्या शेपटीवर पाय दिला होता त्याचें उग्र फळ त्याला मिळालें. ज्या कर्णाच्या भरंवशावर त्याने हें कुकृत्य केलें होतें त्या कर्णासमोरच भीमसेनाने पुढे युद्धांत त्याचे हालहाल करून त्याला ठार मारलें. ज्या हातानें त्यानें द्रौपदीची ही अप्रतिष्ठा केली होती तो हात भीमाने उखडून काढला व त्या हातानेच त्याला झोडपून यमसदनास पाठविलें. मृत्यूदेखील अशा नीचांना पुरेशी शिक्षा देऊं शकत नाही. ठार मारूनही भीमसेनाचें समाधान होईना, त्याच्या ज्या कंठनालांतून महापतिव्रता द्रौपदीला उद्देशून 'दासी' असे हीन शब्द निघाले तो चिरून त्यांतील उष्ण रक्ताचें कारंजें भीमाने रणभूमीवर उडविलें व पुन्हां पुन्हां तो कंठनाल फोडून त्यांतील उष्ण रक्त ओठांना लावूनही तो अतृप्तच राहिला. तात्पर्य, दु:शासन ही दुर्योधनरूपी कलिपुरुषाची छाया असून लतावृत्ति, कसलेंही कुकर्म करण्याची सिद्धता औद्धत्य, धृष्टता व बालिशता यांचा तो मूर्त आविष्कार होता. पण दुर्योधनाच्या सचिवांत व परिवारांत दु:शासन हा जर उघड दुष्ट असेल तर शकुनि हा खल पुरुषांच्या विशिष्ट गूढतेचा नमुना.

म्हणता येईल कोणतीही गोष्ट आपण प्रेरिल्यामुळे झालेली आहे असे मुळीच न दाखविता ती घडविण्याचे त्याचे कसब असामान्य आहे राजा धृतराष्ट्राइतका तो चतुर नसला तरी त्याचे मार्ग धृतराष्ट्राच्या मार्गाप्रमाणेच गूढ आहेत द्यूत त्यानेच केले असले तरी प्रत्यक्ष दुर्योधनालाही शकुनीने प्रोत्साहित केले म्हणून आपण द्यूत खेळलो असे म्हणता आले नसते उलट हलवून खुटा बळकट करावा या न्यायाने त्याने दुर्योधन आपल्या निश्चयावर किती स्थिर आहे याचा निश्चित शोध घेऊन नतरच द्यूताचे सूतोवाच केले आहे

गांधारराज शकुनि

गाधारराज शकुनि हा जरी गाधाराचा राजा असला तरी दुर्योधनाच्या परिवारातच तो नित्य राही गाधारी व शकुनि ही दोन अपत्ये एकाच कुळातील असूनही एक व्यक्ति मानवजातीचा सदाचा अलकार होऊन बसली तर दुसरी सर्व प्रकारच्या कापट्याचा केवळ अर्क होऊन राहिली एकाच वेलीवरचे एक अमृतफळ आहे, तर दुसरे विषफळ आहे तो द्यूतविद्येत अत्यत प्रवीण होता पण आपण दुर्योधनाला द्यूत खेळावयास लाविले असे प्रत्यक्ष त्यालाही म्हणता येऊ नये याची काळजी घेऊनच आपल्या कारस्थानास त्याने सुरुवात केली आहे राजसूयावरून परत येताना दुर्योधन ज्या वेळी पाडवाविषयीच्या आपल्या मर्यादातीत मत्सराचे प्रदर्शन करू लागला, त्या वेळी त्याचे अत करण क्षत्रियाप्रमाणे पराक्रम करून सपत्ति मिळविण्याइतके तेजस्वी आहे की हव्या त्या क्षुद्र मार्गाने जावयास तो सिद्ध आहे हे पहाण्याआधी द्यूतासारख्या हीन मार्गाचा प्रस्ताव करणे त्याला सुरक्षित वाटले नाही म्हणून त्याने त्याची परीक्षा घेण्याच्या हेतूने अत्यत धूर्ततेचे भाषण केले आहे तो म्हणतो

दुर्योधन न तेऽमर्प कार्य प्रति युधिष्ठिरम् ।
भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १
विधान विविधाकार पर तेपा विधानत. ।
अनेकैरभ्युपायैश्च त्वया न शकिता पुरा ॥ २

आरब्धापि महाराज पुनःपुनररिंदम।
विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृता.॥ ३
तैर्लब्धा द्रौपदी भार्या द्रुपदश्च सुतैः सह।
सहायः पृथिवीलाभे वासुदेवश्च वीर्यवान्॥ ४
लब्धश्चानभिभूतार्थैः पित्र्यंशः पृथिवीपते।
विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना॥ ५
धनंजयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी।
लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तोषयित्वा हुताशनम्॥ ६
तेन कार्मुकमुख्येन बाहुवीर्येण चात्मनः।
कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना॥ ७
अग्निदाहान्मयं चापि मोक्षयित्वा सदानवम्।
सभां तां कारयामास सव्यसाची परंतपः॥ ८
तेन चैव मयेनोक्ताः किंकरा नाम राक्षसाः।
वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना॥ ९
यच्चासहायतां राजन्नुक्तवानसि भारत।
तन्मिथ्या भ्रातरो हीमे तव सर्वे वशानुगाः॥ १०
द्रोणस्तव महेष्वासः सहपुत्रेण वीर्यवान्।
सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः॥ ११
अहं च सह सोदर्यैः सौमदत्तिश्च पार्थिवः।
एतैस्त्वं सहितः सर्वैर्जय कृत्स्नां वसुंधराम्॥ १२

—महाभारत, सभापर्व अ. ४८

'हे दुर्योधना! तूं युधिष्ठिराचा मत्सर करणें योग्य आहे असें मला वाटत नाही. पाण्डव आपल्या भाग्यानेच ऐश्वर्यास चढले आहेत. तूं अनेक उपायांनी त्यांना मारण्याचे आजवर प्रयत्न केलेस पण ते सर्व फसून आपल्या भाग्याने ते वैभवास चढले. त्यांना द्रौपदीसारखी पत्नी मिळाली, मोठमोठ्या राजांचें साहाय्य मिळालें, श्रीकृष्णासारखा समर्थ सहकारी मिळाला, व त्यांनी स्वतःचे हक्काचें राज्य स्वसामर्थ्यानें वाढविलें. अर्जुनाला अग्नीच्या प्रसादानें दिव्य अस्त्रें व गाण्डीवासारखें श्रेष्ठ धनुष्य मिळून त्यानें आपल्या कर्तृत्वानें सर्व पृथ्वी जिंकली. त्यानें आपल्याच

शिल्पकार मय दानवाला उपकारबद्ध करून उत्कृष्ट मयसभा निर्माण केली. आपल्या कर्तृत्वाने याप्रमाणे अपार ऐश्वर्य मिळवून भाग्यास चढलेल्या लोकाचा नुमता मत्सर करून उपयोग काय ? तूही काही असहाय नाहीस तुझेही भ्राते तुझ्या स्वाधीन आहेत अश्वत्थामा व महापराक्रमी द्रोणाचार्य, महारथी कृपाचार्य व कर्ण हे तुझे सहायक आहेत मीही तुझे साहाय्य करावयास सिद्ध आहे. नुमता मत्सर करून स्वत ला त्रास करून घेण्याऐवजी तू विजय संपादन करून ऐश्वर्यसपन्न का होत नाहीस ?'

हे नुसते भाषण वाचून कोणालाही शकुनीने केवळ सद्बुद्धीनेच भाषण केले आहे असे वाटेल, पण वास्तविक ते तसे नाही त्याने हा प्रस्ताव करताच दुर्योधन त्याला असे म्हणू लागला की, सर्व सहायकासह जग जिकण्याचा स्वतत्र उद्योग करण्यापेक्षा पाण्डवच आज जगाचे धनी असल्यामुळे त्यानाच जर जिकले तर अनायासेच जग जिकल्यासारखे होईल त्यावर शकुनीने ज्या धूर्ततेने द्यूताचा प्रस्ताव केलेला आहे तो पाहिला म्हणजे त्याचे वरील भाषण त्याच्या पुढच्या कौटिल्याची नादी वाटल्यावाचून राहत नाही तो म्हणतो :

धनजयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिर ।
नकुल सहदेवश्च द्रुपदश्च सहात्मजै ॥ १५
नैते युधि पराजेतु शक्या देवगणैरपि ।
महारथा महेष्वासा कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा ॥ १६
अह तु तद्विजानामि विजेतु येन शक्यते ।
युधिष्ठिर स्वय राजस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १७

दुर्योधन उवाच ।

अप्रमादेन सुहृदामन्येषां च महात्मनाम् ।
यदि शक्या विजेतु ते तन्मामाचक्ष्व मातुल ॥ १८

शकुनिरुवाच ।

द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न स जानाति देवितुम् ।
समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्तितुम् ॥ १९
देवने कुशलश्चाह न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
त्रिषु लोकेषु कौरव्य तं त्व द्यूते समाह्वय ॥ २०

तस्याक्षकुशलो राजन्नामस्येहमसंशयम् ।
राज्य श्रियं च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ २१
इदं तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्योधन निवेदय ।
अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तान्न संशयः ॥ २२

—महाभारत, सभापर्व अ. ४८

' दुर्योधना! धनंजय, वासुदेव, भीमसेन, युधिष्ठिर, नकुल, सहदेव व आपल्या मुलांसहित द्रुपद यांचा पराभव देवांनादेखील करतां येणें शक्य नाही. हे सर्व महारथी असून कृतास्त्र व खंदे लढवय्ये आहेत. युधिष्ठिराला कसें जिंकावें तें मला माहीत आहे. तुझी सिद्धता असेल तर मी सांगतों.

' दुर्योधनाने त्याला म्हटले की, आपल्यापैकी कोणाचा विनाश न होतां असा कांही उपाय असला तर सांग.

' त्यावर शकुनी म्हणाला: युधिष्ठिर द्यूतप्रिय असून त्याला द्यूत कसें खेळावे तें मात्र माहीत नाही व आव्हान दिलें तर तें नाकारतां येणें त्याला शक्य होणार नाही. मी अत्यंत कुशल द्यूतकार असून त्रैलोक्यांत माझ्यासारखा कुशल द्यूतकार नाही. तूं त्याला आव्हान दे. त्याची सर्व राज्यलक्ष्मी मी द्यूतांत जिंकून तुझ्या स्वाधीन करतों. मात्र तूं आपल्या पित्याची संमति घे.'

किती खुबीने शकुनीने द्यूताची प्रस्तावना केलेली आहे! जणूं की काय केवळ दुर्योधन म्हणतो म्हणूनच त्याला आतां द्यूत खेळावें लागणार आहे. तात्पर्य, तो अत्यंत सावध आहे. दुराचारांतलें प्रत्येक पाऊल टाकतांना दुर्योधनाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेत त्याने तें टाकलेलें आहे. एरवी त्याच्या दुष्टतेचें वर्णन करतांना द्रौपदीची अप्रतिष्ठा करण्याच्या दुःशासनाच्या कामगिरीबद्दल त्याने त्याचें अभिनंदन केल्याचें महाभारतांत स्पष्ट उल्लेखिलें आहे.

गान्धारराजः सुबलस्य पुत्रस्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ॥ ४५

—महाभारत, सभापर्व अ. ६७

राजसत्तेला, आपल्या कच्छपीं लावून तिच्या सूत्रचालकांना त्याचें वाटणारें प्रत्येक श्रेय आपल्यामुळेंच झालेलें आहे असें दाखविण्याची जी कांही लोकांची विशिष्ट पद्धति असते तिचें शकुनि

हे निदर्शनच होय पाण्डवानी घोषयात्रेत दुर्योधनाला जीवदान दिल्यानंतर दुर्योधनाच्या अंत करणात त्याच्याविषयी कृतज्ञेचे भाव उत्पन्न झाले आहेत की काय हे पाहण्यासाठी त्याने त्यास पांडवाशी शक्यतर सौभ्रात्र राखून आपली कीर्ति व यश वाढविण्याचा उपदेश केलेला आहे तो म्हणतो

यत्र हर्षस्त्वया कार्य सत्कर्तव्याश्च पाण्डवा ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिद तव ।।७
प्रसीद मा त्यजात्मान तुष्टश्च सुकृत स्मर।
प्रयच्छ राज्य पार्थाना यशो धर्ममवाप्नुहि।। ८
क्रियामेता समाज्ञाय कृतज्ञस्त्व भविष्यसि ।
सौभ्रात्र पाण्डवै कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।। ९
पित्र्य राज्य प्रयच्छैषा तत सुखमवाप्स्यसि ।

—महाभारत, वनपर्व अ २५१

'जेथे तू आनंदित होऊन पाण्डवाचा सत्कार करावा तेथे तू शोक करीत आहेस हे किती विपरीत आहे ? आपला जीव देऊ नकोस तो वाचल्याबद्दल आनद मान पाण्डवाना राज्य दे स्वत चे तुला काही द्यावयाचे आहे असे मुळीच नाही या उपकाराच्या जाणिवेने त्याच्या पित्याचाच अश त्याना देऊन तू कृतज्ञताबुद्धि प्रकट केलीस तर त्यात तुझीच कीर्ति वाढणार आहे' शकुनीची कृतज्ञताबुद्धि हे बोलत नसून पांडवानी केलेल्या उपकाराच्या जाणिवेने लज्जित होऊन जीव द्यावयास निघालेल्या दुर्योधनाच्या अत करणा-तील खळबळीचे सपूर्ण ज्ञान व्हावे म्हणून शकुनीने चातुर्याने योजिलेली ही एक 'मधुजिव्ह' युक्ति आहे जर त्याच्या अत करणात खरोखरी सद्वासनाचा अश असता तर त्याने द्यूताची कल्पना काढण्याऐवजी दुर्योधनाला स्वतत्रपणे दिग्विजयासच प्रोत्साहन दिले असते किंवा युधिष्ठिराशी सख्य करून त्याच्या साहाय्याने आपले ऐश्वर्य वाढविण्याविषयी प्रोत्साहित केले असते या दुसऱ्या प्रकरणी देखील घोषयात्रेच्या निमित्ताने पांडवाचा उपहास करून त्यात आनद मानण्याची क्षुद्र कल्पना शकुनीच्याच अत करणात उत्पन्न झालेली आहे महाभारतात त्याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १
यैः स्म ते नाद्रियेताज्ञा न च ये शासने स्थिता: ।
पश्यामस्तान् श्रिया हीनान् पाण्डवान् वनवासिनः ॥ १२
स्थितो राज्ये च्युतान्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रिया वृत:।
असमृद्धान् समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान् नृप ॥ १५
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनसंवृताम् ।
पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥ २१
विनिन्दतां तथाऽऽत्मानं जीवितं च धनच्युतम् ।
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलङ्कृताः ॥ २२

—महाभारत, वनपर्व अ. २३७.

'धृतराष्ट्राचें वाक्य ऐकून शकुनि कर्णासहित त्याला म्हणाला की तुझी आज्ञा न ऐकणारे व तुझ्या नियंत्रणांत नसलेले पाण्डव आज धनहीन झालेले आहेत. त्यांच्या या दीन वनवासी अवस्थेत आपण जर त्यांना पाहूं शकलों तर फारच चांगलें होईल. मला वाटतें आपण वनांत पांडव आहेत तेथे जावें. तूं राज्यावर आहेस, ते राज्यभ्रष्ट झाले आहेत. तू वैभवसंपन्न आहेस, ते धनहीन आहेत. तुझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत, त्यांचे सर्व मनोरथ भग्न झाले आहेत. अशा स्थितीत तू त्यांना पाहणें केवढें आनंदाचें होईल? उत्तम वस्त्रें परिधान केलेल्या तुझ्या स्त्रियांनी लक्तरें नेसलेल्या, दु खी द्रौपदीला पाहावें, त्यांचें वैभव पाहून स्वत.ची निंदा करीत द्रौपदी जेव्हा विपण्ण होईल त्या वेळीं तिला पाहणे हा केवढा भाग्याचा क्षण! सभेत आपण तिची अप्रतिष्ठा केलीच आहे. पण अलंकृत अशा तुझ्या स्त्रियांना पाहून तिच्या चेहऱ्यावर जे भाव दिसतील ते पाहणें त्याहूनही अधिक रोचक आहे.' इतके हीन विचार अंतःकरणांत बाळगणारी व्यक्ति मार्गदर्शनाच्यासंबंधीं दुर्योधनाच्या आचार्यपदावर विराजमान झाली होती हें ध्यानांत घेतलें, म्हण जे सचिवसंस्थेच्या अधःपतनाचें चित्र डोळयांसमोर उभें राहिल्याशिवाय राहात नाही. धृतराष्ट्रापासून शकुनीपर्यंतच्या भारतांतील व्यक्तिचित्रांचें

निरीक्षण करून राज्यसस्था व सचिवसस्था किती अध पतित झाली होती हे आपण आतापर्यंत पाहिले आहे पण या सस्थाचे नियत्रण करणे कुरु राज्यातील तत्कालीन पराक्रमी नि धर्मनिष्ठ लोकाना का अशक्य झाले असेल? राजा धृतराष्ट्र स्वत अध असल्यामुळे दुर्बल होता किंबहुना त्याच्या कापटयाचा जन्म त्याच्या अधतेमुळे उत्पन्न झालेल्या अगतिकतेतूनच झालेला आहे दुर्योधन कितीही दुष्ट व निर्भय असला तरी पाडवासारख्या सर्वास्त्रज्ञ व अत्यत बल-सपन्न अशा लोकाशी उघड उघड वैर पत्करून शेवटपर्यंत ते तसेच तडीला नेणे त्याला एकट्याला केवळ अशक्य आहे पाण्डवाच्या सामर्थ्याची त्याला सपूर्णपणे जाणीव आहे भीष्मद्रोणादि महास्त्रज्ञ त्याच्या अत करणातील हीन विचाराच्या प्रथमपासूनच विरोधी आहेत या गोष्टीचीही त्याला पूर्णपणे जाणीव आहे शकुनि अथवा दु शासन हेही ज्याच्याशीं त्याला वैर करावयाचे आहे त्याच्या तुलनेने अत्यत सामर्थ्यहीन आहेत याची त्याला पूर्णपणे जाणीव आहे अशा स्थितीत कोणाच्या भरवशावर राजा दुर्योधन व त्याची सचिवसस्था स्वत च्या कर्तृत्वावर साम्राज्य उभारणाऱ्या महान् शक्तीशी द्वद्व खेळावयास सिद्ध झाली असेल? भारताचे युद्ध हे इतिहासकाळातील अतिशय भीषण युद्ध असून त्या युद्धात केवळ अठरा दिवसात लक्षावधि मनुष्याचा प्रचड सहार झालेला आहे ही गोष्ट घडून यावयास अध पतित राज्यसत्तेला कित्येक दिवस आपल्या महत्त्वाकाक्षेचे थैमान घालावयास अवसर मिळाला असला पाहिजे हा अवसर सामर्थ्याच्या भक्कम पार्श्वभूमीवाचून मिळू शकणार नाही हे उघड आहे या राज्यसत्तेच्या पाठीशी अशी

१४. महारथी कर्ण

महाभारताच्या इतिहासांत महारथी कर्णाचें महत्त्व अनन्यसामान्य आहे. किंबहुना पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या नंतर या इतिहासाच्या घडणीवर ज्याच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाचा परिणाम झालेला दिसून येतो अशी कर्ण ही एकच व्यक्ति होय. कर्ण नसता तर भारताचें महाभारत झालेंच नसतें इतकें त्याचें महत्त्व अनन्यसामान्य आहे. वस्तुत: महाभारत म्हणजे गृहयुद्धाचा इतिहास होय. तें युद्ध एकाच वंशाच्या दायादांत झालें असलें तरी त्यांत भारतांतील तत्कालीन सर्व राजसत्तांची आहुति पडलेली असून त्यांत झालेल्या मनुष्यसंहाराची संख्या सुमारें चाळीस लक्ष भरते. आजच्या युद्धाचें स्वरूप व त्यांतून होणाऱ्या मनुष्यसंहाराचें प्रमाण याहून अधिक असलें तरी भारतीय युद्धाचा विचार करतांना त्यांत झालेली प्रचंड मनुष्यहानि केवळ एका राष्ट्राची व तीही केवळ अठरा दिवसांत झालेली आहे. या युद्धानें अनेक राजवंश कापले गेले, क्षत्रियांची मोठमोठीं घराणीं नष्ट झालीं व भारतवर्षांतील कर्त्या पुरुषांची एक संपूर्ण पिढी विनाश पावली. युद्धाचें हें भयानक स्वरूप तत्कालीन सर्व विचारवंतांना उघड दिसत होतें. पण अनेक महनीय व्यक्तींकडून सर्वकष स्वरूपाचे प्रयत्न होऊनही ते सारेच फसले व हें युद्ध कोणासही टाळतां आलें नाही. ज्या एकाच महापुरुषाच्या व्यक्तिगत प्रभावामुळे ही गोष्ट घडून आली ती व्यक्ति म्हणजे कर्ण होय. भारतीय राष्ट्रावर ही भयानक स्वरूपाची आपत्ति ओढवून आणावयास अनेक व्यक्तींना उत्तरदायी म्हणून धरलें जातें व अनेक कारणें सांगितलीं जातात; पण त्या सर्वांत महारथी कर्णाची राजा दुर्योधनासारख्या स्वार्थांध कलिपुरुषाशीं जडलेली प्रगाढ मैत्री हेंच सर्वांत महत्त्वाचें कारण आहे. जर कर्ण कौरवांच्या पक्षाला नसता तर शकुनीची कपटपटुता, धृतराष्ट्राचें कौटिल्य, दु:शासनाची अधमता, व दुर्योधनाचा नीचपणा या सर्व गोष्टी

व्याख्यान १४ वे, व १५ वे, दि. ९ व १० एप्रिल १९५१

गृहीत धरनही असे निश्चितपणे म्हणता येते की, एक तर युद्धापर्यंत प्रसंग न उद्भवताच दुर्योधनाच्या साम्राज्याकांक्षेचे निर्माल्य होऊन राहिले असते किंवा युद्धाचे भारत जरी कदाचित् उद्भवले असते तरी त्याचे महाभारत निश्चितच घडून आले नसते या दृष्टीने महाभारतातील कर्णाचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंत अभ्यसनीय आहे कर्णाच्या व्यक्तिमत्त्वासंबंधी अनेक परस्परविभिन्न मते प्रचलित आहेत त्याचा जो करुणामय शेवट झाला त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा महाभारताच्या प्रत्येक वाचकाच्या मनावर खोलवर ठसा उमटल्यावाचून राहत नाही काहींच्या मते कर्ण हा सद्गुणाचा केवळ पुतळा ठरतो तर काहींच्या मते मानवातील अधम प्रतीच्या दुर्गुणाचे तो केवळ आगर ठरतो सामाजिक अन्यायाविरुद्ध चिडलेली व्यक्ति म्हणून कित्येक विचक्षणाना कर्णाच्या प्रत्येक कृतीत गुणाचे दर्शन होते, व समर्थनाची कारणे भासू लागतात, तर तो पाण्डवाचा विरोधक असल्यामुळे त्याचा एकही सद्गुण मान्य करावयाचा नाही अशी दुसऱ्या महाभागाची धारणा असते कित्येकाच्या मते तो अर्जुनापेक्षा कितीतरी पटीनी अधिक युद्धकुशल असून केवळ श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने व तेही कपटाने अर्जुनाने त्याला ठार मारले असे आहे व केवळ यामुळेच पाण्डवाचा पक्ष हा सत्पक्ष असूनही त्याच्या अभिप्रायाचा काटा कर्ण व कौरव याच्याकडे झुकू लागतो ही सर्व मते महाभारतकाराचा कर्णाविषयीचा अभिप्राय व त्यानी कर्णाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे केलेले रेखाचित्रण ध्यानात न घेताच व्यक्त केल्यान आली आहेत मनुष्याचा श्रेष्ठकनिष्ठ ठरविण्याची महाभारतकाराची कसोटी, त्याने व्यक्तिगत सद्गुण अथवा दुर्गुण यापेक्षाही शाश्वत स्वरूपाची नीतिमूल्य व मानवाचे हिताहित ही च आहेत महापुरुषाच्या ज्या लोकोत्तरत्वाने एरवी राष्ट्राचे व मानवतेचे कल्याण व्हावे त्याच लोकोत्तरत्वाने केवळ व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षेपायी केवढा भयानक स्वरूपाचा राष्ट्रीय विध्वंस घडून येऊ शकतो याचे मूर्तिमंत प्रतीक कर्णाच्या व्यक्तिचित्राच्या रूपाने भगवान् वेदव्यासानी रेखाटले आहे वेदव्यासाच्या प्रतिभेच्या परिपूर्णतेचा विशेष हा की या चित्राला अनुमानही अद्भुतता व अस्वाभाविकता याचा स्पर्श

नाही. नेहमींच्या सृष्टीच्या जीवनप्रवाहांत आढळून येणारी ती एक दुर्दैवी घटना आहे. पण असें नसतें तर बरें झालें असतें अशा हताश उद्गारांपलीकडे मनुष्य त्या बाबतीत अधिक कांही म्हणू शकत नाही. कर्ण किंवा त्याच्या योग्यतेचे महापुरुष व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षेला कां बळी पडतात याचें गूढ उकलणें अशक्य आहे. अशा व्यक्तींच्या हातून जें घडलें त्यापेक्षा वेगळें वर्तन घडलें असतें तर ते भगवान् श्रीकृष्णांप्रमाणेच पूर्णावतार, अतिमानव, युगपुरुष म्हणविले गेले असते. पण श्रीकृष्ण एकदांच जन्मले, तर कर्ण ही या बहुरत्ना वसुन्धरेंत वारंवार पुनरावृत्त होणारी घटना आहे. महाभारतकारांनी कर्णाचें वर्णन करीत असतां 'कर्णस्कंध हा दुर्योधनरूपी क्रोधवृक्षाचा बुधा' असें म्हटलें आहे. (आत्मकेंद्रितता, अहंकार व अमर्याद महत्त्वाकांक्षा हे कर्णाच्या लोकोत्तर गुणसमुच्चयांतील दोपविशेष होते.] हे दोषविशेष कर्णाच्या ठिकाणीं का उत्पन्न झाले? त्यांची धार, शाश्वत नीतिमूल्यें व मानवाचें हिताहित यांवर वार करावयास कशी प्रवृत्त झाली ? व शेवटी त्याचें पर्यवसान राष्ट्रीय जीवनांतील एका अतिभयंकर प्रसंगांत कसे झालें ? हें महर्षि व्यासांच्या प्रतिभेच्या दीपस्तंभाच्या प्रकाशांत पाहणें अतिशय उद्बोधक ठरेल. एका अनिवार्य सामाजिक घटनेंतून कर्णाची आत्मकेंद्रितता जन्म पावली, त्या आत्मकेंद्रिततेंतून त्याचा अहंकार जन्म पावला व त्या अहंकारांतूच अमर्याद महत्त्वाकांक्षेच्या पिशाचिनीचा उदय झाला अशी महाभारतकारांची मांडणी आहे.

एक दुर्दैवी पण अनिवार्य सामाजिक घटना

पुढील आयुष्यांत कुलवंत व घरंदाज क्षत्रियांकडून उपहासास पात्र झालेला कर्ण पाण्डवांप्रमाणेच कौन्तेय म्हणजे कुन्तीचा मुलगा व देवसंभव म्हणजे देवापासून झालेला असा होता. पाण्डव ज्याप्रमाणे कौरवेश्वर पाण्डूचे पुत्र होते त्याप्रमाणे व तितक्याच अर्थानें कर्णहि कौरवेश्वर पाण्डूचाच पुत्र होता. इतर पाण्डव जसे यमधर्म, वायु, देवेंद्र व अश्विनीकुमार यांच्या कृपाप्रसादानें जन्म पावले त्याच

प्रमाणे कर्णही सूर्यनारायणाचा कुन्तीला मिळालेला कृपाप्रसादच होता त्यामुळे पाण्डव व विशेषत त्याच्यातील ज्येष्ठ युधिष्ठिर जितक्या अर्थाने कौरवाच्या राज्यसिंहासनाचा उत्तराधिकारी होता तितक्याच किंबहुना त्याहीपेक्षा अधिक अर्थाने कर्ण हा कौरवाच्या सिंहासनाचा अधिकारी होता कारण कर्ण हा राज्याधिकाराच्या भाषेत सर्वांत ज्येष्ठ असा कौन्तेय व म्हणूनच पाण्डवांहूना युधिष्ठिरापासून सहदेवापर्यंत कुन्तीची संतति ही विवाहोत्तर व पाण्डूच्या संमतीने झालेली म्हणून ती पाण्डूची उत्तराधिकारी होती व कर्ण हा कौमार्यावस्थेत कुन्तीला झाल्यामुळे तो अनधिकारी होता, असेही महाभारतकालीन सामाजिक निर्बंधाकडे पाहिल्यास कोणाला म्हणता यावयाचे नाही कारण त्यावेळी पुढील नियम रूढ होता –

कानीनश्च सहोढश्च कन्याया यश्च जायते ।
वोढारं पितरं तस्य प्राहु शास्त्रविदो जना ॥ ८

— महाभारत, उत्तरपर्व अ १४०

'लग्न झाल्यावर पतीच्या संमतीने अथवा लग्नापूर्वी कौमार्यावस्थेत स्त्रीला झालेले संतान हे धर्मत त्या स्त्रीच्या पतीचेच आहे व त्यानेच त्याच्या पितृत्वाचे सर्वाधिकार घ्यावे असे शास्त्राचे मत आहे' हा श्लोक महाभारतकारानी सामान्य व्यक्तीच्या तोंडी घातला नसून तो प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णाच्याच तोंडी घातलेला असल्यामुळे तसा सामाजिक नियमच त्यावेळी रूढ असला पाहिजे हे निर्विवादपणेच ठरते या श्लोकाच्याच पुढे भगवान् श्रीकृष्णाच्या तोंडी पुढील श्लोक आहे –

सोऽसि कर्ण तथा जात पाण्डो पुत्रोऽसि धर्मत ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९

— महाभारत, उत्तरपर्व अ १४०

हे कर्णा ! याप्रमाणे तुझी उत्पत्ति झाली असल्यामुळे धर्माने तू राजा पाण्डूचाच पुत्र आहेस तू माझ्याबरोबर चल धर्मशास्त्राच्या आज्ञेनुसार तू कौरवाच्या राज्यसिंहासनाचा उत्तराधिकारी असल्यामुळे तूच राजा होशील ' पण शास्त्रज्ञाच्या या तत्कालीन मताचा कर्णाला विशिष्ट परिस्थितीमुळे काही एक उपयोग होऊ शकला

नाही. जेव्हा तो कुन्तीचा मुलगा आहे हें त्याला कळणें अवश्य होतें व कळून कांही उपयोग झाला असता, तेव्हा तें त्याला मुळीच कळलें नाहीं. व युद्धाचे पडघम वाजण्याच्या वेळीं, सम्राट् दुर्योधनाचा एकमात्र आधारस्तंभ म्हणून धनुष्याचा टणत्कार करीत तो उभा असतांना त्याच्या मानी मनाला हें कळूनही खंत करीत बसण्यापलीकडे त्याला त्याचा कांही उपयोग नव्हता. ज्या वेळी त्याला या ज्ञानाचा उपयोग होऊं शकला असता त्या वेळीं त्याला यासंबंधी सचेत करूं शकणारी केवळ एकच व्यक्ति होती व ती म्हणजे त्याची माता कुन्ती होय. मग कुन्तीने त्याला त्या वेळी हे न कळविण्यांत मोठाच अन्याय केला म्हणावयाचा! मला तसें म्हणवत नाही व हृदयहीन पाषाणाखेरीज दुसरें कोणी तसें म्हणेल असें वाटत नाही.

कर्णाची जन्मकथा

महाभारतांत कर्णाची जन्मकथा पुढीलप्रमाणे वर्णिली आहे :—

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।
तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ १
पितृष्वस्त्रीयाय स तामनपत्याय भारत ।
अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥ २
अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकांक्षिणे ।
प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३
नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने ।
उग्रं पर्यचरत्तत्र ब्राह्मणं संशितव्रतम् ॥ ४
निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः ।
तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५
तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया ।
अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः ॥ ६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रभावेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ७
तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८

सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।
कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ॥ ११
एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाऽहं प्रसादये ।
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वापराद्धाऽपि नित्यशः ॥१२

सूर्य उवाच ।
वेदाहं सर्वमेवैतद्यद्दुर्वासा वरं ददौ ।
सत्यज्य भयमेवेह क्रियतां सगमो मम ॥ १३
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।
वृथाह्वानेऽपि ते भीरु दोषः स्यान्नात्र संशयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्वं विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ॥ १५
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद् भरतर्षभ ॥ १६
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत ।
एवमुक्त्वा स भगवान्कुन्तिराजसुतां तदा ॥ १७
प्रकाशकर्ता तपनः संबभूव तया सह ।
तत्र वीरः समभवत्सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियान्वितः ॥ १८
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलो द्योतिताननः ।

गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ॥ २२
तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्ता महायशाः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ २३
नामधेयं च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ ।
वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ २४

— महाभारत, आदिपर्व अ. १११

पाण्डवांची आई कुन्ती ही मूळची यादव घराण्यांतली असून ती वसुदेवाची सख्खी बहीण, शूराची मुलगी, म्हणूनच भगवान् श्रीकृष्णाची आत्या होय. ती अत्यंत सुन्दर असे. तिच्या पित्याने पोटीं संतान मुळीच नसल्यामुळे मला जें पहिलें संतान होईल तें मी तुला देईन असें वचन दुःखी असलेल्या आपल्या आतेभावाला दिलें होतें. त्याप्रमाणे कुन्ती हेंच त्याचें पहिलें अपत्य असल्यामुळे त्याने तिला त्याला देऊन टाकलें. या आतेभावाचें नांव कुंतीभोज. कुंतीभोजाच्या राज्यांत त्याची मुलगी या नात्याने कुंती असतांना एके दिवशीं विख्यात क्रोधमूर्ति दुर्वासऋषि तेथे आले. कुंतीभोजाने राजकन्या कुंतीला त्यांच्या सेवेंत नियुक्त केलें. पावसाळ्याचे चार महिने आपल्या पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे कुंतीने त्या भस्मसंतापी रुद्रावताराला प्रसन्न करून घेतलें. दुर्वास जेव्हा त्या राज्यांतून जाऊं लागले त्या वेळी त्यांनी प्रसन्न होऊन कुंतीला एक मंत्र दिला व असें सांगितलें की या मंत्राने तूं कोणत्याही देवतेला बोलावूं शकशील व ती देवता आपल्या प्रभावाने तुला पुत्र देईल. दुर्वास निघून गेल्यावर कुंतीला बालसुलभ अल्लडपणामुळे त्या मंत्राची परीक्षा पाहण्याची इच्छा झाली, व तिने समोर दिसणाऱ्या भगवान् सूर्यनारायणाला त्या मंत्राच्या साहाय्याने आवाहन केलें. त्यावरोबर त्या मंत्रप्रभावाने सूर्यनारायण सौम्य स्वरूप धारण करून कुंतीसमोर येऊन उभे राहिले. कुंतीला तो प्रकार पाहतांच एकप्रकारची भीति वाटली व त्या देवतेला काय मागावें हें तिला सुचेना. सूर्याने तिच्या कौमार्याचा भंग न करतां तिला एक मुलगा दिला. तो सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असून त्याच्या अंगावर कातडीसारखें सहज कवच व

कानात देदीप्यमान रत्नजडित कुंडले होती. वस्तुत. कुंतीने सूर्याला प्रार्थनापूर्वक अजाणता बोलावून झालेल्या अपराधामुळे स्वत ला क्षमा करून परत जावयास सांगितले होते पण तसेच परत जाण्यांत आपला अपमान आहे असे समजून व तिच्या कौमार्याचा भंग होणार नाही असे तिला वरप्रदान करून सूर्यनारायण निघून गेले. कुमारी कुंतीला आपण पुत्रवती झालो यामुळे अतिशय संकोच व भीति वाटू लागली. सभोवती सगळ्या वडीलधाऱ्या माणसांची चौकसदृष्टि असल्यामुळे ती अगदी घावरून गेली व तिने एका पेटीत त्या तेजस्वी व बलवान् मुलाला बंद करून गंगेत सोडून दिले सहजकवचकुंडलधारी असा सूर्यनारायणाचा हा देदीप्यमान प्रसाद अधिरथ नावाच्या सूताला सापडला व त्याने आपल्या राधा नावाच्या पत्नीसहित त्याला आपला मुलगाच मानून त्याचे पालन केले संपत्तीसहित तो मुलगा मिळाला म्हणून अधिरथाने त्याचे नाव 'वसुषेण' असे ठेवले >

कुन्तीला दोष देतां येईल काय ?

झाल्या प्रकाराबद्दल महाभारताचे पुष्कळ वाचक कुंतीला दोष देत असतात. स्वत कर्णानेही तिला असा दोष दिला आहे पण कर्ण आपल्या मानी स्वभावानुरूप कुंतीवर केवढाहि संतापला असला तरी व त्याने यासबंधी 'आपल्यासाठी तू माझा गळा कापलास' म्हणून तिला अनेक प्रकारची दूषणे दिली असली तरी महाभारताच्या विचारी वाचकांना कुंतीला या बाबतीत दोष देता येत नाही. कुंती ही एक मानवी स्त्री होती त्यामुळे लज्जा, भीति, संकोच, वय, अब्रूचे भय, पुढच्या आयुष्याचे कसे होईल याचा विचार, वयानुरूप असणारा अल्लड अवखळपणा यापासून निर्मुक्त अशी ब्रह्मवादिनी ती खासच नव्हती त्यामुळे कुंतीच्या वयाच्या व परिस्थितीच्या राजकन्येने अथवा मुलीने अशा प्रसंगी जें केले असते तेच कुंतीने केले. त्याबद्दल तिला दोष कसा देता येईल ? शिवाय जेथे ती राहत होती ते तिच्या मानलेल्या पित्याचे घर होते यादवाच्या घरी प्रत्यक्ष आईबापासमोर ज्या मोकळेपणाने तिला वावरता येत

असे त्याची जागा या मानीव पित्याच्या घरीं संकोच व भीति यांनी घेतली होती असें दिसतें. स्वत: कुंतीने शिष्टाईसाठी कौरवांच्या राजसभेत आलेल्या श्रीकृष्णाला आपल्या दुर्दैवाच्या दशावताराचा वृत्तान्त सांगत असतां पित्याने आपल्याला याप्रमाणे कुंतीभोजाला देऊन टाकल्याबद्दल दोष दिलेला आहे.

पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ।
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् ॥ ६३
आदत्त कुन्तिभोजाय सखासख्ये महात्मने ॥ ६४

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १०५

'मी स्वत:ला व दुर्योधनाला दोष देण्याऐवजी माझा पिता जो शूर त्यालाच दोष देतें. एखाद्या निर्जीव धनाप्रमाणे त्याने माझ्या बाल्यावस्थेंत खुशाल मला आपल्या मित्राला देऊन टाकले !' अशा परिस्थितींतील मानवी स्त्री कुन्तीने जें केलें त्याहून ती वेगळें काय करूं शकणार होती ? कर्णाने कुन्तीला पुढे तिची निर्भर्त्सना करीत असतांना असें सांगितलें आहे कीं, ज्या अवमानित अवस्थेंत तूं मला जन्मभर राहावयास भाग पाडलें आहेस, त्यापेक्षां तूं माझी जीवनयात्रा लहानपणीं संपवली असतीस तर माझ्यावर खरे उपकार झाले असते. खरेंच! कुन्तीने लहानपणींच कर्णाची जीवनयात्रा कां संपविली नाही ? एक तर पुढच्या सगळ्या गोष्टींना जे स्वरूप आलें त्याचा सगळा चित्रपट डोळ्यासमोर उभी राहण्यासारखी ती भविष्यदर्शिनी नव्हती. दुसरें म्हणजे बालहत्येच्या कामांत निढावलेली अवदसाही नव्हती. तात्पर्य मनुष्यस्वभावांतील स्वाभाविक अपूर्णता ध्यानात घेऊन कुन्तीच्या भूमिकेचा विचार केला म्हणजे तिला दोष द्यायला जागाच उरत नाही. तसेंच कर्णाला ज्या परिस्थितींत दैवाने अकारण आणून सोडलें तिचा विचार केला तर संतापण्याबद्दल त्यालाही कांहीच दोष देतां येत नाही. जो जो अधिक विचार करूं लागावें तो तो नियतीचा खेळ यापेक्षां दुसरें कोणतेंच या घटनेचें समर्थन उरत नाही. सहानुकंपा हाच खरोखरी या बाबतीतला उपयुक्त दृष्टिकोन आहे. याप्रमाणें सूर्यापासून कुन्तीच्या ठिकाणी

झालेला तो देवसमय, कौरवाच्या राजसिंहासनाचा खरा उत्तराधिकारी व क्षत्रियकुमार कर्ण दैवाच्या दुर्विलसिताने सूतपुत्र बनून अधिरथी व राधेय या सराधनानी जगात ओळखला जाऊ लागला अर्थातच जन्माने जे कर्णाचे स्थान निर्माण केले होते त्याला तो या प्रकारे आचवला लहानपणी जो प्रकार झाला तो सावरावयास कुन्ती पुढे कर्णाच्या प्रौढपणी का सिद्ध झाली नाही ? असा एक प्रश्न या ठिकाणी उत्पन्न होईल पण या घटनेनतर कर्ण व कुन्ती याचे जीवनमार्गच अगदी विभिन्न झाले इतके की त्यानतर गगत सोडलेला तो मुलगा वाचला आहे व आपल्या राज्याच्या *सीमेतच राहणाऱ्या अधिरथ नावाच्या एका सूताच्या घरी शुक्लपक्षातील चद्राप्रमाणे तो वाढतो आहे अशी साधी कल्पनाही कुन्तीच्या मनाला शिवण्याचे काही कारण नव्हते कर्णाच्या परित्यागानतर कुन्तीचे स्वयवर होऊन ती राजा पाण्डूची राणी व कौरवाच्या सिंहासनाची पट्ट महिषी बनून राहिली पुढे नवऱ्याबरोबर ती वनवासात राहिली व तेथेच हृदयद्रावकपणे पतीचा देहान्त झाल्यानतर पाच अनाथ मुले घेऊन ती अनाथ विधवा धृतराष्ट्रासारख्या पाताळयत्री दिराकडे स्वत च्या दु खात चूर होऊन राहिली

कर्णाच्या जगाहून कुन्तीचे जग अगदी निराळे झाले होते त्याची ओळख तिला फार उशिरा पटली राजा पण्डूच्या जीवितकाळी जर ती पटली असती तर कर्णाचा व महाभारताचा इतिहासच वेगळा बनला असता पण मग कदाचित् व्यास महर्षींच्या दीर्घदर्शी प्रतिभेला महाभारत लिहिण्याचेही कारण उरले नसते असो

ज्या वेळी तिला कर्णाची ओळख पटली त्या वेळी धृतराष्ट्राच्या पाताळयत्रीपणाचे चटके तिला इतके झोवत होते की त्यातून कसे वाचावयाचे हा एकच प्रश्न तिच्यासमोर होता त्यामुळे एका नव्या जिवाला दु खात टाकवयास ती धजली नाही तिच्या उण्यावर सतत टपलेल्या व तिच्या सर्वस्वनाशासाठी अविरत प्रयत्नशील असणाऱ्या लोकाच्या हाती जीवितावरोबरच स्वत च्या अब्रूचेही दहन करणारे नवे कोलीत देण्याचे साहसही तिच्याने करवले नाही

तात्पर्य, परिस्थितीने या एका तात्पुरत्या घटनेवर अनिवार्यतेची

राजमुद्रा अशा पद्धतीनें उमटविली कीं, तिच्याबद्दल नियतीखेरीज दुसऱ्या कोणालाही दोष देतांच येऊं नये. म्हणूनच या सगळ्या प्रकरणाची संगति लावीत असतांना कर्णाच्या निधनोत्तर त्याचें नातें काढलेल्या युधिष्ठिराला देवर्षि नारदांनीं असें सांगितलें आहे कीं, या बाबतींत कोणत्याही व्यक्तीला उत्तरदायी ठरविण्याचा प्रयत्न करण्यांत व विनाकारण त्या व्यक्तीवर आग पाखडण्यात कांहीच अर्थ नाही. राजा, तुझा भाऊ दुर्दैवी होता. नियतीच्या हातांतलें तें एक खेळणें होऊन राहिलें होतें. किंबहुना देवतांनींच मुद्दाम हा कन्यागर्भ कलहाच्या ठिणगीचें सारें वन जाळून राख करणाऱ्या वणव्यांत रूपान्तर व्हावें म्हणून निर्माण केला होता; एरवीं सगळ्या क्षत्रियांना शस्त्रपूत होऊन उत्तम गतीला जातांच आलें नसतें. सगळ्या दुष्टांचा संवशः नाश करतांच आला नसता. म्हणून तुझा भाऊ नियतीच्या प्रेरणेने देवकार्यार्थ खर्ची पडला असें समजून शोक आवर.

गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ ।
तन्निबोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ।। ३
क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ।। ४

—महाभारत, शांतिपर्व अ. २

तात्पर्य, प्रत्यक्ष महाभारतकारांनीच देववादाचा व दैववादाचा आश्रय करावा अशी ही अनिवार्य घटना आहे.

महाभारताच्या इतिहासांत या घटनेचा अनिवार्य परिणाम जो प्रत्यक्ष झालेला दिसून येतो तो तसा घडून यावयास कर्णाचें व्यक्तिमत्त्व असामान्य असणें क्रमप्राप्त आहे. आणि खरोखरीच कर्णाचें व्यक्तिमत्त्व म्हणजे असामान्य सद्गुण व असामान्य दुर्गुण यांचा संगमच होय. त्याचे सद्गुण जर इतके असामान्य नसते तर त्याच्या दुर्गुणांचाही इतका विलक्षण परिणाम खात्रीनेच घडून आला नसता.

कर्णाचें असामान्य शौर्य

महारथी कर्णाचा लहानपणापासूनच धनुर्विद्येकडे ओढा असे. स्वकीयांना जीवनरसाचा पुरवठा करणें व परकीयांना स्वतःच्या

तेजाने तळपून भाजून काढणे हे गुण कर्णाच्या ठिकाणी त्याचे वडील भगवान् सूर्य याच्यापासून जसे उपजत आले होते, त्याचप्रमाणे बुद्धिमत्ता, सौंदर्य, तेज, बल, महानुभावत्व, पराक्रम व कर्तृत्व हे कुंतीच्या क्षेत्राचे स्वभावसिद्ध गुणही त्याच्या ठिकाणी उपजतच होते. तो महास्त्रसंपन्न असून सहज कवचकुण्डले, ब्रह्मास्त्रज्ञता, भार्गवास्त्राची ठेव व त्याचे गुरु क्षत्रियान्तक परशुराम यांनी त्याला दिलेले स्वतःचे माहेश्वर धनुष्य यांनी तो अत्यंत दुर्धर्ष व अवध्य होऊन राहिला होता. पुढे काही कारणास्तव अर्धरथी म्हणून त्याचा उपहास करणाऱ्या राजर्षि भीष्मांनी देखील अन्तिम शरशय्येवरून तो भेटीला आला असता त्याचे जे वर्णन केले आहे त्यावरून त्याच्या योग्यतेची खरी कल्पना येते. त्याच्या सर्वच सद्गुणाचे भीष्म या प्रसंगी मुक्तकंठाने वर्णन करतात

> जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि ।
> ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिम् ॥ १४
> न त्वया सदृशः कश्चित् पुरुषेष्वमरोपम ।
> कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १५
> इष्वस्त्रे चास्त्रसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।
> सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना ॥ १६
> कर्ण काशिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ।
> कन्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १७
> तथा च बलवान् राजा जरासंधो दुरासदः ।
> समरे समरश्लाघिंस्त्वया सदृशोऽभवत् ॥ १८
> ब्रह्मण्यः सत्ययोधी च तेजसा च बलेन च ।
> देवगर्भसमः संख्ये मनुष्यैरधिको युधि ॥ १९
> व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
> दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २०
>
> — महाभारत, भीष्मपर्व अ. १२२

'तुझे अतुल वीर्य, अलौकिक निष्ठा, असामान्य पराक्रम, दुःसह तेज, व अनुपमेय दानप्रियता ह्यांची मला पूर्णपणे कल्पना आहे. तू देवतुल्यच आहेस. मनुष्य लोकात तुझ्यासारखी प्रभावशाली व्यक्ति

मीं दुसरी पाहिली नाही. असें असतांही मी तुला नेहमी कठोर बोललो याचें कारण तूं कलह माजवून कुलभेदास कारणीभूत झालास हें होय. तूं बाणयोजनेंत, अस्त्रसंधानांत, हस्तचापल्यांत, व अस्त्रबलांत, धनुर्धर पार्थ किंवा भगवान् श्रीकृष्ण यांच्या तोडीचा आहेस. कुरुसम्राट् दुर्योधनाला वधू आणून देण्याच्या वेळीं तू एकटा हातीं धनुष्य घेऊन काशी नगरीला गेलास व तेथे जमलेल्या सर्व राजांना स्वपराक्रमाने धूळ चारलीस. 'हे रणप्रिया! सम्राट् जरासंधाला देखील तूं पराजित केलेंस. तुझ्या अनुपमेय पराक्रमाचें काय वर्णन करावें? वत्सा, तूं निष्ठावान्, अकपट योद्धा आहेस. एखाद्या देवपुत्रासारखें तुझें तेज अलौकिक आहे. तुझ्यावरचा माझा राग मीं यापुढे सोडला. मी आतां दैववादाची कास धरली आहे.'

युधिष्ठिर शांतिपर्वांत कर्णाच्या प्रभावाचें वर्णन करतांना पुढील प्रमाणे म्हणतात:

य: स नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
सिंहखेलगतिर्धीमान् घृणी दाता धृतव्रत: ।। १९
आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रम: ।
अमर्षी नित्यसंरंभी क्षेप्ताऽस्माकं रणे रणे ।। २०
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च कृती चाद्भुतविक्रम: ।। २१
सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि: ।। ३९
सहसोत्पतित: क्रोध: कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ।
यदा ह्यस्य गिरो रूक्षा: शृणोमि कटुकादय: ।। ४०
सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिण: ।
तदा नश्यति मे रोष: पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।। ४१
कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ।
सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ।। ४२
कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन् ।। ४३

—महाभारत, शांतिपर्व अ. १

'दहा हजार हत्तींचें बळ ज्याच्या अंगांत आहे असा, अप्रतिम योद्धा, सिंहाप्रमाणे गति असणारा, अभिजात दाता, दृढनिश्चयी, दुर्योधनादिकांचा आश्रय, अत्यंत मानी, तीक्ष्ण पराक्रमी, मत्सरी,

एकदम क्षुब्ध होणारा, प्रत्येक युद्धात आम्हाला उखडून टाकण्याची खटपट करणारा, अस्त्राचा हवा तो प्रयोग अत्यत शीघ्र करू शकणारा, कलात्मक युद्ध करणारा, अद्भुत पराक्रमी, असा कर्ण होता त्याचा प्रभाव माझ्यावर मोठ्या विलक्षण पद्धतीने पडत असे दुरात्मा धृतराष्ट्रपुत्रानी सभेमध्ये मला कष्ट दिले असता माझ्या अत करणात उफाळून उठणारा क्रोध कर्णाला पाहताच उपशम पावत असे त्याची अत्यत कठोर वाणी माझ्या अन करणात क्रोध उत्पन्न करी पण त्याचे पाय पाहताच तो माझा क्रोध नष्ट होई कर्णाचे पाय कुन्तीसारखेच आहेत असे मला वाटे पण त्याचे कारण पुष्कळ विचार करूनही मला आजवर कळले नाही' युधिष्ठिराला केवळ कर्णाची भीति वाटत आलेली आहे तेरा वर्षे त्याने कर्णामुळे हृद्रोगासारखी चिंता वाहिली अर्जुनाच्या हातून कर्णवध झाल्यावर प्रत्यक्ष कर्णाचे प्रेत डोळ्यानी पाहिल्यावाचून त्याचे समाधान होईना महाभारतकारानी या घटनेचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे —

हतो वैकर्तनो राजन्सूतपुत्रो महारथ ।
दिष्टचा जयसि राजेंद्र दिष्टचा वर्धसि भारत ॥ २०
इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मन ।
धर्मपुत्र प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ॥ २४
अन्ये च बहव शूरा ये च तेषा पदानुगा ॥ ३२
त्वद्बुद्धया निहते कर्णे हता गोविंद सर्वथा ।
इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथ हेमविभूषितम् ॥ ३३
श्वेतवर्णैर्हयैर्युक्त कालवालैर्मनोजवै ।
आस्थाय पुरुषव्याघ्र स्वबलेनाभिसवृत ॥ ३४
प्रययौ स महाबाहुर्द्रष्टुमायोधन तदा ।
कृष्णार्जुनाभ्या वीराभ्यामनुमन्त्र्य तत प्रियम् ॥ ३५
आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ ।
स ददर्श रणे कर्ण शयान पुरुषर्षभम् ॥ ३६
यथा कदम्बकुसुमं केसरैः सर्वतोवृतम् ।
चित शरशतै-कर्णं धर्मराजो ददर्श म ॥ ३७

गन्धतैलावसिक्ताभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः ।
दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यन्ते वै वृतं तदा ॥ ३८
संछिन्नभिन्नकवचं बाणैश्च विदलीकृतम् ।
सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ॥ ३९
संजातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः ।
प्रशशंस नरव्याघ्रावुभौ माधवपाण्डवौ ॥ ४०
अद्य राजास्मि गोविंद पृथिव्यां भ्रातृभिः सह ।
त्वया नाथेन वीरेण विदुषा परिपालितः ।
हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनम् ।
निराशोऽद्य दुरात्माऽसौ धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ ४२
जीविते चैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे ।
त्वत्प्रसादाद्वयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ॥ ४३
दिष्ट्या जयसि गोविन्द दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ।
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ॥ ४४
त्रयोदश समास्तीर्णा जागरेण सुदुःखिताः ।
स्वप्स्यामोऽद्य सुखं रात्रौ त्वत्प्रसादान्महाभुज ॥ ४५

— महाभारत, कर्णपर्व अ. ९६

'भगवान् श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला म्हणाले : हे राजन्! विख्यात महारथी सूतपुत्र वैकर्तन मारला गेला. हे राजेंद्रा तुझा जयजयकार असो. तुझी भरभराट होवो. हे भगवंताचें भाषण ऐकून आनंदानें युधिष्ठिर म्हणाला : हे गोविंदा! तुझ्याच बुद्धीनें कर्ण मृत्यु पावला आहे. कर्ण मेला म्हणजे उरलेले सर्व शूर कौरवपक्षीय योद्धे ठार मेलेच, असें बोलून धर्मराज शुभ्रवर्णाच्या घोड्यानें युक्त अशा सुवर्ण रथावर बसून कृष्णार्जुनांना बरोबर घेऊन आपल्या योद्ध्यां-सह कर्णाला पाहण्यासाठी रणांगणावर गेले. तेथे त्यांनी शतावधि बाण अंगांत रुतून असलेल्या अवस्थेत गतप्राण होऊन पडलेल्या कर्णाकडे पाहिलें. दीपिका पेटवून पुन:पुन्हा कर्णाकडे पाहूनही त्यांचें समाधान होईना. त्याचें कवच छिन्नभिन्न झालें होतें. बाणांच्या आघातांनी त्याच्या शरीराची चाळणी झाली होती. प्रत्यक्ष त्याला पाहिल्यावरच कर्ण संपला या गोष्टीवर युधिष्ठिराचा

विश्वास वसला तो कृष्णार्जुनाची प्रशंसा करीत त्याना म्हणू लागला, हे गोविंदा ! आज मी माझ्या बंधूसहित पृथ्वीचा राजा झालो तुझ्या बुद्धीनेच आमचे सरक्षण केले तूच आमचा सरक्षक आहेस, हा अत्यत मानी असलेला नरव्याघ्र कर्ण सपल्याचे कळल्यावर दुरात्मा दुर्योधन आज वस्तुत निराश होईल राज्य व जीवित या दोहोचीही त्याची आशा आज खरी सपली तुझा जयजयकार असो ! अर्जुनाचाही उत्कर्ष होवो खरा शत्रु त्याने आज मारला आहे सतत तेरा वर्षे ज्या भयाने आम्ही कधीच निद्रा घेऊ शकलो नाही ते भय आज सपले तुझ्या कृपेने आज रात्री आम्ही स्वस्थ निद्रा घेऊ शकतो '

स्वत श्रीकृष्णदेखील कर्णाचे नि त्याच्या व अर्जुनाच्या युद्धाचे महत्त्व ऋग्वेदातील इद्रवृत्राच्या सग्रामाइतके मानीत होते असे त्याच्या उद्गारावरून दिसते कर्णवधानतर अर्जुनाचे अभिनदन करताना ते म्हणतात

हतो वज्रभृता वृत्रस्त्वया कर्णो धनञ्जय ।
वृत्रकर्णवध घोर कथयिष्यन्ति मानवा ॥ २
वज्रेण निहतो वृत्र सयुगे भूरितेजसा ।
त्वया तु निहत कर्णो धनुषा निशितै शरै ॥ ३

— महाभारत कर्णपर्व अ ९६

'हे धनजया ! इद्राने वृत्र ठार मारला, तू कर्णाला ठार मारून तोच पराक्रम गाजविला आहेस कर्ण व वृत्रवधाची प्रशसा लोक सतत करतील इद्राने वृत्रवधासाठी आपले वज्र आगतुक कारणानी अधिक समर्थ तरी बनविले होते तू मात्र कर्णाला आपल्या बाणानीच ठार मारलेस

यावरून कर्णाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा धाक व प्रभाव त्याच्या शत्रूवर व मित्रावर किती विलक्षण होता याचा प्रत्यय आल्यावाचून राहत नाही कर्णाच्या दिग्विजयाचे महाभारतात वर्णन असून त्याने दोनदा तरी भारतवर्षातील तत्कालीन सामर्थ्यशील सत्ताना धूळ चारल्याचे उल्लेख आहेत एकदा तर त्याने सम्राट् जरासधासारख्या महापराक्रमी मल्लयुद्धविशारदाला देखील मल्लयुद्धातच

ाकून थरकांपविलें होतें. यावरून युद्धकलेच्या सर्वच अंगांत तो
ातो कुशल नि समर्थ होता हें स्पष्ट होतें. महाभारतांत त्याच्या
ा पराक्रमाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे :—

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
कलिङ्गविषये राजन् राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २
श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।
राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३
श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान् ।
रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४
ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
समाजग्मुर्नृपतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ॥ ५
शिशुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च ।
कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
सृगालश्च महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो दक्षिणा दिशमाश्रिताः ।
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ ८
काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभाः ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
विवेश रंगं सा कन्या धात्री वर्षवरान्विता ॥ १०
ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ।
अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११
दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् ।
प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२
स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ।
रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ॥ १३
तमन्वगाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४

ततो विमर्द सुमहान् राज्ञामासीद्युयुत्सताम् ।
सन्नह्यता तनुत्राणि रथान्यो जयतामपि ॥ १५
तेऽभ्यधावन्त सक्रुद्धा कर्णदुर्योधनावुभौ ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघा पर्वतयोरिव ॥ १६
कर्णस्तेषामापततामेकैकेन शरेण ह ।
धनूंषि च शरव्रातान्पातयामास भूतले ॥ १७
तत विधनुष काश्चित् काश्चिदुद्यतकार्मुकान् ।
काश्चिच्चोद्वहतो बाणान् रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८
लाघवाद्व्याकुलीकृत्य कर्ण प्रहरता वर ।
हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजित्ये नराधिपान् ॥ १९
ते स्वय वाहयन्तोऽश्व न् पाहि पाहीति वादिन ।
व्यपेयुस्ते रण हित्वा राजानो भग्नमानसा २०
दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
हृष्ट कन्यामुपादाय नगर नागसाह्वयम् ॥ शातिपर्व अ ४

नारद उवाच
आविष्कृतबल कर्ण श्रुत्वा राजा स मागध ।
आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासन्धो महीपति ॥ १
तयो समभवद्युद्ध दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयो ।
युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतो ॥ २
क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
बाहुभि समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३
बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युद्धत ।
विभेद सन्धि देहस्य जरया श्लेषितस्य हि ॥ ४
सविकार शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मन ।
प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्ण वैरमुत्सृज्य दूरत ॥ ५
प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनी नगरीमथ ।
अगेषु नरशार्दूल स राजाऽऽसीत्सपन्नजित् ॥ ६
पालयामास चम्पा च कर्ण परबलार्दन ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदित तथा ॥ ७
एव शस्त्रप्रतापेन प्रथित सोऽभवत्क्षितौ ॥ ८ शातिपर्व अ ५

क्षत्रियांच्या तत्कालीन चालीप्रमाणे कलिंगदेशांत चित्रांगद नांवाच्या राजाच्या कन्येचे या सुमारास स्वयंवर रचले गेलें. त्या स्वयंवरानिमित्त त्या राज्याच्या राजधानीचें राजपूर नगर, येथे अनेक राजे जमले. शिशुपाल, जरासंध, भीष्मक, कपोतरोमा, नील, रुक्मी, सृगाल, अशोक, शतधन्वा, भोज इत्यादि अनेक पराक्रमी राजे तेथे जमले असून मगधाधीश जरासंध हा त्या वेळीं आपल्या पराक्रमाने साऱ्या भारतवर्षाचा सम्राट् झालेला असल्यामुळे तो त्या राजमंडळांत नक्षत्रसमुदायांतल्या चंद्राप्रमाणे शोभत होता. उपस्थित राजमंडळांत पाण्डव नि यादव मात्र आलेले नव्हते. दुर्योधन या वेळी हस्तिनापूरच्या राजाचा युवराज असून कर्ण हा त्याचा सेनापति होता. या स्वयंवराप्रीत्यर्थ युवराज दुर्योधन आपला सखा जो कर्ण त्याच्यावरोबर कलिंग राजनगरीत गेला. रीतीप्रमाणे स्वयंवर-मंडपांत राजमंडळ येऊन आपआपल्या अधिकारानुरूप आपआपल्या आसनांवर वसल्यानंतर ती राजकन्या योग्यवेळीं आपल्या एका सखीसह हातांत स्वयंवराची माळ घेऊन प्रविष्ट झाली. तत्कालीन रूढीप्रमाणे अनेक राजे लोकांचीं वर्णनें ऐकत व त्यांना डावलून ती दुर्योधनाचें सिंहासन उल्लंघून जात असतांना युवराज दुर्योधनाने तिला अडथळा केला, व वळानें तिला रथांत वसविलें व तिचें क्षत्रि-योचित हरण केले. त्यावेळी एकच कोलाहल माजून सर्व उपस्थित राजे दुर्योधनावर चाल करून आले. तें पाहून दुर्योधनाच्या संरक्षणार्थ एकट्या कर्णानें त्या सर्व राजसमूहावर चाल केली व आपल्या अमोघ अस्त्रज्ञानाच्या प्रभावाने त्या सगळ्यांचा पराभव करून त्यांना पळतां भुई थोडी केली. कर्णाचा हा अभूतपूर्व पराक्रम पाहून त्या राजाच्या मनांत इतकी धास्ती निर्माण झाली की पळण्याशिवाय त्यांना दुसरी कोणतीही रणनीति सुचूं शकली नाही. कर्णाचा हा विलक्षण पराक्रम पाहतांच मगधाधिपति जरासंधाला त्याचें मोठें वैषम्य वाटलें व त्याने कर्णाला द्वंद्वयुद्धासाठी आव्हान दिलें. कर्णानेही तें आव्हान मोठ्या आनंदाने स्वीकारले. वस्तुतः जरासंधाशी द्वंद्व युद्धाचें आव्हान स्वीकारणें म्हणजे मृत्यूच्या वासलेल्या जवड्यांत उडी घेणेच होय असें त्यावेळी समजलें जाई. पण कर्णानें त्याची यत्किंचितही तमा न

बाळगत्ना जरासंधावर दिव्यास्त्राची वृष्टि करावयास प्रारंभ केला शेवटी दोघांची शस्त्रास्त्रे संपल्यावर आपल्या आवडीचे मल्लयुद्ध करण्यासाठी जरासंधाने कर्णाला आव्हान दिले कर्णानेही ते आव्हान स्वीकारले व सुविख्यात बाहुकण्टक नावाचा डाव करून त्याने जरासंधाला प्राणसंकटात टाकले प्रतिपक्षाला शिवणीपासून मधून चिरून टाकणे ते ही केवळ बाहूंच्या बळावर याला 'बाहुकण्टक' असे म्हणतात जरासंध कर्णाच्या मल्लयुद्धातील प्रावीण्याचा तो प्रकार पाहताच त्याला शरण गेला व त्याने त्याची मैत्री संपादन केली कर्णाचे व आपले हे नवे झालेले मित्रत्व सदाचे रहावे म्हणून त्याच्या विक्रमाचे स्मारक चिन्ह या नात्याने जरासंधाने त्याला 'मालिनी' नावाची नगरी अर्पण केली कर्णाच्या जरासंधावरील या विजयामुळे त्याच्या पराक्रमाच्या कीर्तीने सारे दिक्प्रांत गजून उठले. हा विजय कर्णाने प्रासंगिक तरी मिळविला होता . पण त्याने मिळविलेला दुसरा विजय हा केवळ पृथ्वी जिंकण्याच्या उद्देशानेच, स्वतःच्या एकट्या भरंवशावर व ईर्ष्येने मिळविला होता त्याच्या दुसऱ्या दिग्विजयाने दुर्योधनाला खऱ्या अर्थाने सम्राटपद दिले इतकेच नव्हे तर धृतराष्ट्रापासची सारी कौरवराजसत्ता त्याच्या खड्गधारेच्या भरवशावर स्थिर आहे हे त्याने दुर्योधनाच्या व जगाच्याही दृष्टीने सिद्ध करून दाखविले वनपर्वात त्याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे

अनुजानीहि मां राजन् सभृत्यबलवाहनम् ॥ १९
जेष्यामि पृथिवीं राजन् सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ॥ २०
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
सम्पश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबल ।
हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५

यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिन्दम ॥ २७
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन् रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९

— महाभारत, वनपर्व अ. २५३

ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महतावृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १
युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ॥ २
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ॥ ३
तान् सर्वान् वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ॥४
भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ॥ ५
प्रययौ च दिशः सर्वान् नृपतीन् वशमानयत् ।
स हैमवतिकान् जित्वा करं सर्वानदापयत् ॥ ६
नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ।
अवतीर्य ततः शैलात् पूर्वां दिशमभिद्रुतः ॥ ७
अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च शुण्डिकान् मिथिलानथ ।
मगधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ॥८
आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
पूर्वादिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ॥ १०

एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ॥ ११
रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ॥ १२
प्रीतोऽस्मि तव राजेंद्र विक्रमेण बलेन च ।
न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ॥ १३
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽजमत् ॥ १४
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ॥ १५
दक्षिणस्यां दिशि नृपान् करान् सर्वानदापयत् ।
शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ॥ १६
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन् वशे चक्रे महाबलः ।
आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह सङगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ॥ १७
वारुणीं दिशमागम्य यावनान् बर्बरांस्तथा ।
नृपान् पश्चिमभूमिस्थान् दापयामास वै करान् ॥ १८
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् ।
सम्लेच्छाटविकान् वीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९
भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्रेयान् मालवानपि ।
गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिकृत् प्रहसन्निव ॥२०
शशकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणान् जित्वा महारथान् ॥ २१
एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् २२
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिप ।
प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ॥ २३
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
आश्रावयच्च तत् कर्म प्रीयमाणो जनेश्वर ॥ २४

यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च वाल्हिकात् ।
प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्त. प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५
बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन मत्तम ॥ २६
न हि ते पाण्डवा: सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिता: ॥ २७
स भवान् धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८
ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ।
हाहाकारश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ॥ २९
केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथा परे ।
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३०
एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वर: ।
सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१
देशरुच्चावचै: पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
द्वीपैश्चानूपसम्पूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३
प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श स: ॥ ३४
पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जित:॥ ३५
तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबल: ।
जानते निर्जितान् पार्थान् कर्णेन युधि भारत ॥ ३६

—महाभारत, वनपर्व अ. २५४

'कर्ण दुर्योधनाला म्हणाला की, हे राजा! मला आज्ञा दे. मी माझ्या सैन्याच्या भरंवशावर ही सर्व पृथ्वी जिंकीन. बलशाली पाण्डवांनी ही पृथ्वी जिंकली. मी एकटा त्या पृथ्वीचा विजय करीन. कुरुकुलाधम दुर्बुद्धि भीष्माने माझा पराक्रम पाहावा.' हें ऐकतांच अत्यंत प्रेमाने दुर्योधन कर्णाला म्हणाला की, आज मी अत्यंत धन्य आहे.

तुझ्यासारखा बलवान् महापुरुष नेहमी माझ्या हिताची चिंता करतो ही मोठी ईश्वरी कृपाच होय यामुळे माझे जीवन सफल झाल्यासारखें वाटते ज्यावेळी तुला सोयीचे वाटेल त्या वेळी तू अवश्य जा याप्रमाणे दुर्योधनाने सागितल्यावर शुभनक्षत्री नि शुभतिथीला स्वस्तिवाचन करून व सर्व प्रकारची मगले करून कर्णाने ब्राह्मणाचे आशीर्वाद घेतले व आपल्या रथघोपाने त्रैलोक्य निनादित करीत तो दिग्विजयार्थ निघाला त्याने आपल्या सैन्याने प्रथम पाचालाना जिकून राजा द्रुपदाजवळून मणि व रत्नाचा नि सुवर्णाचा पुष्कळ करभार घेतला त्या वेळी तर उत्तर दिशेकडील सर्व राजाना जिकून भगदत्तालाही त्याने जिकले नतर हिमालयाच्या पायथ्याजवळची सर्व राज्यें जिकून त्याचा करभार घेतला नतर नेपाळ, अग, वग, कलिंग, शुण्डिक, मिथिला, मगध इत्यादि देशाना जिकून ननर पूर्व दिशेचा त्याने विजय केला त्यानतर दक्षिण दिशेकडे वळून रुक्मी प्रभृति राजाच्या जवळून करभार घेऊन नतर पाण्ड्य, शल्य, केरळ इत्यादि राजावर त्याने विजय सपादन केला त्यानतर पश्चिमेकडे वळून चेदिदेश, अवती, निरनिराळी गणराज्यें, इत्यादि त्याने जिकली यादवाशी युद्ध करण्याच्या भानगडीत न पडता त्याने सामोपचारानेच त्याच्याशी युद्ध टाळले या प्रमाणे सर्व पृथ्वीचा दिग्विजय करून कर्ण ज्या वेळी हस्तिनापुरात परत आला त्या वेळी राजा दुर्योधन सर्वासह त्याला सामोरा गेला, व त्याचा थाटाने आदरसत्कार करून सर्वासमक्ष त्याने त्याला असे म्हटले की, भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, बाल्हीक याच्याकडून जें मला मिळाले नाही ते पद तू मला मिळवून दिले आहेस फार काय सागावे, कर्णा, तुझ्यामुळे मी 'सनाथ' झालो आहे पाण्डव अथवा इतर पराक्रमी राजे तुझ्या पराक्रमाच्या सोळाव्या अशाची देखील बरोबरी करू शकत नाहीत महाराज धृतराष्ट्र व देवी गान्धारी याचे तू दर्शन घे महेन्द्र ज्याप्रमाणे अदितीकडे जातो त्याप्रमाणे तू गाधारीचे दर्शन घे याप्रमाणे राजाने सागताच अत पुरात जाऊन कर्णाने धृतराष्ट्र व गाधारी याची भेट घेतली व पुत्राप्रमाणे त्याच्या पायावर मस्तक ठेविले धृतराष्ट्रानेही इतराप्रमाणेच त्याला हृदयाशी लावून

निरोप दिला. त्या दिवसापासून शकुनि व दुर्योधन कर्णानें पांडवांना जिंकलेंच आहे असें मानूं लागले. कुरुपाण्डवांच्या महायुद्धांतही कर्णाच्या अशाच देदीप्यमान पराक्रमाचीं उदाहरणें आहेत. घटोत्कचासारख्या सर्वस्वी अजेय होऊन राहिलेल्या मायावी योद्धयाला त्यानेंच ठार मारलें. युधिष्ठिराच्या गळ्यांत धनुष्य टाकून त्याचा पराजय करण्याची जी प्रतिज्ञा आचार्य द्रोण पूर्ण करूं शकले नाहीत ती कर्णानें पूर्ण करून दाखविली आहे. इतकेंच काय, पण नकुलसहदेव व भीमसेनासारखा अद्वितीय योद्धाही त्यानें आपल्या सेनापतित्वाच्या पूर्वार्धातच पराजित करून पाण्डवसेनेंतील पार्थ व श्रीकृष्ण सोडून इतर सर्व मोठमोठ्या योद्धयांना आपल्या पराक्रमानें चळचळां कांपावयास लावलें आहे. पण कर्ण हा नुसताच पराक्रमी योद्धा असता तर तो एखादा राक्षस ठरून त्यांच्याविषयी अलौकिक आकर्षण खात्रीनें निर्माण झालें नसतें. तसें तें निर्माण झालें याचें कारण अलौकिक पराक्रमाबरोबरच अनेक दिव्य अभिजात गुण त्याच्या ठिकाणीं होते. महारथी कर्ण हा जसा पराक्रमी, त्याचप्रमाणें तो महान् दानशूर, तपस्वी व ब्राह्मण्य होता. महाभारताच्या आदिपर्वांत त्याच्या तपस्येचें व व्रतनिष्ठतेचें वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळतें.

आपृष्ठतापादादित्यमुपातिष्ठत वीर्यवान् ॥ २५
तस्मिन्काले तु जपतस्तस्य वीरस्य धीमतः ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्किंचिद्वसु महीतले ॥ २६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १११

रोज सकाळी कर्ण नदी तटाकावर जाऊन सूर्याकडे पाहत त्याची उपासना करी. समोरचें ऊन पाठीवर येऊन पाठ चांगली तापून निघेपर्यंत त्याची ही उपासना चालत असे. त्या त्याच्या तपश्चर्येच्या वेळीं ब्राह्मणांना अदेय असें त्याच्या जवळ कांहीही नसे.

कर्णाचा वध झाल्यावर त्याचें असेंच वर्णन कर्णपर्वांतही केलेलें आढळतें.

हतो वैकर्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः ।
अर्थिनां पक्षिसंघस्य कल्पवृक्षो निपातितः ॥ ४४

ददानीत्येव योऽवोचन्न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभि: ।
सद्भि: सदा सत्पुरुष: स हतो द्वैरथे वृष ।। ४५
यस्य ब्राह्मणसात्सर्वं वित्तमासीन्महात्मन: ।
नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितम् ।। ४६
सदा स्त्रीणां प्रियो नित्य दाता चैव महारथ ।
स वै पार्थास्त्रनिर्दग्धो गत: परमिका गतिम् ।। ४७

—महाभारत, कर्णपर्व अ. ९४

वैकर्तन कर्ण मेला याचा अर्थ आज याचकरूपी पक्ष्यांच्या थव्यांचा कल्पवृक्षच अर्जुनाने तोडून खाली पाडला आहे. ज्यानं केवळ 'देतो' असा एकच शब्द याचकांना ऐकविला 'नाही' असा शब्द कधीही ऐकविला नाही. सज्जनांकडून जो नेहमी सत्पुरुषच म्हणविला गेला तो कर्ण आज संपला. ज्याचे सर्व वित्त केवळ ब्राह्मणासाठीच होतें व वित्तच काय पण ज्याचे जीवितदेखील ब्राह्मणांना अदेय म्हणून नव्हतें तो वैकर्तन आज संपला. जो स्त्रियांना अत्यंत प्रिय, महान् दाता, व श्रेष्ठ महारथी म्हणून विख्यात होता तो आज अर्जुनाच्या अस्त्राने दग्ध होऊन परम गतीला गेला प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णांनीही कर्णाच्या ज्ञानासंबंधी व विचक्षणतेसंबंधी पुढीलप्रमाणे उद्‌गार काढले आहेत:—

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगा: ।
तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ।। ६
त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान् सनातनान् ।
त्वमेव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठित: ।। ७

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १४०

'हे राधेया! तू शुद्ध अंत:करणाने व्रतस्थ राहून वेदविद्येंत पारंगत असलेल्या ब्राह्मणाची सेवा करून त्यांच्या जवळून रहस्यज्ञान प्राप्त करून घेतले आहेस. सनातन वेदविद्येचें तुला यथार्थ ज्ञान असून धर्मशास्त्राचें सूक्ष्म रहस्य कळून घेण्यासाठी तू अपार परिश्रम केले आहेस.'

श्रीकृष्णांसारख्या व्यक्तीने ज्याच्यासंबंधी हे उद्‌गार काढावे त्या व्यक्तीची महत्ता तशीच असली पाहिजे यांत शंका नाही.

कर्णाच्या सर्व सद्गुणांत त्याची अद्वितीय दानशूरता नेहमीच देदीप्यमान तेजानें तळपून उठलेली आहे.

अलौकिक दानशूरत्व

कर्ण दानी होता याचा अर्थ त्याच्यापेक्षा अधिक संपत्ति कुणी कुणाला दिली नसेल असे नाही. मनुष्य जेव्हा एखाद्या विशेष गोष्टींत सर्वश्रेष्ठ म्हणून समजला जातो, तेव्हा त्याच त्या बाबतींतलें खरें महत्त्व जीवितापेक्षाही तो ती बाब अधिक मोलाची समजता व तिच्यासाठी प्रसंगीं आपलं जीवितही पणास लावावयास सिद्ध असतो यांत आहे. कर्णाची दानशूरताही अशाच स्वरूपाची महाव्रताची बाब ठरलेली आहे. महाकवि कालिदासानें असें म्हटलें आहे की 'हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा' सुवर्णाची खरी परीक्षा अग्नींतच होते. त्याचप्रमाणे ज्या गोष्टींच्यामुळे एखादी व्यक्ति महापुरुष ठरते त्या गोष्टीसंबंधीच्या तिच्या निष्ठेची परीक्षाही आपत्तीच्या भट्टीत जीवित की व्रत असा प्रश्न उत्पन्न होऊन त्यांत जीविताऐवजी व्रताची बाजूच अधिक महत्त्वाची ठरण्यांत होत असते. कर्णाच्या आयुष्यांतही त्याच्या दानवीरतेचें सुवर्ण अशाच आपत्तीच्या अग्निपरीक्षेंतून तावून सुलाखून बाहेर पडलेलें आहे. म्हणूनच त्यासंबंधी तो केवळ अद्वितीय होऊन राहिलेला आहे. अनेकांचे नेत्र ज्यामुळे स्तिमित झाले आहेत तो प्रसंग असा त्याच्या दातृत्वाचा लाभ घेऊन, त्याच्या घातक क्रोधापासून अर्जुनाचें संरक्षण करावें अशी इच्छा अर्जुनाचा पिता देवराज इंद्र याला झाली. इंद्राला हें माहीत होतें की कर्णाच्या अंगाजवळ जन्मतःच त्याला लाभलेलें सहज कवच आहे नि देदीप्यमान कुंडलें त्याच्या कानांना शोभवीत आहेत, तोंवर अर्जुनाला त्याचा पूर्ण निःपात करतां येणें शक्य नाही. कर्णाच्या अंगांतील कवच व त्याचीं कुंडलें हीं अमृतापासून उत्पन्न झालेलीं असून त्यामुळे तो अवध्य आहे अशी समजूत असे. कपटानें या दोन्ही वस्तु कर्णाजवळून काढून घ्यावयाचें देवेंद्रानें ठरविलें. त्या वस्तु कर्णाजवळून काढून घ्यावयाचा केवळ एकच मार्ग होता व तो म्हणजे ब्राह्मणवेषानें कर्णाजवळ त्यांची याचना करणें हा होय. कर्णाचा नियम माहीत असल्यामुळे

त्याच्या सूर्योपासनेच्या वेळीच देवेंद्राने आपला बेत सिद्धीस न्याययाचे ठरविले इंद्राने हा बेत आपल्याकडून गुप्त ठेवण्याची शक्य ती सारी दक्षता घेतली पण शेवटी त्या गुप्ततेला वाचा फुटून कर्णाचे वडील सूर्यनारायण याना ती वार्ता कळली देवराज इंद्र आपल्या पुत्राच्या सरक्षणासाठी कर्णाचा सर्वनाश करावयास सिद्ध आहेत हे पाहताच सूर्याला स्वत च्या पुत्राविषयी मोठा कळवळा उत्पन्न झाला इंद्राचा हा बेत कर्णाला आधीच कळवून त्याला सावध करावे या हेतूने इंद्र येण्याच्या आधल्याच दिवशी सूर्य त्याच्या स्वप्नात ब्राह्मणवेषाने येऊन कर्णाला इंद्राचे हे कपट सागून सचेत करू लागला तो म्हणाला की

कर्ण मद्वचन तात शृणु सत्यभृता वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात् परम हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वा पाण्डवाना हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलोपजिहीर्षया ॥ ११
विदित तेन शील ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्व भिक्षित सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
त्व हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्य प्रयाचितम् ।
वित्त यच्चान्यदप्याहुन प्रत्याख्यासि कस्यचित् ॥ १३
त्वा तु चैवविध ज्ञात्वा स्वय वै पाकशासन ।
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवच चैव भिक्षितुम् ॥ १४
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेय पर शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५
कुण्डलार्थे ब्रुवस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तै सन्निवार्य पुन पुन ॥ १६
रत्नै स्त्रीभिस्तथा गोभिर्धनैर्बहुविधैरपि ।
निदर्शनैश्च बहुभि कुण्डलेप्सु पुरन्दर ॥ १७
यदि दास्यसि कर्ण त्व सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुष प्रक्षय गत्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८
कवचेन समायुक्त कुण्डलाभ्या च मानद ।
अवध्यस्त्व रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९

अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसम्भवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०

—महाभारत, वनपर्व अ. ३००

'हे कर्णा ! उद्यां सकाळी पाण्डवांचें हित साधण्याच्या इच्छेनें ब्राह्मणाचा वेष घेऊन कपटी इंद्र तुझ्याजवळ येऊन कवचकुण्डलांची भिक्षा मागणार आहे. याचकांना व त्यांतून विशेषतः ब्राह्मणांना कधींही 'नाहीं' न म्हणण्याच्या तुझ्या अपूर्व व्रताची इंद्राला पूर्ण कल्पना असल्यामुळे तुझ्या विनाशाचें हें कारस्थान त्यानें शिजविलें आहे. पण त्याचें हें कपट समजल्यामुळे मला तुझ्याविषयीं चिंता वाटून केवळ प्रेम म्हणून मी या वेषानें स्वप्नांत तुझी गांठ घ्यावयास बुद्ध्याच आलों. इंद्रानें यासंबंधीं तुला कितीही आग्रह केला तरी हवीं ती कारणें दाखवून तूं त्याला निराश कर. रत्नें, स्त्रिया, वाटेल तें धन अथवा इतर कांहींही तूं त्याला देऊं कर. पण कवच नि कुंडलें देऊं नकोस. हीं कवचकुंडलें तुला जन्मापासूनच लाभलीं असून तीं तू इंद्राला दिलींस तर तुला मृत्यु प्राप्त झाल्यावांचून राहणार नाहीं. जोंवर तूं या सहज कवचकुंडलांनीं युक्त आहेस, तोंवर शत्रु तुला युद्धांत मारूं शकत नाहींत. तू केवळ अवध्य आहेस. तुझीं कवचकुंडलें अमृतापासून उत्पन्न झालेलीं असून देवांची दुर्लभ देणगी म्हणून तू या वस्तूंना जपलें पाहिजेस. तुला स्वतःच्या जीविताची कांहीं आस्था असेल तर मी सांगतों त्याकडे नीट लक्ष दे व त्याप्रमाणें वाग. कर्णानें हें ऐकतांच त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें. त्यानें विचारलें की माझ्याविषयीं इतकें अपरंपार प्रेम बाळगणारे आपण कोण आहांत ? त्या ब्राह्मणानें कर्णाला सांगितलें की मी सूर्य असून मी तुझ्या हितासाठीं तळमळावें असाच तुझा व माझा संबंध ईश्वरेच्छेनें प्रस्थापित झालेला आहे. तो संबंध काय आहे हें मला सांगतां येत नाहीं. पण माझ्या अंतःकरणांत तुझ्याविषयीं स्वाभाविक प्रेम नांदत असून तुझ्या कल्याणाची सतत चिंता वाहणें व त्यासाठीं खटपट करणें हे माझें परम कर्तव्य आहे. कर्णानें सूर्य ही अक्षरें कानांवर पडतांच त्या ब्राह्मणाला साष्टांग वंदन केलें व विनयानें हात जोडून तो म्हणाला.

प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्ग्यमनुत्तमम् ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
सोऽहं दत्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

— महाभारत, वनपर्व अ. ३००

'सर्व चराचरांचे स्वामी भगवान् सूर्यनारायण माझ्या हिताची काळजी वाहतात व मला हितोपदेश करावयास येतात ही जशी अत्यंत भाग्याची गोष्ट आहे त्याचप्रमाणे त्यांचा तो उपदेश मी प्रत्यक्ष आचरूं शकत नाही ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट आहे. आपणावर माझी अत्यंत निष्ठा आहे. अविनयाची क्षमा असावी. मी आपल्याला साष्टांग वंदन करतों. पण माझी आपल्या चरणाजवळ अशी नम्र प्रार्थना आहे की, आपलें माझ्यावर यत्किंचितही प्रेम असेल तर माझ्या व्रतापासून आपण मला भ्रष्ट करूं नये. याचक म्हणून माझ्या दारी आलेल्या ब्राह्मणाला त्याने जर माझे प्राण मागितले तर मी ते सुद्धा देईन. पण माझ्या दारांतून विन्मुख म्हणून जाऊं देणार नाही असें माझें व्रत आहे. प्रत्यक्ष देवराज महेन्द्र जर ब्राह्मणाचा वेष घेऊन माझ्या दारी भिक्षा मागावयास येत असेल तर माझ्यासारख्या मानवाचें भाग्यच उजळलें म्हटलें पाहिजे. त्रैलोक्याचा राजा भिकारी होऊन माझ्या दाराशी उभा राहिला असतां, त्याच्यासारख्याला विन्मुख जाऊं देणें मला शोभेल काय? माझी त्रिभुवनविख्यात कीर्ति ज्यामुळे नष्ट होणार नाही असें वागणें हेंच याप्रसंगीं माझें कर्तव्य आहे. ब्राह्मणवेषधारी इंद्राला मी अवश्य कवचकुंडलांची भिक्षा देईन. मरण जगांत कोणाला चुकलें आहे? माझ्यासारख्या वीरांना यश कलंकित करून जगण्यापेक्षा आपल्या यशाने व कीर्तीने मान्या त्रिभुवनाचे दिक्कोन गर्जवून लाभणारे मरण अधिक देदीप्यमान व श्रेयस्कर वाटतें. वल व वृत्रासुर यांना ठार मारणारा पराक्रमी इंद्र माझ्या दारीं भिक्षेकरी म्हणून उभा राहतो ही कल्पनाच माझ्या मनाला इतका मोह पाडते की माझ्यावर केवढेंही संकट येऊन कोसळणार असलें तरी मी कवच नि कुंडलें दान म्हणून इंद्राला दिल्याविना राहणार नाही. पाण्डवांच्या

हितासाठी का होईना पण इंद्रासारख्या समर्थ देवाधिदेवालाही कपटाचा व लाचारीचा मार्ग स्वीकारावा लागला यात त्याची अपकीर्ति होणार आहे उलट सर्वनाश दिसत असतानाही मी मात्र माझे व्रत सोडले नाही ही माझी कीर्ति सगळ्या त्रिभुवनात पसरणार आहे असा मंगल क्षण कोणाच्याही आयुष्यात क्वचितच उगवतो तो मी कधीतरी व्यर्थ दवडीन काय? प्राण गमावूनही मी अवश्य कीर्ति संपादन करीन कीर्तिहीन मनुष्य जिवंत असला तरी वस्तुतः तो मेलेलाच असतो व कीर्तिवन्तालाच स्वर्गाचा विजेता होण्याचा मान मिळतो कीर्ति ही कर्तृत्ववान् पुरुषाला जीवन देणारी मानाच होय कीर्तिहीन जीवन म्हणजे मृताचे जीवन ते कसले जीवन? प्रत्यक्ष मरणच ते! एक जुनी म्हण आहे व ती प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेच प्रचलित केली असे मी ऐकले आहे कीर्ति हेच मनुष्याचे खरे आयुष्य होय! हीच ती म्हण होय पुरुषाचे सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य, त्याचा सर्वश्रेष्ठ आधार, त्याचा सर्वश्रेष्ठ जीवनरस म्हणजे त्याची देदीप्यमान विमल कीर्तिच होय म्हणून मी सहज कवचकुंडलांचे दान करून शाश्वत कीर्तिचा मदाचा लाभ करून घेईन इंद्र ब्राह्मण म्हणून येतो आहे ना? मग त्याच्यासारख्या अतिथीला ईप्सित वस्तूचे यथावत् दान करणे हेच माझे कर्तव्य ठरते ते दान केल्यानंतर संग्रामात मी कवचहीन स्थितीतही अत्यंत दुर्धर पराक्रम प्रकट करून इतरांना अगम्य असे कर्म करून दाखवीन संग्रामात मी सर्व शत्रूंचा पराभव करीन भयभीतांना अभय देईन जीवदानाची याचना करणाऱ्यांना ऐन युद्धाच्या धुमश्चक्रीतही वाचवीन वृद्ध, बाल नि ब्राह्मण यांची महान् संकटापासून मुक्तता करून अद्वितीय यश व स्वर्गाची प्राप्ति करून घेण्याकरिता अति प्रबळ शत्रूने पेटविलेल्या रणसंग्रामाच्या महायज्ञात स्वत च्या शरीराचे व जीविताचेही हवन करून शाश्वत अमरपद मी प्राप्त करून घेईन जीवित की कीर्ति हा पेच माझ्यापुढे तुम्ही टाकला आहे. कीर्ति कलंकित करून निलाजरे व भ्याड जीवन मी पत्करीत नाही तर व्रतपालन करून जीवनाच्या विनिमयाने मिळणारी शाश्वत कीर्तीच मी पत्करतो. देवेंद्राचा मी मान करीन त्याची भिक्षा मी

त्याला अवश्य देईन. शत्रूकडून मला मरण आलें तरी चालेल. पण देवेंद्राचा 'वरदाता' ही कीर्ति मिळवून अन्ती श्रेष्ठलोक प्राप्त करून घेण्याचा लाभलेला परम मंगल असा हा क्षण मी कधीही व्यर्थ दवडणार नाही.'

कर्णाचा हा हटवाद ऐकतांच सूर्याला तो अहंकार वाटला. पण त्याचें अपत्यप्रेम जागृत होऊन त्यानें कर्णाला फिरून मोठ्या कळवळ्याने उपदेश करावयास प्रारंभ केला. तो म्हणाला की,

मार्ऽहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितु. ॥ १
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ॥ ४
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ।
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ॥ ५
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानीते जीवन् कीर्तिं समश्नुते ॥ ६
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद् भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ७
भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ॥ ८
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ।
अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत् क्रियतामविशङ्कया ॥ ९
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ १०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
माऽस्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षिते वज्रपाणिना ॥ ११

शोभसे कुण्डलाभ्यां च रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि ॥ १२
कीर्तिश्च जीवलः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे सुरेश्वरः ॥ १३
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयाऽनघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १४
हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरन्दरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १५
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चेह युधि शूरः समेष्यति ॥ १६
न तु त्वामर्जुनः शक्रः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः सखा भवेत् ॥ १७
तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
सङ्ग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १८

—महाभारत वनपर्व अ ३०

'ह्या कृत्याने अभिमानाच्या वृथा भरीस पडून तू स्वतः तर शोकात पडणार आहेसच पण तुझे पालनपोषण करणारे आई बाप, स्त्रिया, मुले व तुझ्या पराक्रमावर आपल्या वैभवमंदिराची सुखस्वप्ने पाहणारे तुझे सर्व सुहृद् कायमच्या दुःखात पडणार आहेत त्यांचे अहित घडून येण्यासारखे कृत्य करण्यात तू काय साधशील? स्वतःच्या शरीराशी व प्राणाशी विनाकारण खेळ न करता जगात अभूतपूर्व पराक्रम प्रकट करून तुला यश कीर्ति व स्वर्गातले उच्चतम स्थानही मिळविता येईल जिवंत राहिलास तर कीर्तीचे अनेक प्रसंग तुला साधता येतील प्राण गमावून कीर्ति संपादन करण्याचा तू जो विनाकारण हट्ट धरला आहेस तो जगातील व्यवहारवादी विचक्षण लोकांच्या मते केवळ अहंकारी मूर्खपणाचा ठरेल त्याने तुझे प्राण तर जातीलच पण कीर्तिही होणार नाही जे जिवंत राहतात ते आपल्या सर्व नातलगांना सुख देत असतात व विनाकारण प्राण न गमवता आजवर अनेक राजांनी आपल्या देदीप्यमान पराक्रमाच्या भरवशावर शाश्वत कीर्ति संपादन केली आहे हे तेजस्वी कर्णा,

मरून एकदां देहाची राख झाल्यावर तुझ्या कीर्तीच्या आनंदाचा तुला काय उपयोग होणार आहे? जिवंत असतांना कीर्ति झाली तर तिच्यामुळे आत्मसमाधानाचें सुख तरी अनुभवता येत असतें. पण मेल्यावर कीर्तीचा उपयोग काय? उत्तम फुलांची माळ जशी प्रेताला घालण्यापासून कांही एक फायदा नाहीं त्याचप्रमाणें मेल्यानंतर लाभणाऱ्या कीर्तीचा कांही उपयोग नाही. तूं माझा भक्त आहेस; तुझ्या हितासाठी खपणें हें माझें कर्तव्य आहे. तूं माझी निष्ठेने मतन उपासना करीत असल्यामुळे माझ्या मनांत तुझ्याविषयीं उत्कट प्रेम उत्पन्न झालें आहे. शिवाय, कर्णा, तुझ्या व माझ्यांत असा कांहीं नाजूक व ईश्वरी इच्छेनें उत्पन्न झालेला पण तुला न सांगतां येण्यासारखा संबंध आहे कीं तो लक्षांत घेतां तुझ्या हिताची खटपट करणें हें माझें कर्तव्य ठरतें. तुझ्या व माझ्या संबंधाची ही गोष्ट केवळ दैवी स्वरूपाची असून ती तुला कळणें शक्य नाही व मलाही तुला ती सांगतां येणार नाही. योग्य काळीं व योग्य वेळी ती तुला कळेल. फक्त आडरानांत न शिरतां व तें गूढ उकलण्याचा प्रयत्न न करतां पुन पुन. जें मी तुला सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहें तें अवश्य आचरणांत आण इंद्रानें कितीही आग्रह केला तरी कवचकुंडलें त्याला देऊं नकोस. कर्णा, तुझा वदनचंद्र विशाखा नक्षत्राच्या दोन ताऱ्यांच्या मध्यभागीं जसें चंद्रबिंब शोभावें त्याप्रमाणें या दोन कुण्डलांनी शोभतो. स्वार्थांध व तुझ्याशीं कपट करावयास उद्युक्त झालेल्या इंद्राचें कारस्थान तूं कधींही यशस्वी होऊं देऊं नकोस. तो मोठा देवांचा राजा झाला तरी त्याला तुझ्या जीवनाशी असा भयानक खेळ खेळण्याचें काय कारण आहे? महेंद्र मोठा लाघवी आहे. तो तुला काय वाटेल तें मागून फसविण्याचा प्रयत्न करील. पण तूंही अतिशय बुद्धिमान् आहेस. इंद्राच्या युक्तिवादाच्या जाळ्यांत न अडकतां त्याचा युक्तिवाद तूं त्याच्यावर उलटवूं शकशील मी तुला खरी गोष्ट सांगतों. हे नरव्याघ्रा! तूं नेहमीं सव्यसाचीची धनंजयाशीं स्पर्धा करीत असतोस. त्याच्या विनाशाची प्रतिज्ञाही तूं केलेली आहेस. लवकरच जें कुरुपांडवांचें राज्यासाठीं भयंकर युद्ध होणार आहे त्यांत सव्यसाची धनंजय व तूं यांचें द्वंद्वयुद्ध होईल. तुझ्या कवचकुंडलांच्या दिव्यतेत

अशी विलक्षण शक्ति आहे की एकटा अर्जुनच काय पण अर्जुन व इंद्र असे दोघेही तुझ्यावर चाल करून आले तरी ते तुझा वध तर काय पण पराभवही करू शकणार नाहीत म्हणून तुझी वचना करवी ती कवचकुंडले पळवावीत, अर्जुनाच्या हातून तुला ठार मारवावे असा इंद्राचा ह्या खटपटीतील हेतु आहे अर्जुन इंद्राचा मुलगा असल्यामुळे पुत्रप्रेमासाठी तो कोणतेही अकार्य करावयास पूर्णपणे सिद्ध आहे केवळ अभिमानाच्या भरीस पडून अर्जुनाला युद्धात ठार मारण्याची तू इतके दिवस उराशी बाळगलेली प्रतिज्ञा धुळीत मिळवणार आहेस काय? जर तुला युद्धात अर्जुनाला जिंकण्याची अथवा ठार मारण्याची इच्छा असेल तर इंद्राची निराशा कर कवचकुंडले त्याला मुळीच देऊ नकोस!'

कर्णाने हे ऐकताच सूर्याला साष्टांग नमस्कार केला व सांगितले की —

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नास्त्यदेयं कथञ्चन ॥१
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥२
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशय ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥५
बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ॥ ६
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा।
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फाल्गुनं प्रति ॥ ७
व्येतु सन्तापजं दुःखं तव भास्कर मानसम्।
अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ८

तथापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत्।
जामदग्न्यादुपात्तं यत् तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ९
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ १०

—महाभारत, वनपर्व अ. ३०२

'भगवंता, या आपल्या भक्ताचें हित करण्याच्या उद्देशानें आपण जे श्रम घेतलेत ते आपल्या थोरवीला साजेसेच आहेत. आपली भक्ति जितकी मला प्रिय आहे तितकें माझें प्रेम बायकामुलें व माझे सुहृद यांच्यावर तर नाहीच नाही; पण माझ्या स्वतःवर देखील नाही जे तुमची भक्ति करतात त्यांची ती भक्तींतील उत्कटता ऐकून आपण त्यांचें हित करण्याविषयीं नेहमीच तत्पर असतां. हा कर्ण आपला प्रिय भक्त आहे व आपल्यावांचून जगांत दुसरें कोणतेंही श्रेष्ठ दैवत तो मानीत नाही म्हणून त्याचें हित करणें आपलें कर्तव्य आहे या आंतरिक जाणिवेनेच आपण हे श्रम घेतले आहेत हें मी ओळखतों व म्हणूनच आपल्याला वाईट वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट करावयाला माझें मन कचरतें. परंतु तेंच माझ्या नशिबीं आलें आहे हें माझें दुर्दैव होय. मी आपल्याला साष्टांग नमस्कार करून पुनःपुनः हात जोडून विनंति करतों कीं मी आपलें न ऐकल्यास आपण मला क्षमा करावी. मी जगांत जितका मृत्यूला भीत नाही तितका खोटें बोलण्याला व उच्चारलेली वाक्यें अथवा स्वीकारलेलें व्रत भ्रष्ट करावयास भीत असतों. सांगानें कां होईना पण सर्व प्राणिमात्रांच्या हितासाठी अखंड तळमळणाऱ्या ब्राह्मण जातीचें नांव सांगून माझ्या दाराशीं याचना करावयास उभ्या राहिलेल्या व्यक्तीच्या हृदयांत कपटाचें केवढेंही कालकूट भरलें असलें तरी कोणालाही 'नाही' न म्हणण्याचें व्रत स्वीकारलेल्या माझ्यासारख्या व्यक्तीला आपली प्रतिज्ञा खोटी कशी पाडतां येईल? देवेंद्र तर मला फक्त कवचकुंडलेंच मागतो आहे. पण ब्राह्मणवेषानें म्हणून उभ्या राहिलेल्या इंद्रानें मला माझे प्राण जरी मागितले तरीही मी ते त्याला देईन; पण विन्मुख जाऊं देणार नाही. येऊन जाऊन मी कवचकुंडलहीन झाल्यास तृतीय पाण्डव

अर्जुन युद्धात मला ठार मारील ही एकच तुम्हास भीति वाटत असेल तर ती व्यर्थ आहे कवचकुंडलाच्या भरवशावर माझें अर्जुनाला जिंकणे मुळीच अवलंबून नाही. माझ्या पराक्रमाच्या भरवशावर मी अर्जुनाला जिंकू शकेन. तुम्हाला माझें दिव्य अस्त्रबल माहीत नाही काय ? आचार्य द्रोण व जमदग्निपुत्र भगवान् भार्गवराम ह्यांच्या जवळून जे दिव्य अस्त्राचे ज्ञान मी संपादन केले आहे, त्याने चेतविलेल्या संहाराच्या प्रचंड अग्नीत एखाद्या क्षुद्र शलभ प्रमाणे अर्जुनाची राखरांगोळी होऊन गेल्याखेरीज राहणार नाही परंतु माझें व्रत मात्र मी पाळणार व भिक्षेकरी इंद्राला तो जें मागे ते देणार '

कर्णाचे हे उत्तर ऐकताच सूर्य अत्यंत कष्टी झाला त्या भग्न मनस्क अवस्थेत त्याने कर्णाला अखेरीस असे सांगितले की 'तुल जर माझें मुळीच ऐकावयाचे नसेल तर मी सांगतो त्या पद्धतीने तरी इंद्राची इच्छा पूर्ण कर काही अटीवर तू कवचकुंडले इंद्राला दे पण मी तुला पुन्हा सांगतो की, कुंडले जोवर तुझ्या कानात आहे तोपर्यंत तू अवध्य आहेस व अर्जुनाच्या हातून तुझा वध व्हावा ह्या दुष्ट भावनेनेच इंद्र तुझ्याजवळ ही भिक्षा मागावयास येत आहे शक्य तोवर तू त्याला टाळच पण तुला ते अगदी अशक्य वाटले तर इंद्राच्या जवळून तू कवचकुंडलाच्या मोबदल्यात त्याच्या दिव्य, अमोघ व प्रबळ शत्रूचा नाश करणारे शक्ति नावाचे आयुध तरी मागून घे देवराजाजवळ ही शक्ति अतिशय अद्भुत आहे ती एकदा शत्रूवर टाकली असता तो शत्रु केवढाही प्रबळ असला तरी ती त्याचा नाश केल्यावाचून राहत नाही व अशा सहस्रावधि शत्रूंचा तिने नाश केला तरी ती पुन्हा इंद्राच्या हातात येत असते तू जर ती शक्ति मागितलीस तर निदान शत्रुनाशाचे एक तरी अमोघ साधन तुझ्या हातात राहील' याप्रमाणे कर्णाशी बोलून स्वप्नातच सूर्य गुप्त झाले दुसऱ्या दिवशी सकाळी जप करीत असताना प्रकाशमान सूर्यमंडळाकडे पाहून कर्णाने रात्रीच्या स्वप्नाचा वृत्तांत खरा आहे काय असे विचारले असता सूर्यमंडळापासून होय अशी वाणी बाहेर पडली ती ऐकताच मोठ्या औत्सुक्याने कर्ण इंद्राची वाट पाहू

लागला. यानंतरच्या प्रसंगाचें वर्णन महाभारतकारांनी अतिशय सुंदर केलें आहे. तें पुढीलप्रमाणें:—

वैशंपायन उवाच ।

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणछद्मना वृतम्।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठी: प्रमदा ग्रामान् वा बहुगोकुलान् ।
किं ददामीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत् प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३
यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निवापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुण्डलम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
सान्त्वितश्च यथाशक्ति पुजितश्च यथाविधि ।
न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतज्जहाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच।

यदन्यं न वरं वव्रे भगवान् पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरीत्यब्रवीद्वचः १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्य वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।
अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम्।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे सम्पूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातिनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन च ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून् मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान् विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे।
गर्जन्तं प्रपतन्तं च यतो मम भयं भवेत्॥ २६

इंद्र उवाच।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितम्।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते॥ २८

कर्ण उवाच।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम।
अमोघां देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम्॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते।
निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत्॥ ३०

इंद्र उवाच।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन।
व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः॥ १२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति॥ ३३

कर्ण उवाच।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम्।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते॥ ३४

वैशंपायन उवाच।

ततः शक्ति प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशाम्पते।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम्।
दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम्।
दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम्॥ ३७

वैशंपायन उवाच।

यदन्य न वरं वव्रे भगवान् पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्य वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।
अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे सम्पूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातिनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः सञ्चिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन च ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून् मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान् विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करप्राप्ता हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तु महाहवे ।
गर्जन्तं प्रपतन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इंद्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा देहि मे शक्तिं यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इंद्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन ।
व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशाम्पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।

वैशपायन उवाच।

यदन्य न वग वव्रे भगवान् पाकशासन ।
तत प्रहस्य कर्णस्त पुनरीत्यब्रवीद्वच १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो।
न तु न्याय्य मया दातु तव शक्य वृथा वरम् ॥ १४
त्व हि देवेश्वर साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।
अन्येषा चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवच तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्व च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमय कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र काम मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽह रवे पूर्वमायानेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न सशय ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्र प्रवृणीष्व यथेच्छसि ॥ १९

वैशपायन उवाच ।

तत कर्ण प्रहृष्टस्तु उपसङ्गम्य वासवम् ।
अमोघा शक्तिमभ्येत्य वव्रे सम्पूर्णमानस ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्या च शक्ति मे देहि वासव ।
अमोघा शत्रुसघाना घातिनी पृतनामुखे ॥ २१
तत सञ्चित्य मनसा मुहूर्तमिव वासव ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्ति त्वमनेन समयेन च ॥ २३
अमोघा हन्ति शतश शत्रून् मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान् विनिघ्नत ॥ २४
सेय तव करप्राप्ता हत्वैक रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्त प्रतपन्त च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
गर्जन्तं प्रपतन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इंद्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिन रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमपराजितम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा देहि मे शक्ति यथा हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु तु गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इंद्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथञ्चन ।
व्रणश्चैव न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ १२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशाम्पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिंहनादान् प्रणेदुर्न ह्यस्यासीन्मुखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसङ्कृत्तगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७

ततश्छित्वा कवच दिव्यमङ्गात्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते कर्णस्तस्मात् कर्मणा तेन कर्ण ॥ ३८
—महाभारत, वनपर्व अ ३१०

'थोड्याच वेळाने एक अतिशय तेजस्वी ब्राह्मण याचक म्हणून कर्णाकडे आला तो इंद्र आहे हे कर्णाने जरी ओळखले तरी त्याने आपणास ओळखले आहे याची ब्राह्मणास मुळीच जाणीव नव्हती कर्णानेही आपण त्यास ओळखले आहे याची मुळीच जाणीव न देता त्याचे स्वागत केले व प्रार्थना केली की, मी आपली कोणती इच्छा पूर्ण करावी अशी आपली इच्छा आहे? सुवर्णाप्रमाणे उज्ज्वल असलेल्या व नखाप्रमाणे सुदर कठभाग असलेल्या त्रिभुवनसुदरी स्त्रिया मी आपणास दासी म्हणून देऊ काय? अथवा म्हणाल तर हवे तितके गोळवाडे आपणास समर्पण करून गोधनाच्या दृष्टीने आपणास समृद्ध करू? हे ऐकताच त्या ब्राह्मणाने किंचित् स्मितहास्य केले व सांगितले की, या गोष्टीची ज्या याचकाला इच्छा असेल त्याची ती इच्छा पूर्ण करून तू त्यास सतुष्ट करू शकतोस पण हे सत्यव्रत कर्णा, तुझ्यासारख्या महापुरुषाजवळ अशा सामान्य गोष्टीची याचना करावयास मी आलेलो नाही मी अशी वस्तू मागावयास आलो आहे की जिचे नाव उच्चारताच तुझ्या हृदयाचा थरकाप होईल व दानीपणाची तुझी कीर्ति डळमळीत होईल हे महापुरुषा, जर तू खरोखरीच सत्यव्रत असशील व नकाराला पाठ दाखविण्याचे तुझे व्रत तडीला नेण्याचे तुझ्यात धैर्य असेल तर तुझ्या अगावर विलसणारे हे सहज कवच व कुडले तोडून मला दे सर्व लाभापेक्षा हा लाभ मला अत्यत श्रेष्ठ वाटतो कर्णाने ते ऐकताच त्या ब्राह्मणाला सांगितले की, पृथ्वी, स्त्रिया, कायमची भूमि, गोधन, रत्ने असे काय हवे ते आपण मला मागितले तरी ते मी आपणास देऊ शकेन पण भलतीच गोष्ट आपण मागणेही शोभत नाही व मी ती आपणास देणेही योग्य नाही कर्णाने त्या ब्राह्मणाची पुष्कळ अभ्यर्थना केली, पण तो कशानेही वळत नाही हे पाहताच मदहास्य करून तो महारथी म्हणाला, हे विप्रश्रेष्ठा, माझे कवच व कुडले प्रत्यक्ष अमृतापासून उत्पन्न झालेली असून जन्मापासून ती माझ्या अगावर आहेत हे वरून घातलेले

चिलखत नाही की, जें काढून तुला देतां येईल. त्यासाठी माझी सगळी कातडी सोलून मला तें उकरून काढावें लागेल व कुंडलेही तशींच तोडून काढावीं लागतील व हें करून मी साधणार काय? या दोन वस्तूमुळें मी अवध्य आहे. ब्राह्मणश्रेष्ठा! ही सर्वनाशाची मागणी सोडून तूं मला समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें निष्कंटक असें एकछत्री साम्राज्य मागत असशील, तर तेंही मी तुझ्या चरणांवर माझ्या पराक्रमानें जिंकून अर्पण करावयास तयार आहे. ह्या दोन वस्तू मीं तुला दिल्या की मी इतका हीन होईन कीं त्या असमर्थ अवस्थेत कोणीही शत्रु माझा पराभव करूं शकेल व मला ठार मारूं शकेल. आणि महाशय, तुम्ही कांही ब्राह्मण नाही की ज्यामुळे मी तुमची इच्छा पुरवलीच पाहिजे. मी ओळखलें की तुम्ही देवराज इंद्र आहांत तेव्हा तुमची भलतीच इच्छा मी काय म्हणून पूर्ण करावी ? देवेंद्रा, देवाधिदेवा, त्रैलोक्याचा राजा या नात्यानें आपण मला वर द्याव-याचा की तो माझ्यावळ मागावयाचा? आपण सर्व प्राणिमात्रांचे ईश्वर पालक आहांत. आपणांस कवचकुंडलें दिल्यास मी माझा वध तर ओढवून घेईनच पण तुमचीही त्रिखंड अपकीर्ति होईल. देवाच्या दर्शनानें प्राणिमात्रांचें कल्याण होतें अशी आम्हां मानवांची समजूत आहे. तुमच्या भेटीनें माझें ज्या प्रकारचें कल्याण होत आहे त्याचा विचारही मनांत आल्यावर लोक तुमची निंदा केल्याशिवाय राहतील काय? आपण दाराशी भिक्षेकरी म्हणून आलांत तेव्हा याच्या मोबदल्यांत मी आपणांस कवचकुंडलें देतो पण माझें दान मी सशर्त देईन. आपण मला माझ्या वस्तूच्या मोबदल्यांत काय काय द्यावयास तयार आहांत ?

कर्णाचें हें वाक्य ऐकतांच इंद्र मनांत किंचित् वरमून त्याला म्हणाला की, सूर्यानें पूर्वीच तुला माझ्या येण्याची कल्पना दिलेली दिसते. कारण मी तुझ्याकडे यासाठी येणार आहे ही गोष्ट सूर्या-खेरीजकरून दुसऱ्या कोणालाही माहीत नव्हती. तुझें म्हणणें मला मान्य करणें भाग आहे. या वस्तूच्या मोबदल्यांत तू मला कोणतीही वस्तु मागूं शकतोस. ती मी तुला देईन. फक्त माझें वज्र मात्र मागूं नकोस. कारण तें माझें वैशिष्ट्य आहे. इंद्राचें हें वाक्य ऐकतांच

आनंदित होऊन कर्ण म्हणाला की, तुमची अमोघ व शत्रूच्या केवढ्याही समुदायाला रणांगणात भस्म करणारी घातक शक्ति मला देत असाल तर मी तुम्हाला कवचकुंडले देतो. इंद्राने काही वेळ विचार केला व सांगितले की, तू मला मोठी विचित्र गोष्ट मागतो आहेस ह्या शक्तीच्या भरवशावर मी अनेक मोठमोठ्या दैत्यांना ठार मारले आहे व मी कितीही वेळा शत्रूवर ती सोडली तरी शत्रूचा निःपात करून ती पुनश्च माझ्या हातात परत येते. तुला ती शक्ति मी एका अटीवर देत आहे ही शक्ति कायमची तुझ्या जवळ राहणार नाही दुसऱ्या कोणत्याही शस्त्राने वा अस्त्राने न जिंकता येणारा, रणांगणात गर्जना करणारा व तुझा सर्वनाश करण्याची शक्यता असलेला असा एकच शत्रु ठार मारून ही शक्ति स्वर्गात परत माझ्याकडे येईल घे ही शक्ति आणि दे तुझी कवचकुंडले. हे ऐकताच कर्णाने त्या देवराजाला म्हटले की, मलाही गर्जना करणाऱ्या देदीप्यमान व भयप्रद अशा केवळ एकाच शत्रूला या शक्तीने मारावयाचे आहे ते ऐकताच इंद्राने त्याला उलट उत्तर दिले की, ज्या एका प्रबळ शत्रूला तू मारू इच्छीत आहेस त्याला तू मारू शकणार नाहीस माझी शक्ति केवढीही अमोघ असली तरी तुझ्या शत्रूचे रक्षण जगातल्या सर्व सामर्थ्याहून अधिक समर्थ असलेल्या विभूतीने करावयाचे ठरविले आहे, वेदवेत्ते लोक ज्याला अजिंक्य, वरदायक व अचिंत्य शक्तिमान् आदिनारायण असे मानतात त्या मर्त्य शरीराने या पृथ्वीवर वावरणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णाने तुझ्या त्या प्रबल शत्रूच्या संरक्षणाचा सर्व भार आपल्या समर्थ स्कंधावर घेतला आहे याची तुला जाणीव आहे काय ? कर्ण म्हणाला, ते काहीही असो माझ्या एका अवध्य शत्रूला ठार मारण्याची शक्ति तुझ्या या आयुधात असली म्हणजे माझे काम झाले तसेच मला दुसराही एक वर हवा आहे. माझी कातडी सोलून मी आपणास दान केल्यावर माझी कांति व माझ्या शरीराचे सौंदर्य यत्किंचित्ही कमी न होता जसेच्या तसेच राहिले पाहिजे. त्यावर इंद्राने त्याला सांगितले की, 'सौंदर्यहानि तर लांबच राहील पण शरीरावर लहान व्रणदेखील शिल्लक राहणार नाही. तुझ्या

महामनस्कतेने मी तुझ्यावर अत्यंत प्रसन्न झालों आहे. सूर्याप्रमाणें -तुझा वर्ण व तुझें तेज सदैव देदीप्यमान राहील. या शक्तीच्या बाबतींत मात्र कर्णा, तुला सावध करणें हे माझें कर्तव्य आहे. शत्रूला मारण्यासारखी हत्यारें तुझ्याजवळ असतांना व निश्चितपणे त्या हत्यारांनी तूं आपल्या शत्रूला जिंकूं शकशील ही तुला खात्री असतांना, जर उन्मत्त होऊन आपल्यापेक्षा दुर्बल शत्रूवर तूं ह्या शक्तीचा प्रयोग करशील तर ती उलट परत फिरून तुलाच ठार मारल्याखेरीज राहणार नाही. कारण असें करणें म्हणजे ह्या शक्तीच्या सामर्थ्याचा अपमान करणेंच होय.' यावर कर्णानें, मी व्यवस्थित रीतीनेच तिचा उपयोग करीन असें आश्वासन दिल्यावर ती शक्ति इंद्राने कर्णाच्या हातीं दिली. व ती देदीप्यमान शक्ति दिल्याबद्दल कर्णाने देवेंद्राला धन्यवाद दिले. नंतर त्याने एक तीक्ष्ण शस्त्र आपल्या हातांत घेतलें व सहजकवच इंद्राला देण्यासाठी म्हणून तो अलोट धैर्याने आपल्या शरीरावरील कातडे सोलून काढूं लागला. त्याला असह्य वेदना होत होत्या. पण त्याच्या चेहऱ्यावर यत्किंचितही विकार दिसू शकला नाही. कर्णाचें अतिमानवी कृत्य पाहतांच सारे देव, दानव व सिद्ध आनंदाने सिंहानादपूर्वक कर्णाचा जयजयकार करूं लागले. देवलोकांत दिव्य दुंदुभींचा नाद होऊन स्वर्गांतून कल्पवृक्षाच्या दिव्य पुष्पांची कर्णावर वृष्टि होऊं लागली रक्ताने भरलेलें तें कवच व तोडून काढलेली तीं कुंडलें त्याने इंद्राच्या स्वाधीन केली. त्याबरोबर इंद्राला पांडवांच्या बाबतींत आपण कृतकार्य झालों असें वाटलें. जगाच्या व्यावहारिक दृष्टीने अशी कर्णाची वंचना करून व परिणामाच्या दृष्टीने साऱ्या त्रैलोक्याचे दिक्कोन त्याच्या कीर्तिदुंदुभीच्या नादानें गर्जवून देवेंद्र स्वर्गांत निघून गेला.

कर्णाची सहनशीलता

दानशूरतेबरोबरच सहिष्णुता हाही कर्णाचा मोठा अलौकिक गुण होता. तो परशुरामाकडे असतांना त्याच्या या सहनशीलतेची पूर्णपणें परीक्षा झालेली आहे. गुरूच्या आश्रमांतील त्यांच्या

वास्तव्यांत घडलेल्या या प्रसंगाचें वर्णन महाभारतांत पुढीलप्रमाणें केलेले आहे:—

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शित. ॥ ४
सुष्वाप जामदग्न्यस्तु विश्रम्भोत्पन्नसौहृद ।
कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिर क्लान्तमना गुरु ॥ ५
अय कृमिः श्लेष्म-मेदो-मास-शोणितभोजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागत. ॥ ६
त तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशन. ।
न चैनमशकत्क्षेप्तु हन्तु वापि गुरोर्भयात् ॥ ७
संदश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत ।
गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्यजः ॥ ८
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्या विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पयन्न व्यथयन् धारयामास भार्गवम् ॥ ९
यदाऽस्य रुधिरेणाङ्ग परिस्पृष्ट भृगूद्वहः ।
तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्त्रस्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १०
अहोऽस्म्यशुचिता प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया ।
कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिद मम ॥ ११
तस्य कर्णस्तदाऽऽचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
ददर्श रामस्त चापि कृमिं सूकरसन्निभम् ॥ १२
अष्टपाद तीक्ष्णदंष्ट्र सूचीभिरिव संवृतम् ।
रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्क नाम नामत ॥ १३

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ३

'एकदां परशुराम कर्णाबरोबर आश्रमाच्या जवळच फिरत होते. उपवासांनी व व्रतानी ते अगदी श्रांत झाले होते. कर्णावर त्याचें निरतिशय प्रेम जडल्यामुळे ते त्याच्या मांडीवर डोकें ठेवून निद्रा घेऊ लागले. इतक्यांत भयंकर स्वरूपाचा व रक्तप्रिय किडा, जिच्यावर परशुरामांनी आपले डोकें ठेविलें होतें त्या कर्णाच्या मांडीखाली आला व मांडी फोडून रक्त पिऊ लागला. त्या किड्याच्या दशाने कर्णाला मरणांतिक वेदना होत होत्या; पण आपण मांडी जराही

चाळविल्यास परशुरामांना जाग येईल व त्यांचा निद्राभंग होईल या कल्पनेने कर्णाला त्या किड्याला दूर फेकतांही येईना व मारतांही येईना! तो घातक किडा वारंवार दंश करीत असतांही कर्णानें त्याची पूर्ण उपेक्षा केली व यत्किंचितही न थरकांपतां त्या असह्य वेदना सहन करून परशुरामांना तसेंच मांडीवर स्वस्थ झोपूं दिलें. कांही वेळाने त्याच्या मांडीतून वाहणारा उष्ण रक्तप्रवाह परशुरामांना लागतांच ते एकदम जागे झाले. कर्णाची ती दयनीय अवस्था व रक्ताने भरलेलें आपलें अंग व त्याची मांडी पाहून अनुकंपेने ते म्हणाले : 'अरे! रक्तस्पर्शाने मी अशुद्ध झालों. काय प्रकार आहे खरें खरें सांग.' त्यावरोवर कर्णानें त्यांना सगळा वृत्तान्त सांगून तो किडा दाखविला. परशुरामांनी पाहिलें तर तो डुकराच्या स्वरूपाचा, आठ पायांचा, तीक्ष्ण दंष्ट्रांचा व सुयांप्रमाणें तीक्ष्ण केसांनी व्यापिलेला अलर्क नांवाचा किडा होता.

कर्णाची समयज्ञता

कर्णाच्या या विलक्षण सहनशीलतेमुळेच परशुरामासारख्या अत्यंत संतापी अशा व्यक्तीकडून शापावरोबरच त्याला वरदानही मिळालेलें आहे. सहिष्णुतेबरोबरच कर्णाची समयज्ञताही अत्यंत अलौकिक होती. तिचा महाभारतांत निदान तीन वेळां तरी प्रत्यय येतो. पहिला प्रत्यय पाण्डवांनी राजसूय यज्ञाचे वेळी जो दिग्विजय केला त्या वेळीं आलेला आहे.

युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १९
स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत ॥ २०

— महाभारत, सभापर्व अ. ३०

या वर्णनांत कर्णाने भीमसेनाच्या स्वारीच्या वेळीं पाण्डवांचें मांडलिकत्व स्वीकारल्याचा उल्लेख आहे. अत्यंत मानी अशा कर्णानें *पाण्डवांचें मांडलिकत्व कां स्वीकारावें हा मोठाच प्रश्न आहे.* परंतु तत्कालीन वस्तुस्थितीकडे लक्ष पुरविलें तर त्याचें हें करणें त्याच्या समयज्ञतेचेंच निदर्शक ठरतें. द्रौपदी स्वयंवरांतून पाण्डव प्रकट

झाल्यानतर त्याना श्रीकृष्णासारखी कर्णाच्याही दृष्टीने सर्वश्रेष्ठ असलेली विभूति व यादवाच्या गणराज्यासारखी अत्यत प्रबल अशी राजसत्ता सहाय्यक म्हणून लाभली होती त्यामुळे ते अत्यत प्रबळ झाले होते धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून इद्रप्रस्थाला त्यानी जे स्वत चे वेगळे स्वतत्र राज्य स्थापन केले होते त्याला श्रीकृष्णाच्या सल्ल्यावरून महान् साम्राज्याचे स्वरुप द्यावयाचा निश्चय करुन त्यासाठी राजसूय नावाचा मोठा यज्ञ करावयाचे त्यानी ठरविले. या यज्ञात सगळ्या राजसत्ताना अकित करणे अत्यत आवश्यक असते किंवहुना राजसूय यज्ञ म्हणजे साम्राज्याचे निर्मितिस्थानच होय या यज्ञाला सगळ्यात मोठा अडथळा मगधाधिपति सम्राट् जरासधाचा होणार होता व सैन्यानिशी त्याच्यावर चालून जाऊन त्याला नष्ट करणे अत्यत दुर्घट होते पण श्रीकृष्णानी त्यासाठी वेगळेच कारस्थान उभारले छद्म वेषाने त्या महाबलाढ्य सम्राटाला एकान्ती गाठून त्यानी भीमाशी त्याचे द्वद्वयुद्ध घडवून आणले या युद्धात भीमाने त्याला ठार मारताच सगळ्या राजमडळातील त्याच्या नेतृत्वाखाली असलेली अभेद्य सघटना मोडून जाऊन पाण्डवाच्या सामर्थ्यासवधीचा धाक सर्वत्र उत्पन्न झाला त्याचा लाभ घेऊन युधिष्ठिराने आपल्या वधूकरवी त्या वेळच्या सर्व राजसत्ताना जिंकून माडलिक केले जरासधाच्या मृत्यूने एक प्रकारे हादरा बसलेल्या कर्णाने पाडवाच्या मागचे यादवाच्या प्रबल राजसत्तेचे असलेले पाठबळ ध्यानात घेऊन व भारतवर्षाच्या सर्व राजसत्तांचे युधिष्ठिराला साहाय्य होण्याचा सभव आहे हे ओळखून अधिक ताणून धरले नाही अशीच समयज्ञता त्याने दिग्विजयाच्या वेळीही यादवाच्यावर चढाई न करता त्याच्याशी मिळते घेऊनच प्रसग निभावून नेण्यात दाखविलेली आहे त्याच्या पराक्रमाचे वर्णन करताना महाभारतातील या सबधाचा उल्लेख येथे उद्धृत केलाच आहे जर त्याने त्यावेळी यादवावर स्वारी केली असती तर ते यादवाना हवेच होते. कारण या निमित्ताने पाण्डवाच्या वनवासाने क्रुद्ध झालेले यादव कर्णाला सपविल्यावाचून राहते ना पण कर्णाने ती वेळच येऊ दिली नाही

त्याच्या समयज्ञतेचा व दूरदर्शीपणाचा खरा प्रत्यय महाभारतांतील द्रोणपर्वांत येतो. भीष्मांच्या पतनानंतर कर्णानें महायुद्धांत भाग घेतला ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. सैनिकांचा त्याच्यावर इतका विलक्षण विश्वास होता की, भीष्म पतन पावतांच कर्णाशिवाय आपल्याला कोणीही त्राता नाही असें सर्व सैनिकांना वाटत होतें व त्या दृष्टीनें त्यांनी प्रथमपासूनच कर्णाचा जयजयकार चालविला होता. राजा दुर्योधनाचीही कर्णानेंच सेनापतित्व स्वीकारावें अशी इच्छा होती. स्वतः कर्णानेंही भीष्मांच्या पतनानंतर हातांत हत्यार घेऊन लढण्याची प्रतिज्ञा उच्चारण्यांत सेनेचें धुरीणत्व स्वीकारण्याच आपला मनोदय पूर्वीच व्यक्त केला होता. दुर्योधनापासून तो एखाद्या फाटक्या व्यक्तीपर्यंत सर्वांचे नेत्र आपल्यावरच केंद्रित झाले आहेत हें माहीत असूनही कर्णानें आपल्यापेक्षा वरिष्ठ लोक तेथें उपस्थित असल्याचें पाहून व आपणच धुरीणत्वाचीं वस्त्रें स्वीकारल्यास मत्सर उत्पन्न होऊन प्रथम श्रेणीच्या योद्ध्यांत मानसिक तरी फूट पडण्याचा संभव आहे हें ओळखून पायाशी चालत आलेला तो सन्मानाचा मुकुट बाजूला सारला. इतकेंच नव्हे तर कोणाला सेनापति केलें असतां आपसांत मानसिक वैमनस्य उत्पन्न होण्यास मुळींच कारण उरणार नाही याचा पूर्णपणें विचार करून त्यानें आयुष्यभर प्रसंग पडेल तेथें ज्यांची तो केवळ निर्भर्त्सना व निंदाच करीत आला त्या आचार्य द्रोणांनाच त्यानें आग्रहपूर्वक सेनापतिपदाचा अभिषेक करविला. ह्या निर्णय घेण्याचें कारण त्यानें स्वतःच त्या वेळीं स्पष्ट केलें आहे. तो म्हणतो :—

कर्ण उवाच ।

सर्व एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः ।
सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ १३
कुलसंहननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः ।
युक्ताः श्रुतज्ञा धीमन्त आहवेष्वनिवर्तिनः ॥ १४
युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वे पुरःसराः ।
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ॥ १५

अन्योन्यस्पर्धिना ह्येषा तथेक य करिष्यसि ।
शेषा विमनसो व्यक्त न योत्स्यन्ति हितास्तव ॥ १६
अय च सर्वयोधानामाचार्यः स्थविरो गुरु ।
युक्तः सेनापतिं कर्तुं द्रोण शस्त्रभृता वर ॥ १८
को हि तिष्ठति दुर्धर्षे द्रोणे शस्त्रभृता वरे ।
सेनापति स्यादन्योऽस्माच्छुक्रागिरसदर्शनात् ॥ १८
न च सोऽप्यस्ति ते योध· सर्वराजसु भारत ।
द्रोण य समरे यान्तमनुयास्यति संयुगे ॥ १९
एष सेनाप्रणेतॄणामेष शस्त्रभृतामपि ।
एष बुद्धिमता चैव श्रेष्ठो राजन् गुरुस्तव ॥ २०
एव दुर्योधनाचार्यमाशु सेनापतिं कुरु ।
जिगीषन्तो सुरान् सख्ये कार्तिकेयमिवामरा. ॥ २१

— महाभारत द्रोणपर्व अ ५

येथे जमलेले सर्वच वीर थोर असून सेनापतिपदास योग्य आहेत पण एकाच वेळी सर्वांस सेनापति करता येणे शक्य नाही तेव्हा त्यातल्या त्यात जो विशेष गुणवान् असेल त्या एकासच हे पद दिले पाहिजे. परतु येथे जमलेले सर्व राजे एकमेकाची बरोबरी करणारे असल्यामुळे एकास सेनापति केले तर इतरास विषाद वाटेल व ते तुझ्या हितार्थ मनापासून झटून युद्ध करणार नाहीत हे उघडच दिसते. अशा स्थितीत सैन्यात एकजूट व उत्साह राहावा आणि मत्सरादि भावनाचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून या सर्व राजाचे गुरु गुरुतुल्य द्रोणाचार्य यानाच सेनापतिपदाचा अभिषेक करणें इष्ट आहे द्रोणाचार्य हे सर्व शस्त्रधरात श्रेष्ठ व वृद्ध असून आपले गुरु व सर्व योद्धयाचे आचार्य असल्यामुळे त्याना सेनापति नियुक्त केल्याने कोणासच विषाद वाटण्याचा सभव नाही.

कर्णाचें निर्मळ अंतरंग व गुणग्राहकता

नेहमी अधिक्षेपाने बोलत असलेला कर्ण हा वस्तुतः पिंडाने गुणग्राहक होता व काही विशिष्ट मर्यादेनतर व्यक्तीच्या महात्मतेची जाणीव अतःकरणात ठेवून तो वागल्यावाचून राहत नसे. अर्जुनाला

ठार मारण्याची वारंवार घोषणा करीत असतांही त्याच्या अंतःकरणांत पांडवांच्या गुणांची व अर्जुनाच्या प्रभावाची पूर्णपणें जाणीव असे. इतकेंच नव्हे तर तो ती व्यक्त केल्यावांचून राहतही नसे. प्रत्यक्ष शल्याजवळ देखील त्याने अर्जुनाच्या गुणांची मुक्तकंठाने स्तुति केली आहे. श्रीकृष्णांच्या जवळ युधिष्ठिराला धर्मात्मा म्हणून वाखाणलें आहे. कुरुकुलाधम म्हणून भीष्मांचा वारंवार अधिक्षेप करणारा कर्ण मृत्यूनंतर आपला द्वेषविषय असलेल्या भीष्मांच्या व्यक्तिमत्वासमोर वाकला आहे. मृत्यु ही अशी विलक्षण शक्ति आहे की जी मनुष्याचे सारे दुर्गुण लोपवून त्याच्या सद्गुणाचा स्मृतिस्तंभ उभारते. राजर्षि भीष्म व दानवीर कर्ण यांचे परस्परसंबंध कितीही कटु असले, व त्यामुळे एकमेकांच्यावर त्यांनी शस्त्रापेक्षाही अधिक तीक्ष्ण शब्दांचा केवढाही मारा केला असला तरी त्यांच्या परस्पराविषयीं वस्तुत: काय भावना होत्या व ते परस्परांची थोरवी कशी जाणून होते हें भीष्मपतनाच्या प्रसंगी जसें व्यक्त झालें तसें तें इतरत्र केव्हाच व्यक्त होऊं शकलें नाही. व्यक्तिगत लाभालाभ, कल्पना व परिणाम याच्या सामीप्याने जीवमान व्यक्तीची मनोवृत्ति नेहमीच रागद्वेषयुक्त होत असल्यामुळे तिचा जो आविष्कार असतो तो विकारहीन कधी असूं शकतच नाही. पण मृत्यु ही अशी वस्तुस्थिति नाही. साऱ्या जगाचा अंतिम निरोप घेणारा व त्याला अन्तिम निरोप देणारा मनुष्य व्यक्तिगत लाभालाभ, कल्पना व परिणाम यांच्या जवनिकेतून केव्हाच बाहेर पडलेला असतो. त्यामुळे त्या स्थितींतला त्याच्या व्यक्तित्वाचा आविष्कार बहुधा रागद्वेषहीन म्हणूनच विकारहीन असूं शकतो. निदान आर्यसंस्कृतीचा संस्कार झालेल्या व्यक्तीची तरी वस्तुस्थिति हीच आहे. प्रेताची विटंबना करणारी, शरीर पंचत्वांत विलीन झाल्यावरही वैराची धग शमूं न शकणारी नृशंस मनोवृत्ति आर्यांची असूं शकत नाही. अनार्य, आसुरी, राक्षसी नि म्लेंच्छ मनोवृत्ति मात्र अशी असते. रावणाच्या देखील देहपातानंतर प्रभु रामचंद्राच्या दृष्टीला त्याचा प्रताप व त्याचें कर्तव्य यांवाचून दुसरें कांही दिसूं शकलें नाही. मग भीष्म व कर्ण हे तर महामनस्क आर्यश्रेष्ठच होते. भीष्माच्या

.पतनाची वार्ता ऐकताच ज्या लोकांनी अत्यंत दारुण विलाप केला त्यांत महारथी कर्ण प्रमुख होता भीष्मासारख्या श्रेष्ठ युगपुरुषाच्या अंतकाळी त्याचे दर्शन घेणे हे कर्तव्य समजून कर्ण रणभूमीवर आला त्यांची क्षमा मागून त्यांना वंदन करून तो परतला. भीष्मांचा निरोप घेऊन कर्ण परतत असता त्याच्या नेत्रांतून अविरत अश्रुसरी ओसरत होत्या व तो दीर्घ निःश्वास टाकीत होता तपस्वी, धर्ममूर्ति, आजन्म ब्रह्मचारी, इच्छामरणी व अजिंक्य भीष्मांना जर मृत्यु येऊ शकतो तर जगात शाश्वत तरी काय असू शकेल असे त्याला वाटले कौरवांची जयाची आशा भीष्मांच्या पतनाबरोबरच संपली अशी त्याची खात्री झाली भीष्मांच्या पतनानंतर कौरवांच्या सेनेची पाण्डवांनी केलेली भीषण पारध त्याने प्रत्यक्ष पाहिली व कर्णा, आम्हाला वाचव हा त्या सेनेने फोडलेला टाहो त्याचे मस्तक बधिर करू लागला अखेरीस सेनेचे धुरीणत्व पत्करण्यासाठी दुसऱ्या दिवशी त्याने आपले धनुष्य व रथ सिद्ध केले पुनश्च एकवार भीष्मांना वंदन करून त्यांचा आशीर्वाद घ्यावा म्हणून तो शरशय्येच्या जागी आला रथाखाली उतरून त्याने नम्रपणे त्यांच्या पायावर मस्तक ठेवून वंदन केले तो स्फुंदून स्फुंदून रडू लागला शेवटी घोगऱ्या आवाजाने तो त्यांना म्हणाला

अभिवाद्याञ्जलिं बद्ध्वा वन्दमानोऽभ्यभाषत।
कर्णोऽहमस्मि भद्रं ते वद मामभि भारत ॥९
पुण्यया क्षम्यया वाचा चक्षुषा चावलोक्य ।
न नूनं सुकृतस्येह फलं कश्चित् समश्नुते ॥१०
यत्र धर्मपरो वृद्धः शेते भुवि भवानिह ।
कोशसंचयने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च ॥११
नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूणां कुरुपुंगव ।
बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो यः कुरूंस्तारयेद् भयात् ॥ १२
योधांस्तु बहुधा हत्वा पितृलोकं गमिष्यति ।
अद्यप्रभृति संक्रुद्धा व्याघ्रा इव मृगक्षयम् ॥१३

पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुक्षयम् ।
अद्य गाण्डीवघोषस्य वीर्यज्ञाः सव्यसाचिनः ॥ १४
कुरवः संत्रसिष्यन्ति वज्रपाणेरिवासुराः।
अद्य गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्वनः ॥ १५
त्रासयिष्यति बाणानां कुरूनन्यांश्च पार्थिवान्।
समिद्धोऽग्निर्यथा वीर महाज्वालो द्रुमान् दहेत् ॥ १६
धार्तराष्ट्रान्प्रधक्ष्यंति तथा बाणाः किरीटिनः।
येन येन प्रसरतो वाय्वग्नी सहितौ वने॥ १७
तेन तेन प्रदहतो भूरिगुल्मतृणद्रुमान् ।
यादृशोऽग्निः समुद्भूतस्तादृक् पार्थो न संशयः ॥ १८
यथा वायुर्नरव्याघ्र तथा कृष्णो न संशयः।
नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च ॥ १९
श्रुत्वा सर्वाणि सैन्यानि त्रासं यास्यंति भारत।
कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामित्रकर्षिणः ॥ २०
शब्दं सोढुं न शक्ष्यन्ति त्वामृते वीर पार्थिवाः।
कोह्यर्जुनं योधयितुं त्वदन्यः पार्थिवोऽर्हति ॥ २१
यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः।
अमानुषैश्च संग्रामस्त्र्यम्बकेण महात्मना॥ २२
तस्माच्चैव वरं प्राप्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः।
कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं पूर्वं यो न जितस्त्वया ॥ २३
जितो येन रणे रामो भवता वीर्यशालिना।
क्षत्रियान्तकरो घोरो देवदानवदर्पहा ॥ २४ द्रोणपर्व अ. ३

'हे भरतपितामह! आपलें क्षेम असो. मी वैकर्तन कर्ण आहे. आपण माझ्याकडे कृपादृष्टीने पहा व माझ्याशी कल्याणमय बोला. हर हर! आपण इतक्या वृद्धावस्थेपर्यंत इतके धर्मतत्पर राहूनही आपणांस ही अवस्था प्राप्त झाली याचा अर्थ इहलोकीं सद्वर्तनाचें फल मिळत नाही असाच करावा काय? हे कुरुश्रेष्ठ, धनसंचय, मसलत, व्यूह व शस्त्रप्रहार या बाबतींत आपल्याशीं तुलना करावयास योग्य अशी व्यक्ति मला दुसरी आढळत नाहीं. या प्रसंगीं आपणांवाचून कौरवांचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य दुसऱ्या कोणांतही

नाही व आपण तर आपले कर्तव्य पार पाडून पितृलोकी गमन करीत आहात. हे भरतश्रेष्ठ! चवताळलेला वाघ जसा हरिणाचा संहार करतो तसेच पांडव आजपासून कुरुसैन्याचा विध्वंस करतील. वज्रधर इंद्रापासून जसे असुर संत्रस्त होतात तसेच हे कौरव आज अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्याच्या टणत्काराचे सामर्थ्य अनुभवून संत्रस्त होतील आज गांडीव धनुष्यापासून सुटणाऱ्या बाणाचा, विजांच्या कडकडाटासारखा प्रचंड ध्वनि कौरव व त्यांच्या पक्षाचे इतर राजे यांची दाणादाण उडवील ज्याप्रमाणे महाज्वालांनी युक्त असा अग्नि प्रचंड वृक्ष जाळून टाकतो त्याप्रमाणे अर्जुनाचे बाण आज धृतराष्ट्राच्या पुत्रांस जाळून टाकतील हे नरश्रेष्ठ! अग्नि व वायु एकत्र होऊन ज्या ज्या बाजूंनी पसरत जातात त्या त्या बाजूंचीं प्रचंड झुडपे, गवत व वृक्ष यांची राखरांगोळी करतात अर्जुन हा निःसंशय अकस्मात् पेटलेल्या अग्नीप्रमाणे असून श्रीकृष्ण हा वायूप्रमाणे आहे पांचजन्य शंखाचा नाद व गांडीवाचा टणत्कार यांचे एकत्रीकरण झाले की, या सैन्याचा काळच ओढवेल अर्जुनाचा तो शत्रूस आकर्षण करणारा कपिध्वज रथ वेगाने फिरू लागला म्हणजे शब्द सहन करण्याचे सामर्थ्य एकट्या आपल्यावाचून दुसऱ्यात नाही आणि पार्थाशी द्वंद्व करण्यास तरी आपल्यावाचून दुसरा कोण समर्थ आहे? पार्थाची सारीच कृत्ये अतिमानवी असून त्यांनी साऱ्याच बुद्धिमंतांना थक्क करून सोडले आहे निवातकवच प्रभृति अमानुष शक्तींना त्याने विध्वंसून टाकले व प्रत्यक्ष भगवान् शंकराशीही युद्ध केले, शंकरादि देवांपासून धैर्य व पराक्रम यांच्या भरवशावर त्याने अनेक अलौकिक वर संपादन केले आहेत क्षत्रियांचा संहार करून देवदानवांचा गर्व हरण करणाऱ्या परशुरामाचा पराभव करणाऱ्या आपणासही ज्याचा पराभव करता आला नाही, त्या पार्थास संग्रामामध्ये जिंकण्यास दुसरा कोण समर्थ आहे? अर्जुन हा युद्धकलेत निपुण, दृष्टिभूल करणारा, सर्पाप्रमाणे भयंकर व विलक्षण शूर आहे'

या विलापातून व विशेषतः त्यातील भीष्मांच्या बरोबरच त्याने केलेल्या अर्जुनाच्या प्रशंसेवरून त्याच्या अंतःकरणाची विशालताच

प्रकट होते यांत शंका नाही. कर्णाचें नेतृत्वही असेंच अभिजात होतें. भीष्मांच्या पतनानंतर केवळ कर्णाकडेच संरक्षणार्थ सर्व सैनिकांनी धांव घेतली हेंच त्याच्या महत्त्वाचें निदर्शन आहे. महाभारतकार म्हणतातः—

एवं ते स्म हि राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ।
चुक्रुशुः सहिता योधास्तत्र तत्र महाबलाः ॥ ४५
जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारपौरुषम् ।
अगमन्नो मनः कर्णं बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ ४६
स हि सक्तो रणे राजंस्त्रातुमस्मान् महाभयात् ।
त्रिदशानिव गोविंदः सततं सुमहाभयात् ॥ ४७

—महाभारत, द्रोणपर्व अ. १

याप्रमाणे अनेक लोकोत्तर गुणांचा साठा असलेला कर्ण अखेरीस सर्व जगाच्या व एका मोठ्या राष्ट्राच्या विनाशास कारणीभूत झाला आहे. कमालीची आत्मकेंद्रितता व तिच्या पोटी जन्माला आलेला अहंकार यांनी त्याच्या सर्व सद्गुणांची माती केली. या आत्मकेंद्रिततेचें मूळ मागें वर्णन केल्याप्रमाणें दैवाने त्याला जें सूतपुत्रत्व प्राप्त करून दिलें त्याच्यांत दडलेलें आहे. लहानपणींच या सूतपुत्रत्वामुळेच त्याला सामाजिक अपमानाचे धक्के बसले व ती अंकुरित झाली.

आत्मकेंद्रितता

कर्णाच्या लहानपणीं कौरवांच्या राजसभेंत द्रोणांचा प्रवेश होऊन कौरव राजकुमारांबरोबरच अनेक राजकुमार, क्षत्रियकुमार व कर्तृत्वशाली युवक आचार्य द्रोणांकडे शस्त्रास्त्रविद्येचें शिक्षण घेण्यासाठीं जात असत. कर्णही त्यांच्याकडे धनुर्विद्येचें शिक्षण घेण्यासाठी गेला. त्या वेळी तेथे येणाऱ्या राजकुमारांच्या आवडीनिवडी व संवयीनुरूप सामान्यतः दोन गट पडत असत. एक पांडवांचा व दुसरा कौरवांचा. त्या तशा लहान वयांत दीर्घद्वेषभावनेचा जरी संभव नसला तरी असूया व स्पर्धा यांचा प्रादुर्भाव या दोन गटांपैकीं निदान एका गटांत तरी अवश्य झालेला होता. द्रोणांच्या

नाही व आपण तर आपले कर्तव्य पार पाडून पितृलोकी गमन करीत आहांत. हे भरतश्रेष्ठ! चवताळलेला वाघ जसा हरिणांचा संहार करतो तसेच पांडव आजपासून कुरुसैन्याचा विध्वंस करतील. वज्रधर इंद्रापासून जसे असुर संत्रस्त होतात तसेच हे कौरव आज अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्याच्या टणत्काराचें सामर्थ्य अनुभवून संत्रस्त होतील आज गांडीव धनुष्यापासून सुटणाऱ्या बाणाचा, विजांच्या कडकडाटासारखा प्रचंड ध्वनि कौरव व त्यांच्या पक्षाचे इतर राजे यांची दाणादाण उडवील ज्याप्रमाणे महाज्वालांनी युक्त असा अग्नि प्रचंड वृक्ष जाळून टाकतो त्याप्रमाणे अर्जुनाचे बाण आज धृतराष्ट्राच्या पुत्रांस जाळून टाकतील हे नरश्रेष्ठ! अग्नि व वायु एकत्र होऊन ज्या ज्या बाजूंनी पसरत जातात त्या त्या बाजूची प्रचंड झुडपें, गवत व वृक्ष यांची राखरांगोळी करतात अर्जुन हा निःसंशय अकस्मात् पेटलेल्या अग्नीप्रमाणे असून श्रीकृष्ण हा वायूप्रमाणे आहे पांचजन्य शंखाचा नाद व गांडीवाचा टणत्कार यांचे एकत्रीकरण झाले कीं, या सैन्याचा काळच ओढवेल. अर्जुनाचा तो शत्रूस आकर्षण करणारा कपिध्वज रथ वेगानें फिरू लागला म्हणजे शब्द सहन करण्याचे सामर्थ्य एकट्या आपल्यावांचून दुसऱ्यांत नाही आणि पार्थाशी द्वंद्व करण्यास तरी आपल्यावाचून दुसरा कोण समर्थ आहे? पार्थाची सारीच कृत्यें अतिमानवी असून त्यानी साऱ्याच बुद्धिमंतांना थक्क करून सोडले आहे निवातकवच प्रभृति अमानुष शक्तींना त्याने विध्वसून टाकले व प्रत्यक्ष भगवान् शंकराशीही युद्ध केले, शंकरादि देवांपासून धैर्य व पराक्रम याच्या भरवशावर त्यानें अनेक अलौकिक वर संपादन केले आहेत. क्षत्रियांचा संहार करून देवदानवांचा गर्व हरण करणाऱ्या परशुरामाचा पराभव करणाऱ्या आपणासही ज्याचा पराभव करता आला नाही, त्या पार्थास संग्रामामध्ये जिंकण्यास दुसरा कोण समर्थ आहे? अर्जुन हा युद्धकलेंत निपुण, दृष्टिभूल करणारा, सर्पाप्रमाणे भयंकर व विलक्षण शूर आहे.'

या विलापातून व विशेषत त्यातील भीष्माच्या बरोबरच त्यानें केलेल्या अर्जुनाच्या प्रशंसेवरून त्याच्या अंत करणाची विशालताच

प्रकट होते यांत शंका नाही. कर्णाचें नेतृत्वही असेंच अभिजात होतें. भीष्मांच्या पतनानंतर केवळ कर्णाकडेच संरक्षणार्थ सर्व सैनिकांनी धांव घेतली हेंच त्याच्या महत्त्वाचें निदर्शन आहे. महाभारतकार म्हणतातः—

एवं ते स्म हि राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजम् ।
चुक्रुशुः सहिता योधास्तत्र तत्र महाबलाः ॥ ४५
जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारपौरुषम् ।
अगमन्नो मनः कर्णं बन्धुमात्ययिकेष्विव ॥ ४६
स हि सक्तो रणे राजंस्त्रातुमस्मान् महाभयात् ।
त्रिदशानिव गोविंदः सततं सुमहाभयात् ॥ ४७

—महाभारत, द्रोणपर्व अ. १

याप्रमाणे अनेक लोकोत्तर गुणांचा साठा असलेला कर्ण अखेरीस सर्व जगाच्या व एका मोठ्या राष्ट्राच्या विनाशास कारणीभूत झाला आहे. कमालीची आत्मकेंद्रितता व तिच्या पोटीं जन्माला आलेला अहंकार यांनी त्याच्या सर्व सद्गुणांची माती केली. या आत्मकेंद्रिततेचें मूळ मागें वर्णन केल्याप्रमाणें दैवाने त्याला जें सूतपुत्रत्व प्राप्त करून दिलें त्याच्यांत दडलेलें आहे. लहानपणींच या सूतपुत्रत्वामुळेंच त्याला सामाजिक अपमानाचे धक्के बसले व ती अंकुरित झाली.

आत्मकेंद्रितता

कर्णाच्या लहानपणीं कौरवांच्या राजसभेंत द्रोणांचा प्रवेश होऊन कौरव राजकुमारांबरोबरच अनेक राजकुमार, क्षत्रियकुमार व कर्तृत्वशाली युवक आचार्य द्रोणांकडे शस्त्रास्त्रविद्येचें शिक्षण घेण्यासाठी जात असत. कर्णही त्यांच्याकडे धनुर्विद्येचें शिक्षण घेण्यासाठी गेला. त्या वेळी तेथे येणाऱ्या राजकुमारांच्या आवडीनिवडी व संवयीनुरूप सामान्यतः दोन गट पडत असत. एक पांडवांचा व दुसरा कौरवांचा. त्या तशा लहान वयांत दीर्घद्वेषभावनेचा जरी संभव नसला तरी असूया व स्पर्धा यांचा प्रादुर्भाव या दोन गटांपैकीं निदान एका गटांत तरी अवश्य झालेला होता. द्रोणांच्या

त्या महाविद्यालयात पाडव आपल्या तेजाने ताऱ्याप्रमाणे चमकत होते युधिष्ठिराची बुद्धि, समयज्ञता व गांभीर्य, भीमाचे अमानुष सामर्थ्य, पार्थाचे चापल्य व धनुर्विद्येतील प्रावीण्य, नकुलाचे सौंदर्य व त्याचा विनय, सहदेवाचे खड्गविद्येतील प्रावीण्य व त्याची सहजसिद्ध शालीनता आणि सर्व भावाची परस्परएकजूट व युधिष्ठिराच्या मताने चालण्याची वृत्ति, याचा प्रभाव साऱ्या महाविद्यालयावर पडला होता जो जो तेथे येई तो तो पाडवाच्या सद्गुणाचा ठसा घेऊनच जात असे विशेषत या पाचही बधूमध्ये धनुर्धर पार्थाचा प्रभाव सगळ्यात अधिक असे आचार्य द्रोणाचा तो पट्टशिष्य होता व आचार्यांनी पुत्रापेक्षाही अधिक प्रेम करून विद्येचा व महास्त्राच्या ज्ञानाचा त्याच्यावर जणू काही वर्षाव केला पार्थ हा याप्रमाणे सर्वांच्या नेत्राचे केंद्रस्थान झाल्यामुळे त्याच्याशी मैत्री करणे व त्याच्या महान् व्यक्तित्वाभोवती राहणे विद्यार्थ्यांत सुरू असे जे कर्तृत्वाने पार्थाची बरोबरी करावयास सर्वस्वी असमर्थ पण स्वत च्या अहभावाने त्याचे सर्वश्रेष्ठ स्थान मात्र ज्याना हवे होते त्याच्या मनात स्वाभाविकपणे असूया व गुप्त द्वेष यानी ठाणे दिले अशी सगळी मडळी क्रोध, मत्सर व अहकार याचा पुतळा असलेल्या दुर्योधनाच्या व्यक्तित्वाभोवती गोळा होऊ लागली अशा अवस्थेत कर्ण त्या महाविद्यालयात येऊन दाखल झाला सारी कर्तृत्वशक्ति अगात असूनही केवळ जन्माने आपण हीन असल्यामुळेच काय ते आपल्याला क्षत्रिय कुमाराच्या बरोबरीचे स्थान लाभू शकत नाही या जाणिवेचा उदय कर्णाच्या मनात फार लहानपणीच झाला होता त्यामुळे स्वत.कडे पहाण्याची त्याची दृष्टि वाजवीपेक्षा फाजील ताठरपणाची बनली होती अशा जाणीवेच्या कर्तृत्वशील व्यक्तीची दृष्टि जशी आत्मकेंद्रित (Self centred) व प्रौढीची बनते तशीच ती कर्णाचीही बनून राहिली होती जणू काय आपणच कर्तृत्वशक्तीची सीमामर्यादा असून केवळ जन्मामुळे आपल्यावर एकसारखा अन्याय होत आहे व त्यामुळे एकप्रकारच्या कर्तव्यबुद्धीनेच आपण सर्व गुणवताचा पाडाव करून व वरचढ होऊन त्याचा पाणउतारा करावा असे त्याला वाटत असे तात्पर्य, कर्णाचे मन या

महाविद्यालयांत प्रवेश करण्याच्या सुमारास बालकासारखें अल्लड, अवखळ व उन्मादी होतें, पण त्यांत बालकाचा निरागसपणा अणुमात्रही उरला नव्हता. विद्यालयांत प्रवेश करतांच पांडवांची तेथील कीर्ति व धनुर्धर पार्थाचा प्रभाव यांची त्याला लवकरच ओळख झाली व त्याच्या त्या आत्मकेंद्रिततेनुरूप पार्थापेक्षा स्वतःचें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याची महत्त्वाकांक्षा त्याच्या मनांत वाढली, पण तिचें त्याला विद्यालयांत व्यक्तीकरण करणें अशक्य झालें. कारण त्या क्षत्रिय राजकुमारांच्या विद्यालयांत आधीं कर्णालाच तो सूत असल्यामुळे कोणी विचारीना. या अपमानाचा वचपा म्हणून अर्जुनाहून स्वतःचें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याच्या संधीची कर्ण वाट पाहूं लागला. याप्रमाणे अर्जुन व पांडव यांच्याविषयीच्या असूयेची जी समान भूमिका उत्पन्न झाली त्यामुळे विद्यालयांत त्याचा स्वाभाविक ओढा समानशील या नात्याने दुर्योधनाच्या गटाकडे होता. महाभारतकार म्हणतातः—

सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणामियात्तदा ॥ ११
स्पर्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्पणः ।
दुर्योधनं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥ १२
अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया ।
शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः ॥ १३
अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च ॥ १४
सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोर्जुनः ॥ १५

—महाभारत, आदिपर्व अ.१६२

स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाद्धनुर्वेदं गुरोस्तदा ॥ ५
स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवम् ।
बुद्धिं च तव राजेंद्र यमयोर्विनयं तदा ॥ ६
सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७

स सख्यमकरोद्वाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन च ।
युष्माभिर्नित्यसद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावत. ॥ ८

—महाभारत, शांतिपर्व अ २

पण दुर्योधनाला त्या वेळी कर्णाच्या महत्त्वाची व सामर्थ्याची मुळीच ओळख नव्हती. लवकरच असा एक प्रसग उद्भवला की ज्यामुळे कर्णाच्या या साऱ्या मनोवृत्तीचे प्रकट आविष्करण होऊन त्यातून दुर्योधन व कर्ण याच्या मैत्रीचे कालकूट जन्म पावले

दुर्योधनाशीं संबंध

महाविद्यालयातील सगळे कुरुवशीय राजकुमार शस्त्रास्त्रविद्येत निष्णात झाल्याची खात्री पटल्यावर आचार्य द्रोणानी पितामह भीष्माच्या नेतृत्वाखाली एक मोठा समारंभ घडवून आणून त्या त्या राजकुमाराच्या शस्त्रास्त्रज्ञानाचे वेगवेगळे प्रयोग सर्वांना दाखविले. त्या वेळी तेथे धनुर्धर पार्थाच्या अस्त्रविद्येचा व कलेचा उपस्थित लोकाना अतिशय विस्मय वाटून ते त्याची मुक्तकठाने प्रशसा करू लागले मत्सराने जळणाऱ्या कर्णाला ती प्रशसा असह्य झाली व आपण सर्वात श्रेष्ठ आहोत हे दाखवावयास अर्जुनाच्या पाण-उताऱ्यावाचून दुसरा मार्ग नाही व त्यासाठी सर्व समाजाच्या मनाचे आकर्षण करावयास इतकी उत्कृष्ट सधि दुसरी नाही असे पाहून कर्णाने सर्वांचे लक्ष आपणाकडे केंद्रित करण्यासाठी दाराजवळूनच आपली भुजा थोपटली महाभारतकार म्हणतात —

तत समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन्कर्मणि भारत ।
मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च नि स्वने ॥ २६
द्वारदेशात्समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचक ।
वज्रनिष्पेषसदृश शुश्रुवे भुजनि स्वन ॥ २७
दीर्यन्ते किं नु गिरय किंस्विद्भूमिर्विदीर्यते ।
किंस्विदापूर्यते व्योम जलधाराघनैर्घनै ॥ २८
रङ्गस्यैव मतिरभूत्क्षणेन वसुधाधिप ।
द्वार चाभिमुखा सर्वे बभूवु: प्रेक्षकास्तदा ॥ २९

—महाभारत, आदिपर्व अ १३५

त्याच्या बाहूंचा तो वज्रासारखा आवाज ऐकतांच सर्व लोक थक्क होऊन त्याच्याकडे पाहूं लागले. त्याबरोबर दारावरच्या पहारेकऱ्यांनी कर्णास यावयास वाट दिली व कर्ण ज्या ठिकाणी गुरु द्रोण बसले होते तेथे येऊन त्यांना आपल्या कलेच्या प्रदर्शनाची आज्ञा मागण्याऐवजीं एक प्रकारच्या औद्धत्याने त्यांना प्रणाम करून अर्जुनाचाच अधिक्षेप करूं लागला.

स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डलम् ।
प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्यादृतमिवाकरोत् ॥ ६
स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिरलोचनः ।
कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७
सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्वरेण वदतां वरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८
पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवदहं ततः ।
करिष्ये पश्यतां नृणामात्मना विस्मयंगमः ॥९ आदिपर्व १३६

एकवार त्याने रंगमंडपाकडे पाहून एक प्रकारच्या औद्धत्यानेच कृपाचार्य व द्रोण यांना प्रणाम केला. सर्व समाज तटस्थ होऊन हा कोण असावा याचा तर्क करीत आहेत तोंच गंभीर आवाजाने त्याने अर्जुनाला उद्देशून म्हटलें, तूं जी कला आतां दाखविलीस तशीच किंबहुना त्याहूनही अधिक अशी माझ्या कौशल्याची प्रचिती मी लोकांना दाखवावयास सिद्ध आहे. द्रोणांनी हा पार्थाला कां आव्हान करतो आहे हें न कळून त्याला त्याच्या कलेचें काय सामर्थ्य असेल तें शांतपणें दाखवावयास सांगितलें. कर्णानें अर्जुनाप्रमाणेच आपल्या विद्येचें सामर्थ्य सर्वांना दाखविलें. पण तेवढ्याने त्याचें समाधान होईना. याच वेळीं आपण जर अर्जुनाला जिंकलें तर आपलें महत्व व कीर्ति एकदम वाढतील अशा कल्पनेने त्याने अर्जुनाला द्वंद्वयुद्धाचें आव्हान दिलें. महाभारतकार वर्णन करतात :—

द्वंद्वयुद्धं च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततः क्षिप्रमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्यभाषत ।
कर्ण भ्रातृसमूहस्य मध्ये चलमिव स्थितम् ॥ १७

अर्जुन उवाच ।

अनाहूतोपसृष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् ।
ये लोकास्तान्हत कर्ण मया त्व प्रतिपत्स्यसे ॥ १८

कर्ण उवाच ।

रङ्गोऽय सर्वसामान्य किमत्र तव फाल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाश्च राजानो बल धर्मोऽनुवर्तते ॥ १९
कि क्षेपैर्दुर्बलायासै शरै कथय भारत ।
गुरो समक्ष यावत्ते हराम्यद्य शिर शरै ॥२० आदिपर्व १३६

'काही एक सबध नसता सान्या समाजात हा आपणाला वारवार द्वद्वयुद्धार्थ का आव्हान देतो आहे हे अर्जुनाला समजेना शेवटी हा आपला अकारणच अधिक्षेप चालला आहे हे पाहून त्याला अत्यत क्रोध आला व त्याने त्याला सागितले की, ठीक आहे मी तुझें द्वद्वाचे आव्हान स्वीकारतो अनाहूतपणे येणारे व उगाच वडबड करणारे जे नराधम असतात त्याना जी दुर्गति प्राप्त होते त्याच गतीला मी द्वद्वयुद्धात माझ्या बाणानी तुला ठार मारल्यावर तू गेल्यावाचून राहणार नाहीस हे ऐकताच कर्णाने अर्जुनास उत्तर दिले की हा रग सर्वसामान्य आहे तू येथे असा कोण लागून गेला आहेस? राजे हे पराक्रमाने श्रेष्ठ असतात व धर्म सामर्थ्याचा गुलाम असतो उगाच वडवडण्यात अर्थ काय? ज काय तुला उत्तर द्यावयाचे ते आपल्या बाणानी दे तुझ्या गुरुसमक्ष तुझे मस्तक मी माझ्या बाणानी तोडून अतराळात भिरकावून देईन कर्णाचा मत्सर किती शिगेला पोचला होता याचे हे उदाहरणच आहे त्याचा तो अधिक्षेप अर्जुनाला सहन झाला नाही तो आपले धनुष्य घेऊन युद्धार्थ उभा राहिला पाण्डवाच्या शौर्याला आव्हान देणारा, व आपल्याप्रमाणेच त्याच्याविषयी अनिवार द्वेषभावना बाळगणारा एक तरी मनुष्य आहे असे पाहून तेथे असलेल्या दुर्योधनाला त्याच्याविषयी स्वाभाविकपणेच आत्मीयता वाटू लागली कर्ण व अर्जुन दोघेही द्वद्वार्थ उभे राहताच द्वद्वाच्या नियमाप्रमाणे सर्व दृष्टीनी समान असलेल्या लोकातच द्वद्व होऊ शकते हे जाणणारे कृपाचार्य आपल्या जागेवरून उठून कर्णाला विचारू लागले

तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत् ।
द्वंद्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३०
अयं पृथायास्तनयः कनीयान्पाण्डुनन्दनः ।
कौरवो भवता सार्धं द्वंद्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१
त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलभूषणम् ॥ ३२
ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा न वा ।
वृथा कुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ॥ ३६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १३६

हा तृतीय पाण्डुपुत्र कौरववंशांतील असून कुन्तीचा मुलगा आहे. हा तुझ्याबरोबर द्वंद्वयुद्ध करावयास सिद्ध आहे. हा राजपुत्र आहे हें तुला माहीतच आहे. द्वंद्व बरोबरीच्या लोकांतच खेळलें जातें असा नियम आहे. तूं आपले माता, पिता, व ज्या नरेंद्राच्या कुळांत जन्म घेतला असशील त्या कुळाचें नांव सांग. त्यानंतरच पार्थाच्या योग्यतेच्या पुरुषानें तुझ्याशी युद्ध करावयाचें की नाही हें ठरेल. या तत्कालीन रूढीस अनुसरून कृपाचार्यांनी विचारलेल्या या सहज प्रश्नानें हीन कुरुजत्वाच्या कर्णाच्या अंत.करणांतील दुःखावर चरचरीत डाग दिल्यासारखें झालें. त्याने लाजेने मान खाली घातली. लहानपणापासून पाण्डवांच्या विनाशाच्या खटपटींत असलेल्या दुर्योधनाचें पाण्डवांच्या सामर्थ्यापुढे कांहीच चालत नसल्यामुळे त्याच्या अंतःकरणांतील महत्त्वाकांक्षेचा मालवत चाललेला दीप कर्णाच्या धैर्यानें व त्याच्या अस्त्रज्ञानाच्या नुकत्याच आलेल्या प्रत्ययानें स्वाभाविकपणे याच वेळीं प्रज्वलित होऊन उठला. अर्जुन व भीमसेन यांच्या सामर्थ्याला कर्णाचा पायबंद घालून आपल्याला आपली महत्त्वाकांक्षा सफल करून घेतां येईल असें त्याला वाटलें, व या संधीचा उपयोग करून त्याला आपला सदाचा अंकित करून घ्यावें असें मनांत आणून तो पुढे झाला, व त्यानें कृपाचार्यासमक्ष त्याला अंग देशाचें राज्य देऊन एकदम योग्यतेस चढविलें. दुर्योधन आचार्यांना म्हणूं लागला की नुसत्या कर्णाला पार्थाशीं द्वंद्वयुद्ध खेळतां येणें शक्य नसेल; पण अंगराज कर्णाशी द्वंद्वयुद्ध खेळावयास

कोणतीच अडचण उपस्थित होऊ शकत नाही. हे बोलणे चालू असे-पर्यंत कर्ण कोण आहे याची कोणाला काहीच कल्पना नव्हती पण जन्मदुर्दैवी कर्णाचे दुर्दैव नुकताच राजा झालेल्या कर्णाच्यासमोर नेमके त्याचवेळी येऊन उपस्थित झाले महाभारतकार म्हणतात –

तत स्रस्तोत्तरपट. स्वप्नस्वेद सवेपथु ।
विवेशाधिरथो रग यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १
तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रित ।
कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २
तत पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससभ्रम ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथि ॥ ३
परिष्वज्य च तस्याथ मूर्धानि स्नेहविक्लव ।
अगराज्याभिषेकार्द्रमश्रुभि सिषिचे पुन ॥ ४
त दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति सचिन्त्य पाण्डव ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ५
न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् ।
कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यता त्वया ॥ ६
अगराज्य च नार्हस्त्वमुपभोक्तु नराधम ।
श्वा हुताशसमीपस्थ पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७

--महाभारत, आदिपर्व अ १३७

'तेवढ्यात कर्णाचा पिता अधिरथ सूत हातात काठी घेऊन वार्धक्यामुळे थरथर कापत तेथे येऊन उभा राहिला त्याला पाहताच धनुष्य टाकून पित्याच्या गौरवामुळे कर्णाने त्याला मस्तक नमवून नमस्कार केला त्या सारथ्याने पुत्रा अशी हाक मारून कर्णाला आलिंगन दिले व नुकतेच राज्याभिषेकाने ओले झालेले त्याचे केस आपल्या प्रेमाश्रूनी पुनश्च भिजविले या प्रकाराने तो सूतपुत्र आहे याची जाणीव सर्वांनाच झाली व भीमसेन उपहासपूर्वक त्याला म्हणाला की हे सूतपुत्रा, आमच्या पार्थाने युद्धात तुला ठार मारावे अशा योग्यतेचा तू नाहीस आपल्या योग्यतेला अनुसरून असा चाबूक हातात धरून तू सारथ्यकर्म कर. हे ऐकताच दुर्योधनाने त्याची बाजू उचलून धरली व बळाने तोच क्षत्रियात अधिक श्रेष्ठ

असें सांगून त्याला सांवरून धरलें. राजकुमार दुर्योधनानें ऐनवेळीं रस्त्यावरून आपल्याला एकदम राजसिंहासनावर बसवून भव्य सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली याचा कर्णाच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला व त्याच्या मोबदल्यांत आत्यंतिक सख्यावांचून दुर्योधन दुसरें कांहींच मागत नाही हें पाहून गहिवरलेला कर्ण दुर्योधनाचा सदाचा अंकित झाला. यांतूनच पुढें दुर्योधन व कर्ण यांचें अभेद्य सख्य निर्माण झालें व श्रीकृष्णार्जुनाप्रमाणेच तें शेवटपर्यंत टिकलें. त्या रंगांत द्वंद्व अनिवार्य होऊन जमलेल्या राजकुमारांत दोन पक्ष निर्माण झाले व सगळेच आपापलीं शस्त्रें सांवरून युद्धाच्या इच्छेने गर्जना करूं लागले. पण कर्णाच्या सुदैवानें व राष्ट्राच्या दुर्दैवानें त्याच वेळीं सूर्यास्त होऊन तें भांडण भीष्मांच्या मध्यस्थीनें तेथेंच मिटलें. दुर्दैवानें म्हणण्याचें कारण असें की, त्या वेळीं अर्जुन हा ब्रह्मास्त्रवेत्ता असून कर्णापेक्षा निःसंशय अधिक अस्त्रज्ञ असल्यामुळे युद्ध झालेंच असतें तर त्यांत त्यानें कर्णाला निःसंशय ठार मारलें असतें. व त्यामुळे दुर्योधनाच्या दुष्टाव्याला सामर्थ्याचा नुकताच मिळालेला आधार मदाचा नष्ट होऊन दगडावर पडलेल्या निखाऱ्याप्रमाणे तो पार विझून तरी गेला असता किंवा पंढाप्रमाणे सदाचा निकामी तरी होऊन राहिला असता. पण भवितव्यतेच्या मनांत वेगळे होतें म्हणूनच तो प्रसंग टळला. तथापि आत्मकेंद्रिततेतून उत्पन्न झालेल्या मत्सरानें निरपराध अर्जुनाच्या वधावांचून आपणांस खरें महत्त्व मिळणार नाही या मनोविकृतीच्या पूर्णपणें आहारी गेल्यामुळे कर्णाचे सारे सद्गुण कवडीमोल झाले. इतकेंच नव्हे तर एरवी त्याच्यासारख्या तपस्वी व संयमी पुरुषाला सहजसाध्य होणारी विद्या देखील शापित म्हणूनच मिळाली.

शापित विद्यादान

कर्णाला लवकरच असें आढळून आलें की अर्जुन आपल्यापेक्षा अस्त्रज्ञानांत वरचढ असून अमोघ ब्रह्मास्त्रामुळे तो केवळ अजिंक्य आहे. त्यानें एकान्तांत द्रोणांची भेट घेतली व त्यांना अशी प्रार्थना केली की, प्रसादनविधि व उपसंहार यांसह ब्रह्मास्त्र शिकण्याची

माझी इच्छा आहे कारण आपला प्रिय शिष्य जो अर्जुन त्याच्याबरोबर द्वंद्वयुद्ध करून त्याला जिंकण्याची माझी इच्छा आहे. आपण समबुद्धीने असून पुत्राप्रमाणे शिष्यावरही प्रेम करता. आपली कृपा झाली असता विद्वान् लोक हा शस्त्रविद्येत अनभ्यस्त आहे असे मला खात्रीने म्हणणार नाहीत कर्णाच्या या विद्या शिकण्याच्या मागचे अर्जुनाविषयीच्या अकारण मत्सराचे कालकूट पाहून द्रोणाचार्यांना अतिशय वाईट वाटले त्याचे स्वतःच्या मुलापेक्षाही अर्जुनावर अधिक प्रेम असल्यामुळे त्याचा हा अकारण शत्रु विद्येचे दूध पाजून पोसावा असे त्यांना वाटेना परंतु ते कारण कर्णाला न सांगता त्यांनी त्याला असे सांगितले की, ज्याने यथावत् व्रताचरण केले आहे अशा ब्राह्मणाला किंवा ज्याने तपश्चर्या केली आहे अशा क्षत्रियाला मी ब्रह्मास्त्र शिकवितो, इतरांना नाही महाभारतात हा संवाद पुढीलप्रमाणे वर्णिला आहे --

ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।
अर्जुनेन समं चाहं युध्येयमिति मे मतिः ॥ १०
मम शिष्येषु वः स्नेहः पुत्रे चैव तथा ध्रुवम् ।
त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥ ११
द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षं फाल्गुनं प्रति ।
दौरात्म्यं चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ १२
ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः ।
क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथञ्चन ॥ १३

-- महाभारत, शांतिपर्व अ २

द्रोणाच्या या उत्तराने कर्णाच्या मनातील हीन कुलीनत्वाच्या जाणिवेची जखम चांगलीच दुखावली गेली त्याने त्याच्याविषयीची अढी मनात धरली ती सदाचीच पुढे जेव्हा जेव्हा प्रसंग आला त्या त्या प्रत्येक वेळी कर्णाने आचार्यांना विषारी नागासारखा दंश करून त्यांचा जो पाणउतारा केलेला आहे त्याचे खरे मूळ येथे आहे द्रोणाच्या या उत्तराने अतिशय संतापून त्याने द्रोणांना ज्याच्याजवळून अस्त्रविद्या प्राप्त झाली त्या परशुरामाजवळून अस्त्रविद्या संपादन करण्याचा निश्चय केला महेंद्र पर्वतावर तो

उपस्थित झाला. स्वतःच्या हीन कुलीनत्वाची अडचण येऊं नये म्हणून त्याने असत्य भाषण करावयाचें ठरविलें. परशुरामांना वन्दन करून ' मी भार्गव गोत्राचा ब्राह्मण असून धनुर्वेद शिकावा यास्तव आलों आहें असें तो म्हणाला.

स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ।
ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५
रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद् भृशम् ॥ १६

—महाभारत, शांतिपर्व अ. २

त्याच्या सांगण्यावर विश्वास ठेऊन रामाने त्याला आपल्या आश्रमांत आश्रय दिला. तेथे असतां परशुरामाच्या दर्शनासाठी येणाऱ्या अनेक मोठमोठ्या लोकांशीं कर्णाचे संबंध आले. त्यानेही गुरूंची मोठ्या निष्ठेने सेवा करून त्यांच्यापासून दिव्य अस्त्रज्ञान संपादन केलें. या आश्रमांत असतानाच कर्णावर आलेल्या एका घोर प्रसंगाचें महाभारतकारांनी पुढीलप्रमाणे वर्णन केलें आहे:—

स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूर्यजः ॥ १९
सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ २०
तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।
कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
अबुद्धिपूर्वं भगवन् धेनुरेषा हृता तव ।
मया तत्र प्रसादं च कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥ २२
तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव ।
दुराचार वधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ २३
येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति ॥ २४
ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ २५

यथेय गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
प्रमत्तस्य तथाऽगतिं शिरस्ते पातयिष्यति॥ २६
ततः प्रसादयामास कर्णस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
न हि मेऽव्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि केवलम् ।
गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर ॥ २८
इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यगमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९

—महाभारत, शांतिपर्व अ २

'समुद्रतटाकी परशुरामाच्या आश्रमाजवळच कर्ण धनुर्विद्येचा अभ्यास करीत असे एके दिवशी तो या त्याच्या क्रमानुसार लक्षवेधाचा अभ्यास करीत असताना एका तपस्वी व अग्निहोत्री ब्राह्मणाची गाय त्याच्या हातून मारली गेली त्या ब्राह्मणाला कर्णाचा अतिशय संताप आला व कर्णाची निर्भर्त्सना करीत तो म्हणाला की, 'हे दुराचारा, दुर्मते, तू वधार्ह आहेस मी तुझा काही एक अपराध केला नसताना माझे एकमात्र धन असलेली गाय मारून तू माझ्या सर्वस्वाचे अपहरण केले आहेस म्हणून या कर्माचे तुला तसेच भयंकर फळ मिळेल हे पाप्या, ज्याच्याशी तू स्पर्धा करीत आहेस आणि ज्याच्या पराजयाकरिता तुझी रात्रंदिवस खटपट चालली आहे त्याच्याशी तू अखेरचे युद्ध करीत असताना तुझ्या रथाचे चाक पृथ्वी गिळून टाकील हे नराधमा, नसे होऊन तुझे चित्त अस्वस्थ झाले असताना तुझ्या अडचणीचा फायदा घेऊन तो शत्रु तुझ्यावर चाल करील व तुझा शिरच्छेद करील ज्याप्रमाणे तू उन्मत्तपणाने माझी गाय मारलीस, त्याचप्रमाणे तो तुझा शत्रूही तुझा शिरच्छेद केल्यावाचून राहणार नाही आपल्या हातून अज्ञानामुळे झालेल्या ह्या चुकीचा इतका भयंकर परिणाम पाहून कर्णाला अत्यंत दुःख झाले व त्याने त्या ब्राह्मणाला शेकडो गाई, तेजस्वी रत्ने, व अपार द्रव्य घेऊन अज्ञानतः घडलेल्या ह्या अपराधाची क्षमा करण्याची विनंती केली पण तो उग्र तपस्वी त्यामुळे मुळीच संतुष्ट न होता अधिक क्षुब्ध मात्र झाला व त्याने कर्णाला सांगितले

की, माझ्या तोंडून एकदां जे शब्द बाहेर पडले ते कोणाच्याही सामर्थ्याने कधीही बदलले जाणार नाहीत. तूं येथून निघून जा, अथवा पाहिजे असल्यास चिरकाल येथेच उभा रहा, काय वाटेल तें कर, पण माझा शाप निश्चित खरा होईल. अत्यंत भयभीत झालेला कर्ण खाली मान घालून व दीनपणाने स्वतःच्याच भाग्याला दोष देत आपल्या गुरूच्या आश्रमाकडे परत फिरला. त्याच्या मनांत सारखा तोच विषय घोळत होता. पण आपलें सारेंच सोंग बाहेर पडेल या भयाने त्याने भगवान् परशुरामांना मात्र कांहींच सांगितलें नाही. या त्याच्या आत्मघातक मौनामुळे परशुरामासारख्या समर्थाकडून क्वचित् जो त्या भयानक शापाच्या प्रतिकाराचा कांही उपाय घडूं शकला असता, तोही घडण्याची मुळीच शक्यता उरली नाही.

कर्णाचें बाहुवीर्य, त्याचें प्रेम, विनय, इंद्रियजय, मनोनिग्रह व गुरुसेवा हे गुण उत्कटतेने दृष्टीस पडल्यामुळे परशुराम त्याच्यावर अत्यंत प्रसन्न झाले व त्यांनी कर्णाला ब्रह्मास्त्राचा संपूर्ण प्रयोग यथाविधि शिकविला. कदाचित् हें ज्ञान पदरांत पडल्याबरोबर कर्ण गुरूची आज्ञा घेऊन परत फिरला असता तर पुढची आपत्ति त्याच्यावर ओढवली नसती. पण विद्येचा हेतु हीन असल्यामुळे ती शापित ठरल्यावांचून कशी रहावी ? त्याच्या सहनशीलतेच्या प्रकरणांत वर्णिल्याप्रमाणे किड्याने कर्णाची मांडी खाऊन टाकल्यानंतर कर्णाने त्या वेळीं जें अपूर्व धैर्य दाखविलें त्यामुळेच त्याचें खरें स्वरूप बाहेर पडलें व त्याची विद्या शापित ठरली. महाभारतकार म्हणतात :

रामः कर्णं च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४

अति दुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
क्षत्रियस्येव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५

तमुवाच ततः कर्णः शापाद्भीतः प्रसादयन् ।
ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं सूतं मां विद्धि भार्गव ॥ २६

राधेय कर्ण इति मा प्रवदन्ति जना भुवि ।
प्रसाद कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७
पिता गुरुर्न सदेहो वेदविद्याप्रद प्रभु ।
अतो भार्गव इत्युक्त मया गोत्र तवान्तिके ॥ २८
तमुवाच भृगुश्रेष्ठ सरोष प्रदहन्निव ।
भूमौ निपतित दीन वेपमान कृताञ्जलिम् ॥ २९
यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया ।
तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्र प्रतिभास्यति ॥ ॥ ३०
अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समीयुष ।
। अब्राह्मणेन हि ब्रह्म ध्रुव तिष्ठेत्कदाचन ॥ ॥ ३१
न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ।
एवमुक्त स रामेण न्यायेनोपजगाम ह ॥ ३२

—महाभारत, शातिपर्व अ ३

'भार्गवरामाना कर्णाच्या त्या अपूर्व सहनशक्तीचे नवल वाटून तो ब्राह्मण नसावा असे त्याच्या मनाने घेतले ते त्याला म्हणाले, 'खरे खरे साग कोणताहि ब्राह्मण आघाताच्या या वेदना इतक्या स्थैर्याने कधीच सहन करु शकणार नाही आघात सहन करण्याच्या बाबतीतले तुझे हे विलक्षण धैर्य पाहून त ब्राह्मण नसून क्षत्रिय असला पाहिजेस असे मला निश्चित वाटते व तसे असेल तर तू खोट बोलून माझ्याजवळून विद्या सपादन केली आहेस आपल्या गुरुशी खोटे बोलण्यासारखे जगात दुसरे कोणतेही पाप नाही तू एकदा कपट केलेस ते केलेस पण आता तरी सत्य काय ते साग नाहीतर कपटाचरणाचे भयानक परिणाम तुला भोगावे लागतील ' भगवान् परशुरामाचे अपार सामर्थ्य व त्याचा भयकर क्रोध याची कर्णाला पूर्णपणे कल्पना असल्यामुळे तो भीतीने कापत कापत त्याना म्हणाला की, मी ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन्ही वर्णातील नसून सूत जातीत उत्पन्न झालो आहे अधिरथ सूताचा मी मुलगा असून राधा हे माझ्या आईचे नाव आहे म्हणून जगात मला राधेय आधिरथी कर्ण असे म्हणतात मी केवळ अस्त्रलोभाने आपल्याशी असत्याचरण केले, म्हणून आपण मजवर अनुग्रह करा वेदविद्या शिकविणारा

गुरु हा खरोखरीच पिता होय. आपण मला धनुर्वेद शिकविला असल्यामुळे आपण माझे वडीलच आहांत. म्हणून मी आपल्याला माझी जात ब्राह्मण व गोत्र भार्गव असल्याचें सांगितलें. आपलें गोत्र भार्गव असल्यामुळे मीही त्याचाच आश्रय केला. असें बोलत अत्यंत दीन झालेल्या कर्णानें परशुरामांच्या पायांवर लोटांगण घातलें. परशुराम अत्यंत क्रुद्ध झाले होते खरे; पण शापाच्या भीतीने थरथर कांपणाऱ्या कर्णाची ती दीन अवस्था पाहून त्यांना तशा रागांतही किंचित् हंसूं आल्यावांचून राहिलें नाही. नंतर शीघ्रकोपी राम त्याला म्हणाले की, अस्त्रलोभानें तूं माझ्याशीं कपटाचरण केलें असल्यामुळे मी तुला जसा शाप देणार आहे, त्याच प्रमाणें तूं स्वतःच्या देहाकडे न पाहतां अविश्रांतपणें जी माझी सेवा केलीस त्यामुळे मी तुला वरदानही देणार आहे. तुला माझा शाप असा आहे की आपल्या बरोबरीच्या योद्धयांशीं तूं अखेरचें युद्ध करीत असतांना, तुझा वधकाल जवळ आल्यावर, मी दिलेल्या ह्या महास्त्राचा तुला कांहीं एक उपयोग होणार नाही. तुला त्याचें पूर्णपणें विस्मरण होईल. ब्रह्मास्त्र तुझ्यासारख्या कपटाचरणी हीनकुलीनाजवळ मरणघटकेपर्यंत केव्हांही टिकत नसतें. माझें तुला वरदान असें आहे की, ह्या विशिष्ट प्रसंगसोडून इतर वेळीं मी दिलेलें अस्त्र तुला निस्संशय उपयोगी पडेल व तुझ्यासारखा योद्धा पृथ्वीवर सहसा होणार नाहीं. तुझ्या पराक्रमानें तुझी कीर्ति त्रिखंड गाजेल. आतां मात्र तूं माझ्या आश्रमांत एक क्षणही न थांबतां येथून चालता हो. कारण तुझ्यासारख्या असत्यवादी व कपटाचरणी व्यक्तीला या आश्रमाच्या पवित्र परिसरांत मुळींच जागा नाही.'

मनांत अत्यंत खिन्न झालेला कर्ण विद्येबरोबरच दोन भयानक अभिशाप घेऊन दुर्योधनाकडे परत फिरला. परशुरामांचा अनुग्रह होऊन कर्णानें ब्रह्मास्त्र संपादन केलें हें कळतांच अर्जुन व इतर पांडव यांना त्याच्या साहाय्यानें सहज धुळीस मिळवितां येईल या कल्पनेनें दुर्योधनाची त्याच्यावर अधिकच भक्ति जडली. तात्पर्य दीर्घ प्रयत्नानें कर्णानें महास्त्रविद्या संपादन केली खरी; पण विद्याप्रेमासारखा सात्त्विक अथवा शुद्ध कीर्ति व सद्धर्माचें संरक्षण यासारखा

त्या प्रयत्नवादामागे कोणताही राजस हेतु नमून मत्सर व अकारण द्वेष यावर आधारलेला पार्थाच्या विनाशाचा तामस हेतु असल्यामुळे त्याची विद्या शापित ठरली व कसोटीच्या प्रसगी तिचा त्याला व्हा वा तसा उपयोग झाला नाही अर्जुनापेक्षा आपण ज्ञानात वरचढ असी वे या मनोवृत्तीची सात्त्विक स्पर्धा त्याची नव्हती तशी ती असती तर अर्जुनाहून अधिक श्रेष्ठ असा शील, नीतिमत्ता व विनय याचाच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातून आविष्कार झाला असता स्वत च्या हातून अर्जुनाच्या विनाशात आपल्या महास्त्रज्ञतेचे पर्यवसान त्याला हवे होते असूया व स्पर्धा याची तामसी जाल व त्याचे नागड प्रदर्शन जर त्याच्याकरवी झाले नसते तर त्याला परशुरामापर्यंत जाण्याची यातायात न करता घरबसल्याच द्रोणाचार्यांच्याकडून महास्त्रविद्या सपादन करता आली असती व शापाची आपत्तिही ओढवली नसती प्रत्यक्ष आपला मृत्यु धृष्टद्युम्नाच्या रूपाने उत्पन्न झालेला आहे हे माहीत असताना देखील ज्या महात्म्याने त्यालाही शस्त्रास्त्रविद्येचे सरहस्य ज्ञान मोकळ्या मनाने दिले त्याने ते कर्णाला तर खात्रीनेच दिले असते तामसी स्पर्धेच्या पोटी कपटाचरणाने सपादित केलेल्या या शापित विद्येने कर्णाच्या आत्मकेंद्रितेत दुर्दान्त अह-काराची मात्र नवी भर पडली

कर्ण दुर्योधनाच्या पक्षाला का मिळाला?

कर्णाने जो दुर्योधनाचा पक्ष स्वीकारला होता तो काही निव्वळ दुर्योधनाच्या उपकाराविषयीची कृतज्ञता म्हणून नव्हता अत्यत खोल अशा राजनैतिक स्वरूपाच्या विचाराने त्याने हे धोरण स्वीकारले होते कर्ण स्वत च्या कर्तृत्वाच्या भरवशावर जे अत्यत मानाचे असे राज्यसूत्रचालकत्वाचे स्थान प्राप्त करून घेऊ इच्छीत होता ते त्याला पाडवाच्या पक्षात मिळण्यासारखे निश्चित नव्हते युवराज दुर्योधन मनस्वी त्याच्या भरवशावर असल्यामुळे त्याला तेथे ज स्थान मिळू शकत होते ते त्याने कितीही प्रयत्न केला असता तरी पराक्रमात व कर्तृत्वात त्याच्यापेक्षा कोणत्याही दृष्टीने कमी नसलेल्या, उलट कान्नणभर अधिकच सरस असलेल्या पाडवाच्या पक्षात त्याला नसे

मिळावे? एकतर अर्जुन त्याच्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ धनुर्धर होता. शिवाय भीमासारख्या अभिमानी व तीव्र मनोवृत्तीच्या पुरुषासमोर कर्णाच्या गर्वोद्धतपणाला फारसा वाव नव्हता. पांडवांच्या इतर अनेक स्नेह्यांप्रमाणेंच कर्णही त्यांच्या पक्षांत राहिला असता इतकेंच. याहून त्याचें अधिक महत्त्व उरलें नसतें. शिवाय श्रीकृष्णांसारखा सर्वश्रेष्ठ पुरुषोत्तम हा अर्जुनाचा परममित्र असल्यामुळे व त्याच्यासमोर इतर कोणाच्याही साहाय्याची पांडवांना गरज नसल्यामुळे कर्णाला तेथे कांहीही महत्त्व प्राप्त झालें नसतें. पांडवांच्या पक्षांत श्रीकृष्णांचें जें स्थान होतें तें कर्णाला मिळणें केवळ दुर्योधनाच्या पक्षांतच शक्य होतें. म्हणून सर्व दृष्टींनी खोलवर विचार करून आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्तीस्तव त्याने दुर्योधनाचा आश्रय केला. एकच गोष्ट अशी होती की जिच्या भरंवशावर कर्णाला पांडवांच्या पक्षांत नुसतें महत्त्वच नव्हे तर सवश्रेष्ठ स्थानही प्राप्त झालें असतें. ती गोष्ट म्हणजे कर्ण आपला सर्वांत वडील भाऊ आहे हें पांडवांना कळणे ही होय. पण ह्या गोष्टीची जशी पांडवांना जाणीव नव्हती, तशीच ती कर्णालाही नव्हती. ज्या एका व्यक्तीला या गोष्टीची जाणीव असणें संभवनीय होतें ती व्यक्ति म्हणजे पांडवाची माता कुन्ती होय. पण तिने या बाबतीत अनेक कारणांस्तव मौन स्वीकारलें होतें. याप्रमाणे एकदा जाणूनबुजून आत्मप्रतिष्ठेसाठी दुर्योधनाचा पक्ष अनिवार्य म्हणून स्वीकारल्यानंतर चांगल्या व वाईट उपायांनी दुर्योधनाचें जितकें महत्त्व वाढेल तितकेंच आपलेंही वाढेल हें कर्णाने तावडतोब ओळखलें व म्हणून दुर्योधनाला सर्वतोपरी प्रसन्न राखावयास, त्याचें महत्त्व व सामर्थ्य वाढवावयास, व छायेप्रमाणे त्याचें अनुकरण करावयास कर्ण प्राणपणाने झटूं लागला. केवळ स्वार्थसाधनाचा हेतु डोळ्यांसमोर असल्यामुळे एरवीं अत्यंत श्रेष्ठ व उदारमनस्क असलेला कर्ण हव्या त्या अधमपणाच्या पातळीवर उतरावयास सिद्ध झाला.

याचें उदाहरण म्हणजे द्यूतप्रसंगीं घडून आलेल्या एका अक्षम्य दुराचाराच्या कृत्यांत दुर्योधनाला त्याने वाजवीपेक्षा फाजील उत्साहाने साथ दिली व नीति-अनीतीची चाड बाळगली नाही हे होय.

द्यूतप्रसंगी घडून आलेले ते भयानक अपकृत्य म्हणजे महासती द्रौपदीचे वस्त्रहरण होय राजसूय यज्ञात साम्राज्याच्या राज्ञीपदाचे सिंहासन जिने नुकतेच अलकृत केले होते, पूर्णावतार श्रीकृष्णाना जिला आपली भगिनी म्हणून संबोधण्यात अभिमान वाटत असे, त्या अग्निसभवा, महापतिव्रता द्रौपदीला, द्यूताच्या कैफात एखाद्या निर्जीव वस्तूप्रमाणे युधिष्ठिराने पणाला लावले व छलद्यूताच्या विद्येत अत्यंत निष्णात असलेल्या गांधारराज शकुनीने तिला जिंकले त्याबरोबर मदांध दुर्योधनाचा तोल सुटून त्याने एकदम, कौरव-कुलाच्या अब्रूची कीर्तिपताका असलेल्या त्या साध्वीला, दासी म्हणून राजसभेत आणण्याची आज्ञा दिली द्रौपदी पणात जिंकण्यात आली हे ऐकताच विदुर अचेतन झाला, भीष्मद्रोणाना थरकाप सुटला, सगळे सभ्य 'धिक्कार, धिक्कार,' म्हणून ओरडू लागले पण क मात्र अत्यंत आनंदित झाला !

जहर्ष कर्णोऽतिभृश सह दु शासनादिभि ।
इतरेषा तु सभ्याना नेत्रेभ्य प्रापतज्जलम् ।। ४४

— महाभारत, सभापर्व अ ६'

द्रौपदीला सभेत आणण्याची दुर्योधनाची आज्ञा ऐकून तर स्वय वराच्या वेळी तिने केलेल्या आपल्या अपमानाच्या जाणिवेच्या दशा कर्णाचे डोळे सुडाच्या भावनेने चमकून उठले रजस्वला व एकवस्त्र असलेल्या त्या राजरमणीला दु शासनाने केस धरून भरसभेत फर फरा ओढीत आणल्यावर सारे सभ्य लाजेने माना खाली घालू बसले त्या मायाा राजसभेत एकच असा धैर्यसंपन्न पुरुष निघाला के ज्याने त्या दुष्कृत्याचा, सत्तेच्या रागालोभाची पर्वा न करता स्पष्ट शब्दात धिक्कार केला तो पुरुष म्हणजे दुर्योधनाचा बंधु विकर्ण होय त्या वेळी विकर्णाला कर्णाने जे उत्तर दिले आहे त्यात त्याच सारा नीचपणा खळाळून बाहेर पडला आहे कर्ण म्हणाला की,

दृश्यन्ते वै विकर्णेह वैकृतानि बहून्यपि ।
तज्जातस्तद्विनाशाय यथाग्निररणिप्रज ।।२७
एते न किंचिदप्याहुश्चोदिता ह्यपि कृष्णया ।
धर्मेण विजितामेता मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ।।२८

त्वं तु केवल बाल्येन धार्तराष्ट्र विदीर्यसे ।
यद्ब्रवीषि सभामध्ये बाल: स्थविरभाषितम् ॥२९
न च धर्मं यथावत्त्वं वेत्सि दुर्योधनावर ।
यद्ब्रवीषि जितां कृष्णां न जितेति सुमन्दधीः ॥३०
कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज ।
यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान्पाण्डवाग्रजः ॥३१
अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ।
एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ॥ ३२
कीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३
मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ।
अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मे वाक्यमुत्तमम् ॥ ३४
एको भर्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन ।
इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥३५
अस्याः सभामानयनं न चित्रमिति मे मतिः ।
एकाम्बरधरत्वं वाप्यथवापि विवस्त्रता ॥३६
यच्चैषां द्रविणं किंचिद्या चैषा ये च पाण्डवाः ।
सौबलेनेह तत्सर्वं धर्मेण विजितं वसु ॥ ३७
दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः ।
पाण्डवानां च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८

—महाभारत, सभापर्व अ. ६८

'हे मूर्खा विकर्णा, अग्नि ज्याप्रमाणे ज्या अरणींतून जन्म पावतो तिलाच जाळीत असतो, त्याचप्रमाणे तूंही आपल्याच बांधवांना संताप आणणारें वर्तन करीत आहेस. येथें जमलेले सर्व सभ्य लोक व द्रौपदीचे प्रत्यक्ष पति पांडव हेही तिला धर्मतः आमची दासी समजत आहेत. तूं मात्र मूर्खपणामुळें ती आमची दासी झाली नाही असें समजून बोलत आहेस. आम्हां प्रौढांच्या सभेंत तुझ्यासारख्या मूर्खाचें कांही एक काम नाही. सभेंत युधिष्ठिराचें सर्वस्व त्यानें द्यूतांत पणाला लावल्यानंतर व तें तो हरल्यानंतर त्यांत द्रौपदीचा समावेश होत नाही काय? शिवाय त्यानंतरही धर्मानें स्वतः आपल्या

तोडाने उच्चार करून तिला पणाला लावले आहे व बाकीच्या पाडवानी या त्याच्या कृत्याला आपले अनुमोदन दिले आहे अशा स्थितीत ती दासी नाही असे म्हणून आता कसे चालेल ? कदाचित् तुझ्या मनात असे येईल की दासीगणातही ह्या सभ्य व कुलवती स्त्रीला, ती रजस्वला व एकवस्त्रा असताना राजसभेत जबरदस्तीने आणणे योग्य आहे काय ? तर मूर्खा, त्याचे उत्तर एक देवानी धर्मशास्त्रानुसार स्त्रीला एकच पति सागितला आहे हिला तर पाच पति आहेत अशा स्थितीत अनेक पुरुषाना वश होऊन राहणाऱ्या या स्त्रीला साध्वी व कुलवती कोण म्हणल ? मला तर हिच्यात व एखाद्या रखेल्या दासीत काही एक फरक दिसत नाही त्यामुळे वेश्याच असणाऱ्या हिच्यासारख्या स्त्रीला रजस्वला व एकवस्त्राच काय पण विवस्त्र स्थितीतही येथे जबरदस्तीने ओढून आणावयास मुळीच हरकत नाही हे दुःशासना! हा विकर्ण शिष्टपणाचा आव आणून काहीही बोलत असला तरी तो महामूर्ख आहे याचे तू काही एक ऐकू नकोस ह्या बन्धकी द्रौपदीचे वस्त्र तू सर्वासमक्ष हिरावून घे व तिला भरसभेत नग्न करून तिची उघडी काया सर्वाना डोळे भरून पाहू दे

रथचक्र जमिनीत गाडले गेल्यावर असहाय स्थितीत अर्जुनाच्या हातून मृत्यु पावत असलेल्या कर्णाविषयी अणुमात्रही अनुकंपेचा उदय होऊ देण्यापूर्वी महाभारताच्या प्रत्येक अभ्यासकाने कर्णाच्या या आसुरी प्रवृत्तीचा व त्याच्या या पाशवी आज्ञेचा विचार केला पाहिजे कुलवती स्त्रियाच्या अब्रूवर निखारे पसरण्याचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे प्रयत्न करणाऱ्या मागाना सापडतील त्या पद्धतीने ठेचून काढणे हे आर्यराष्ट्राचे नीतिशास्त्रच आहे कर्णाबद्दल कोणताही सहानुभूतीचा विचार अतःकरणात येण्यापूर्वी रजस्वला व एकवसना अवस्थेत केसाना हिसके बसत असताना व वस्त्र फरफरा ओढले जात असताना डोळ्यात आसवे आणून हबरडा फोडणाऱ्या याज्ञसेनीचे चित्र अतःचक्षूसमोर आणून पहा. अतःकरणाचे सादीकोपरे कोरडे ठणठणीत पडून हृदय जळून जाईल तात्पर्य, द्रौपदीला नग्न करण्याची आसुरी आज्ञा कर्णाने दिलेली आहे, दुर्योधनाने

नाही. आत्मकेंद्रित, अहंकारी, स्वार्थी व मत्सरी पुरुष सुडाच्या व अनुरंजनाच्या भावनेने पिसाळल्यावर किती अधमपणाचें वर्तन करूं शकतो याचें हें एक नमुनेदार उदाहरण आहे. द्रौपदीच्या स्वयंवराच्या वेळच्या अपमानाचा या थरापर्यंत सूड घ्यावयास कर्ण सिद्ध झाला यांतच त्याची सारी अधमता स्पष्ट होते. त्यानंतरही द्रौपदीचें दैवी चमत्काराने संरक्षण झाल्यावर कर्णानें पुन्हां दुःशासनाला सांगितलें कीं, या दासीला ओढीत घरांत घेऊन जा! ती बिचारी विलाप करीत असतांना दुःशासन पुन्हां तिच्या वस्त्राला झोंबू लागला. त्या वेळीं भीमसेन संतापून एकाहून एक घोर अशा प्रतिज्ञा करीत असतांना त्याला डिवचावें म्हणून कर्ण द्रौपदीला असें म्हणाला कीं 'जगामध्ये तिघेजण परतंत्र असतात. एक दास, दुसरा पुत्र व तिसरी स्त्री होय. हे द्रौपदी, तुझे पति कौरवांचे गुलाम आहेत. त्यांची तुझ्यावर आतां कांहीं एक सत्ता उरलेली नाही. त्यामुळें स्वतंत्रपणेच कौरवांची दासी झालेली तूं साऱ्या धृतराष्ट्रपुत्रांची उपभोग्य वस्तू झालेली आहेस. पांच पति करणाऱ्या तुला या शंभर कौरवांकरवी आपली उपभोगेच्छा यथेच्छ पूर्ण करून घेतां येईल. या षंढ व पराजित पतीचा तुझ्यावर यापुढे काय अधिकार असूं शकतो? पांचालराज द्रुपदाच्या राजकन्येला एखाद्या वटकीप्रमाणें जुगारांत पणाला लावून या कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें पौरुष व पराक्रमासह आपला जन्म सार्थकीच लावला म्हणावयाचा!'

याप्रमाणें कर्ण बोलल्यानंतर उन्मत्त दुर्योधनानें त्यापासून प्रेरणा घेऊन भरसभेंत, साऱ्या वडीलधाऱ्या मंडळींच्या समक्ष, आपली डावी मांडी उघडी करून निलाजरेपणानें द्रौपदीला दाखविली. त्यानंतर मात्र त्या सभागृहाचेंच रणांगणांत रूपांतर होईल या भयानें राजा धृतराष्ट्रानें द्रौपदी व पांडव यांना दासभावांतून मुक्त केले. त्या वेळीं कर्ण उपहासपूर्वक असें म्हणाला कीं, आजपर्यंत रूपवान् स्त्रियांची कीर्ति आम्ही पुष्कळ ऐकली होती परंतु त्यांत द्रौपदीसारखें कोणाचेंही कर्तृत्व झळकलें नाही. धार्तराष्ट्र व पांडव प्राणपणाने एकमेकांवर खवळून उठले असतांना द्रौपदीनेच शांति प्रस्थापित केली आहे. अगाध व उफाळलेल्या समुद्रांत नष्ट

होऊन बुडत चाललेल्या पाडवाना द्रौपदीनेच शेवटी नौका होऊन वाचविले'

दुर्योधनाशी सख्य होताच आपले स्वत चे महत्त्व वाढावे म्हणून कर्णाने दुर्योधनाच्या अत करणाची ठेवण ओळखून त्या सभेत आधीच ज्याचे महत्त्व होते त्या भीष्मद्रोणादिकाच्या व्यक्तित्वाला विरोध करावयास प्रारभ केला कितीही इच्छा असली तरी दुर्योधन ज्या गोष्टी त्याच्या तोडावर बोलू शकत नसे त्या प्रथम कर्ण बोलू लागला त्याने भरसभेत भीष्म व द्रोण हे तुझे गुरु व पितामह नसून राज्याधिकाराच्या दृष्टीने मत्री आहेत, त्यानी तुझेच ऐकले पाहिजे, पण त्याऐवजी तुझ अहित चिंतून ते पाण्डवाचे हितचिंतन करून आपले मत्रिपदाच कर्तव्य पार पाडीत नाहीत, हे त्याला त्याच्या तोडावरच उपहास करून पटवून दिले या जुन्या मत्रि-सत्तेवर केलेला आघात त्याने राजाच्या अत करणाची परीक्षा पहाण्याकरिताच केला द्रौपदीच्या स्वयवरानतर यादव व पाचाल या दोन राजसत्ताचा पाडवाना एकदम पाठिंबा मिळून पूर्वी त्याना नष्ट करणे ही जी घरगुती वाटणारी बाब ती आता महायुद्धाची द्योतक ठरली कौरवाच्या राजदरबारी आपले भावी धोरण कसे असावे व कशा पद्धतीने पाडवाचा नाश करावा याचा गंभीर विचार करण्यासाठी सभा बोलविण्यात आली असता भीष्म-द्रोणानी त्या सभेत राजाची निर्भर्त्सना करून त्याच्या हिताचा मार्ग त्याला सुचविला कर्णाने त्या सभेत पहिलेच राजकीय स्वरूपाचे भाषण केले या त्याच्या भाषणात त्याने भीष्मद्रोणावर पहिलेच तोडसुख घेतले. इतकेच नव्हे तर त्या वृद्धाचे कौरवाच्या दरबारातील मानाचे पद वस्तुत सामान्य सेवकाच्या योग्यतेचेच आहे असे युवराज दुर्योधनाला प्रकटपणे प्रथमच भासवून त्याच्या मनावरील त्याच्या दडपणाचा ताण त्याने नाहीसा केला तो म्हणाला की,

योजितावर्थमानाभ्या सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेता त्वच्छ्रेय: किमद्भुततर तत ॥ १३
दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना ।
ब्रूयान्नि श्रेयस नाम कथ कुर्यात्सता मतम् ॥१४

एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् ।
दुष्टानां चैव बोद्धव्यमदुष्टानां च भाषितम् ॥ २५
—महाभारत, आदिपर्व अ. २०४

परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते ।
एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥६
आर्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यक्षति कौन्तेयान् राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥९
इदं त्वद्य क्षमं कर्तुमस्माकं पुरुषर्षभ ।
यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशांपते ॥ ११
तावत्प्रहरणीयास्ते तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १२
यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां पाञ्चाल्यसदनं प्रति ॥ १५
—महाभारत, आदिपर्व अ. २०२

'राजाच्या पदरीं जे सेवक असतात ते त्याचें हित करणारे असावे लागतात. राज्य शक्य तितकें निष्कंटक करणें व राज्याच्या मर्यादाची वाढ करणें हेंच राज्याचें हितसाधन होय. परंतु दुर्योधना, यासंबंधांत तुझ्यासारखा दुर्दैवी राजा मी पाहिला नाही. भीष्म व द्रोण हे दोन वृद्ध तूं आजपर्यंत वाढविलेले व धन, मान आणि स्थान देऊन संरक्षिलेले आहेत. पण तूं केलेल्या ह्या सर्व उपकारांचा मोबदला म्हणून ते तुझ्या शत्रूंचें साहाय्य करीत आहेत. ह्यांच्या अंगीं इतका पराक्रम आहे की ह्यांच्या भरंवशावर तुला पांडवांना भिण्याचें मुळीही कारण नाही. पण हे इतके कृतघ्न आहेत की तूं केलेले उपकार पूर्णपणें विसरून तुझ्या शत्रूंची तळी उचलून धरीत आहेत. वास्तविक पांडवांशीं युद्ध करून त्यांना ठार करणें आजच शक्य आहे. पांडवांचाच एकोपा इतका आहे की त्यांच्यांत परस्परांत भेद उत्पन्न करून त्यांचा नाश करणें सर्वथा अशक्य आहे. द्रौपदी ही त्यांची समान वधू असल्यामुळे तर त्यांच्यांतील एकोपा अधिकच दृढ झालेला आहे. द्रुपद धनलोभी नसल्यामुळे व भेकडही नसल्यामुळे तुमच्या धनाच्या लोभाने तो पांडवांचा पक्ष कधीही सोडणार नाही. उलट त्याच्या कन्येचें

भाग्यसूत्र त्याच्याशी सबद्ध असल्यामुळे तो सदैव त्यानाच साहाय्य करील आज आपण इतके निश्चित समर्थ आहोत की, द्रुपदासुद्धा पाडवाचा युद्धात फडशा पाडणे आपल्याला शक्य आहे त्याना खरे साहाय्य श्रीकृष्णाचे व यादवाच्या राज्यसत्तेचे मिळण्याचा सभव आहे पण आपण आपले कारस्थान षट्कर्णी न होऊ देण्याची पूर्ण सावधगिरी बाळगली व यादवाच्या कानावर आपले बेत जाण्यापूर्वीच आपण पाडवावर हल्ला केला तर आपण त्याचा पूर्ण फडशा पाडू शकू. पाडवाच्या विनाशाचे कार्य पूर्ण झाल्यानतर मागाहून श्रीकृष्ण आपल्याशी भाडण उकरून काढणे शक्य नाही म्हणून पाडव दृढमूल होण्याच्या आधी आपण आजच त्याच्यावर हल्ला करणे सर्वथा श्रेयस्कर आहे '

या विशिष्ट वेळी धृतराष्ट्राने कर्णाचे जरी ऐकले नाही तरी भीष्मद्रोणाच्या व विदुराच्या सचिवसस्थेचे महत्त्व येथून कर्णाने पद्धतशीर रीतीने कमी केले स्वत दिग्विजय सपादन करून त्याने दुर्योधनावर इतकी छाप बसविली की राजसत्तेने बोलाविले म्हणजे जावे, याशिवाय जुन्या सचिवसत्तेचे कौरवाच्या सभेत काहीही महत्त्व उरले नाही कर्णाकरवी तिचा उपहास करून दुर्योधन आपली इच्छा भागवून घेई उत्तरगोग्रहणापासून तर उद्योगपर्वापर्यंतचा व त्याच्या आधीचाही इतिहास हीच गोष्ट सिद्ध करतो कर्णाचे दुर्योधनावर त्याच्या या विशिष्ट कारस्थानीपणाने कमालीचे वजन बसले दुर्योधनाच्या एकछत्री साम्राज्यात आपले हित आहे व कुरुपाडवाच्या ऐक्यात आपला विनाश आहे हे ओळखून पाडवाना मारण्यासाठी आपल्या शौर्याला न शोभणारी कृत्ये करावयास कर्णाने मागेपुढे पाहिले नाही

एकाकी विजनवासात पाडव गेले असता तेरा वर्षानतर तरी पाडव परत येऊन राज्याची मागणी पुढे करतीलच व त्याची ती मागणी अत्यत न्याय्य असल्यामुळे त्याना साहाय्यही भरपूर मिळण्याचा सभव आहे, अशा स्थितीत त्याच्याशी कौरवानी युद्ध सुरु केले तर जयही सशयास्पद राहील व आपल्या पराक्रमाला न्यायाचें अधिष्ठानही उरणार नाही, त्याऐवजी वनात साहाय्यहीन व

एकाकी असलेल्या पांडवांना गांठून मोठ्या सैन्यानिशीं त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचा वध करावा म्हणजे दुर्योधनाच्या मार्गातील व आपल्याही मार्गातील धोंड सदाची मिटेल असें त्याच्या मनाने घेतलें. चारित्र्याला कलंक लावणारा व शौर्याला कालिमा फासणारा हा विचार त्याने कार्यवाहीत आणण्याचा निश्चय केला. त्याच्या उत्तेजनाने या कुकृत्यासाठी कौरवांचें सैन्य बाहेरही पडूं लागलें होतें. पण केवळ योगायोगानेच ती आपत्ति टळली: महाभारतकार म्हणतात :—

उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च ॥ १५
उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ॥ १६
प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
न चास्य शक्नुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः ॥ १७
वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १८
तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९
यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१
एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वैः पृथक्पृथक् ।
निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः ॥ २२
तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २३
प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवांल्लोकपूजितः ॥ २४

—महाभारत, वनपर्व अ. ७

'आपण आपलें सैन्य व शस्त्रें घेऊन वनांत जावें व पांडवांवर हल्ला करून त्यांना ठार मारावें असें मला वाटतें. कोणत्याही

उपायाने एकदा पाडव मेले म्हणजे आपल्या मार्गातील त्याचा अडथळा दूर होऊन आपण सुखी होऊ जोवर पाडव हीन अवस्थेत आहेत, जोवर ते शोकमग्न स्थितीत किंकर्तव्यतामूढ बनले आहेत, जोवर कोणीही साहाय्य करणारे मित्र त्याच्याजवळ नाहीत तोवरच त्याचा वध करता येणे शक्य आहे

सेनापति कर्णाच्या या दुष्ट व भ्याड सल्ल्यानुरूप कौरवसैन्य हस्तिनापुराबाहेर देखील पडले असते पण केवळ महर्षि व्यासाच्या मध्यस्थीने हा प्रसग टळला '

त्यानतर पुनश्च घोषयात्रेची प्रेरणा दुर्योधनाला देऊन कर्णाने आपल्या मनाचे हलकेपण सिद्ध केलेच पण त्याच्या अत करणाची खरी हीनता, घोषयात्रा प्रकरणी फटफजिती झाल्यामुळे लाजलेल्या दुर्योधनाला उत्तेजित करण्यासाठी युक्तिवाद करावयास तो पुढे सरसावला तेव्हा व्यक्त झाली आहे कर्ण म्हणतो —

राजन्नाद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वता ।
किमत्र चित्र यद्वीर मोक्षित पाण्डवैरसि ।। १
सद्यो वश समापन्न शत्रूणा शत्रुकर्शन ।
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभि ।। २
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातै कर्तव्य नृपते प्रियम् ।
प्राय प्रधाना पुरुषा क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।। ३
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते चैव सैनिकै ।
सेनाजीवाश्च ये राज्ञा विषये सन्ति मानवा ।। ४
तै सङ्गम्य नृपार्थाय यतितव्य यथातथम् ।
यद्येव पाण्डवै राजन् भवद्विषयवासिभि ।। ५
यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ।
न चैतत् साधु यद्राजन् पाण्डवास्त्वा नृपोनमम ।। ६
स्वसेनया सम्प्रयान्त नानुयान्ति स्म पृष्ठत ।
शूराश्च बलवन्तश्च सयुगेष्वपलायिन ।। ७

—महाभारत, वनपर्व अ २५०

'पांडव तुझ्या राज्यांतल्याच एका वनांत राहत असल्यामुळे व तूं सर्व पृथ्वीचा सम्राट् असल्यामुळे एका अर्थाने ते तुझे प्रजाजनच आहेत. संकटांत सांपडलेल्या राजाचें रक्षण करणें हें प्रजेचें धार्मिक कर्तव्य आहे. नाही तरी राजा युद्ध करतो याचा अर्थ त्याचे सैनिक युद्ध करतात असाच आहे. पूर्वी द्यूतांत, तुझे दास झालेले पांडव हे शूर व बलवान् असूनही तुझ्या राज्यांत राहून तुझी सेवा करीत नाहीत हाच तर त्यांचा मोठा अपराध आहे. विनाकारण तूं इथेच दुःखी व कष्टी होऊन बसलास तर जगांतले राजधर्मविशारद लोक तुझा उपहास करतील. तेव्हा यत्किंचित्ही खंत वाटूं न देतां तूं माझ्यावरोवर राज्यांत चल.'

कर्णाचा हा युक्तिवाद किती हीनपणाचा होता हें कांही सांगावयास नको. कर्णासारख्या एरवीं अत्यंत गुणसंपन्न असलेल्या व्यक्तीचा महत्त्वाकांक्षेने केवढा अधःपात झाला होता हें लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. कुरुपांडवांचें वैर त्यानेच एकसारखें अधिकाधिक तीव्र करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. दुर्योधनाचें लांगूलचालन करण्यासाठी दुर्वासांच्या क्रोधवह्नींत पांडवांची आहुति देण्याच्या एक प्रकारच्या म्याडपणाच्या कृत्यांत त्याने भाग घेतला. इतकेंच नव्हे तर आपल्याला राजसूय करतां येत नाही म्हणून ज्या वेळी दुर्योधन चिंतामग्न झाला, त्या वेळी अर्जुनाने कर्णाचा कांही एक अपराध केला नसतांही तो त्याच्या वधाची पुढीलप्रमाणे प्रतिज्ञा करून बसला.

तमब्रवीत् तदा कर्णः शृणु मे राजकुंजर।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १६
कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम्।
नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ॥ १७
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ १८

—महाभारत, वनपर्व अ. २५७

'मी रणांत अर्जुनाला ठार मारल्यावाचून राहणार नाही. मी अशी प्रतिज्ञा करतो की, जोंवर मी अर्जुनाला ठार मारणार नाही तोंवर मी माझ्या सेवकांकडून अथवा दुसऱ्या कोणाकडूनही माझ्या

पायावर पाणी घालून घेणार नाही इतकेच नव्हे तर क्षत्रियोचित अशा मद्यमांसादिकांचे सेवन कधीही करणार नाही. अयत व्रतस्थ अशा रीतीनेच मी माझे जीवन घालवीन माझे दानाचे सुप्रसिद्ध व्रत त्रिभुवनात विख्यात आहे आजपर्यंत मी कुठल्याही याचकाला नकार देऊन विन्मुख पाठविले नाही त्यामुळे जे काही पुण्य माझ्या पदरी पडले असेल त्याची शपथ घेऊन मी अर्जुनाच्या वधाची प्रतिज्ञा करतो ' कर्णाच्या या घं.र प्रतिज्ञेचे काहीही कारण नव्हते, पण ती करून त्याने सम्राट् दुर्योधनाचे प्रेम मात्र सपादन केले

महाभारताचा इतिहास जर सूक्ष्मतेने पाहिला तर नुसते कुरु-पाडवाचे वैर कर्णाने धगधगत ठेवले होते, इतकेच नव्हे तर, राजा दुर्योधन आपल्या पूर्णपणे लगामी लागलेला आहे ही खात्री असल्या-मुळे त्याने अनधिकृतपणे महायुद्धाची घोषणाही करून टाकल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येईल उत्तरगोग्र-ण.ननर पाडव प्रकट झाले. त्यानी ठरलेल्या अटीप्रमाणे आपल्या न्याय्य अधिकाराची मागणी केली पाडवाकडून विचारपूर्वक राजा द्रुपदाचा वृद्ध पुरोहित कुरुवृद्धा-समोर त्याचे म्हणणे माडण्यासाठी म्हणून पाठविण्यात आला पण त्याने पाडवाची न्याय्य मागणी व ती न दिल्यास होणाऱ्या भीषण प्रसगाचे चित्र कौरवाच्या दरबारात रेखाटताच सिंहासनाधीश्वर राजा धृतराष्ट्र, राज्याचा महामत्री विदुर, राज्याचे नियत्रक भीष्म या सगळ्याचाच एकप्रकारे अपमान करून कोणीही मागितले नस-ताना अनधिकारी स्थितीत एकदम कर्णाने त्या पुरोहिताला असे सागितले की पुन्हा पुन्हा तेच ते बडबडण्यात काय अर्थ आहे ? आम्हाला माहीत नाही अशी काहीही गोष्ट नाही दुर्योधनासाठी पूर्वी शकुनीने युधिष्ठिर.ला द्यूतात जिकले व विशिष्ट अटीवर पाडवानी वनवास पत्करला त्या वनवासाच्या पाळावयाच्या अटी-वर त्याना राज्याची मागणी करण्याचा अधिकारच काय आहे ? मत्स्य आणि पाचाल याच्या भरवशावर आम्हाला भय दाखविण्याचा व हे पितामहाचे राज्य पदरात पाडून घेण्याचा जर युधिष्ठिराचा विचार असेल तर तो निव्वळ मूर्खपणाचा आहे भिऊन दुर्योधन अल्पमुद्धा भूमीचा विभाग कोणालाही देणार नाही. मग अर्धे राज्य

तर दूरच राहिलें. त्याला जर हें राज्य अधिकार म्हणून पाहिजे असेल तर त्यानें पुन्हां वनवास पत्करावा व नंतर परत येथे यावें म्हणजे पाहतां येईल. अधार्मिक बुद्धीने पांडवांना कांहीही मिळणार नाही. जर आमच्यावर चालून येण्याचा ते प्रयत्न करीत असतील तर दीपज्योतीवर झडप घालणाऱ्या शलभाप्रमाणे माझ्या पराक्रमाच्या ज्योतींत ते भस्म होऊन जातील.

दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
न तत्राविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् ।
पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान् पुरा ।
समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
स तं समयमाश्रित्य राज्यं नेच्छति पैतृकम् ।
बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च मूर्खवत् ॥ ११
दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात् पादमन्ततः ।
धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
ततो दुर्योधनस्याङ्के वर्तन्तामकुतोभयाः ।
अधार्मिकी तु मा बुद्धिं मौर्ख्यात् कुर्वन्तु केवलात् ॥ १४
अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. २१

कर्णाचे हे अनधिकृत व दुर्योधनाला चेतविणारे उद्‌गार हीच पुढील भीषण महायुद्धाची अंकुरोत्पत्ति होय. कर्णानेच महायुद्धाच्या डंक्यावर या उद्‌गारांनी पहिलें टिपरूं वाजविलें. जर उत्तरगोग्रहणांतील प्रसंग लक्षांत घेऊन आपल्या मत्सरयुक्त द्वेषभावनेची धार कर्णाने या वेळीं किंचित् बोथट केली असती, तर पुढील भयंकर अनर्थपात टळण्याचा संभव होता. पण महायुद्धाचा अनर्थ टाळणें

कर्णाला राज्य असले तरी ते त्याला इष्ट मुळीच नव्हते कुरु व पांडव यांचे युद्ध न होता जर पांडवांचे अर्धे राज्य त्यांना परत मिळाले असते तर पूर्वीच्या अनुभवानुरूप त्यांनी आपल्या पराक्रमाने पुनश्च साम्राज्य निर्माण केले असते राजसूयाच्या वेळी होते तसेच पांडवांच्या या साम्राज्यासमोर हस्तिनापूरचे राज्य निर्माल्य होऊन राहिले असते मग एरा क्षुद्र युवराजापलीकडे दुर्योधनाला किंमत उरलीना दुर्योधनाच्या अशा अवस्थेत कर्णाचे काय स्थान राहिले असते! दुर्योधनाच्या साम्राज्यात ज्याने त्या साम्राज्याच्या नियन-कांची अवस्था अनुभविली त्याने ही जीवन्मृतावस्था कशी मान्य करावी? त्याच्यापुढे दोनच मार्ग होते एक तर मदाचे निष्प्रभ होऊन राहणे किंवा महायुद्ध उत्पन्न करून त्यात पांडवांना मारून स्वतःचे मिळालेले स्थान टिकविणे अथवा त्याच्या पराक्रमात दग्ध होऊन जाणे कोणत्याच महत्कार्याचे ध्येयकरण त्याने बांधलेले नसल्यामुळे त्याच्यासारख्या मानी व आत्मकेंद्रित पुरुषाने स्वाभा-विकपणेच कुलनाशाच्या दिव्याचा दुसरा मार्ग पत्करला कर्णाच्या जातीच्या आत्मनिष्ठांना आत्मगौरवासाठी कसलेही भयंकर दिव्य करावयास कधीच दिक्कत वाटत नसते दुर्योधनाचे पांडवविषयक वैर केवळ त्याच्या भरवशावर होते हे तो स्वतः ही म्हणतो व राजा धृतराष्ट्रच त्याच्याविषयी साक्ष देताना असे म्हणतो की ---

यमाश्रित्य महाबाहु विद्विषा जयकांक्षया ।
दुर्योधनोऽकरोद्वैर पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ १३

— महाभारत कर्णपर्व अ ८

तात्पर्य कुरुपांडवांच्या भीषण महायुद्धाचे कारण केवळ कर्णाची महत्त्वाकांक्षा, आत्मकेंद्रितता, व खोट्या अभिमानाच्या भरीस पडून अर्जुनाच्या विनाशाची त्याने धरलेली दुष्ट वासना हेच मुख्यतः आहे कर्णाच्या अंगी मनोरथात दंग होऊन राहणे, कमालीचा गर्विष्ठपणा व मर्यादातीत आत्मश्लाघा हे आणखी तीन दोष आत्म-केंद्रिततेमुळेच शिरलेले आहेत त्याची आत्मश्लाघा तर इतकी विलक्षण असे की साधे अर्जुनाच्या पराक्रमाचे कोणी वर्णन केले तरीही तो एकदम क्षुब्ध होऊन जात असे त्यात मान्यामान्यतेचा

काडीइतकाही विचार न करतां एकदम वर्दळीवर येणें हा त्याचा स्वभाव असे. प्रत्येक वेळी त्याच्या या आत्मश्लाघेमुळे कलहाचे प्रसंग महाभारतांत उद्भवले आहेत. एकदा कृपाचार्यांनी तर त्याचें असें वर्णनच केले आहे की:—

ब्राहुभिः क्षत्रियाः शूरा वाग्भिः शूरा द्विजातयः।
धनुषा फाल्गुनः शूरः कर्णः शूरो मनोरथैः ॥ २३

— महाभारत, द्रोणपर्व अ. १५८

क्षत्रिय बाहुबळाने शूर असतात, ब्राह्मण वाणीने शूर असतात, अर्जुन धनुष्याने शूर आहे व कर्ण केवळ मनोरथ करण्यात शूर आहे. कर्णाच्या आत्मश्लाघेचें प्रत्यक्ष चित्र ज्यांना पाहावयाचें असेल त्यांच्यासाठी मी उत्तरगोग्रहणांतील व द्रोणपर्वातील दोन संवादच येथे उद्धृत करतों.

कर्ण उवाच ।

पश्य त्वं गर्जितस्यास्य फलं मे विप्र सानुगान् ।
हत्वा पाण्डुसुतानाजौ सहकृष्णान् ससात्वतान् ॥ ३२

कृप उवाच ।

महानपनयस्त्वेष नित्य हि तव सूतज ॥ ४७
यस्त्वमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह ॥ ४८

कर्ण उवाच ।

यद्येवं वक्ष्यसे भूयो ममाप्रियमिह द्विज ।
ततस्ते खड्गमुद्यम्य जिह्वां छेत्स्यामि दुर्मते ॥ ५७

— महाभारत, द्रोणपर्व अ. १५८

अश्वत्थामोवाच ।

यदर्जुनगुणास्तथ्यान्कीर्तमानं नराधम ।
शूरं द्वेषात्सुदुर्बुद्धे त्वं भर्त्सयसि मातुलम् ॥ ३
विकत्थमानः शौर्येण सर्वलोकधनुर्धरम् ।
दर्पोत्सेधगृहीतोऽद्य न कञ्चिद्गणयन्मृधे ॥ ४
क्व ते वीर्यं क्व चास्त्राणि यं त्वां निर्जित्य संयुगे ।
गाण्डीवधन्वा हतवान्प्रेक्षतस्ते जयद्रथम् ॥ ५

येन साक्षान्महादेवो योधित. समरे पुरा ।
तमिच्छसि वृथा जेतु सूताधम मनोरथै ॥ ६
य हि कृष्णेन सहित सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
जेतु न शक्ता. सहिता सेन्द्रा अपि सुरासुरा ॥ ७
लोकैकवीरमजितमर्जुन सूत सयुगे ।
किं पुनस्त्व सुदुर्बुद्धे सहैभिर्वसुधाधिपै ॥ ८
कर्ण पश्य सुदुर्बुद्ध तिष्ठेदानी नराधम ।
एष तेऽद्य शिर कायादुद्धरामि सुदुर्मते ॥ ९

—महाभारत, द्रोणपर्व अ १५९

हे उतारे ज्या प्रसगातील आहेत, तो प्रसग अशा विशिष्ट अवस्थेतील आहे की, ज्या वेळी अर्जुनाने कर्णाचा पराभव करून व कौरवाच्या अधिकाश सैन्याचा फडशा पाडून नुक्ताच जयद्रथाचा वध केलेला आहे व त्याने चालविलेल्या घनघोर कदनामुळे सर्व कौरवसैन्य सैरावैरा पळत आहे अशा स्थितीत नुकताच युद्धांत अर्जुनाकडून पराजय पावलेला कर्ण दुर्योधनाला आश्वासन देऊन कृपाचार्यांना उद्देशून म्हणतो आहे, 'मी जी गर्जना करतो तिचे प्रात्यक्षिक आताच दाखवतो कृष्ण व यादवासहित पाण्डवाना ठार मारून दुर्योधनाला राज्य देईन' अशा अवस्थेत हे दर्पाचे उद्गार कोणत्याही योद्ध्याच्या उपहासाचा विषय होणार नाहीत काय? स्वाभाविकपणेच त्याचा उपहास करून कृपाचार्य म्हणाले, 'तू युद्धात श्रीकृष्णाला आव्हान देऊ इच्छितोस हे केवढे औद्धत्य व साहस आहे!' हे ऐकताच आपल्या आत्मश्लाघेच्या वैयर्थ्याची जणू की काय जाणीव पटूनच कर्ण इतका सतापला आहे की तो म्हणतो 'हे ब्राह्मणा! जर तू मला अधिक काही बोलशील तर मी माझ्या खड्गाने तुझी जीभच छाटून टाकीन' आपल्या मामाचा हा अपमान पाहताच मूळचाच सतापी असलेला अश्वत्थामा कर्णाच्या अगावर धावून गेला व त्याला म्हणू लागला, 'हे नराधमा! माझ्या शूर मातुलाने अर्जुनाच्या योग्य गुणाचे स्तवन केल्यावर त्यात तुला इतके सतापण्यासारखे काय झाले? शौर्याने आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या व्यक्तीचा केवळ अहकाराने अपमान करावयास तुला काही

वाटत नाही काय? तूं स्वतःला काय समजतोस? नुकतेंच तुला जिंकून तुझ्यासमोर अर्जुनाने जयद्रथाला जेव्हा ठार मारलें, तेव्हा तुझा पराक्रम व तुझीं अस्त्रें कोठे गेली होतीं? ज्याने प्रत्यक्ष महादेवाशीं युद्ध केलें त्याला तूं नुसत्या मनोरथांनी जिंकूं इच्छितोस हा केवढा मूर्खपणा! ज्याला इंद्रासहित देव व दैत्य कोणीही जिंकूं शकत नाहीत त्याला तूं श्रीकृष्णासहित जिंकूं इच्छितोस व तेंही नुकताच ताजा पराभव अनुभवीत असताना हें मोठें नवल आहे! हे दुर्बुद्धे! अर्जुन कशाला, मीच तुझें मस्तक उडवितों थांब.'

हें भांडण कर्णानेच ओढवून घेतलें आहे व तेंही अशा वेळीं की जेव्हा कौरवसैन्यांत एकीची अत्यंत आवश्यकता आहे.

दुसरा प्रसंग उत्तरगोग्रहणांतील आहे. उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं अर्जुनाला रणांगणावर पाहतांच त्याच्यावर पुत्रापेक्षाही अधिक प्रेम करणाऱ्या द्रोणाचार्यांचें शिष्यवात्सल्य उचंबळून येऊन त्यांनी पार्थाची प्रशंसा केली. ती नुसती प्रशंसा ऐकतांच कर्णानें जें भाषण केले त्यांतून त्याच्या मनाची ही विकृति चांगलीच स्पष्ट होते. तो म्हणतो:—

सर्वानायुष्मतो भीतान् संत्रस्तानिव लक्ष्यते ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ २
मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतां तेषां सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३
रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४
शराणां पुंखसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्यो राहतयोरिव ।॥ ५
समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च ।
जातस्नेहश्च युद्धेऽस्मिन् मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६
पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७

एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।
अहं चापि नरश्रेष्ठादर्जुनान्नावर. क्वचित् ॥८
इतश्चेतश्च निर्मुक्तै काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितै. ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९
अद्याहमृणमक्षय्य पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १०
अन्तराच्छिद्यमानाना पुङ्खाना व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचार सप्रदृश्यताम् ॥ ११
इन्द्राशनिसमस्पर्श महेन्द्रसमतेजसम् ।
अर्दयिष्याम्यह पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२
रथादतिरथ शूर सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
विवश पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ॥१३
तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमह दीप्त प्रदहन्तमिवाहितम् ॥ १४
अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शराधारो महामेघ शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १५
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता. पार्थमाशीविषोपमा ।
शरा समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगा ॥ १६
सुतेजनै रुक्मपुङ्खैः सुधौतैर्नतपर्वभि ।
आचित पश्य कौन्तेय कर्णिकारैरिवाचलम् ॥ १७
जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्र यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्य च युध्येयमपि वासवम् ॥ १८
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन् भैरवान् रवान् ॥ १९
शस्त्रैर्मया विपन्नाना भूताना ध्वजवासिनाम् ।
दिश: प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवंगम ॥ २०
अद्य दुर्योधनस्याह शल्य हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन् रथात् ॥ २१
हताश्वं विरथ पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवा. ॥ २२

कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वाऽपि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २३

—महाभारत, विराटपर्व अ. ४८

'अर्जुनाच्या खऱ्या व खोट्या गुणांचें एखाद्या भाटाप्रमाणे स्तवन करणें ही तुमची नित्याचीच संवय होऊन बसलेली दिसते. वस्तुतः माझ्या अथवा राजा दुर्योधनाच्या पराक्रमाच्या सोळाव्या अंशाने देखील अर्जुनाचा पराक्रम नाही. राजन् दुर्योधना, द्रोणाचार्यांचें कांहीएक न ऐकतां मी सांगतों त्याप्रमाणे तूं वागावें हेंच चांगलें. अर्जुन हा आचार्यांचा अत्यंत प्रिय शिष्य असून पाण्डवांचें कल्याण व्हावें या हेतूने द्रोणाचार्य आम्हांला विनाकारण भिववीत आहेत. किंबहुना अर्जुनाच्या पराक्रमाचें अवास्तव वर्णन करून आमच्या सैनिकांचा थरकांप उडवावा व आमचा पराभव घडवून आणावा अशी दुष्ट इच्छा आचार्यांच्या अंतःकरणांत आहे. तुझ्याविषयी यांच्या अंतःकरणांत तीव्र द्वेष नांदत असून भय व भेदनीतीचा उपयोग करून घेऊन हे तुझ्या पराभवाचें कारस्थान शिजवीत आहेत. पांडवांवरचें त्यांचें अतिरिक्त प्रेम प्रसिद्ध असून स्वतःच्या राज्याच्या काळांत पाण्डवांनी आचार्यांवर देणग्यांचा जो पाऊस पाडला त्यामुळे एखाद्या भाटाप्रमाणे त्यांची स्तुति करीत राहणें हें त्यांनी आपलें कर्तव्य मानलेलें आहे. त्यांचें एकेक वाक्य ऐकतांच मला विस्मयाचा मोठा धक्का बसतो. काय म्हणे घोडे खिंकाळतात; वारे वाहतात; विजांचा कडकडाट होतो आणि आकाशांत मेघ दिसत आहेत हे सगळे अपशकुन असून आपल्यावर मोठें संकट आल्याचें हे निदर्शक आहे! एखाद्या अजागळ वेडपटावांचून दुसरें कोणीही असे उद्गार काढील असें मला वाटत नाही. खिंकाळणें हा घोड्यांचा स्वभाव आहे. त्याचप्रमाणे वारे वाहणें, मेघ येणें व विजांचा कडकडाट होणें या निसर्गात नेहमीच दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या गोष्टी आहेत. त्यांचा एवढा बाऊ कशासाठी? व त्याचें कारण म्हणून अर्जुनाची प्रशंसा तरी कशासाठी? आमच्याविषयीचा अकारण द्वेष व राग व पाण्डवांचें कल्याण व्हावें ही इच्छा हेंच या प्रशंसेचें खरें कारण आहे. आचार्यांसारखे जे तपस्वी ब्राह्मण असतात ते विचारे

दयाळू तपस्वी, भित्रे व कर्मठ असनात क्षत्रियाच्या जीवनात नेहमीच उत्पन्न होणारे जीव देण्याघेण्याच्या भयाचे जे प्रसग असतात त्यात असल्या लोकाचा मल्ला कधीही घ्यावयाचा नसतो ह्याच्यासारख्या पडिताचा उपयोग म्हटला म्हणजे रिकामपणाच्या वेळी महालात चागली बैठक घालावी अथवा उद्यानात उत्तम बसण्याच्या जागा तयार कराव्या व तेथे मनाची करमणूक व्हावी म्हणून याना अनेक प्रकारच्या गप्पा मारावयास लावावे यज्ञ करवून घेणे, शास्त्राचे शिक्षण देणे व तत्त्वज्ञानाच्या गप्पानी लोकाचे मनोरजन करणे हे याचे खरे काम आहे खाण्यापिण्याच्या बाबतीतील निर्णयात याचे खरे महत्त्व सग्राम हा याचा विषय नव्हे ही सगळीच मडळी फार घाबरलेली दिसत आहेत येणारा जर खरोखरीच अर्जुन असेल तर या घाबरटाच्या नादी न लागता माझ्याकडे लक्ष दे खवळलेल्या समुद्राला ज्याप्रमाणे निसर्ग मर्यादा घालीत असतो त्याप्रमाणे मी सतापून आपल्यावर चाल करून येणाऱ्या अर्जुनाला परास्त करीन माझ्या धनुष्यापासून सुटणारे किंचित् वाकड्या टोकाचे तीक्ष्ण बाण नेहमीच विषारी सर्पाप्रमाणे भयप्रद असतात माझे अद्भुत हस्तलाघव मी आज प्रकट करीत असताना प्राणघातक सर्पानी चदनवृक्षाला लपेटावे त्याप्रमाणे माझे बाण अर्जुनाला वेढून टाकतील वारवार मी धनुष्याचा टणत्कार करून दशदिशा दुमदुमवून टाकीन अर्जुनाला पाहिल्यावरोवर मला अतिशय आनद झाला आहे एखाद्या सत्पात्र गुणवान् ब्राह्मणाप्रमाणे मी ह्या अर्जुनरूप अतिथीचा हजारो बाणानी सत्कार करणार आहे अर्जुन हा जसा त्रिभुवनविख्यात धनुर्धर आहे तसाच मीही पण त्रिभुवनविख्यात धनुर्धर आहे आम्हा दोघा महारथ्याच्या बाणानी सारे आकाशमडळ व्याप्त झालेले वीराच्या दृष्टीस पडेल किती तरी दिवसापूर्वी केलेली अर्जुनाच्या वधाची प्रतिज्ञा मी आज पुरी करीन राजा दुर्योधनाची इच्छा पुरविल्याचे मला त्यामुळे समाधान लाभेल महेंद्राच्या वज्राप्रमाणे ज्याचा प्रहार भयानक आहे व महेंद्राप्रमाणेच ज्याचे तेज आहे अशा या तृतीय पाण्डवाला, कोलताडानी हत्तीला मारावे त्याप्रमाणे आज मी माझ्या शस्त्रप्रहारानी ठार करीन सर्व

शस्त्रधान्यांमध्ये श्रेष्ठ व सर्व अतिरथ्यांमध्ये वरिष्ठ अशा ह्या पार्थाला, गरुड ज्याप्रमाणे सर्पाला मारतो तसाच मी मारीन. हा अग्नीप्रमाणे दुर्धर्ष व सगळ्या शत्रूंना जाळणारा असून खड्ग, बाण व शक्ति हेंच ह्या महाभयंकर पार्थरूपी अग्नीचें इंधन होय. परंतु वेगाने जाणाऱ्या अश्वरूप वाऱ्याने प्रेरणा दिलेला व रथघोषाच्या गडगडाटाने विनाश सुचवीत असलेला हा कर्णरूप महामेघ आपल्या घोर शरवृष्टीने या अग्नीला शांत केल्यावांचून राहणार नाही. साप ज्याप्रमाणें वेगाने विळांत शिरतात त्याप्रमाणे माझे बाण आज अर्जुनाच्या शरीरांत शिरतील. वाऱ्याने पर्वत कंप पावतो तसा मी अर्जुनाला आघातांनी थरकांपवीन. भगवान् परशुरामांजवळून जें सामर्थ्य माझ्या ठिकाणीं संक्रमित झालें आहे त्याच्या भरंवशावर मीं देवेंद्राला सुद्धा द्वंद्वयुद्धांत ठार मारीन. मग अर्जुनाची कथाच काय? कुणी एक वानर घोर स्वरूपाची गर्जना करीत पार्थाच्या ध्वजावर असतो व त्याच्या त्या गर्जनांनी मोठमोठे शत्रूही थरकापतात. पण या वानराच्या गर्जना आज अखेरच्या ठरणार आहेत. कारण बाणांनी मी ह्या वानराला मरणकाळच्या शेवटच्या किंकाळ्या फोडीत मृत्यूच्या दरबारांत पाठवून देणार आहे. जी अद्भुत पिशाच्चें ह्या अर्जुनाच्या रथावर कोलाहल करीत असतात त्यांचे ते कोलाहल आज शेवटचे ठरतील. दुर्योधनाच्या अंतःकरणांतील शल्य मेलेल्या अर्जुनाला रथांतून जमिनीवर फेकून देतांना मी नित्याचें उपटून टाकणार आहे. ज्याचे घोडे मेले आहेत, रथ भग्न झाला आहे व पराक्रम व्यर्थ ठरला आहे असा हा अर्जुन एखाद्या हत्तीप्रमाणे अंतकाळीं तडफडत असलेला तुम्ही पाहाल. तुम्ही ह्या मत्स्यराज विराटाचें गोधन घेऊन जा. किंवा कौतुकाने माझ्या युद्धाचा चमत्कार पाहा. पण मी या ठिकाणीं उपस्थित असतांना दुसऱ्या कोणीही युद्ध करण्याची कांहीही आवश्यकता नाही.'

कर्णाच्या आत्मश्लाघेचें महाभारतांत पुष्कळ ठिकाणीं वर्णन आहे; मी फक्त वानगीदाखल येथे दोन उदाहरणें घेतलीं. या आत्मश्लाघेच्या त्याच्या वल्गनेच पुष्कळांना तो अर्जुनापेक्षां अधिक पराक्रमी होता असा अपसमज होतो, पण वस्तुस्थिति तशी नाही.

कर्ण अर्जुनापेक्षा अधिक पराक्रमी होता काय ?

सपूर्ण महाभारतात कर्णाने अर्जुनाचा पराभव केल्याचे एकही उदाहरण नाही उलट अर्जुनाने कर्णाचा पराभव केल्याची अनेक उदाहरणे आहेत किंबहुना असे एकही युद्ध नाही की ज्या युद्धात अर्जुन व कर्ण याची गाठ पडली असता अर्जुनाने कर्णाचा पराभव केला नाही श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने अर्जुनाने कर्णाचा पराभव केला असे समजले जाते पण एकट्या अर्जुनाने कोणाचेही साहाय्य न घेता एकट्या कर्णाचा पराभव केल्याची महाभारतात कितीतरी उदाहरणे आहेत द्रौपदी स्वयवराचे वेळी ब्राह्मणवेषधारी अर्जुनावर कर्ण तुटून पडला असता अर्जुनाने आपल्या तीक्ष्ण बाणानी त्याच्या शरीराची चाळणी केली घाबरलेला कर्ण समोरचा योद्धा अर्जुन आहे हे माहीत नसता देखील थरकापून उठला पण कसे पळून जावे हेच त्याला समजेना शेवटी त्याने पळण्यासाठी जें मासलेवाईक कारण शोधून काढले आहे ते त्याच्या आत्मश्लाघी पण पराजित वृत्तीवर नागलाच प्रकाश पाडणारे आहे तो म्हणतो

तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्यस्य सयुगे ।
अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविजयस्य च ॥ १६
कि त्व साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम ।
अथ साक्षाद्धरिहय साक्षाद्वा विष्णुरच्युत ॥ १७
आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यमुपाश्रित ।
विप्ररूप विधायेद मन्ये मा प्रतियुध्यसे ॥ १८
न हि मामाहवे क्रुद्धमन्य साक्षाच्छचीपते ।
पुमान्योधयितु शक्त पाण्डवाद्वा किरीटिन ॥ १९
तमेव वादिन तत्र फाल्गुन प्रत्यभाषत ।
नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि राम प्रतापवान् ॥ २०
ब्राह्मणोऽस्मि युधा श्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृता वर ।
ब्राह्मे पौरदरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् ॥ २१
स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतु त्वा वै वीर स्थिरो भव ।
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात्कर्णो न्यवर्तत ॥ २२ आदिपर्व अ. १९०

'तुझ्या भुजबळावर व धनुर्विद्येच्या कौशल्यावर मी अत्यंत प्रसन्न झालों आहे. हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, तूं साक्षात् धनुर्वेद, देवेंद्र अथवा विष्णु असून माझ्याशी युद्ध करण्याच्या इच्छेने तर या ठिकाणी उपस्थित झाला नाहीस ना? किंवा आपल्या शिष्याची अस्त्रज्ञानांतील परीक्षा पाहण्यासाठी म्हणून प्रत्यक्ष माझे गुरु भार्गवराम तर या ठिकाणीं तुझ्या रूपाने उपस्थित झाले नाहीत ना ? कारण अशा महान् शक्ति सोडून माझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध करण्याची अखिल विश्वांत कोणाची शक्ति आहे? नाही म्हणायला तृतीय पांडव अर्जुन मात्र माझ्याशी द्वंद्व करावयास प्रवृत्त होऊं शकत होता. पण तो लाक्षागृहांत दग्ध झाल्यापासून मला प्रतिपक्षी असा कोणीही उरला नाही.'

'पराजयांतही प्रौढी मिरविणाऱ्या कर्णाच्या गर्वोद्धतपणाची अर्जुनाला स्वाभाविकपणेंच गंमत वाटली. तो त्याला म्हणाला : गड्या, मी धनुर्वेदही नाही व परशुरामही नाही. इंद्र व विष्णु तर नाहीच नाही. गुरूच्या प्रसादाने ब्रह्मास्त्र प्रसन्न झालेला व धनुर्वेदांत निष्णात असलेला मी एक ब्राह्मण आहे. पण मी कोण, आहे या गोष्टीशीं तुला काय करावयाचें आहे? सध्यां मी तुझा प्रतिपक्षी म्हणून उभा आहे. माझ्याशीं लढून मला ठार मारणें किंवा लढतां लढतां देह धारातीर्थी ठेवणें हेंच तुझे कर्तव्य आहे. तरी स्थिर रहा व युद्ध कर.'

पण तो ब्राह्मण आहे व त्याचा सन्मान राखलाच पाहिजे असें निमित्त सांगून कर्णाने युद्धांतून माघार घेतली. कर्णाने हा जो युक्तिवाद केला तो किती फुसका आहे, हे कोणाच्याही सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. अजिंक्य ब्राह्मतेजाचा त्याला सन्मानच राखावयाचा होता तर त्याने आधी इतका वेळ युद्ध केलेंच कां ! तो प्रतिपक्षाच्या ब्राह्मतेजाला नव्हे तर क्षात्रतेजालाच भिऊन पळून गेला. किंबहुना अंगावर बाजू आली असतांना पळून जाणें कर्णाच्या बाबतींत अनेकदां घडलेलें आहे. अर्जुनच कशाला ?; घोषयात्रेच्या प्रसंगीं चित्रसेन गंधर्वाबरोबरच्या युद्धांत देखील तो असाच पळून गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ।। ३२

— महाभारत, वनपर्व अ २४१

उत्तरगोग्रहणात तर एकट्या अर्जुनाने केवळ उत्तराच्या साहाय्यावर कर्णाचा अनेकदा पराभव करून त्याला दाती तृण धरून पळावयास लाविले आहे इतकेच नव्हे तर, भारतीय युद्धातही अर्जुनाने कर्णाचा अनेक वेळा पराभव केला असून आव्हानपुरस्सर कर्णाच्या मुलाला अर्जुनाने ठार मारले तात्पर्य, कर्ण पराक्रमी असला तरी तो अर्जुनापेक्षा अधिक पराक्रमी होता हा निव्वळ अपसमज आहे

श्रीकृष्णांची यशस्वी भेदनीति

कर्णाचे दुर्योधनाकडे असलेले अपरंपार महत्त्व श्रीकृष्णाना पूर्णपणे माहीत होते इतकेच नव्हे तर कुरुपांडव युद्धाचा घोर प्रसंग टाळणे सर्वस्वी जिच्या हातात आहे अशी व्यक्ति फक्त कर्ण होय याची जाणीव सर्व आप्तांना होती त्यामुळे कर्ण जर दुर्योधनाच्या पक्षातून फोडता आला तरच हा अनर्थ टळू शकेल हेही सर्वांना कळत होते पण दुर्योधनापासून कर्णाला फोडण्याचा उपाय मात्र कोणालाही माहीत नव्हता तो उपाय इतर कोणाला माहीत नसला तरी भगवान् श्रीकृष्णाना माहीत होताच त्याचा प्रयोग करून कर्णाला वळवावे व विनाश टाळावा अशी एक कल्पना शिष्टाईहून परत येताना श्रीकृष्णाना सुचली निरोप द्यावयास हस्तिनापुरच्या वेशीपर्यंत आलेल्या इतर दरबारी लोकांना बाजूला ठेवून तो उपाय करण्याच्या दृष्टीने कर्णाला आपल्या रथात घेऊन श्रीकृष्णानी मार्ग आक्रमिला तो उपाय सरळ होता व तो म्हणजे कर्णाला माहीत नसलेले पांडवांचे व त्याचे नाते त्याला कळवून त्याचे मन विचलित करणे श्रीकृष्णानी हा उपाय करून पाहिला. पण कर्ण अशा परिस्थितीत होता व वैरही अशा मर्यादेपर्यंत येऊन पोचले होते की त्या अवस्थेत कौरवपक्ष सोडून पांडवांच्या पक्षाला कर्ण येऊन मिळणे केवळ दुरापास्त होते

श्रीकृष्णांनी हा उपाय करून पाहिला पण तो विफल ठरला असें पुष्कळांचें मत आहे. पण या घटनेचा व तिच्या परिणामांचा अधिक सूक्ष्म विचार केला तर कर्ण कौरवांच्या पक्षाकडून शेवटपर्यंत राहणार हें माहीत असूनही श्रीकृष्णांनी हा प्रयोग केला व त्यांत ते यशस्वी ठरले असें आढळून येईल. त्यांचें काय उद्दिष्ट असेल ? पांडवांच्या विद्वेषाची कर्णाच्या अंतःकरणांतील धार बोथट करणें, त्यांच्यासंबंधीं व विशेषतः द्रौपदीसंबंधीं त्यानें केलेल्या एकाहून एक घोरतम अन्यायांची जाणीव व तिची टोंचणी त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करणें व विजयाऐवजी झालेल्या अन्यायांचें परिमार्जन म्हणून युद्धांत मरण्याची न्यूनगंडात्मक भावना त्याच्या अंतःकरणात उत्पन्न करणें हा तो उद्देश होय. यांत श्रीकृष्ण पूर्णपणें सफल झाले आहेत. मी पांडवांना ठार मारीन असें म्हणणारा कर्ण शेवटीं पांडवांचा आपण अकारण अपराध केला याचें दुःख वाटून अर्जुनानें आपल्याला मारावें हेंच त्या पापाची निष्कृति होय असें स्पष्ट म्हणू लागला आहे. तो म्हणतोः--

यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्ये ह्यकर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना।
पुनश्चित्तिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दन् नर्दतः सम्यक् तदा सूर्यं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।
तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः ।
हतेश्वरा नष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव ॥५०

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. १४१

'श्रीकृष्णा, माझे बंधु जे पांडव त्यांचा कांहीं एक अपराध नसतां व त्यांनीं माझा कांहींही अपराध केला नसतां मी विनाकरण

दुर्योधनाला केवळ बरे वाटावे म्हणून त्याच्या हीनदीन परिस्थितीत त्याच्या हृदयाला घरे पडण्यासारखे जे अनेक कठोर अपशब्द बोललो त्याचे माझ्या हृदयाला अत्यंत दुःख होत आहे मी हे मोठे पाप केले, असे मला वाटते अर्जुनाने युद्धात मला ठार मारणे हे एकच त्या पापाचे प्रायश्चित्त आहे आपले जर माझ्यावर काही प्रेम असेल तर ह्या प्रायश्चित्ताचा मार्ग मला चोखाळू द्या प्रतिज्ञेप्रमाणे भीमसेन दुःशासनाचे रक्त पिऊन रणयज्ञातले सोमपान करील यात मला संशय नाही. मी आपणास भविष्य सांगतो की भीष्म, द्रोण, मी स्वतः व दुर्योधन यांच्या मरणाने हा यज्ञ समाप्त होईल व त्यानंतर अनाथ झालेल्या आमच्या विधवा विलाप व अश्रुपात करीत कोल्ही, कुत्री व गिधाडें यांनी अर्धवट तोडून टाकलेल्या आमच्या प्रेताजवळ गांधारी-सह ज्या वेळी येतील त्या वेळी या यज्ञातील अवभृथस्नान होईल व हा यज्ञ समाप्त होईल' श्रीकृष्णांनी केलेल्या या प्रयोगाने कर्णाच्या मनावर इतका विलक्षण परिणाम झाला होता की अन्यायाच्या जाणिवेच्या टोचणीने त्याने पुढे कुन्तीला कोणत्याही परिस्थितीत आपल्या चार बधूंना न मारण्याचे व पूर्णपणे वाचविण्याचे वचन दिले व तें त्याने पाळलेही त्याचे सहजकवच व कुंडले इंद्राकडून पूर्वीच काढून घेतली गेली होती घटोत्कचाच्या वधाच्या निमित्ताने इंद्राने कर्णाजवळ दिलेले शक्तीसारखे अमोघ साधनही नाहीसे करून त्यांनी कर्णावर दुसरा विजय संपादन केला ऐनवेळी त्यांनी शल्याकडून कर्णाचा तेजोवध करून कर्णावर तिसरा विजय संपादन केला शल्यासारख्या मान्य राजपुरुषाकडून असे अवमानघाताचे कृत्य होणे असंभवनीय वाटल्याने महाराष्ट्रातील महाभारताचे पहिले संशोधक श्री चिंतामण विनायक वैद्य यांनी हे सारे प्रकरणच आपल्या भार-ताच्या उपसंहारात प्रक्षिप्त म्हणून निकालात काढले आहे पण न उलगडले की प्रक्षेपाचा आश्रय करावयाचा ही रीत भारतीय वाङ्-मयासाठी पाश्चात्यांनी हेतुतः बनविलेल्या संशोधनशास्त्रात नवीन नाही चिंतामणराव वैद्यांसारखे भारताचार्यही तिला बळी पडले इतकेच. नीतिशास्त्राचे सामान्य नियम राजनीतिशास्त्रासारख्या सम-ष्टीच्या नीतिशास्त्राला लागू पडत नसतात दुर्योधनाने शल्याची जो

करुण फसवणूक केली होती तिचें त्यानें जशास तसें या नात्यानें या प्रसंगीं उट्टें काढलें. वैद्य म्हणतात त्यापेक्षा प्रक्षेप म्हणून एकादी गोष्ट निकालांत काढावयास अधिक सबळ पुरावे लागत असतात. माझ्या मतें हें प्रकरण प्रक्षिप्त तर नाहीच, उलट महाभारतांतील राजकारणाच्या उठावाच्या दृष्टीनें तें अत्यवश्य आहे. भारताच्या कर्त्याच्या महान् प्रतिभेची मुपूर्तता या प्रकरणांत व्यक्त झाली आहे. माझें मत असें आहे की, शल्याची भेदनीति हा भगवान् श्रीकृष्णानी कर्णावर मिळविलेला राजनीतीच्या क्षेत्रांतील मुत्सद्दीपणाचा (Strategical) तिसरा महान् विजय होय.

शल्यप्रकरणाचें खरें स्वरूप

मद्रपति शल्य हा माद्रीचा भाऊ व पांडवांपैकी नकुल व सहदेव यांचा प्रत्यक्ष मामा होता. त्यामुळे युद्धांत त्याचा दुर्योधनाच्या पक्षाकडे ओढा असण्याचें कांही कारण नव्हतें. उलट आपल्या भाच्यांना रानोमाळ भटकायला लावून त्यांची इज्जत घेणाऱ्या व त्यांच्या कुलस्त्रीची हवी तशी विटंबना करण्यास धजलेल्या दुर्योधनाविषयीं शल्याला असला तर अपरिमित तिरस्कारच असणें संभवनीय होतें. युद्ध सुरू होण्याचा संभव दिसूं लागला तेव्हा झालेल्या अन्यायाचा कौरवावर सूड घेतां येईल या कल्पनेने मद्रराज शल्याला अतिशय आनंद झाला. रीतसर युद्धाचें निमंत्रण गेल्यानंतर पांडवांना साहाय्य करण्याच्या हेतूने शल्य आपल्याबरोबर एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन पांडवांकडे यावयास निघाला. पण रस्त्यांत दुर्योधनाने त्याची मोठी फसवणूक केली. दुर्योधनाने मार्गांत ठिकठिकाणी शल्याची इतकी उत्तम व्यवस्था ठेवली की, शल्य प्रसन्न झाले व ती सारी व्यवस्था युधिष्ठिरानेच केली आहे अशा समजुतीने शल्याने असे उद्गार काढले की, ' ज्या कुणी माझी इतकी उत्तम व्यवस्था ठेवली त्याला तो मागेल तें द्यावयास मी सिद्ध आहे.' हें शल्याचें वाक्य ऐकतांच दुर्योधन पुढे आला व त्यानें शल्यांना प्रार्थनापूर्वक संग्रामांत आपल्याकडून लढण्याचें वरदान मागितलें. तत्कालीन क्षत्रियांच्या कांही रूढ नीतिकल्पनाच्या

अनुसार शल्याना दुर्योधनाची विनंति मान्य करताना केवढे भयकर प्राणसकट वाटले असेल याची मागच्या पार्श्वभूमीवरून कल्पना येतेच अखेरीस 'युधिष्ठिराला भेटून नतर मी तुझ्याकडे येतो' असे दुर्योधनाला सागून शल्य पाडवाच्या शिबिरात आले अर्थातच तेथे शल्याच्या परिस्थितीवर गभीर विचार होऊन शल्याचा दुर्योधनाला विशेष उपयोग काय होईल याची योग्य ती कल्पना करण्यात आली व नीलकठ महादेवाने विषानेच आपली शोभा वाढवावी त्याप्रमाणे शल्याच्या बाबतीत उत्पन्न करण्यात आलेल्या विशिष्ट परिस्थितीचा फायदा करून घेण्याचे श्रीकृष्णानी ठरविले. दुर्योधनाने शल्याला फर्मविले होते, त्याचा सूड म्हणून शल्याने कर्णाच्या तेजोवधाने दुर्योधनाची हानि करावी असे ठरले शल्याने ती कामगिरी इतकी यथायोग्य बजावली की त्याच्या केलेल्या फसवणुकीचा दुर्योधनाला जन्मभर पश्चात्ताप व्हावा जर दुर्योधनाने शल्याची फसवणूक करण्यात पाप नसून राजनीतिकुशलता आहे, तर शल्याने उलट दुर्योधनाची हानि करण्यात व त्याच्यावर डाव उलटविण्यात अन्याय आहे असे कसे म्हणता येईल ? उत्साहाच्या भरात महारथी कर्ण अर्जुनाच्या वधाच्या व पाडवाच्या सर्वस्वनाशाच्या वल्गना करणे जितके शक्य व स्वाभाविक आहे, तितकेच त्या वल्गनातील प्रत्येक शब्द तापलेल्या शिशाचा रस ओतावा त्याप्रमाणे शल्याला वेदना देणेही स्वाभाविकच आहे कर्णाकडे पाहिल्यानतर आपल्या परमप्रिय भाच्याच्या सर्वस्वनाशाला हाच गृहस्थ कारणीभूत झाला असे वाटून शल्याला त्याच्याविषयी तीव्र सताप चढणे अत्यत नैसर्गिक आहे त्यामुळे श्रीकृष्ण नि अर्जुन याचे जे अत करणाचे नाते होते ते शल्य व कर्ण या जोडीत बाह्य देखावा कितीही योग्य असला तरी उत्पन्न होणे अशक्यच होते शल्याने आपली कामगिरी चोख बजावली कर्णाचे धैर्य मात्र खरेच अलौकिक ! शल्याच्या एकेका वाक्याने त्याच्या हृदयाच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडत असताही अणुमात्रही न ढळता अखेर-या युद्धात त्याने अपूर्व पराक्रम प्रकट केला यात शका नाही त्यात कर्णाच्या अनेक गुणाची पुन्हा एकवार कसोटी लागली आहे

करुणामय अंत

शेवटीं अंतर्गत दोषांमुळे वंचित झालेला कर्ण आपण स्वत: होऊनच उत्पन्न केलेल्या प्रचंड वणव्यांत जळून दग्ध झाला. त्याच्यासमोर अर्जुनाने त्याचा पुत्र ठार मारल्यामुळे तो विकल झाला होता. शापाच्या प्रभावाने त्याचें रथचक्र पृथ्वीने गिळलें. हातावर हात चोळून रथाचें चाक भूमींतून काढण्यासाठी तो खालीं उतरला व आपले दोन्ही हात त्याने रथचक्रांत अडकविले, तोंच भगवान् श्रीकृष्णांनी पार्थाला जोराने ओरडून सांगितलें, 'मार याला ठार, हीच वेळ आहे!' तें ऐकतांच कर्ण मनांत कचरला. भग्नसंकल्प कर्णाच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु तरळले. आपल्या कंठनालाच्या रोखाने शरसंधान करीत असलेल्या अर्जुनाला उद्देशून त्याने मोठ्याने हांक मारली व तो म्हणूं लागला:—

भो भो पार्थ महेष्वास मुहूर्तं परिपालय ।
यावच्चक्रमिदं ग्रस्तमुद्धरामि महीतलात् ॥ १०८
सव्यं चक्रं महीग्रस्तं दृष्ट्वा दैवादिदं मम ।
पार्थ कापुरुषाचीर्णमभिसन्धिं विसर्जय ॥ १०९
न त्वं कापुरुषाचीर्णं मार्गमास्थातुमर्हसि ।
ख्यातस्त्वमसि कौन्तेय विशिष्टो रणकर्मसु ॥ ११०
विशिष्टतरमेव त्वं कर्तुमर्हसि पाण्डव ।
प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्राह्मणेऽथ कृताञ्जलौ ॥ १११
शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथार्जुन ।
अबाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नायुधे तथा ॥ ११२
न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि शूराः साधुव्रते स्थिताः ।
त्वं च शूरतमो लोके साधुवृत्तश्च पाण्डव ॥ ११३
अभिज्ञो युद्धधर्माणां वेदान्तावभृथाप्लुतः ।
दिव्यास्त्रविदमेयात्मा कार्तवीर्यसमो युधि ॥ ११४
यावच्चक्रमिदं ग्रस्तमुद्धरामि महाभुज ।
न मां रथस्थो भूमिष्ठं विकलं हन्तुमर्हसि ॥ ११५

न वासुदेवात्त्वत्तो वा पाण्डवेय बिभेम्यहम् ।
त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्धन ।
अतस्त्वां प्रब्रवीम्येष मुहूर्तं क्षम पाण्डव ।। ११६

—महाभारत कर्णपर्व अ ९०

'हे महारथी पार्था ! केवळ मुहूर्तभर थांब मी आपत्तीत सापडलो आहे माझ्या रथाचे चाक पृथ्वीने गिळले आहे मी ते बाहेर काढण्याच्या प्रयत्नात गुतलो आहे केवळ दैवानेच माझ्यावर ही आपत्ति आलेली आहे आपत्तीत सापडलेल्या प्रतिपक्ष्यावर प्रहार करणे हे भ्याडाचे काम आहे वीराचे नव्हे हे कौंतेया! तुझ्या शौर्याच्या कीर्तीने त्रैलोक्याचे दिक्कोन गर्जून उठले आहेत रणांगणात अद्भुत पराक्रम करणारा खरा वीर म्हणून तुझे वैशिष्ट्य नेहमीच वाखाणले जाते तुझ्यासारख्या व्यक्तीकडून विशेष प्रकारच्या धीरोदात्त आचरणाचीच नेहमी अपेक्षा केली जाते अस्ताव्यस्त केस होऊन दीन झालेला, रणांगणातून पराङ्मुख झालेला, हात जोडून प्राणयाचना करणारा ब्राह्मण, शरण आलेला शस्त्रत्याग केलेला याचना करणारा, ज्याचे बाण संपून गेले आहेत असा भग्नकवच व भग्नायुध अशा प्रतिपक्ष्यावर चारित्र्यसंपन्न शूर लोक कधीही प्रहार करीत नसतात हे धनंजया! तू तर सर्वश्रेष्ठ शूराग्रणी आहेस व तुझे चारित्र्य अत्यंत देदीप्यमान आहे युद्धाचे धर्म तू जाणतोस माझ्यासारख्याने तुला धर्माधर्माचे पाठ देण्याचे काहीच कारण नाही ज्ञानाच्या महान् यज्ञात अध्यात्माचे अवभृथ स्नान करून तू पावन झाला आहेस तू दिव्यास्त्रवेत्ता आहेस तुझे अंतःकरण अत्यंत गंभीर व अति थोर आहे तुला पाहिले की मला महापराक्रमी कार्तवीर्य सहस्रार्जुनाचीच आठवण होते तो आपल्या सहस्रबाहूंनी जो दुष्कर कर्म करू शकला नसता ते तू आपल्या दोन बाहूंनी सहज लीलेने करू शकतोस तेव्हा हे महाधनुर्धरा! माझे हे पृथ्वीने गिळलेले चाक मी केवळ बाहेर काढीपर्यंत थांब हे महाभुजा! तू रथावर उभा आहेस, तर मी भूमीवर उभा आहे तुझ्या हातात शस्त्र आहे तर माझे हात गुंतलेले आहेत अशा

स्थितींत माझ्यावर बाणांचा प्रहार करून मला विकल करणें तुला शोभणार नाही. हे पांडवश्रेष्ठा ! याचा अर्थ मी तुला भ्यालों असा मात्र मुळींच करूं नकोस. तुलाच काय पण तुझ्या रथावर असलेल्या या चक्रधर यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्णालाही मी भीत नाही. पण हे क्षत्रियश्रेष्ठ पार्था! तूं एका महान् कुलांत जन्म घेतला आहेस व आपल्या सर्वश्रेष्ठ कर्तृत्वाने आजवर तूं त्या कुलाच्या कीर्तींत भरच टाकली आहेस. तुझ्या आतांच्या कृत्याने त्या कुलाच्या कीर्तीला तूं कलंक लावूं नयेस व आजपर्यंतच्या तुझ्या निरपवाद कर्तृत्वाला एक अपवाद उत्पन्न होऊं नये इतकीच माझी इच्छा आहे. हे पांडवा ! मला भीति वाटते म्हणून नव्हे, तर केवळ तुझी कीर्ति कलंकित होऊं नये म्हणून मी तुला विनंती करतों की तूं केवळ एक मुहूर्तभर थांब. हात आंवर. माझ्यावर बाणांचा प्रहार करूं नकोस.

सेनापति कर्णाचें ते कारुण्यपूर्ण भाषण ऐकताच धर्मभीरु पार्थाचें दयाशील अंत:करण द्रवलें. त्या स्थितींत त्याच्यावर प्रहार करण्यास त्याचा हात धजेना. तो आपला बाण धनुष्याला न लावतां स्वस्थ बसला. पण कर्णाच्या तोंडचें तें अंतकाळचें धर्मप्रवचन अर्जुनाच्या रथावर असलेल्या भगवान् श्रीकृष्णांना सहन झालें नाही. सैतानानें धर्मशास्त्राचा आधार घ्यावा त्याप्रमाणे धर्माच्या खुनाच्या रक्तांत ज्याचे हात कोपरापर्यंत बुडून बरबटले आहेत त्या अधार्मिकाने व अनीतिमंताने आपल्या मृत्युसमयी जीव वांचविण्यासाठी धर्मवादाचा आश्रय करावा ही गोष्ट श्रीकृष्णांसारख्या पूर्णावतारी युगपुरुषाला कशी सहन व्हावी? केवळ व्यक्तिगत मत्सराने प्रेरित होऊन व आपलें सारें लक्ष व्यक्तिगत लाभावरच केंद्रित करून ज्यानें जन्मभर सज्जनांचा छळ व दुर्जनांचा पाठपुरावा केला, आपले सर्व सद्गुण व सर्व महान् वैशिष्ट्यें केवळ ज्यानें मत्सराच्या स्थंडिलावर बळी दिलीं, व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षेसाठी भारताच्या महान् कुलाचा विध्वंस करण्याची ज्याने पाळी आणली व केवळ ज्याच्या लहरीसाठी भारतवर्षातील तेजस्वी क्षत्रियांची एक सबंध पिढी कृतांताच्या कराल दंष्ट्रेखाली रगडली जाण्याचा प्रसंग उद्‌भवला त्याचे अंतकाळचे धर्माचे आलाप कोण

ऐकून घेईल? ज्याचा मत्सर कुलस्त्रीच्या अब्रूची राखरागोळी करण्याइतक्या खालच्या पायरीवर येऊ शकतो, ज्याच्या लहरीसाठी पुण्यश्लोक राजर्षि विपत्तीच्या नरकात कुजत पडतो व अल्पवयी बालकाचा कपटाने वध करण्यात ज्याचे चारित्र्य धन्यता मानते त्याच्या तोंडून निघणारे नीति, धर्म व चारित्र्य याचे पोवाडे म्हणजे त्याचे विडंबनच होय

श्रीकृष्णाने त्याच्या पापाची त्याला आठवण करून दिली व आता न्याय तुला वाचवावयास असमर्थ आहे, तुझ्यासाठी एकच गोष्ट नियतीने ठरविलेली आहे व ती म्हणजे मृत्यु! भयानक, क्रूर, वेदनामय मृत्यु!! असे त्याला स्पष्ट शब्दात सांगून अर्जुनाला बजावले की पार्था, या नीचाविषयी तुझ्या अंत करणात अणुमात्रही दया उत्पन्न होऊ देऊ नकोस अधमाना धर्माचे संरक्षण देणे म्हणजे सर्पाला दूध पाजून मोकाट सोडणे होय पाहतोस काय! सावर गांडीव धनुष्य, उचल तो अग्निमय बाण आणि तोड याचा कंठनाल दे फेकून याचे मस्तक धुळीत व याच्या ह्या पापी शरीराचे तिळा-तिळाएवढे तुकडे करून घाल ते कोल्ह्यांना, कुत्र्यांना नि गिधाडांना खायला! हे ऐकून कर्णाने लाजेने खाली मान घातली व अर्जुनाने एका तीक्ष्ण अर्धचंद्राकार बाणाने कर्णाचे मस्तक अपराह्णकाली चण्डभास्कराच्या साक्षीने अंतराळात भिरकावून दिले राजा दुर्योधन व लक्षावधि सैनिक यांच्या अश्रुबिंदूसहित ते मस्तक भूमीवर धुळीत पडले '

दीर्घदर्शी व द्रष्टे प्रतिभावान् व्यक्तीच्या चित्रणात शाश्वत तत्त्वाचे दर्शन घडवीत असतात कर्णाच्या महान् पण विफलच नव्हे तर विनाशकही असणाऱ्या जीवनाच्या द्वारे महर्षि व्यास एक शाश्वत संदेश देत आहेत हिमाचलासारखे उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वही अहंकार व आत्मकेंद्रितता या पिशाच्चांनी पछाडले असले तर ते मानवतेचे विध्वंसकच ठरते हा तो महान् संदेश होय

✦ ✦ ✦

१६. राजर्षि भीष्म

राजा धृतराष्ट्र व दुर्योधन यांच्या रूपाने आपण ज्याप्रमाणें धर्म, तपस्वी सत्ता, व पौरजानपद यांच्या नियंत्रक सत्तेचें नियंत्रण झुगारून देणारी अध:पतित राज्यसंस्था पाहिली, त्याचप्रमाणे दु:शासन, शकुनि व कर्ण यांच्या रूपाने समर्थ पण विकारवश, क्षुद्र, नृशंस व स्वत:च्या महत्त्वाकांक्षेसाठी जगांतील वाटेल त्या गोष्टींचें बलिदान द्यावयास सिद्ध असलेल्या सचिवसत्तेचेंही स्वरूप आपण पाहिलें. 'असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्म:।' या शाश्वत न्यायानुसार ही राज्यसंस्था वध्य झाली होती. कारण तिला सुधारण्यास दुसरी कोणतीही शक्ति समर्थ नव्हती. त्या वेळीं विशुद्ध सचिवसंस्था नव्हतीच काय असा प्रश्न उपस्थित होईल. होती असें त्याचें उत्तर आहे. राजर्षि भीष्म, विदुर, नि गांधारी यांच्या रूपाने या विशुद्ध सचिवसंस्थेचें महाभारतकारांनी चित्रण केलें आहे. पण ती सचिवसंस्था विशुद्ध असली तरी राज्यसंस्थेवरचें तिचें नियंत्रण अजिबात संपलेलें होतें. त्यामुळे एरवी रामायणासारख्या सामाजिक विकसनांत तिचा जो उपयोग होऊं शकला असता तो मुळीच होऊं शकला नाही. ती अस्तित्वांत असतांनाही राज्यसंस्थेच्या उपहासाचा विषय बनली व राज्यसंस्थेला नष्ट करून टाकण्याचें आत्यंतिक साधन तिने न वापरल्यामुळे शेवटी ती त्या संस्थेबरोबरच नियतीच्या विकराल दाढेखाली पार रगडली गेली. या सचिवसंस्थेचें स्वरूप काय आहे तें महाभारताचे प्रणेते महर्षि व्यास यांच्या दिव्य प्रतिभेचा मागोवा घेत आपण पाहूं.

राजर्षि भीष्म

राजर्षि भीष्मासंबंधाने अनेक प्रकारचे अपसमज पसरले आहेत. कोणी म्हणतात की म्हाताऱ्या शांतनूसाठी ब्रह्मचर्याची भलतीच

व्याख्यान १६ वें, १७ वें व १८ वें दि. १२, १३ व १५ एप्रिल १९५१

प्रतिज्ञा करून त्यांनीच एकंदर कौरवकुलाचा नाश केला जर भीष्मांनी विवाह केला असता तर त्यांच्या विशुद्धतेमुळे त्यांना अत्यंत उत्कृष्ट संतति लाभून पुढे दुर्योधनासारख्या कुसंततीने कौरव कुलाचें व त्याच्याबरोबर साऱ्या भारतवर्षाचें जें निसंतान झालें तें खात्रीने झालें नसतें या मुद्द्यावर 'भीष्माची भयंकर भूल' या शीर्षकाखाली मागं एकदा एका सुप्रजाजननशास्त्राच्या अधळ्या भक्ताने लेखही लिहिला होता दुसऱ्या कित्येकांचें असें म्हणणें आहे की, द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या वेळीं भीष्मांनी मौन स्वीकारून सारा घात केला त्यांच्या अंगांत अपार सामर्थ्य होतें त्यांनी उठून आपल्या बाहुबलानें राजा दुर्योधनाचा बंदोबस्त करून एका सतीची अब्रू कां वाचविली नाही? जर त्यांनी तसें केलें असतें तर पांडवांचा वनवास टळून पुढें महाभारतीय युद्धापर्यंत जें प्रकरण शिजलें व त्यांत जो भयानक मानवसंहार झाला तो खात्रीनें झाला नसता आणखी कित्येकांचें असें मत आहे की, भीष्मासारख्या पुरुषांनी आपल्या जीवनांत उपजीविकेला अत्यंत महत्त्वाचें स्थान देऊन पैशासाठी लाचारी स्वीकारावी ही गोष्ट अत्यंत अनुचित होय वास्तविक सत्पक्ष जर पांडवांचाच होता व तशी भीष्मांचीही खात्री होती, तर त्यांनी पांडवांच्याच पक्षाकडून लढणें व कौरवांसारख्या दुराचारी, कुलीन स्त्रियांची अब्रू घ्यावयास उठलेल्या नि दुसऱ्याचें राज्य गिळंकृत करूं पहाणाऱ्या लोकांना युद्धांत ठार मारावयास हवें होतें त्याऐवजी 'अर्थस्य पुरुषो दासः' 'मी पैशाचा दास आहे' असे लाचारीचे उद्गार काढून त्यांनी पैशासाठी दुर्योधनाचा पक्ष स्वीकारावा याच्याइतकी वाईट गोष्ट दुसरी कोणती असूं शकेल? बरें, कौरवांचा पक्ष स्वीकारला तरी त्या पक्षाशी तरी ते एकनिष्ठ राहिले काय? तेथेंही त्यांच्या वागण्यांत कितीतरी जरतरीपणाचा (Ifs and buts) प्रकार आहेच ते लढतात पण पांडवांना मारणार नाही म्हणतच लढतात मुख्य युद्धच जर कौरवपांडवांचें आहे तर त्यांना मात्र हात न लावतां इतरांसाठी आपल्या महास्त्रांचा खाटिक-खाना उघडण्याचें त्यांना काय कारण? दुसरें, शरीरानें दुर्योधना-कडून लढतो म्हणतात पण हिताचा सल्ला मात्र पांडवांच्या पक्षाला

देण्याचें पत्करतात. या दुटप्पी व दुहेरी वर्तनाचें समर्थन कसें होणार? शेवटीं ते इच्छामरणी असूनही आपल्या मरणाचा उपाय ते पांडवांना सांगून मोकळे होतात ही दुर्योधनाची वंचनाच नव्हे काय व भीष्मासारख्या महापुरुषांनी ही वंचना काय म्हणून करावी?

राजर्षि भीष्मांवर असलेल्या आरोपांचें स्वरूप सामान्यतः हें असें आहे. या आक्षेपांपैकीं बहुतेक आक्षेप केवळ महाभारत संहिता न वाचल्यामुळेच उद्भवलेले आहेत, तर कांही वाचूनही विचार न केल्यामुळे उद्भवलेले आहेत. उदाहरणार्थ, शांतनु हा वृद्ध होता व सत्यवती ही बाला होती असा महाभारतांत उल्लेख नाही. दुसरे लग्न करावयाच्या वेळीं मनुष्य वृद्धच असला पाहिजे हा एक अजब शोध आहे. त्यामुळे शांतनु–सत्यवती विवाह हें बाला–जरठ विवाहाचें उदाहरण समजण्याचें कांही एक कारण नाही. तसेंच 'अर्थस्य पुरुषो दासः' यांतील अर्थ शब्दाचा अर्थ 'पैसा' असा करणें चुकीचें आहे ही साधी गोष्टही कां लक्षांत येऊं नये हें समजत नाही. प्रतिज्ञेसाठी ज्याने राज्य सोडलें त्याला पैशाचें महत्त्व कितीसें असेल हें स्पष्ट आहे. या सर्व आरोपांचा धुक्याचा पडदा नष्ट व्हावयास भीष्मांच्या चरित्राच्या सूर्यप्रकाशाकडेच वळणें अवश्य आहे.

भीष्मांचें महत्त्व

स्वतः महाभारतकारांचें व भीष्मांच्या समकालीन सर्वश्रेष्ठ व्यक्तींचें भीष्मासंबंधीं काय मत आहे हें पाहणें अवश्य ठरेल. भगवान् श्रीकृष्ण हें भीष्मांच्या विरुद्ध बाजूला असलेले नेते असून त्यांच्या सेनापतित्वाच्या कालांत तिसऱ्या व नवव्या दिवशी ते भीष्मांच्या अंगावर त्यांना ठार मारण्यासाठी धावून गेल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. 'मी भीष्मांना ठार मारतों असें तर त्यांनी वारंवार म्हटलें आहे. अशा व्यक्तीने युधिष्ठिराला धर्मज्ञानाचा उपदेश करण्यासाठी भीष्मांची निवड करावी यावरूनच त्यांची योग्यता केवढी थोर असली पाहिजे हें स्पष्ट होतें. शांतिपर्व हें महाभारतांतील सर्व पर्वांत अत्यंत श्रेष्ठ असून महाभारतकारांना जगाला जें विशिष्ट तत्त्वज्ञान द्यावयाचें आहे तें त्यांनी शांतिपर्वाच्या

द्वारे दिलेले आहे या तत्त्वज्ञानाचे प्रवक्ते भीष्म आहेत हे ध्यानात घेतले म्हणजे महाभारतकाराच्या मते ते किती श्रेष्ठ असले पाहिजेत हे आपोआपच स्पष्ट होते भीष्म निर्याण पावणार या कल्पनेने अत्यन्त दु खी होऊन श्रीकृष्ण युधिष्ठिराजवळ त्यांच्या श्रेष्ठतेचे जे वर्णन करतात ते या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहे ते म्हणतात –

यस्य ज्यातलनिर्घोष विस्फूर्जितमिवाशने ।
न सेहे देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गत ॥ १२
येनाभिजित्य तरसा समस्त राजमण्डलम् ।
ऊढास्तिस्रस्तु ता कन्यास्तमस्मि मनसा गत ॥ १३
त्रयोविंशतिरात्र यो योधयमास भार्गवम् ।
न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गत ॥ १४
एकीकृत्येन्द्रियग्राम मन सयम्य मेधया ।
शरण मामुपागच्छत्ततो मे तद्गत मन ॥ १५
य गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव ।
वसिष्ठशिक्षित तात तमस्मि मनसा गत ॥ १६
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
साङ्गाश्च चतुरो वेदास्तमस्मि मनसा गत ॥ १७
रामस्य दयित शिष्य जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
आधार सर्वविद्याना तमस्मि मनसा गत ॥ १८
स हि भूत भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
वेत्ति धर्मविदा श्रेष्ठ तमस्मि मनसा गत ॥ १९
तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभि स्वैर्दिव गते ।
भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ २०
तद्युधिष्ठिर गाङ्गेय भीष्म भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ २१
चातुर्विद्य चातुर्होत्र चातुराश्रम्यमेव च ।
राजधर्माश्च निखिलान् पृच्छैन पृथिवीपते ॥ १२
तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणा धुरधरे ।
ज्ञानान्यस्त गमिष्यन्ति तस्मात्त्वा चोदयाम्यहम् ॥ २३

— महाभारत, शातिपर्व अ ४६

'वज्राप्रमाणे अति भयंकर असलेला, ज्याच्या धनुष्याचा टणत्कार देवराज इंद्रालादेखील सहन होऊं शकला नाही, त्या भीष्मांचा मी विचार करीत होतों. ज्याने आपल्या पराक्रमाने सर्व राजमंडलाचा पराभव करून काशी नगरींत तीन कन्यांचें हरण केलें, त्या भीष्मांचा मी विचार करीत होतों. तेवीस दिवस अहोरात्र ज्याने परशुरामासारख्या विख्यात योद्धयाशीं युद्ध केलें व त्याला भग्नसंकल्प करून परत पाठविलें त्याचा मी विचार करीत होतों. सर्व इंद्रियांचें एकीकरण करून व बुद्धीने मनाचा निरोध करून भीष्म मला शरण आले म्हणून माझेंही मन त्यांच्याकडे गेलें. गंगेने गर्भात ज्यांचें धारण केलें, साक्षात् वसिष्ठांजवळून ज्यांनी विद्या ग्रहण केली, सांग चतुर्वेद व दिव्य अस्त्रें जे धारण करतात, जे सर्व विद्यांचे आधार व जामदग्न्य परशुरामांचे अत्यंत आवडते शिष्य आहेत, ज्यांना भूत, भविष्य व वर्तमानाचें संपूर्ण ज्ञान आहे व सर्व धर्मवेत्त्यांत जे अत्यंत श्रेष्ठ आहेत त्या भीष्मांचा मी विचार करीत होतों. पुरुषव्याघ्र भीष्म आपल्या महत्तम कर्मानें स्वर्गांत गेल्यावर ही संपूर्ण पृथ्वी चंद्रावांचूनच्या रात्रीप्रमाणे अंधकारमय होऊन जाईल. हे युधिष्ठिरा! तूं भीमपराक्रम भीष्मांच्याकडे जा व जें कांही तुझ्या मनांत असेल तें त्यांना विचार. धर्मार्थकाममोक्ष, सर्व विद्या, त्रैवर्णिकांचीं सर्व कर्मे, चारही आश्रमांचे धर्म व राजधर्म यांपैकी तुला जे जें कांही त्यांना विचारावयाचें असेल तें तें तू मोकळेपणाने विचार. कौरवधुरंधर भीष्म एकदा अस्तंगत झाले, म्हणजे त्यांच्याबरोबर सर्व ज्ञानेंही अस्तंगत होणार आहेत. म्हणून मी तुला तेथे जाण्याची प्रेरणा देत आहे.'

प्रत्यक्ष भीष्मांच्या दर्शनास गेल्यावर पुनश्च श्रीकृष्ण अधिकच शोकाकुल झाले. त्यांनी त्या ठिकाणींही त्यांचें जें वर्णन केलें आहे तेंही असेंच त्यांच्या माहात्म्याचें सूचक आहे. श्रीकृष्ण म्हणतात :—

ततो निशाम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानलम् ।
किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशव. ॥ १२
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा ।
कच्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ १३

शराभिघातदुःखात्तं कच्चिद्‌गात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम् ॥ १४
वरदानात्पितुः काम छन्दमृत्युरसिप्रभो ।
शान्तनोर्धर्मनित्यस्य न त्वेतन्मम कारणम् ॥ १५
सुसूक्ष्मोऽपि तु देहे वै शल्यो जनयते रुजम् ।
किं पुनः शरसघातैश्चित्तस्य तव पार्थिव ॥ १६
काम नैतत्तवाख्येय प्राणिना प्रभवाप्ययौ ।
उपदेष्टु भवान् शक्तो देवानामपि भारत ॥ १७
यच्च भूत भविष्य च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितम् ॥ १८
सहारश्चैव भूताना धर्मस्य च फलोदय ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्व हि धर्ममयो निधिः ॥ १९
ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्त्रिपु लोकेपु पार्थिव ।
सत्यधर्मान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१
मृत्युमावार्य तपसा शरसस्तरशायिन ।
निसर्गप्रभव किंचिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ २२
सत्ये तपसि दाने च यज्ञाधिकरणे तथा ।
धनुर्वेदे च वेदे च नीत्या चैवानुरक्षणे ॥ २३
अनृशस शुचि दान्त सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथ त्वत्सदृश न कञ्चिदनुशुश्रुम ॥ २४
त्व हि देवान्सगन्धर्वानसुरान् यक्षराक्षसान् ।
शक्तस्त्वेकरथेनैव विजेतु नात्र सशयः ॥ २५
स त्व भीष्म महाबाहो वसूना वासवोपम ।
नित्य विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः ॥ २६
अह च त्वाऽभिजानामि यस्त्व पुरुषसत्तम ।
त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्व शक्त्या पुरुषोत्तम ॥ २७
मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
भवतो वा गुणैर्युक्तः पृथिव्या पुरुष क्वचित् ॥ २८
त्व हि सर्वगुणै राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।

किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ।
तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेन वै ॥ ३०
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ।
ये हि धर्माः समाख्यातारचातुर्वर्ण्यस्य भारत ॥ ३१
चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव ।
चातुर्विद्ये च ये प्रोक्तास्चातुर्होत्रे च भारत ॥ ३२
योगे सांख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः ।
चातुर्वर्ण्यस्य यश्चोक्तो धर्मो न स्म विरुध्यते ॥ ३३
सेव्यमानः सवैयाख्यो गाङ्गेय विदितस्तव ।
प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानां चैव यः स्मृतः ॥ ३४
देशजातिकुलानां च जानीषे धर्मलक्षणम् ।
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ॥ ३५
इतिहासपुराणार्थाः कार्त्स्न्येन विदितास्तव ।
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम् ॥ ३६
ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ३७
स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं नरेंद्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ॥
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा विमुह्यमानस्य नरस्य शान्तये॥

— महाभारत, शांतिपर्व अ. ५०

भीष्म विझत आलेल्या अग्नीप्रमाणे लवकरच इहलोक सोडून जाणार हें पाहून अस्वस्थ झालेले श्रीकृष्ण त्यांना म्हणाले, 'आपली सर्व ज्ञान ग्रहण करणारी इंद्रियें व निरनिराळ्या विषयांचें आपले ज्ञान पूर्वीप्रमाणेच प्रसन्न आहे काय? आपली बुद्धि व्याकुल झालेली नाही ना? बाणांच्या आघातांच्या दुःखाने आपल्या अवयवांना आजही वेदना होत आहेत काय? हे प्रभो, धर्मनिष्ठ शांतनूच्या वरदानामुळे जरी आपण इच्छामरणी असलांत तरीही शरीराला सूक्ष्म जरी शल्य असलें तरी तें रोग उत्पन्न करतें व मनाला विकल करतें. मग आपल्या अंगांत तर बाणांचे समूहचे समूह रुतून बसले आहेत. अशा स्थितींत आपल्या अंतःकरणाला विकलता प्राप्त झाली असल्यास त्यांत नवल काय आहे? जन्म व मृत्यु हे प्राण्यांना सदैव

लागलेले आहेत व त्यापासून कोणीही सुटू शकत नाही, हे आपणास कोणीही सागावयाचे कारण नाही देवानादेखील उपदेश करण्याचे आपल्यात सामर्थ्य आहे हे ज्ञानवृद्ध भीष्मा! भूत, भविष्य व वर्तमानाचे सर्व ज्ञान आपल्या ठिकाणी प्रतिष्ठित झाले आहे जगताचा सहार व त्याची उत्पत्ति, धर्माचे स्वरूप, त्याचे उद्दिष्ट व परिणाम, या सर्वांचे आपणास यथावत् ज्ञान असून आपण धर्माचे केवळ महानिधि आहात या सर्व त्रैलोक्यात सत्यधर्म, महापराक्रमी शूर व धर्मैकतत्पर अशा शातनव भीष्मावाचून मृत्यूला जिकून बाणाच्या शय्येवर शयन करणारा आम्ही दुसरा कोणीही महापुरुष पाहिला नाही किंवा ऐकिला नाही सत्य, तपश्चर्या, दान, यज्ञ, धनुर्वेद, वेद, नीति, आत्मसरक्षणाचे उपाय अभिजातता, पावित्र्य, जितेंद्रियता व सर्व लोकाचे कल्याण व्हावे यासाठी सतत प्रयत्नशील असणे या सर्व बाबतीत आपल्या योग्यतेचा महापुरुष दुसरा कोणीही आम्ही ऐकला नाही आपण स्वत च्या एकट्याच्या भरवशावर देव, गधर्व, दैत्य, यक्ष व राक्षस या सर्वांना जिकावयास समर्थ आहात वसूच्या मध्ये देवेंद्राप्रमाण आपले तेजस्वी स्थान आहे आपल्या गुणानी आपण स्वर्गीय देवाहूनही अधिक श्रेष्ठ आहात आपल्या तपस्येच्या प्रभावाने नवी सृष्टि आपण उत्पन्न करू शकाल मग स्वत साठी उत्तम गति मिळवाल यात काय आश्चर्य आहे? मी बुद्धचाच आपणाकडे आलो आहे ज्ञातीच्या सहारामुळे पाण्डुपुत्र युधिष्ठिराच्या अन करणात उद्भवलेला शोक आपण नष्ट करावा सर्व धर्म व तत्त्वज्ञान, इतिहास व राजनीतिशास्त्र, किंबहुना ज्ञान या शब्दात येणारे सर्व काही आपणास ज्ञात असून त्यासवधीचे सर्व सशय दूर करू शकणारा आपल्यासारखा प्रभावी पुरुष दुसरा नाही आपणासारखे पुरुष स्वत च्या तेजस्वी बुद्धिमत्तेने लोकाचे मोह दूर करावयासाठीच असतात

भीष्मावर श्रीकृष्णाचे इतके प्रेम आहे की, 'तुम्ही स्वत च युधिष्ठिराचा सशय दूर का करीत नाही' असे भीष्मानी श्रीकृष्णाना विचारल्यावर त्याचे श्रीकृष्णानी दिलेले उत्तर अत्यत मननीय आहे ती प्रश्नोत्तरेच मी येथे देतो

स्वयं किमर्थं तु भवान् श्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४

वासुदेव उवाच ।

यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५
शीतांशुश्चंद्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति ।
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ २६
आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ॥ २७
यावद्धि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति ध्रुवा ।
तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ २८
यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥ २९
यच्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३०
एतस्मात् कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
दत्ता यशो विप्रथयेत् कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१
यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्भवतीति विनिश्चिता ॥ ३२
राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते ।
धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३
भवान् हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपराश्च ये ॥ ३४
जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह ।
ज्ञातारं सर्वधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३५
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋषयश्चैव देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६
तस्माद्वक्तव्यमेवेदं त्वयाऽवश्यमशेषतः ।
धर्मं शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ३७

वक्तव्य विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिण ।
अप्रतिब्रुवत कष्टो दोषो हि भविता प्रभो ॥ ३८
तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टान्सनातनान् ।
विद्वान् जिज्ञासमानैस्त्व प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ३९

—महाभारत, शान्तिपर्व अ ५४

'हे माधवा, तू स्वत च पाण्डवाना त्याच्या कल्याणाचा उपदेश का करीत नाहीस? मी उपदेश करावा असे तुला का वाटतें? यावर भगवान् श्रीकृष्णानी असे उत्तर दिले की, यश व श्रेय याचे मूळ मी असून माझ्यापासूनच सर्व सदसदात्मक भाव उत्पन्न झाले आहेत चद्र शीतल आहे असे म्हणण्यात ज्याप्रमाणे कोणालाही विस्मय वाटावयाचा नाही, त्याचप्रमाणे मी यशस्वी व कीर्तिमान् आहे असे म्हणण्यातही माझ्या कीर्तीत काही भर पडून कोणाला विस्मय वाटावा असे नाही तुमचे यश वाढविणे हेच माझे कर्तव्य आहे म्हणून मी माझे लक्ष आपणावर केंद्रित केले जोवर ही पृथ्वी आहे, तोवर आपले यश जगामध्ये अक्षय्य राहील युधिष्ठिर आपणास विचारीत असता आपण त्याचे उत्तर म्हणून जे काही बोलाल, ते वेदवाक्याप्रमाणे जगात मान्यता पावेल व आपले वचन प्रमाण मानून जो कोणी तदनुसार वर्तन करील त्याचे इह-परलोकी कल्याण होईल हे भीष्मा, या कारणास्तव मी दिव्य बुद्धिमत्ता आपल्याला दिली आहे आपले यश अधिक वाढावे अशी माझी इच्छा आहे, भारताच्या सहारकाडातून जे राजे वाचले आहेत, त्याना धर्मज्ञानाची अत्यत आवश्यकता असून त्या हेतूनेच ते आपणाकडे आले आहेत आपण त्याना अवश्य ज्ञान सागितले पाहिजे आपण वयाने वृद्ध आहात प्रत्यक्ष क्रियावान् असून सर्व आचारधर्माचे आपण यथावत् प्रतिपालन केले आहे राजधर्म व इतर सर्व धर्मशास्त्र यांच्यात आपण पारगत आहात आपण सर्व धर्माचे ज्ञाते आहात असा सर्व राजाचाही विश्वास आहे साऱ्या जन्मात कोणीही आपला दोष काढू शकणार नाही इतके आपले वर्तन पवित्र आहे ऋषि व देव याची आपण उपासना केली आहे म्हणून पित्याने पुत्राला करावा असा आपण या सर्वांना उपदेश करा.

विद्वानाने लोकांना उपदेश करावा असें बुद्धिमंतांचें म्हणणें आहे. हें आपलें कर्तव्य विद्वानाने जर न पार पाडलें तर तो त्याचा दोष समजला जातो. हे आपले पुत्रपौत्र धर्म जाणण्याच्या इच्छेने आपल्या सभोवार बसले आहेत. आपण त्यांना उपदेश करा.'

भगवान् श्रीकृष्णांनी भीष्मांच्या बाबतींत काढलेले हे उद्गार त्यांच्या योग्यतेवर पूर्णपणें प्रकाश टाकतात. भगवान् श्रीकृष्णांसारखा पूर्णावतारी युगपुरुष ज्याच्यासंबंधीं 'जन्मप्रभृति ते कश्चिद् वृजिनं न ददर्श ह ।' साऱ्या जीवनांत ज्याचा दोष म्हणून नाहीच असे उद्गार काढतो त्या व्यक्तीची विशुद्धता व योग्यता केवढी श्रेष्ठ असली पाहिजे!

भीष्मांची दिव्य जन्मकथा

भीष्म हे महाभारतकालीं शेवटचे शुद्ध क्षत्रिय असून देवी गंगा व राजे शांतनु यांचे ते पुत्र होत. ब्रह्मलोकांत गंगादेवी एके दिवशीं ब्रह्मदेवांच्या दर्शनासाठी गेली असतां वाऱ्याने तिचा पदर उडूं लागला. सर्व सभासदांनी खाली माना घातल्या पण भान न राहून तेथे असलेल्या महाभिष नांवाच्या राजाने मात्र तिच्याकडे निःशंकपणें पाहिलें. गंगाही क्षणभर त्याच्याकडे पाहूं लागली. ब्रह्मलोकासारख्या कामगंधहीन नि मोहातीत अशा स्थानी क्षणभर कां होईना हा प्रकार होणें अनिष्ट वाटल्यामुळे भगवान् ब्रह्मदेवाने त्याला शाप दिला की, तूं पुनश्च मर्त्यलोकी जा. तेथे पत्नी या नात्याने गंगा तुला मिळेल. ती तुझें अप्रिय करील व त्याचा तुला राग आल्यावर तूं पुनश्च येथे येशील. हा महाभिष पृथ्वीवर शांतनु या नांवाने उत्पन्न झाला. देवी गंगा शापानुरूप भूतलावर येत असतां रस्त्यांत तिची व अष्टवसूंची भेट झाली. वसिष्ठांचा कांही अपराध केल्यामुळे ह्या अष्ट वसूंना त्यांनी पृथ्वीवर येण्याचा शाप दिला होता. त्यांनी गंगेला असें सांगितलें की, आम्हांला पृथ्वीवर यावेंच लागणार आहे. मात्र मानुषी स्त्रीच्या गर्भांत राहण्याची आमची इच्छा नसल्यामुळे तूं आम्हांला जन्म द्यावास अशी आमची इच्छा आहे. मात्र आम्ही जन्मतांच तूं आम्हांला पाण्यांत

बुडवून टाक कारण तेथे राहण्याची आमची इच्छा नाही. गंगेने त्याना त्याच्या इच्छेनुसार करण्याचे वचन दिले मात्र तिने त्याना असे सागितले की, माझ्यासारखी देवी पत्नी या नात्याने मिळून राजा शातनु निपुत्रिक राहावा ही गोष्ट मला सर्वथा इष्ट नाही. तरी तुम्हा सर्वांच्या अशापासून उत्पन्न झालेला एक दीर्घायु पुत्र मी त्या राजाला द्यावा, असे तुम्ही मान्य केले पाहिजे. त्या सर्वांनी ती गोष्ट मान्य केली पुढे शातनूची पत्नी म्हणून गगा राहू लागल्यावर तिने वसूना दिलेले वचन पाळण्यासाठी राजाला अशी अट घातली की, तू माझ्या कोणत्याही कामात अडथळा करू नयेस पुढे सर्व प्रकारे गगा राजाचे प्रिय करी, पण पुत्र झाला की ती त्याला पाण्यात बुडवून नष्ट करी राजाला या गोष्टीचे अत्यत वाईट वाटे. पण दिलेले वचन पाळण्यासाठी तो तिला काहीही बोलत नसे आठवा पुत्र होताच राजाने तिला तो तरी बुडवू नकोस म्हणून प्रार्थना केली गंगेने त्याला सागितले की, हा पुत्र तुला चिरकाल लाभेल मात्र तू आपले वचन मोडले असल्यामुळे मी जाते' शातनु अतिशय शोकाकुल होताच, गगेने त्याला आपला सर्व वृत्तान्त सागितला व वसूचे वरदान सागून त्याचा शोक दूर केला तात्पर्य, भीष्म हे गगा व शातनु याचे महान् दैवी अंश असलेले पुत्र आहेत त्याच्या पित्याचे वर्णन महाभारतात पुढीलप्रमाणे आहे --

स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृत ।
धर्मात्मा सर्वलोकेपु सत्यवागिति विश्रुत ॥ १
दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
नित्यान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे ॥ २
एव स गुणसपन्नो धर्मार्थकुशलो नृप ।
आसीद्भरतवशस्य गोप्ता सर्वजनस्य च ॥ ३
तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नरा: ।
धर्म एव पर कामादर्थाच्चेति व्यवस्थिता. ॥ ५
न चास्य सदृश कश्चिद्धर्मत पार्थिवोऽभवत् ॥ ६
वर्तमान हि धर्मेपु सर्वधर्मभृता वरम् ।
त महिपा महीपाल राजराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ७

वीतशोकभयाबाधा सुखस्वप्ननिबोधनाः ।
पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ८
स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः ।
दानधर्मतपोयोगाच्छ्रिया परमया युतः ॥ १३
अरागद्वेषसंयुक्तः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
तेजसा सूर्यकल्पोऽभूद्वायुवेगसमो जवे ।
अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १४
वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
शान्तनौ पृथिवीपाले नावर्तत तथा नृप ॥ १५
ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान् ।
समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १६

— महाभारत, आदिपर्व अ. १००

'शांतनू राजा अत्यंत बुद्धिमान् असून देव व राजर्षि यांचा त्याच्याविषयी अत्यंत आदर असे. धर्मात्मा व सत्यसंध अशी त्याची कीर्ति असे. जितेंद्रियता, दान, क्षमा, बुद्धि, अभिजातता, धैर्य, तेज व सामर्थ्य हे त्याचे नैसर्गिक गुण होते. त्याच्या वेळी त्याच्या एवढा श्रेष्ठ धर्मनिष्ठ राजा कोणीही नसल्यामुळे भारतवर्षातील सर्व राज्यसत्तांनी त्याचें चारित्र्य व सद्‌गुण पाहून स्वतः होऊनच त्याला सम्राटपदावर अभिषेक करून नियुक्त केलें होतें. त्याच्या अंतःकरणांत रागद्वेषादि विकारांना मुळीच थारा नसे. चंद्राप्रमाणे त्याचें दर्शन सर्वांना आल्हादकारक असून तो तेजानें सूर्यासारखा, वेगांत वायूसारखा, क्रोधांत यमाप्रमाणे भयानक, व क्षमेने पृथ्वीसारखा होता. माणसें तर लांबच राहिलीं, पण शांतनूच्या राज्यांत मृगपक्ष्यांचा देखील व्यर्थ वध कधीही झाला नाही. आपण होऊन लोकांनी ज्याला सम्राट केलें व तेंही बळाच्या धाकाने नव्हे तर चारित्र्य व कर्तव्यनिष्ठा या दोन सद्‌गुणांवर लुब्ध होऊन केलें, त्या महनीय व्यक्तीच्या योग्यतेविषयी काय वर्णन करावें? म्हणून भीष्मांना आपल्या पित्याचा अत्यंत अभिमान असे. तो महाभारतात त्यांनी ठिकठिकाणी व्यक्त केला असून स्वतःला शांतनव म्हणविण्यांत त्यांना किती गौरव वाटत असे याची त्यावरून कल्पना येते.

गगा या महनीय व्यक्तीचा पुत्र म्हणवून घेण्याचे भाग्य लाभलेले भीष्म पित्याप्रमाणेच सत्यसध व धर्मनिष्ठ राहिले असल्यास ते 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' अशाच स्वरूपाचे आहेत आणि त्याच्या मातेविषयी काय लिहावे ? गगा हा शब्द भारतीय वाङमयात पावित्र्याचा वाचक झालेला आहे अपार क्षमा, व असीम शुद्धता यानी देवी गगा भारतीय वाङमयाचा सदाचा अलकार झालेली असून हे नाव म्हणजे निष्कलकतेचा पर्याय शब्द आहे आपल्या या दिव्य मातेकडून भीष्माना प्रखर पावित्र्य व अलौकिक शील याची देणगी मिळालेली होती गगा अतर्धान पावताना शातनूला आश्वासन देऊन आपल्या पुत्राला विद्या व धनुर्वेद यात निष्णात करावे म्हणून ती स्वत बरोबर देवलोकी घेऊन गेली होती पुढे एके दिवशी राजा शातनु नदीतीरावरून फिरत असता त्याला गगेच्या पाण्याचा सर्व प्रवाह अवरुद्ध झाल्याचे दिसून आले तो प्रवाह कशामुळे अवरुद्ध झाला म्हणून तो शोधू लागल्यावर त्याला असे आढळून आले की, एक दिव्य रूपसपन्न कुमार आपल्या महास्त्राच्या सामर्थ्याने प्रवाहाचा अवरोध करीत आहे त्याचा तो प्रभाव पाहून शातनु विस्मित झाला तोच देवी गगा तेथे प्रकट झाली व हा तुझाच कुमार असून त्याचे विद्याध्ययन पूर्ण झाले असल्यामुळे मी तो तुझ्या स्वाधीन करते असे म्हणून गगेने त्या कुमाराला राजाच्या स्वाधीन केले चिर विरहानतर मुलगा लाभल्याचा राजाला केवढा अपूर्व आनद झाला असेल ?

भीष्माची दिव्य गुरुपरंपरा

राजर्षि भीष्म आपल्या अलौकिक आईच्या खास निरीक्षणाखाली ज्याच्याजवळ विद्याचा अभ्यास करीत होते त्याची परपरा महाभारतात उल्लेखिलेली आहे या कुमाराचे शिक्षण कोणाजवळ नि कसे पूर्ण केल हे शातनूला सागत असता गगा म्हणते —

य पुत्रमष्टम राजस्त्व पुरा मय्यविन्दथा ।
स चाय पुरुषव्याघ्र सर्वास्त्रविदनुत्तम ।। ३३

गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहं विभो ॥ ३४
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेष वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३५
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेदयच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३६
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३७
तव पुत्रे महाबाहो साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ।
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ ३८
यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ॥ ३९
मया दत्तं निजं पुत्रं वीर वीर गृहं नय ।

—महाभारत, आदिपर्व अ. १००

'हे राजन्! जो माझा आठवा पुत्र पूर्वी तूं पाहिला होतास, तोच हा आहे. हा सर्व अस्त्रांचा ज्ञाता आहे. वसिष्ठापासून याने साङ्ग-वेदांचें अध्ययन केलेलें असून हा देवराजाप्रमाणे पराक्रमी आहे. योद्धा या नात्याने देव व दैत्य यांच्यांत हा सारखीच मान्यता पावलेला आहे. देवगुरु बृहस्पति व दैत्यगुरु शुक्राचार्य यांना जें ज्ञान आहे तें सर्व याच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित झाले आहे. कोणीही ज्यांचें धर्षण करूं शकत नाही असे परमप्रतापी जामदग्न्य परशुराम यांना जें महास्त्रांचें ज्ञान आहे तें याच्या ठिकाणीं सर्व प्रकारें सुप्रतिष्ठित झालें आहे. मी हा मुलगा तुला देतें. याला तूं घेऊन जा.' तात्पर्य भीष्म हे वसिष्ठ, बृहस्पति, शुक्राचार्य व परशुराम अशा अलौकिक गुरुंचे शिष्य होते.

राजा या नात्याने भीष्मांची योग्यता

त्या पुत्राला घरी घेऊन जाऊन शांतनूने यौवराज्याचा अभिषेक केला. पुढे राज्य सोडलेल्या भीष्मांची राजा या नात्याने किती अलौकिक योग्यता होती व त्यांनी जर सिंहासनावरील आपला

अशा या महनीय व्यक्तीचा पुत्र म्हणवून घेण्याचे भाग्य लाभलेले भीष्म पित्याप्रमाणेच सत्यसंध व धर्मनिष्ठ राहिले असल्यास ते 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' अशाच स्वरूपाचे आहेत आणि त्यांच्या मातेविषयी काय लिहावे ? गंगा हा शब्द भारतीय वाङमयात पावित्र्याचा वाचक झालेला आहे अपार क्षमा, व असीम शुद्धता यांनी देवी गंगा भारतीय वाङमयाचा सदाचा अलंकार झालेली असून हे नाव म्हणजे निष्कलंकतेचा पर्याय शब्द आहे आपल्या या दिव्य मातेकडून भीष्मांना प्रखर पावित्र्य व अलौकिक शील यांची देणगी मिळालेली होती गंगा अंतर्धान पावताना शांतनूला आश्वासन देऊन आपल्या पुत्राला विद्या व धनुर्वेद यात निष्णात करावे म्हणून ती स्वत बरोबर देवलोकी घेऊन गेली होती पुढे एके दिवशी राजा शांतनु नदीतीरावरून फिरत असता त्याला गंगेच्या पाण्याचा सर्व प्रवाह अवरुद्ध झाल्याचे दिसून आले तो प्रवाह कशामुळे अवरुद्ध झाला म्हणून तो शोधू लागल्यावर त्याला असे आढळून आले की, एक दिव्य रूपसंपन्न कुमार आपल्या महास्त्राच्या सामर्थ्याने प्रवाहाचा अवरोध करीत आहे त्याचा तो प्रभाव पाहून शांतनु विस्मित झाला तोच देवी गंगा तेथे प्रकट झाली व हा तुझाच कुमार असून त्याचे विद्याध्ययन पूर्ण झाले असल्यामुळे मी तो तुझ्या स्वाधीन करते असे म्हणून गंगेने त्या कुमाराला राजाच्या स्वाधीन केले चिर विरहानंतर मुलगा लाभल्याचा राजाला केवढा अपूर्व आनंद झाला असेल ?

भीष्मांची दिव्य गुरुपरंपरा

राजर्षि भीष्म आपल्या अलौकिक आईच्या खास निरीक्षणाखाली ज्याच्याजवळ विद्येचा अभ्यास करीत होते त्यांची परंपरा महाभारतात उल्लेखिलेली आहे या कुमाराचे शिक्षण कोणाजवळ नि कसे पूर्ण केले हे शांतनूला सांगत असता गंगा म्हणते —

य पुनमष्टम राजस्त्व पुरा मय्यविन्दथा ।
स चाय पुरुषव्याघ्र सर्वास्त्रविदनुत्तम ॥ ३३

गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहं विभो ।। ३४
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ।। ३५
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेदयच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ।। ३६
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।। ३७
तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ।
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।। ३८
यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ।। ३९
मया दत्तं निजं पुत्रं वीर वीर गृहं नय ।

—महाभारत, आदिपर्व अ. १००

'हे राजन्! जो माझा आठवा पुत्र पूर्वी तूं पाहिला होतास, तोच हा आहे. हा सर्व अस्त्रांचा ज्ञाता आहे. वसिष्ठापासून याने साङ्ग-वेदांचें अध्ययन केलेलें असून हा देवराजाप्रमाणे पराक्रमी आहे. योद्धा या नात्याने देव व दैत्य यांच्यांत हा सारखीच मान्यता पावलेला आहे. देवगुरु बृहस्पति व दैत्यगुरु शुक्राचार्य यांना जें ज्ञान आहे तें सर्व याच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित झालें आहे. कोणीही ज्यांचें घर्षण करूं शकत नाही असे परमप्रतापी जामदग्न्य परशुराम यांना जें महास्त्रांचें ज्ञान आहे तें याच्या ठिकाणी सर्व प्रकारें सुप्रतिष्ठित झालें आहे. मी हा मुलगा तुला देतें. याला तूं घेऊन जा.' तात्पर्य भीष्म हे वसिष्ठ, बृहस्पति, शुक्राचार्य व परशुराम अशा अलौकिक गुरूंचे शिष्य होते.

राजा या नात्याने भीष्मांची योग्यता

त्या पुत्राला घरीं घेऊन जाऊन शांतनूने यौवराज्याचा अभिषेक केला. पुढे राज्य सोडलेल्या भीष्मांची राजा या नात्याने किती अलौकिक योग्यता होती व त्यांनी जर सिंहासनावरील आपला

गगा या महनीय व्यक्तीचा पुत्र म्हणवून घेण्याचे भाग्य लाभलेले भीष्म पित्याप्रमाणेच सत्यसध व धर्मनिष्ठ राहिले असल्याम ते 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' अशान स्वरूपाचे आहेत आणि त्याच्या मातेविषयी काय लिहावे ? गगा हा शब्द भारतीय वाङमयात पावित्र्याचा वाचक झालेला आहे अपार क्षमा, व असीम शुद्धता यानी देवी गगा भारतीय वाङमयाचा सदाचा अलकार झालेली असून हे नाव म्हणजे निष्कलकतेचा पर्याय शब्द आहे आपल्या या दिव्य मातेकडून भीष्माना प्रखर पावित्र्य व अलौकिक शील याची देणगी मिळालेली होती. गगा अतर्धान पावताना शातनूला आश्वासन देऊन आपल्या पुत्राला विद्या व धनुर्वेद यात निष्णात कराये म्हणून ती स्वत बरोबर देवलोकी घेऊन गेली होती पुढे एके दिवशी राजा शातनु नदीतीरावरून फिरत असता त्याला गगेच्या पाण्याचा सर्व प्रवाह अवरुद्ध झाल्याचे दिसून आले तो प्रवाह कशामुळे अवरुद्ध झाला म्हणून तो शोधू लागल्यावर त्याला असे आढळून आले की, एक दिव्य रूपसपन्न कुमार आपल्या महास्त्राच्या सामर्थ्याने प्रवाहाचा अवरोध करीत आहे त्याचा तो प्रभाव पाहून शातनु विस्मित झाला तोच देवी गगा तेथे प्रकट झाली व हा तुझाच कुमार असून त्याचे विद्याध्ययन पूर्ण झाले असल्यामुळे मी तो तुझ्या स्वाधीन करते असे म्हणून गगेने त्या कुमाराला राजाच्या स्वाधीन केले चिर विरहानतर मुलगा लाभल्याचा राजाला केवढा अपूर्व आनद झाला असेल ?

भीष्मांची दिव्य गुरुपरंपरा

राजर्षि भीष्म आपल्या अलौकिक आईच्या खास निरीक्षणाखाली ज्याच्याजवळ विद्याचा अभ्यास करीत होते त्याची परपरा महाभारतात उल्लेखिलेली आहे या कुमाराचे शिक्षण कोणाजवळ नि कसे पूर्ण केले हे शातनूला सागत असता गगा म्हणते —

य पुत्रमष्टम राजस्त्व पुरा मय्यविन्दथा ।
स चाय पुरुषव्याघ्र सर्वास्त्रविदुत्तम ॥ ३३

गृहाणेमं महाराज मया संवर्धितं सुतम् ।
आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वैनं गृहं विभो ॥ ३४
वेदानधिजगे साङ्गान्वसिष्ठादेव वीर्यवान् ।
कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३५
सुराणां संमतो नित्यमसुराणां च भारत ।
उशना वेदयच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्वशः ॥ ३६
तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः ।
यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ३७
तव पुत्रे महाबाहो साङ्गोपाङ्गं महात्मनि ।
ऋषिः परैरनाधृष्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ ३८
यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
महेष्वासमिमं राजन्राजधर्मार्थकोविदम् ॥ ३९
मया दत्तं निजं पुत्रं वीर वीर गृहं नय ।

—महाभारत, आदिपर्व अ. १००

'हे राजन्! जो माझा आठवा पुत्र पूर्वी तूं पाहिला होतास, तोच हा आहे. हा सर्व अस्त्रांचा ज्ञाता आहे. वसिष्ठापासून याने साङ्ग-वेदांचें अध्ययन केलेलें असून हा देवराजाप्रमाणे पराक्रमी आहे. योद्धा या नात्याने देव व दैत्य यांच्यांत हा सारखीच मान्यता पावलेला आहे. देवगुरु बृहस्पति व दैत्यगुरु शुक्राचार्य यांना जें ज्ञान आहे तें सर्व याच्या ठिकाणी प्रतिष्ठित झालें आहे. कोणीही ज्यांचें धर्षण करूं शकत नाही असे परमप्रतापी जामदग्न्य परशुराम यांना जें महास्त्रांचें ज्ञान आहे तें याच्या ठिकाणीं सर्व प्रकारें सुप्रतिष्ठित झालें आहे. मी हा मुलगा तुला देतें. याला तूं घेऊन जा.' तात्पर्य भीष्म हे वसिष्ठ, बृहस्पति, शुक्राचार्य व परशुराम अशा अलौकिक गुरूंचे शिष्य होते.

राजा या नात्याने भीष्मांची योग्यता

त्या पुत्राला घरीं घेऊन जाऊन शांतनूने यौवराज्याचा अभिषेक केला. पुढे राज्य सोडलेल्या भीष्मांची राजा या नात्याने किती अलौकिक योग्यता होती व त्यांनी जर सिंहासनावरील आपला

अधिकार सांडला नसता तर ते केवढे थोर राजे झाले असते याचे वर्णन महाभारतात एका ठिकाणी आले आहे विचित्रवीर्याच्या मृत्यूनंतर धृतराष्ट्र, पाण्डु व विदुर हे लहान असता भीष्मावर त्याच्या संगोपनाची व अधिकारसूत्रे हाती वागवून प्रत्यक्ष राज्य चालविण्याची कित्येक वर्षे जबाबदारी येऊन पडली होती. ती त्यानी किती उत्कृष्टपणे सभाळली याचे महाभारतात पुढीलप्रमाणे वर्णन आले आहे —

उर्ध्वसस्याऽभवद्भूमि सस्यानि रसवन्ति च ।
यथर्तुवर्षी पर्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमा ॥ २
वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिण ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
वणिग्भिश्चान्वकीर्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभि ।
शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४
नाभवन्दस्यव केचिन्नाधर्मरुचयो जना ।
प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणा कृत युगमवर्तत ॥ ५
धर्मक्रिया यज्ञशीला सत्यव्रतपरायणा ।
अन्योन्यप्रीतिसयुक्ता व्यवर्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६
मानक्रोधविहीनाश्च नरा लोभविवर्जिता ।
अन्योऽन्यमभ्यनन्दन्त धर्मोत्तरमवर्तत ॥ ७
तन्महोदधिवत्पूर्णं नगर वै व्यराचत ।
द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमै ॥ ८
प्रासादशतसबाध महेन्द्रपुरसनिभम् ।
नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु ।
काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जना ॥ ९
उत्तरै कुरुभि सार्ध दक्षिणा कुरवस्तथा ।
वि पर्धमाना व्यचरस्तथा देवर्षिचारणै. ॥ १०
नाभवत्कृपण कश्चिन्नाभवन्विधवा. स्त्रिय. ।
तस्मिञ्जनपदे रम्ये कुरुभिर्बहुलीकृते ॥ ११
कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा ।
बभूवु सर्वर्धियुतास्तस्मिन् राष्ट्रे सदोत्सवा ॥ १२

भीष्मेण धर्मतो राजन्सर्वतः परिरक्षिते ।
बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ॥ १३
स देशः परराष्ट्राणि विमृज्याभिप्रवर्धितः ।
भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्तत ॥ १४

— महाभारत, आदिपर्व अ. १०९

'जमीन जणूं की काय आपलीं पिकें वर आणून देत होती. धान्य सुस्वादु असे. पाऊस ज्या दिवसांत यावयाचा त्याच दिवसांत येई. झाडें फळांनी व पुष्पांनी नेहमी बहरलेली दिसत. मृग व पक्षी आनंदित दिसत. वाहतुकीची जनावरें उत्साहित दिसत. फुलें सुगंधी व फळें रसयुक्त राहत. व्यापारी नि शिल्पकार यांनी नगरे गजबजलेलीं दिसत. शूर, व विद्वान् असे सज्जन अत्यंत सुखांत दिसत. प्रजेंतील कोणालाही कर्तव्यपराङ्मुखता आवडत नसे. दुसऱ्याच्या वस्तूंचा अपहार करणारे कोणीही लोक नव्हते. सर्व राष्ट्रामध्ये जणूं काय कृतयुग उत्पन्न झालें आहे असें वाटावें इतकी प्रजांची मानसिक व आर्थिक सुवृत्तची परिस्थिति झालेली होती. कर्तव्य ओळखून तदनुसार आचरण करणारे, यज्ञशील, सत्यव्रतपरायण, व एकमेकांवर प्रेम करणारे असेच प्रजेंतील सर्व लोक दिसून येत. ह्यामुळे आपोआपच सर्व बाजूंनीं त्यांची भरभराट होत चालली होती. मान, क्रोध, लोभ, यांना अंतःकरणांत मुळीच थारा न देणारे व एकमेकांच्या उत्कर्षाचीच चिंता वाहणारे असे लोक असल्यामुळे जणूं प्रत्यक्ष धर्मयुगच उत्पन्न झालेलें होतें. नगर नाना प्रकारच्या गोपुरांनी व प्रासादांनी सुशोभित असून स्वर्गाप्रमाणे तें वैभवपूर्ण व अलङ्कृत केलेलें भासत असे. सुरक्षिततेची भावना व तिच्यापोटी येणारा निर्धास्तपणा इतका होता की नदी, अरण्यें, पाणपोया पर्वतशिखरें इत्यादि सर्व ठिकाणीं लोक निर्भयपणें, आनंदाने विहार करीत असत. सर्व जणू की काय आपल्या वर्तनाने उत्तर कुरूंच्या देवभूमीशींच स्पर्धा करणारे आहेत असें वाटत असे. त्यांच्या राष्ट्रांत कोणीही वृत्तीने क्षुद्र वा परिस्थितीने गांजलेला असा दृष्टोत्पत्तीस येत नव्हता. त्याचप्रमाणे विधवा स्त्रीही त्या राज्यांत कोठे दृष्टीस पडत नव्हती. सर्व प्रकारच्या समृद्धीने राष्ट्र सदैव

भरलेले असल्यामुळे तेथे नित्य उत्सव व नित्य मंगल चालत असे. भीष्माने त्या राष्ट्राच्या सूत्रधाराची भूमिका पत्करून ज्या वेळी सरक्षण चालविले होते त्या वेळी सर्व बाजूनी या प्रकारे समृद्धि होऊन शासनसस्थेच्या द्वारे व प्रजाच्या वर्तनातून नेहमीच असे वाटावे की प्रत्यक्ष धर्मचिच येथे राज्य सुरु आहे '

भारतीय सस्कृतीच्या दृष्टीने सर्वात आदर्श असे जे रामराज्य त्याचे महर्षि वाल्मीकीय रामायणात जे वर्णन आढळते त्यात आणि, भीष्माच्या राज्याच्या वर्णनात काय भेद आहे? परिस्थिति नेतृत्व उत्पन्न करते की नेतृत्व परिस्थिति उत्पन्न करते या प्रश्नचिन्हासबधी समाजशास्त्रज्ञामध्ये निरनिराळे वादविवाद आजही प्रचलित असून त्यानी वाङमयाची पुष्कळच जागा नेहमीच अडते भारतीयाचा या सबधात असा सिद्धान्त आहे की, परिस्थिति नेतृत्व उत्पन्न करीत नसून नेतृत्वच परिस्थिति उत्पन्न करीत असते नव्या इतिहास-प्रक्रियेचे पुरस्कर्ते जे मार्क्सवादी ते जरी परिस्थितीच नेतृत्व उत्पन्न करते असे कितीही हट्टाग्रहाने सागत असले तरी त्याच्या स्वत -च्याच इतिहासाची साक्ष त्या गोष्टीच्या विरुद्ध आहे ' कालो वा कारण राज्ञो राजा वा कालकारणम् । इति ते सशयो माऽभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥' हीच गोष्ट खरी आहे कृतयुग ही सामाजिक विकसनाची अवस्था उत्पन्न करण्यासाठी राजाने झटावे व जो हे ध्येय प्राप्त करून घेईल त्याने राज्यसस्थेचा सूत्रधार या नात्याने आपले कर्तव्य परिपूर्णपणे पार पाडले असे शान्तिपर्वातील राज-धर्माच्या प्रकरणात भीष्माचार्यानी जे प्रतिपादन केले आहे ते या-प्रकारे प्रत्यक्ष त्यानी स्वत आचरून दाखविले होते असे दिसते. भीष्म जर सिंहासनाधीश्वर राजे झाले असते तर ते किती थोर राजे झाले असते हे यावरून स्पष्ट होते भीष्माची ज्ञानी पुरुष या दृष्टीने केवढी योग्यता होती, तपस्या नि धार्मिकता याचा ते मूर्त आविष्कारच कसा होते, हे भगवान् श्रीकृष्णाचे त्याच्याविषयीचे शातिपर्वातील जे उद्‌गार मी उद्धृत केले आहेत त्यावरूनच प्रत्ययास येते. म्हणून त्यासबधी वेगळ्या स्पष्टीकरणाची आवश्यकता नाही. या सर्व गोष्टी असल्या म्हणजे मनुष्य उत्तम राजा होईल

असें मात्र नाही. या सर्व गोष्टी असून शिवाय सिंहासारखा पराक्रम व अपार सामर्थ्य असेल तरच ती राजसत्ता खरी टिकाऊ होते. भीष्मांच्या ठिकाणीं असा अपार पराक्रम असून ते महान् सामर्थ्य-संपन्न होते. कठोर कर्तव्यनिष्ठा, कोणतीही शक्ति आड आली तरी तिला भीक न घालण्याची निर्भय नि मृत्युंजय प्रवृत्ति, प्रभावपूर्ण कुलाभिमान व जाज्वल्य धर्मनिष्ठा हे त्यांचे विशेष होत. तळपत्या क्षात्रतेजामुळे भीष्म कोणासमोरही कधीच वाकले नाहीत. त्यांच्या या सर्व वैशिष्टयाचें व्यक्तीकरण जामदग्न्य परशुरामाशीं त्यांचें जें भीषण युद्ध झालें त्यांतून दृष्टोत्पत्तीस येतें. याच त्यांच्या प्रखर पराक्रमाने जगाचे दिक्कोन गर्जून उठले व पराक्रमी लोकांत त्यांचें नांव अग्रगण्य म्हणून विख्यात झालें.

एक विचित्र प्रसंग

भीष्मांचे वडील राजे शांतनु यांना त्यांच्या द्वितीय विवाहापासून चित्रांगद नि विचित्रवीर्य अशीं दोन मुलें झाली. त्यांपैकीं चित्रांगद हा त्याच नांवाच्या एका गंधर्वाकडून मारला गेला व अल्पवयी विचित्रवीर्याला भीष्मानी गादीवर बसविलें. विचित्रवीर्याच्या विवाहासाठी भीष्म मुली शोधूं लागले असतां त्यांना असें कळलें कीं, काशी नगरीच्या राजाला तीन मुली असून त्या तिन्ही मुली अत्यंत सुंदर, सुलक्षणसंपन्न व कौरवांच्या राजघराण्यांत वधू म्हणून शोभण्यासारख्या आहेत. काशीराजाने आपल्या मुलींचें स्वयंवर मांडलें होतें. त्या स्वयंवरासाठी अधिकांत अधिक पराक्रमी जो असेल त्यानेच त्या मुलींना वरावें असा संकेत होता. भीष्म त्या ठिकाणी जाऊन पोंचले व जमलेल्या सर्व राजांसमक्ष त्यांनी त्या मुलींना आपल्या रथांत घातलें. सर्व राजमंडळ संतप्त होऊन 'मारा, मारा भीष्माला ठार करा' असा एकच आक्रोश करीत त्यांच्या अंगावर तुटून पडले. पण एकट्या भीष्मांनी त्यांच्या त्या आक्रमणाचा मारा दर्प उतरवून व रक्ताचे पूर वाहवून त्यांचा पूर्णपणे पराभव केला. त्यानंतर शाल्व नांवाचा एक राजा त्यांच्याशी निकराचे द्वंद्वयुद्ध करण्यास्तव आला. भीष्मांनी लवकरच त्याला विरथ व विशस्त्र करून

बंदिवान् केले वास्तविक त्यानी त्याला ठारच मारले असते पण मेलेल्याला अधिक मारण्यात अर्थ काय? म्हणून त्यानी त्याला जीवदान दिले त्या तिन्ही मुली घेऊन भीष्म आपल्या राजधानीत परत आले व सत्यवतीच्या स्वाधीन त्या मुली करून विचित्रवीर्याच्या विवाहाची त्यानी सिद्धता चालविली पण ऐन विवाहाच्या प्रसगी त्या तीन मुलीपैकी सर्वांत वडील मुलगी जी अम्बा ती भीष्माना असे म्हणू लागली की —

सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते।
उवाच वाक्य सव्रीडा ज्येष्ठा काशिपते सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद
श्रुत्वा च वचन धर्म्यं मह्य कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपति पूर्व मनसाऽभिवृता वर ।
तेन चास्मि वृता पूर्व रहस्यविदिते पितु ॥ ६
कथ मामन्यकामा त्व राजधर्ममतीत्य वै।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरव सन् विशेषत ॥ ७
एतद् बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ।
यत् क्षम ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मा प्रतीक्षते व्यक्त शाल्वराजो विशापते।
तस्मान्मा त्व कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९
कृपा कुरु महाबाहो मयि धर्मभृता वर।
त्व हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति न श्रुतम् ॥ १०
—महाभारत उद्योगपर्व अ १७४

'नतर सत्यवतीच्या अनुमतीने विवाह ठरल्यावर त्या मुलीपैकी ज्येष्ठ जी अबा ती भीष्माना असे म्हणू लागली की, हे भीष्मा, तू धर्मज्ञ असून सर्वशास्त्रविशारद आहेस मी तुला जे सागते ते करणे हे तुझे कर्तव्य आहे मी मनाने पूर्वीच शाल्व राजाला वरले असून त्यानेही मनाने पूर्वीच मला वरले आहे माझ्या पित्याला माहीत नसतानाच एकातात आम्ही परस्पराग वचने दिली अशा स्थितीत मनाने दुसऱ्यावर प्रेम करणाऱ्या मुलीला तू पुरुषवत कौरव असताना राजधर्माचे उल्लघन करून आपल्या घरी कसे ठेवू

इच्छितोस? माझ्या या म्हणण्याचा योग्य विचार करून तुला जें हवें तें तूं करूं शकतोस. राजा शाल्व माझी निश्चित प्रतीक्षा करीत असेल. अशा स्थितींत मला तिकडे गेलेंच पाहिजे. धार्मिक लोकांत तूं अत्यंत श्रेष्ठ आहेस. सत्यसंध म्हणून सर्व जगांत तुझी कीर्ति पसरलेली आहे. तूं माझ्यावर कृपा कर.'

भीष्मानें तिचें म्हणणें ऐकून तिची शाल्वाकडे रवानगी केली. पुढें जो प्रसंग उद्भवला त्यांत भीष्म वस्तुतः पूर्णपणें कसे निर्दोषी होते हें स्पष्ट व्हावें म्हणून व कांहीं लोक भीष्मांवर या प्रकरणांत जो दोषारोप करतात तो कसा पूर्णपणें चुकीचा आहे हें ध्यानांत यावें म्हणून महाभारतांत या प्रकरणासंबंधीं पुढें काय घडलें तें सांगणारा जो परिच्छेद आहे तोच मी येथें उद्धृत करतों. भीष्म उद्योगपर्वांत स्वतःच हा वृत्तान्त दुर्योधनाला सांगतांना म्हणतात:—

ततोऽहं समनुज्ञाप्य काली गन्धवती तदा ।
मन्त्रिणश्चर्त्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् ॥ १
समनुज्ञासिषं कन्यामम्बां ज्येष्ठां नराधिप ।
अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ॥ २
वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
अतीत्य च तमध्वानमासाद्य नृपतिं तथा ॥ ३
सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
आगताऽहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते ॥ ४
तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशांपते ।
त्वयाऽन्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ५
गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भीष्मकस्य वै ।
नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ६
त्वं हि भीष्मेण निर्जित्य नीता प्रीतिमती तदा ।
परामृश्य महायुद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ॥ ७
नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ।
कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ॥ ८
नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ॥ ९

अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता।
नैव वद महीपाल नैनदेव कथञ्चन ॥ १०
नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन।
बलान्नीताऽस्मि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ११
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम्।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १२
साऽहमामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम्।
अनुज्ञाता च तेनैव ततोऽहं भृशमागता ॥ १३
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशांपते।
भ्रातृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १४
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १५
यथा शाल्वपते नान्यं वरं ध्यामि कथञ्चन।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १६
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत् सत्येनात्मानमालभे ॥ १७
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम्।
अनन्यपूर्वां राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १८
तामेवं भाषमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम्।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ १९
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृप।
नात्रद्दधच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ २०
ततः सा मन्युनाऽऽविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता।
अब्रवीत् साश्रुनयना बाष्पविप्लुतया गिरा ॥ २१
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विशाम्पते।
तत्र मे गतयः सन्तु सन्तः सत्यं यथा ध्रुवम् ॥ २२
एवं तां भाषमाणां तु कन्यां शाल्वपतिस्तदा
परितत्याज कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २३
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभाषत।
बिभेमि भीष्मात् सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २४

एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुराद्दीना रुदती कुररी यथा ।। २५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ.१७५

'नंतर मी माझी माता जी सत्यवती तिची आज्ञा घेऊन व अम्बेच्या बाबतींत आपण काय करावें या संबंधी मंत्री, ऋत्विज व पुरोहित यांचा विचार घेऊन त्यांच्या अनुमतीने त्या मुलीला शाल्वाकडे जावयास अनुज्ञा दिली. वृद्ध ब्राह्मण व दासी तिच्याबरोबर दिल्या. ती शाल्वाकडे जाऊन त्याला म्हणाली, हे महाबाहो, मी तुझ्याकडे आलें आहे. त्याबरोबर शाल्व चेहऱ्यावर आश्चर्य दाखवून तिला असें म्हणाला की, तुझ्यासारख्या एकवार दुसऱ्याकडे गेलेल्या मुलीची मला इच्छा नाही. भीष्माने आपल्या पराक्रमाने सर्व पृथ्वीवरील राजांना जिंकून तुला ज्या वेळीं नेलें त्या वेळीं तुला आनंद झाला असें मला दिसून आलें. जिंकून भीष्माने तुला एकदा नेल्यावर व तेही पत्नीच्या नात्याने नेल्यावर आमच्यासारखा धर्मज्ञ राजा पुनश्च तुझा स्वीकार कसा करील? तेव्हा तुला वाटेल तिकडे जा. आमचें तुला असें सांगणें आहे की, तूं आपला येथे व्यर्थ वेळ गमाविण्यांत कांही एक अर्थ नाही. त्याबरोबर ती कामपीडित अम्बा त्या राजाला असें म्हणूं लागली की, हे महीपाला, असें मुळींच घडलेलें नाही. तूं असें बोलू नकोस. भीष्माबरोबर मी माझ्या इच्छेने गेलेलें नाही. मी रथांत रोदनच करीत होतें. त्याने आपल्या पराक्रमाने सर्व राजांना पळवून लावून मला नेलें. माझ्यासारख्या अनुरक्त, निरपराध अशा मुलीचा परित्याग धर्मदृष्टया प्रशंसनीय नाही. युद्धांत कधीही निवृत्त न होणाऱ्या गंगापुत्र भीष्माला, सर्व गोष्टीची नीट कल्पना देऊन त्याने मला अनुज्ञा दिल्यावर मी त्याच्या अनुज्ञेनेच येथे आलें आहे. महाबाहू भीष्माला, माझी मुळीच इच्छा नाही. आपल्या भावाच्या विवाहासाठी त्याने हें सारें केलें. अम्बिका व अम्बालिका या माझ्या दोन बहिणींचा विवाह त्याने आपला धाकटा बंधु जो विचित्रवीर्य त्याच्याशीच केला आहे. हे शाल्वपते, मी माझ्या मस्तकाची शपथ घेऊन सांगतें की तुझ्या वांचून दुसऱ्या कोणत्याही पुरुषाची 'वर' म्हणून मी कधीच मनांत

देखील कल्पना केली नाही हे राजेन्द्रा, मी अन्यपूर्व स्थितीत तुझ्याकडे मुळीच आलेली नाही मी सत्य तेच सांगते मी सत्याची शपथ घेते अनन्यपूर्वा, तुझ्या प्रसादाची इच्छा करणारी अशी ही कन्या आहे तिचा तू कृपापूर्वक स्वीकार कर

याप्रमाणे ती वारवार विनंती करीत असतादेखील सर्पानें कात टाकावी त्याप्रमाणे शाल्वाने तिचा परित्याग केला अनेक प्रकारानी तिने त्याची विनवणी केली तरी त्याचा तिच्यावर मुळीच विश्वास बसला नाही त्यावरोवर तिला अत्यंत क्रोध आला डोळ्यात पाणी आणून भरल्या कंठाने ती शाल्वाला असे म्हणाली की, तू माझा परित्याग केला आहेस पाय नेतील तिकडे मी आता जाईन असुरक्षित स्थितीत देखील सत, सज्जन माझे सरक्षण करतीलच याप्रमाणे करुण भाषण करणाऱ्या त्या कन्येचा शाल्वाने परित्यागच केला तो तिला पुनपुन्हा म्हणू लागला की, हे सुदरी, तुला येथून जितक्या लवकर जाणे शक्य असेल, तितक्या लवकर जा तू भीष्माचा परिग्रह आहेस मला भीष्माचे भय वाटते याप्रमाणे त्या मूर्ख शाल्वाने तिचा परित्याग केल्यामुळे तेथून ती हरणीप्रमाणे करुण आक्रंदन करीत निघाली '

या सर्व प्रकरणाचा सूक्ष्म विचार केला तर त्यात भीष्माचा अणुमानही दोष नाही असेच दिसून येते क्षत्रियाच्या स्वयंवरात जो आपला पराक्रम प्रकट करील त्याला स्वयंवरातील मुलगी नेण्याचा अधिकार असे त्या रूढ अशा तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे भीष्मानी या मुली नेल्या, त्यामुळे त्यात त्याना दोष देण्यासारखे काहीही नाही पुढे भीष्मानी अम्बेची जी पाठवणी केली त्यावरून त्याचवेळी जर अम्बेने भीष्माना वस्तुस्थितीची नीट कल्पना दिली असती तर भीष्मानी कधीही तिला बळाने नेले नसते हे स्पष्टपणे सिद्ध होते अम्बेने आपली बाजू त्याच वेळी त्यांच्यासमोर मांडणे अवश्य होते भीष्माच्या सर्वमान्य व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यानी रणागणात दाखविलेल्या अपूर्व पराक्रमामुळे मोठमोठे क्षत्रिय वीर घाबरून दाती तृण धरून पळून गेले त्या स्थितीत ती मुलगी घाबरणे व तिला त्याना तसे सांगण्याचे अवधान न राहणे अत्यंत स्वाभाविक

होतें. हें जरी गृहीत धरलें तरी त्याबरोबरच दुसरें हेंही लक्षांत ठेवणें अवश्यच आहे की, भीष्मांना असें कुणी सांगितल्यावांचून त्यांना तरी ती गोष्ट कळण्यास दुसरा काय मार्ग होता ? शाल्व युद्धांत त्यांच्या अंगावर चालून आला व व्यर्थ पराक्रमाने भीष्मांना जिकण्याच्या भरीस पडून फजीत पावला. त्याऐवजी त्याला भीष्मांच्या पुढे आपल्या व अम्बेच्या झालेल्या आणाभाका सांगून आपली बाजू मांडतां आली असती व तसें झालें असतें तर सगळेंच प्रकरण सामोपचाराने संपलें असतें. तसें त्याने मुळींच केलें नाही. अम्बेने आल्यावरोबरही भीष्मांना ही बाजू मुळीच सांगितली नाही. तरीही ऐन विवाहाच्या वेळी अम्बेने भीष्मांना आपलें म्हणणे सांगतांच भीष्मांनी तिला तिच्या इच्छेनुरूप शाल्वाकडे पाठवून दिलें. व तेंही एकटें न पाठवितां वृद्ध दासी, वृद्ध घरंदाज सेवक व राजधानीतील दायित्व अंगावर घेणारे ब्राह्मण यांच्यासह त्यांनी तिला शाल्वाकडे परत पाठविलें. शाल्वाने जे संशय व्यक्त करून तिला काढून लावलें तसें करण्याचें त्याला कोणतेंही कारण नव्हतें. अम्बेबरोबर भीष्मांची मंडळी आहेत हें पाहून तरी त्याला हें निश्चित समजूं शकत होतें की तिला भीष्मांनीच आपणाकडे पाठविलें आहे. ती सांगत होती तो वृत्तान्त खरा की खोटा याचा पडताळा तो या लोकांना विचारून घेऊं शकत होता. पण खोट्या अभिमानाला बळी पडून भीष्मांनी केलेल्या आपल्या पराभवाचा सूड त्याने मूर्खाप्रमाणे तिच्यावर काढला. म्हणून या संबंधांत दोषी जर कोणी असला तर तो शाल्व ठरतो, भीष्म नाही. म्हणूनच त्याला अदीर्घदर्शी असें विशेषण महाभारतांत लावलेलें आहे. येवढें स्पष्टीकरण ध्यानांत ठेवलें म्हणजे यापुढील प्रकरणांत भीष्मांची बाजू कशी न्यायावर आधारलेली होती हें स्पष्ट होतें.

पुढे ती अम्बा शोक करीत तेथून निघाली. ती अरण्यांत गेली. ती आपल्या दैवाला, शाल्वाच्या मूर्खपणाला, स्वयंवर रचणाऱ्या आपल्या पित्याला व भीष्मांनाही दोष देत रडत रडत मार्ग आक्रमण करीत होती. वनांत अनेक तपस्वी तिला भेटले. त्यांनी तिची नाना प्रकारे विचारपूस चालविली. तिने त्यांना सर्व वृत्तान्त

सांगितला त्यातील कोणी आपआपल्या लहरीनुरूप जो दोषी वाटेल त्याला दूषणे देत होते त्या सर्वांनी तिला असे मागितले की, येथे राहणे सर्वथा उचित नाही तुझा विचार जरी तपस्येत काळ कंठण्याचा असला तरी तुझ्यासारख्या सुंदर व तरुण स्त्रीला एकाकी अवस्थेत विजनवासात पाहून मृगयेच्या निमित्ताने येथे येणारे सबल राजे व राजपुत्र तुला राम दिल्यावाचून राहणार नाहीत व त्यायोगे झाले आहे याहूनही तुझ्या जीवनाचे अधिक मातेरे मात्र होईल त्यापेक्षा तू आपल्या पित्याच्या घरी जा तरुण स्त्रीला संरक्षण अवश्य हवे पित्याच्या घरी मान नि सन्मान कसला आला आहे? पण ती इतकी हटवादी होती की तिने स्वच्छ शब्दात ऋषींना पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले —

न शक्यं काशिनगरं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान्।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ १२
उषितास्मि तथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिरक्षिता ॥ १३
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यहं तपः ॥ १४

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १७६

"काशीनगरीला आपल्या पित्याच्या घरी जाणे मला शक्य नाही माझ्या नातलगांच्या घरी मी अपमानित होईन हे तापसांनो, माझ्या लहानपणी जेथे मी सन्मानाने नांदले तेथे आता अपमानित स्थितीत मी मुळीच जाणार नाही आपणाबरोबर मी येथे तपश्चर्या करू इच्छिते माझा इहलोक तर बुडालाच आहे पण परलोकही बुडावा अशी माझी इच्छा नाही याप्रमाणे ती कन्या बोलत असतानाच तेथे होत्रवाहन नावाचा एक राजर्षि आला त्याने तिला ओळखले व तिच्या दुःखाने अत्यंत दुःखी होऊन तो तापसांना सांगू लागला की, ही माझी नात आहे तो परशुरामाचा मित्र होता त्याने तिचे ते सर्व वृत्त ऐकून परशुरामाच्याकडे तिने जावे म्हणजे तिचे दुःख दूर होईल असे सांगितले.

हा संवाद चालू असतांनाच परशुरामांचा शिष्य अकृतव्रण तेथें उपस्थित झाला. त्याला सर्व वृत्तांत सांगून होत्रवाहनानें असें सांगितलें की, जरी भीष्मानें हिच्या विनंतीवरून शाल्वाकडे हिला पाठविलें असलें तरी, तोच आपल्या दुःखाचें मूळ आहे अशी हिची समजूत आहे. अकृतव्रणानें भार्गवराम उद्यां सकाळीं येथे येणार आहेत असें सांगून त्या मुलीला त्यांच्याजवळ दुःख सांगण्याविषयी सूचना दिली. पण अकृतव्रण तिला विचारूं लागला की, 'तूं स्वतः रामाच्याकडून कोणतें काम व्हावें याची इच्छा करतेस तें सांग.' अम्बेनें वास्तविक भीष्मांचा कांहीं अपराध तिलाही दाखवितां येत नसल्यानें आपली बाजू पुनश्च अकृतव्रणाजवळ मांडून त्यानेंच त्याला जें योग्य दिसेल तें करावें असें सुचविलें. पण केवळ भीष्मांच्या पराक्रमामुळे अकारण मत्सरप्रेरित होऊन अकृतव्रणानेच तिच्या मनांत भीष्मांच्या विनाशाची कल्पना भरविली. थोर लोकांचे अकारण वैरी असतात ते हे असे! तो सारा संवादच मी येथे उद्धृत करतों :—

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से वदस्व मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा स रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ॥
यदत्र ते भृशं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
नाभिजानाति मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयम् ।
विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६

सांगितला. त्यांतील कोणी आपआपल्या लहरीनुरूप जो दोषी वाटेल त्याला दूषणें देत होते. त्या सर्वांनी तिला असें सांगितले की, येथे राहणे सर्वथा उचित नाही. तुझा विचार जरी तपस्येत काळ कंठण्याचा असला तरी तुझ्यासारख्या सुंदर व तरुण स्त्रीला एकाकी अवस्थेंत विजनवासांत पाहून मृगयेच्या निमित्ताने येथे येणारे सबल राजे व राजपुत्र तुला त्रास दिल्यावाचून राहणार नाहीत व त्यायोगे झाले आहे याहूनही तुझ्या जीवनाचे अधिक मातेरे मात्र होईल. त्यापेक्षा तू आपल्या पित्याच्या घरी जा तरुण स्त्रीला संरक्षण अवश्य हवे पित्याच्या घरी मान नि सन्मान कसला आला आहे? पण ती इतकी हटवादी होती की तिने स्वच्छ शब्दात ऋषींना पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले.—

न शक्य काशिनगर पुनर्गन्तु पितुर्गृहान्।
अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवाना न सशय. ॥ १२
उषितास्मि तथा बाल्ये पितुर्वेश्मनि तापसा ।
नाहं गमिष्ये भद्र वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिरक्षिता ॥ १३
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेव महात्ययः ।
दौर्भाग्य तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तप्स्याम्यह तपः ॥ १४

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १७६

" काशीनगरीला आपल्या पित्याच्या घरी जाणे मला शक्य नाही. माझ्या नातलगाच्या घरी मी अपमानित होईन हे तापसांनो, माझ्या लहानपणी जेथे मी सन्मानाने नांदले तेथे आता अपमानित स्थितीत मी मुळीच जाणार नाही. आपणाबरोबर मी येथे तपश्चर्या करूं इच्छिते माझा इहलोक तर बुडालाच आहे. पण परलोकही बुडावा अशी माझी इच्छा नाही ' याप्रमाणे ती कन्या बोलत असतानाच तेथे होत्रवाहन नावाचा एक राजर्षि आला. त्याने तिला ओळखले व तिच्या दुःखाने अत्यंत दु खी होऊन तो तापसांना सांगू लागला की, ही माझी नात आहे तो परशुरामाचा मित्र होता. त्याने तिचें ते सर्व वृत्त ऐकून परशुरामांच्याकडे तिने जावें म्हणजे तिचें दु.ख दूर होईल असें सांगितले.

हा संवाद चालू असतांनाच परशुरामाचा शिष्य अकृतव्रण तेथें उपस्थित झाला. त्याला सर्व वृत्तांत सांगून होत्रवाहनानें असें सांगितलें की, जरी भीष्मानें हिच्या विनंतीवरून शाल्वाकडे हिला पाठविलें असलें तरी, तोच आपल्या दुःखाचें मूळ आहे अशी हिची समजूत आहे. अकृतव्रणानें भार्गवराम उद्यां सकाळीं येथें येणार आहेत असें सांगून त्या मुलीला त्यांच्याजवळ दुःख सांगण्याविषयी सूचना दिली. पण अकृतव्रण तिला विचारूं लागला की, 'तूं स्वतः रामांच्याकडून कोणतें काम व्हावें याची इच्छा करतेस तें मांग.' अम्बेनें वास्तविक भीष्मांचा कांही अपराध तिलाही दाखवितां येत नसल्यानें आपली बाजू पुनश्च अकृतव्रणाजवळ मांडून त्यानेंच त्याला जें योग्य दिसेल तें करावें असें सुचविलें. पण केवळ भीष्मांच्या पराक्रमामुळें अकारण मत्सरप्रेरित होऊन अकृतव्रणानेंच तिच्या मनांत भीष्मांच्या विनाशाची कल्पना भरविली. थोर लोकांचे अकारण वैरी असतात ते हे असे! तो सारा संवादच मी येथें उद्धृत करतों :—

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से वदस्व मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा स रामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ॥
यदत्र ते भृशं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्न विजानता ।
नाभिजानाति मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयम् ।
विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६

भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथवा पुन ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन् युक्त यत्तत् समाचर ॥ ७
निवेदित मया ह्येतद्दु खमूल यथातथम् ।
विधान तत्र भगवन् कर्तुमर्हसि युक्तत ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

उपपन्नमिद भद्रे यदेव वरवर्णिनि ।
धर्म प्रति वचो ब्रूया शृणु चेद वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्गजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वा शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदित ॥ १०
तेन त्व निर्जिता भद्रे यस्मान्नीताऽसि भाविनि ।
सशय शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्म पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात् प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितु तव ॥ १२

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १७७

अकृतव्रण म्हणाला हे वत्से, तुझे दु ख दोन प्रकारचे आहे त्यापैकी कोणत्या दु खाचा तुला प्रतिकार करावयाचा आहे ते साग शाल्वाचे नियत्रण करावयाचे असेल तर तसे साग शाल्व तुला पत्करील असे राम करतील, किंवा रणामध्ये रामानी भीष्माना जिकावे अशी तुझी इच्छा असल्यास राम तेही करतील तू व तुझे आजोबा यानी मिळून दोनपैकी काहीही ठरवावे हे ऐकताच अबा म्हणू लागली शाल्वाकडे माझ मन गुतले आहे, हे मला नेताना भीष्माना मुळीच माहीत नव्हते तेव्हा अशा स्थितीत ज्या कोणाचा प्रतिकार करणे आपणास योग्य वाटत असेल त्याचा आपण प्रतिकार करावा त्यावर अकृतव्रण तिला असे म्हणू लागला की, 'जर भीष्माने तुला नेले नसते तर शाल्वाने खात्रीने रामाच्या म्हणण्यावरून तुझा स्वीकार केला असता पण भीष्मान तुला जिंकले म्हणूनच शाल्वाच्या अत करणात तुझ्याविषयी सशय उत्पन्न झालेला आहे आपल्या पौरुषाचा भीष्माला अहकार आहे स्वत ला तो मोठा अजिक्य समजतो त्यामुळे त्याचाच प्रतिकार करणे माझ्या मते योग्य आहे'

अकृतव्रणाचा हा हट्ट तामसी आहे. भीष्माने अंबेला नेलेंच नसतें तर शाल्वाने तिचा स्वीकार करावयास परशुरामांच्या साहाय्याची कांही एक आवश्यकता नव्हती. पण केवळ भीष्म पराक्रमी आहेत एवढ्याचसाठी त्यांच्यावर शस्त्र परजणें हें आपलें कर्तव्य आहे अशा ब्राह्मण्याला न शोभणाऱ्या मत्सराच्या व द्वेषाच्या भावनेने अकृतव्रण पछाडला गेला. त्या मुलीला काय, ती त्याच्या म्हणण्याला तत्काल वश झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी राम तेथे आले. त्यांना सर्व वृत्तान्त सांगण्यांत आला. भीष्म म्हणतातः—

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवं पुनः ।
सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८
किमियं वक्ष्यतीत्येवं विममर्श भृगूद्वहः ।
इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाऽभिपरिप्लुतः ॥ २९
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।
सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।
उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१

[रा]म उवाच ।

प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि ।
करिष्यति वचो मह्यं श्रुत्वा च स नराधिपः ॥ ३२
न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।
धक्ष्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३
अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि न वर्तते ।
यावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १७

वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।
भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत् करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथञ्चिदपि भाविनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४

म. भा. २४

'त्या मुलीचें रूप, सौकुमार्य, व शोकमग्नता पाहून रामांच्या अंतःकरणांत अपार दया उत्पन्न झाली. विकारांनी विचारांचा ताबा घेतल्यावर राम तिला म्हणूं लागले, मी कुरुश्रेष्ठ भीष्माकडे निरोप पाठवितों. जर तो माझें म्हणणें ऐकणार नाही, तर अमात्यासहित मी त्याला माझ्या शस्त्रांच्या तेजानें दग्ध करीन. अथवा ह्या भानगडीत पडण्याची तुझी इच्छा नसेल तर शाल्वानें तुझा स्वीकार करावा असेंही मी करीन. भीष्म आणि शाल्व दोघेही माझ्या स्वाधीन आहेत मी त्यांना स्वाधीन करूं शकतो. पण हे काशिकन्ये, मला हातांत शस्त्र घ्यावयास लावूं नकोस. केवळ ब्राह्मणांवर संकट आलें तरच मी हातांत शस्त्र घेईन अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. तुझी इच्छा असेल तर भीष्म तुझ्या पायावर आपलें मस्तक नमवील. वास्तविक सर्वांनी त्याच्याच पायावर डोकें ठेवावें अशी वस्तुस्थिति आहे.' त्यावर अम्बा म्हणूं लागली की, गर्जना करणाऱ्या असुराप्रमाणे भीष्म हा अत्यंत उन्मत्त आहे. आपण त्यालाच ठार मारा. त्यावांचून माझें दुसऱ्या कशानेही प्रिय होणार नाही.' त्यावर अकृतव्रण रामांना असा आग्रह करूं लागला की, शरण आलेल्या या मुलीचें संरक्षण करणें व तिची इच्छा पुरविणें हें आतां आपल्या हातीं आहे. आपण रणात भीष्माला आव्हान केल्यावर त्यानें आपलें म्हणणें ऐकलें किंवा निदान 'मी हरलों, येवढें जरी त्यानें म्हटलें तरीही हिच्या मनाचें समाधान होईल.' आपणच पूर्वी असें म्हटलें आहे की, ब्राह्मण, क्षत्रिय अथवा वैश्य-शूद्र यांपैकी कोणीही जर ब्रह्मद्वेष्टा निघेल तर मी त्याला ठार मारीन. भ्यालेल्या नि शरण आलेल्या लोकांना मी टाकूं शकत नाही. तसेंच जो कोणी सर्व क्षत्रियांचा पराभव करून आपल्या तेजाने तळपून उठेल त्याला मी ठार मारीन. भीष्म असाच सर्वांचा विजेता आहे. म्हणून आपण त्याच्याशी युद्ध कराच. भोळे परशुराम अहंकारवश होऊन असें म्हणू लागले, 'युद्धाची आवड असलेला भीष्म जर माझें म्हणणें ऐकणार नाही तर मी त्याला ठार मारीन. मी सोडलेले बाण देहधारी लोक कधीही सहन करूं शकत नाहीत.' तात्पर्य परशुरामांनी स्वतः होऊन अन्याय्य भूमिका पत्करली व ते हस्तिनापूरा

वेशीवर येऊन थडकले त्यानी भीष्माना निरोप पाठविला त्याना असे वाटले की, भीष्म त्याच्या सामर्थ्यासमोर वाकतील ते भीष्माना म्हणू लागले की, तुला इच्छा नसता तू या मुलीला काय म्हणून आणलेस? त्यामुळे आता माझी आज्ञा म्हणून तुला हिचा स्वीकार केलाच पाहिजे

भीष्म का बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता तदा ।
अकामेन त्वयाऽऽनीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ २८
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वयाऽऽनीतेति भारत ।
तस्मादिमा मन्नियोगात् प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ३०

—महाभारत उद्योगपर्व अ १७८

पण भीष्मानी त्याना असे सागितले की मी माझ्या भावाला ही मुलगी कधीही देणार नाही तो सगळा सवादच महाभारतातील वाङमयाचा अमर अलकार असून त्यातून भीष्माच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सारे तेजस्वी विशेष व्यक्त होतात तो सवाद पुढीलप्रमाणे —

नाहमेना पुनर्दद्या ब्रह्मन् भ्रात्रे कथञ्चन ॥ ३२
शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामेव भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गतेय नगर प्रति ॥ ३३
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलोभान्न काम्यया ।
क्षात्र धर्ममह जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ३४
अथ मामब्रवीद्राम क्रोधपर्याकुलेक्षण ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्य मे नरपुङ्गव ॥ ३५
हनिष्यामि महामात्य त्वामद्येति पुन पुन ।
तस्मादब्रवीद्राम क्रोधपर्याकुलेक्षण ॥ ३६
तमह गीर्भिरिष्टाभि पुन पुनररिन्दम ।
अयाच भृगुशार्दूल न चैव प्रशशाम स ॥ ३७
प्रणम्य तमह मूर्ध्ना भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुव कारण कि तद्यत्त्व युद्ध मयेच्छसि ॥ ३८
इष्वस्त्र मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्ट महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ ३९

ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
जानीषे मां गुरुं भीष्म गृह्णासीमां न चैव ह ॥ ४०
सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महामते ।
न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ॥ ४१
गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ ४२
तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
नैवदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ ४३
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा तु पुरा मया ॥ ४४
को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमवस्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥ ४५
न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाव्रत ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु मा चिरम् ॥ ४६
अयं चापि विशुद्धात्मन् पुराणे श्रूयते विभो ।
मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ ४७
' गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' ॥ ४८
स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
गुरुवृत्तिं न जानीषे तस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ॥ ४९
गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ ५०
उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रबन्धुवत् ।
यो हन्यात् समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनम् ॥ ५१
ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ।
क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ॥ ५२
यो यथा वर्तते यस्मिंस्तस्मिन्नेव प्रवर्तयन् ।
नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति ॥ ५३
अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।
अर्थसंशयमापन्नः श्रेयान्निःसंशयो नरः ॥ ५४

यस्मात् सशयितेऽप्यर्थेऽयथान्याय प्रवर्तसे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ॥ ५५
पश्य मे बाहुवीर्य च विक्रम चातिमानुषम् ।
एव गतेऽपि तु मया यच्छक्य भृगुनन्दन ॥ ५६
तत्करिष्ये कुरुक्षत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वन्द्वे राम यथेष्ट मे सज्जीभव महाद्युते ॥ ५७
तत्र त्व निहतो राम मया शरशतार्दित ।
प्राप्स्यसे निर्जिताल्लोकान् शस्त्रपूतो महारणे ॥ ५८
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्र रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वा तपोधन ॥ ५९
अपि यत्र त्वया राम कृत शौच पुरा पितु ।
तत्राहमपि हत्वा त्वा शौच कर्ताऽस्मि भार्गव ॥६०
तत्र राम समागच्छ त्वरित युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्प पौराण ब्राह्मणब्रुव ॥ ६१
यच्चापि कत्थसे राम बहुश परिवत्सरे ।
निर्जिता क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ६२
न तदा जातवान भीष्म क्षत्रियो वाऽपि मद्विध ।
पश्चाज्जातानि तेजासि तृणपु ज्वलित त्वया ॥ ६३
यस्ते युद्धमय दर्प काम च व्यपनाशयेत् ।
सोऽह जातो महाबाहो भीष्म परपुरञ्जय ।
व्यपनेष्यामि ते दर्प युद्धे राम न सशय ॥ ६४

भीष्म उवाच ।

ततो मामब्रवीद्राम प्रहसन्निव भारत ।
दिष्टया भीष्म मया सार्धं योद्धमिच्छसि सङ्गरे ॥ ६५
*अय गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्र त्वया सह ।
भाषित ते करिष्यामि तत्रागच्छ परतप ॥ ६६
तत्र त्वा निहत माता मया शरशताचितम् ।
जान्हवी पश्यता भीष्म गृध्रकङ्कबलाशनम् ॥ ६७
कृपण त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
मया विनिहत देवी रोदतामद्य पार्थिव ॥ ६८

अंतर्दधे महाभागा भागीरथसुताऽनघा ।
या त्वामजीजनन्नन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ६९
एहि गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद ।
गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ७०
इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्जयम् ।
प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७१

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १७८

भीष्म म्हणाले : काय वाटेल तें झालें तरी या मुलीचा विवाह आता मी माझ्या भावाशीं करूं शकणार नाही. हिनेच मला आपलें शाल्वावर प्रेम असल्याचें सांगितलें व हिच्या इच्छेनुसारच मी हिची शाल्वाकडे रवानगी केली. आता मी पुन्हा हिचा स्वीकार कसा करणार? भय, दया, अर्थ, लोभ, लहर यांपैकी कोणत्याही गोष्टींनी मी माझा क्षात्रधर्म कधीही कलंकित करणार नाही. हें माझें ठरलेलें व्रत आहे. त्यावरोवर राम खदिरांगाराप्रमाणे नेत्र लाल करून पुनःपुन्हा असें म्हणूं लागले की, जर तूं माझी आज्ञा ऐकणार नाहीस तर अमात्यांसहित मी तुला ठार मारल्यावांचून राहणार नाही. मी पुनः पुन्हा त्यांची विनवणी केली पण, ते शांत होईचनात. शेवटी मी त्यांना म्हटलें, अगदी पायांवर डोकें ठेवून नमस्कार करून म्हटलें की माझ्याशीं ही युद्ध करण्याची वासना आपण काय म्हणून बाळगतां? माझ्या लहानपणीं आपणच मला साङ्गधनुर्वेदाचें व अस्त्रांचें शिक्षण देऊन कृतार्थ केलें आहे. भार्गवा, मी आपलाच शिष्य आहे. माझ्याशीं आपण युद्ध करण्याची कां इच्छा करावी? पण रामांनी रागाने मला धमकावून असें सांगितलें की, मला तूं एकदा गुरु म्हणतोस व शिवाय माझी अवज्ञा करतोस? जर तुला माझें कांही प्रिय करावयाचें असेल तर या काशिराज-कन्येचा तूं स्वीकार कर. हिचा स्वीकार कर व माझ्या क्रोधापासून आपल्या कुळाचें संरक्षण कर. तुझ्याचमुळे हिच्यावर ही आपत्ति आलेली आहे. मी रामांना पुनश्च हात जोडून सांगितलें, जी गोष्ट व्हावयाची नाही तिचा व्यर्थ आग्रह धरण्यांत काय अर्थ आहे? केवळ तुम्ही माझे पूर्वीचे गुरु आहांत. म्हणून मी तुमची एवढी विनवणी

करीत आहे पण या मुलीचा स्वीकार माझा काही एक अपराध नसताना केवळ तुमच्या अधार्मिक हट्टासाठी मी कालत्रयीही करणार नाही दुसऱ्याकडे जिची आणभाक झाली आहे व परक्यावर जिचे मन बसले आहे त्या मुलीला एखाद्या सर्पिणीप्रमाणे कोणता कुलवान् आपल्या घरी आश्रय देईल? कुळाची इभ्रत मी घालवावयाला सिद्ध नाही भयाच्या गोष्टी मला सांगणे व्यर्थ आहे इंद्राच्यादेखील भयाने मी माझा धर्म सोडणार नाही आपल्याला वाटले तर माझ्यावर प्रसन्न व्हा, वाटले तर खुशाल रागवा आपल्याला जे काय करावयाचे असेल ते खुशाल करा मरुत्ताने पूर्वी असे म्हटले आहे की, मदांध, कार्याकार्याचा विवेक नसणाऱ्या व उन्मार्गवर्ती अशा गुरूचा परित्यागच केला पाहिजे मी गुरु म्हणून प्रेमाने नि सन्मानाने आपला पुष्कळ आदर राखला पण गुरूची भूमिका कशी सांभाळावी याचे आपणास मुळीच ज्ञान नाही मी आपणाशी अवश्य युद्ध करीन ब्राह्मण, गुरु व तपोवृद्ध म्हणून मी आपली आतापर्यंत गय केली पण धर्मशास्त्राचा असा निश्चय आहे की क्षत्रियाप्रमाणे निवृत्त न होण्याचे व्रत पत्करून, हत्यार उगारून क्रोधाने जो ब्राह्मण हिंसा करावयास प्रवृत्त होईल त्याला ठार मारण्यात ब्रह्महत्या लागत नाही तुम्ही आपला वर्णधर्म सोडला आहे तुमचे ब्राह्मण्य भंग पावले मी क्षत्रिय आहे क्षात्रधर्मानुसारच वागत आहे जो ज्याप्रमाणे वागतो त्याच्याशी त्याच पद्धतीने वागण्यात अधर्महो नाही व अकल्याणही नाही या प्रकरणाची तुम्हाला माहिती नाही त्याचा तुम्ही नीट विचार केलेला नाही अशा स्थितीत जेथे पुष्कळ विचार करावयास हवा, अशा प्रकरणी तुम्ही मन मानेल तसे वागावयास खुशाल प्रवृत्त झाला आहात तुमचे कोण ऐकून घेईल? तुमच्या इच्छेनुसार तुमच्याशी मी भयानक युद्ध करावयास सिद्ध आहे माझे बाहुबल व अतिमानुष पराक्रम याचा प्रत्यय मी तुम्हाला देतोच जे माझ्याच्याने होईल ते मी कुरुक्षेत्राच्या रणमैदानावर आपणास प्रत्यक्ष करूनच दाखवीन. व्हा सज्ज! या द्वंद्वयुद्धास!! युद्धात माझ्या बाणप्रहारानी अंगाची चाळणी होऊन रणक्षेत्रावरील धारातीर्थात

पवित्र होऊन मृत्यूच्या सोपानमार्गावरून तुम्ही स्वर्गलोकात जा आपल्या पूर्वजाच्या वधाचा सूड घेऊन तुम्ही पूर्वी कृतकृत्य झालात माझ्या पूर्वजाच्या वधाचा सूड तुम्हास ठार मारून घेऊन मी कृतकृत्य होईन हे युद्धदुर्मदा ब्राह्मणाधमा! मी तुझा सर्व गर्व आज हरण करीन मी एकट्याने सर्व क्षत्रियाना जिकले नि ठार मारले, असे वारवार तुम्ही मला सागता मी किंवा माझ्यासारखा क्षत्रिय त्या वेळी नव्हता हे त्याचे खरे कारण आहे तुम्ही गवत जाळले तेज मागाहून उत्पन्न झाले तुमचा युद्धाचा दर्प हरण करावयासाठीच माझा जन्म झाला आहे त्यावर हसून राम मला म्हणाले तू युद्धास सज्ज झालास हे फार चागले झाले येच तू कुरुक्षेत्रात माझी गाठ घ्यावयास माझ्या बाणानी तू मेल्यावर गिधाडानी फाडलेले तुझे प्रेत तुझ्या गगामातेला अवश्य पाहू दे सिद्धचारणानी जिची सेवा करावी त्या देवीला जर पुत्रनिधनाचे दु ख व्हावयाचेच असले तर खुशाल रडू दे ती महाभागा खरोखरी दुर्दैवी आहे तुझ्यासारख्या मदाध, युद्धदुर्मदाला, तिने जन्मच का द्यावा? ये आपले युद्धसाहित्य घेऊन कुरुक्षेत्रावर उपस्थित हो मी रामाना प्रणाम करून परतलो (हा वृत्तान्त भीष्मानी दुर्योधनाला सागितलेला असल्यामुळे तेथे मी हे विशेषण सर्वत्र आले आहे)

भीष्म व परशुराम याचे अत्यत घनघोर असे तेवीस दिवस अहोरात्र युद्ध झाले शेवटी त्यात परशुराम हरले पण भीष्मानी त्याच्यासमोर नमते घेतले नाही त्याची ही मृत्युजय निर्भय वृत्ति अनेकवार प्रकट झाली आहे महाभारतातील सभापर्वात सर्व क्षत्रिय त्याच्यावर खवळून उठले असता, गणयामि 'तृणेनैतान्' तृणाहून याची अधिक किमत मी करीत नाही असे म्हणून वार्धक्यातही त्यानी त्याची वोळवण केली होती इतके थोर योद्धे, तपस्वी, महापराक्रमी, तेजस्वी, ज्ञानसपन्न, व निर्विवादपणे राज्ययत्राला सर्वस्वी योग्य असे असलेले भीष्म द्रौपदीच्या वस्त्रहरणाच्या वेळी स्वस्थ का बसले असतील? कुरुराज्यावरील आपला अधिकार सोडून देऊन आपल्या डोळ्यासमोर त्याचा अध पात

त्यांनी का पाहिला असेल? व क्षनियातक जामदग्न्यासारख्या प्रचड शक्तीला न्यायासाठी लोळविणारे भीष्म युधिष्ठिराच्या न्यायाच्या पक्षाऐवजी दुर्योधनाच्या अन्याय्य पक्षाच्या सरक्षणाची ढाल का बनले असतील? विचारी मनाला आज काही सहस्राकानतर देखील गोंधळात टाकणाऱ्या या प्रश्नाचे उत्तर महाभारतात भीष्माच्या घोर प्रतिज्ञेत सापडेल ते प्रकरण असे --

भीष्मप्रतिज्ञा

राजा शातनु भीष्माना युवराज करून निश्चित असता पहिली चार वर्षे व्यवस्थितपणे गेली चार वर्षानतर एके दिवशी तो यमुना नदीवर गेला असता त्याला एक अतिशय सुदर व जिच्या शरीराचा सुगध आसमनात पसरलेला आहे अशी दाशकन्या आढळली तिचे रूप नि माधुर्य व सुगध यानी शातनूच्या मनाला मोह पडून त्याने तिच्या पित्याजवळ तिची मागणी घातली त्या दाशराजानी शातनूला असे मागितले की, आपण सत्यसध आहात, जर ही मुलगी मी आपणास द्यावी अशी आपली खरोखरच इच्छा असेल तर आपण माझी एक अट मान्य करा शातनूने त्याला असे सागितले की, 'तुझे काय म्हणणे आहे ते तू मला साग ते जर योग्य असले तर ते मी तुला देईन व अयोग्य असले तर मुळीच देणार नाही' त्या दाशराजाने असे सागितले की, 'हिला जो मुलगा होईल तो जर आपल्यानतर कौरवाच्या राज्यसिंहासनाचा उत्तराधिकारी होऊ शकत असेल, तर ही कन्या मी आपणास द्यावयास सिद्ध आहे' अत्यत उत्कट इच्छा असूनही शातनूला ही अट भलतीच साहसाची आहे असे वाटून त्याने ती अयोग्य अट मान्य केली नाही व तो तसाच परत फिरला महाभारतात म्हटले आहे --

शातनुरुवाच ।

श्रुत्वा तव वर दाश व्यवस्येयमह तव ।
दातव्य चेत्प्रदास्यामि न त्वदेय कथचन ॥ ५५

दाश उवाच ।

अस्या जायेत य पुत्र स राजा पृथिवीपते ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्य कश्चन पार्थिव ॥ ५६

वैशपायन उवाच ।

नाकामयत त दातु वर दाशाय शान्तनु ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ।। ५७

—महाभारत, आदिपर्व अ १००

चिंतामग्न शातनु हस्तिनापुरास परत आल्यावर खिन्नमनस्क अवस्थेत त्याला पाहून देवव्रत भीष्मानी त्याना असे विचारले की, 'आपण असे चिंतामग्न का दिसता ?' त्यावर शातनूने त्याना इतकेच सागितले की, 'तुझ्यासारखा योग्य पुत्र असता मला वस्तुत चिंतामग्न होण्याचे काहीच कारण नाही पण परमेश्वराने मला तुझ्या रूपाने एकच मुलगा दिला आहे तू नित्य शस्त्र हातात घेऊन क्षत्रियोचित पुरुषार्थाच्या कामात गढून गेलेला असतोस शतावधि पुत्रापेक्षा तुझ्यासारखा सर्वश्रेष्ठ असा एकच पुत्र कोणालाही समाधान व हर्षच प्राप्त करून देईल पण क्षात्रधर्माचे अनुकरण करताना जर तुझे काही अनिष्ट झाले तर मात्र हा वश सपलाच, यात काही सशय नाही तुला एखादा भाऊ असता तर अधिक बरे झाले असते' पित्याचे ते बोलणे ऐकून महाबुद्धिवान् देवव्रत यानी मत्र्याच्या जवळ सर्व प्रकरणाचा शोध घेतला मत्र्याकडून वृत्त कळताच ते स्वत उठून त्या दाशराजाकडे गेले, त्यानी त्या कन्येची आपल्या पित्यासाठी मागणी केली दाशाने त्याना असे सागितले की, आपली मागणी मी अमान्य करावी अशा योग्यतेचा मी नाही पण प्रत्येक पित्याला आपल्या कन्येची चिंता स्वाभाविकपणेच असते आपल्या येथे मुलगी देण्यात अत्यत प्रबल अशा शक्तीचे शत्रुत्व पत्क-रण्याचा प्रसग येणे हा एकच दोष मला दिसतो आपण सर्व दृष्टींनी सुयोग्य असून कुरुराज्याचे उत्तराधिकारी आहात आपण प्रसन्न असलात तर प्रश्नच नाही पण जर आपण क्रुद्ध झालात तर ज्याच्यावर आपण क्रुद्ध व्हाल तो देव, गधर्व इत्यादिकापैकी कोणीही असला तरी आपल्या पराक्रमासमोर तो टिकू वा जगू शकणार नाही हे निश्चित आहे अशा स्थितीत माझ्या मुलीला आपल्या घरी देऊन क्वचित् तिच्यावर येणाऱ्या दुःखपरपरेचाही मी कारण होण्याचा सभव आहे' हे ऐकताच गागेय भीष्माना असे

वाटले की, साध्या राज्यावरील अधिकारासाठी पित्याला दु खात टाकण्याचे कारण काय ? त्याच्यासारख्या महामनस्क व्यक्तीला आपण राज्यावर बसणे व आपला भाऊ राज्यावर बसणे दोन्ही गोष्टी समान आहेत असेच वाटले महाभारतकार म्हणतात —

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्त प्रत्यभापत ।
शृण्वता भूमिपालाना पितुरर्थाय भारत ॥ ८५
इद मे व्रतमादत्स्व सत्य सत्यवता वर ।
नैव जातो न वा जात ईदृश वक्तुमुत्सहेत् ॥ ८६
एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वमनुभापसे ।
योऽस्या जनिष्यते पुत्र स नो राजा भविष्यति ॥ ८७
इत्युक्त पुनरेवाथ त दाश प्रत्यभापत ।
चिकीर्पुर्दुष्कर कर्म राज्यार्थे भरतर्पभ ॥ ८८
त्वमेव नाथ सप्राप्त शान्तनोरमितद्युते ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन्प्रभुर्दानाय चेश्वर ॥ ८९
इद तु वचन सोम्य कार्य चैव निबोध मे ।
कौमारिकाणा शीलेन वक्ष्याम्यहमरिंदम ॥ ९०
यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूप तवैव तत् ॥ ९१
नान्यथा तन्महाबाहो सशयोऽत्र न कश्चन ।
तदापत्य भवेद्यत्तु तत्र न सशयो महान् ॥ ९२

वैशपायन उवाच ।

तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्मपरायण ।
प्रत्यजानात्तदा राजन्पितु प्रियचिकीर्पया ॥ ९३

गाङ्गेय उवाच ।

दाशराज निबोधेद वचन मे नृपोत्तम ।
शृण्वता भूमिपालाना यद्ब्रवीमि पितु कृते ॥ ९४
राज्य तावत्पूर्वमेव मया त्यक्त नराधिपा ।
अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ॥ ९५
अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्य भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ९६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुह. ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ९७
ततोऽन्तरिक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा ।
अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९८
ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यशस्विनीम् ।
अधिरोह रथं मातर्गच्छाव. स्वगृहानिति ॥ ९९
एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भाविनीम् ।
आगम्य हस्तिनपुरं शान्तनोः संन्यवेदयत् ॥ १००
तस्य तद्दुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
समेताश्च पृथक्चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ १०१
तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं भीष्मेण शान्तनुः ।
स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने ॥ १०२
न ते मृत्यु. प्रभविता यावज्जीवितुमिच्छसि ।
त्वत्तो ह्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभवितानघ ॥ १०३

—महाभारत, आदिपर्व अ. १००

याप्रमाणे तो दाशराज बोलत असता बरोबरच्या सामतांसमोर भीष्मांनी अशी प्रतिज्ञा केली की, हे दाशराज, मी कधीही खोटें बोलत नाही. मी तुझ्यासमोर अशी प्रतिज्ञा करतों की, 'या तुझ्या मुलीला जो पुत्र होईल, तोच आमचा राजा होईल. सहसा कोणीही जे बोलू शकणार नाही तें मी बोलत आहे. मी माझा राज्यावरील अधिकार सोडला '

याप्रमाणे भीष्मांची वाणी ऐकतांच कन्येच्या राज्यलोभासाठी वाटेल ते करावयास सिद्ध असलेल्या त्या लोभी दाशाने असे सागितले की, महाराज शातनु व ही कन्या आपल्या स्वाधीन आहेत. आपण ही कन्या त्याना देऊ शकतां पण कन्यापिता म्हणून आणखी एक गोष्ट मला बोलाविशी वाटते. आपण सत्यधर्मपरायण आहात, जी प्रतिज्ञा आपण केलीत तशी दुष्कर प्रतिज्ञा आपल्यावाचून दुसरे कोणीही करू शकणार नाही. आपल्यापासून माझ्या मुलीला व तिच्या सतानाला काही एक भय नाही हे खरे पण

आपल्या संतानापासून असे भय उत्पन्न होण्याचा संभव नाही काय? पित्याचे प्रिय करणे ही गोष्ट भीष्माच्या दृष्टीने इतकी महत्त्वाची होती की, त्यांनी त्याच्यासमोर दुसरी प्रतिज्ञा उच्चारली. ते म्हणाले 'हे दाशराज, मी पुन्हा दुसरी प्रतिज्ञा करतो. मी राज्याचा तर पूर्वीच त्याग केला आहे. पण आजपासून मी ब्रह्मचर्य पाळीन. मी अपुत्र राहिलो तरीही माझ्या सामर्थ्याने मी अक्षय लोकाची प्राप्ति करून घेईन.' त्यांचे ते वाक्य ऐकताच आश्चर्याचे रोमांच अंगावर उभे राहिलेल्या दाशाने ती मुलगी भीष्माच्या स्वाधीन केली. अंतरिक्षातून देव, ऋषि नि अप्सरा यांनी देवव्रतावर पुष्पवर्षाव केला व त्यांनी 'भीष्म' म्हणून संबोधन दिले. भीष्म त्या सत्यवतीला म्हणाले, 'माते तू रथात बैस. आपण आपल्या घरी जाऊ.' त्या कन्येसह भीष्म हस्तिनापुरात परत आले व त्यांनी ती कन्या आपल्या पित्याला समर्पण केली. त्यांचे ते दुष्कर कर्म पाहून मोठमोठे राजे व लोक त्यांची एकांतात व लोकांत अत्यंत प्रशंसा करू लागले. पित्याने त्यांना असे वरदान दिले की, 'तू स्वच्छंद-मरणी होशील.' मृत्यु तुझ्यावर सत्ता गाजवू शकणार नाही. तू मात्र मृत्यूवर सत्ता गाजविशील.'

राजर्षि भीष्मांनी ही जी प्रतिज्ञा केली ती ज्या धर्मशास्त्राच्या व जीवनमूल्याच्या महानिधीचे ते प्रतिनिधि होते त्यांच्या दृष्टीने अत्यंत श्रेष्ठ होती. भारतीय संस्कृतीत पितृगौरव ही अत्यंत श्रेष्ठ गोष्ट असून तिच्यासाठी हवा तो त्याग केलेली अनेक महापुरुषांची उदाहरणे येथे आढळून येतील. भगवान् श्रीरामचंद्रांनी पित्यासाठी राज्यलक्ष्मीचा त्याग केला व देवव्रत भीष्मांनी राज्य व गृहस्थाश्रम पित्यासाठीच त्यागिला. भीष्मांचे वडील शान्तनु यांनी ही दुष्कर प्रतिज्ञा करावयास भीष्मांना मुळीच सांगितले नव्हते. त्यांनी तशी प्रतिज्ञा करणे, त्यांना संमतही असण्याचे कारण नव्हते. जर त्यांना ही गोष्ट प्रथम कळती, तर त्यांनी असे काही होऊ दिलेही नसते. पण त्यांच्या नकळतच भीष्मांनी ही प्रतिज्ञा केली. विवाहासाठी एवढे मोठे मूल्य द्यावे लागेल हे शांतनूला मुळीच माहीत नव्हते. राज्याधिकाराची गोष्ट सत्यवतीच्या पित्याने काढताच शांतनूने

त्याला स्पष्ट शब्दात नकार दिला होता. त्याने विवाहाची इच्छाच का केली हा वाद अगदीच व्यर्थ आहे प्रेमिकाच्या वेड्या जगात या गोष्टीचे मोल केवढेही असले तरी जगतातील सर्व समाजशास्त्रात प्रत्यक्ष आजदेखील द्वितीय पत्नी करणे ही गोष्ट असमत, चुकीची अथवा सामाजिक प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारी आहे असे कोणीही समजत नाही एक पत्नी गेल्यावर वा ती मदाची सवल्यावर दुसरा विवाह करणे ही गोष्ट असमत असलेला कोणताही समाज दाखवून देता येणार नाही ती एक सोय आहे व ती धर्मशास्त्राने मान्यता पावलेली, समाजशास्त्राने मान्य केलेली, नीतिशास्त्राने मुळीच गर्ह्य न मानलेली अशा प्रकारची सोय आहे सामाजिक मुस्थितीच्या दृष्टीने ती अत्यंत अवश्यही आहे महाराज शांतनूने गंगा अंतर्धान पावल्यावर व पत्नी या नात्याने ती मिळण्याचा संभव पूर्णपणे नष्ट झाल्यावर द्वितीय विवाह करण्यात काय बिघडले? जी गोष्ट आजचे मी मी म्हणविणारे तथाकथित पुरोगामीसुद्धा करावयाचे सोडीत नाहीत ती शांतनूने केल्यावरच व ती पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या समाजरचनेतील नीतिकल्पनांना पूर्णपणे अनुसरून असलेली अशीच गोष्ट केल्यावर त्यासंबंधात त्याला दूषण देण्यासारखे काही नाही व्यक्ति एकपत्नीव्रतधारी राहिली तर त्या विशिष्ट बाबीपुरते तिचे श्रेष्ठ स्थान कोणीही मान्य करील पण दुसरी व्यक्ति तशी न राहू शकली व तिने योग्य कारणास्तव द्वितीय विवाह केला तर त्याबद्दल तिला दोष मुळीच देता येत नाही एकपत्नीव्रतधारी व्यक्तीचे जे श्रेष्ठ स्थान त्याची जोवर त्या बाबतीत शांतनु अपेक्षा करीत नाही तोवर त्याला तरी दोष देता येत नाही शिवाय तो वलीपलित नि गलितगात्र नि वृद्ध जसा नाही, त्याचप्रमाणे सत्यवतीदेखील बाला नाही अशा स्थितीत या विवाहाला दूषण देण्यासारखे काही नाही त्याने जर आपल्या विवाहासाठी भीष्माच्या अधिकारावर स्वत काही आक्रमण केले असते अथवा भीष्मांनी त्याच्यासमोर ही प्रतिज्ञा करीत असता त्याने त्यांना थांबविण्याचा प्रयत्न केला नसता वा तसे करण्यासाठी काही उत्तेजना दिली असती तर मात्र त्याला निश्चित दोष देता आला

असता पण तसे काही घडलेले नाही त्याने भीष्माच्या जवळ उघड नाही तरी व्यगार्थाने आपली विवाहाची व अधिक पुत्राची इच्छा ध्वनित केली आहे हे खरे आहे पण अमक्या एका विशिष्ट मुलीशी आपल्याला विवाह करावयाचा आहे त्याच्या अशा अशा अटी आहेत व त्या पुरविणे अवश्य आहे असे त्याने कोठेही सुचविलेले नाही मोकळेपणाने त्याने नुसती इच्छा व्यक्त करणे हा काही सामाजिक अगर व्यक्तिगत अपराध होऊ शकत नाही

भीष्मांची भूमिका

भीष्म हे एक अलौकिक महापुरुष आहेत स्वत ला त्याना स्वार्थाचा लवलेशही स्पर्श करीत नाही त्यामुळे राज्यलोभ ही जी सर्वसामान्य व्यक्तीच्या बाबतीत अत्यत नैसर्गिक अशी बाब तिच्यावर त्यानी केव्हाच विजय मिळविलेला असल्यामुळे हक्काच्या वा उपभोगाच्या परिभाषेचा उदय पुरुषोत्तम श्रीरामचद्राप्रमाणे त्याच्याही अत करणात होऊ शकत नाही त्यामुळे प्रतिज्ञा करण्याच्या वेळी आपल्या पित्याला सुखी करणे व त्यासाठी लोकाच्या दृष्टीने अलौकिक पण त्याच्या महान् अत करणाच्या दिव्य धारणेच्या दृष्टीने एका सामान्य गोष्टीचा त्याग करणे हे त्याना सहजच योग्य वाटले राज्य आपण केले काय अथवा भावाने केले काय, कौरवाच्या कुळात ते नादणे एवढी एकच गोष्ट त्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती अशा स्थितीत रामाने ज्याप्रमाण राज्य भरताला गेले काय अथवा स्वत ला राहिले काय ही भूमिका पत्करिली तीच राजर्षि भीष्मानीही पत्करिली आहे भाऊ अल्पायुषी निघणार आहेत याची त्याना काय कल्पना ? व भावाच्या नातवाच्या तारुण्याच्या अवस्थेत उत्पन्न झालेले झगडे त्याना कसे कळणार! व असे झगडे व्हावयाचेच असतील तर ते स्वत भीष्मानी लग्न करून त्याच्या नातवात झाले नसते कशावरून ? भीष्म ज्याप्रमाणे शातनूला एकटेच चिरजीव होते, त्याप्रमाणे त्याना अथवा त्याच्या मुलाला एकेकच मुलगा राहिला असता असेच कोणाला म्हणावयाचे असले तर 'तुष्यतु दुर्जन' म्हणून त्याना वदन करणे हा एकच मार्ग

आहे तात्पर्य, पित्याच्या आनंदाप्रीत्यर्थ महानुभाव भीष्मांनी राज्याचा परित्याग करण्यात व संसाराचाही परित्याग करण्यात भारतीय आर्यांची त्यागाची महनीय परंपराच चालविली आहे संपत्ति हे जीवनाचे सारसर्वस्व समजणाऱ्या व सांसारिक मोहपाशाच्या सुवर्णशृंखला मानेभोवती अधिकाधिक आवळत बसणाऱ्या सामान्य हृदयांना या महनीय त्यागातील महत्तेची कल्पना करवणार नाही हे उघडच आहे त्यांच्या प्रतिज्ञेतील एकाच पाशाने मात्र ते बांधले गेले त्या बाबतीतले आपले स्वातंत्र्य जर त्यांनी राखले असते तर पुढील भीषण प्रसंगात आपल्या वचनाच्या मर्यादेत सापडून स्वत मानसिक यातना अनुभवण्याचा घोर प्रसंग त्यांच्यावर कधीच आला नसता पण त्यांनी राज्यावरचा अधिकार सोडून पूर्ण स्वातंत्र्य न पत्करता 'स नो राजा भविष्यति' 'तो आमचा राजा होईल' असे म्हणण्यात स्वतःला सिंहासनाच्या अधिकाराच्या मर्यादेत गोवून घेतले अर्थात् क्षत्रियोचित राजनिष्ठ प्रजाजनाप्रमाणे ते कौरवांच्या राजसभेचे सामंत व मंत्री राहिले राज्ययंत्रावर त्यांनी अधिकार गाजविणे नैतिकदृष्टया कितीही योग्य असले तरी घटनात्मक दृष्टीने ते राज्ययंत्राचे वचनाने बांधलेले सेवक राहिले नियंत्रक राहिले नाहीत ही गोष्ट मुख्यत त्यांच्या चरित्रातील सर्व घटनांचे निरीक्षण करीत असता, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मूल्यमापन करीत असता व त्यांच्यावर नानाविध दोषारोप करीत असता नेहमीच ध्यानात ठेविली पाहिजे

भीष्मांचे सत्यसंधत्व व त्यांची दैवाशीं झुंज

एकदा भीष्मांनी माता म्हणून सत्यवतीला घरी आणल्यावर तिच्याशी मातेप्रमाणेच विनम्र व आज्ञांकित वर्तन ठेवून राज्ययंत्रातली अथवा कौटुंबिक अशी कोणतीही महत्त्वाची बाब तिला विचारल्यावाचून अथवा तिची प्रथम संमति घेतल्यावाचून त्यांनी जशी केली नाही, तशीच कोणतीही गोष्ट घडल्यावर तिला ती सांगितल्याशिवाय ते राहिले नाहीत नेहमी त्यांच्या बाबतीत

महाभारतात 'सत्यवत्या मते स्थित.' असे शब्द येतात. इतकेच न तर परशुरामाशी घोर संग्राम करावयास भीष्म ज्या वेळी गेले वेळी सुद्धा सत्यवतीला प्रथम निवेदन करून नतरच ते गेलेले आहे

प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ७२
ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा च प्रतिनन्दित । ७३

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १

मातृभक्त भीष्म कुरुराज्याचे सरक्षक व सेवक या नात्य याप्रमाणे आपले जीवन घालवीत असता दैवाने जणू की क त्याच्याशी झुजच घेतली होती सत्यवतीला चित्रागद व विचित्रवी अशी दोन मुले झाली चित्रागद हा अत्यत पराक्रमी असून अत युद्धप्रिय असे शातनूच्या निधनानतर भीष्मानी चित्रागदाला सत वतीच्या अनुमतीने राज्याभिषेक केला पण चित्रागद या नावाच एका बलवान् गधर्वाशी सरस्वतीनदीच्या तीरावर त्याचे मोठे भीष युद्ध होऊन त्या युद्धात त्या गधर्वाकडून चित्रागद मारला गेल भीष्माना या बधुनिधनाचे अत्यत दुःख झाले. धाकटा भाऊ विचि वीर्य त्या वेळी तारुण्याच्या सीमेवर येऊन न पोचलेला बाल होत तरी पण भीष्मानी त्यालाच राज्यावर बसविले व कारभारी म्हणू स्वत गादी चालविली

विचित्रवीर्यं च तदा बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२
विचित्रवीर्य स तदा भीष्मस्य वचने स्थित ।
अन्वशासन्महाराज पितृपैतामह पदम् ॥ १३
स धर्मशास्त्रकुशल भीष्म शान्तनव नृप ।
पूजयामास धर्मेण स चैन प्रत्यपालयत् ॥ १४

—महाभारत, आदिपर्व अ १०

विचित्रवीर्य भीष्माच्या आज्ञेत राहून पितृपितामहापासून पर परेने चालत आलेले राज्यपद चालवू लागला धर्मशास्त्रकुशल भीष्माचा मान तो दक्षतेने राखीत असे व भीष्मही त्याचे प्रतिपालन करीत भीष्मानीच मोठ्या समारभाने त्याचा विवाह केला त्यानं सर्व राजसत्ताचा पराभव करून काशिराजाच्या अम्बिका

अम्बालिका या आणलेल्या दोन मुलींशी त्याचा विवाह केला. भीष्माना राज्ययंत्र आता सुरळीत चालू लागेल व आपली चिंता दूर होईल असे वाटले पण स्वतःचा संसार मोडलेल्या भीष्मानी एकाहून एक दुःखाचे प्रसंग पाहून राज्ययंत्राचा सारा समार करीत राहणे हाच त्यांच्यासाठी ठरलेला विधिसंकेत होता त्यामुळे त्यांच्या त्या कल्पना हवेतच विरल्या महाभारतकार म्हणतात --

अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद् भ्रात्रे यवीयसे ।
भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६५
तयो पाणी गृहीत्वा तु रूपयौवनदर्पित ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत ॥ ६६
ते चापि बृहती श्यामे नीलकुञ्चितमूर्धजे ।
रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ६७
आत्मन प्रतिरूपोऽसौ लब्ध. पतिरिति स्थिते ।
विचित्रवीर्यं कल्याण्यौ पूजयामासतु शुभे ॥ ६८
स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रम ।
सर्वासामेव नारीणा चित्तप्रमथनो रह ॥ ६९
ताभ्या सह समा सप्त विहरन्पृथिवीपति
विचित्रवीर्यस्तरुणो यक्ष्मणा समगृह्यत ॥ ७०
सुहृदा यतमानानामाप्तै सह चिकित्सकै ।
जगामास्तमिवादित्य कौरव्यो यमसादनम् ॥ ७१
धर्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायण ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य सम्यगकारयत ॥ ७२
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते स्थित ।
ऋत्विग्भि सहितो भीष्म सर्वैश्च कुरुपुङ्गवै ॥ ७३

—महाभारत, आदिपर्व अ १०२

नतर भीष्मानी अम्बिका व अम्बालिका या काशिराजाच्या दोन मुलीशी विचित्रवीर्याचा विधिपूर्वक विवाह करून दिला त्या लावण्यवती धर्मपत्नीच्या सहवासात तरुण विचित्रवीर्य मर्यादातीत कामी बनला व शेवटी त्याला क्षय झाला सुहृदानी व चिकित्सकानी अनेकवार प्रयत्न करूनही त्याना काहीएक उपयोग न होऊन शेवटी

तो मृत्युमुखी पडला. धर्ममूर्ति भीष्म पुनश्च चिंतामग्न झाले. त्यांनी राजाचे उत्तरकार्य यथाविधि केलें. यानंतर मात्र कौरव राजकुलाचा पूर्णपणे निर्वंश होण्याची वेळ आली. वंशाला भीष्मा-शिवाय दुसरा तंतु नव्हता व सिंहासनाला कोणीही राज्याधिकारी नव्हता.

भीष्मांची सत्यसंधता

अशा स्थितीत जिच्यासाठी भीष्मांनी राज्याधिकार सोडला व ब्रह्मचर्य स्वीकारलें ती देवी सत्यवती भीष्मांकडे येऊन प्राप्त परिस्थितीत वंश व राज्य चालविण्यासाठी गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याची व राजा या नात्यानें सिंहासन अंगीकारण्याची त्यांना दीनपणे प्रार्थना करूं लागली. प्रजानीही भीष्मांच्या दाराशी आक्रोश करून त्यांना राज्य स्वीकारण्याविषयीं आग्रह चालविला. एका बाजूला सत्यसंधता व दुसऱ्या बाजूला परिस्थितिप्राप्त कर्तव्य यांच्या कैचीत भीष्म पुन्हा अडकले. त्यांनी काय केलें असेल ? महाभारतांत यासंबंधी पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे ---

वैशंपायन उवाच ।

ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।
पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १
समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
धर्मं च पितृवंशं च मातृवंशं च भाविनी ।
प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
शान्तनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं च प्रतिष्ठितम् ॥ ३
यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम् ।
यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४
वेत्थ धर्मांश्च धर्मज्ञ समासेनेतरेण च ।
विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५
व्यवस्थानं च ते धर्मे कुलाचारं च लक्षये ।
प्रतिपत्तिं च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६

तस्मात्सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतां वर।
कार्यं त्वां विनियोक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि ॥ ७
मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्यवान्सुप्रियश्च ते ।
बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८
इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९
तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाबाहो धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥ १०
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११
तथोच्यमानो मात्रा स सुहृद्भिश्च परंतप ।
इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२
असंशयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः ।
त्वमपत्यं प्रति च ते प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३
जानासि च यथा वृत्तं शुल्कहेतोस्त्वदन्तरे ।
स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४
परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः ।
यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥ १५
त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६
प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्णताम् ।
त्यजेच्छब्दं तथाकाशं सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७
विक्रमं वृत्रहा जह्याद्धर्मं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवसेयं कथंचन ॥ १८
एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।
माता सत्यवती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९
जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम ।
इच्छन्सृजेथास्त्रींल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २०
जानामि चैवं सत्यं तन्मदर्थं यच्च भाषितम् ।
आपद्धर्मं त्वमावेक्ष्य वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१

यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् ।
सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परंतप ॥ २२
लालप्यमाना तामेव कृपणा पुत्रगृद्धिनीम् ।
धर्मादपेत ब्रुवती भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३
राज्ञि धर्मानवेक्षस्व मा न सर्वान्व्यनीनशः ।
सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४
शान्तनोरपि सन्तानं यथा स्यादक्षयं भुवि ।
तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५
श्रुत्वा तं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः ।
आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥२६

— महाभारत, आदिपर्व अ. १०३

'नंतर पुत्रवत्सल सत्यवती आपल्या पुत्राचे और्ध्वदैहिक करून व सुनांचे सांत्वन करून शस्त्रधारी लोकांमध्ये सर्वश्रेष्ठ अशा भीष्माकडे आली. मातृवश आणि धर्म याचा पूर्णपणे विचार करून ती दीन होऊन भीष्मांना म्हणाली की, महाराज शंतनूचा पिंड, कीर्ति व संतान आता तुझ्या एकट्यामध्येच प्रतिष्ठा पावले आहे. सर्व धर्मांचे, वेदांचे व वेदांगांचे तुला संपूर्ण ज्ञान असून अडचणीतून मार्ग कसा काढावा यासंबंधी तुझी विचक्षणता बृहस्पति व शुक्राचार्य यांच्या योग्यतेची आहे. म्हणून तुझ्याविषयी मला विश्वास वाटून परिस्थितीमुळे चालून आलेले विशिष्ट जबाबदारीचे काम तुझ्यावर सोपविण्याची मी इच्छा करते. मी काय म्हणते ते नीट ऐकून तदनुसार तू वर्तन करावे हेच तुला योग्य आहे. माझा पुत्र व तुझा भ्राता सामर्थ्यवान् असून तुझे त्याच्यावर अत्यंत प्रेम होते. तो निपुत्रिक अवस्थेत प्रौढ होण्याआधीच स्वर्गास गेला. त्याच्या या राण्या पुत्रकाम व रूपयौवनसंपन्न असून नियोगविधीने तू त्यांना पुत्र दिले पाहिजेत. माझी ही तुला आज्ञा आहे व त्या आज्ञेप्रमाणे धर्माच्या कक्षेत बसणारी ही गोष्ट तू केली पाहिजेस. स्वतःला तू राज्यावर अभिषेक करून घे. भारतीय प्रजेचे प्रतिपालन कर. धर्मानुसार विवाह कर. वंश नष्ट झाला म्हणून तुझे पूर्वज दुर्गतीत न पाडणे हेच तुझे कर्तव्य आहे. याप्रमाणे माता नि सुहृद वारंवार सांगत असता धर्मनिष्ठ

भीष्म आपल्या प्रतिज्ञेस अनुसरून वागण्याचा मनांत निश्चय करून झालेला म्हणूं लागले की, हे माते, तूं जी गोष्ट मला सांगतेस ती धर्मदृष्टचा अत्यंत योग्य आहे यांत शंका नाही. पण अपत्याच्या बाबतीत मी केलेली प्रतिज्ञा तुला माहीत नाही काय? तुझ्याचसाठी म्हणून ती प्रतिज्ञा झाली होती. प्रतिज्ञेच्या सत्याशी माझ्या सारख्याला प्रतारणा कशी करतां येईल? त्रैलोक्याचें व देवादिकांचेंही राज्य अथवा त्याहूनही अधिक मोठे ऐश्वर्य माझ्या पायाशी चालत आलें तरी मी त्याचाही परित्याग करीन. पण सत्याचा परित्याग कधीच करणार नाही. पृथ्वी आपला गंध सोडील, आप रसाचा परित्याग करील, ज्योति तत्त्वरूपाचा परित्याग करील, वायु स्पर्शगुणाचा परित्याग करील, सूर्य प्रभेचा परित्याग करील, धूमकेतु उष्म्याचा परित्याग करील, आकाश शब्दगुण सोडील, चंद्र शीतल राहणार नाही, इंद्र पराक्रम सोडून देईल, कदाचित् धर्मराज धर्माचा परित्याग करील, पण भीष्म सत्याचा परित्याग कधीही करणार नाही. मग परिस्थिति कोणतीही असो. याप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी भीष्म स्पष्ट बोलल्यावर माता सत्यवती त्यांना म्हणाली की, हे सत्यपराक्रमा, सत्यावरील तुझी अढळ निष्ठा मी जाणतें. तुझें तेज इतकें सामर्थ्यवान् आहे की तू मनांत आणशील तर नवें त्रैलोक्य उत्पन्न करूं शकशील. सत्यधर्मावरील तुझी निष्ठा व माझ्यासाठी तूं केलेली प्रतिज्ञा या दोन्ही गोष्टींचें मला पूर्ण ज्ञान आहे. पण आपद्धर्म कांही आहेच की नाही? त्या आपद्धर्माकडे पाहून या वंशपरंपरागत चालत आलेल्या राज्याचा भार तुझ्याशिवाय दुसरा कोण यानंतर संभाळू शकणार आहे? आपला वंश नष्ट होणार नाही, धर्माचा नाश होणार नाही, सुहृदांना आनंद होईल असें करणें तुझें कर्तव्य आहे. याप्रमाणे सत्यवती दीनपणें विलाप करीत वारवार बोलत होती. पण तिचें तें सर्व बोलणें क्षात्रधर्माची प्रतिष्ठा ज्यावर अवलंबून आहे त्या सत्यधर्माच्याच विरुद्ध असल्यामुळे भीष्मांनी तें मान्य केलें नाही. ते म्हणाले 'महाराणी, आम्हा सर्वांचा ज्याच्यात विनाश ओढवेल असें सत्यधर्माचा नाश करणारें कृत्य करावयास मला तू आग्रह करूं नकोस. धर्माकडे पहा. सत्यधर्मापासून भ्रष्ट होणें क्षात्रधर्माला मान्य नाही.

महाराज शांतनूचा वंश चालावा अशी व्यवस्था करण्यासाठी धर्मशास्त्रानेच क्षत्रियांना घालून दिलेले दुसरे अनेक मार्ग आहेत. प्राज्ञपुरोहित, आपद्धर्मांचे मर्म ओळखणारे इतर कुशल धर्मशास्त्रज्ञ व हल्ली लोकांत चालू असलेला रूढ निर्बंध या सर्वांना अनुसरून शांतनूचा वंश पुढे कसा चालेल याचा मार्ग मी तुला सांगतो.'

पुढील उतारा उद्योगपर्वातील आहे. तेथे भीष्म स्वतःच कौरवांच्या राजसभेत हे वृत्त सांगत आहेत. ते म्हणतात.—

स्वर्यातेऽह पितरि त स्वराज्ये सन् न्यवेशयम् ।
विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥२२
तस्याहं सदृशान् दारान् राजेन्द्र समुपाहरम् ।
जित्वा पार्थिवसङ्घातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २३
ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासित. ॥ २४
दारेष्वप्यतिसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ।
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजा. क्षुद्भयपीडिता ॥ २५

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय न ।
ईती. प्रणुद भद्रं ते शान्तनोः कुलवर्धन ॥ २६
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणै ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ता परित्रातुमर्हसि ॥ २७
व्याधीन् प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २८

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्वृत्तं स्मरतस्तथा ॥ २९
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥
मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति सन्ततम् ॥ ३०

प्रतीपरक्षित राष्ट्र त्वा प्राप्य विनशिष्यति ।
-स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते ।। ३१
इत्युक्त प्राञ्जलिर्भूत्वा दु खिता भृशमातुर ।
तेभ्यो न्यवेदय तत्र प्रतिज्ञा पितृगौरवात ।। ३२
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुन पुन ।
विशेपतस्त्वदर्थं च धुरि मा मा नियोजय ।। ३३
ततोऽह प्राञ्जलिर्भूत्वा मातर सप्रमादयम् ।
नाम्ब शान्तनुना जात कौरव वशमुद्वहन् ।। ३४
प्रतिज्ञा वितथा कुर्यामिति राजन् पुन पुन ।
विशेपतस्त्वदर्थं च प्रतिज्ञा कृतवानहम् ।। ३५
अह प्रेष्यश्च दासश्च तवाद्य सुतवत्सले ।
एव तामनुनीयाह मातर जनमेव च ।। ३६

— महाभारत, उद्योगपर्व अ १४७

'वडील स्वर्गलोकाला गेल्यावर मी विचित्रवीर्याला राज्यावर बसवून त्याचा भृत्य बनून राज्यकारभार पाहू लागलो त्याचा मी विवाह करून दिला नतर जामदग्न्य रामाशी माझे द्वद्वयुद्ध झाले त्या युद्धात मी गुतलो असता प्रजा हस्तिनापुर सोडून पळून गेल्या नतर विचित्रवीर्य कामात्मा बनून क्षयरोगाने मृत्युवश झाला राज्यात अराजक उत्पन्न होऊन त्यातच दुष्काळही आला अशा स्थितीत क्षुधेच्या भयाने पीडिलेल्या सर्व प्रजा मलाच आपला आधार समजून माझ्याकडे आल्या व मला विनती करू लागल्या की सर्व प्रजा क्षीण होत आहेत आपला कुळधर्म म्हणून तू आमचा राजा हो आमचे दु ख दूर कर हे शातनूच्या कुलवर्धना,अत्यत दारुण व्याधींनी सर्व प्रजा पीडा पावत आहेत कित्येक लोक सपले त्याचे सरक्षण करणे हे तुझें कर्तव्य आहे सर्व दु खाचा नायनाट करून तूच धर्मशास्त्रानुसार आपल्या प्रजेचे पालन केले पाहिजेस तू जिवत असताना या राष्ट्राचा विनाश न झाला पाहिजे पण हा आक्रोश ऐकून माझे मन माझ्या प्रतिज्ञेपासून मुळीच विचलित झाले नाही शीलवान् क्षत्रियाच्या चारित्र्याप्रमाणे मी वागत होतो व तसे वागण्याचा माझा दृढ निश्चय झाला होता भृत्य, पुरोहित, आचार्य,

बहुश्रुत ब्राह्मण, प्रजाजन व माझी माता सत्यवती शोकसतप्त होऊन वारवार प्रतीपाने सरक्षण केलेले हे राज्य तुझ्यामुळे विनाश न पावले पाहिजे, आमच्या हितासाठी तू राजा हो, अशी वारवार विनती करू लागले तेव्हा मी हात जोडून नि साष्टाग नमस्कार घालून त्याना व मातेला असे सागितले की, पित्यासाठी मी सिंहासनावर न बसण्याची व ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचर्य पाळण्याची जी घोर प्रतिज्ञा केली आहे, ती मी कोणत्याही परिस्थितीत मोडू शकत नाही कौरवाच्या कुळात उत्पन्न झालेला व शातनूसारख्या धर्मनिष्ठ राजाचे नाव पिता म्हणून उच्चारण्यात गौरव मानणारा माझ्यासारखा पुरुष आपली प्रतिज्ञा कधीही खोटी करू शकत नाही अशा अत्यत कठीण परिस्थितीत क्षत्रियासाठी म्हणून जे मार्ग सागितलेले आहेत, ते रूढ निर्बंधानुसार आचरण करता येतील पण काय वाटेल ते झाले तरी मी माझी प्रतिज्ञा मोडून सत्यसधतेचे महाव्रत भग इच्छीत नाही '

तात्पर्य, भीष्माचे सत्यसधतेचे महाव्रत याप्रमाणे अग्निपरीक्षतून तावून सुलाखून निघालेले आहे या सत्यसधतेने ते स्पष्टपणेच राजाचे–हस्तिनापुरच्या सिंहासनावर बसणाऱ्या कौरववशीय राजाचे–घटनात्मक दृष्ट्या भृत्य राहिले त्यामुळे खाजगी नात्याने ते सर्वांचे आजोबा असले तरी घटनात्मक दृष्ट्या राजाच्या नियत्रणाचा त्याना अधिकार नव्हता खाजगी नाती खाजगी राहतात, राजकीय व्यवहारात घटनेने ठरविलेल्या अधिकाराची नाती हीच व्यवहारातील खरी नाती असतात हे पूर्णपणे ध्यानात घेऊन भीष्माच्या एकदर चरित्राचा व विशेषत त्यातील वादग्रस्त वाटणाऱ्या प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे

भीष्म व पाण्डव

याप्रमाणे सत्यसध भीष्मानी आपली प्रतिज्ञा मोडण्याचे नाकारल्यावर त्यानी स्वत च तत्कालीन रूढ पद्धतीच्या अनुसार नियोगाचा आश्रय करून व्यासाकरवी कुरुवश पुढे चालण्याची व्यवस्था केली. ते स्वत च उद्योगपर्वात म्हणतात —

अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम्।
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।। ३७
अपत्यार्थं महाराज प्रसाद कृतवांश्च सः।
त्रीन् स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ।। ३८

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १४

कुळाचा वंशक्षय होण्याच्या परिस्थितीत ब्राह्मणाकडून पुत्रो त्पादन करवून घेण्याचा जो रूढ मार्ग होता त्या मार्गानुसार भीष्म वागले. यांत त्यांना दोष देण्यासारखें कांहीही नाही. किंबहुना असे राजवंश त्या काळी कितीतरी रूढ होते. दुसरा मार्गच नसता तर गोष्ट वेगळी होती. पण धर्मशास्त्राच्या संमतीने रूढ असलेला मार्ग त्यांनी मुद्दाम सोडून आपल्या व्रताचा भंग करण्याचें काहीच कारण नव्हतें. ज्या सत्यनिष्ठेसाठी भारतीय राजानी आपले सर्वस्व लावल्याची परंपरा आहे त्या परंपरेतील मेरुमणि असलेले भीष्म आपलें सत्यसंधतेचें व्रत दुसरा मार्ग उपलब्ध असतांना काय म्हणून सोडतील ? पुढें धृतराष्ट्र, पाण्डु व विदुर अशी तीन मुले झाल्यावर तत्कालीन रूढ निर्बंधानुसार वडील मुलगा असला तरी अंध असल्या मुळे धृतराष्ट्र राज्यावर बसू शकला नाही. दासीपुत्र असल्यामुळे विदुर राज्यावर येणें सर्वथा असंभवनीय होतें. त्यामुळे सर्व दृष्टीनें योग्य असलेला पाण्डूच कौरवांच्या राज्यसिंहासनावर बसला. पुनश्च भीष्मांनी या तिन्ही मुलाचा प्रतिपाळ केला व त्यांच्या विद्याध्ययनाची सर्व प्रकारची व्यवस्था केली. पाण्यांत राहून कमलाच्या पानाप्रमाणे अलिप्त राहावें, त्याप्रमाणे भीष्मांनी जन्मभर संसारात राहून कोणाच्या ध्यानांतही येणार नाही अशा पद्धतीने कुरुकुलाचा संसार चालविला होता. महाभारतकार म्हणतात :—

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः।। १७
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम्।। १८
धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगाः।। १९

बहुश्रुत ब्राह्मण, प्रजाजन व माझी माता सत्यवती शोकसतप्त होऊन वारवार प्रतीपाने सरक्षण केलेले हे राज्य तुझ्यामुळे विनाश न पावले पाहिजे, आमच्या हितासाठी तू राजा हो, अशी वारवार विनती करू लागले तेव्हा मी हात जोडून नि साष्टाग नमस्कार घालून त्याना व मातेला असे सागितले की, पित्यासाठी मी सिंहासनावर न बसण्याची व ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचर्य पाळण्याची जी घोर प्रतिज्ञा केली आहे, ती मी कोणत्याही परिस्थितीत मोडू शकत नाही कौरवाच्या कुळात उत्पन्न झालेला व शातनूसारख्या धर्मनिष्ठ राजाचे नाव पिता म्हणून उच्चारण्यात गौरव मानणारा माझ्यासारखा पुरुष आपली प्रतिज्ञा कधीही खोटी करू शकत नाही अशा अत्यत कठीण परिस्थितीत क्षत्रियासाठी म्हणून जे मार्ग सागितलेले आहेत, ते रूढ निर्बधानुसार आचरण करता येतील पण काय वाटेल ते झाले तरी मी माझी प्रतिज्ञा मोडून सत्यसधतेचे महाव्रत भग इच्छीत नाही '

तात्पर्य, भीष्माचे सत्यसधतेचे महाव्रत याप्रमाणे अग्निपरीक्षेतून तावून सुलाखून निघालेले आहे या सत्यसधतेने ते स्पष्टपणेच राजाचे–हस्तिनापुरच्या सिंहासनावर बसणाऱ्या कौरववशीय राजाचे–घटनात्मक दृष्टचा भृत्य राहिले त्यामुळे खाजगी नात्याने ते सर्वांचे आजोबा असले तरी घटनात्मक दृष्टचा राजाच्या नियत्रणाचा त्याना अधिकार नव्हता खाजगी नाती खाजगी राहतात, राजकीय व्यवहारात घटनेने ठरविलेल्या अधिकाराची नाती हीच व्यवहारातील खरी नाती असतात हे पूर्णपणे ध्यानात घेऊन भीष्माच्या एकदर चरित्राचा व विशेषत त्यातील वादग्रस्त वाटणाऱ्या प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे

भीष्म व पाण्डव

याप्रमाणे सत्यसध भीष्मानी आपली प्रतिज्ञा मोडण्याचे नाकारल्यावर त्यानी स्वत च तत्कालीन रूढ पद्धतीच्या अनुसार नियोगाचा आश्रय करून व्यासाकरवी कुरुवश पुढे चालण्याची व्यवस्था केली, ते स्वत च उद्योगपर्वात म्हणतात —

अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम्।
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तर्मृषि तदा ॥ ३७
अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवांश्च सः।
त्रीन् स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३८

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १४७

कुळाचा वंशक्षय होण्याच्या परिस्थितीत ब्राह्मणाकडून पुत्रोत्पादन करवून घेण्याचा जो रूढ मार्ग होता त्या मार्गानुसार भीष्म वागले. यात त्यांना दोष देण्यासारखे कांहीही नाही. किंबहुना असे राजवंश त्या काळी कितीतरी रूढ होते. दुसरा मार्गच नसता तर गोष्ट वेगळी होती. पण धर्मशास्त्राच्या संमतीने रूढ असलेला मार्ग त्यांनी मुद्दाम सोडून आपल्या व्रताचा भंग करण्याचें कांहीच कारण नव्हते. ज्या सत्यनिष्ठेसाठी भारतीय राजांनी आपलें सर्वस्व लावल्याची परंपरा आहे त्या परंपरेंतील मेरुमणि असलेले भीष्म आपले सत्यसंधतेचें व्रत दुसरा मार्ग उपलब्ध असतांना काय म्हणून सोडतील ? पुढें धृतराष्ट्र, पाण्डु व विदुर अशी तीन मुलें झाल्यावर तत्कालीन रूढ निर्बंधानुसार वडील मुलगा असला तरी अंध असल्यामुळे धृतराष्ट्र राज्यावर बसू शकला नाही. दासीपुत्र असल्यामुळे विदुर राज्यावर येणें सर्वथा असंभवनीय होतें. त्यामुळे सर्व दृष्टीनी योग्य असलेला पाण्डूच कौरवांच्या राज्यसिंहासनावर बसला. पुनश्च भीष्मांनी या तिन्ही मुलांचा प्रतिपाळ केला व त्यांच्या विद्याध्ययनाची सर्व प्रकारची व्यवस्था केली. पाण्यांत राहून कमलाच्या पानाप्रमाणे अलिप्त राहावें, त्याप्रमाणे भीष्मांनी जन्मभर संसारांत राहून कोणाच्या ध्यानांतही येणार नाही अशा पद्धतीने कुरुकुलाचा संसार चालविला होता. महाभारतकार म्हणतात :—

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥ १७
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १८
धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगाः ॥ १९

इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिता ।
वेदवेदाङगतत्त्वज्ञा सर्वत्र कृतनिश्चया ॥ २०

—महाभारत, आदिपर्व अ १०९

धृतराष्ट्र, पाण्डु व विदुर याचे भीष्मानी जन्मापासून मुलाप्रमाणे पालन केले त्याच्यावर सस्कार केले व्रत आणि अध्ययन त्याच्याकडून यथाशास्त्र घडविले व त्याना व्यायामाची सवय लावली धनुर्वेद, वेद, गदायुद्ध, सर्वप्रकारच्या युद्धकला, वेदागे, तत्त्वज्ञान, नाना प्रकारच्या विद्या, इतिहास पुराण नि नीतिशास्त्र याच्यात त्याना पारगत केले व त्याचे विवाहही करून दिले या तीन मुलापैकी राजा पाण्डु हा अत्यत पराक्रमी निघाला त्याने दिग्विजय केला व साम्राज्याचा विस्तार केला भीष्माचे त्याच्यावर अतिशय प्रेम असे पुढे पाण्डूने राज्य धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन केले व तो मृगयासक्त होऊन अरण्यात राहू लागला अर्थात् पाण्डूच्या अरण्यवासाच्या कालापासून धृतराष्ट्र हाच राज्यप्रमुख होता पाण्डु अरण्यात असता राज्यव्यवस्था कशा प्रकारची होती याचे महाभारतात पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे --

तत सर्वा प्रजास्तात धृतराष्ट्र जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डु जनाधिपम् ॥ ७
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्य सविदुराय च ।
चचार पृथिवी पाण्डु सर्वा परपुरञ्जय ॥ ८
कोशसवनने दाने भृत्याना चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुर सत्यसङगर ॥ ९
सन्धिविग्रहसयुक्तो राज्ञा सवाहनक्रिया ।
अवैक्षत महातेजा भीष्म परपुरञ्जय ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबल ।
अन्वास्यमान सतत विदुरेण महात्मना ॥ ११

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १४८

याप्रमाणे पाण्डूने राज्य स्वाधीन केल्यावर पाण्डूप्रमाणेच प्रजा धृतराष्ट्राला मानू लागल्या विदुरासहित धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन

राज्य करून पाण्डू पृथ्वीवर संचार करूं लागला. त्या वेळी कोश वाढविणें, व्यय करणे, सर्व खात्यांवर व त्यांतील कामकऱ्यांवर देखरेख ठेवणें व सर्वांचें उपजीवन नीट चालते की नाही हे पाहणे हें सर्व काम विदुराकडे होतें. संधि, विग्रह व परकीय राजांशी करावयाचे इतर व्यवहार ज्यांत समाविष्ट आहेत असे (आजच्या राजकीय परिभाषेत परराष्ट्रीय खातें) विभाग भीष्माकडे होते. तात्पर्य सिंहासनाधीश्वर राजे पाण्डु यांनी राज्य धृतराष्ट्राकडे सोपवून विदुराला मंत्री केले होतें व भीष्म केवळ एक विभाग संभाळीत होते. भीष्मांची कुरुराज्यांतील घटनात्मक वस्तुस्थिति समजावून घेणे ही गोष्ट त्यांच्या चरित्राचा विचार करताना आवश्यक आहे. मागे सांगितल्याप्रमाणे प्रत्येक नव्या राजाचे पालनपोषण जरी भीष्मांनी केलें असले व त्या त्या व्यक्तीला सिंहासनावर बसावयास जरी तेच कारणीभूत झाले असले तरी राजा सिंहासनावर बसतांच आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे भीष्म हे आपोआपच राजभृत्य अथवा गादीचे सेवक होत. विचित्रवीर्याच्या काळी ते जबाबदारीने सर्व प्रकारची कामें करीत; पण पाण्डूच्या काळी त्याच्याच नेतृत्वाखाली विदुर हा सर्व दृष्टींनी योग्य झालेला असल्यामुळे स्वतःच्या मंत्रिपदाचा भार अर्थातच त्यांनी विदुराकडे द्यावयास सांगितला असला पाहिजे व सहजरीतीने होण्यासारखे काम त्यांनी स्वतःकडे घेतले असले पाहिजे किंवा त्याच्या वार्धक्याकडे पाहूनच पाण्डूने त्यांच्याच संमतीने मुख्य कारभाराचा भार विदुराकडे देऊन एखादे खातें त्यांच्याकडे सोपविण्याची व्यवस्था केली असली पाहिजे. म्हणूनच वर उद्धृत केलेल्या उताऱ्यात फक्त परराष्ट्रीय खात्याचा त्यांच्याशी प्रत्यक्ष संबंध असल्याचें उल्लेखिले आहे पुढे मृगयासक्त पाण्डु अरण्यातच मृत्यु पावला. त्याची धाकटी पत्नी माद्री त्याजबरोबर सती जाऊन ज्येष्ठ पत्नी कुंती व तिची तीन मुले नि माद्रीची दोन मुलें हस्तिनापुरांत ऋषींकडून आणून पोहोचविली गेली. भीष्मांना, धृतराष्ट्राला व सर्वांनाच या घटनेचें मोठे दुःख झाले. पाण्डूच्या और्ध्वदेहिकानंतर त्यानेच केलेल्या व्यवस्थेनुरूप राज्ययंत्राची स्थिति व त्यांतील व्यक्तींची स्थानें जशीची तशीच राहिली. युधिष्ठिर मोठा

होऊन आपल्या पित्याचे राज्य युवराज या नात्याने स्वीकारीपर्यंत या व्यवस्थेत कोणताच बदल होण्याचें काहीच कारण नव्हतें. धृतराष्ट्राची शंभर व पाण्डूची पांच मुलें यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था कृपाचार्यांकडून करण्यात आली होती पण आपल्या या नातवांना शस्त्रविद्येत अधिक पारगत होता यावे म्हणून भीष्मानी पुनश्च त्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरविले. महाभारतात या गोष्टीचा पुढीलप्रमाणे उल्लेख आहे.—

वैशंपायन उवाच।

विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया ॥ २४
इष्वस्त्रज्ञानर्यपृच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान्।
नाल्पधीर्नामहाभागस्तथा नानास्त्रकोविदः ॥ २५
नादेवसत्त्वो विनयेत्कुरूनस्त्रे महाबलान्।
इति संचिन्त्य गाङ्गेयः सदा भरतसत्तम ॥ २६
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते।
पाण्डवान्कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ ॥ २७
शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना।
स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः ॥ २८
प्रतिजग्राह तान्सर्वान् शिष्यत्वेन महायशाः।
शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः ॥ २९
तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः।
बभूवुः कौरवा राजन्पाण्डवाश्चामितौजसः ॥ ३०

—महाभारत, आदिपर्व अ १३०

नंतर मुलांना विशेष विद्या यावी म्हणून मोठमोठ्या धनुर्वेदसंपन्न पराक्रमी व अस्त्रज्ञ आचार्यांना भीष्म शोधू लागले. सामान्य बुद्धीचे, अस्त्रज्ञान नसलेले, सामान्य कर्तृत्वाचे व युद्धशास्त्राची वेतावाताचीच माहिती असलेले लोक कौरव राजकुमारांना शिकवू शकणार नाहीत म्हणून त्याच्यासाठी तशाच कोण्या विचक्षण व असामान्य सामर्थ्यसंपन्न व्यक्तीची योजना केली पाहिजे असे त्यांना वाटत होतें. शेवटी वेदवेत्त्यांच्या मध्ये अत्यंत श्रेष्ठ असे प्रतिभासंपन्न आचार्य भारद्वाज द्रोण यांच्या स्वाधीन पांडव व कौरव यांना

शिष्य या नात्याने भीष्मानी केले भीष्मानी यथाशास्त्र व योग्य रीतीने आचार्य द्रोणाची सभावना केल्यावर अस्त्रवेत्त्यात सर्वश्रेष्ठ असलेले आचार्य त्याच्यावर अत्यत प्रसन्न झाले व त्यानी आपल्या त्या सर्व शिष्याना सपूर्ण शस्त्रास्त्रविद्येचे व धनुर्वेदाचे शिक्षण दिले लवकरच कौरव व पाण्डव सर्व प्रकारच्या शस्त्रास्त्रविद्येत अत्यत प्रवीण झाले

त्यानतर युधिष्ठिराला यौवराज्याभिषेक करण्यात आला अर्थात् या क्षणापर्यंत सर्व गोष्टी अत्यत सुरळीतपणे चालू होत्या भीमावर लहानपणी झालेला विषप्रयोग, विदुराच्याच सल्ल्यावरुन कुन्तीने इतका गुप्त ठेवला होता की भीष्माना त्याची कल्पनाही येणे शक्य नव्हते युधिष्ठिर युवराज असताना वर उल्लेखिल्याप्रमाणे दैन दिन राज्यकारभारातून विदुर सर्व दृष्टीनी जबाबदारी सभाळीत असल्यामुळे अग काढून घेतलेल्या भीष्माना धृतराष्ट्राच्या अत -करणात पाण्डवाच्याविषयी पाप उत्पन्न झाले असून तो त्याच्या विनाशाच्या खटपटीत आहे याची काडीइतकीही कल्पना नव्हती विदुरानेही ते त्याच्या कानावर घातले नाही किंबहुना विदुराने धृतराष्ट्राच्या चेहऱ्यावरूनच त्याच्या अत करणातील भाव ओळखून पाण्डवाना त्याच्या सरक्षणाच्या दृष्टीने इतक्या गुप्तपणे सूचना दिलेल्या आहेत की, त्या युधिष्ठिराखेरीज कोणालाही कधीच कळल्या नाहीत युधिष्ठिर युवराज असताना त्याला गादीवरुन काढण्यासाठी व स्वत साठी नि दुर्योधनासाठी राज्य बळकवावे म्हणून भीष्म, विदुर व राज्यातील इतर मत्री याच्यापैकी कोणा-च्याच लक्षात न येईल अशा बेताने धृतराष्ट्र किती गुप्तपणे आपल्या कारस्थानाची उभारणी करीत होता हे आपण धृतराष्ट्राच्या स्वभावचित्रात पाहिले आहे त्याने पाण्डवाना वारणावतास पाठ-विण्याचे कारस्थान अत्यत गुप्तपणे केले दुर्योधनाने पुरोचनाच्या मदतीने त्याना जाळण्यासाठी जे नवे लाक्षागृहाचे कारस्थान उभारले ते तर सर्वस्वी धृतराष्ट्रालादेखील अज्ञात राहावे अशा बेतानेच उभारले होते लाक्षागृह प्रकरणानतर धृतराष्ट्र व दुर्योधन याच्या अत करणातील दुष्ट हेतूची भीष्माना कल्पना आली व

म्हणून त्यानी उघडपणे पाण्डवाना बोलवावे की नाही याचा विचार करण्यासाठी राजसभा भरली असता तेथे पाडव जिवत राहिल्याबद्दल देवाचे आभार मानले व त्याच्याशी विरोध करण्याच्या दुर्योधनादिकाच्या अभिप्रायासबधी तीव्र नापसती व्यक्त करून त्याना बोलवावे असा त्यानी आपला सल्ला दिला पण जिवत जाळण्याच्या कार्यक्रमापर्यत राज्यसूत्रधार असलेल्या व्यक्तीची मर्यादा गेलेली पाहून भेदाचे बीज वाढून कुळात पुढे भाडणे होऊ नयेत, वैराची धार अधिक तीव्र होऊ नये व सर्व काही सामोपचाराने निभावे म्हणून राज्याची फाळणी अथवा दोन विभाग करून एक विभाग पाण्डवानी सभाळावा व दुसरा धृतराष्ट्र व दुर्योधनाने सभाळावा अशी त्यानी आपली योजना माडली व अर्धे राज्य पाण्डवाना तोडून देऊन ते त्याना स्वतत्रपणे सभाळण्यासाठी पूर्णपणे त्याच्या स्वाधीन करावे असे प्रतिपादिले भीष्म म्हणतात —

दिष्टया ध्रियन्ते पार्था हि दिष्टया जीवन्ति सा पृथा ।
दिष्टया पुरोचन पापो न सकामोऽत्यय गत ॥ १३
यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तीभोजसुतासुता: ।
तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ॥ १४
लोके प्राणभृता कश्चिच्छ्रुत्वा कुन्ती तथागताम् ।
न चापि दोषेण तथा लोको मन्येत्पुरोचनम् ।
यथा त्वा पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५
तदिद जीवित तेषा तव किल्बिषनाशनम् ।
समन्तव्य महाराज पाण्डवाना च दर्शनम् ॥ १६
न चापि तेषा वीराणा जीवता कुरुनन्दन ।
पित्र्योऽश शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७
ते सर्वेऽवस्थिता धर्मे सर्वे चैवैकचेतस ।
अधर्मेण निरस्ताश्च तुल्ये राज्ये विशेषत ॥ १८
यदि धर्मस्त्वया कार्यो यदि कार्य प्रिय च मे ।
क्षेम च यदि कर्तव्य तेषामर्ध प्रदीयताम् ॥ १९

—महाभारत, आदिपर्व अ २०३

'ही मोठी भाग्याची गोष्ट आहे की, कुन्ती आणि पाण्डव हे जिवत आहेत व पापी पुरोचनाचा मनोरथ परिपूर्ण झाला नाही हे गाधारीपुत्रा, कुन्ती व तिचे पुत्र दग्ध झाल्याचे मी ज्या क्षणी ऐकले तेव्हापासून लोकाना तोंड दाखविण्याची देखील सोय उरली नाही लोक पुरोचनाला जितका देत नाहीत तितका दोष ते तुला देतात हा दोष जावयाचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे पाण्डवाना येथे आणावयास समति देणे हाच हाय ते चोर आहेत आणि त्याच्या पित्याचा अश त्याच्यापासून हिरावून घेण्याची देवेंद्राची देखील छाती नाही त्या सर्वाची एकी अभेद्य आहे ते सर्व अत्यत धार्मिक आहेत त्याचा अधिकार अमान्य करून तुम्ही त्याना काढून लावले आहे जर धर्मानुसार वागावयाचे असेल, माझें काही प्रिय करावे असे वाटत असेल व कुळाचे नि सर्वांचे कल्याण व्हावे असे वाटत असेल तर मुकाट्याने त्याचे राज्य, निदान अर्धे राज्य तरी त्याना परत द्यावे' भीष्माची ही अभ्यर्थना मान्य झाली व तदनुसार पाण्डवाना बोलावून भीष्म व धृतराष्ट्र यानी कुलनाश टळावा म्हणून अर्धे राज्य पाण्डवाच्या स्वाधीन केले महाभारतकार म्हणतात —

प्रतिगृह्य तु तद्वाक्य नृप सर्वे पणम्य च ॥ २६
प्रतस्थिरे ततो घोर वन तन्मनुजर्षभा ।
अर्ध राजस्य सप्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन् ॥ २७
ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमा ।
मण्डयाचक्रिरे तद्वै पर स्वर्गवदच्युता ॥ २८
तत पुण्ये शिवे देशे शान्ति कृत्वा महारथा ।
नगर मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमा ॥ २९

—महाभारत, आदिपर्व अ २०७

नतर धृतराष्ट्र व भीष्म यानी पाण्डवाना बोलावले व धृतराष्ट्राने त्याना सागितले की, हे कौन्तेया, आपल्या परस्परात कसल्याही प्रकारचे भाडण उपस्थित होऊ नये म्हणून राज्याचा अर्धा वाटा घेऊन तू खाडवप्रस्थात जा त्या ठिकाणी देवेंद्र ज्याप्रमाणे देवाचे रक्षण करतो त्याप्रमाणे अर्जुन तुमचे सरक्षण करीत असता तुम्हाला कोणाचेही भय नाही याप्रमाणे पाण्डवाच्या नि कौरवाच्या

राज्याधिकाराच्या क्षेत्राची वाटणी होऊन दोन स्वतंत्र राज्ये अस्तित्वात आली, राज्य तोडून दिल्यावर भीष्म हस्तिनापुरातच राहिले ते धृतराष्ट्राच्या राजसत्तेचे सामत होते पाडवाच्या राज्याचे ते कोणीच नव्हते म्हणून स्वतंत्र पाडवराज्यात त्याचा महत्त्वाच्या प्रसगी देखील काहीही सबध आलेला नाही कारण सर्वसमर्थ पाण्डवानी आपली स्वत ची मत्रिमत्ता स्वतत्रपणेच उभारून भगवान् श्रीकृष्णाना अग्रस्थान देऊन त्याच्या इच्छाशक्तीच्या स्वाधीन आपले राज्यतत्र करून दिले महत्त्वाच्या प्रसगी देखील त्यानी भीष्माचा सल्ला घेतलेला नाही राज्यच वेगळे झाल्यावर व आपले राज्य साभाळावयास ते सर्व दृष्टीनी पूर्णपणे समर्थ असल्यावर त्याना जाणूनबुजून सल्लामसलतीची आवश्यकताच वसली होती ? म्हणून सुभद्राहरणाच्या वेळी अर्जुनाने युधिष्ठिराचा सल्ला घेतलेला आहे, भीष्माचा नाही तसेच राजसूय यज्ञ करण्याच्या सबधातही धृतराष्ट्र अथवा भीष्म याना विचारण्याचे पाण्डवाना काही कारण पडले नाही इतकेच नव्हे तर दुर्योधनाच्या बाबतीत राजसूय यज्ञ करण्याच्या वेळी धृतराष्ट्राची अडचण पुढे आली होती तीही स्वतत्र राज्यामुळेच पाडवाच्या बाबतीत येऊ शकलेली नाही राजसूयाच्या सबधात त्यानी कृष्णाचाच सल्ला घेतला त्यानी इतर चार लोकाना बोलावले त्याचप्रमाणे भीष्मानाही बोलावले व इतर अनेकाना कामे वाटून दिली तशीच तात्पुरती कृताकृतपरिज्ञानाच्या बाबतीत भीष्माची नेमणूक युधिष्ठिराने केली होती तात्पर्य, राज्याच्या वाटणीनतर अथवा फाळणीनतर पाडवानी इच्छा प्रदर्शित न केल्यामुळे वा त्याना आवश्यकता न वाट यामुळे भीष्म त्याच जागी राहिले, म्हणजे ते हस्तिनापूरच्या गादीचे भृत्य अथवा सामत राहिले ही घटना ध्यानात ठेवूनच त्याच्या द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या प्रसगीच्या वर्तनाचा विचार केला पाहिजे

द्रौपदीचे वस्त्रहरण व भीष्म

आतापर्यंत वर्णन केलेली कौरवाच्या राज्यातील भीष्माच्या राजकीय घटनात्मक स्थानाची कल्पना नीट ध्यानात ठेवूनच त्याची

द्रौपदीच्या वस्त्रहरणप्रसंगातील वागणूक पाहिली पाहिजे. ज्या द्यूतामुळे वस्त्रहरण झाले ते द्यूत कौरव व पाण्डव फाळणीमुळे विभक्त होऊन पूर्णपणे स्वतंत्र असलेल्या दोन राज्यातील अधिपतींमध्ये झालेले आहे. अशा स्थितीत राजा धृतराष्ट्राने द्यूतार्थ पाण्डवांना निमंत्रण केल्यावर अट्टाग्रहास पेटलेल्या राजाला भीष्म ही गोष्ट वाईट आहे हे सांगण्यापलीकडे दुसरे काय करू शकणार होते? तेवढे त्यांनी केले आहे. द्यूताचे निमंत्रण मान्य करणे अथवा न करणे हा युधिष्ठिराचा प्रश्न होता व स्वतः युधिष्ठिराने ते निमंत्रण मान्य केल्यावर व शकुनि कपटी आहे हे माहीत असताना त्याच्याशी द्यूत खेळून त्या द्यूतात आपण स्वतः हरून 'दास झालो' हे युधिष्ठिर स्वतः च मान्य करीत असताना सामंत भीष्म तेथे दुसरे काय करू शकणार होते? द्यूताच्या कैफात युधिष्ठिराने द्रौपदी पणाला लावली व शकुनीने तो जिंकल्याचे घोषित केले त्या वेळी घाबरून भीष्मही थरकापले व त्यांच्या शरीराला घाम सुटला असे महाभारतात वर्णन आहे.

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धीमता ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ४०
चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे शुचः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ४१

—महाभारत, सभापर्व अ. ६५

द्रौपदीस भीष्मांचे उत्तर

द्रौपदीला द्यूतात पणाला लावण्याचा व ती जिंकली जाण्याचा परिणाम किती भीषण व्हावयाचा आहे याची भीष्मांना पूर्णपणे कल्पना होती. त्यामुळेच पुढील परिणामाच्या भयाने त्यांची ही अवस्था झाली. उच्छृंखल दुर्योधनाने द्रौपदीला दुःशासनाकडून अप्रतिष्ठेने सभेत आणविले. त्या वेळी, मी जित आहे की अजित आहे असा प्रश्न द्रौपदी विचारीत असता भीष्मांनी तिला जे उत्तर दिले त्याचे स्वरूप नीट ध्यानात न घेताच त्यांच्यावर टीकेची झोड उठविली जाते. भीष्मांचे ते उत्तर त्यांच्या परिस्थितीचा

विचार केला असता योग्यच असून एक प्रकारच्या कडवट पण अनुकपनीय अशा त्याच्या अत करणवृत्तीची साक्ष देणारे आहे ते व्यथित झाले होते पण ते सामत असल्यामुळे युवराजाच्या उच्छखल वर्तनाचा बदोबस्त करणे ही गोष्ट त्याच्या अधिकार-क्षेत्राबाहेरची होती ती गोष्ट करणे फक्त धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन होते जर दुर्योधन धृतराष्ट्राचें न ऐकता, व त्याच्या बदोबस्ताची आज्ञा धृतराष्ट्र करते, तर राजद्रोही म्हणून दुर्योधनाचे नियत्रण भीष्माना करता आले असते. शेवटी राजा धृतराष्ट्राने आज्ञा केल्यावरच द्रौपदीचा छळवाद थाबलेला आहे जर युधिष्ठिराने द्यूत हे अधार्मिक असून कपटाने शकुनीने मला जिकले असल्यामुळे मी त्याचा मुळीच दास होत नाही असे म्हटले असते किंवा युधिष्ठिराने द्रौपदीवरील आपले स्वामित्व सोडले असते अथवा द्रौपदीने युधिष्ठिराचा आपल्यावरील अधिकार अमान्य केला असता, निदान उर्वरित चार पाण्डवानी तो अधिकार अमान्य करून द्रौपदी स्वतत्र असल्याचे घोषित केले असते तर भीष्माना वेगळे काही बोलता आले असते. पण जिकणारा जिकल्याची घोषणा करीत असताना व हरणारा आपण हरलो व दास झालो हे मान्य करीत असताना व जिच्यावर हा कटु प्रसग ती व्यक्ति त्याचे स्वामित्व मान्य करीत असताना भीष्मानी करावे तरी काय? युधिष्ठिराने मी कौरवांचा दास आहे ही गोष्ट मान्य केल्यावर मी तुला कौरवाचा दास होऊं देणार नाही हे कुरुराज्याचे एक सामत असलेल्या भीष्मानी कोणत्या आधारावर म्हणावयाचे? द्रौपदी युधिष्ठिराचे स्वामित्व मान्य करीत असल्यावर 'तू आपल्या पतीची आपल्यावरील सत्ता अमान्य कर' असे भीष्म तिला कोणत्या तोंडाने म्हणणार? द्यूतात जिकल्यामुळे तू दासी होऊ शकत नाहीस पण युधिष्ठिर तुझा पति असल्यामुळे व तो स्वत कौरवाचा दास असल्याचे मान्य करीत असल्यामुळे त्या नात्याने तू कौरवाची दासी झाली आहेस, एवढेच भीष्मानी म्हटले आहे. या बाबतीतील सर्व जबाबदारी केवळ युधिष्ठिराची आहे हेही भीष्मानी स्पष्टपणे दाखविलेले आहे. इतकेच नव्हे तर युधिष्ठिराचे हे वर्तन आपल्याला दु:खदायक

वाटते हेही त्यानी ध्वनित केलेले आहे शेवटी तर बलवान् म्हणतील तो धर्म अशी येथील अनुकपनीय परिस्थिति असून कौरव लोभमोह-परायण झाल्यामुळे नष्ट होतील अशी भविष्यवाणी उच्चारून निषेधदर्शक असे या स्थितीत सभेतून निघून जाण्याचे शास्त्रसमत असे स्वत चे कर्तव्यही त्यानी पार पाडले आहे सत्यसधतेमुळे एकदा राजभृत्यत्व पत्करल्यानतर रेसभरही तिच्यापासून न ढळण्याचे महाव्रत पत्करलेला भीष्मासारखा पुरुष यावाचून दुसरे काहीही करु शकणार नाही भीष्मानी द्रौपदीला खरोखरीच काय उत्तर दिले हे कधीच ध्यानात घेतले जात नाही त्या उत्तराची नीट तपासणी न करताच त्याच्यावर आक्षेप घेतले जातात व ते उत्तर मुळमुळीत असल्याची अकारण समजूत केली जाते ते उत्तर काय आहे तेच आपण पाहू.

१ धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवेक्तु शक्नोमि ते प्रश्नमिम यथावत् ।
अस्वाम्यशक्त पणितु परस्व स्त्रियाश्च भर्तुर्वशता समीक्ष्य ॥ ४७
त्यजेत सर्वां पृथिवी समृद्धा युधिष्ठिरो धर्ममथो न जह्यात् ।
उक्त जितोऽस्मीति च पाण्डवेन तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४८
द्यूतेऽद्वितीय शकुनिर्नरेषु कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकाम ।
न मन्यते ता निकृति युधिष्ठिरस्तस्मान्न ते प्रश्नमिम ब्रवीमि ॥ ४९

—महाभारत, सभापर्व अ ६७

उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमा गति ।
लोके न शक्यते ज्ञातुमपि विज्ञैर्महात्मभि ॥ १४
बलवाश्च यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुष ।
स धर्मो धर्मवेलाया भवत्यभिहत पर ॥ १५
न विवेक्तु च ते प्रश्नमिम शक्नोमि निश्चयात् ।
सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६
नूनमन्त कुलस्याय भविता न चिरादिव ।
तथा हि कुरव सर्वे लोभमोहपरायणा ॥ १७
कुलेषु जाता कल्याणि व्यसनैराहता भृशम् ।
धर्म्यान्मार्गान्न च्यवन्ते येषा नस्त्व वधू स्थिता ॥ १८

उपपन्नं च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् ।
यत्कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ।। १९
एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः ।
शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ।। २०
युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन्प्रमाणमिति मे मति. ।
अजितां वा जितां वेति स्वयं व्याहर्तुमर्हति ।। २१

—महाभारत, सभापर्व अ. ६९

'हे सुभगे! धर्म अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळे तुझ्या प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर देतां येणे मला शक्य दिसत नाही. युधिष्ठिराने स्वत पणाला लावून नंतर तुला पणाला लावलेलें असल्यामुळे जो स्वतःचाच धनी उरलेला नाही त्याला दुसऱ्याचेही धनी होता येणार नाही. या न्यायाने तूं दासी नाहीस पण तू युधिष्ठिराची पत्नी आहेस व पत्नी पतीच्या नेहमीच अधीन असल्यामुळे युधिष्ठिर ज्या अर्थी दास झालेला आहे, त्या अर्थी तू आपोआपच दासी झालीस. युधिष्ठिर दास आहे किंवा नाही हा प्रश्न आमच्या विचाराच्या कक्षेत राहिला नाही. युधिष्ठिर इतका धर्मनिष्ठ आहे की, प्रसंगी तो समृद्ध अशा सर्व पृथ्वीचे साम्राज्यही सोडून देईल पण धर्म सोडणार नाही. अशा युधिष्ठिराने स्वतःच आपल्या तोंडाने 'मी जित आहे' असे म्हटले आहे. अर्थात् पति या नात्याने त्याला जी अवस्था प्राप्त झाली आहे, ती अवस्था तुलाही प्राप्त होत असल्यामुळे या प्रश्नाचे उत्तर देणे माझ्या शक्तीच्या बाहेरचे आहे शकुनि द्यूतामध्ये अद्वितीय आहे हे युधिष्ठिराला माहीत असूनही त्याच्याशी द्यूत खेळण्यात युधिष्ठिराने कृतार्थता मानली. इतकेच नव्हे तर शकुनीने आपणांस कपटाने फसविले असून वस्तुत. आपण दास नाही असेंही युधिष्ठिर मानावयास सिद्ध नाही. शकुनीने त्याला जिंकले हे त्याला पूर्णपणे मान्य असून तो स्वतःला 'जित' असेंच समजतो. अशा स्थितीत त्याच्या धर्मपत्नीच्या बाबतीत मी काय बोलणार? हे कल्याणी, धर्माची गति अत्यंत सूक्ष्म असून ज्ञाते लोकही त्यांत मोह पावतात. (वास्तविक भीष्मांनी स्वत.ची असहायता प्रकट केलेली नसून युधिष्ठिराच्या स्वतःला जित समजण्यावर ही त्यांची टीका

आहे कपटद्यूतातील निर्णयाला मान्यता देऊन फसवणुकीत स्वत-पुरते तरी दासत्वाचे बधन युधिष्ठिराने उघडपणे स्वत वर लादून घेतले, हे पाहून विवेकी लोकाचा देखील कसा मानसिक गोंधळ उडतो हे ते दाखवीत आहेत) जगतामध्ये बलवान् लोक ज्याला धर्म म्हणतील तो धर्म अशी दुर्दैवी परिस्थिति उत्पन्न झालेली आहे (येथे पुनश्च भीष्म वाटेल ते करुन आपला स्वार्थ साधू पहाणा या कौरवाच्या कपटाला 'कपट' न समजता आपण जिकले गेलो हेच सत्य आहे असे युधिष्ठिर समजतो याला अनुलक्षूनच बोलत आहेत) धर्म सूक्ष्म आहे म्हणून येथे उत्पन्न झालेल्या प्रश्नाच्या निरगाठी विचित्र आहेत म्हणून एकदर वातावरण अत्यत गुतागुतीचे दिसत असल्यामुळे निर्णय करणे अत्यत कठीण झाले आहे एक गोष्ट मात्र निश्चित आहे व ती ही की, सर्व कौरव पूर्णपणे लोभ व मोह यान्च्या आहारी गेलेले असल्यामुळे या कुळाचा नाश लवकरच होणार तू ज्याची वधू आहेस ते कुलीन आहेत भयानक सकटाचा आघात त्याच्यावर झालेला आहे,तरीही धर्ममार्गापासून ते विचलित होऊ इच्छीत नाहीत हे पाचाली, तूही त्याच्याचप्रमाणे अशा विलक्षण परिस्थितीत सापडल्यावर 'मी जित आहे की अजित हे धर्मानुसारच मला सागा, असे म्हणत आहेस यावरुन तुझी धर्मनिष्ठाच व्यक्त होत आहे हे द्रोणादिक वृद्ध धर्मवेत्ते खाली माना घालून बसले आहेत जणू काय प्राणहीन शरीराप्रमाणेच हे अचेतन दिसत आहेत मला जर विचारशील तर तुझ्या या प्रश्नाचे उत्तर युधिष्ठिर जे देईल तेच खरे तू जित आहेस की अजित आहेस हे युधिष्ठिरानेच सागावे '

स्वत च्या अधिकारात न्यायाने जे सागणे योग्य ते भीष्मानी सागितले धर्मदृष्ट्या मी दासी आहे की नाही? असे द्रौपदी विचारीत असल्यावर धर्मदृष्ट्या त्यानी द्यावयाचे ते उत्तर दिले द्रौपदीला भीष्माच्या सरक्षणाची आवश्यकता नाही तिचे पति तिचे रक्षण करावयास पूर्ण समर्थ आहेत पाण्डव शकुनीच्या कपटाला कपट न म्हणता आपण दास आहोत हे मान्य करीत असल्यावर व पति या नात्याने त्याची स्वत वर असलेली सत्ता द्रौपदी मान्य करीत

असल्यावर त्याचे जे परिणाम असतील त्या बाबतीत दुसरे कोण काय बोलू शकणार? दास 'दास' व्हावयाला सिद्ध असल्यावर व धनी धनीपणाचे प्रयोग करावयास पुढे सरसावल्यावर तिसऱ्या कोणी तिथे करावयाचे काय? अशा स्थितीत दुर्योधनापेक्षा वरिष्ठ अधिकारी असा धृतराष्ट्रच अनिष्ट प्रकार थांबवू शकतो भीष्माच्या अधिकाराला दुर्योधन किती कस्पटासमान लेखीत असे हे आपण द्रौपदी-स्वयंवरानंतर पाण्डवांना परत बोलावण्याच्या वेळी कर्णाने राजाचे नोकर म्हणून भीष्मांचा जो अवमान केला व जो दुर्योधनाने करू दिला त्या वेळीच कर्णावरील व्याख्यानात आपण पाहिले आहेच. त्यांचे नियनकत्व संपले असून फक्त प्रतिज्ञेच्या पाशाने ते बांधले गेले असल्यामुळे देह राबविणे येवढेच आपले कर्तव्य उरले आहे व ते करणे सत्याच्या पाशामुळे आपणास भाग आहे हे भीष्मांनी द्रौपदी स्वयंवराच्या प्रकरणानंतर ओळखले होते त्यामुळे ते अधिक काहीच करू शकत नव्हते समाजकल्याणाचा व नीतिमूल्याच्या संरक्षणाचा विचार करून त्यांनी राजसत्तेचाच का अंत घडविला नाही असा एक प्रश्न उत्पन्न होईल त्याचे उत्तर इतकेच आहे की, भीष्माच्या जीवनाचे ध्येय सत्यसंधता हे होते समाजकल्याण हे नव्हते त्यामुळे त्यांच्या बाबतीत हा प्रश्न उत्पन्न होत नाही अशा स्थितीत 'स नो राजा भविष्यति' या वचनाच्या परिपालनासाठी त्यांना दुसरे काहीही करणे शक्य नव्हते. सत्यसंधता हीच भीष्माची जीवननिष्ठा आहे. त्यांना एकच मार्ग शिल्लक होता व तो म्हणजे सभात्याग करून निघून जाणे हा होय तो जर त्यांनी केला नसता तर भीष्म दोषी ठरले असते पण त्यांनी सभेतील अनिष्ट प्रकार वाढत चालला आहे असे पाहून व तो थांबविणे आपल्या अधिकाराबाहेरचे आहे हे ओळखून आपला निषेध दर्शविण्यासाठी सभात्याग केला स्वत धृतराष्ट्रच या बाबतीत पुढीलप्रमाणे साक्ष देत आहे --

प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह संजय ।
कृपश्च सोमदत्तश्च बाल्हीकश्च महामना ॥ २६

-- महाभारत, सभापर्व अ. ८१

नतर भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, सोमदत्त व वाल्हीक हे सभेतून निघून गेले त्यानतर दुसरे द्यूत करावयाच्या वेळी ही, ज्या सर्व लोकानी विरोध केला त्यात भीष्म होतेच राजसत्तेने त्याचे ऐकले नाही यात ते काही दोषी ठरत नाहीत महाभारतकार म्हणतात —

ततो द्रोण सोमदत्तो वाल्हीकश्चैव गौतम ।
विदुरो द्रोणपुत्रश्च दासीपुत्रश्च वीर्यवान् ।। २५
भूरिश्रवा शान्तनवो विकर्णश्च महारथ ।
मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्वश ।। २६
अकामाना च सर्वेषा सुहृदामर्थदर्शिनाम् ।
अकरोत्पाण्डवाह्वान धृतराष्ट्र सुतप्रिय २७

—महाभारत, सभापर्व अ ७४

नतर द्रोण, सोमदत्त, वाल्हीक, कृपाचार्य, विदुर, अश्वत्थामा युयुत्सु, भूरिश्रवा, भीष्म व विकर्ण या सर्वांनी द्यूत नको म्हणून सागितले पण कल्याणाची इच्छा करणारे सर्व सुहृद अमान्यता दर्शवीत असतानासुद्धा धृतराष्ट्राने सर्वांच्या इच्छेविरुद्ध पुनश्च पाण्डवाना द्यूतात आव्हान केले तात्पर्य भीष्मानी आपले शरीर एका वचनाने हस्तिनापूरच्या राज्ययन्त्राला दिले होते. म्हणून त्या शरीराच्या उपयोगाची मर्यादा सोडून प्रत्येक वेळी त्यानी आपल्या मर्यादेत स्वत च्या कर्तव्याचे पूर्णपणे पालन केले आहे धर्माविरुद्ध त्यानी कधीही निर्णय दिला नाही राज्ययन्त्राचे त्यानी कधीही लागूलचालन केले नाही हितोपदेशाचे स्वत चे जे कर्तव्य ते केल्यावाचून ते कधीही राहिले नाहीत वनवास सपवून पाण्डव परत आल्यावर दुर्योधनाची सचिवसस्था ते आपल्या दिलेल्या कालाआधीच प्रकट झाले असे म्हणत असता भीष्मानी त्याविरुद्ध आपला निर्णय देऊन असे स्वच्छ शब्दात सागितले की, कालगणनेप्रमाणे पाडव बरोबर प्रकट झाले आहेत इतकेच नव्हे तर ते कधीही अधर्म करणार नाहीत हे सागून राज्य त्याना देणे उचित आहे असे त्यानी सुचविले आहे तथापि मी मन्त्री असल्यामुळे या बाबतीत काही निर्णय घेऊ शकत नाही, परतु तू राजा असल्यामुळे धर्माने वागावयाचे की युद्ध करावयाचे हे तुझे तू ठरव तू सागशील त्याप्रमाणे आम्ही वागू

असे त्यानी सागितले. दुर्योधनाने ज्या वेळी काय वाटेल ते :
तरी मी राज्य देणार नाही, केवळ युद्धासवधी काय ते बोला
आज्ञापिल्यावर भीष्म सेनारचनेच्या उद्योगास लागले तरीही
हित सागणे हे माझे कर्तव्य आहे असे ते निराशेने बोलल्याव
राहिले नाहीत महाभारतात म्हटले आहे —

मर्वं यथावच्चरित यद्यदेभि: प्रतिश्रुतम् ।
एवमेतद् ध्रुव ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागत ॥ ५
सर्वे चैव महात्मान सर्वे धर्मार्थकोविदा ।
येषा युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयु ॥ ६
अलुब्धाश्चैव कौन्तेया कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवल राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायत ॥ ७
तदैव ते हि विक्रान्तुमीषु कौरवनन्दना ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलु क्षत्रियव्रतात् ॥ ८
यच्चानृत इति ख्यायाद्य स गच्छेत् पराभवम् ।
वृणुयुर्मरण पार्था नानृतत्व कथचन ॥ ९
प्राप्तकाले तु प्राप्तव्य नोत्सृजेयुर्नरर्षभा ।
अपि वज्रभृता गुप्त तथावीर्या हि पाण्डवा ॥ १०
प्रतियुध्येम समरे सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याण लोके सद्भिरनुष्ठितम् ॥
तत् सविधीयता शीघ्र मा वो ह्यर्थोऽभ्यगात् परम् ॥
न हि पश्यामि सङ्ग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धि राजेन्द्र सप्राप्तश्च धनजय ॥ १२
सप्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेक स्पृशतो दृष्टमेतदसशयम् ॥ १३
तस्माद्युद्धोचित कर्म कर्म वा धर्मसहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र सप्राप्तश्च धनजय १४

दुर्योधन उवाच ।

नाह राज्य प्रदास्यामि पाडवाना पितामह ।
युद्धोपचारिक यत्तु तच्छीघ्र प्रविधीयताम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

अत्र या मामिका बुद्धि श्रूयता यदि रोचते ।
सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्य कुरुनन्दन ॥ १६

महाभारत, विराटपर्व अ ५२

'पाण्डवानी जशी प्रतिज्ञा केली होती तदनुरूप ते व्यवस्थित वागले आहेत व म्हणूनच अर्जुन प्रकट झाला आहे ते सर्व थोर लोक धर्म व व्यवहार यात अत्यत कुशल आहेत. युधिष्ठिर ज्याचा राजा आहे ते लोक धर्माच्या सबधात प्रमाद कसा करतील ? पाण्डव लोभी मुळीच नाहीत ते अत्यन्त दुष्कर कर्म करणारे आहेत व तसे त्यानी केलेही आहे अधर्माने ते राज्य कधीही स्वीकारणार नाहीत जर निव्वळ पराक्रमानेच त्याना राज्य घ्यावयाचे असते तर त्यानी ते पूर्वीच घेतले असते केवळ धर्मपशाने बाधलेले असल्यामुळेच क्षत्रियाच्या सत्यमर्यादेच्या व्रतापासून ते त्या वेळी ढळले नाहीत पाडव हे इतके तीव्र सत्यनिष्ठ आहेत की ते मरण पत्करतील, पण असत्य कधीही पत्करणार नाहीत व ज्या वेळी जे घ्यावयाचे ते काय वाटेल ते झाले तरी घेतल्यावाचून कधीही राहणार नाहीत इन्द्राने जरी त्याचा भाग गिळकृत करण्याचा प्रयत्न केला तरी देखील ते त्याच्याशीही युद्ध करुन आपला भाग परत मिळविल्याशिवाय राहणार नाहीत व तितके प्रखर सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी निश्चित आहे म्हणून सर्व शस्त्रधारी लोकामध्ये अत्यत श्रेष्ठ असा जो अर्जुन त्याच्याशी सर्वांनी मिळून सघटितपणेच युद्ध केले पाहिजे कार्यनाश होऊ नये म्हणून या स्थितीत विचक्षणानी आचारलेला मार्ग शक्य तितक्या त्वरेने अवलबिणे योग्य आहे अर्जुनासारखा प्रबल योद्धा प्राप्त झाला आहे सग्रामात नेहमीच जय कोणाला मिळाल्याचे मी पाहिले नाही एकदा सग्राम सुरु झाल्यावर कधी जय होतो तर कधी पराजय होतो, *मरण कधी टळते, तर कधी येतेही, समरवाजयास वेळ नाही म्हणून* युद्धच करावयाचे असले तर त्या तयारीला लागा व धर्मानुसार त्याचे त्याना देऊन सधि करावयाचा असला तर त्या सिद्धतेला लागा त्यावर दुर्योधन म्हणाला, हे पितामह, मी पाण्डवाना

राज्य कधीच देणार नाही युद्धाच्या दृष्टीने जें काय बोलावयाचे असेल ते सागा भीष्म त्यावर इतकेच म्हणाले, 'जे तुझ्या कल्याणाचे मला वाटेल ते सागणे येवढेच माझे कर्तव्य आहे ऐकणे वा न ऐकणे ही तुझ्या स्वाधीनची गोष्ट आहे, जे तुला वाटेल तसे तू करू शकतास' तात्पर्य, भीष्मानी देह कौरवाना दिला होता, पण हिताचे सागणे, राज्ययत्राच्या सूत्रचालकानी जर अधर्म करावयाचे ठरविले असले तर तो अधर्म आहे असे त्याना स्वच्छ सागणे–मग ते प्रसन्न होवोत वा न होवोत–त्यानी कधीही सोडले नाही सपूर्ण उद्योगपर्वात त्यानी दुर्योधनाला आणि धृतराष्ट्राला सदोचात्र सल्ला दिलेला आहे तो त्यानी ऐकला नाही याचा दोष भीष्माकडे येत नाही सत्तेचे ते भृत्य असल्यामुळ त्याना त्याच्याकडून लढावे लागले ही गोष्ट स्वतत्र आहे सेनापतिपद स्वीकारताना देखील स्वत च्या शरीराचे पारतन्त्र्य व मनाचे स्वातन्त्र्य त्यानी काही गोष्टी राजा दुर्योधनाला स्पष्टपणे सागूनच सिद्ध केले आहे पाडव हे कौरवकुलातील असल्यामुळ भीष्म त्याना ठार मारू इच्छीत नव्हते युद्ध थाबविण्यासाठी त्यानी जे प्रयत्न केले त्यात कर्णाचा तेजोवध ही अत्यत महत्त्वाची गोष्ट त्यानी केली कारण कर्ण हेच कुलनाशाचे मूळ आहे हे ओळखून त्यानी त्याच्यावर प्रहार चालविले होते पण त्याच्या त्या प्रयत्नाना यश आले नाही कर्ण हा केवळ व्यक्तिगत महत्त्वाकाक्षेसाठी या भयानक विनाशाला सिद्ध झाला याचा त्याना इतका उद्वेग वाटत होता की, रथातिरथगणनेच्या वेळी त्याचा हा सताप खळाळून बाहेर पडला आहे ते म्हणतात –

सखा ते दयितो नित्य य एप रणकर्कश ।
उत्साहयति राजस्त्वा विग्रहे पाडवै सह ॥ ३
परुप कत्थनो नीच कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बधुश्च मानी चात्यतमुच्छ्रित ॥ ४
एप नैव रथ कर्ण न चाप्यतिरथो रणे ।
वियुक्त. कवचेनैप सहजेन विचेतन ॥ ५

कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ।
अभिशापाश्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।।५
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यसे ।। ७

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १६८

'हे राजा, हा तुझा रणकर्कश सखा जो तुला अत्यंत प्रिय वाटतो व जो वारंवार पाण्डवांशी करावयाच्या संघर्षासंबंधी तुला प्रेरित नि उत्साहित करतो तो तुझा मंत्री नि नेता किंबहुना बंधूहूनही तुला अधिक प्रिय वाटणारा तुझा मंत्री कर्ण अत्यंत कठोर, बडबड्या, नीच, अहंकारी व मर्यादातीत उद्धट असून हा रथीही नाही व अतिरथी तर नाहीच नाही. याचे सहज कवचकुंडल गेले आहे. मत्सरामुळे याचे गुण दूषित झालेले असून परशुरामाच्या शापामुळे, याला ब्राह्मणाचाही शाप असल्यामुळे व याच्याजवळची सर्व साधनें संपलेलीं असल्यामुळे माझ्या दृष्टीने हा केवळ अर्धरथी आहे. अर्जुनाशी याची रणात गाठ पडल्यावर हा पुन्हा जिवत म्हणून राहणार नाही.' पण त्याच्या साऱ्याच खटपटींना पूर्णपणे अपयश आले. चाणाक्ष दुर्योधन भीष्माचें रणपांडित्य माहीत असल्यामुळे कर्णालाही बाजूस सारून त्यानाच सेनापति करावयास उद्युक्त झाला; पण भीष्मांनी युद्धाचें सेनापतित्व स्वीकारीत असतानाच त्याला कांही अटी घातल्या. त्या पुढीलप्रमाणे:—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवा. १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।
संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समय. कृत. ।। १७
न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तीपुत्राद्धनञ्जयात् ।। १८
स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ।। १९
अहं चैव क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ।। २०

राहिले. धर्मनिष्ठ युधिष्ठिराला कुरुकुलाच्या सत्यसंधतेची महान पताका असलेले ते आपले पितामह यापुढे आपल्या शस्त्राघाताचें लक्ष्य होणार यामुळे अत्यंत दु:ख झाले.. धर्मकार्यार्थ उगारलेल्या दंडाला त्याचा महनीय आशीर्वाद मिळावा, म्हणून युद्धाच्या प्रारंभी युधिष्ठिर आपले चार बंधु व श्रीकृष्ण यांच्यासहित भीष्माकडे गेले व त्यांना वंदन करून त्यांच्या आशीर्वादाची अभ्यर्थना करूं लागले. महाभारतकार म्हणतात:—

सोऽवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३५
तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह ।
अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥ ३७

भीष्म उवाच ।

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३८
प्रीतोऽहं पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३९
व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवंगते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ४०
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४१
अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
भृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाबाहो हितैषी मम नित्यशः ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ४३

भीष्म उवाच ।

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ४४

उत्सृत्य रजतप्रख्यान् हयान्पार्थस्य मारिष ।
वासुदेवस्ततो योगी प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ५६
अभिदुद्राव भीष्म स भुजप्रहरणो बली ।
प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहु ॥ ५७
दारयन्निव पद्भ्या स जगती जगदीश्वर ।
क्रोधताम्रेक्षण कृष्णो जिघासुरमितद्युति ॥ ५८
ग्रसन्त इव चेतासि तावकाना महाहवे ।
दृष्ट्वा माधवमानन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ॥ ५९
हतो भीष्मो हतो भीष्मस्तत्र तत्र वचो महत् ।
अश्रूयत महाराज वासुदेवभयात्तदा ॥ ६०
पीतकौशेयसवीतो मणिश्यामो जनार्दन ।
शुशुभे विद्रवन् भीष्म विद्युन्माली यथाऽम्बुद ॥ ६१

— महाभारत, भीष्मपर्व अ १०६

'माध्यान्हीच्या सूर्याप्रमाणे उभय सैन्याच्या मध्यभागी भीष्म तळपत होते मोठमोठ्या श्रेष्ठ अशा पाण्डवपक्षीय वीराना ठार मारून ते जणू प्रलयकाल ओढवून आणीत होते भगवान् श्रीकृष्णाना ते सहन झाले नाही पार्थाचे चांदीसारखे शुभ्र घोडे तसेच टाकून योगीश्वर श्रीकृष्णानी रथाखाली उडी घेतली व भीष्माकडे वेगाने धाव घेतली भुज हेच त्याचे प्रहरण होते चाबूक उगारला होता व ते सिंहाप्रमाणे मधून मधून गर्जना करीत होते जणू पायानी ते भूकप घडवीत आहेत असे वाटले जगदीश्वर श्रीकृष्णाचे नेत्र क्रोधाने तांबडे लाल झाले होते व भीष्माना ठार मारावे ही एकच वासना त्याच्या अत करणात घोळत होती आतापर्यंत भीष्माचा पराक्रम पाहून ज्या वेळी श्रीकृष्ण भीष्माच्या अगावर धावून जाऊ लागले तेव्हा त्याच्या सामर्थ्याने घाबरलेले कौरवपक्षीय वीर, मेले, भीष्म ठार मेले असे ओरडू लागले मेघावर वीज चमकावी त्याप्रमाणे, इद्रनील मण्याप्रमाणे श्यामवर्ण श्रीकृष्णाच्या अगावरील पिवळे वस्त्र सावळ्या मेघावरील विजेप्रमाणे चमकत होते व ते अपूर्व होते ' आपल्यावाचून भीष्माना कोणीही मारू शकणार नाही, याविषयी श्रीकृष्णाची इतकी खात्री होऊन गेलेली होती की नवव्या

दिवशीच्या रात्री पाण्डवाच्या शिबिरात जेव्हा योद्धयाची समिति भरली त्या वेळीं श्रीकृष्ण म्हणाले —

मा वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव।
त्वत्प्रयुक्तो महाराज किं न कुर्यां महाहवे॥ २८
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम्।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फाल्गुन ॥ २९
यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पाण्डव।
हन्ताऽस्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम्॥ ३०
पश्य मे विक्रमं राजन् महेन्द्रस्येव संयुगे।
विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात्॥ ३१

—महाभारत, भीष्मपर्व अ १०७

'हे महाराज, आपण मला सेनापति का नेमीत नाही? मी भीष्माशी युद्ध करतो आपण सांगितल्यावर मी काय करणार नाही? अर्जुनाची इच्छा नसल्यावर सर्व कौरव पाहत असताना मी आव्हानपुरस्सर पुरुषश्रेष्ठ भीष्माला युद्धात ठार मारतो भीष्माच्या मृत्यूने आपणास विजय वाटत असल्यास मी भीष्मांना ठार मारीन. महेंद्राप्रमाणे माझा दिव्य पराक्रम आपण पहाच. महास्त्राचा वारवार प्रयोग करीत असलेल्या भीष्मांना मी ठार मारतो' श्रीकृष्णालाच भ्रष्टप्रतिज्ञ होऊन वारवार हातात शस्त्र घ्यावयाची स्फूर्ति उत्पन्न करणारी पराक्रमाची ही ज्योत केवढी दीप्तिमान् आहे! केवढी अतुलनीय आहे! युधिष्ठिराने स्वत साठी श्रीकृष्णांना भ्रष्टप्रतिज्ञ करण्याचे नाकारले व शेवटी दुसरा उपाय नाही म्हणून भीष्मांनी युद्धारंभी सांगितल्याप्रमाणे श्रीकृष्णासह पांडव त्यांनाच त्यांच्या मृत्यूचा उपाय विचारण्यासाठी त्यांच्या शिबिरात गेले.

मृत्युंजय महामनस्कता

भीष्मांनी त्यांचे प्रेमपूर्वक स्वागत केले त्यांच्या त्या औदार्याने ओशाळून गेलेल्या युधिष्ठिराने त्यांना जिंकण्याच्या बाबतीतील आपली असमर्थता त्यांच्या चरणी निवेदन केली व त्यांना

जिकण्याचा उपाय विनम्रपणे विचारला धर्मपक्षाचा विजय होण्यासाठीच जे शौर्य खर्ची पडावयाचे ते शौर्य प्रतिज्ञेने बद्ध झाल्यामुळे दुष्टाच्या राज्ययशात स्थैर्य उत्पन्न करण्यासाठी खर्ची पडत आहे याचा त्याना अत्यत विषाद वाटत होता पण प्रतिज्ञा व त्याच्या देहाचे जीवन इतके एकरूप होऊन गेले होते की, अखेरीस त्या देह-समिधेच्या हवनावाचून प्रतिज्ञेचा अग्नि शात करण्याचे दुसरे कोणतेही साधन त्या सत्यसध महापुरुषाजवळ उरलेले नव्हते शेवटी निग्रहाने ती देहसमिधाच हव्य म्हणून त्या अग्नीत टाकावयाचे त्यानी निश्चित केले व युधिष्ठिराला उद्देशून ते म्हणाले —

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ॥ ७५
नाह जेतु रणे शक्य सेन्द्रैरपि सुरासुरै ।
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुक ॥ ७६
नतो मा न्यस्तशस्त्र तु एते हन्युर्महारथा ।
निक्षिप्तशस्त्रे पतित विमुक्तकवचध्वजे ॥ ७७
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ।
स्त्रिया स्त्रीनामधेये च विकले चैव पुत्रिणि ॥ ७८
अप्रशस्ते नरे चैव न युद्ध रोचते मम ।
इम मे शृणु राजेन्द्र सकल्प पूर्वचिन्तितम् ॥ ७९
अमङगल्यध्वज दृष्ट्वा न युध्येय कदाचन ।
य एष द्रौपदो राजस्तव सैन्ये महारथ ॥ ८०
शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिञ्जय ।
यथाऽभवच्च स्त्रीपूर्व पश्चात्पुस्त्व समागत ॥ ८१
जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ।
अर्जुन समरे शूर पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ८२
मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दशित ।
अमङगल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्वे च विशेषत ॥८३
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषु कथञ्चन ।
तदन्तर समासाद्य पाण्डवो मा धनञ्जय ॥ ८४
शरैर्घातयतु क्षिप्र समताद् भरतर्षभ ।
न त पश्यामि लोकेषु मा हन्याद्य समुद्यतम् ॥ ८५

'ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनञ्जयात्।
एष तस्मात् पुरोधाय कञ्चिदन्य ममाग्रत ॥ ८६
आत्तशस्त्रो रण यत्तो गृहीतवरकार्मुक ।
मा पातयतु बीभत्सुरेव तव जयो ध्रुवम् ॥ ८७
एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्त मम सुव्रत।
सग्रामे धार्तराष्ट्राश्च हन्या सर्वान्समागतान् ॥ ८८

—महाभारत, भीष्मपर्व अ १०७

'हे पाडवा, तू जे म्हणतोस ते अगदी खरे आहे हातात शस्त्र व धनुष्य घेऊन मी युद्धात उभा असता देव व दैत्य याच्या गणानी परिवेष्टित असलेल्या देवेन्द्राची देखील मला जिंकण्याची छाती नाही केवळ मी शस्त्रसन्यास केला तरच हे महारथ मला मारू शकतील शस्त्र टाकून दिलेला, पडलेला, कवच व ध्वज भग्न झालेला, पळून जाणारा, भ्यालेला, मी आपल्याला शरण असून आपल्या स्वाधीन आहे असे म्हणणारा, स्त्रीचे नाव घेतलेला, विकल, एकपुत्र व अप्रशस्त मनुष्य याच्याशी युद्ध करणे मला आवडत नाही तसेच अमगल ध्वज धारण करणारा अथवा अमगला पुढे करून युद्ध करणारा मनुष्य समोर पाहिल्यावर मी कधीही लढणार नाही तुमच्या सैन्यात असलेला द्रुपदाचा पुत्र शिखडी हा अशा प्रकारचा अमगलध्वज आहे तो स्त्रीपूर्व असल्यामुळे, तो रणागणात ईर्ष्येने लढणारा असा असला तरी मी त्याच्याशी युद्ध करणार नाही अर्जुन शूर आहे त्याने शिखडीला पुढे करून माझ्याशी युद्ध करावे शिखडी पुढे असताना मी मुळीच प्रहार करणार नाही अशा स्थितीत नि शक मनाने अर्जुनाने माझ्यावर तीक्ष्णातल्या तीक्ष्ण बाणाचा प्रहार करावा अशा रीतीने जर तुम्ही मला ठार माराल तर रणागणात धृतराष्ट्रपुत्राना तुम्ही माराल शकाल' क्षात्रधर्माच्या त्या धीरोदात्त अवताराचे हे वाक्य ऐकताच अर्जुनही मनातून खिन्न झाला न्यस्तशस्त्र स्थितीत आपल्या या पूजास्थानावर प्रहार करण्याची कल्पना त्याच्या मनाला थरकापवू लागली पण भगवान श्रीकृष्णाच्या व स्वत पितामहाच्याच आग्रहामुळे अर्जुनाने ती गोष्ट अखेरीस मान्य केली दुसऱ्या

दिवशी जेव्हा युद्धाला सुरुवात झाली तेव्हा खाडवबनाचा दाह करणाऱ्या महास्त्रवेत्या अर्जुनासारख्या महारथ्यालाही शेवटी शिखंडीला पुढे करून भीष्माच्या समोर जाता आले भीष्मानी शिखंडीला पुढे आलेला पाहताच लज्जेने मान फिरविली व शस्त्रसन्यास केला अर्जुन शिखंडीच्या आडून आपल्या बाणानी त्याच्यावर कठोर प्रहार करू लागला शिखंडीच्या बाणवर्षावाने त्याना कसल्याही वेदना होत नव्हत्या पण अर्जुनाच्या मर्मघातक प्रहारानी मात्र त्याना वेदना होत ते पाहून जवळच उभा असलेल्या दु शासनाने शिखंडीच्या बाणानी आजोबाना वेदना होत आहेत असे समजू नये म्हणून एकीकडे आघात सहन करीत भीष्म त्याला सागू लागले —

एव तयो सवदतो फाल्गुनो निशितै शरै ॥ ५८
शिखडिन पुरस्कृत्य भीष्म विव्याध सयुगे ।
ततो दु शासन भूय स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५९
अतिविद्ध शितैर्बाणैर्भृश गाण्डीवधन्वना ।
वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन शरा युधि ॥ ६०
मुक्ता सर्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे बाणा शिखण्डिन ।
निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिन ॥ ६१
मुसला इव मे घ्नन्ति नेमे बाणा शिखण्डिन ।
वज्रदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदा ॥ ६२
मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणा शिखण्डिन ।
नाशयन्तीव मे प्राणान् यमदूता इवाहिता ॥ ६३
गदापरिघसस्पर्शा नेमे बाणा शिखण्डिन ।
भुजगा इव सक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणा ॥ ६४
समाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणा शिखण्डिन ।
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणा शिखण्डिन ॥ ६५
कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवा इव ।
सर्वे ह्यपि न मे दु ख कुर्युरन्ये नराधिपा ॥ ६६
वीर गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णु कपिध्वजम् ॥ ६७

—महाभारत, भीष्मपर्व अ. ११९

अर्जुनाच्या तीक्ष्ण बाणांनी शरीरावर आघात होत असता भीष्म दुःशासनाला म्हणाले ' वज्राप्रमाणे कठोर स्पर्श असलेले, एकामागून एक सतत अंगावर येणारे हे बाण शिखंडीचे नसून अर्जुनाचे आहेत. दृढ अशा कवचाचेही तुकडे करणारे, मर्माचे निकृन्तन करणारे व मुसळाप्रमाणे जोराचा आघात करणारे, हे बाण वज्राच्या वेगाप्रमाणे भयानक आहेत ते माझ्या प्राणांना व्याकूळ करतात जणू ते यमदूतच आहेत. गदा व परिघ यांच्याप्रमाणे त्यांचा स्पर्श भयानक आहे. जणू क्रुद्ध झालेले ते भयंकर विषारी सापच होत. गाण्डीवधारी अर्जुनावाचून मला इतके दु ख दुसरे कोण देऊ शकेल? याप्रमाणे बोलत असताच बाणांच्या आघातांनी शरीराची चाळणी झालेले भीष्म रथातून खाली कोसळले ते जमिनीवर पडले खरे, पण त्यांच्या अंगांत बाण इतके रुतून बसले होते की जमिनीचा त्यांच्या शरीराला स्पर्शही झाला नाही ते खाली पडताच अर्जुनाच्या बाणांच्या अग्रावरच त्यांचे शरीर वरच्या वर तोलून धरले गेले. काही वेळ महानुभाव भीष्मांना मूर्च्छा आली पण थोड्याच वेळात स्वत ला सावरून त्या अलौकिक पुरुषाने आपले नेत्र उघडले. त्यांनी आकाशाकडे दृष्टि वळविली तोच त्यांना दक्षिणायन आहे हे समजून आले. त्याबरोबर त्यांनी आपल्या इच्छामरणी सामर्थ्याचा उपयोग करून उत्तरायण येईपर्यंत शरशय्येवर तसेच पडून रहावे, की स्वत ची जीवनज्योत शाश्वत प्रकाशात तावडतोब विलीन करावी याचा विचार चालविला. धर्मशास्त्राप्रमाणे ज्याला शक्य आहे त्याने उत्तरायणात देह ठेवणे चांगले. पण भीष्मांच्यासमोर वेगळाच प्रश्न होता बाणाघातांच्या वेदना त्यांना होत होत्या त्या सहन करीत त्यांना उत्तरायण येईपर्यंत थांबणे क्रमप्राप्त होते तसे करावे की नाही म्हणजे वेदनामय मृत्यु स्वीकारावा की त्वरित दिव्य गतीला निघून जावे हा प्रश्न त्यांच्यासमोर होता व तो केवळ त्यांच्या इच्छेनेच सुटणारा होता पण त्यांनी तो प्रश्न कसा सोडवावा यासबंधी काही दिव्य संदेश त्यांना ऐकू आले ' महाभारतात म्हटले आहे की :—

पतन् स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरम् ॥ ९३

सजा चोपालमहीर. काल सञ्चिन्त्य भारत ।
अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्या वाच समन्तत ।। ९४
कथ महात्मा गाङ्गेय सर्वशस्त्रभृता वर ।
कालकर्ता नरव्याघ्र: सप्राप्ते दक्षिणायने ।। ९५
स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले ।। ९६
उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्म कुरुपितामह ।। ९७
महोपनिषद चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।। १०१
जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ।। १२२

— महाभारत, भीष्मपर्व अ ११९

दक्षिणायन आहे असे पाहून भीष्म काळाचा जो विचार करू लागले तोच अन्तरिक्षातून त्याना दिव्य वाणीने असे ऐकू आले की, काळ स्वाधीन असलेले भीष्म सर्व शस्त्रधाऱ्यात श्रेष्ठ असे महानुभाव आहेत हे नरव्याघ्र दक्षिणायनात देह कसा ठेवीत आहेत? हे ऐकताच भीष्मानी त्याना उत्तर दिले की, दक्षिणायन सपेपर्यंत मी असाच राहणार आहे उत्तरायणाची वाट पाहत भीष्म तेथे तसेच आपले प्राण धारण करून राहिले योगसामर्थ्याने श्रेष्ठ उपनिषदाचा पाठ करीत भीष्म काळाची वाट पहात होते भीष्माच्या निधनाची दु खद वार्ता ऐकताच द्रोणाचार्याना जागच्या जागीच मूर्च्छा आली कृपाचार्यादि महारथ्यानी भीष्माचा देहपात म्हणजेच स्वत चा व दुर्योधनाच्या यशाकाक्षेचाही अतकाळ समजून धीर सोडला शरदष्ट्रानी युक्त धनुष्य हेच ज्याचे मुख आहे, खड्ग हीच ज्याची जिव्हा, असा सर्वस्वी दुरासद असलेला तो नरसिंह कोणाचे आशास्थान नव्हता? भीष्म सपताच कौरव व पाण्डव या दोन्ही पक्षाचे महारथी गहिवरले सर्वांनी आपापली शस्त्रे सावरली व त्या महापुरुषाच्या शरशय्येभोवती गोळा होण्यासाठी सर्वजण खिन्न मनाने जाऊ लागले

दिव्यशरशयन

आपआपली कवचे काढून घेऊन व नतमस्तक होऊन भीष्माच्या पायाशी उभयपक्षीय वीर उभे राहिले त्याच्या त्या समूहात

महानुभाव भीष्मानी जे अनेक दिव्य भाव प्रकट केले त्याचें महाभारतांत अत्यंत हृदयस्पर्शी वर्णन आहे. हें वर्णन म्हणजे भीष्मांची महानुभावता व विनीत अर्जुनाचें सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य या दोहोंचें अत्यंत हृदयस्पर्शी असें एकीकरणच होय. महाभारतकार म्हणतात:—

निवृत्तेषु च सैन्येषु पारपर्येण सर्वशः ।
निर्मुक्तकवचः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २९
व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ ३०
ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
अभिवाद्यावतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३१
अथ पाण्डून् कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ३२
स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।
तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३३
अभिनन्द्याथ तानेवं शिरसा लम्बताऽब्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३४
ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामह ॥ ३५
अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३६
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३७
धनञ्जय महाबाहो शिरो मे तात लम्बते ।
दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३८

संजय उवाच ।

समारोप्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥ ४०
तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते ।
उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपदधत्स्व मे ॥ ४१

शयनस्यानुरूप वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ।
त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ॥ ४२
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वित ।
फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ॥ ४३
गृह्यानुमन्त्र्य गाण्डीवं शरान् सन्नतपर्वण ।
अनुमान्य महात्मानं भरताना महारथम् ॥ ४४
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिर शरै ।
अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ॥ ४५
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ।
उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनञ्जयम् ॥ ४६
प्राह सर्वान् समुद्वीक्ष्य भरतान् भारत प्रति ।
कुन्तीपुत्रं युधा श्रेष्ठ सुहृदा प्रीतिवर्धनम ॥ ४७
शयनस्यानुरूप मे पाण्डवोपहित त्वया ।
यद्यन्यथा प्रपद्येथा शपेय त्वामह रुषा ॥ ४८
एकमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता ।
स्वप्तव्य क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४९
एवमुक्त्वा तु बीभत्सु सर्वास्तानब्रवीद्वच ।
राजश्च राजपुत्राश्च पाण्डवानभिसस्थितान ॥ ५०
पश्यध्वमुपधान मे पाण्डवेनाभिसधितम् ।
शिश्येऽहमस्या शय्याया यावदावर्तन रवे ॥ ५१
उपातिष्ठन्नयो वैद्या शल्योद्धरणकोविदा ॥ ५५
सर्वोपकरणैर्युक्ता कुशलै साधुशिक्षिता ।
तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्र प्रोवाच तनय तव ॥ ५६
धन दत्वा विसृज्यन्ता पूजयित्वा चिकित्सका ।
एव गते मयदानीं वैद्यै कार्यमिहास्ति किम् ॥ ५७
क्षत्रधर्मे प्रशस्ता हि प्राप्तोऽस्मि परमा गतिम् ।
नैष धर्मो महीपाला शरत पगतस्य मे ॥ ५८
एभिरेव शरैश्चाह दग्धव्योऽस्मि नराधिपा ।
तच्छ्रुत्वा वचन तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ५९
वैद्यान् विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हत ।
ततस्ते विस्मय जग्मुर्नानाजनपदेश्वरा ॥६० भीष्मपर्व अ १२०

देवानी प्रजापतीसमोर उभे रहावे, त्याप्रमाणे सर्व मंडळी भीष्मासमोर उभी राहिली असता, त्याच्या वंदना घेऊन भीष्म त्याना म्हणाले, हे महाभागानो तुमचे स्वागत असो तुम्ही देव-तुल्य पराक्रमी आहात तुमच्या दर्शनाने मला अत्यंत आनंद झाला- याप्रमाणे त्याना बोलून पुनश्च भीष्म त्याना म्हणाले, मला शय्या मिळाली आहे पण माझे मस्तक खाली लोंबते आहे कोणी मला उपधान (उशी) देईल काय ? हे ऐकताच सर्व राजानी उत्कृष्ट प्रकारच्या उशा त्याना आणून दिल्या त्याचे ते कृत्य पाहून हसून नरव्याघ्र भीष्म त्याना म्हणाले, हे राजानो, या वीरशय्येवर हे उपधान योग्य आहे असे तुम्हास वाटते काय ? माझ्या या वेळच्या अवस्थेला हे उपधान सर्वस्वी अयोग्य आहे नंतर दीर्घ-बाहू व सर्व लोकात श्रेष्ठ महारथी म्हणून विख्यात असलेल्या अर्जु-नाला उद्देशून ते म्हणाले, हे महाबाहो धनंजया, माझे मस्तक खाली लोंबते आहे तुला या शय्येला योग्य असे जे उपधान वाटेल ते मला दे हे ऐकताच आपले भयंकर धनुष्य सज्ज करून व पिता-महाना वंदन करून अश्रूनी भरून आलेल्या डोळ्यानी त्याच्याकडे पाहत अर्जुन त्याना म्हणाला, ' हे पितामहा, मी आपला दास आहे काय आज्ञा आहे? भीष्मानी पुन त्याला सांगितले की, माझे मस्तक खाली लोंबते आहे, मला उपधानाची आवश्यकता आहे तू सर्व धनुर्धारी लोकात श्रेष्ठ आहेस बुद्धि व सामर्थ्य याचा तू निधिच आहेस क्षात्र धर्म तुला समजतो या शय्येला योग्य असे उपधान तू मला दे ' हे ऐकताच अर्जुनाने तीन तीक्ष्ण बाणानी त्याचे मस्तक सावरून धरले अर्जुनाने आपला अभिप्राय ओळखला ते पाहून भीष्म अत्यंत प्रसन्न झाले व सर्वांचे लक्ष वेधून अर्जुनाला उद्देशून म्हणाले, 'माझ्या शय्येला अनुरूप असे हे उपधान देऊन तू मला प्रसन्न करून घेतले आहेस हे पाण्डवा, तू दुसरे काही केले असतेस तर मी क्रोधाने तुला शाप दिला असता शरशय्येवर शयन करणाऱ्या धर्मवेत्या क्षत्रियाने असेच व्रत अंगीकारून राहिले पाहिजे नंतर सर्व राजाना उद्देशून ते म्हणाले, 'पहा, या पाण्डवाने माझी इच्छा कशी पूर्ण केली उत्तरायण येईपर्यंत मी असाच या शय्येवर पडून राहीन ' थोड्याच

वेळाने दुर्योधनाने पाठविलेले, जखम बरी करण्याच्या कामात अत्यंत कुशल, चिकित्साशास्त्र उत्तम रीतीने अवगत करून घेतलेले असे सर्व साधनयुक्त वैद्य त्या ठिकाणी आले. त्याना पाहून भीष्म म्हणाले, 'धन देऊन या चिकित्सकाना परत पाठवून द्या. माझ्या या अशा अवस्थेत वैद्याचे काय काम आहे? क्षत्रियाना अत्यंत योग्य अशा सर्वश्रेष्ठ गतीला मी जात आहे. शरशय्येवरील योद्ध्याला हे कर्तव्य नाही. मी मेल्यावर या बाणासहितच मला दग्ध करा.' हे ऐकताच दुर्योधनाने त्या सर्वांना धन देऊन परत पाठवून दिले. त्याचे ते धीरोदात्त उद्गार ऐकताच सर्व लोक आश्चर्याने थक्क झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी पुनश्च मंडळी भीष्माच्या शय्येभोवती गोळा झाली. त्यानी आपल्या अद्वितीय वीरभावाचा पुनश्च नवा आविष्कार त्याना दाखविला. महाभारतकार म्हणतात —

भीष्मस्तु वेदना धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अभितप्तः शरैश्चैव निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ १०

शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रसंपातमूर्छितः ।
पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान् प्रत्यभाषत ॥ ११

ततस्ते क्षत्रिया राजन्नुपाजह्रुः समन्ततः ।
भक्ष्यानुच्चावचान्राजन्वारिकुम्भांश्च शीतलान ॥ १२

उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् ।
नाद्यातीता मया शक्या भोगा केचन मानुषाः ॥ १३

अपक्रान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यां गतो ह्यहम ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥ १४

एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन् वाक्येन पार्थिवान् ।
अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषत भारत ॥ १५

अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १६

स दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् ॥ १७

दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते मुखं च परिशुष्यति ॥ १८
वेदनार्तशरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।
त्वं हि शक्तो महेष्वासः दातुमापो यथाविधि ॥ १९
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं वलवत्कृत्वा गाण्डीव व्याक्षिपद्धनुः ॥ २०
तस्य ज्यातलनिर्घोष विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः ॥ २१
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिना वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २२
सन्धाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः ।
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २३
अविध्यत्पृथिवीं पार्थ. पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ।
उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला शुभा ॥ २४
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ।
अतर्पयत् तत. पार्थः शीतया जलधारया ॥ २५
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमम् ।
कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वत.॥ २६
विस्मयं परम जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ।
तत् कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् ॥ २७
संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ।
विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन् सर्वतो नृपाः ॥ २८
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।
तृप्त. शान्तनवश्चापि राजन् बीभत्सुमब्रवीत् ॥ २९
सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव ।
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ॥ ३०
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
वासुदेवसहायस्त्वं महत् कर्म करिष्यसि ॥ ३१

—महाभारत, भीष्मपर्व अ. १२१

एकच नाद भरून गेला. तृप्त झालेले भीष्म सर्वासमक्ष अर्जुनाला म्हणाले, ' हे महाबाहो, तू हे कर्म केलेस याचे मला आश्चर्य वाटत नाही. नारदाने तूं नरऋषि असल्याचे मला पूर्वीच सांगितलें आहे. ह्या वासुदेवाच्या साहाय्याने तू महत्कार्य करशील.'

नुसतें काव्यदृष्टया जरी पाहिलें तरी अद्भुताच्या अंगांगीभावाने विशुद्ध वीररसाला महर्षींनी येथे केवढा भरघोस फुलोरा आणला आहे! हे प्रकरण म्हणजे भीष्मांच्या उदात्त भव्यतेवर महर्षींनी चढविलेला देदीप्यमान राजमुकुटच होय.

अंतःकाळची कठोर कर्तव्यनिष्ठा

वस्तुत: शरशय्येवरील भीष्म हे मानुषभावाच्या इतके सीमापार गेले होते की उपधान व पाणी या मानवी व्यवहारातल्या सामान्य गोष्टीचा देखील त्यांनी स्वत:ला स्पर्श होऊ दिला नाही. तरी पण अंतिमश्वासापर्यंत त्यांनी आपली कठोर कर्तव्यनिष्ठा ढळू दिली नाही. त्यांच्या जीवनाच्या या सायंकाळी देखील त्यांनी आपली निष्काम् कर्मयोग्याची महान् भूमिका पार पाडल्याची तीन तरी ज्वलंत उदाहरणे आहेत. कौरवकुळातील सर्वश्रेष्ठ वृद्ध व्यक्ति म्हणून कुळाचें सरक्षण करण्याचा व हस्तिनापूरच्या राजसभेचे मंत्री म्हणून राजसत्तेचें संरक्षण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी या अंतिम क्षणी देखील केला. अर्जुनाच्या दिव्य कृत्याचें स्मरण राजा दुर्योधनाला देत ते म्हणाले:—

दृष्टं दुर्योधनैतत ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ॥ ३९
यावत् कृष्णो महाबाहु· स्वाधीनः कुरुसत्तम ।
तावत्पार्थेन शूरेण सन्धिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४५
ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजाना सगच्छन्तां पार्थिवा. प्रीतिमन्तः ।
पितापुत्रं मातुल भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातर प्रैतु राजन् ॥ ५४

—महाभारत, भीष्मपर्व अ. १२१

'दुर्योधना! पार्थाने शीतल, सुगंधी व अमृतासारखी मधुर जलधारा कशी निर्माण केली हा चमत्कार तू पाहिलास काय? जोपर्यंत

महाबाहू कृष्ण आपण केलेली विनती ऐकण्याच्या मन स्थितीत आहे तोवर शूर पार्थाशी तू संधि करून टाक माझ्या अंतावरोबरच संघर्षाचाही अंत होऊन प्रेमाने या राजे लोकाना परस्पराना भेटू द्या पिता व पुत्र, मामा व भाचे, बधूबधू एकत्र सुखाने नांदोत' पण अंतिम क्षणी भीष्मानी केलेली ही अभ्यर्थना देखील व्यर्थ गेली महाभारतकार म्हणतात –

धर्मार्थसहितं वाक्य श्रुत्वा हितमनामयम् ।
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ।। ५७

—महाभारत, भीष्मपर्व अ १२१

'कर्तव्यमार्ग व कल्याण याचे स्पष्ट मार्गदर्शन असलेले ते वाक्य दुर्योधनाला रुचले नाही मरणपथास लागलेल्या कोणाला औषध रुचले आहे !' दुर्योधन एकत नाही असे पाहून कदाचित् कर्णाला वळविता आले तर पहावे ! त्या योगाने तरी भयानक विनाश टळेल अशा कल्पनेने एकांतात कर्ण भेटीला आला असता त्यांनी तोही प्रयत्न करून पाहिला त्र कर्णाला म्हणाले –

सोदर्या पाण्डवा वी । भ्रातरस्तेऽरिसूदन ।
सगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ।।२१
मया भवतु निर्वृत्त वैरमादित्यनदन ।
पृथिव्या सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामया ।। २२

—महाभारत, भीष्मपर्व अ १२२

हे शत्रुनाशना कर्णा ! पाण्डव तुझे सहोदर बधू आहेत माझे काही प्रिय करावे असे जर तुला खरोखरीच वाटत असेल तर त्यांच्याशी एकरूप हो हे सूर्यपुत्रा ! माझ्या अन्ताबरोबरच हे वैर संपो व पृथ्वीवरील सर्व राजे आनंदात व सुखाने नांदोत

पण कर्णाने स्वत च्या मृत्यूवाचून यातून सुटका नाही असे सांगून त्यांचा युद्धासाठीच आशीर्वाद मागितला शेवटी प्रयत्नाच्या सीमामर्यादेपार गोष्ट गेलेली पाहून ते कर्णाला इतकेच म्हणाले की –

न चेच्छक्यमवन्त्रष्टु वैरमेतत् सुदारुणम् ।
अनुजानामि कर्ण त्वा युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ।। ३४

निर्मन्युर्गतसंरम्भः कृतकर्मा रणे स्म ह ।
यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३५
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि ।
क्षत्रधर्मजितांल्लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात् ॥ ३६
युध्यस्व निरहङ्कारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
धर्माद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३७
प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान् सुचिरं मया ।
न चैव शकितः कर्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३८

—महाभारत, भीष्मपर्व अ. १२२

'हे कर्णा! हे दारुण वैर जर तुला सोडणे शक्य नसेल तर मी तुला युद्धाची अनुज्ञा देतो. मात्र स्वर्ग मिळविण्याच्याच इच्छेने तू लढ. क्रोधाने अंत:करणाचा गोंधळ होऊं देऊ नकोस. स्वत:च्या कर्मानेच रणांगणात तू तळपून ऊठ. यथाशक्ति व उत्साह असेल त्याप्रमाणे महापुरुषाचे चारित्र्य तू प्रकट कर. तुला युद्धच हवे आहे तर मी अनुज्ञा देतो. अर्जुनाच्या हातून तुला क्षात्रधर्माने संपादन करावयाचे दिव्य लोक मिळतील. निरहंकार मनाने सामर्थ्य व पराक्रम याचा आश्रय करून तू युद्ध कर. धर्म्य युद्धावांचून क्षत्रियांना दुसरें कल्याणकारक काही नाही. हे कर्णा, मी तुला सत्य सांगतो की, शांतता नांदावी म्हणून मी दीर्घकाळ अत्यंत मोठा प्रयत्न केला पण मला यश आलें नाही.'

युद्धानंतर गोत्रजहत्येच्या भयाने थरकापणाऱ्या युधिष्ठिराचा शोक ज्ञाननिष्ठ भूमिकेवरून पूर्णपणे नष्ट करून जगातील शोकमोहपीडित लोकाना कर्तव्यमार्गाची दीक्षा देण्याचे ज्ञाननिष्ठ तपस्व्याचे महाव्रत शरशय्येवरून देखील त्यांनी धीरोदात्तपणाने पार पाडले युधिष्ठिराच्याच हातून स्वत:ला दारुण मृत्यु येत असतांना देखील शोकमोहातीत झालेले धर्ममूर्ति भीष्म त्याचेच समाधान करूं लागले. नुसत्या युधिष्ठिरालाच काय, पण भावी भारतसंतानांना व्यक्तिगत, सामाजिक व राज्यतंत्रविषयक भारतीय साध्यांचा सदाचा उपयोगी पडेल असा उपदेश त्यानी केला. हिंदुधर्म व भारतीय संस्कृति अथवा जीवनाचें वैदिक तत्त्वज्ञान काय आहे असें जर कोणी विचारले तर

भीष्माच्या या उपदेशाकडे बोट दाखविला येईल महाभारत ग्रथाला काष्ण्र्य वेद ही सज्ञा केवळ शातिपर्व व अनुशासन पर्व या दोन पर्वांतील भीष्माच्या उपदेशामुळेच प्राप्त झाली आहे स्वत च्या महान् वाणीला वेदाचे महत्त्व प्राप्त करून द्यावयास ज्या महापुरुषाच्या वाणीचा कृष्णद्वैपायनानी आश्रय केला, त्याचे मी पामराने काय वर्णन करावे ! भीष्म सपले की ज्ञानसूर्य अस्तगत झाला हे भगवान् श्रीकृष्णानी जें म्हटले तेच खरे

शेवटी युधिष्ठिराला अनमोल उपदेश करून त्याच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या नव्या धर्मसत्तेचे एखाद्या दीपस्तभाप्रमाणे भीष्मानी मार्गदर्शन करून आपल्या कर्तव्याची परिसमाप्ति केली ते युधिष्ठिराला म्हणतात ---

उवाच चैन मधुर नृप शातनवो नृप ।
प्रविशस्व पुरी राजन्व्येतु ते मानसो ज्वर ॥ ९
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नै स्वाप्तदक्षिणै ।
ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुर सर ॥ १०
क्षत्रधर्मरत पार्थ पितॄन्देवाश्च तर्पय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वर ॥ ११
रञ्जयस्व प्रजा सर्वा प्रकृती परिसात्वय ।
सुहृद फलसत्कारैरर्चयस्व यथार्हत ॥ १२
अनु त्वा तात जीवतु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
चैत्यस्थाने स्थित वृक्ष फलवन्तमिव द्विजा ॥ १३
आगन्तव्य च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १४

---महाभारत, अनुशासनपर्व अ १६६

'नतर युधिष्ठिराला अत्यत मधुर शब्दानी भीष्म म्हणाले हे राजन्, तू आपल्या राजधानीस परत जा तुझा मानसिक सताप नष्ट होवो राजा ययातीप्रमाणे नानाविध यज्ञयाग करून तू कीर्ति मिळव क्षात्रधर्मात तू एकनिष्ठ रहा देव व पितर याना तृप्त कर तुझें कल्याण होईल व हृद्रोग नष्ट होईल आपल्या प्रजाचे सात्वन

कर व त्याचे अनुरजन कर सुहृदाचा त्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे आदरसत्कार कर. मित्र व सुहृद तुझ्या आश्रयाने आनदाने जगोत. फळानी बहरलेल्या वृक्षाकडे सर्व लोक ज्या उत्कठेने जातात तीच उत्कठा तुझ्यावर अवलबून असलेल्या लोकाना तुझ्याविषयी वाटली पाहिजे. उत्तरायण लागले की पुन्हा माझ्याकडे ये '

भीष्माच्या आज्ञेप्रमाणे राजा युधिष्ठिर वागू लागला हे सागणे नकोच. त्याच्या देहनिर्याणाच्या समयी उत्तरायण लागले आहे असें पाहून, राजा धृतराष्ट्राला पुढे घालून श्रीकृष्ण, बाधव व परिवार याच्यासह भीष्माच्या शरशय्येजवळ युधिष्ठिर आले. पुत्रशोकाने सताप झालेल्या व परिस्थितीचा परिणाम म्हणून पाण्डवाशी अजूनहि दुजाभाव बाळगणाऱ्या धृतराष्ट्राला भीष्मानी उपदेश केला. ते म्हणाले :—

राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसशय ।
बहुश्रुता हि ते विप्रा बहव. पर्युपासिता ॥ ३०
वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्माश्च मनुजेश्वर ।
वेदाश्च चतुर सर्वान्निखिलेनानुबुद्धयसे ॥ ३१
न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्य हि तत्तथा ।
श्रुत देवरहस्य ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२
यथा पाण्डोः सुता राजस्तथैव तव धर्मत. ।
तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ३३
धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
आनृशस्यपर ह्येन जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४
तव पुत्रा दुरात्मान क्रोधलोभपरायणाः ।
ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ३५

—महाभारत, अनुशासनपर्व अ. १६७

'हे राजन्, तुला धर्म काय आहे हे चागले माहीत आहे बहुश्रुत ब्राह्मणाची पुष्कळ दिवस सेवा केल्यानतर तुझ्या अत करणातील सर्व सशय पूर्णपणे दूर झालेले आहेत. वेदशास्त्रादिकाचे तुला यथावत् ज्ञान असल्यामुळे काही विशेष सागावे असे नाही जे घडले आहे ते देवाच्या घरी ठरलेलेच असल्यामुळे त्याविषयी शोक

करण्यात अर्थ नाही स्वत चे व पाण्डूचे पुत्र या दोघांहीकडे पाहण्याची तुझी दृष्टि समान असली पाहिजे पाण्डव आपल्यापेक्षा वडील व मान्य अशा लोकांची सेवा करण्यात स्वभावत च निरत असतात तू आपल्या धर्मानुसार प्रेमानेच त्यांच्याकडे पाहिले पाहिजेस धर्मराज शुद्ध अत करणाचा असून त्याचे अत करण दयापूर्ण व त्याचे गुरुवात्सल्य अप्रतिम आहे तुझे पुत्र दुरात्मे व दुर्वृत्त होते मत्सराने प्रेरित होऊन ते क्रोध व लोभ यांच्या पूर्णपणे स्वाधीन झाले होते अशा दुर्वृत्तांचा शोक कधीही करू नये

श्रीकृष्णही गहिवरले

शेवटी जगाचा अखेरचा निरोप घेताना भीष्मानी सर्वांना धीरोदात्त उपदेश केला व सहाराची कारणमीमांसा करून आपले आराध्य दैवत जे भगवान् श्रीकृष्ण त्यांना हात जोडून भीष्मानी अतिम क्षणी आपली भूमिका स्पष्ट केली ते म्हणाले —

एवमुक्तस्तु गाङ्गेय पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमुखाश्चापि सर्वांश्च सुहृदस्तथा ॥ ४८
प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हथ ।
सत्येषु यतितव्य व सत्य हि परम बलम् ॥ ४९
आनृशस्यपरैर्भाव्य सदैव नियतात्मभि ।
ब्रह्मण्यधर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारता ॥ ५०
इत्युक्त्वा सुहृद सर्वान्सपरिष्वज्य चैव ह ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिद वच ॥ ५१
ब्राह्मणाश्चैव ते नित्य प्राज्ञाश्चैव विशेषत ।
आचार्या ऋत्विजाश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥५२
अनुजानीहि मा कृष्ण वैकुण्ठपुरुषोत्तम ॥ ३९
रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्येषा परायणम् ।
उक्तवानस्मि दुर्बुद्धि मन्द दुर्योधन तदा ॥ ४०
'यत कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जय ।
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र सशाम्य पाण्डव ॥ ४१

सन्धानस्य पर कालस्तवेति च पुन पुन ।
न च मे तद्वचो मूढ कृतवान्स सुमन्दधी ।
घातयित्वेह पृथिवीं तत स निधन गत ' ॥ ४२
त्वा तु जानाम्यह देव पुराणमृषिसत्तमम् ।
नरेण महित देव बदर्यां सुचिरोषितम् ॥ ४३
तथा मे नारद प्राह व्यासश्च सुमहातपा ।
नरनारायणावेतौ सभूतौ मनुजेष्विति ॥ ४४
स मा त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् ।
त्वयाऽह समनुज्ञातो गच्छेय परमा गतिम् ॥ ४५

— महाभारत, अनुशासनपर्व अ १६७

'मी आता माझे प्राण शाश्वतात विलीन करीत आहे तुम्ही सर्व मला अनुज्ञा द्या नेहमी सत्यधर्माने वागा सत्य हेच परम बल होय अत करणात कोमलता असू द्या इंद्रिय सदैव स्वाधीन ठेवा ब्रह्मण्य व धर्मशील राहून आपले कर्तव्यकर्म करण्यात सदैव जागृत असा' असा सर्वांना उपदेश करून पुनश्च युधिष्ठिराला भीष्म म्हणाले, 'तू ब्राह्मण आचार्य व ऋत्विज याच्या पूजनात तर सदैव निमग्न राहाच पण विशेषत विचक्षण व शहाण्या लोकाचा नेहमी सन्मान कर' किती मोलाचा उपदेश आहे हा! अखेरीस श्रीकृष्णाकडे वळून ते म्हणाले, हे वैकुण्ठपुरुषोत्तमा, तू पाण्डवाची गति आहेस तूच त्याचे सरक्षण कर त्या दुर्बुद्धि व मूर्ख दुर्योधनाला मी स्पष्ट शब्दात असे सागितले होते की ' जिकडे श्रीकृष्ण आहे तिकडेच धर्म आहे जिकडे धर्म आहे तिकडेच जय आहे श्रीकृष्ण सागेल ते ऐकण्यातच कल्याण आहे त्याच्या आश्रयाने पाण्डवाशी सधि कर' पण तो मूर्ख मात्र न ऐकता सर्व पृथ्वीचा नाश करून त्या होळीत स्वत ही दग्ध झाला तू पुराणऋषि नारायण आहेस हे मला माहीत आहे तू व अर्जुन नर नारायण होत असे मला नारद व व्यास याच्या तोडून कळले आहे मी तुझी अनुज्ञा घेतो तुझ्या अनुज्ञेने मी परम गतीला जाईन आता मी देह सोडतो त्या तपोनिधानाचे हे उद्गार ऐकताच भगवान् श्रीकृष्णानी गहिवरले त्यानी भीष्माना सागितले --

अनुजानामि भीष्म त्वा वसून्प्राप्नुहि पार्थिव
न तेऽस्मि वृजिन किञ्चिदिहलोके महाद्युते ॥ ४६
पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापर ।
तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानत ॥ ४७

—महाभारत, अनुशासनपर्व अ १६७

'हे तेजोभास्करा, तुझ्या सपूर्ण चारित्र्यात व जीवनात अणुमात्रही कलक नाही, मार्कण्डेयाप्रमाणे तू अत्यत पितृभक्त आहेस. त्यामुळे एखाद्या दासाप्रमाणे मृत्यु तुझ्या अधीन आहे हे राजर्षे, मी तुला अनुज्ञा देतो तू आपल्या वसुस्वरूपात विलीन हो'

महानिर्वाण

यानतर भीष्मानी आपली वाणी आवरली व योगधारणा करून सर्व चैतन्यशक्तीचा अवरोध करून ते आपले प्राण वरवर नेऊ लागले सर्व लोकाना आश्चर्यकारक असे दृश्य त्या वेळी दिसले भीष्माची प्राणशक्ति ज्या ज्या इद्रियावरील व अवयवावरील आपला तावा सोडी तो तो अवयव विशल्य होत असे श्रीकृष्णासहित सर्वानाच या गोष्टीचे मोठे आश्चर्य वाटले प्राणशक्ति ब्रह्मरध्रात एकत्र करून ब्रह्मरध्राचा भेद करून भीष्माचा आत्मा दिव्य गतीला निघून गेला एक महान् ज्योत क्षणभर आकाशात तळपली व सदाची अतर्धान पावली देवानी दुदुभि वाजविल्या दिव्य पुष्पाचा वर्षाव झाला सिद्ध व ब्रह्मर्षि जयघोष करू लागले युधिष्ठिर व विदुरानी भीष्माच्या शरीरावर रेशमी वस्त्र घातले पाण्डवानी चिता तयार केली युयुत्सूने त्याच्या डोक्यावर श्वेत छत्र धरले नकुलसहदेवानी त्याची शिरोभूपणे घेतली व भीमसेन व अर्जुन चौऱ्या व मोर्चेले ढाळू लागले राजस्त्रियानी पख्याने त्या पुण्यपुरुषाच्या शरीराला वारा घातला भीष्माचा तो तपकर्कश देह अग्नीच्या ज्योतीशी एकरूप होऊन गेला त्याचे तर्पण करून लोक त्याना तिलाजलि देत असता देवी भागीरथी आपल्या जलप्रवाहातून स्वत दिव्य मूर्तीने प्रकट झाली व लोकाचे शोकमोह दूर करणारी ती देवी त्या दिव्य पुत्रासाठी इतका शोक करू लागली की शेवटी जगत्सूत्रचालक श्रीकृष्णानी व्यासाच्या साहाय्याने तिचे सात्वन केले.

मूल्यमापन

महर्षि व्यासानी क्षात्रधर्माचा मूर्त आविष्कार म्हणून भीष्माचे व्यक्तिचित्र लोकासमोर माडले आहे व्यक्तीने स्वत समोर कोणते ध्येय ठेवावे हा स्वतत्र प्रश्न आहे पण एकदा ध्येय ठरविल्यावर त्याच्याशी किती अवचकतेने राहिले पाहिजे हे भीष्मानी आपल्या चारित्र्याने दाखविले आहे कर्तव्याच्या मार्गावर भावना त्याना कधीही विचलित करू शकत नसत त्यानी स्वत च अनुशासनपर्वात त्याच्या शास्त्रनिष्ठेविषयी पुढीलप्रमाणे गोष्ट सागितली आहे —

पिता मम महातेजा शान्तनुर्निधन गत ।
तस्य दित्सुरह श्राद्ध गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ११
तत्राऽऽगम्य पितु पुन श्राद्धकर्म समारभम् ।
माता मे जाह्नवी चात्र साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२
ततोऽग्रतस्तत सिद्धानुपवेश्य बहूनृपीन् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥ १३
तत्समाप्य यथोद्दिष्ट पूर्वकर्म समाहित ।
दातु निर्वपण सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ १४
ततस्त दर्भविन्यास भित्वा सुरुचिराङगद ।
प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशाम्पते ॥ १५
तमुत्थितमह दृष्ट्वा पर विस्मयमागमम् ।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्षभ ॥ १६
ततो मे पुनरेवासीत्सज्ञा सञ्चिन्त्य शास्नत ।
नाय वदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ॥ १७
पिण्डो देयो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ।
साक्षान्नेह मनुष्यस्य पिण्ड हि पितर क्वचित् ॥ १८
गृह्णन्ति विहित चेत्थ पिण्डा देय कुशेष्विति ।
ततोऽह तदनादृत्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ॥ १९
शास्त्रप्रामाण्यसूक्ष्म तु विधि पिण्डस्य सस्मरन् ।
ततो दर्भेषु तत्सर्वमदद भरतर्षभ ॥ २०
शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ।
तत सोन्तर्हितो बाहु पितुर्मम जनाधिप ॥ २१

ततो मा दर्शयामासु स्वप्नान्ते पितरस्तथा ।
प्रीयमाणास्तु मामूचु प्रीता स्म भरतर्षभ ॥ २२
विज्ञानेन तवानेन यन्न मुह्यसि धर्मत ॥ २३

—महाभारत, अनुशासनपर्व अ ८४

'माझा पिता शातनु निधन पावल्यावर त्याचे श्राद्ध करण्यासाठी मी गगाद्वाराला गेलो माझी आई देवी गगा तेथे मला साहाय्य करू लागली दर्भावर मी पिंड देत असता मी अथरलेले दर्भ बाजूस सारून व भूमि फोडून माझ्या पित्याचा हात वर आला. मला मोठे आश्चर्य वाटले, व पिता स्वत च पिंड घेत आहे असे पाहून धन्यता वाटली पण मी पुन्हा मनाशी विचार केला तेव्हा मला असे आढळून आले की, हातावर पिंड द्यावा असा शास्त्रात व वेदात कोठेही विधि नाही दर्भावरे पिंड द्यावा असा विधि आहे तेव्हा मी पित्याच्या हाताचा अनादर करून शास्त्रानुसार दर्भावरच पिंड दिला रात्री स्वप्नात पितरानी मला दर्शन दिले व सागितले की तू धर्माच्या प्रश्नात कशानेही मोह पावू शकत नाहीस हे पाहून आम्ही अत्यत सतुष्ट झालो आहोत'

तात्पर्य शास्त्रनिष्ठा व सत्यनिष्ठा हीच भीष्माची जीवननिष्ठा होती मानवी अपूर्णतेचे द्योतक असलेले कोणतेही सुखात्मक व दु खात्मक मोहजाल त्याना विचलित करू शकत नव्हते या जीवननिष्ठेसाठीच चदनाप्रमाणे सतत झिजत त्यानी आपले बलिदान दिले असे महान् व्यक्तिमत्त्व लोककल्याणाच्या दृष्टीने धर्ममूर्ति ईश्वराला प्रसगी वध्य ठरले तरी त्यालाही ते वदनीय खासच असते भीष्म हे स्थितप्रज्ञ कर्मयोग्याची प्रत्यक्ष मूर्ति आहेत ज्या समाजस्थितीत ते उत्पन्न झाले ती अध पतित होती त्यामुळ तर त्याचे भव्य, ऊर्जस्वल व महत्तम व्यक्तिमत्त्व अधिकच तळपून उठते भीष्माच्या खालोखाल महाभारतातील दुसरे असेच व्यक्तिमत्त्व विदुराचे आहे त्याकडे आपण पुढच्या व्याख्यानात पाहू

\+ + +

१९. विदुर

साधुत्वाविषयीच्या विकृत कल्पनामुळे महाभारतातील जी काही महत्त्वाची व्यक्तिचित्रे विकृत झाली आहेत त्यात धृतराष्ट्राचा महामंत्री विदुर याचे व्यक्तिचित्र अग्रगण्य आहे विदुर हा भक्त होता या कल्पनेमुळे भक्ताच्या बाबतीत ठरून गेलेले सारे संकेत त्याच्यासंबंधी गृहीत धरण्यात आलेले आहेत विदुर हा दरिद्री होता व कौरवांच्या राज्याबाहेर एक झोपडी बांधून तिच्यात तो राहत असे अशीही एक हास्यास्पद कविकल्पना त्याच्या बाबतीत नेहमीच केलेली आढळते विदुराविषयीचे अपसमज सामान्यत पुढीलप्रमाणे सांगता येतील --

(१) विदुर हा दरिद्री असून तो वल्कले नेसून एखाद्या वनवासी व तपस्वी ऋषीप्रमाणे राजधानीच्या सीमेपार अरण्यात राहत असे. (२) पाण्डव वनवासात गेल्यानंतर कुंती, सुभद्रा व अभिमन्यु असे तिघेजण विदुराच्या घरी राहत व तेथूनच अभिमन्यूने बलरामाची मुलगी वत्सला हिचे हरण केले (३) विदुर हा श्रीकृष्णाचा अत्यंत भक्त असल्यामुळे भक्तवत्सल श्रीकृष्णाला आपल्या या भक्ताचे अतोनात प्रेम वाटत असे श्रीकृष्ण शिष्टाईला गेले असता त्यांनी विदुराच्या घरी कण्या खाऊन दुर्योधनाच्या घरची मिष्टान्ने नाकारली दरिद्री विदुर कण्याशिवाय श्रीकृष्णाना दुसरे काय देऊ शकणार? (४) श्रीकृष्ण ज्या वेळी विदुराच्या घरी गेले त्या वेळी विदुर घरी नसून त्याची पत्नी घरी होती ती त्या वेळी स्नान करीत होती कृष्ण आल्याचे कळताच हर्षातिरेकाने देहभान विसरून ती नग्नावस्थेतच त्यांच्या स्वागतासाठी बाहेर आली व तिने श्रीकृष्णाना केळी खावयाला दिली पण ती देताना देखील ती इतकी वेडी बनली होती की, केळी सोलून त्यांची साले ती कृष्णाना देऊ लागली व गर स्वत च्या तोंडात टाकू लागली काही वेळाने विदुर घरी आले

व्याख्यान १९ वे दि १६ एप्रिल १९५१

तेव्हा त्याना भक्तवेडा देव व प्रेमवेडी भक्ति पाहून हसू लोटले हे व या प्रकारचे गैरसमज भक्ताविषयी अकारण रूढ केले जातात

विदुराचें कुरुराज्यातील स्थान

भक्त दरिद्री असलेच पाहिजेत हा अत्यत चुकीचा समज आहे विदुर हा राजा धृतराष्ट्राचा प्रथमपासूनच महामत्री असल्याचा महाभारतात उल्लेख आहे पाण्डूने धृतराष्ट्राला जे राज्य दिले, ते विदुराची मत्रिपदावर स्थापना करूनच दिले इतकेच नव्हे तर त्याच्याकडे अत्यत महत्त्वाची अशी खाती होती महाभारतकार म्हणतात

नीचै स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवान् ।
प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्य सविदुराय च ।
चचार पृथिवी पाण्डु सर्वा परपुरञ्जय ॥ ८
कोशसवनने दाने भृत्याना चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुर सत्यसङ्गर ॥ ९

—महाभारत उद्योगपर्व अ १४८

'राजसेवक असल्यामुळे पुरुषव्याघ्र विदुर विनीतपणे हातात मोर्चेले घेऊन धृतराष्ट्राची सेवा करीत असे विदुरासहित धृत-राष्ट्राला राज्य देऊन पाण्डु पृथ्वीवर सचार करू लागला कोश वाढ-विणे, कोशाचा व्यय करणे, अधिकारी व नोकर याच्यावर लक्ष ठेवणे व त्याना वेतन वेळच्या वेळी आणि व्यवस्थित मिळते किंवा नाही हे पाहणे ही कामे विदुराची असून तो सत्यसध होता तात्पर्य पूर्वी भीष्माच्याकडे मत्री या नात्याने जी जी कामे होती ती ती सर्व राजा धृतराष्ट्राच्या राज्यात विदुराकडे आलेली होती त्याच्या चारित्र्या-मुळे नि स्पष्टवक्तेपणामुळे त्याच्याविषयी एक प्रकारचा धाक व भीति धृतराष्ट्राला वाटत असे म्हणून कोणतेही अकार्य करताना धृतराष्ट्राला त्याची नेहमीच भीति वाटत आलेली आहे उन्मत्ततेची मर्यादा ओलाडीपर्यंत कर्ण व दुर्योधन याना देखील एखादी अन्याय्य

गोष्ट विदुरासमोर उच्चारताना एक प्रकारचा धाक वाटत असे ज्या वेळी पाण्डव द्रौपदीशी विवाहबद्ध झाले व त्याना राजधानीत परत आणावे किंवा नाही याचा खल सुरू झाला त्या वेळी स्वत दुर्योधनच असे म्हणतो की, विदुरासमोर अन्याय्य धोरण स्वीकारणे व त्यासबधी बोलणे करणे शक्य होत नाही

ततो दुर्योधनश्चापि राधेयश्च विशांपते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिद तदा ॥ २७
सनिधौ विदुरस्य त्वा दोष वक्तु न शक्नुव ।
विविक्तमिति वक्ष्याव किं तवेद चिकीर्षितम् ॥ २८
सपत्नवृद्धि यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मन ।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्तु समीपे द्विपता वर ॥ २९

— महाभारत, आदिपर्व अ २००

नतर दुर्योधन व कर्ण राजा धृतराष्ट्राकडे आले व त्याला म्हणू लागले की, विदुराच्या समोर आम्ही आपणास दुष्ट गोष्ट सागू शकत नाही आता एकान्त आहे म्हणूनच सागतो आपण हे काय माडले आहे? शत्रूच्या उत्कर्षात तुम्हाला स्वत चा उत्कर्ष का दिसतो? विदुरासमोर आपण आपल्या शत्रूचीच प्रशसा का करीत असता?' यावर धृतराष्ट्राने जे उत्तर दिले आहे, त्यावरून महामत्री विदुराला तोही किती भीत असे याची पूर्णपणे कल्पना येते तो म्हणतो —

अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् ।
विवेक्तु नाहमिच्छामि त्वाकार विदुर प्रति ॥ १
ततस्तेषा गुणानेव कीर्तयामि विशेषत ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितै ॥ २

— महाभारत, आदिपर्व अ २०१

'तुमच्या अत करणात जें आहे तेच माझ्याही अत करणात आहे पण विदुराच्या समोर मी माझ्या चेहऱ्यावरून देखील माझ्या अन - करणातील भाव प्रकट करू इच्छीत नाही इतकेच नव्हे तर विदुर कुशल असल्यामुळे माझ्या हावभावानी व एखाद्या सामान्य शब्दानें

देखील तो माझा अभिप्राय ओळखील म्हणून त्याच्यासमोर मी पाण्डवाचे सारखे गुणवर्णनच करीत असतो

विदुराच्या प्रगाढ बुद्धिमत्तेचा धाक व विश्वास राजा धृतराष्ट्राला किती वाटत होता, याची उदाहरणे महाभारतभर विखुरलेली आहेत प्रत्येक महत्त्वाच्या वेळी विदुराने इच्छेविरुद्ध मत दिले असताही त्याचे मत धृतराष्ट्राने वारवार विचारले आहे विदुर एक महान् शक्ति असून ती जर पाण्डवाच्या पक्षाला मिळाली तर त्याचे सदाचे कल्याण व आपले सदाचे अहित होईल नि त्यामुळे तो आपणास प्रसगी केवढेही कठोर बोलला तरी त्याला मुळीच न सोडता आपल्याजवळच ठेवून घेतले पाहिजे असे राजा धृतराष्ट्राने स्वत चे धोरणच ठरवून टाकले होते त्याचे विदुरावर आत्यतिक प्रेमही होते व त्याची योग्यताही तो जाणून होता पुत्रमोह व राज्यलोभ यामुळे विदुरासारख्या दुर्लभ नररत्नाचा त्याला लाभ करून घेता आला नाही, हे केवळ त्याचे दुर्दैव होय विदुराविषयी धृतराष्ट्राला काय वाटत होते व कौरवाच्या राज्ययत्रात त्याचे केवढे महत्त्वाचे स्थान होते हे एका प्रसगाने स्वत धृतराष्ट्राच्याच तोडून स्पष्ट झाले आहे पाण्डव वनात गेल्यानतर एकदा विदुरावर सतापून धृतराष्ट्राने त्याचा परित्याग केला परित्यक्त विदुर वनात युधिष्ठिराकडे येऊन राहू लागला पण तो जाताच चितने राजा धृतराष्ट्राची शोचनीय अवस्था झाली त्याने वनात सजयाला विदुराकडे पाठविले व त्याला बोलावून आणून त्याची सपशेल क्षमा मागितली विदुरानेही त्याला बधुप्रेमाने क्षमा केली महाभारतकार या प्रसगाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करतात -

गते तु विदुरे राजन्नाश्रम पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञ पर्यतप्यत भारत ॥ १
विदुरस्य प्रभाव च सन्धिविग्रहकारिताम् ।
विवृद्धि च परा मत्वा पाण्डवाना भविष्यति ॥ २
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहित ।
समक्ष पार्थिवेन्द्राणा पपाताविष्टचेतन ॥ ३

स तु लब्ध्वा पुन सज्ञा समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थित राजा सजय वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापर ।
तस्य स्मृत्वाद्य सुभृश हृदय दीर्यतीव मे ॥ ५
तमानयस्व धर्मज्ञ मम भ्रातारमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपति कृपण पर्यदेवयत् ॥ ६
पश्चात्तापाभिमतप्तो विदुरस्मारमोहित ।
भ्रातृस्नेहादिद राजा सजय वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
गच्छ सजय जानीहि भ्रातर विदुर मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुत ॥ ८
न हि तेन मम भ्राता सुसूक्ष्ममपि किंचन ।
व्यलीक कृतपूर्व वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९
स व्यलीक पर प्राप्तो मत्त परमबुद्धिमान् ।
त्यदयामि जीवित प्राज्ञ त गच्छानय सजय ॥ १०
तस्य तद्वचन श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
सजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यक प्रति ॥ ११
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वन यत्र पाण्डवा ।
रौरवाजिनसवीत ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ १२
विदुरेण सहासीन ब्राह्मणैश्च सहस्रश ।
भ्रातृभिश्चाभिसगुप्त देवैरिव पुरदरम् ॥ १३
युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास सजय ।
भीमार्जुनयमाश्चापि तद्युक्त प्रतिपेदिरे ॥ १४
राज्ञा पृष्ट स कुशल सुखासीनश्च सजय ।
शशसागमने हेतुमिद चैनाब्रवीद्वच ॥ १५

सजय उवाच ।

राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
त पश्य गत्वा त्व क्षिप्र सजीवय च पार्थिवम ॥ १६
सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवल्लभः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १८
तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दिष्टचा प्राप्तोसि धर्मज्ञ दिष्टचा स्मरसि मेऽनघ ॥१९
अद्य चाहं दिवा रात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २०
सोऽङ्कमानीय विदुरं मूर्ध्न्याघ्राय चैव ह ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ ॥ २१

विदुर उवाच ।

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् ।
एषोऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ वन ६–२२

विदुर अरण्यात पाण्डवाकडे गेल्यानंतर अत्यंत बुद्धिसंपन्न अशा धृतराष्ट्राला मोठी चिंता वाटू लागली. विदुराचा प्रभाव, व केव्हा संधि करावा नि केव्हा नि कसे युद्ध करावे या बाबतीतील राजनीतीचे त्याचे सुसूक्ष्म ज्ञान यामुळे पाण्डवांचा अत्यंत मोठा उत्कर्ष होईल या कल्पनेने त्याला पूर्णपणे ग्रासले. विदुराच्या सामर्थ्याने व त्यामुळे आपल्या होणाऱ्या हानीच्या कल्पनेने तो चिंतामग्न झाला. सभेच्या दाराशी येताच सर्व सामंतासमक्ष राजा धृतराष्ट्र मूर्छित होऊन खाली पडला. काही वेळाने सावध झाल्यानंतर जवळच उपस्थित असलेल्या संजयाला तो म्हणाला, 'धर्माचाच जणू की काही अवतार असलेला असा माझा बंधु विदुर असून तो माझा सुहृद आहे. त्याच्या स्मृतीने माझ्या हृदयात घोरतर वेदना होत असून जणू ते विदीर्ण होत आहे. तू तावडतोब जाऊन माझ्या या धर्मज्ञ बंधूला सत्वर घेऊन ये.' इतके बोलून राजा धृतराष्ट्र विलाप करू लागला. पश्चात्तापाने त्याचे अंतःकरण पोळले होते व विदुराच्या स्मृतीने तो मोहित झाला होता. पुनश्च राजा संजयाला असे म्हणू लागला की, मी पाप्याने काढून लावलेला माझा बंधु विदुर जर जिवंत असेल तर त्याचा शोध घे व त्याला तावडतोब

इकडे घेऊन ये. तो अत्यंत बुद्धिमान् आहे. त्याने कधीही सूक्ष्म-देखील कपट केलेले नाही. मी मात्र त्याच्याशी द्वेषाने व कपटाने वागलो. जर त्याचा मला आणखी वियोग होईल तर त्याच्या-वाचून मी जिवंत राहू शकणार नाही राजाचे ते बोलणे ऐकून संजयाने काम्यक वनाकडे गमन केले तेथे मृगचर्म परिधान केलेल्या आणि विदुर व मंत्रवेत्ते ब्राह्मण यांनी परिवेष्टिलेल्या, बधूंनी सर-क्षित अशा इंद्राप्रमाणे शोभणाऱ्या राजा युधिष्ठिराला त्याने पाहिले त्याच्याशी कुशल प्रश्न करून संजय विदुराला म्हणाला, ' राजा धृतराष्ट्र आपली आठवण करीत असून आपल्यावाचून त्याची मोठी शोचनीय अवस्था झाली आहे. तेव्हा पाण्डवाचा निरोप घेऊन राजाच्या आज्ञेनुरूप आपण हस्तिनापुरास चलावे व राजा धृत-राष्ट्रात चैतन्य आणावे ' विदुराने हे ऐकताच पाण्डवाचा निरोप घेतला व तो धृतराष्ट्राकडे आला त्याला पाहताच धृतराष्ट्र म्हणाला, ' हे धर्मज्ञा, तू आलास व माझे स्मरण ठेवलेस हे माझे मोठें भाग्य आहे. केवळ तू नसल्यामुळे तुझ्या आठवणीने दिवस-रात्र मनात भलभलत्या कल्पना येऊन चितेंत चूर होऊन मी जागरण करीत आहे. त्याने विदुराला जवळ ओढून त्याच्या मस्तकाचे अवघ्राण केले व जे काही मी बोललो असेन त्याविषयी मला क्षमा कर असे म्हटले त्याबरोबर विदुर म्हणाला, वडील बधूच्या व राजाच्या नात्याने तू मला अत्यंत मान्य असल्यामुळे मी तुला क्षमा केलीच आहे तुझ्या भेटीसाठीच मी त्वरेने येथे आलो. विदुराच्या कर्तृत्वाची व बुद्धिमत्तेची राजा धृतराष्ट्राला केवढी भीति वाटत होती हे स्पष्ट करण्यासाठीच महाभारतकारानी 'विदुरस्मारमोहित ' असे विशेषण घातले आहे. तेथील स्मार शब्दाचा नुसता स्मृति असा अर्थ करणे चुकीचे होईल कित्येक पोथ्यामधून स्मार या शब्दाच्या जागी स्नेह या शब्दाचा वापर करण्यात येतो व ' विदुरस्नेहमोहित ' असा पाठ आढळतो. पण तो अत्यंत चुकीचा आहे नीलकंठ पंडित यामधी विवेचन करीत असता आपल्या महाभारतावरील टीकेत असे म्हणतो की, ' विदुरस्मारमोहित. स्मर. काम तस्मात् केन-चित्प्रतिबद्धात् उत्पन्नो द्वेष. स्मार इत्युच्यते । विदुरद्वेषेण मम नाशो

भविष्यतीति चिन्तया मोहं प्राप्त इत्यर्थ । स्नेहेत्यपपाठ । द्वेषमेव स्नेहरूपेण नाटयितु सभाद्वारे राज्ञा समक्ष पतित्वा उत्थाह आह भ्रातेत्यादि ।' स्मर म्हणजे काम अथवा इच्छा या कामाचा अथवा इच्छेचा अवरोध होण्याची परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळे उत्पन्न होणारा जो द्वेष त्यालाच स्मार म्हणजे स्मरजनित असे येथे म्हटले आहे विदुराशी विद्वेष उत्पन्न केल्यामुळे माझा नाश होईल या चिंतेने धृतराष्ट्राला मोह उत्पन्न झाला, असा याचा अर्थ आहे स्माराच्या जागी कोठेकोठे आढळणारा स्नेह शब्द हा अपपाठ अथवा चुकीचा पाठ होय आपला द्वेषच स्नेहाच्या नाटकाने झाकण्यासाठी राजा धृतराष्ट्राने सामतासमक्ष राजसभत मूर्छित पडण्याचे नाटक केले व त्याचे सर्व भाषण त्याच्या त्या नाटकीपणाचेच द्योतक आहे तात्पर्य, विदुर ही एक महान् शक्ति असून त्याचे जरी आपणास मुळीच ऐकावयाचे नसले तरी आपल्याविरुद्ध त्याचा कधीही उपयोग होऊ नये म्हणून सर्व प्रकारच्या धनमानादिकानी त्याला आपल्याशी सतत बाधून ठेवावयाचे, त्याच्या कठोर शब्दाचे आघात सतत सहन करावयाचे, पण त्याला कोठेही फटकू द्यावयाचे नाही, हे धृतराष्ट्राचे त्याच्या बाबतीतले ठरलेले धोरण होते अशा स्थितीत इतक्या महत्त्वाची व्यक्ति व तीही कोशसरक्षण आणि भृत्यसगोपन यासारखी महत्त्वाची खाती सभाळून मन्त्रिपदावर अधिष्ठित असलेली व्यक्ति दरिद्री असण्याचे कारण काय ? विदुराला वेतन होते याचा तर स्पष्ट पुरावा महाभारतातच आहे महाभारताच्या आदिपर्वात (अ १८०–२२) स्वत दुर्योधनच विदुराविषयी निर्देश करताना ' क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माक – 'विदुर हा आपल्याशी अर्थाने बाधलेला आहे' असे म्हणता तात्पर्य विदुर हा कौरव राज्याचा महामन्त्री होता असे समजूनच त्याचा विचार केला पाहिजे त्याचे स्थान, वेतन व त्याच्याकडे असणारी खाती याचा विचार केला असता त्याच्या दारिद्र्याविषयीच्या कल्पनेची हिमराशि प्रत्यक्षाच्या उष्णतेने आपोआप विरघळून गेल्याखेरीज राहत नाही त्याच्या दारिद्र्यासबधाने ज्या कथा पसरल्या आहेत त्या वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहेत.

विदुराची पत्नी

विदुराच्या पत्नीचा महाभारतात केवळ एकदाच उल्लेख येतो. व तो म्हणजे तिच्या विदुराशी झालेल्या विवाहप्रसगाचा होय. त्यावरून विदुर ज्याप्रमाणे दासीपुत्र असले तरी राजपुत्र होते त्याचप्रमाणे त्याची पत्नीही त्याच्याचप्रमाणे जन्म पावली असली तरी ती राजकन्या होती हे स्पष्ट दिसते. तिच्यासारख्या स्वत. भीष्मानी पसंत केलेल्या व विदुरासारख्या महद्बुद्धिमान् व्यक्तीच्या सहवासात सारा जन्म घालविलेल्या स्त्रीला कोणत्याही का होईना पण भावनेच्या आहारी जाऊन वस्त्राचीही शुद्ध नव्हती असे प्रतिपादन करणें कमालीच्या धाष्टर्याचें आहे. विदुरपत्नीच्या बाबतीत केवळ एकदाच महाभारतात येणारा जो उल्लेख तो पुढीलप्रमाणे आहे:–

अथ पारसवी कन्या देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्ना स शुश्रावापगासुतः ।। १२
ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः ।
विवाह कारयामास विदुरस्य महामतेः ।। १३
तस्या चोत्पादयामास विदुर कुरुनन्दन ।
पुत्रान्विनयसपन्नानात्मन. सदृशान्गुणैः ।। १४

—महाभारत, आदिपर्व अ. ११८

नतर भीष्मानी असे ऐकले की, देवक राजाला विदुराच्या जन्मानुसारच जन्म पावलेली एक रूपयौवनसपन्न कन्या आहे. लगेच भीष्मानी जाऊन विदुरासाठी त्या मुलीची मागणी केली व तिच्याशी विदुराचा विवाह करून दिला. विदुराने तिच्या ठिकाणी आपल्याचसारखे गुणसपन्न व विनयसपन्न पुत्र उत्पन्न केले. विदुराच्या पत्नीचा प्रत्यक्ष महाभारतातील हा पहिला व शेवटचाच उल्लेख होय. श्रीकृष्णानी विदुराच्या गृहाला ज्या वेळी भेट दिली त्या वेळी तेथे ते फक्त एकाच स्त्रीला भेटले व ती म्हणजे त्याची आत्या कुन्ती होय गोष्ट रचतानाही असभाव्य रचून काय उपयोग? कृष्ण कौरवाच्या दरबारी अचानक गेलेले नसून ते येणार हे कित्येक दिवस आधीपासूनच गाजत होते. ते घरी येण्याच्या प्रसगी विदुर घरी न राहणे अत्यंत अस्वाभाविक होते. केवळ शब्दाच्या उच्चारावरून

व हावभावावरून कारस्थानें ओळखूं शकण्याइतका महाबुद्धिमान् विदुर कृष्णांसारखा महान् पाहुणा घरी यावयाच्या वेळीच नेमका अनुपस्थित राहील हे असंभवनीय आहे. महाभारतात तसा उल्लेख अर्थात् नाहीच. महाभारतानुसार भगवान् श्रीकृष्ण विदुराच्या घरी एकंदर तीन वेळा गेलेले आहेत. त्यापैकी दोनदा ते विदुराच्या घरी गेले ते प्रत्यक्ष विदुराला भेटावयाला होय तिसऱ्यादा ते जे गेले ते कुंतीला भेटण्यासाठी म्हणून अर्थात् केळ्याचा प्रसंग पहिल्याच भेटीच्या वेळी होणे शक्य आहे पण या पहिल्या भेटीच्या वेळीं विदुर श्रीकृष्णाबरोबरच होते. कारण श्रीकृष्ण राजसभेत गेले व नंतर विदुराच्या घरी गेले श्रीकृष्णाचे त्याच्या घरी जें आदरातिथ्य झाले त्याचे महाभारतात पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे ते वर्णन वाचल्यावर केळ्याचा नालीचा पत्ताही लागण्यासारखा नाही. ते असे :–

सोऽर्जितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजान समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्याय कुरुभि. कुरुसंसदि ।
विदुरावमथ रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुर· सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्ह सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनाम् ॥ २४
कृतातिथ्य तु गोविन्द विदुर. सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २५
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमत· ॥ २६
तस्य सर्व सविस्तार पाण्डवाना विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्ह. सर्व प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. ८९

'याप्रमाणे धृतराष्ट्राने केलेला सन्मान घेऊन श्रीकृष्णांनी त्याची अनुज्ञा घेतली व उपस्थित सामंतांचीही अनुज्ञा घेऊन ते राजसभेबाहेर पडले. त्यानंतर ते रम्य अशा विदुराच्या राहण्याच्या जागी आले. विदुराने त्यांचें थाटाचें स्वागत केले. श्रीकृष्णांचें

स्वागत करून विदुर त्याना म्हणाला, 'हे कमलनेत्रा, तुझ्या दर्शनामुळे मला जो आनंद झाला आहे तो मी तुला सांगितलाच पाहिजे काय ? तू सर्व लोकांचा अंतरात्मा असल्यामुळे तू सर्व ओळखू शकतोसच.' विदुराने श्रीकृष्णाचे उत्तम आतिथ्य केले व पाण्डवांचे कुशल त्यांना विचारले श्रीकृष्णानीही विदुराना पाण्डवांचा सर्व वृत्तान्त सांगितला येथे विदुरपत्नीचे नावही नाही. कृष्ण आले त्या वेळी विदुर घरी नव्हते असे गृहीत धरले तरी द्वारकाधीशाचे स्वागत करावयास स्नान करणाऱ्या पत्नीवाचून महामंत्री विदुराच्या घरी दुसरे कोणी सामंत वगैरे असू शकणार नाहीत काय ? भक्तानी विदुराचा पूर्ण तुकाराम बनविला आहे तोही एक वेळ खपून गेला असता, पण त्याच्या पत्नीला नागव्या स्थितीत श्रीकृष्णासमोर उभे करण्यात तर असीम हिडीसपणाच व्यक्त होतो कृष्ण आले ते एकटे येणे शक्य नाही. अक्रावा अवतार धारण करून द्रौपदीची लज्जा संरक्षण करणाऱ्या श्रीकृष्णानी आपल्याला मातृतुल्य असलेल्या या स्त्रीला अशा स्थितीत कधीतरी राहू दिले असते काय ? कल्पनाच करावयाची तर निदान ती चांगली तरी करावी. महाभारतातील कोणतीही स्त्री केवढीही भक्त असली तरी चावळट नाही, व भारतातील भक्तीचे आविष्कार कितीही उत्कट असले तरी ते गर खाऊन देवाला केळ्याच्या साली देण्याइतके स्वार्थी नाहीत. भारतीयांच्या रामायणमहाभारतासारख्या ग्रंथावर जे अत्याचार झाले आहेत ते परकीयानीच केले आहेत असे नसून स्वकीय धर्मनिष्ठानीही ते कसे केले आहेत याचे, विदुराविषयीची ही कुकल्पना म्हणजे प्रत्यक्ष निदर्शनच होय. द्वेषानेच नव्हे तर प्रेमानेही जीव गमावण्याची पाळी येते ती ही अशी मानवतेच्या जीवनमार्गाचा महान् दीपस्तंभ म्हणून ज्याकडे बघावे त्या या ग्रंथरत्नावरील परकीयच नव्हे तर स्वकीयहि तेजहानिकर जवनिकाना दूर सारले पाहिजे.

विदुराच्या घरच्या कण्या

विदुर दरिद्री नव्हता हे आपण पाहिलेच एरवी कण्या खाणारा मनुष्य देखील मोठा पाहुणा घरी आला असता चार घरी भिक्षा

मागून का होईना चादीच्या उपकरणामधून मिष्टान्नाचे चार घास पाहुण्याच्या तोंडी घालतो. श्रीकृष्णासारखा लोकोत्तर पुरुष पाहुणा म्हणून घरी आला असता विदुरासारखा महामत्री या सस्यश्यामला भूमीवर अन्नधान्याचे कोणतेही सकट कोसळले नसता कण्याची मेजवानी कशासाठी देईल ? श्रीकृष्णाच्या येथील भोजनप्रसगाचे महाभारतात पुढीलप्रमाणे वर्णन आहे –

यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्ताऽन्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान् मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः प्रथमं द्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

— महाभारत, उद्योगपर्व अ ९१

'कौरव निघून गल्यावर विदुराने श्रीकृष्णाची सर्व प्रकारे अभ्यर्चना केली त्याने पवित्र व उत्कृष्ट अशी अनेक पक्वाने तयार करून श्रीकृष्णाना निवेदन केली श्रीकृष्णानी ते अन्न व दक्षिणा प्रथम वेदवेत्त्या ब्राह्मणाना दिली व नतर मरुद्गणासह इन्द्राने भोजन करावे त्याप्रमाणे अनुयायासहित श्रीकृष्णानी उत्कृष्ट भोजन केले महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपतानी तर विदुराच्या घरच्या त्या अन्नाच्या स्वादाचे इतके मनोरम वर्णन केले आहे की, श्रीकृष्णाचे भोजन उरकले, पण पत म्हणतात ' ताट चाटणे नुरले '

आणखी एक अपसमज

पाण्डवाच्या वनवासात विदुराच्या घरी केवळ कुती होती. सुभद्रा व अभिमन्यु मुळीच नव्हते कुतीला देखील विदुराने स्वतः होऊनच सन्मानाने आपल्या घरी ठेवून घेतले होते व तेही पाडवाच्या समतीनेच होय महाभारतकार म्हणतात

विदुर उवाच ।

आर्या पृथा राजपुत्री नारण्य गन्तुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्य चैव सुखोचिता ॥ ५
इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्वश ॥ ६
तथेत्युक्त्वा ब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेऽनघ ।
त्व पितृव्यो पितृसमो वय च त्वत्परायणा ॥ ७

—महाभारत, सभापर्व अ ७८

एव विलपती कुतीमभिवाद्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजु ॥ ३०
विदुरश्चापि तामार्ता कुन्तीमाश्वास्य हेतुभि ।
प्रावेशयत् गृह क्षता स्वयमार्ततर शनै ॥ सभा ७९–३१

विदुर म्हणाला, आर्या कुती ही राजपुत्री आहे ती सुकुमारी असून नहमी सुखात राहिलेली आहे शिवाय ती वृद्ध झालेली आहे, म्हणून तिने अरण्यात जाणे योग्य नाही सन्मानपूर्वक मी तिला माझ्या घरी ठेवीन हे ऐकल्यावर पाण्डव त्याला म्हणाले, आपण आमचे काका असून आम्हाला पित्याप्रमाणेच मान्य आहा आम्ही आपल्या आज्ञेत आहोत आपण म्हणाल तसेच होईल नतर विलाप करणाऱ्या कुतीला वदन करून पाण्डव वनात गेले व स्वत अत्यत दु खी झालेल्या विदुराने कुतीचे परोपरीने समाधान करून तिला आपल्या घरी नेले सुभद्रा व अभिमन्यु याना सुभद्रेचे बधु भगवान् श्रीकृष्ण विदुराच्या घरी राहू देणे केवळ अशक्य होते वनवासी पाण्डवाची श्रीकृष्णानी ज्या वेळी पहिली भेट घेतली त्या वेळीच द्वारकेला जाताना आपल्यावरोबर अभिमन्यु व सुभद्रा याना घेऊन श्रीकृष्ण द्वारकेला गेल्याचे महाभारतात वर्णन आहे ते पुढीलप्रमाणे —

सुभद्रामभिमन्यु च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
आरुरोह रथ कृष्ण पाण्डवैरभिपूजित ॥ ४७
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
द्वारका प्रययौ कृष्ण. समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४८

—महाभारत, वनपर्व अ. २२

' सुभद्रा व अभिमन्यु याना आपल्या सुवर्णरथात बसवून स्वत श्रीकृष्णही त्या रथात चढले व युधिष्ठिराला आश्वासन देऊन शैब्य, सुग्रीव इत्यादि विख्यात अश्वानी युक्त अशा त्या रथावरून ते द्वारकेला गेले ' तात्पर्य, महाभारतानुसार अभिमन्यु व सुभद्रा श्रीकृष्णाकडेच होते व उत्तरेच्या विवाहाच्या वेळी द्वारकेहून श्रीकृष्णानी अभिमन्युला आपल्याबरोबरच आणले होते अभिमन्यूचा विवाह केवळ उत्तरेशी झालेला होता बलरामाला वत्सला या नावाची कोणीही मुलगी नव्हती त्यामुळ अभिमन्यूने तिच्याशी लग्न करण्याचा, त्यासाठी घटोत्कचाने आपला मायावाजार उघडण्याचा व बलरामाची श्रीकृष्णानी वचना करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही वत्सलाहरण ही मूळच्या सुभद्राहरणाची काल्पनिक विकृति असून सत्याचा व या विकृतीचा काहीही सबध नाही असो

विदुराची महत्ता

महाभारतानुसार धर्माची शापित अधिदेवता म्हणजे विदुर होय महाभारताच्या आदिपर्वाच्या १०७ व्या व १०८ व्या अध्यायात विदुराच्या जन्माची कथा पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे —'कुणी एक माण्डव्य नावाचे ऋषि होते त्या ऋषीचे मौन व्रत असून ते अरण्यात घोर तपश्चर्या करीत असता काही चोर त्या ऋषीच्या आश्रमात गुपचूप शिरले राजदूत त्या चोराच्या मार्गावर होतेच त्यानी आश्रमात येऊन ऋषीला त्या चोराचा पत्ता विचारला पण माण्डव्याचे मौन व्रत असल्यामुळे त्यानी काहीच उत्तर दिल नाही शोधाअती राजदूताना चोर व द्रव्य ऋषीच्या आश्रमातच सापडले तेव्हा हा गृहस्थ तपस्वी नसून त्या चोराचाच ढागी साहयकर्ता असला पाहिजे असे त्या राजदूताना स्वाभाविकपणेच वाटले त्यानी चोराबरोबरच माण्डव्यानाही पकडून राजाच्या सभत आणले. प्रत्यक्षाला पुराव्याची गरज न वाटल्यामुळे राजानेही फारसा विचार न करता चोराबरोबर माण्डव्यानाही सुळावर चढविले ते चोर तेव्हाच गतप्राण झाले पण दिवसचे दिवस लोटले तरी माण्डव्य तसेच अविचल राहिले तेव्हा आपल्या हातून केवढी भयकर चूक

झाली याची राजाला कल्पना आली. त्याने प्रार्थना करून माण्डव्याची क्षमा मागितली त्याना सुळावरून खाली उतरविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला पण काही केल्या त्याचे अग्र काही निघेना शेवटी सूळ तोडून व अग्र जसेचे तसेच त्याच्या गुह्यभागी राहू देऊन त्याना खाली उतरविण्यात आले माण्डव्यानी राजाला क्षमा केली पण कोणत्या तरी अधर्मावाचून सुळाची व त्याचें अग्र तसेच अगात रहून राहण्याची भयकर वेदनामय शिक्षा आपल्याला होणे शक्य नाही अशा ठाम निश्चयाने आपले पूर्वार्जित कर्म काय आहे ते समजावून घ्यावे म्हणून माण्डव्य तडक धर्माच्या देवतेकडे गेले 'माझें असे कोणते वाईट कर्म आहे की ज्यामुळे मला ही भयानक शिक्षा मिळावी?' असे त्यानी धर्माला विचारले त्यावर धर्माने त्याना असे उत्तर दिले की, 'तुमच्या बाल्यावस्थेंत चिमण्याच्या अगात तुम्ही दर्भ टोचला होता, त्याचे तुम्हास हे फळ मिळाले आहे' हे ऐकताच सतापून ऋषींनी सागितले की 'वयाला बारावे वर्ष लागण्यापूर्वीच्या अजाणत्या अवस्थेंत केलेले कोणतेही कर्म पाप व पुण्याच्या मर्यादत येऊ शकत नाही असा धर्मशास्त्राचा सकेत असता त्या सकेताचे उल्लघन करून अत्यत लहान अपराधासाठी तू मला अत्यत भयानक शिक्षा दिली आहेस तू धर्म असताही अधर्म केलास त्याचे फळ भोगण्यासाठी तुलाच आपले हे स्थान सोडून पृथ्वीवर मनुष्य होऊन राहावे लागेल' या शापाच्या अनुसार साक्षात् धर्मच मनुष्य होऊन विदुररूपाने पृथ्वीवर आला या शापित धर्माच्या अथवा विदुराच्या महत्तेचे त्याच्या जन्मकाळी त्याचे जन्मदाते व्यास महर्षि स्वत च वर्णन करताना म्हणतात —

अय च ते शुभे गर्भ श्रेयानुदरमागत ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमता वर ॥ २७
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मन ।
माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञ कामक्रोधविवर्जित ॥ २९
— महाभारत, आदिपर्व अ १०६

धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जित ।
दीर्घदर्शी शमपर कुरूणा च हिते रत ॥ आदि १०८–१९

त्रिषु लोकेषु न त्वासीत् कश्चित् विदुरसमित ।
धर्मे नित्यस्तथा राजन् धर्मे च परम गत ॥ २२

—महाभारत, आदिपर्व अ १०९

व्यास त्या दासीला म्हणाले, 'हे शुभे, तुझ्या गर्भात जो महापुरुष आलेला आहे तो अत्यन्त कल्याणकारक आहे तो सर्व बुद्धिमतात अत्यत श्रेष्ठ असून धर्मात्मा म्हणून प्रसिद्ध होईल विदुराच्या रूपाने माण्डव्याच्या शापाने साक्षात् धर्मच पृथ्वीवर आलेला असून तो राज्यशास्त्रज्ञ, व कामक्रोध यानी पूर्णपणे विवर्जित आहे धर्म व राज्यशास्त्र यात कुशल, लोभ व क्रोध यानी विवर्जित, दीर्घदर्शी विकारावर पूर्णपणे विजय मिळविलेला व कौरवाचे कल्याण साधण्यात सदैव गढलेला असा विदुर आहे त्रैलोक्यात विदुरासारखा नित्यधर्मानुसारच वागणारा व धर्माचे सपूर्ण रहस्य जाणणारा असा कोणीही नसेल' महाभारतात चित्रित केलेला विदुराचा सपूर्ण जीवनपट पाहिला तर महर्षीच्या विदुरासबधीच्या या अभिप्रायाची यथार्थता मनाला पटते

विदुराच्या विवेकशक्तीचा प्रभाव

विदुराची विचक्षणता व कार्याकार्यविवेकाविषयीची त्याची पात्रता याची छाप कुरुकुलातील वृद्ध व कर्त्या पुरुषावरही त्याच्या बाल्यावस्थेपासूनच पडल्याचे दिसून येते महत्त्वाच्या राजकीय बाबीपासून तर महत्त्वाच्या कौटुंबिक बाबीपर्यंत सर्व बाबतीत भीष्मासारख्या दीर्घदर्शी, कर्त्या व सर्वश्रेष्ठ पुरुषालाही विदुराचा सल्ला घेणे आवश्यक वाटत असे धृतराष्ट्र व पाण्डू याच्यापेक्षा वयाने विदुर वस्तुत धाकटा होता पण हे राजपुत्र विवाहाला योग्य होताच त्याचा विवाह करण्याच्या प्रश्नाच्या बाबतीत बरोबरीच्या नात्याने विदुराचे मत विचारणे भीष्मासारख्या व्यक्तीलाही आवश्यक वाटलेले आहे भीष्म म्हणतात —

गुणै समुदित सम्यगिद न प्रथित कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १
रक्षित राजभि पूर्व धर्मविद्भिर्महात्मभि ।
नोत्सादमगमच्चेद कदाचिदिह न कुलम् ॥ २

मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३
नच्चैतद्वर्धते भूय कुल सागरवद्यथा ।
तथा मया विधातव्य त्वया चैव न सशय ॥ ४
श्रूयते यादवी कन्या स्वनुरूपा कुलस्य न ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा भद्रेश्वरस्य च ॥ ५
कुलीना रूपवत्यस्ता ता कन्या पुन सर्वश ।
उचितादचैव सबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभा ॥ ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यह धीमता वर ।
सतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ॥ ७

—महाभारत आदिपर्व अ ११०

'आपले हे कुल अधिराज्य पदवीवर आरूढ झालेले असून सर्व राजापेक्षा अधिक प्रभावशाली ठरले आहे हे कुल सर्व गुणानी युक्त असून प्रख्यात आहे धर्मवेत्त्य व महानुभाव राजानी पूर्वी या कुळाचे सरक्षण केले या कुळाचा विध्वस होऊ नये म्हणून मी, सत्यवतीने व महानुभाव कृष्ण द्वैपायन नी तुम्हा तीन कुलतन्तूच्या रूपाने या कुलाची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली आहे सागराप्रमाणे हे कुल वाढावे असे प्रयत्न करणे हे जसे माझे तसेच तुझेही कर्तव्य आहे यात काही शका नाही यादवकन्या, गाधारदेशाचा राजा सुबल याची कन्या व मद्राधिपतीची कन्या या तीन मुली आपल्या कुलाला अनुरूप आहेत असे मी ऐकले आहे या मुली कुलीन व रूपवान आहेत व त्याचे घराणे ह क्षत्रिय श्रेष्ठाचे घराणे असल्यामुळे आपण त्याच्याशी हा सबध करावा या गोष्टीस ते सर्वथा पात्र आहेत हे बुद्धिमनात श्रेष्ठ असलेल्या विदुरा, कुलाच्या सतानवृद्धीसाठी ही गोष्ट करावी असे माझे मत आहे जर तुला हे म्हणणे पटत नसले तर तुझे काय मत आहे ते साग ' भीष्मासारख्या व्यक्तीलाही एवढ्या लहान वयात विचार घेण्यास योग्य पुरुष विदुरच वाटला यावरून त्याचे महानुभावत्वच सिद्ध होते त्याच्या या योग्यतेची जाणीव राजा धृतराष्ट्रासारख्या खलपुरुषालाही वजी होती व कोणत्याही परिस्थितीत त्याला गमवावयास तो कसा सिद्ध नव्हता हे आपण मागे पाहिलेच आहे

स्पष्टवक्तेपणा

राजसभेत मन्त्रिपदावर असलेल्या व्यक्तीला राज्ययन्त्राच्या हितासाठी पुष्कळदा राज्यकारभाराची अधिकारसूत्रे हाती वागविणाऱ्या व्यक्तीला तोडून बोलणे भाग असते अनुरंजन हे भाट बंदीजनांचें कार्य आहे मन्त्री त्यासाठी नसतात अनुरंजन करणाऱ्या शंभर मूर्खापेक्षा जे हिताचे असेल तेच स्पष्ट पण तोंडावर सांगणाऱ्या स्पष्टवक्त्या पण विचक्षण मन्त्र्याचीच राज्ययन्त्राला खरी आवश्यकता असते जे राजसत्तेच्या हिताच्या दृष्टीने आपले मत निर्भीडपणाने राजाच्या तोंडावर सांगून त्याचे नियमन करण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत त्या मंत्र्याची योग्यता अलंकारानी भूषविलेल्या स्त्रियाहून अधिक नाही असे राजनीतीत स्पष्ट म्हटले आहे विदुर हा अशा मंत्र्यांपैकी नसून महाभारतकारानीच म्हटल्याप्रमाणे कौरव राजकुलाचे कल्याण हे त्याचे पदसिद्ध ध्येय असल्यामुळे त्याच्या आड येणारी प्रत्येक गोष्ट हाणून पाडण्याचा व त्यासाठी सत्तेच्या रागालोभाची यत्किंचितही पर्वा न करता कठोर निर्णय व कडवे शब्द ऐकविण्याचा त्याने प्रथमपासूनच उपक्रम केलेला आहे राजा दुर्योधन ज्या वेळी जन्माला आला त्या वेळी तो गर्दभस्वराने ओरडू लागला व कोल्हे, गिधाडे नि कावळे यांनी त्याला प्रत्युत्तर दिले असे महाभारतात वर्णन आहे. ते अपशकुन पाहताच धृतराष्ट्राने भीष्म, विदुर व इतर मोठमोठ्या लोकांना एकत्रित करून काय करावे म्हणून विचारले त्या वेळी विदुराने स्पष्ट शब्दात सांगितले की —

यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।
उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ॥ ३५
व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।
तस्य शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान् ॥ ३६
शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।
त्यजैनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ॥ ३७
एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जगतस्तथा ।
त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ॥ ३८
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ आदि ११५-३९

'तुझा ज्येष्ठ पुत्र जन्माला येताच जे घोर अपशकुन झालेले आहेत त्यांचा विचार केला तर हा पुत्र सर्व कुळाचा अंत करणारा होईल हे स्पष्ट दिसते. त्यामुळे या मुलाचा परित्याग करण्यातच शांति व कल्याण असून त्याचे संरक्षण करण्याने घोर अनर्थ निर्माण होईल. जर कुळात स्वास्थ्य व समाधान नांदावे अशी तुझी इच्छा असेल तर या मुलाचा तू त्वरित परित्याग कर. तुझी उर्वरित मुले जगावयाचा व कुलनाश टाळण्याचा हा एकच मार्ग आहे. विश्व व कुळ यांचे संरक्षण करण्यासाठी एका व्यक्तीचा परित्याग करणे आवश्यक असले तर तो अवश्य केला पाहिजे. कुळासाठी एका व्यक्तीचा, गावासाठी कुळाचा, जनपदासाठी गावाचा व आत्मनदासाठी पृथ्वीचाही परित्याग करावा असे शास्त्र आहे.' पुत्रविलाभाने विवश असलेल्या धृतराष्ट्राला विदुराची ही कडू गोळी पचविताना केवढे प्रयास पडले असतील! पण दुर्योधनाच्या जन्माच्या वेळीच विदुराने दिलेला हा संकेत किती दीर्घदर्शीपणाचा होता हे दुसऱ्या द्यूताच्या वेळी भावी महायुद्धाचे टिपरू डक्यावर पडलेले पाहून स्वत गांधारीनेच स्मृतिपूर्वक मान्य केलेले आहे. ती धृतराष्ट्राला म्हणते—

जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसन ॥ ७
त्यक्ता सन्तु ते पुत्रा मा त्वा दीर्णा प्रहासिषु ।
तस्मादयं मद्वचनात् त्यज्यतां कुलपांसन ॥ ८

—महाभारत, सभापर्व अ. ७५

'दुर्योधन जन्माला येताच महाबुद्धिशाली विदुराने असे स्पष्ट सांगितले होते की हा कुलांगार आहे. याला मारून टाका. पण ते त्या वेळी मोहवश होऊन तुम्ही ऐकले नाही. तुमचे उर्वरित पुत्र तुमच्या मार्गदर्शनाने जिवंत रहावे व सारे तुमच्या डोळ्यांदेखत नाश पावू नयेत असे मनःपूर्वक वाटत असेल तर मान्य करा म्हणण्यासाठी तरी या कुलांगार दुर्योधनाचा परित्याग करा.' विदुराच्या कठोर स्पष्टवक्तेपणाची यासारखी अनेक प्रत्यंतरे महाभारतात मिळतात. ऐन द्यूत चालू असता व शकुनि एकामागून एक विजय संपादन करून

पाउवाचे राज्य गिळकृत करीत असता ती वार्ता ऐकून आनंदित होणाऱ्या धृतराष्ट्राला विदुराने पुढीलप्रमाणे उपदेश केला —

महाराज विजानीहि यत्त्वा वक्ष्यामि भारत।
मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ २
यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव गोमायुवद्विस्वरं पापचेता ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः सोऽयं युक्तो भवता कालहेतुः ॥ ३
विदितं ते महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासमंजसम् ।
पुत्रं सत्यक्तवान् पूर्वं पौराणां हितकाम्यया ॥ ७
अन्धका यादवा भोजा समेताः कंसमत्यजन् ।
नियोगात्तु हते तस्मिन् कृष्णेनामित्रघातिना ॥ ८
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ।
त्वं नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ॥ १०

— महाभारत, सभापर्व अ. ६२

'हे महाराज, मी जे सांगतो ते नीट लक्ष देऊन ऐका. मरणाऱ्या माणसाला औषध ज्याप्रमाणे आवडत नाही त्याचप्रमाणे आपणासही माझे बोलणे आवडणार नाही याची मला पूर्णपणे कल्पना आहे. तरीपण माझे कर्तव्य म्हणून आपणास मी जे कल्याणकारक आहे ते सांगतो. जन्मत च कोल्ह्याप्रमाणे ओरडणारा हा दुर्योधन सर्व भरत-कुलाचा विध्वंस करणारा असून तो तुमचा सर्वनाश घडवून आणल्या-वरीज राहणार नाही. पूर्वी यादवांच्या मध्ये कुलांगार निपज-लेल्या कंस नावाच्या राजपुत्राचा पौरांच्या हितासाठी यादवांनी परित्याग केला. पुढे श्रीकृष्णाने त्याला योगायोगाने ठार मारल्या-वर सर्व यादव मोठ्या आनंदाने राहू लागले. तीच गोष्ट दुर्यो-धनाच्या बाबतीत करणे हाच कौरवकुलाच्या कल्याणाचा एकमात्र मार्ग आहे. तू अर्जुनाला आज्ञा कर. अर्जुन दुर्योधनाला पकडून बंदि-वासात टाकील व या पाप्याच्या बंधनाने विनाश टळून सारे कौरव-कुल आनंदात राहील.' विदुराची ही वाक्ये ऐकताच संतापलेल्या दुर्योधनाने 'कठोर बोलणाऱ्या व आम्हाला पाण्यात पाहणाऱ्या

मंत्र्याची आम्हांला काही एक आवश्यकता नसून तुला हवें तिकडे तूं जा' असें सांगताच विदुराने त्याच्या तोंडावर त्याला ठणठणीतपणे बजावले की :--

यस्तु धर्मपरश्च स्याद्धित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ।। सभा. ६४-१७

'जो धर्मपर राहून राजाला काय आवडेल अथवा काय आवडणार नाही याचा मुळीच विचार न करता अप्रिय पण पथ्यकारक स्पष्टपणे बोलतो त्यानेच राजा खरा साहाय्यवान् होतो ' विदुराच्या या वाक्बाणानी पीडलेला दुर्योधन हेतुत. त्याला अपमानित करण्यास्तव द्रौपदीला सभेत आणण्याविषयी सांगू लागला असता विदुराने त्याला पुनश्च त्याच्या तोंडावर ठणकावून सांगितले कीः--

आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा महाविषा. ।
मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ।। सभा.६३-३

'तुझ्या डोक्यावर अत्यंत संतापी व भयानक विष धारण करणारे सर्प उभे आहेत. त्यांना क्रोध आणू नकोस व आपला विनाश ओढवून घेऊं नकोस.'

धूर्तता व प्रयोगपटुता

धर्मनिष्ठ विदुर स्वत कपटनीतीचा पुरस्कार करणे घृणास्पद समजत असले तरी दुसऱ्याने केलेला कपटाचा प्रयोग ओळखण्याइतके विचक्षण, तो ध्यानांत आला नाही असें दाखविण्याइतके धूर्त, व तो पूर्णपणें उलटविण्याइतके प्रयोगपटु होते. ज्या वेळी दुर्योधनाने भीमाला विषमिश्रित अन्न खाऊ घालून जिवें मारण्याच्या इच्छेने नदीत ढकलून दिले त्या वेळी विदुराने कुंतीला दिलेला सल्ला या दृष्टीने लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. भीम दिसत नाही असें पाहून घाबरलेले युधिष्ठिर कुंतीकडे आले व भीम नाहीसा झाल्याचें तिला सांगूं लागले. तें ऐकतांच घाबरून कुंतीने विदुरांना बोलावणें पाठविले व ती त्यांना म्हणू लागली.

क्व गतो भगवन् क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।। १३

उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ॥ १४
न च प्रीणयते चक्षुः मदा दुर्योधनस्य सः ।
क्रूरोऽसौ दुर्मति. क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रप. ॥ १५
निहन्यादपि त वीरं जातमन्यु सुयोधन ।
तेन मे व्याकुलं चित्त हृदयं दहतीव च ॥ १६

–महाभारत, आदिपर्व अ.१२९

'हे विदुरा, भीमसेन दिसत नाही तो कुठे गेला असेल? उद्यानात विहार करुन सारे बधु नुकतेच परत आले आहेत. पण भीम काही त्यांच्यात दिसत नाही. दुर्योधनाच्या डोळचात भीम नेहमीच खुपत असतो. दुर्योधन अत्यत क्रूर असून तो दुष्टबुद्धीचा, क्षुद्र, राज्यलोभी. व निर्लज्ज आहे. राग व दश धरणारा दुर्योधन भीमाला ठारही मारण्याचा सभव आहे म्हणून भीमाविषयीच्या शकेने माझे चित्त व्याकूळ झाले असून अतःकरण जणू काही जळून गेले आहे ' कुतीचे हे उद्गार ऐकताच राजनीतिविशारद विदुराना राज्यलोभासाठी दुर्योधनाच्या व धृतराष्ट्राच्या मनोवृत्तीचे लोक काय काय करु शकतात या गोष्टींची पूर्णपणे कल्पना आली दुर्योधनाविरुद्ध कोणताही पुरावा नसल्यामुळे व धृतराष्ट्राच्याही पाताळयंत्रीपणाची त्यास पूर्णपणे कल्पना असल्यामुळे या गुप्त आघाताविरुद्ध नुसता आरडाओरडा करुन काहीच उपयोग नव्हता. जर भीमाचें काही बरेवाईट झालेच असले तर कानावर हात ठेवून शोकाचें ढोंग करावयास धृतराष्ट्र व दुर्योधन मोकळेच होते. त्याच्यावर उघडपणे कोणताच आरोप घेण्यासारखा नव्हता गुप्तपणेच हे काम झालेले होतें, व नुसता बभ्रा केल्यापासून स्वत चा काही एक फायदा नसून उलटा तोटाच होणार होता कारण त्यामुळे शत्रुपक्ष सावध होऊन अधिक गुप्तपणे व दक्षतेने उरलेल्या पाण्डवानाही मारण्याचा संभव होता. त्यामुळे आपणाला काहीच माहिती नाही असे दाखवून व शत्रुपक्षाला असावध ठेवून स्वत.चें संरक्षण करणे व गुप्तपणेच त्याची कारस्थाने हाणून पाडणे हा

एकच मार्ग होता प्रौढाना ही गोष्ट सांगितली तर त्याना ती खरी वाटणारी नव्हती. धृतराष्ट्र, दुर्योधन याना ही गोष्ट सांगितल्यास सागणाऱ्याच्याच पदरी वरून उपहास व दोष बाधून अधिक गुप्त व हानिकारक कारस्थानेच फक्त उपस्थित होणारी होती म्हणून विदुराने कुंतीला पुढीलप्रमाणे हिताचा सल्ला दिला —

मैव वदस्व कल्याणि शेषसरक्षण कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ॥ १७
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनि ।
आगमिष्यति ते पुत्र. प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ॥ १८

—महाभारत, आदिपर्व अ १२९

'हे कुंती, तू जें माझ्याजवळ बोललीस ते इतरत्र कोठेंही बोलू नकोस. उरलेल्या तुझ्या पुत्राचे सरक्षण कर जर दुर्योधनाला तू भीमाला का व कसे मारलेस असे विचारलेस तर तो उरलेल्या तुझ्या पुत्राच्या विनाशाचीही कारस्थाने केल्यावाचून राहणार नाही. तुझे सर्व पुत्र दीर्घायुषी आहेत असे महर्षि व्यासानीच म्हटले आहे तुझा पुत्र निश्चित येईल व तुला आनद देईल' विदुराच्या या सल्ल्यानुसार कुंतीने ती गोष्ट कधीही तोंडावाटे उच्चारली नाही नुसत्या आकारावरून दुसऱ्याच्या मनातले दुष्टभाव विदुर सहज ओळखू शकत असत वारणावतात पाण्डवाना लाक्षागृहात जाळून टाकण्याची कल्पना व कारस्थान विदुरानी धृतराष्ट्रदुर्योधनाच्या चेहऱ्यावरील नसत्या भावावरून ओळखले महाभारतात असे म्हटले आहे की,

तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेण च त मन्त्र बुबुधे दुष्टचेतसाम् ॥ ३

—महाभारत, आदिपर्व अ १४१

इगितावरून भाव ओळखण्यात अत्यत कुशल असलेल्या तत्त्वदर्शी विदुराने त्या दुष्टबुद्धीच्या लोकाचे ते कारस्थान केवळ त्याच्या चेहरेपट्टीवरून ओळखले. पाडव ज्या वेळी वारणावतास निघाले, त्या वेळी त्याना पोहोचवावयास आलेले सर्व पौरजन निघून गेल्यानतर

विदुरानी म्लेच्छ भाषेत युधिष्ठिराला भावी संकटाची पूर्ण कल्पना दिली व मन ताब्यात ठेवून त्याचा यत्किंचितही बभ्रा न करता काहीच लक्षात आले नाही असे दाखवून गुप्तपणे संकटातून पार पडावे असे सांगितले साह्यार्थ माझी माणसे येतील असेही त्यानी सुचविले, विदुरकाका काय म्हणाले हे कुंती विचारु लागली तेव्हा युधिष्ठिरानी तिला असे उत्तर दिले की —

गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मा विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदित कश्चित्स्यादिति धर्मधी ॥ ३२
जितेन्द्रियश्च वसुधा प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्व प्रत्युक्तो विदुरो मया ॥आदि १४५-३३

'घरापासून अग्नीचे भय आहे असे विदुराने मला सांगितले तेथून बाहेर कसे पडावयाचे हे तुम्हाला अज्ञात राहणार नाही कोणीतरी तेथे राहील असेही त्या धर्मनिष्ठ पुरुषाने मला सुचविले जितेन्द्रिय पुरुषाला शेवटी राज्य प्राप्त होते असेही विदुर मला म्हणाले सर्व काही माझ्या लक्षात आले, असे मी त्याना उत्तर दिले' विदुराच्या या इशाऱ्यानुरूप वारणावतास जाताच ज्या घरात आपल्या राहण्याची व्यवस्था केली आहे, ते लाक्षागृह आहे हे युधिष्ठिराच्या ध्यानात आले तेथून युक्तीने बाहेर पडावयाचे म्हणजे आतून भुयार करण्याची आवश्यकता होती ते कसे करावे या चिंतेत पाण्डव असता विदुराने एक कुशल खनिक तेथे पाठविला व त्याच्याकडून भुयार तयार करवून दिले महाभारतात असे म्हटले आहे की,

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनक कुशलो नर ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निद वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनक कुशलो ह्यहम् ।
पाण्डवाना प्रिय कार्यमिति कि करवाणि व ॥ २
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थित ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाबिलम् ॥ १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्येनातिमहद् बिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञात सम भूम्याश्च भारत ॥ आदि १४७-१७

'विदुराचा कोणी एक जमीन खणण्याच्या कामात अत्यत कुशल असलेला सुहृद् होता तो एकान्तात पाण्डवाकडे येऊन त्याना म्हणू लागला की, मी अत्यत कुशल असा खनक असून मला विदुराने येथे पाठविले आहे पाण्डवाचे प्रिय करावे अशी मला त्याची आज्ञा आहे मी आपले काय प्रिय करू ने सागा नतर युधिष्ठिराच्या आज्ञेनुरुप त्या खनकाने अत्यत कुशलतेने त्या घराच्या आतून वनापर्यंत जाणारे एक मोठें भुयार तयार केले ते चागलेच मोठें असून त्याच्यावरून कपाट असल्यामुळे व ते कपाट जमिनीत अगदी मारव बसविले असल्यामुळे कोणाच्याही ते लक्षात आले नाही त्यानतर पाडव त्या भुयारातून बाहेर गेल्यावर रस्त्यात त्याना एक मोठी नदी लागली ती तरून कशी जावी असा मोठाच प्रश्न पाडवाच्या समोर उत्पन्न झाला, पण तेथेही विदुरानेच त्याना हात दिला महाभारतकार म्हणतात —

एतस्मिन्नेव काले तु यथासप्रत्यय कवि ।
विदुर प्रेषयामास तद्वन पुरुष शुचिम् ॥ १
स गत्वा तु यथोद्देश पाण्डवान्ददृशे वने ।
जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ॥ २
विदित तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मन ।
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टित पापचेतस ॥ ३
तत प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थाना दर्शयामास मनो मारुतगामिनीम् ॥ ४
सर्ववातसहा नाव यत्रयुक्ता पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभि कृताम् ॥ ५
तत पुनरथोवाच ज्ञापक पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेद सज्ञार्थं वचन कवे ॥ ६
कक्षघ्न शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकम ।
न हन्तीत्येवमात्मान यो रक्षति स जीवति ॥ ७
तेन मा प्रेषित विद्धि विश्वस्त सज्ञयाऽनया ।
भूयश्चैवाह मा क्षत्ता विदुर सर्वतोऽर्थवित् ॥ ८

वर्ण दुर्योधन चैव भ्रातृभि सहित रणे ।
शकुनि चैव कौन्तेय विजेताऽसि न सशय ॥ ९
इय वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति व सर्वानस्माद्देशान्न सशय ॥ १०
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गाया प्रस्थितानब्रवीत्पुन ॥ ११
विदुरो मुर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य वचो मुहु ।
अरिष्ट गच्छता व्यग्रा पन्थानमिति चाब्रवीत् ॥ १२
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदित ।
तारयामास राजेन्द्र गङ्गा नावा नरर्षभान् ॥ १३
तारयित्वा ततो गङ्गा पार प्राप्ताश्च सर्वश ।
जयाशिष प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि स ॥ १४
पाण्डवाश्च महात्मान प्रतिसदिश्य वै कवे ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिता ॥ आदि १४९–१५

'त्याच वेळी पूर्वीच ठरल्याप्रमाणे एका खानीच्या पुरुषाला विदुराने त्या वनात पाठविले तेथे त्याच्या असे दृष्टीस पडले की, पाडव वनात आपल्या मातेबरोबर असून ते पाण्याची खोली किती आहे याचे मोजमाप करीत आहेत त्याने पाडवाची भेट घेऊन त्याना गगा तरून जाण्यासाठी पूर्वीच सिद्ध ठेवलेली नाव दाखविली ती यत्रयुक्त होती तिच्यावरील माणसे विश्वासू होती विदुराची ओळख त्या पुरुषाने सागितली विदुराचे आशीर्वाद पाण्डवाना कळविले भावी विजयाच्या व वैभवाच्या आशेने त्याने पाण्डवाना प्रोत्साहित केले व गगेच्या पार करून दिले लगेच तो पुरुष आपल्या ठिकाणी निघून गेला व पाडवही गुप्तपणे अरण्यात निघून गेले' याप्रमाणे विदुराच्या सचिवसत्तेने धृतराष्ट्राच्या कुटिल राजसत्तेचा पूर्णपणे पराभव करून पाडवाना वाचविले पुढे पाडव द्रौपदीस्वयवरात प्रकट झाल्यानतर ते काही अनाथ राहिले नव्हते एका बाजूला द्रुपदाच्या राजसत्तेचे व दुसऱ्या बाजूला यादवाच्या बलवान् गणसत्तेचे साह्य त्याना उपलब्ध झालेले होते त्याच्यावर स्वारी

करून त्यांना नष्ट करण्याचे बेत कर्णादि लोक करीत असतां त्यांत कुळाचा सर्वनाश होण्याचा संभव आहे हे ओळखून पाडवांच्या सामर्थ्याची यथार्थ कल्पना विदुराने धृतराष्ट्राला दिली व त्याचे मन वळवून सामर्थ्यशील पाण्डवाना सन्मानाने हस्तिापुरास आणवून सर्वनाश टाळला. तो धृतराष्ट्राला म्हणतो :—

तेषामनुग्रहश्चाय सर्वेषा चैव नः कुले।
जीवित च परं श्रेयः क्षेत्रस्य च विवर्धनम् ॥२४
द्रुपदोपि महान् राजा कृतवैरश्च नः पुरा।
तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ॥ २५
बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशांपते।
यतः कृष्णस्ततः सर्वे यतः कृष्णस्ततो जयः ॥२६
यच्च साम्नैव शक्येत कार्य साधयितु नृप।
को दैवशप्तस्तत्कार्यं विग्रहेन समाचरेत् ॥ २७
श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदा जनाः।
बलवद्दर्शने हृष्टास्तेषा राजन्प्रियं कुरु॥ २८
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः।
अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः॥ २९
उक्तमेतत्पुरा राजन्मया गुणवतस्तव।
दुर्योधनापराधेन प्रजेयं वै विनङ्क्ष्यति॥ आदि. २०५–३०

'जर पाडवांच्याविषयी स्नेहभाव दर्शविला तर आपल्या कुळांतील सर्व लोकाच्या जीविताविषयीच स्नेहभाव दर्शविल्यासारखे होणार आहे. व आपल्याच पराक्रमाचे तेज त्याच्या व आपल्या एकीने अधिक वाढणार आहे. राजा द्रुपद हा अत्यंत श्रेष्ठ राजा असून त्याचें व आपले वैर पूर्वीपासूनचें आहे. जर या निमित्ताने पांडवांच्याकडून त्याच्याशी स्नेहसबंध जोडतां आला तर त्यांत आपल्याच पक्षाचे बळ वस्तुतः वाढणार आहे शिवाय यादव अत्यत बलवान् असून संख्येनेही पुष्कळ आहेत. जिकडे श्रीकृष्ण राहील तिकडेच सर्व यादव राहणार व जिकडे श्रीकृष्ण त्या पक्षालाच, त्याचे सामर्थ्य ध्यानांत घेतां जय मिळणार ही गोष्ट निर्विवाद आहे. जी गोष्ट सामाने सहज साध्य होण्यासारखी आहे तिच्यासाठी उगाच

हानिकारक व सर्वनाश करणाऱ्या युद्धाची कास दैवानेच शापिलेल्या व्यक्तीवाचून दुसरी कोण धरील? पाण्डव जिवत आहेत ही वार्ता ऐकताच पौरजानपदातील लोक अत्यत उत्साहित झालेले असून त्याना पाण्डवाना पाहण्याची अत्यत उत्कठा लागलेली आहे राजा या नात्याने त्याची इच्छा पूर्ण करणे हे तुझे पहिले कर्तव्य आहे दुर्योधन, कर्ण व शकुनि हे अत्यत अधार्मिक व दुष्ट बुद्धीचे लोक आहेत या मूर्खांचे तू काही एक ऐकू नकोस हे राजा, दुर्योधनाच्या अपराधामुळे या सर्व प्रजेचा नाश होणार आहे हे तुला मी पूर्वीच सागितलेले आहे त्याचीच ही पदचिन्हे होत' विदुराच्या या सल्ल्यानुसार धृतराष्ट्राने पाण्डवाना सन्मानाने राजधानीत आणले व त्यानतर फाळणी करण्यात येऊन एक पाण्डवाचे व दुसरे कौरवाचे अशी दोन राज्ये अस्तित्वात आली पाण्डवाना आपल्या राजसभेत, श्रीकृष्णासारखा मित्र लाभल्यामुळे दुसऱ्या कोणा मत्र्याची आवश्यकता नव्हती त्यामुळे त्यानी भीष्माना ज्याप्रमाणे बोलाविले नाही तसेच विदुरालाही त्यानी हस्तिनापूरच्या गादीचे मत्रिपद सोडून आपणाकडे येण्यास्तव विनविले नाही राजसूयाच्या वेळी ते पाण्डवाच्या निमत्रणानुसार यज्ञात आले होते, व तात्पुरते काम म्हणून त्यानी दान इत्यादि व्ययाचे कामही पत्करले होते महाभारतात म्हटले आहे —

क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुर सर्वधर्मवित्॥ सभा ६९-९

यानतर दोन स्वतत्र राज्ये अस्तित्वात असल्यावर कुळाचे सरक्षण व्हावे व ज्या गादीचे आपण मत्री आहोत तिचा सर्वनाश होऊ नये म्हणून सामापासून बिभीषिकेपर्यत सर्व उपायाचे अवलबन करून विदुरानी विनाशाच्या प्रत्येक क्षणी राजसत्तेला सावध करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केलेला आहे

मंत्र्याचे कर्तव्य पार पाडले

राजा धृतराष्ट्र ज्या वेळी द्यूताचे कारस्थान करू लागला त्या वेळी विदुरानेच मत्री या नात्याने त्याला भावी विनाशाचा स्पष्ट सकेत केला तो राजाला म्हणतो —

नाभिनन्दे नृपते प्रैषमेतं मैवं कृथा कुलनाशाद्‌बिभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्यादेतच्छङके द्यूतकृते नरेन्द्र ।। ३
—महाभारत, सभापर्व अ ५७

'हे राजन्, तुझ्या या कुकृत्याच्या बाबतीत मी तुझें मुळीच अभिनंदन करू शकत नाही. तू हे करू नयेस. यामुळे संपूर्ण कुळाचा नाश होईल अशी मला भीति वाटते. यामुळे पांडव व तुझे पुत्र यांच्यात विरोध उत्पन्न होईल व त्या संघर्षात सर्वनाश होईल असे मला निश्चित वाटते.' पण विदुराचे न ऐकता अध:पतित राजसत्तेने द्यूताचाच निर्णय घेतला विदुरालाच युधिष्ठिराकडे निमंत्रणासाठी पाठविण्यात आले. या वेळी युधिष्ठिर हे सर्व पृथ्वीचे साम्राज्य चालविणारे समर्थ सम्राट् होते विदुराने भावी अनर्थ टाळण्यासाठी त्यांना द्यूतात कोण कोण प्रतिपक्षी आहेत, काय अनर्थ होण्याचा संभव आहे व आपण ते थांबविण्याचा शक्यतो प्रयत्न कसा केला याची पूर्णपणे कल्पना दिली एका स्वतंत्र व जबाबदार राजाला ते यापेक्षा अधिक काय सांगू शकणार होते ? त्याचे कर्तव्य त्यांनी पूर्णपणे पार पाडले. ते युधिष्ठिराला म्हणतात —

जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं कृतस्च यत्नोऽस्य मया निवारणे।
राजा च मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं श्रुत्वा विद्वन् श्रेय इहाचरस्व ।। ११
गान्धारराजः शकुनिर्विशाम्पते राजाऽतिदेवी कृतहस्तो मताक्षः ।
विविंशतिः चित्रसेनश्च राजा सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।। १३
— महाभारत, सभापर्व अ ५८

'द्यूत हे अनर्थाचे मूळ आहे हे मला पूर्णपणे माहीत आहे. म्हणून त्याच्या निवारणाचा जितका प्रयत्न करणे शक्य आहे इतका मी केला पण हट्टाने राजा धृतराष्ट्राने मला तुझ्याकडे पाठविले आहे. तुला सारे काही समजतेच. जे तुला कल्याणाचे वाटेल त्याचे तू आचरण कर. तेथे गांधारराज शकुनि हा पट्टीचा द्यूतप्रवीण, सदैव द्यूत खेळणारा व फासे ज्याला दान द्यावयास सदैव अनुकूल असतात असा आहे. तसेच विविंशति, राजा चित्रसेन, सत्यव्रत, पुरुमित्र व विजय असे पट्टीचे द्यूतकार तेथे आहेत' इतके सांगूनही युधिष्ठिर द्यूतास सिद्ध झाले ! द्यूत प्रत्यक्ष चालू असताही विदुराने दुर्योधनाचा

कोप ओढवून घेऊन त्याचे अनर्थ धृतराष्ट्राला समजावून सागून त्याला सावध करण्याचा व त्याच्याकडून ते द्यूत थाबविण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला. शेवटी तर शकुनीला त्याच्या देशात तावडतोब परत पाठविण्याचाही सल्ला त्याने राजाला दिला तो म्हणतो —

जानीमहे देवित सौबलस्य वेद द्यूते निकृति पार्वतीय ।
यत प्राप्त. शकुनिस्तत्र यातु मा यूयुधो भारत पाण्डवेयान् ॥१

— महाभारत, सभापर्व अ ६३

'शकुनीचे द्यूतकौशल्य आम्हाला पूर्णपणे परिचित आहे द्यूतातील कपटविद्या त्याला पूर्णपणे अवगत आहे शकुनि जेथून येथे आला आहे तेथे त्याला परत जाऊ द्या पाण्डवाशी युद्ध ओढवून घेणे हितावह नाही ' पण आपल्या श्रेष्ठ महामन्त्र्याचे ऐकावयाच्या मन स्थितीत ती उन्मत्त राजसत्ता नव्हती पुढे द्रौपदीचे वस्त्रहरण होण्यापर्यंत पाळी येऊन ठेपल्यावर, केवळ धृतराष्ट्राने मनात आणले तरच हा अध पात टळेल व गाधारीवाचून धृतराष्ट्राला हे कोणीही करावयास लावू शकणार नाही हे ओळखून त्याने गाधारीला राजसभेत आणवून तिच्याकडून धृतराष्ट्राला वळविले पुन्हा दुसऱ्या द्यूताच्या वेळीही विदुराने राजसत्तेला सावध करण्याचा प्रयत्न केला इतकेच नव्हे तर पाण्डव वनात गेल्यावर राजाला भावी अनर्थाची पूर्णपणे कल्पना देऊन बिभीषिकेच्या साहाय्यानेही त्याने राजाला वळविण्याचा व पाण्डवाना वनातून परत बोलाविण्याचा प्रयत्न केला महाभारतकार म्हणतात —

कथ गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीमसेन सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥२
धौम्यश्चैव कथ क्षत्त द्रौपदी च यशस्विनी ।
श्रोतुमिच्छाम्यह सर्व तेषा शस विचेष्टितम् ॥३

विदुर उवाच ।

वस्त्रेण सवृत्य मुख कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
बाहू विशालौ सपश्यन्भीमो गच्छति पाण्डव ॥४
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
माद्रीपुत्र सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥५

पांसूपलिप्तसर्वांगो नकुलश्चित्तविह्वलः ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ६
कृष्णा तु केशैः प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना ।
दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ७
धौम्यो रौद्राणि सामानि याम्यानि च विशांपते ।
गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवा. ।
तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेव व्रजन्ति ते ॥ ९

विदुर उवाच ।

निकृतस्यापि ते पुत्रैर्न्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०
योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ।
निकृत्या भ्रंशितः क्रोधान्नोन्मीलयति लोचने ॥ ११
नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।
स पिधाय मुखं राजा तस्माद् गच्छति पाण्डवः ॥ १२
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु ।
बाह्वोर्बले नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ १३
बाहू विशालौ कृत्वासौ तेन भीमोऽपि गच्छति ।
बाहू विदर्शयन्राजन्बाहुद्रविणदर्पित. ॥ १४
चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः ।
प्रादिशच्छरसंपातात्कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ॥ १५
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥ १६
न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।
मुखमालिप्यते नासौ सहदेवोपि गच्छति ॥ १७
नाहं मनांस्याददेयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।
पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १८

एकवस्त्रा प्ररुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।
शोणितेनाक्तवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
यत्कृतेहमिद प्राप्ता तेषा वर्षे चतुर्दशे ।
हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रिया ॥ २०
बहुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वला ।
एव कृतोदका भार्या प्रवेक्षन्ति गजाह्वयम् ॥ २१
कृत्वा तु नैर्ऋतान्दर्भान्धीरो धौम्य पुरोहित ।
सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ २२
हतेषु भारतेष्वाजौ कुरूणा गुरवस्तदा ।
एव सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति ॥२३
हा हा गच्छन्ति नो नाथा समवेक्ष्यध्वमीदृशम् ।
अहो धिक्कुरवृद्धाना बालानामिव चेष्टितम् ॥ २४
राष्ट्रेभ्य पाण्डुदायादाँल्लोभान्निर्वासयन्ति ये ।
अनाथा स्म वय सर्वे वियुक्ता पाण्डुनन्दनै ॥ २५
दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीति कौरवेषु न ।
इति पौरा सुदु खार्ता क्रोशन्ति स्म पुन पुन ॥ २६
एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसाय मनोगतम् ।
कथयन्तश्च कौन्तेया वन जग्मुर्मनस्विन ॥ २७
एव तेषु नराग्र्येषु निर्यत्सु गजसाह्वयात ।
अनभ्र विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ ॥ २८
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशापते ।
उल्का चाप्यपसव्येन पुर कृत्वा व्यशीर्यत ॥ २९
* प्रत्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसा ।
देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ३०
एवमेते महोत्पाता प्रादुरासन्दुरासदा ।
भरतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३१

— महाभारत, सभापर्व अ ८०

'धृतराष्ट्र विदुराला विचारू लागला की, धर्मपुत्र युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन, नकुल, सहदे‍ ‍ ‍ ‍दी वनात जाताना, कोणत्या

पद्धतीने गेले ते मला साग त्यावर विदुराने सागितले, महाराज वस्त्राने आपले तोंड झाकून कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजधानीतून बाहेर पडला जाताना भीमसेन आपल्या विशाल बाहूकडे पाहत गेला अर्जुन जाताना हातातील वाळू जमिनीवर टाकीत जात होता सहदेव तोंडाला माती सारवून गेला सौन्दर्यसंपन्न नकुल सर्वांगाला राख फासून गेला विशाललोचना द्रौपदी केसांनी आपले तोंड आच्छादून रडत रडत राजाच्या मागोमाग जात होती पुरोहित धौम्य हातात दर्भ घेऊन यमदेवताविषयक रौद्रसामे गात सर्वांच्या मागोमाग जात होते हे ऐकताच धृतराष्ट्र विचारू लागला, याप्रमाणे विलक्षण रूपे करून या सर्वांनी जाण्याचे कारण काय? त्यावर विदुराने सागितले, राजन् कपटाने पराभवून तुझ्या पुत्रांनी राज्य हिरावून घेतले तरी युधिष्ठिराची बुद्धि धर्मापासून विचलित होत नाही अजूनही तुझ्या पुत्रावर दया करावी असे युधिष्ठिराला वाटते म्हणून आलेल्या नेत्रावाटे क्रोध बाहेर पडून डोळ्याच्या तेजाने कौरव जळू नयेत म्हणून आपले डोळे झाकून युधिष्ठिर वनात गेले माझ्या सारखा बाहुबलशाली जगात कोणीही नसून आपल्या शत्रूंचे विमर्दन बाहुबलाला अनुसरून मी करणार आहे असे भीमसेन बाहूकडे पाहत सुचवीत होता आज ज्याप्रमाणे मी माझ्या हातातून वाळूचा अखड वर्षाव करीत आहे तितक्याच सहजतेने मी रणांगणात शत्रूवर अविरत बाणवर्षाव करणार आहे हे अर्जुन सुचवीत होता कोणीही आपल्याला ओळखू नये म्हणून सहदेवाने तोंड सारवून घेतले होते जाताना स्त्रिया आपणावर भाळू नयेत म्हणून नकुलाने अंगाला राख फासली होती रजस्वला मुक्तकेशा याज्ञसेनी ज्या शोणिताने भरलेल्या वस्त्राने राजसभेत आणण्यात आली त्या वस्त्रानेच वनात गेली जाताना ती म्हणाली आज ज्यांच्यामुळे मला ही अवस्था प्राप्त झाली त्यांच्या, पति व पुत्र यांनी विरहित व सर्व बांधव ठार मेलेल्या स्त्रिया अशाच शोणिताने वस्त्रे भिजवून केस पाठीवर मोकळे सोडून रजस्वला अवस्थेत आपल्या पतींना उदकदान करून हस्तिनापुरात परततील धौम्य पुरोहित असे सुचवीत होते की सर्व कौरव मेल्यावर कौरवांचे राजपुरोहित असेच यमदेवतासामे

गात राजधानीत परततील. लोभाने पाडवाची नागवणूक करणाऱ्या कौरवाचा धिक्कार असो. त्यांच्यावर आमचा काडीचाही विश्वास नाही असे म्हणत व रडत प्रजाजन पाण्डवांच्या पाठोपाठ जात होते' ते जात असता भूकंप झाला. मेघ नसता आकाशात विजा चमकू लागल्या. ग्रहण नसतां राहूने सूर्याला गिळले व उल्का हस्तिनापुराला उजवी घालून आकाशांतून पडू लागल्या गिधाडें, कावळे व कोल्हे मदिरातून आक्रोश करूं लागले राजा, कौरवाचा नाश निश्चित होणार व तुझा मूर्खपणा हेंच त्याचे कारण ठरणार' विदुराच्या या बिभीषिकेचाही राजसत्तेच्या अत करणावर काहीही परिणाम झाला नाही. यानतर पाडव वनातून आल्यावर त्याने सामोपचाराने पाडवाचे राज्य कौरवानी त्याना परत द्यावे व कुलनाश टाळावा असा शक्य तितका प्रयत्न केला पण त्याच्या कोणत्याही प्रयत्नाला यश यावे असा विधिसकेत नव्हता इतकेच नव्हे तर युद्ध कोणीही टाळू शकणार नाही व सारे प्रयत्न व्यर्थ आहेत हे विदुराच्या तेव्हाच ध्यानात आले होतें श्रीकृष्ण ज्यावेळी शिष्टाईसाठी कौरवाच्या राजदरबारी आले त्यावेळी दीर्घदर्शी विदुराने भगवान् श्रीकृष्णाना या गोष्टीची पूर्णपणे कल्पना देऊन 'आपण येथे येण्याचे श्रम व साहस व्यर्थ केले' असे स्पष्टपणे बजावलेही. तो श्रीकृष्णाना म्हणतो —

अर्थधर्मातिगो मन्द सरभी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धाना शासनातिग ॥ ७
मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वर ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चय ॥ ५
निश्चित धार्तराष्ट्राणा सकर्णाना जनार्दन ।
भीष्मद्रोणमुखान् पार्था न शक्ता प्रतिवीक्षितुम् ॥ ८
एक कर्ण परान् जेतु समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे स शम नोपयास्यति ॥ १०
यत्र सूक्त दुरुक्त च सम स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत् प्राज्ञो बधिरेष्विव गायन ॥ १३
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्व वाक्यं ब्रुवन् युक्त' चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ उद्यो १२-१४

'राजनीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र याचे अतिक्रमण करणारा, मूर्ख, एकदम क्षुब्ध होणारा, दुसऱ्याचा अपमान करणारा, स्वत मात्र सदैव सन्मानाची अपेक्षा करणारा, वृद्धाचे अनुशासन सदाच पायदळी तुडविणारा, अकृतबुद्धि, इद्रियें व विकार मुळीच ताब्यात नसलेला, लहरीनुसार वागणारा व कोणाचाही विचार न घेताच हवे ते ठरविणारा दुर्योधन कोणाचेही ऐकणे शक्य नाही कर्णासहित सर्व धृतराष्ट्रपुत्राच्या मनाने असे नक्की घेतले आहे की, भीष्मद्रोणादि योद्धयाच्या समोर पाण्डव उभे देखील राहू शकणार नाहीत मग युद्धाची तर भाषा दूरच राहिली एकटा कर्ण सर्व पाडवाचा पराभव करण्यास समर्थ आहे अशी दुर्योधनाची खात्री झालेली आहे तो कदापि सधि करावयाचा नाही वहिऱ्यासमोर गायन जसे व्यर्थ, तसेच जेथे मुक्तासूक्ताचा विचार नाही, तेथे उपदेशही व्यर्थच होय शहाण्या माणसाने तेथे मुळीच बोलू नये अजाण, निर्मर्याद, मूर्ख अशा लोकात तू जाणे व बोलणे मला मुळीच योग्य वाटत नाही ' अर्थात् श्रीकृष्ण हे सारे जाणूनच पण वेगळ्याच धोरणासाठी तेथे गेले होते ही गोष्ट निराळी इतकेच नव्हे तर श्रीकृष्णाना दगा होण्याचा सभव आहे या गोष्टीचीही जाणीव विदुराने त्याना पूर्णपणे दिली होती तो म्हणतो —

> तेषा समुपविष्टाना बहूना दुष्टचेतसाम् ।
> कथ मध्य प्रपद्येथा शत्रूणा शत्रुकर्शन ॥ २७
>
> —महाभारत, उद्योगपर्व अ ९२

'अत्यत दुष्टबुद्धीचे अनेक लोक भोवताली बसले असता त्याच्यामध्ये तू जाणे योग्य आहे काय ? ते सारे शत्रू आहेत ' यातील ध्वनि स्पष्टच आहे, व त्याप्रमाणे सभेत श्रीकृष्णाना बाधण्याचा प्रयत्न झालाही कोणत्याही प्रयत्नाला कुलमरक्षणाच्या दृष्टीने यश येत नाही असे पाहून शेवटी त्याने सत्यसध भीष्मानाही स्वत चा व्रतभग करून दुर्योधनाचा निग्रह करण्याची अभ्यर्थना केली तो भीष्माना म्हणतो —

'नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम्।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते॥ २४
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह।
बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम्॥ २५
शाधीद राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरक्षितम्।
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान्॥ २६

— महाभारत, उदयोगपर्व अ. १४८

'हे महाभागा, नाश पावत असलेल्या या कुळाचा विनाश आपल्या डोळ्यांदेखत होऊं देऊ नका. विनाशकाळ आल्यामुळे आपली विवेकबुद्धि तर आपल्याला सोडून गेलेली नाही ना! एक तर माझ्याबरोबर धृतराष्ट्राला घेऊन वनात चला व आपल्या मागे या कुळाचें काहीही होऊ द्या किंवा दुर्बुद्धि दुर्योधनाला आपल्या सामर्थ्याने बांधून व बंदी करून पांडवांनी सरक्षिलेलें हे राज्य तरी चालवा पण हे राजश्रेष्ठा, प्रसन्न व्हा. महान् विनाश मला डोळ्यांसमोर स्पष्टपणे दिसत आहे. त्याची उपेक्षा करू नका.' शेवटी विदुराच्या मंत्री या नात्याने राजसत्तेच्या हितासाठी केलेल्या कोणत्याही खटपटीचा काही उपयोग न होता महायुद्ध टळू शकले नाही व नुसत्या कौरव राजकुलाचाच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय राजसत्तांचाच अंत घडून आला

शेवटपर्यंत धृतराष्ट्राला सोडलें नाही

कौरवकुलाचा विध्वंस राजा धृतराष्ट्राच्या पातळयंत्रीपणामुळेच घडून आलेला आहे याची विदुराला पूर्णपणे जाणीव होती व तो टळावा म्हणून अनेकवार त्याने धृतराष्ट्राची निर्भर्त्सना केली. पाण्डव अत्यंत धर्मनिष्ठ व न्यायप्रिय असल्यामुळे विदुराचे त्याच्यावर अत्यंत प्रेम होतें पण राजाचा मंत्री या नात्याने धृतराष्ट्राच्या ऐश्वर्याच्या काळांत ज्याप्रमाणे विदुर त्याच्याबरोबर राहिला त्याचप्रमाणे नष्टपुत्र, हृतराज्य व शोकाकुल धृतराष्ट्राच्या वाईट दिवसांतही छायेप्रमाणे विदुर त्याचा मंत्री म्हणून त्याच्याबरोबरच राहिला. शेवटपर्यंत स्वतःचा राजा म्हणून त्याने धृतराष्ट्राचीच

सेवा केली व धृतराष्ट्र अरण्यांत जातांच विदुरही पाण्डवांनी दिलेल्या सन्मानाचा परित्याग करून अरण्यांत गेला. सपत्तीच्या मोहाने त्याचें मन जसें विचलित होऊं शकलें नाही तसेंच तें विपत्तीतही विचलित होऊन कार्यविन्मुख होऊं शकले नाही. राजद्वारापासून अरण्यापर्यंत आपल्या राजाच्या सेवेंत व संरक्षणांत सदैव जागरूक असलेला राजा धृतराष्ट्राचा हा महामंत्री महाभारताचा अलंकार आहे.

निर्याण व मूल्यमापन

धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यवासात गेल्यानतर विदुराने घोर तपश्चर्या केली व शेवटीं आपलाच अश असलेल्या युधिष्ठिराच्या तेजांत आपली जीवनज्योत मिळवून टाकून विदुराने आपले :हलौकिक जीवन संपविले. त्याच्या निर्याणाचें वर्णन करतांना :हाभारतकार लिहितात:—

इत्युक्त: प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
कुशली विदुर: पुत्र तपो घोरं समाश्रित. ॥ १६
वायुभक्षो निराहार: कृशो धमनिसन्तत: ।
कदाचिद् दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन् कानने क्वचित् ॥ १७
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटामुख: कृश: ।
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षित: ॥ १८
दूरादालक्षित. क्षत्ता तत्राख्यातो महीपते ।
निवर्तमान. सहसा राजन् दृष्ट्वाऽश्रम प्रति ॥ १९
तमन्वधावन् नृपतिरेक एव युधिष्ठिर: ।
प्रविशन्त वन घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् ॥ २०
भो भो विदुर राजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिर: ।
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २१
ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमता वर: ।
विदुरो वृक्षमाश्रित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २२
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
अभिजज्ञे महाबुद्धि महाबुद्धिर्युधिष्ठिर:॥ २३

युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाऽग्रतः स्थितः ।
विदुरस्य श्रवे राजा तं च प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ २४
ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत ।
संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं दृष्ट्या समाहितः ॥ २५
विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणिचैव ह ।
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २६
स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २७
विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम् ।
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २८
बलवन्तं तथाऽऽत्मानं मेने बहुगुणं तथा ।
धर्मराजो महातेजा. तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ आश्रम २६–२९

' वनात भेटीला आलेल्या युधिष्ठिराने विदुराविषयी विचारताच धृतराष्ट्र म्हणाला, ' विदुर घोर तपश्चर्या करीत आहे. वायुभक्षण करून तो निराहार राहतो कृश झालेला असून त्याच्या अंगावर खूप मळ साचलेला आहे. तो क्वचितच वनांतील तापसाना दिसतो.' याप्रमाणे बोलणे चालू असतांच जटा वाढलेला, कृश, तोंडांत दगड धारण केलेला, दिगंबर, अंगावर खूप मळ साचलेला व वनातली धूळ अंगावर बसलेला विदुर लांबून युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडला. तो आश्रमाकडे येता येताच एकदम परत फिरून गहन अरण्यात निघून गेला. युधिष्ठिर त्याच्या पाठोपाठ धावला एकान्त गहन अरण्यात राजा अखेरीस विदुराजवळ जाऊन पोहोचला. विदुराने त्याला पाहिले. पण न बोलता त्याच्याकडे नुसते पाहत तो एका वृक्षाला टेकून स्वस्थपणे उभा राहिला युधिष्ठिराने तशाही अवस्थेत विदुराला ओळखले व 'मी आपला आवडता युधिष्ठिर आहे' हे वाक्य पुन्हा पुन्हा त्याच्या कानाजवळ उच्चारलें विदुराने काहीच न बोलता त्याच्याकडे टक लावून पाहत आपली इंद्रियें, प्राण व सर्व सामर्थ्य योगबळाने युधिष्ठिरात विरवून टाकले व देहत्याग केला. धर्म धर्मात मिसळला व युधिष्ठिराला आपले सामर्थ्य अनंत पटीनी वाढल्याचा प्रत्यय आला.'

धर्मनिष्ठा, न्यायनिष्ठा, कर्तव्यतत्परता, सत्यसंधता, विचक्षणता, विवेकीपणा, व खरे महानुभावत्व प्रकट करणारे सौहार्द या सर्व दृष्टींनी महामंत्री विदुर केवळ अद्वितीय पुरुष होते विषप्रयोगासारख्या भयानक प्रयोगात हात रंगलेल्या कौरवांच्या राजसत्तेत 'क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यम्' मी ज्याच्या घरी जेवावे असा केवळ एक विदुरच आहे असे आत्मविश्वासाचे उद्गार भगवान् श्रीकृष्णासारखा युगपुरुष ज्याच्यासंबंधी काढू शकला त्याच्या अव्यार्गाविषयीच्या टिकाऱ्याचे व धर्मबुद्धीच्या एकान्तिकतेचे दुसरे उदाहरण हवेच कशास? प्रजागरपर्वांत धृतराष्ट्राला अध्यात्म सांगण्याची वेळ आल्यावर लीनतेने विदुर म्हणाला --

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ ४१

'वस्तुत मला सनत्कुमाराइतके ज्ञान आहे पण शूद्रयोनीत जन्म पावल्यामुळे मी शास्त्रमर्यादा उल्लंघू इच्छीत नाही' केवढी ही विलक्षण लीनता! महाभारताच्या उद्योगपर्वातील विदुरनीतीचे प्रकरण म्हणजे विदुराच्या ज्ञानवैभवाची साक्षच होय एखाद्या स्वतंत्र ग्रंथातून तिचा परामर्श घेता येण्यासारखा आहे तिच्यावरून शुक्र, बृहस्पति व भीष्म यांच्या तोडीचे विदुराचे ज्ञान होते हे स्पष्ट होईल भाग्यानेच हा अलौकिक पुरुष मंत्री म्हणून धृतराष्ट्राला लाभला पण त्याच्या कर्मांनी त्याने त्याचा उपयोग केला नाही

गांधारीच्या व्यक्तिचित्राच्या परामर्शाने विशुद्ध सचिवसत्तेचे हे वर्णन पूर्ण होईल पुढच्या व्याख्यानात त्या अतितेजस्वी व शुचितम व्यक्तिचित्राकडे वळू या.

\+ + +

२०. महासती गांधारी

राजा दुर्योधनासारख्या कलिपुरुषाची माता व राजा धृतराष्ट्रासारख्या पाताळयश्री खलपुरुषाची पत्नी होण्याचे दुर्दैवाने जिच्या वाट्याला आले ती महासती गाधारी भारतातील स्त्रीरत्नाच्या अग्रस्थानी शोभण्याच्या योग्यतेची आहे गाधारी व शकुनि याना एकाच कुळात जन्माला आणून जीवनाच्या सूत्रधाराने काय साधले असावे? कदाचित् त्याने निर्मितीच्या वैचित्र्याची स्वत ची हौस फेडून घेतली असावी! महाभारतातील वर्णनाप्रमाणे गाधारीने कौरवाच्या राजकुलात गृहिणी या नात्याने जो पहिला पदन्यास केला तोच तिच्या पातिव्रत्याच्या महान् दीप्तीने उजळून निघालेला आहे गाधारी ही गाधार देशाच्या राजाची कन्या होय तिच्या पित्याचे नाव सुबल तिच्या विवाहाचे वृत्त महाभारताच्या आदिपर्वांत पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे --

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारी सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरद देव भगनेत्रहर हरम् ॥ ९
गान्धारी किल पुत्राणा शत लेभे वर शुभा ।
इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्म कुरुपितामह ॥ १०
ततो गाधारराजस्य प्रेषयामास भारत ।
अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा ॥ ११
कुल ख्याति च वृत्त बुद्धया तु प्रसमीक्ष्य स ।
ददौ ता धृतराष्ट्राय गाधारी धर्मचारिणीम् ॥ १२
गाधारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मान दित्सित चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १३
तत सा पटमादाय कृत्वा बहुगुण तदा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन् पतिव्रतपरायणा ॥ १४
नाभ्यसूया पतिमहमित्येव कृतनिश्चया ।
ततो गान्धारराजस्य पुत्र शकुनिरभ्ययात् ॥ १५

व्याख्यान २० वे. दि १७ एप्रिल १९५१

स्वसारं वयसा लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ।
ता तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् ॥ १६
दत्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात् स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ॥ १७
गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥ १८
वृत्तेनाराध्य तान् सर्वान् गुरून् पतिपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान् सुव्रता नान्वकीर्तयत् ॥ १९

—महाभारत, आदिपर्व अ. ११०

'कुरुपितामह भीष्मांना ब्राह्मणाच्या तोंडून असे कळले की, गांधारराज सुबलाची कन्या गांधारी हिने भगवान् शंकराची आराधना करून स्वतःला शंभर पुत्र व्हावे असा वर प्राप्त करून घेतला आहे. भीष्मांनी धृतराष्ट्रासाठी त्या मुलीला मागणी घातली. सुबलाला जेव्हा धृतराष्ट्र अंध असल्याचे कळले तेव्हा त्याला मोठाच विचार पडला. पण शेवटी कुल, कीर्ति, कुरुकुलातील राजांचे शील, चारित्र्य यांचा विचार करून धृतराष्ट्र अंध असला तरी त्याला गांधारी द्यावयाची असा निर्णय सुबल राजाने घेतला. गांधारीलाही आपला भावी पति धृतराष्ट्र अंध असल्याचे व तरीही सर्व परिस्थितीचा विचार करून आपल्या मातापित्यांनी त्याच्याशीच आपला विवाह निश्चित केला असल्याचे कळले. ज्या अर्थी आपला भावी पति धृतराष्ट्र अंध असून सृष्टीच्या दर्शनसुखाला पूर्णपणे आचवलेला आहे व ज्याअर्थी यापुढे आपले व त्याचे जीवन विवाहबंधनाने पूर्णपणे एकरूप होऊन एकमेकांची सुखदुःखेंही एकरूपच व्हावयाची आहेत त्याअर्थी सृष्टीच्या ज्या दर्शनसुखाला राजा धृतराष्ट्र आचवला ते त्याच्यावाचून आपण तरी कसे भोगावे या उग्र निश्चयाने प्रेरित होऊन गांधारीने एक कापड आणविले व त्याच्या आतून काहीच दिसू शकणार नाही इतक्या त्याच्या घड्या करून तिने आपले नेत्र सदाचे झाकून घेतले. पतीच्या सबंधी

कसलीही असूया निर्माण होऊं द्यावयाची नाही असा तिचा निश्चय होता. नंतर गांधारराजाचा पुत्र शकुनि आपल्या भगिनीला घेऊन कौरवांच्या राजधानीत आला व भीष्मांच्या अनुमतीने त्यांच्या उपस्थितींतच धृतराष्ट्र व गांधारी यांचा विवाह झाला. शकुनीने योग्य त्या देणग्या धृतराष्ट्राला दिल्या भीष्मांनी योग्य ते सत्कार केल्यानंतर त्यांचा निरोप घेऊन तो आपल्या राजधानीस निघून गेला. गांधारीने लवकरच आपल्या शीलचारित्र्याने, वागणुकीने व धोरणाने सर्व कौरवकुल पुरुषांच्या मनांत आपल्याविषयीचें समाधानाचे श्रेष्ठ स्थान उत्पन्न केले पतिपरायण गांधारीने आपल्या शीलाने सर्व वडीलधाऱ्या मंडळींना प्रसन्न करून घेतले. तिची पतिनिष्ठा इतकी तीव्र होती की, वाणीनेही कधी परपुरुषासंबंधी तिने उच्चार केला नाही. अंधाने दर्शनसुखाचा उपभोग न घेणें वेगळे व दृष्टि असूनही एका विशिष्ट ध्येयाप्रीत्यर्थ सतत तिळतिळ जळण्याचे महनीय जीवन पत्करून स्वतःला संयमाचा सदाचा अडसर घालून घेणें ही गोष्ट वेगळी ज्या अवचकतेने गांधारीने स्वतःचें हे उग्र व्रत जीवनाचे विरामचिन्ह उमटेपर्यंत पाळले त्याची नुसती कल्पना केली तरी अंतःकरण विलक्षण गौरवाने भरून आल्यावाचून राहत नाही. विवाहाच्या पूर्वी तिने एकदा जी पट्टी आपल्या डोळ्यांना बांधली ती राजा धृतराष्ट्रावरोबर शेवटच्या अरण्यातील सहप्रवासात वणव्यात आपले शरीर दग्ध होईपर्यंत तिने तशीच ठेवली. प्रखर निष्ठेच्या अग्नीत तिने आपली दर्शनेच्छा सदाची जाळून घेतली. आपण होऊन पत्करलेल्या या तिच्या महाव्रताने तिच्या अंगी अपार सामर्थ्य उत्पन्न झाले असल्याचे महर्षि व्यासांनी वर्णिले आहे. महायुद्धातील भीषण नरमेधानंतर ज्या वेळी युधिष्ठिर प्रथम पुत्रवियोगाने शोकाकुल झालेल्या गांधारीच्या दर्शनासाठी येतो त्या वेळी तिच्या या सामर्थ्याचें चित्र रेखाटतांना महाभारतकार म्हणतात :—

एवमुक्ता तु गांधारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ २४

तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमान कृताञ्जलि ।
युधिष्ठिरस्त्विद तत्र मधुर वाक्यमब्रवीत् ॥२५
पुत्रहन्ता नृशसोऽह तव देवि युधिष्ठिर ।
शापार्ह पृथिवीनाशे हेतुभूत शपस्व माम् ॥२६
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुह ॥२७
तमेववादिन भीत सन्निकर्षगत तदा ।
नोवाच किंचित् गाधारी नि श्वासपरमा भृशम् ॥२८
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यत ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ॥ २९
अगुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ।
तत स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृप ॥३०
तत् दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठत ॥३१

—महाभारत स्त्रीपर्व अ १५

'नतर गाधारी पुत्रशोकाने विव्हल होऊन क्रोधाने 'तो राजा कुठे आहे?' असे विचारू लागली ते एकताच हात जोडून व अधिकच शोकमग्न होऊन युधिष्ठिर तिच्याजवळ गेला व अत्यत मधुर वाणीने म्हणाला, 'हे देवी, मी तुझे पुत्र ठार करणारा नृशस युधिष्ठिर आहे सार्‍या पृथ्वीच्या नाशाचे मीच कारण आहे मी शापाला सर्वस्वी योग्य आहे मला तू अवश्य शाप दे मी राज्य, धन अथवा जीवित यापैकी कशाच्याही योग्य नाही मी सुहृदाचा द्रोह करणारा मूढ आहे माझ्या सर्वोत्कृष्ट सुहृदाना ठार मारून मी त्याचा द्रोह केला आहे' याप्रमाणे भयभीत होऊन व जवळ येऊन राजा युधिष्ठिर विलाप करू लागला असता गाधारी त्याला शब्दही बोलली नाही ती केवळ वारवार उसासे टाकीत होती युधिष्ठिर खाली वाकून तिच्या चरणावर मस्तक ठेवित असता, नेत्राना बाधलेल्या जाड कपड्याच्या आतून गाधारीची जळजळीत दृष्टि युधिष्ठिराच्या नखावर पडली मात्र, तो त्याची सुदर नखें काळी ठिक्कर पडली तें पहाताच भीतीने अर्जुन श्रीकृष्णाच्या मागे जाऊन उभा राहिला

न्यायसंरक्षक देवता

कठोर पातिव्रत्यपरिपालनाने गांधारीने ज्याप्रमाणे नेत्रांचा विषय जिंकून टाकला होता त्याचप्रमाणे आपल्या दिव्यदर्शी न्याय प्रियतेने तिने वात्सल्याच्या अत्यंत स्वाभाविक मोहपाशावरही विजय संपादन केलेला होता. जगातली कठोर बंधने तोडता येतात पण कोमल बंधने तोडता येणे अत्यंत कठिण आहे. काष्ठविसर्जकता-प्रमाणे लाकडे पोखरून टाकणारा भृंगा कमलिनीच्या कोमल मिठीतून मात्र स्वतःची सुटका करून घेऊ शकत नाही. राजा धृत-राष्ट्र दुर्योधनाचा पिता असला तर गांधारी त्याची माता होती. मातेचे वात्सल्य व अपत्यप्रेम पित्यापेक्षा स्वभावतःच अधिक असते. स्त्रीसुलभ अपत्यप्रेम व मातृत्वाची उत्कट ओढ गांधारीच्या ठिकाणी उत्कटत्वाने होती याची महाभारतात अनेक प्रत्यंतरे आढळतात. गांधारी दोन वर्षे गरोदर राहिली तरी तिला पुत्र होईना. अशा स्थितीत अरण्यात कुंती प्रसूत होऊन तिला पुत्र झाल्याची वार्ता तिला कळताच मातृत्वाच्या उत्कट ओढीने तिने स्वतःवर आघात करून घेतला. महाभारतकार लिहितात —

> श्रुत्वा कुंतीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम्।
> उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत्॥१०
> अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः।
> सोदरं घातयामास गांधारी दुःखमूर्च्छिता॥११

—महाभारत, आदिपर्व अ. ११५

'कुंतीला बालसूर्यासारखा अत्यंत तेजस्वी मुलगा झाल्याचे ऐकून व आपले उदर मात्र अत्यंत स्थिर आहे हे पाहून गांधारी चिंतेत चूर झाली. शेवटी दुःखातिरेकाने धृतराष्ट्राच्या न कळत तिने मोठ्या प्रयत्नांनी आपल्या उदरावर प्रहार करून घेतले.' तिच्या वात्सल्याच्या पोटी आलेल्या कारुण्याचे जे अमर शब्दचित्र महर्षि व्यासांनी स्त्रीपर्वांत रेखाटले आहे ते पाहून ज्याचे डोळे पाणावणार नाहीत अशा मनुष्याला 'नृपपुरुषवाच्य पशुपति' या कोटीतच ढकलले पाहिजे. युद्धात सर्व मुले ठार झालेल्या या वृद्ध मातेकडून

रणभूमीचे कारण्यपूर्ण वर्णन करवून महर्षींनी करुणाच्या उत्कट-
तेला जी सहजसिद्ध बैठक उत्पन्न केली आहे तिची मोहिनी डॉ
विंटरनिट्झसारख्या व्यक्तीला देखील विलक्षण पडून या घटनेचा
स्वतंत्रपणे आपल्या ग्रंथात उल्लेख करण्याची त्याला आवश्यकता
वाटली आहे दुर्योधनाविषयी विलाप करताना गांधारी म्हणते —

योऽयं मूर्धाभिषिक्तानामग्रे याति परंतप ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ।। ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति परस्त्रियः ।
तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।। १३
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनीषिणः ।
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ।। १४
यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपजीवन्ति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपजीवन्ति पक्षिणः ।। १५
एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।। १६
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदशसमाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ सुतो मे पृथिवीपतिः ।। २१
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासिताम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ।। २२
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासिताम् ।
हीना हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ।। २३
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनशुभाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ।। २५
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ।। २७
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदलीवने ।। २९

—महाभारत, स्त्रीपर्व अ १७

'जो पूर्वी मूर्धाभिषिक्त राजांच्या अग्रभागी असावयाचा, तो
आज धुळीत शयन करीत आहे कृष्णा! काळाची ही विपरीतता

पहा ! अत्यंत सुंदर व सुलक्षणी स्त्रिया पूर्वी दक्षतेने ज्याला रमवीत त्या दुर्योधनाभोवती आज अपशकुनी कोल्हया दिसत आहेत. मोठमोठे प्रज्ञावंत ज्याच्या भोवती उपस्थित राहून अनुरंजन करावयाचे त्याच्या सभोंवार आज गिधाडें वावरताना दिसत आहेत. पूर्वी राण्या ज्याला पंखानी वारा घालून रिझवीत असत त्याला आज उग्र पक्ष्याच्या पंखाचा वारा घ्यावा लागत आहे पहा पहा ! हा शस्त्र धारण करणाऱ्यात श्रेष्ठ असलेला महारथ दुर्योधन धुळीत पडलेला आहे. याला चिरनिद्रा लागली. वाघाला सिंहाने ठार मारावें त्याप्रमाणे भीमसेनाने याला ठार मारले आहे. तेरा वर्षेपर्यंत ज्याने निष्कंटकपणे पृथ्वीचा उपभोग घेतला तो हा माझा पृथ्वीपति पुन आज ठार मारण्यात येऊन धुळीत पडला आहे. श्रीकृष्णा ! गजान्तलक्ष्मीने समृद्ध व वैभवाने मुसमुसलेली पृथ्वी दुर्योधन तिचे अधिराज्य चालवीत असता मी पाहिली. पण तें ऐश्वर्य फार दिवस टिकले नाही. आज तीच पृथ्वी ऐश्वर्यभ्रंश पावून दुसऱ्याच्या स्वाधीन झालेली पाहण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला आहे या स्थितीत मी जगावे तरी कसे ? व कशाला ? श्रीकृष्णा ! केस मोकळे सोडलेली, दुर्योधनाच्या अंकावर दुःखाने लोळण घेणारी व सोन्याच्या वेदीप्रमाणे दिसणारी ही माझ्या दुर्योधनाची राणी व लक्ष्मणाची माता पाहिलीस काय ? आपल्या पुत्रासहित ठार झालेल्या माझ्या पुत्राला पाहून माझ्या हृदयाचे तुकडे तुकडे का वरे पडत नाहीत ? ' (याप्रमाणे बोलून) दुर्योधनाकडे पाहून केळी ज्याप्रमाणे उन्मळून पडावी त्याप्रमाणे शोकविव्हल गांधारी एकाएकी मूर्छित होऊन जमिनीवर पडली.' मी केवळ उदाहरण म्हणून गांधारीच्या करुणविलापातील थोडासा भाग येथे उद्धृत केला आहे. पण तेवढ्यावरूनही गांधारीच्या हृदयाची वत्सलता उत्कटतेने प्रत्ययास येईल. मुळातून भारतातील स्त्रीपर्व वाचणाऱ्या सहृदय वाचकाला तर गांधारीच्या विलापाचे हे प्रकरण अनेकवार खालीच ठेवावे लागेल. पुत्रनिधनाने शोककर्शित झालेल्या तिच्या अंतःकरणाने शेवटी श्रीकृष्णाना घोर शाप द्यावयासही कमी केले नाही. ती म्हणते —

शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ४०
इच्छतोपेक्षितो नाशो कुरूणां मधुसूदन ।
यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ४१
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापेन शप्स्ये चक्रगदाधरम् ॥४२
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविंद तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ॥४३
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ॥४४
अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।
कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥४५
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबांधवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥४६

—महाभारत, स्त्रीपर्व अ. २५

'अंगी सामर्थ्य असताना, अनेक लोक अधीन असताना, अपार सैन्य आज्ञेत असताना, अद्वितीय सामर्थ्य असताना, व कुरुपाण्डव युद्धातील दोन्ही युध्यमान पक्ष आपल्या बळाने नियंत्रित करणे शक्य असतानाही तू त्यांची उपेक्षा केलीस. तुला सर्व कळत असताना देखील तू यांचा नाश व्हावा अशी इच्छा धारण करून यांची उपेक्षा केलेली आहेस. त्याचे फल तुलाहि भोगलेच पाहिजे. पतीची शुश्रूषा संपादन करून जें काही पुण्य व सामर्थ्य माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झालेले आहे त्याच्या भरवशावर, हे चक्रगदाधरा, मी तुला अनिवार्य शाप देते. तू स्वतः आपल्या ज्ञातिबांधवांचाही असाच वध करशील. आजपासून ३६ व्या वर्षी अमात्य, ज्ञातिबांधव, पुत्र या सर्वांचे निधन आपल्या डोळ्यांनी पाहून तू एकाकी विजनवनात भटकत असता गर्ह्यपणे मारला जाशील. आज ज्याप्रमाणे या भरतस्त्रिया आपली मुले, ज्ञातिबांधव, पति वध पावलेल्या अवस्थेत येथे विलाप करीत आहेत, त्याचप्रमाणे तुझ्या स्त्रियाही अशाच हतपुत्र व निहतबांधव अवस्थेत विलाप करतील.'

गाधारीचे हे उत्कट पुत्रवात्सल्य तिच्या स्त्रीत्वाच्या वैशिष्ट्याचे द्योतक असले तर त्याच्या अपूर्व सयमाचे तिचे वैशिष्ट्य तिच्या महत्तेचे द्योतक आहे जी गोष्ट धृतराष्ट्रासारख्या पुरुषाला शक्य झाली नाही ती गाधारीने मातृहृदयाच्या उत्कट व स्वाभाविक वात्सल्यालाही बाजूस सारून करून दाखविली मानवी जीवनात सतत चालू असलेल्या भावना व कर्तव्य याच्या झगड्यात कर्तव्य बुद्धीवर भावना नेहमी विजय सपादन करीत असल्याचा अनुभव येतो जेथे भावनेवर कर्तव्यबुद्धीचाच विजय सतत दृष्टोपत्तीस येतो तेच महत्तम जीवन होय गाधारीचे जीवन अत्यत कसोटीच्या प्रसगी देखील या कसोटीस पूर्णपणे उतरले आहे कौरवाच्या राजसभेत सधीच्या वाटाघाटी चालू असता व निदान अर्धे राज्य तरी पाण्डवाना द्यावे या निर्णयावर मोठमोठी मडळी येत असता गाधारीने सामताच्या समक्ष भर राजसभेत दुर्योधनाच्या तोंडावर या राज्यावर न्याय व धर्म याच्या नियमाप्रमाणे तुझा काही एक हक्क नसून अर्ध्याच नव्हे तर सर्वच राज्याचे पाण्डव अधिपति असल्याचे स्पष्ट उद्घोषिले आहे वात्सल्यावर जागृत धर्मबुद्धीने मिळविलेला हा केवढा विजय आहे! ती म्हणाली :—

ये पार्थिवा राजसभा प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराध पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥२९
राज्य तु पाण्डोरिदमप्रधृष्य तस्याद्य पुत्रा प्रभवन्ति नान्ये।
राज्य तदेतन्निखिल पाण्डवाना पैतामह पुत्रपौत्रानुगामी ॥३३
न्यायागत राज्यमिद कुरूणा युधिष्ठिर शास्तु वै धर्मपुत्र ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राजा पुरस्कृत शान्तनवेन चैव ॥३६

— महाभारत, उद्योगपर्व अ १४८

'या राजसभेत उपस्थित असलेले सर्व राजे, महर्षि व इतर सभासद याच्या समक्ष, हे पापात्म्या दुर्योधना! तू तुझ्या अमात्य व साहाय्यकर्त्याच्यासह कोणत्या पापाचा पुरस्कार केलास तें मी उघड करून सागते हे सर्वच राज्य पाण्डूचे आहे ज्या अर्थी राज्य पाण्डुराजाचे आहे त्या अर्थी त्याचे पुत्रच या राज्याचे उत्तराधिकारी आहेत, ते असताना दुसरे कोणीही राज्याधिकारी कधीही होऊच

शकत नाहीत. पितृपितामहापासून चालत आलेले राज्य त्याच्या योग्य अधिकारी पुत्रपौत्रानीच करावे असा न्याय आहे. राज्य जर राजा पाण्डूचे आहे तर ते अर्धेच नव्हे तर सर्वच्या सर्व एकट्या पाण्डवाचेच आहे हे स्पष्ट आहे. म्हणून न्यायानेच युधिष्ठिराचे असलेले हे राज्य शान्तनव भीष्माच्या पुरस्काराने व राजा धृतराष्ट्राच्या प्रेरणेने युधिष्ठिरानेच केले पाहिजे.' याहूनही आणखी एका भावनामय प्रसंगी तिची तेजस्वी कर्तव्यबुद्धि प्रकट झालेली आहे. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर रोज युद्धाला जावयास निघण्यापूर्वी राजा दुर्योधन आपल्या पुण्यशील मातेकडून विजयाचे आशीर्वचन मिळावे म्हणून तिच्या चरणांना वंदन करण्यास्तव तिच्याकडे जाई. वंदन करून रोज त्याने तिला विजयाचे आशीर्वचन मागावे पण गांधारीने ते त्याला कधीही दिले नाही. ती स्वतःच भगवान् श्रीकृष्णाना हे वृत्त सांगताना म्हणते —

उपस्थितेऽस्मिन्सङ्ग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ॥ ५
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ६
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

— महाभारत, स्त्रीपर्व अ. १७

'हे श्रीकृष्णा! हा ज्ञातीचा आपसातील भयानक संग्राम उपस्थित झाला असता राजा दुर्योधन हात जोडून मला म्हणू लागला की, 'हे माते या आपसातील युद्धात माझा जय व्हावा असा आशीर्वाद मला तू दे.' भावी संकटाची मला पूर्णपणे कल्पना होती. मी त्याला उत्तर म्हणून, 'जिकडे धर्म त्या पक्षाचाच जय होईल' असे सांगितले.' गांधारीच्या या उद्गारावरून दुर्योधन व गांधारी यांच्यात हा संवाद एकदाच झाला अशी कुणाची कल्पना होईल. पण तो अठरा दिवसांच्या युद्धात प्रत्येक दिवशी झालेला आहे. गांधारीचे सांत्वन करताना महर्षि व्यासांनी या गोष्टीचा स्पष्ट निर्देश केलेला आहे. ते म्हणतात —

उक्तास्यष्टदशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशंस मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।
उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जय ॥ स्त्री १४–९

हे गांधारी ! अठरा दिवसपर्यंत रोज जय मिळावा या इच्छेने तुझा पुत्र तुला 'हे माते ! मी शत्रूशी संग्राम करीत असता माझे कल्याण व्हावे असा आशीर्वाद दे ' अशी तुझी प्रार्थना करीत होता पण त्या त्या प्रत्येक वेळी ' जिकडे धर्म असेल त्या पक्षाचाच जय होईल ' असेच तू म्हणालीस युद्धाच्या अगदी प्रारंभी गांधारीच्या तोंडून असे उद्‌गार बाहेर पडले असले तर त्यात तितकेसे आश्चर्य नाही. पण रोजच्या रोज पुत्रमरणाच्या व आपल्या पुत्राच्या पक्षाच्या विनाशाच्या वार्ता ऐकूनही तिच्या अन्तःकरणाचे स्थैर्य विचलित होऊ शकले नाही यातच तिची महत्ता व्यक्त होते

तिचें महत्त्व व तिची राजनीतिज्ञता

गांधारीला महाभारतात ठिकठिकाणी महाप्राज्ञा व दीर्घदर्शिनी अशी विशेषणे जोडलेली आढळतात प्रत्येक वेळी महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला असता तिचा सल्ला घेणे आवश्यक ठरलेले आहे भगवान् श्रीकृष्ण ज्या वेळी कौरवांच्या राजसभेत शिष्टाई करून परत आले त्या वेळी युधिष्ठिरानी त्याना कोण कोण काय काय बोलले हे विचारीत असता गांधारी काय बोलली हे युद्धया विचारिले आहे. युधिष्ठिर म्हणतो, 'गांधारी वा किमब्रवीत्' (महाभारत उद्योगपर्व अ.१४७।८) ज्या वेळी राजसभेतून सभेच्या नियमाचा भंग करून भीष्मद्रोणादि सभासद, राज्ययंत्राचा सूत्रचालक राजा धृतराष्ट्र व आलेले पाहुणे द्वारकाधीश भगवान् श्रीकृष्ण या सर्वांसमोर शिष्टाचाराचे उल्लंघन करून राजा दुर्योधन सभास्थान सोडून जाऊ लागला त्या वेळी त्याला परत आणून उपदेश करावयाचे काम केवळ गांधारीच करू शकेल हे ओळखून धृतराष्ट्रानी तिला राजसभेत आणावयास विदुराला पाठविले धृतराष्ट्र विदुराला म्हणतो --

गच्छ तात महाप्राज्ञा गान्धारी दीर्घदर्शिनीम्।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम्॥२
यदि साऽपि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम्।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम्॥३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत्।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः॥४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत्।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम्॥५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १२९

'हे विदुरा, अत्यंत बुद्धिमान् व दीर्घदर्शिनी गांधारीला तू जाऊन येथे आण. मी तिच्यासहित या दुष्टाला समजावितो. जर ती याचे सांत्वन करू शकेल तर आपण सर्व सुहृद श्रीकृष्णाच्या म्हणण्याप्रमाणे वागू. ती तरी दुर्बुद्धि व वाईट लोकांच्या संगतीत असलेल्या दुष्टाचे चित्त सांत्वनाचा उपदेश करून वळवू शकेल काय? हा लोभाने पूर्णपणे ग्रासलेला आहे. ती तरी याचे मार्गदर्शन करू शकेल काय? दुर्योधनामुळे आपल्यावर अत्यंत भीषण संकट येऊ पाहत आहे. आपण सर्व सुखाने जगू शकू असे गांधारी करू शकेल काय?'

ज्या ठिकाणी कोणत्याही बुद्धिमंताचे काहीच चालू शकत नाही, अशा ठिकाणी केवळ गांधारीच काही करू शकेल अशी कुरुराज्याच्या सूत्रचालकाची आशा आहे. गांधारीने सभेत येऊन दुर्योधनाला जो उपदेश केला त्यातून तिची राजनीतिज्ञता व तिचे दीर्घदर्शी सखोल ज्ञान व्यक्त झाले आहे. ती म्हणते —

दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक।
हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽयत्यां सुखोदयम्॥१९
दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः॥२०
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता।
भवेद् द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया॥२१

न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वाऽपि भोक्तुं भरतसत्तम ॥२२
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।
विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥२३
कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षत ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥२४
लोकेश्वर प्रभुत्वं हि महदेतद् दुरात्मभि ।
राज्य नामेप्सित स्थान न शक्यमभिरक्षितुम् ॥२५
इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयो ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनै ॥२६
अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हया. पथि कुसारथिम् ॥२७
अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते ।
अमित्रान् वाऽजितामात्य सोऽवश. परिहीयते ॥२८
आत्मानमेव प्रथम द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्राश्च न मोघ विजिगीषते ॥२९
वश्येन्द्रिय जितामात्य धृतदण्ड विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिण धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ॥३०
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहितावुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञान तौ विलुम्पत ॥३१
याभ्या हि देवाः स्वर्यातु स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३२
काम क्रोध च लोभ च दभ दर्प च भूमिप ।
सम्यग्विजेतु यो वेद स महीमभिजायते ॥३३
सतत निग्रहे युक्त इन्द्रियाणा भवेन्नृप ।
ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥३४
कामाभिभूत क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥३५
एकीभूतैर्महाप्राज्ञै. शूरैररिनिबर्हणै. ।
पाण्डवै. पृथिवी तात भोक्ष्यसे सहित. सुखी ॥३६

यथा भीष्मः शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथः।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ॥ ३७
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम्।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः॥ ३८
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः॥ ३९
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम्।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः॥ ४०
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च।
दत्तोऽंशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिन्दम॥ ४१
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकण्टकाम्॥ ४२
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं प्रदीयताम्॥ ४३
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम्।
सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः प्राप्स्यसि भारत॥ ४४
श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात्॥ ४५
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम्।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ॥ ४६
अलमङ्ग निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम्॥ ४७
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि।
सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते॥ ४८
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनञ्जये।
धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम्॥ ४९
अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः।
एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मागमत्त्वत्कृते वधम्॥ ५०
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते॥ ५१

सम हि राज्य प्रीतिश्च स्थान हि विदितात्मनाम्।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्तत ॥ ५२
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम्।
न हि शक्ष्यन्ति राजान युधिष्ठिरमुदीक्षितुम्॥५३
न लोभादर्थसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते।
तदल तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४

—महाभारत, उद्योगपर्व अ १२९

'हे दुर्योधना, मी काय सागते ते ऐक ज्यामुळे तुझे तुझ्या सर्व अनुचरासह कल्याण होईल व पुढे ज्यामुळे मान्यानाच सुख लाभेल असेच मी तुला सागते तुझा पिता, भीष्म, द्रोणाचार्य कृपाचार्य, व तुझे इतर सुहृद हे सर्व तुला जे सागत आहेत तदनुसारच तू वागणे तुझ्या हिताचे आहे तू शातीचा मार्ग स्वीकारलास की तुझे वडील व भीष्मद्रोणादि लोक व मी या सर्वांचे पूजन केल्यासारखे होईल तू राज्य करू इच्छीत आहेस, व तुझ्यासारख्या बुद्धिमान् व्यक्तीला ही गोष्ट समजली पाहिजे की राज्याची प्राप्ति, राज्याचे सरक्षण अथवा राज्याचा उपभोग कोणालाही आपल्या लहरीने वाटेल तसे वागून घेता येत नसतो इद्रिये ज्याच्या स्वाधीन नाहीत त्याला दीर्घकाल राज्य करणे कधीही शक्य नाही जो बुद्धिमान्, दक्ष, व मन सदैव स्वाधीन ठेवणारा असतो तोच केवळ राज्याचे पालन करू शकतो, काम व क्रोध हे नेहमीच पुरुषाला अर्थप्राप्तीपासून वचित करीत असतात मनाची लहर व मनाचा क्षोभ या दोन्ही गोष्टी, राज्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट स्वाधीन ठेवू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींनी सदैव नियत्रित केल्याच पाहिजेत काम व क्रोध हे खरे शत्रू आहेत त्याना जो जिकील तोच पृथ्वी जिकील सर्व लोकाचे ईश्वरत्व अथवा प्रभुत्व सपादन करणे ही एक अत्यत महान् गोष्ट आहे मन स्वाधीन नसलेल्या दुरात्म्याना ती कधीही साधणार नाही राज्य ही सर्वांच्याच हृदयात मोह उत्पन्न करणारी गोष्ट आहे पण ती मिळविण्यापेक्षाही तिचे सरक्षण करणे ही अधिक दायित्वाची व अधिक कठीण गोष्ट आहे ज्याला राज्यासारखी महान् गोष्ट प्राप्त करून घ्यावयाची ——— त्याने अर्थ व धर्म या दोन

गोष्टींसाठी नेहमी आपलीं इंद्रियें नियंत्रित केलीं पाहिजेत. इंद्रियें नियंत्रित केली की बुद्धि वाढते. सर्पणाने ज्याप्रमाणे अग्नि प्रदीप्त होतो त्याचप्रमाणे संयमाने बुद्धि प्रदीप्त होत असते. इंद्रिये स्वाधीन नसली तर ती व्यक्तीचा नुसता पराजयच तर काय पण त्याची प्राणहानि देखील करूं शकतात. ज्याप्रमाणे अश्वाचें नियंत्रण न करू शकणाऱ्या मूर्ख सारथ्याला अनियंत्रित अश्व शेवटी खड्ड्यांत घालून ठार मारतात, तशीच इंद्रियांचीही अवस्था आहे. स्वतःच्या मनावर विजय संपादन न करता जो केवळ अमात्यांवर कुरघोडी करूं इच्छितो व शत्रूवर कुरघोडी करण्याची इच्छा करतो त्याला आपल्या अमात्यांवरही विजय संपादन करतां येत नाही व शेवटी असा लहरीनुसार वागणारा राजा आपला सर्वनाश आपल्या हाताने ओढवून घेतो. आपले मन हाच आपला खरा शत्रु आहे. हें ओळखून प्रथम ते स्वाधीन करून घेणारा व नंतर अमात्यावर अधिसत्ता गाजवून शत्रूवर विजय संपादन करणारा मनुष्यच शेवटी खऱ्या अर्थानें विजयी व यशस्वी ठरतो. इंद्रिये ज्याच्या स्वाधीन आहेत, अमात्य ज्याच्या स्वाधीन आहेत, विकृति उत्पन्न करणाऱ्या अपराधी लोकांना जो दंड करतो, प्रत्येक गोष्ट जो सर्व बाजूनी विचार व परीक्षा करून नंतरच आचरितो अशा गंभीर प्रकृतीच्या व्यक्तीजवळच संपत्ति सदैव निवास करते. ज्याला पुष्कळ छिद्रे पडली आहेत अशा जाळ्याने कधीही बांधलें न जाणारे जलचर ज्याप्रमाणे जाळें छिन्नविच्छिन्न करून तें टाकणाऱ्याचाच नाश करतात त्याचप्रमाणे शरीराच्या आश्रयाने राहणारे काम व क्रोध ज्ञानाचा व बुद्धीचा विनाश करतात. वाढलेल्या कामक्रोधांनी ज्याचे अंतःकरण व्यापले आहे अशा पुरुषासाठी स्वर्गाची द्वारें देवानी सदाची बंद केली आहेत. काम, क्रोध, लोभ, दंभ व दर्प याच्यावर जो राजा विजय संपादन करील तोच खरा राजा होय. पृथ्वी त्याच्याच स्वाधीन राहूं शकेल. इंद्रियांचा निग्रह करण्याविषयी राजाने सदैव दक्ष राहिलें पाहिजे. राज्यविस्तार, धर्मसंरक्षण, व शत्रूचा पराभव या गोष्टींची ज्याला इच्छा आहे अशा राजाने तर या बाबतीत डोळ्यात तेल घालून सदैव जपले पाहिजे.

कामाच्या स्वाधीन झाल्याने असो किंवा क्रोधाच्या तावडीत सांपडून असो, पण जो आपल्या लोकांशी अथवा परक्या लोकांशी खोटेपणाचे आचरण करतो अथवा खोटे बोलतो त्याला जगात कोणाचेही व कसल्याही प्रकारचे साहाय्य मिळू शकत नाही पाण्डव अत्यंत बुद्धिमान आहेत, शूर आहेत, व शत्रूचा त्यानी केलेला पराभव अत्यंत देदीप्यमान असून ते पाचही बंधु अगदी एकजीव आहेत. त्याच्याशी सख्य करून त्याच्याबरोबर पृथ्वीचा उपभोग घेण्याची तू आपल्या मनाची सिद्धता करशील तरच सुखी होऊ शकशील. कृष्ण व पाण्डव अजिंक्य आहेत हे जे तुला शांतनुपुत्र भीष्म व महारथी द्रोण यानी सांगितले ते अक्षरश खरे आहे. उभयताच्या कल्याणाच्या इच्छेने येथे आलेल्या श्रीकृष्णाला तू शरण जा. जर कृष्ण प्रसन्न झाला तर तो उभय पक्षाचे कल्याण केल्यावाचून राहणार नाही. राज्याच्या सरक्षणाचा पूर्ण विचार केलेल्या बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् सुहृदाचे म्हणणे जो ऐकत नाही तो मनुष्य स्वत चा सर्वनाश ओढवून घेऊन केवळ स्वत च्या शत्रूना आनंद देत असतो युद्धाच्या कल्पनेपासून तू आपले चित्त काढून घे कारण या होणाऱ्या युद्धात धर्म नाही, किंवा कसल्याही प्रकारचे कल्याण नाही सुखाची तर वार्ताच नको, व तुझा विजयही व्हावयाचा नाही हे निश्चित आहे. कुळामध्ये भेद उत्पन्न होऊन सर्वनाश ओढवू नये म्हणूनच तुझा पिता, बाल्हिक व भीष्म यानी पाण्डवाना पूर्वी राज्याचा अर्धा भाग दिला आज निष्कटक व अत्यंत विस्तृत अशा राज्याचा उपभोग घेणे तुला जे शक्य झालेले आहे ते केवळ त्याच्या त्या कृतीचेच फळ होय पूर्वी हे राज्य येवढे विस्तारलेले होते काय ? पाण्डवानी आपल्या पराक्रमाने व शौर्याने सर्व शत्रूचा नि पात करून राज्य वाढविले म्हणून तुम्ही येवढ्या मोठ्या राज्याचा उपभोग घेण्याची शक्यता निर्माण झालेली आहे जर यापैकी अर्ध्या राज्याचा जरी आपल्या अमात्यासह तुला यापुढे उपभोग घ्यावयाचा असेल तर जे योग्य आहे तें तू पाण्डवाना दिलेच पाहिजेस. तुला आपल्या अमात्यासहित सुखाने जगावयास अर्धे राज्य पुरे आहे जर आपल्या सुहृदाच्या म्हणण्याप्रमाणे तू वागलास तर मोठ्या

यशाची तुला प्राप्ति होईल असे मला वाटते श्रीमान्, मन स्वाधीन असलेले, सर्व सद्गुणानी मडित, अत्यत बुद्धिमान् व जितेंद्रिय पाण्डवाशी जर तू सघर्ष केलास तर तुझे सुखाचे दिवस यापुढे सपले असे समज. जो पाण्डवाचाच विभाग आहे तो त्याना देऊन टाकून सुहृदाच्या अत करणातील क्रोध शात कर व तुला जें उचित तेवढे राज्य तू कर तेरा वर्षेपर्यंत कामक्रोधाच्या पोटी वाढलेला जो भयानक व अपकारक अन्याय तू केलास तो आता पुरे झाला यापुढे तो थावलाच पाहिजे पाण्डवाचा जो अश तू बळकावू इच्छितोस तो मिळविण्याचे सामर्थ्य तुझ्यात व दु शासनात तर नाहीच, पण अत्यत क्रोधी कर्णातही ते सामर्थ्य नाही हे तू खात्रीने ध्यानात ठेव युद्धाचे पर्यवसान शेवटी कशात व्हावयाचे आहे याचा तू यत्किंचित् तरी विचार केला आहेस काय ? कोणाचाही जय झाला तरी त्यापासून लोकाचा सर्वनाशच व्हावयाचा आहे भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, कर्ण, भीमसेन, अर्जुन व धृष्टद्युम्न एकमेकावर सतापून उठल्यावर प्रजा जिवत राहू शकणार नाहीत हे निश्चित आहे अकारण मत्सराचे व क्रोधाचे स्वाधीन होऊन सर्व कौरवाचा विनाश तू का करू इच्छितोस ? तुझ्या एकट्याच्या लहरीसाठी सर्व प्रजाचा व पृथ्वीचा विनाश करविण्याचे पातक तू करू नयेस भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य हे आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी तुझ्याकडून लढतील ही. जर तुझी अपेक्षा असेल तर ती निव्वळ मूर्खपणाची आहे मव-धाच्या दृष्टीने विचार केला तर तुम्हा दोघाचेही राज्य, प्रेम, व स्थान या दृष्टीने पाण्डव व तू त्याना समानच आहात त्यामुळे पाण्डव सोडून तुझ्यावर अधिक प्रेम करण्याचे त्याना कोणतेही कारण नाही धर्म व कर्तव्य या दृष्टीने विचार केला तर कोणाचेही प्रेम पाण्डवाच्याच पक्षावर बसावे इतके ते धार्मिक व न्यायप्रेमी असून त्याची मागणी अत्यत न्याय्य आहे, त्यामुळे याच्या मनाचे पारडे झुकावयाचेच तर ते तुझ्याऐवजी पाण्डवाच्याचकडे झुकेल केवळ अन्न खाल्ले आहे म्हणून जर त्याना तुझ्याकडूनच जीवित समर्पावयाचे असेल तर हे राजा, युद्धात युधिष्ठिराच्या डोळ्याशी डोळा तरी भिडवावयाचे सामर्थ्य याच्या ठिकाणी उरेल काय ? आजपर्यंत लोभाच्या स्वाधीन

होऊन कोणीही राज्यविस्तार करूं शकला नाही. हित व्हावें अशी इच्छा असेल तर लोभ आवर व मन स्वाधीन ठेव, असें माझें तुला मागणें आहे.'

गाधारीने या ठिकाणी जे विवेचन केले आहे तें राजधर्माचें विवेचन व कौटिल्यासारख्या श्रेष्ठ राज्यशास्त्रज्ञाने आपल्या राज्यशास्त्रावरील ग्रंथातून केलेले विवेचन यांत कांहीही भिन्नता आढळावयाची नाही. तिच्या या सखोल प्रतिपादनावरून तिची सूक्ष्म प्रज्ञा स्पष्ट होते. कर्तव्याकर्तव्याच्या प्रश्नात नेहमीच तिने आपलें मत नि.संकोच निर्भीडपणे माडले आहे. आदर्श सचिवसत्तेचा प्रतिनिधि विदुर जितक्या स्पष्टपणे आपले मत माडील इतक्याच स्पष्ट व निर्भीडपणें गाधारीने राजा धृतराष्ट्राच्या तोंडावर भर राजसभेंत स्वत:चें मत मांडावयास अथवा प्रत्यक्ष राजा धृतराष्ट्राच्या तोंडावर त्याच्या सभासदांसमोर त्याची खरडपट्टी काढावयास मुळीच कमी केलेले नाही. तू दुर्योधनाला समजावून साग असें धृतराष्ट्र गांधारीला म्हणत असता त्याला उत्तर देताना ती म्हणते :—

आनायय सुत क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
आप्तुमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।
त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रिय ॥ ११
यो जानन् पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ।
स एष काममन्युभ्या प्रलब्धो लोभमास्थित: ॥ १२
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितु बलात् ।
राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मन ॥ १३
दु सहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ।
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपति ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रहसिष्यन्ति शत्रव ॥ १४
या हि शक्या महाराज साम्ना भेदेन वा पुन: ।
निस्तर्तुमापद स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १२९

'हे राजा राज्यकामुक व मूर्ख अशा अस्थिरबुद्धि तुझ्या पुत्राला त्वरित सभेत बोलावून घे धर्म व राज्यशास्त्र यांच्या नियमांचा भंग करणाऱ्या व मुळीच सभ्यता नसलेल्या व्यक्तीला राज्य सभाळता येणे कधीच शक्य नाही उद्धट मनुष्य कधी राज्यपालन करू शकतो काय? अविनयी मनुष्य राज्यसंपादन करू शकत नाही या बाबतीत खरोखरी कोणाला दोष देऊन त्याची गर्हणा करावयाची असेल तर, हे राजा धृतराष्ट्रा, ती तुझीच केली पाहिजे दुर्योधन पापी व दुरात्मा आहे हे माहीत असताना देखील केवळ पुत्रप्रेमाने प्रेरित होऊन तू त्याच्या लहरीनुसार वागलास व वागतोस त्याचे हे फळ आहे, तो लहर व क्रोध यांनी शहाणपणापासून वंचित केलेला असून अत्यंत लोभी आहे मूर्ख, बालिश व दुरात्म्या दुर्योधनाला तू सामर्थ्याच्या भरवशावर आता वळवू शकणार नाहीस लोभी व दुष्टाचा भरवसा याचे फल धृतराष्ट्र भोगतो आहे आपल्याच लोकांत पडणाऱ्या फुटीची गौणता शहाणा मनुष्य उपेक्षा करील? सारे स्वजन फुटून तुला सोडून गेल्यावर तू शत्रूच्या दृष्टीने उपहासास्पद ठरल्यावाचून राहशील काय? हे महाराज, आपल्याच लोकांकडून लोकांवर कोसळणारी जी आपत्ति सामाने व भेदाने टाळता येण्यासारखी आहे तिच्या संबंधात दंडाचा वापर कोणता शहाणा मनुष्य करील?'

धर्म व कर्तव्यनिष्ठा हा गांधारीचा स्थायीभाव होता म्हणूनच पुत्रमोह बाजूस सारून तिने पाण्डवांचे अभीष्ट चिंतन केले पण जे धर्माचे आधारस्तंभ त्या पाण्डवांनी आपल्या पुत्रांना अधर्माने मारले ही गोष्ट कळताच ती एखाद्या वाघिणीप्रमाणे चवताळून उठली ती व्यासांना म्हणते —

दुर्योधनापराधेन शकुने सौबलस्य च।
कर्णदुःशासनाभ्यां च कृतोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १६
किं तु कर्माकरोद् भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १९
शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ २०

कथ नु धर्म धर्मज्ञै समुद्दिष्टं महात्मभि ।
त्यजेयुराहवे शूरा प्राणहेतो कथञ्चन ॥ २१
—महाभारत, स्त्रीपर्व अ १४

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशमसि मे सुतम्।
कृतवाश्चापि तत्सर्व यदिद भाषसे मयि ॥ १०
हताश्वे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत।
अपिब शोणित सख्ये दु शासनशरीरजम् । १३
सद्भिर्विगर्हित घोरमनार्यजनसेवितम्।
क्रूर कर्माकार्षीस्तस्मात्तदयुक्त वृकोदर।। १४
—महाभारत, स्त्रीपर्व अ १५

'दुर्योधनाच्या अपराधाने व शकुनि, कर्ण आणि दु शासन यान्याच-मुळे कौरवाचा विनाश झाला आहे याची मला पूर्ण कल्पना आहे पण महाराज अधर्माची मला मनापासून चीड आहे या भीमाने दुर्योधनाला गदायुद्धाच आव्हान देऊन ता रणात आपल्यापेक्षा अधिक कुशल आहे हे पाहताच त्याच्या नाभिमात्राचखाली प्रहार करण्याचा जो अधर्म केला त्यामुळ माझा राग वाढला श्रीकृष्ण पाहत असता भीमाने हा अधर्म केला जे स्वत धर्मज्ञ व महानुभाव लोक आहेत ते प्राणासाठी धर्माचा परित्याग कधीही करीत नसतात घाबरलेला भीमसेन गाधारीची ही दरडावणी ऐकून दुर्योधन आपल्यापेक्षा गदायुद्धात अधिक कुशल योद्धा कसा होता हे सागू लागताच गाधारी त्याला म्हणाली, 'तू ज्या अर्थी माझ्या पुत्राची प्रशसा करतोस त्या अर्थी त्याचा वध झालाच नाही असे मी समजते पण कायरे, वृषसेनाने नकुलाचा पराजय करून त्याचे घोड मारून टाकल्यावर तू दु शासनाच्या शरीरातील रक्त प्यालास काय? सज्जनानी निंदा केलेले, घोर व केवळ अनार्यानीच ज्याचे आचरण करावे असे कर्म करावयास तू कसा धजलास? तू अत्यत अनुचित गोष्ट केलीस! यावर भीमसेन 'मी दु शासनाचे रक्त मुळीच प्यालो नाही' असे सागून दुर्योधनाच्या बाबतीत मी जो काय धर्म वा अधर्म केला असेल त्यामबद्दल तू मला क्षमा कर असे म्हणू लागला त्या वेळीच तिचा कोप काहीसा शात झाला

सभापर्वात द्रौपदीची विटंबनेपासून सुटका करावयास शेवटी गांधारीच कारणीभूत झाली असे वर्णन आहे

ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वांस्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राजे।
निवेदयामासतुरार्तवत्तदा ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ।। २४

—महाभारत, सभापर्व अ ७१

नंतर विदुर व गांधारी घोर उत्पात पाहून राजा धृतराष्ट्राला आर्तपणाने त्याविषयी सभेत कथन करू लागली नंतर राजा द्यूत थांबविण्याच्या उद्देशाने बोलला या ठिकाणी विदुराचे नाव जरी आले असले तरी द्रौपदीची विटंबना खरी गांधारीमुळेच थांबलेली आहे विदुर तिच्याबरोबर वा तिचे प्रेरक होते इतकेच गांधारी सभेत येईपर्यंत विदुराने अनेकवार धृतराष्ट्राना सचेत करून वळविण्यासाठी प्रयत्न केले, पण त्याचा काही एक उपयोग झाला नाही गांधारीचा मात्र उपयोग झाला यामुळे गांधारीनेच द्रौपदीची विटंबना थांबविली असे म्हटले पाहिजे आपल्या पुत्रांनी द्रौपदीला भरसभेत ओढीत आणून अखिल स्त्रीजातीचा जो अपमान केला व साऱ्या कुळाला जो कलंक लावला त्याचे गांधारीला इतके दुःख झाले की कर्तव्यानीत वात्सल्य जाळून टाकून दुर्योधनाचा परित्याग वा विनाश करावा असे तिने धृतराष्ट्राला स्पष्ट शब्दात सुचविले आहे महाभारतकार म्हणतात —

अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्।
पुनर्हार्दाद्धर्मयुक्ता गान्धारी शोककर्षिता ।। १
जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ।। २
व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत।
अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ।। ३
मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत।
मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ।। ४
मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि।
बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्धमेच्छान्तं च पावकम् ।। ५

शमे स्थितान्को नु पार्थान्कोपयेद् भरतर्षभ ।
स्मरन्त त्वामाजमीढ स्मारयिष्याम्यह पुन ॥६
शास्त्र च शास्ति दुर्बुद्धि श्रेयसे चेतराय च ।
न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन् कथचन ॥७
त्वन्नेत्रा सन्तु ते पुत्रा मा त्वा दीर्णा प्रहासिषु ।
तस्मादय मद्वचनात्त्यज्यता कुलपासन ॥ ८
तथा तेन कृत राजन्पुत्रस्नेहान्नराधिप ।
तस्य प्राप्त फल विद्धि कुलान्तकरणाय यत् ॥ ९
शमेन धर्मेण नयेन युक्ता या ते बुद्धि सास्तु मे मा प्रमादी ।
प्रध्वसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान्॥१०

—महाभारत, सभापर्व अ ७५

नतर जनेश्वर धृतराष्ट्राला शोककर्षित गाधारी म्हणाली, हा दुर्योधन ज्यावेळी जन्माला आला त्याचवेळी महाबुद्धिमान् विदुराने असे सागितले होते की, हा कुलागार असून याला तावडतोब ठार मारून टाकणेच हिताचे ठरेल जन्मत्याबरोबर हा कोल्ह्याप्रमाणे ओरडला त्यावरूनच हा या कुलाचा अत करणार आहे हे स्पष्ट झाले हे महाराज धृतराष्ट्रा, स्वत च्या दोषामुळे मोठ्या आपत्तीत तू बुडू नकोस मूर्ख व असभ्य मुलाच्या लहरीनुसार तू वागू नकोस आपल्या कुलाच्या भयानक विनाशाला धृतराष्ट्र कारणीभूत झाला असे भावी पिढ्या म्हणतील असे कर्म तू करू नकोस कोण असा वेडा आहे की, जो बाधलेल्या सेतूला फोडून टाकून पुरात बुडण्याची अथवा शात असलेल्या अग्नीला प्रज्वलित करून त्यात स्वत च दग्ध होण्याची सिद्धता करील? शातते ने वागावयाला सिद्ध असणाऱ्या पाण्डवाना कोण अकारण कोप आणण्याचा प्रयत्न करील? दुर्बुद्ध मनुष्याला शास्त्र काही करू शकत नाही तुझ्यासारख्या वृद्धाने मूर्खांच्या लहरीनुसार वागावे हे सर्वथा अनिष्ट आहे जर तुझ्या सर्व मुलानी तुझ्या मार्गदर्शनाने जगावे व नाश पावून तुला दु खात लोटू नये असे तुला वाटत असेल तर माझ्यासाठी तरी या कुलागार दुर्योधनाचा परित्याग कर पुत्रस्नेहामुळे तू जे कुकर्म केलेस त्याचे

कुलाचा अत हे फळ लौकरच प्राप्त होईल शम, धर्म व नीति यानी युक्त अशीच तुझी बुद्धि असावी तिने प्रमादाच्या अधीन होऊ नये लहान सहान गोष्टीपासून कौर्याने सपत्ति हरण करण्याची विनाशकारक बुद्धि एकदा स्वीकारली की ती आपल्यापेक्षा खालच्या पिढीतही पसरून सर्वांचाच विनाश ओढवून आणल्यावाचून राहत नाही महर्षि व्यासानी गाधारीचे वर्णन करताना

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सतत सत्यवादिनी ॥ २

— महाभारत, स्त्रीपर्व अ १६

पतिव्रता, महानुभाव, व्रताचरण करणारी अत्यत उग्र तपाने युक्त, व सतत सत्यवादिनी असे म्हटले आहे अत करणाचे तिचे औदार्य विलक्षण होते ज्या वेळी रणागणावर द्रौपदी पुत्रशोकाने विलाप करू लागली त्या वेळी तिचे सात्वन करावयास स्वत गाधारीनेच पुढे होऊन आपल्या हृदयाचे औदार्य प्रकट केले आहे ती द्रौपदीला म्हणते,

तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ॥ ४०
मैव पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दु खिताम् ॥ ४१

—महाभारत, स्त्रीपर्व अ १५

गाधारी आपल्या सुनासह द्रौपदीला म्हणू लागली, 'हे मुली इतका शोक करू नकोस, माझ्याकडे पहा माझी शभर मुले मेली आहेत हे जगात चालावयाचेच '

यानतर गाधारीचे उर्वरित सारे आयुष्य आपल्या पुत्रशोकाने पीडित व अध पतीच्या सेवाशुश्रूषेत गेले महानुभाव युधिष्ठिर मातेप्रमाणे तिचीही काळजी घेत असे, व स्वत कुतीच तिची सेवा करीत असल्यामुळे आपोआपच सर्व पाडवस्त्रिया विनयाने तिच्या सेवाशुश्रूषेत असत धृतराष्ट्राच्या दुष्टाव्यामुळे त्याच्याविषयी अत करणात अपार क्रोध साठलेला भीमसेन अप्रत्यक्ष रीत्या वाग्बाणानी त्याला दु खी करीत असे ते गाधारीच्याही कानावर आदळत पण त्या महामनस्क स्त्रीने कालाचा महिमा पूर्णपणे

ओळखून त्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले छायेप्रमाणे ती धृतराष्ट्रा-बरोबर अरण्यात गेली व कडकडीत तपाचरणात आपला देह शुष्क करून धृतराष्ट्राबरोबर तिने आपला देहही वनातील वणव्याच्या अग्नीत समर्पण केला

तात्पर्य भीष्म, विदुर व गांधारी यांच्या रूपाने विशुद्ध सचिव-सत्तेचे महाभारतात महर्षींनी चित्र रेखाटले आहे पण ही सचिव-सत्ता राजसत्तेवर नियंत्रण घालू न शकण्याइतकी दुबळी आहे राज-सत्ता स्वत च दुष्ट असून शिवाय दुष्ट सचिवसत्तेला तिने जवळ केले आहे महाभारतकाळी याप्रमाणे ब्रह्म व क्षत्र या दोहोंचाही पूर्णपणे अध पात होण्याची वेळ आली होती ब्रह्म हे समाजाचे नेतृत्व असले तर क्षत्र हे सामर्थ्य होते समाजात धर्म टिकावयास या दोहोंच्या विशुद्धतेची परम आवश्यकता होती त्यासाठी येथील अधार्मिक राजसत्ता पार मोडून व विखडून टाकून त्या जागी नवी धर्मसत्ता स्थापन करणे परम आवश्यक होते पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णानी हे कार्य केले त्याच्या विजयाचा व या कार्याचा इति-हास हाच महाभारताचा इतिहास होय हे कार्य ज्या साधनानी भगवान् श्रीकृष्णानी केले ते साधन म्हणजे पाण्डव होत श्रीकृष्णानी आपण होऊनच हे साधन हाती धरलेले आहे द्रौपदीच्या स्वयवरात पाण्डव प्रकट होईपर्यंत भगवान् श्रीकृष्णाचा व त्याचा काहीही सबध आलेला नव्हता त्यानतर स्वत होऊन पाण्डवाची भेट घेऊन त्याच्या असहाय स्थितीत त्यानी पाण्डवाच्या पाठीशी उभे राहून त्याना साहाय्य केले आहे भ्रष्ट राजसत्तेचा विध्वस करून जगतात धर्माची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी पाण्डव हेच श्रीकृष्णाना महत्त्वाचे साधन का वाटले असतील हे स्पष्ट होणे आवश्यक आहे

पाण्डवाचें वैशिष्टय

पाण्डव हे एक प्रकारचे सघटित नेतृत्व आहे सर्व पाण्डव राजा युधिष्ठिराच्या नियत्रणाखाली असून त्याच्यात फूट पडणे केवळ अशक्य होते हे महाभारत वरवर वाचणाऱ्याच्याही स्पष्टपणे

ध्यानांत येतें. भीम व अर्जुन यांच्यासारख्या सामर्थ्यशील व्यक्तिही अत्यंत आपत्तीच्या प्रसंगी देखील युधिष्ठिराचें नेतृत्व निर्विवादपणें मान्य करतात. द्यूत चालू असतां या गोष्टीचा स्पष्टपणें प्रत्यय आलेला आहे. द्रौपदीची विटंबना होत असतांना व केवळ युधिष्ठिराच्या द्यूतप्रियतेनें, अंगीं सामर्थ्य असूनही, दुर्योधनाचा दास होण्याचा प्रसंग आला असतां, इतकेंच नव्हे तर क्षणोक्षणीं उठून दुर्योधनाच्या नरडीचा घोट घ्यावा अशी वृत्ति अत्यंत जोरानें मनांत उफाळत असतांना देखील, ज्या वेळीं युधिष्ठिर आमचा धनी नाहीं असें भीमार्जुनांनीं म्हटल्यास त्यांना मी आपल्या दास्यांतून मुक्त करावयास सिद्ध आहे असें दुर्योधनानें म्हटलें तेव्हां भीमासारखा महापराक्रमी क्रोधन देखील त्यांना उत्तर देतांना असें म्हणतो कीं.—

यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ १२
ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ १३
न हि मुच्येत मे जीवन्पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान् ॥ १४
पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव ।
नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ १५
धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ।
गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ १६
धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।
धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिषेयं तलासिभिः ॥ १७

—महाभारत, सभापर्व अ. ७०

'जर हा महानुभाव धर्मराज आमचा गुरु व आमच्या कुळाचा प्रभु नसता तर आम्ही हे चाललेले प्रकार कधींही सहन केले नसते. हा युधिष्ठिर आमच्या पुण्याचा, तपाचा व प्राणांचाही ईश्वर आहे. तो जर स्वतःला जित समजतो तर आम्हीही जिंकलों गेलों व दास झालों हें उघडच आहे. कोणताही जमिनीवर उभे राहूं शकणारा

मरणधर्मा मनुष्य मी जिवत असता द्रौपदीच्या केसाला हात लावून कधीही जिवत राहू शकला नसता माझे हे परिघाप्रमाणे विस्तीर्ण व समर्थ भुज पहा या बाहूच्या एकदा तावडीत सापडल्यावर देवेद्राची देखील मुटका होण्यासारखी नाही धर्मपाशात सापडल्यामुळे युधिष्ठिराच्या गौरवाने नियत्रित झाल्यामुळे व अर्जुनाच्या निग्रहामुळे मला हे सकट सोसणे क्रमप्राप्त आहे धर्मराजाने जर आज्ञा दिली तर सिह क्षुद्र मृगाचा वध करतो त्याचप्रमाणे मी या धार्तराष्ट्राना केव्हाच ठार मारले असते या क्षुद्राना मारावयास शस्त्रे तरी कशाला हवीत ? नुसते तळहाताच्या आघाताने देखील मी याना ठार मारु शकेन'

भीमासारख्याची जर ही अवस्था तर बाकीचे पाण्डव युधिष्ठिराच्या नियत्रणात होते हे वेगळें सागावयास नकोच या सघटित नेतृत्वाचा नेता जो युधिष्ठिर त्याच्या असामान्य धर्मसत्तेच्या प्रेमामुळेच भगवान् श्रीकृष्णाचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले आहे भगवान् श्रीकृष्ण हे यादवाच्या गणराज्याचे घटक होते कसाने आपल्या पराक्रमी उन्मादाने या गणराज्याचे स्वरूप पार विध्वसित करून स्वत ची एकतत्री सत्ता स्थापन केली व गणराज्य मोडून टाकले मगध साम्राज्याच्या प्रबल सामर्थ्याचा पाठिंबा मिळाल्या कारणानेच कसाला ही गोष्ट करता आली आपल्या पराक्रमाने सर्व भारतीय राजसत्ताना अकित करून घेणारा महापराक्रमी व पशुपतीच्या यज्ञात शभर राजमस्तकाचेच हवन करू इच्छिणारा क्रूरकर्मा जरासध हा कसाचा सासरा होता त्याच्या अस्ति व प्राप्ति या दोन्ही मुली कसाला देण्यात आल्या होत्या मगध सम्राटाच्या सामर्थ्याच्या बळावर यादव गणराज्याचा पाया खणून काढून कसाने तेथे आपली एकतत्री सत्ता उत्पन्न केली या सत्तेला विरोध करावयास जे जे लोक पुढे आले त्या त्या लोकाना त्याने नाना प्रकारे छळावयास प्रारभ केला प्रत्यक्ष स्वत चा पिता जो

झालेले विडंबन नष्ट करावे या इच्छेने दुसरा कोणताच उपाय न उरल्यामुळे भगवान् श्रीकृष्णांनी कंसाला ठार मारले व यादवांच्या विशुद्ध गणसत्तेचे पुनरुज्जीवन केले खरे, पण त्यामुळे मगधाच्या साम्राज्यसत्तेशी श्रीकृष्णाचे वैर उत्पन्न झाले भारतातील सर्व राजसंघ जरासंधाच्या नेतृत्वाखाली एकवटला होता या जुन्या साम्राज्यसंस्थेला नष्ट करून नवे धर्मसाम्राज्य पाण्डवांना हाताशी धरून प्रस्थापित करता येईल म्हणून श्रीकृष्णांनी धर्मस्थापनेचे साधनयंत्र या नात्याने त्यांना हाताशी धरले त्यांच्यात काहीच दोष नव्हते असे नाही पण सघटित नेतृत्वामुळे त्यांचे वैयक्तिक गुणदोष तर लोपलेच होते, पण जे काही उवरित होते ते आपल्या सामर्थ्यामुळे नष्ट करता येणे श्रीकृष्णांना शक्य होते तात्पर्य भगवान् श्रीकृष्णाच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्यातील पाण्डव एक अत्यंत महत्त्वाचे साधन यंत्र आहेत त्यांचे स्वरूप काय होते ते ज्येष्ठ पाण्डव युधिष्ठिराच्या व्यक्तिचित्रापासूनच आपण पाहू

* * *

२१. धर्मराज युधिष्ठिर

पाण्डवाचा विचार करावयाचा म्हणजे प्रथम युधिष्ठिराचाच विचार करावयास पाहिजे युधिष्ठिराच्या विषयी अनेक प्रकारचे अपसमज प्रचलित आहेत युधिष्ठिर हे अहिंसकच होते हा त्यापैकीच एक अपसमज होय ते नुसते अहिंसक नव्हे तर पराक्रमशून्य होते असेही समजले जाते पण वस्तुस्थिति. तशी नाही महा-पराक्रमी शल्याला युधिष्ठिरानी द्वंद्वयुद्धात ठार मारले आहे ही गोष्ट ध्यानात घेतली असता ते पराक्रमशून्य होते असे म्हणता येत नाही त्याचा वर्ण केतकीसारखा गौर असून नेत्र दीर्घ व नाक किंचित् मोठे असल्याचे महाभारतात वर्णन आहे त्याचे डोळे आरक्त असून शरीर किंचित् कृश असे महाभारतात युधिष्ठिराचे स्वरूपवर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे --

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्ध ।
प्रचण्डघोण पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्ष कुरुराज एष ॥ ५

--महाभारत आश्रमवासिकपर्व अ २५

युधिष्ठिराची योग्यता त्याच्या शत्रूना देखील मान्य असल्याचे महाभारतातील शकुनि व कर्ण इत्यादि लोकाच्या प्रासगिक उद्गारा-वरून स्पष्ट होते भीष्मानी युधिष्ठिराचे शातिपर्वात जे वर्णन केले आहे ते त्याची महत्ता व्यक्त करावयास पुरेसे आहे ज्या वेळी युधिष्ठिर भगवान् श्रीकृष्णाच्या इच्छेनुसार शरपजरी पडलेल्या भीष्माना धर्म व अधर्म याचे स्वरूप विचारावयास गेले त्या वेळी त्याचे वर्णन करीत असताना भीष्म श्रीकृष्णाजवळ म्हणतात.--

यस्मिन् राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन् ऋषय सर्वे स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ ३
सर्वेषा दीप्तयशसा कुरूणा धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति सम कश्चित् स मा पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४

, व्याख्यान २१ वे, दि १८ एप्रिल १९५१

धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ ५
सम्बन्धीनतिथीन्भृत्यान् सश्रिताश्चैव यो भृशम् ।
समानयति सत्कृत्य स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ ६
सत्य दान तप शौर्य शान्तिर्दाक्ष्यमसभ्रम ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ ७
यो न कामान्न सरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ ८
सत्यनित्य. क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रिय ।
यो ददाति सता नित्य स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ ९
इज्जाध्ययननित्यश्च धर्मे च निरत सदा ।
क्षान्त श्रुतरहस्यश्च स मा पृच्छतु पाण्डव ॥ १०

—महाभारत, शातिपर्व अ ५५

'जो महाभाग धर्मात्मा व राजश्रेष्ठ जन्मल्यावरोबरच [सर्व ऋषीना अत्यत आनद झाला त्या पाण्डवाने मला विचारावे तळपत्या यशाच्या व सर्व धर्माचरण करणाऱ्या कौरवात ज्याच्या योग्यतेचा कोणीही नाही, धैर्य, इद्रियदमन, ब्रह्मचर्य, क्षमा, धर्म, ओज व तेज हे ज्याचे नित्य गुण आहेत व आपले सबधी, अतिथि, भृत्य व आश्रित याचा जो सत्कारपूर्वक सन्मान करतो, सत्य, दान, तपश्चर्या, शौर्य, शाति, दक्षता, मनाचा मुळीच गोधळ होऊ न देणे, या सर्वच गोष्टी ज्याच्यात स्वभावत च आहेत, काम, मनाचा गाधळ, भय, वा लाभालाभाची कल्पना यापैकी कोणत्याही कारणास्तव जो कधीही अधर्म करणे शक्य नाही, सज्जनाना ज्याच्या जवळून कधीही विन्मुख जावे लागत नाही, यज्ञ, अध्ययन हा ज्याचा नित्य स्वभाव आहे, धर्मावर ज्याचे आत्यतिक प्रेम आहे व वेदाचे रहस्य ज्याला पूर्णपणे माहीत आहे त्या पाण्डवाने मला विचारावे'

भीष्मानी केलेल्या या वर्णनावरून युधिष्ठिराची योग्यता चागलीच प्रकट होते

आदर्श राजा

राजा या नात्याने युधिष्ठिर हे अत्यंत आदर्श होते. जी राज्य-संस्था भगवान् श्रीकृष्ण उत्पन्न करूं इच्छीत होते, ती प्रत्यक्ष अस्तित्वात आणण्यात व्यक्तीच्या अंगी जे महान् गुण असणे आवश्यक होतें ते सर्व गुण युधिष्ठिराच्या ठिकाणी स्वभावत:च होते आपले शिक्षण सपल्यानतर लाक्षागृह प्रकरणाच्या पूर्वी थोडाच वेळ युधिष्ठिरानी कौरवाचे जे यौवराज्य केले तेवढ्याच काळात त्यानी हे आपले गुण प्रकट केले आहेत महाभारतकार म्हणतात—

तत सवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पार्थ नथैव स्थिरसौहृदात् ॥ २
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
पितुरन्तर्दधे कीर्ति शीलवृत्तसमाधिभि ॥ ३

— महाभारत, आदिपर्व १३९

नंतर वर्षाच्या शेवटी धृतराष्ट्राने पाण्डुपुत्र युधिष्ठिराची यौवराज्यावर स्थापना केली. धैर्य, स्थिरता, सहिष्णुता, दयामय अत करण, विनय, हाताखालच्या सर्व लोकावर प्रेम करणे, एकदा केलेले सौहार्द सतत टिकविणे, शील, चारित्र्य, व अत करणाची समता या सर्व उत्कृष्ट गुणानी युधिष्ठिरानी लवकरच आपल्या पित्याची कीर्ति झाकून टाकली प्रजाजन युधिष्ठिराच्या सद्गुणावर व उत्कृष्ट राज्यकारभारावर इतके प्रसन्न होते की लवकरच अधळ्या धृतराष्ट्रानी नुसत्याच यौवराज्याऐवजी सर्व राज्यभार युधिष्ठिरावर सोपवावा व युधिष्ठिराने राज्याची सर्व सूत्रे हाती घेऊन आपले परिपालन करावे अशी इच्छा ते आपापसातील चर्चेत वारवार व्यक्तवू लागले महाभारतकार म्हणतात —

गुणै समुदितान्दृष्ट्वा पौरा पाण्डुसुतास्तदा ।
कथयाचक्रिरे तेषा गुणान्ससत्सु भारत ॥ २३

राज्यप्राप्ति च सप्राप्त ज्येष्ठ पाण्डुसुत तदा ।
कथयन्ति स्म सभूय चत्वरेषु सभासु च ॥ २४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
राज्य न प्राप्तवान्पूर्व स कथ नृपतिर्भवेत् ॥ २५
तथा शान्तनवो भीष्म सत्यसधो महाव्रत ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्य न स जातु ग्रहीष्यति ॥ २६
ते वय पाण्डवज्येष्ठ तरुण वृद्धशीलिनम् ।
अभ्यषिञ्चाम साध्वद्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥ २७
स हि भीष्म शान्तनव धृतराष्ट्र च धर्मवित् ।
सपुत्र विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ २८

— महाभारत, आदिपर्व अ १४१

'सर्व गुणानी युक्त अशा पाडवाना पाहून त्याच्या गुणाचे सकीर्तन सर्व प्रजाजन आपआपसात व उघडपणे करीत असत युधिष्ठिर युवराज झाल्यावर व सपूर्ण राज्यप्राप्तीची परिस्थिति त्याच्या सबधात उत्पन्न झाल्यावर वेगवेगळ्या निमित्तानी भरणाऱ्या सभातून, अथवा चव्हाटयाचव्हाटयावर सहज जमले असताही लोक असे म्हणू लागले की युधिष्ठिराला हे सर्व राज्य का मिळू नये? व युधिष्ठिराने युवराज राहून धृतराष्ट्राने राजा रहावे असे तरी का' हा प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र अधळा असल्यामुळे पूर्वी कधी राजा नव्हताच, आता तरी त्याला राजा कसे होता येईल? तसेच शातनव भीष्म हे महाव्रत व सत्यसध असल्यामुळे त्यानी आपला राज्यावरील अधिकार पूर्वीच सोडलेला आहे तेव्हा ते तरी आता राजे कसे होऊ शकतील? म्हणून एखाद्या प्रौढ आदर्श व्यक्तीप्रमाणे ज्याचे शील आहे, सत्य व कारुण्य याची जो केवळ मूर्ति आहे, त्या तरुण, ज्येष्ठ पाण्डव युधिष्ठिरालाच आपण राज्याभिषेक केला पाहिजे युधिष्ठिर भीष्म व धृतराष्ट्र याचा सन्मान राखून व त्याच्या पुत्राचे भले केल्यावाचून राहणार नाही' युधिष्ठिरावर थोड्याच वेळात प्रजाजनाचे इतके विलक्षण प्रेम बसले होते की, ज्या वेळी वारणावतास युधिष्ठिराची पाठवणी चालली होती त्या वेळी आपण होऊ प्रजा धृतराष्ट्राला नाना प्रकारची दूषणे देऊन स्वत ही यु-

बरोबर वारणावतास जाण्याचा आपला निश्चय प्रकट करीत आहेत प्रजानन म्हणतात —

तान्राज्य पितृत प्राप्तान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ९
अधर्ममिदमत्यन्त कथ भीष्मोऽनुमन्यते ।
विवास्यमाना न स्थाने नगरे योऽभिमन्यते ॥ १०
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छान्तनव पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षि पाण्डुश्च कुरुनन्दन ॥ ११
स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे देवभाव गते सति ।
राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ १२
वयमेतदनिच्छन्त सर्व एव पुरोत्तमात् ।
गृहान्विहाय गच्छामो यत्र गन्ता युधिष्ठिर ॥ १३

—महाभारत आदिपर्व अ १२९

'पित्यापासून चालत आलेले हे राज्य वस्तुत पाण्डवाचेच असताना धृतराष्ट्र ते त्याना सरळपणाने देऊ इच्छीत नाही ही केवढी वाईट गोष्ट आहे। या अधार्मिक गोष्टीला भीष्म तरी आपली समति कशी देतात? पाण्डवाना नगराबाहेर काढून देण्याच्या या कारस्थानाला भीष्मानी समति द्यावी ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे? पाण्डवाच्या पूर्वजाचे आपल्यावर मोठे उपकार आहेत पित्याप्रमाणे शातनुपुन विचित्रवीर्याने आपले परिपालन केले त्यानतर पाण्डवाचे वडील महाराज पाण्डु यानीही आपले परिपालन तसेच केले अशा स्थितीत पाडु देवाघरी गेल्यानतर त्याच्या या असहाय मुलाचा धृतराष्ट्रानी असा हा छळवाद माडावा ही गोष्ट अत्यत अयोग्य आहे आपल्याला जर ही गाष्ट मुळीच पटणारी नाही तर आपण तरी या अधार्मिक राज्यात राहावयाचे कशाला? आपणही पाण्डवाबरोबर वारणावतास का जाऊ नये?'

द्रौपदीस्वयवरानतर पाण्डव प्रकट झाले तेव्हा पौरजनानी ते हस्तिनापुरात आल्यानतर त्याचे असेच मोठ्या उत्साहाने स्वागत केले आहे अगदी धृतराष्ट्राच्या कानाला वेदना होतील अशा पद्धतीने पौरजन उघड उघड म्हणू लागले

अय स पुरुषव्याघ्र पुनरायाति धर्मवित् ।
यो न स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ॥ १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव जनप्रिय ।
आगत प्रियमस्माक चिकीर्षुर्नात्र सशय ॥ १८
किं नु नाद्य कृत तात सर्वेषा न पर प्रियम् ।
यत्र कुन्तीसुता वीरा नगर पुनरागता ॥ १९
यदि दत्त यदि हुत विद्यते यदि नस्तप ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवा शरदा शतम् ॥ २७

—महाभारत, आदिपर्व अ २०७

'स्वत च्या नातलगाप्रमाणेच जो प्रजाचे परिपालन करीत असे, तो धर्मज्ञ पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर पुनश्च येत आहे याला पाहून आम्हाला असे वाटते की जणू काय महाराज पाण्डूच पुनश्च वनातून इथे येत आहेत हा आमचे प्रिय करील यात आम्हाला मुळीच सशय वाटत नाही कुतीपुत्र पुनश्च राजधानीत परत येत आहेत यापेक्षा आमचे दुसरे काही प्रिय असू शकेल काय? आम्ही आजवर जे काही दान केले असेल, हवन केले असेल अथवा तप केले असेल तर त्याच्या पुण्याने पाण्डव शभर वर्षे या नगरीतच स्थिर होवोत'

भारतीय राज्ययत्राचे स्वरूप विशद करीत असता पूर्वीच असे सागितले आहे की, येथील राज्य ही भोगाची वस्तु नसून ती कर्तव्याची वस्तु होती 'रजनात् राजा' अशी गमतीची उपपत्ति बसवून 'राजा प्रकृतिरजनात्' अशी राजपदाची सर्वोत्कृष्ट व्याख्या भारतीय शास्त्रज्ञानी केली आहे प्रजाचे पितामाता सर्व काही राजा असतो प्रजाच्या अत करणात आपल्याविषयी विश्वास व प्रेम निर्माण होण्यासाठी त्याना हिताचे व त्याच्या सुखाचे जे जे काही असेल त्यासाठी सतत झटत राहणे हे राजाचे परम कर्तव्य येथे मानले गेले आहे त्यामुळे राजपद ही सुखाची गोष्ट नसून देवघरातील नदादीपाप्रमाणे प्रजानुरजनाच्या उदात्त ध्येयासाठी जीवन सतत तिळतीळ जाळणे हेच राजा या व्यक्तीचे खरे कर्तव्य होय पौरजानपदाचे नियत्रण राजसत्ता मानी हे मी पूर्वीच दिग्दर्शित केले आहे येथील आदर्श राजपुरुषानी प्रजेसाठी कोणत्या गोष्टीचा

परित्याग करावयाचा सोडला आहे? श्रीरामचंद्रानी सीतामाईचा-देखील प्रजारंजनासाठी त्याग केला त्यामुळे ते प्रजाजनाच्या हृदयातील प्रीतिरंजनाचे केंद्र असे महान् राजपुरुष झाले युधिष्ठिर हे अशा महानुभावापैकी आहेत म्हणूनच पुण्यश्लोकात त्याची गणना होते मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामचंद्र याना जी अपूर्व प्रजाप्रियता लाभली ती राजा युधिष्ठिराना लाभली होती ज्याप्रमाणे भगवान् रामचंद्र अरण्यात जात असता सर्व प्रजा त्याच्या पाठोपाठ अरण्यात जावयास निघाल्या व रामावाचूनचे नगर त्याना अरण्य व रामावरोबरचे अरण्य म्हणजेच त्याना नगर वाटू लागले, तीच गोष्ट युधिष्ठिराच्या वनगमनाचे वेळी घडून आली आहे तो करुण प्रसग चित्रित करणारा महाभारतातील उतारा थोडा लाबट असला तरी तो येथे मी उद्धृत करतो :—

गतानेतान्विदित्वा तु पौरा शोकाभिपीडिता ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ॥ १२
ऊचुर्विगतसंत्रासा समागम्य परस्परम् ।
पौरा ऊचु ।
नेदमस्ति कुल सर्व न वय न च नो गृहा ॥ १३
यत्र दुर्योधन पाप सौबलेयेन पालित ।
कर्णदुःशासनाभ्या च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १४
न तत्कुल न चाचारो न धर्मोऽर्थ कुत सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽय पापो राज्य चिकीर्षति ॥ १५
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जन ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीच प्रकृतिनिर्घृण ॥ १६
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृप ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवा ॥ १७
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रव ।
ह्रीमन्त कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणा ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वानुजग्मुस्ते पाण्डवास्तान्समेत्य च ।
ऊचु प्राञ्जलय सर्वे कौन्तेयान्माद्रिनन्दनान् ॥ १९

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिन ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ २०
अधर्मेण जितान्छ्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ २१
भक्तानुरक्तान्सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २२
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २३
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २४
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २५
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २६
येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
तान्सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २७
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २८
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिध्यन्ति च न मानवाः ॥ २९
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ ३०
अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ ३१
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३३

तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि व. ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३४
भीष्म. पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।
सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३५
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीया प्रयत्नत ।
युष्माभि सहिता सर्वे शोकसतापविह्वला ॥ ३६
निवर्तता गता दूर समागमनशापिता ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मति ॥ ३७
एतद्धि मम कार्याणा परम हृदि सस्थितम् ।
कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३८

— महाभारत, वनपर्व अ १

'पाण्डव वनवासात गेलेले पाहून पौरजनाना अत्यत दु ख झाले भीष्म, विदुर, द्रोणाचार्य व कृपाचार्य याची वारवार निंदा करीत परस्परात ते बोलू लागले की, ज्या ठिकाणी पापात्मा दुर्योधन, कर्ण-शकुनीच्या नेतृत्वाखाली व दु शासनाच्या साहाय्याने राज्य करणार आहे ते कुल तर शिल्लक राहूच शकणार नाही, पण आम्ही व आमची घरेदारेही शिल्लक राहणार नाहीत जेथे आचारपरपरा शिल्लक नाही, धर्म उरलेला नाही, राज्यशासनाचे नियम धाब्यावर बसविले गेले आहेत त्या ठिकाणी कुठले सुख व कुठले कुल ? पाप्याच्या साहाय्याने हा राज्य करणार[1] दुर्योधन हा गुरुजनाचा द्वेष करणारा, आचार टाकलेला, सुहृज्जनाचा परित्याग केलेला, अहकारी, स्वभावत च अत्यत क्रूर व नीच आहे तो जेथे राज्य करील ते राज्य आदर्श म्हणून राहणे अशक्य आहे जेथे पाण्डव जातील तेथेच आपण जाऊ या त्याची अत करणे दयापूर्ण आहेत इद्रिये व शत्रु याना त्यानी जिंकून टाकले आहे त्या महानुभावाना अकार्याची तरी घृणा आहे ते महानुभाव धर्म व धार्मिक आचार याच्यावर अत्यत निष्ठा ठेवणारे आहेत, व ते अत्यत कीर्तिमान आहेत. याप्रमाणे परस्पराशी बोलून अरण्यात ज्या ठिकाणी पाण्डव होते तेथे ही सर्व मडळी येऊन पोहोचली, व हात जोडून ते त्याना म्हणू लागले, आम्हा दु खी लोकाना सोडून तुम्ही कोठे जात आहा ? जेथे तुम्ही

जावयाचे ठरविले असेल तेथे आम्हीही तुमच्या मागोमाग यावयाचें ठरविले आहे. लाज सोडलेल्या दुष्टानी अधमनि तुम्हाला जिकले हे ऐकून आम्ही अत्यंत उद्विग्न झालो आहोत. तुम्ही आमचा परित्याग करू नये. आम्ही तुमचे भक्त असून तुमच्यावर अनुरक्त आहोत. आम्ही तुमचे जवळचे सुहृद् आहोत व नेहमी तुमचे हित व प्रिय करण्याविपयी दक्ष आहो. वाईट राजाच्या राज्यात आम्ही विनाश पावल्यावाचून राहणार नाही हे नरश्रेष्ठानो! चागल्या व वाईट ससर्गानी समोवारच्या पदार्थाना विशिप्ट परिणाम नेहमीच भोगावा लागतो. वस्त्र, पाणी, तिल, भूमि याना जर फुलाच्या ससर्गात ठेवले तर आपोआप सुवास चिकटल्यावाचून राहत नाही. मूर्खाची सगति हे मोहाच्या जाळ्याचे कारण बनल्यावाचून राहत नाही आणि साधूची सगति धर्म वाढवावयास कारणीभूत झाल्यावाचून राहत नाही. म्हणून ज्याना शाततेची इच्छा असेल व कल्याणाची इच्छा असेल त्यानी नेहमी प्राज्ञ, वृद्ध, तपस्याशील व सुस्वभावी अशा सज्जनाशीच सगति करावी विद्या, कुल व कर्म या तिन्ही दृष्टीनी जे अत्यत योग्य असतील त्याची सेवा करणे शास्त्रवचनापेक्षाही अधिक महत्त्वाचे आहे आम्ही स्वत. जरी कोणतेच कर्म केले नाही तरी पुण्यशील साधूच्या जर महवासात राहिलो तर आम्हाला पुण्य प्राप्त होईल व पाप्याच्या सहवासात राहिलो तर निश्चित पापच प्राप्त होईल दुष्टाच्या दर्शनाने, स्पर्शाने, सवादानी इतकेच नव्हे तर त्याच्यात नुमत्या वसण्याने सर्व प्रकारचे धार्मिक आचार नष्ट होतात व मानवाना सिद्धि कधीही प्राप्त होऊ शकत. नाही. नीचाच्या सहवासाने बुद्धीला मर्व प्रकारची अवकळा येऊन ती नीचतेच्याच मार्गाचे अनुकरण करू लागते मध्यम लोकाच्या सहवासाने ती मध्यम प्रतीची बनते, तर श्रेष्ठ पुरुपाच्या महवासाने ती अतिश्रेष्ठ बनते जगतामध्ये धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुपार्थाची प्राप्ति करून देणारे जे शिष्टसमत व वेदात सागितलेले महान् सद्गुण म्हणून आहेत ते अधार्मिक लोकाच्या महवासात कधीच उत्पन्न होत नसतात ते मर्व शिष्टसमत व शास्त्रममत सद्गुण आपल्या व्यक्तिमत्त्वात खच्चून भरलेले आहेत, व म्हणून

गुणवंताच्या सहवासातच आमचे समग्र जीवन जावे अशी आमची इच्छा आहे. कारण की, आमचें कल्याण व्हावें अशी आमची इच्छा आहे. म्हणून आपण जेथे राहाल तेथेच आम्ही राहू इच्छितो. प्रजाजनाचे हे म्हणणे ऐकून युधिष्ठिर त्याना म्हणाले की, स्नेह व कारुण्य यामुळे प्रेरित होऊन सर्व ब्राह्मणप्रमुख प्रजा आमच्या ठिकाणी नसलेले गुण आमच्या ठिकाणी आहेत असे ज्या अर्थी म्हणत आहेत त्या अर्थी आम्ही खरोखरीच धन्य आहोत. माझ्या बधूसहित मी आता आपणास जी विनती करणार आहे, ती आपण कृपापूर्वक ऐकावी व तसेच वागावे अशी माझी इच्छा आहे. जर आमच्याविषयी आपल्या अत करणात स्नेह असेल व अनुकपा असेल तर आपण कृपापूर्वक माझे म्हणणे ऐकावे. पितामह भीष्म, राजा विदुर, व माझी माता आणि सुहृज्जन हस्तिनापुरात आहेत. ते सर्व उत्कट शोक व सताप यानी अत्यत विह्वल झालेले आहेत. आमच्या हितासाठी व आम्हाला वरे वाटावे म्हणून त्याचें परिपालन करणे हे आपले कर्तव्य आहे आम्ही दूर निघून आलो तेव्हां त्यानी आमच्यावरोवर येऊ नये म्हणून शपथ घालून त्याना परत फिरविले माझी ठेव म्हणून आपण त्याना साभाळा, व त्याच्याविषयीही आपल्या मनात प्रेम बाळगा खरोखर करण्यासारखे व माझ्या हृदयात अगदी घर करून राहिलेले माझे काही कार्य शिल्लक असेल तर ते येवढेच आहे येवढे आपण केलेत की मला खरा आनद होईल व माझा खरा सन्मान केल्यासारखे होईल.'

युधिष्ठिराच्या या निर्बधामुळें प्रजाजन परतले खरे, पण ते दु.खाने वेडे होऊन आक्रोश करीतच परतले असें महाभारतात म्हटले आहे. प्रजाजनाना राजा युधिष्ठिराच्या नेतृत्वाविषयी व त्याच्या मुळेच इतर पाण्डवाच्या विषयीही केवढी विलक्षण श्रद्धा वाटत होती हे महाभारतातील सहारानतर प्रजानी युधिष्ठिराबद्दल काढलेल्या उद्गारातूनही स्पष्टपणे व्यक्त झाले आहे युधिष्ठिराचे साम्राज्य

करावा, तो आपले कल्याण करण्याचा प्रयत्न करीलच त्या वेळी
धृतराष्ट्राला उत्तर देताना प्रजा म्हणतात —

दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान्प्रति नो वृथा ॥३९
समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुन क्षिते ।
अनुवर्त्स्यन्ति वा धीमन्समेषु विषमेषु च ॥४०
प्रजा कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान् शीलभूषणान् ।
ब्रह्मदेयाग्रहाराश्च पारिबर्हाश्च पार्थिव ॥४१
पूर्वराजाभिपन्नाश्च पालयत्येव पाण्डव ।
दीर्घदर्शी मृदुर्दान्त सदा वैश्रवणो यथा ॥४२
अक्षुद्रसचिवश्चाय कुन्तीपुत्रो महामना ।
अथ मित्रे दयावाश्च शुचिश्च भरतर्षभ ॥४३
ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पालित सदा ।
विप्रिय च जनस्यास्य ससर्गाद्धर्मजस्य वै ॥४४
न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादय ।
मदा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमा ॥४५
वीर्यवन्तो महात्मान पौराणा च हिते रता ।
न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती ॥४६
अस्मिन् जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ।
भवत्कृतमिम स्नेह युधिष्ठिरविवर्धितम् ॥४७
न पृष्ठत करिष्यन्ति पौरा जानपदा जना ।
अधर्मिष्ठानपि सत कुन्तीपुत्रा महारथा ॥४८
मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणा ।
स राजन्मानस दु खमपनीय युधिष्ठिरात् ॥४९
कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ ॥५०

— महाभारत, आश्रमवासिकपर्व, अ १०

'हे राजा, पाण्डवांच्या बाबतीत आम्ही काही लक्ष द्यावे असे
आम्हाला सांगणे व्यर्थ आहे स्वर्गाचे देखील पालन करण्यास पाण्डव
समर्थ आहेत, मग पृथ्वीची कथाच काय ? हे कुरुकुलश्रेष्ठा चारित्र्य
हेच भूषण समजणारे पाण्डव धर्माचे अनुकरण त्यांच्या संपत्तीच्याच

काय पण विपत्तीच्या काळात देखील केल्यावाचून राहणार नाहीत पूर्वीच्या राजानी दिलेले आमचे अग्रहार व देणग्या पाण्डव यथावत् चालवीत आहेत महाराज युधिष्ठिर कुबेराप्रमाणे उदार असून दीर्घदर्शी, मृदु, दान्त, मित्रावर दया करणारे व अत्यत पवित्र आहेत या महानुभावाचे सचिवही अतिशय थोर अत करणाचे आहेत धर्मराजाच्या ससर्गामुळे भीमार्जुन देखील प्रजाचे अप्रिय कधीच करणार नाहीत चागल्या लोकाविषयी पाण्डव जसे अत्यत मृदु आहेत त्याचप्रमाणे अहित करणाऱ्याविषयी ते सर्पाप्रमाणे तीक्ष्णही आहेत हे सर्व महानुभाव महापराक्रमी असून नेहमीच प्रजाचे हित करण्यात रत असतात पाण्डवच काय पण त्याच्या सहवासातील कुती, द्रौपदी, उलूपी व सुभद्रा या राजस्त्रियादेखील प्रजाचे स्वप्नातही अहित करणार नाहीत तू केलेला स्नेह युधिष्ठिराने वाढविला आहे धर्मपरायण पाण्डव, प्रजा कसल्याही अमल्या तरी त्याचे पालन अवश्यमेव करतील तेव्हा युधिष्ठिर प्रजाना कसे वागवील ही आपल्या मनातील काळजी पूर्णपणे काढून टाकून तू निश्चित अत करणाने आश्रमवासाचे आपले कर्तव्य पार पाड आमचा तुला नमस्कार असो'

धर्माची केवळ मूर्ति

युधिष्ठिराच्या जीवनाचा स्थायीभाव धर्म हा होता केवळ कर्तव्यासाठीच कर्तव्य या बुद्धीने एहिक लाभालाभाची कल्पनाही मनात न आणता धर्माचे आचरण ते करीत वनपर्वात ज्या वेळी द्रौपदी युधिष्ठिराच्या धार्मिक भोळेपणाने सर्वावर कोसळलेल्या सकटाबद्दल त्याना दूषण देऊन ज्यापासून केवळ दु खच उत्पन्न होते असे धर्माचरण तुम्ही कशास्तव चालविले आहे असे म्हणू लागली, त्या वेळी तिला उत्तर देताना युधिष्ठिरानी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे ते म्हणतात —

नाह कर्म फलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥२
अस्तु वात्र फल मा वा कर्तव्य पुरुषेण यत् ।
गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥३

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४
धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ।
धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥ ५

— महाभारत वनपर्व अ. ३१

'हे राजपुत्रि, मी जें धार्मिक कर्तव्य पार पाडतो त्या धर्माच्या कर्माचे फळ मला मिळावे अशा इच्छेने मी धर्मकर्म कधीच करीत नाही. दान करणे हे आपले धार्मिक कर्तव्य आहे, अशा निष्ठेनेच मी दान करतो, व यज्ञ करणे हे आपले धार्मिक कर्तव्य आहे अशा बुद्धीनेच मी यज्ञही करतो. कर्तव्य करण्याचे फळ मिळो अगर न मिळो पण केवळ कर्तव्य म्हणूनच ते प्रत्येकाने केले पाहिजे. अशा बुद्धीनेच मी यथाशक्ति धार्मिक कर्तव्य पार पाडतो. वेदशास्त्राचे उल्लंघन न करता व सज्जनांची वागण्याची पद्धति अवलोकन करून मी धर्मानुसार वागत असतो. धर्माचे फळ मिळावे म्हणून मी धर्मानुसार वागत नाही. काही मिळावे म्हणून वैश्य वृत्तीने जो धर्माचे आचरण करीत असतो त्याला धर्मज्ञ पुरुष हीन व अधम समजतात. हे कृष्णे, निसर्गतःच माझी प्रवृत्ति धर्माकडे आहे म्हणून मी धर्मानुसारच वागतो.'

पुनश्च भीमसेनाशी बोलताना राजा युधिष्ठिरानी आपल्या अंतःकरणातील हेच भाव व्यक्त केले आहेत. ते म्हणतात —

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२

— महाभारत, वनपर्व अ. ३४

'हे भीमसेना, माझी प्रतिज्ञा नीट ऐक. जीवितापेक्षा व अमर होण्यापेक्षा धर्म मला सर्वांत प्रिय आहे. त्यासाठी मी सर्वस्वाचा परित्याग करीन. एका सत्यधर्माच्या आचरणासमोर राज्य, पुत्र, यश, धन इत्यादि सर्व गोष्टींचे काडीइतकेही महत्त्व नाही.' युधिष्ठिराच्या या धर्मप्रवृत्तीची त्याच्याशी शत्रुत्व करणाऱ्या लोकांना देखील पूर्णपणाने जाणीव आहे. त्यामुळे त्याच्याविषयी उद्गार

वाढीस असता जेव्हा काही चागले प्रसग येतात, त्या त्या प्रत्येक वेळी त्याच्या या धर्मनिष्ठेचा उल्लेख त्याचे शत्रूदेखील केल्यावाचून राहत नाहीत उद्योगपर्वात श्रीकृष्णाशी बोलत असता कर्ण म्हणतो '

स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोस्तु युधिष्ठिर ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जय ॥ २३

—— महाभारत, उद्योगपर्व अ १८१

'ज्याचा नेता हृषीकेश आहे व योद्धा धनजय आहे तो धर्मात्मा युधिष्ठिरच पृथ्वीचे शाश्वत राज्य करो ' पाण्डव वनात गेल्यानतर कदाचित् विदुराच्या वचनाने राजा धृतराष्ट्र त्याना परत बोलावील व त्याचे राज्य हरण करण्यासाठी आपण केलेले श्रम फुकट जातील म्हणून चिंतामग्न झालेल्या दुर्योधनाशी बोलताना, शकुनीसारख्या पाण्डवाच्या सदैव अहितावर टपलेल्या पाताळयत्री व जातिवत दुष्टाने देखील युधिष्ठिर व त्याचे बधु याच्या धर्मनिष्ठेविषयी हाच विलक्षण विश्वास प्रकट केला आहे तो म्हणतो ——

किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोऽसि विशापते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
सत्यवाक्ये स्थिता सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ।

—महाभारत, वनपर्व अ ७

'हे राजा, राज्यपदाचा भार सभाळण्याचे एवढे मोठे कार्य उचललेल्या तुझ्यासारख्याच्या ठिकाणी इतकी बालिश बुद्धि का असावी? पाण्डव येथून जाताना वनवासाची प्रतिज्ञा करून गेले आहेत कोणत्याही कारणास्तव आपली ती प्रतिज्ञा मोडून मध्यतरीच ते कधीही इकडे येणार नाहीत तुझ्या पित्याने बोलाविले तरी या बाबतीत ते त्याचे कधीही ऐकणार नाहीत सर्व पाण्डव अत्यत सत्यसध आहेत ' या सत्यसधतेमुळेच,पाण्डव वनवासात असता त्याच्या अनेक मित्राची व सहृदाची कौरवाना युद्धात ठार मारून त्याचे राज्य त्याना परत

युधिष्ठिराच्या भेटीला आले, त्या वेळी सात्यकि श्रीकृष्णाना असे सुचवू लागला की, आपणच कौरवाच्यावर स्वारी करून व त्याना ठार मारून त्याचे राज्य युधिष्ठिराच्या स्वाधीन करावयास पाहिजे त्या वेळी सात्यकीला श्रीकृष्णानी दिलेले उत्तर व त्यावर युधिष्ठिरानी काढलेले उद्गार या गोष्टीवर चागलाच प्रकाश टाकतात

असशय माधव सत्यमेतद्गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्या भुजाभ्यामजिता तु भूमि नेच्छेत्कुरूणामृषभ कथचित्॥२३
न ह्येष कामान भयान लोभाद्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २४
उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्या वृकोदरश्चैव धनजयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्ना पृथिवी प्रशासेन्माद्रीसुताभ्या च पुरस्कृतोऽयम॥२५
यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वय च ।
युध्येम विक्रम्य रणे समेतास्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्यु ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

नेद चित्र माधव यद्ब्रवीषि सत्य तु मे रक्ष्यतम न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मा वेद यथावदेक कृष्ण च वेदाहमथो यथावत् ॥ २७
यदैव काल पुरुषप्रवीरो वेत्स्यत्यय माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्व च शिनिप्रवीर सुयोधन जेष्यसि केशवश्च ॥ २८
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथै ।
धर्मेऽप्रमाद कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूय सुखिन समेतान् ॥ २९

— महाभारत वनपर्व अ १२०

'हे सात्यकि, तुझे म्हणणे सत्य आहे व ते आम्हास मान्य आहे पण स्वत च्या बाहूच्या भरवशावर न मिळविलेली पृथ्वी घ्यावयास कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिर कधीही सिद्ध होणार नाही काम, भय व लोभ यापैकी कोणत्याही कारणास्तव युधिष्ठिर धर्म टाकावयास कधीही सिद्ध होणार नाही तीच गोष्ट भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव व द्रौपदी याची आहे युधिष्ठिराजवळ सामर्थ्य कमी पडले म्हणून तो राज्य करीत नाही असे थोडेच आहे? भीमसेन व अर्जुन हे त्याचे

बधु युद्धात केवळ अप्रतिम आहेत हे चार बधु, द्रुपद, केकय, चेदिपति व आपण या सर्वांनी मिळून शत्रूवर चढाई केली असती तर कौरव जिवतच राहाते ना ! पण क्षत्रियानी बाहुबलावर पृथ्वी जिकावी व सत्यधर्माने वागावे या धर्मानुसार प्रतिज्ञेप्रमाणे आपला वनवास पूर्ण झाल्यावाचून युधिष्ठिर राज्य स्वीकारणार नाही श्रीकृष्णाचे हे बोलणे एकताच युधिष्ठिर म्हणाले हे श्रीकृष्णा, आपण जें बोलता तेच बरोबर आहे पण त्यात आश्चर्य असे काहीच नाही सत्य हीच माझ्या दृष्टीने खरी रक्षणीय गोष्ट होय, राज्य नव्हे मला श्रीकृष्ण ओळखू शकतो व श्रीकृष्णाला केवळ मी ओळखू शकतो ज्या वेळी पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णाला हा पराक्रमाचा काल आहे असे वाटेल, त्या वेळी, हे सात्यके, रणामध्ये तू सुयोधनाला जिकशील हे यादववीरानो तुम्ही आता आपापल्या स्थळी जा अप्रमत्त वृत्तीने धर्माच्यासबधी निष्ठा ठेवा पुन आपण योग्य वेळी भेटू '

युधिष्ठिराच्या या अत्यत धार्मिक प्रवृत्तीमुळे त्याच्या हातून अत्यत न्याय्य वर्तन घडत असे कठीण प्रसगीही त्याचा न्याय त्याना सोडून गेला नाही वनपर्वात यासबधी एक मोठा चमत्कारिक प्रसग वर्णिलेला आहे एकदा पाण्डव फिरत फिरत अशा एका स्थळी आले की जेथे त्याना पाणी म्हणून मिळेना तृषाक्रात झालेल्या युधिष्ठिराने आपल्या बधूना पाण्याचा शोध करावयास सांगितले सहदेव शोध करावयास गेल्यानतर त्याला एका ठिकाणी पाण्याचे सरोवर आढळून आले पण सरोवराजवळ जाऊन पाण्याला हात लावणार तोच एका यक्षाने त्याला असे सांगितले की, हे सरोवर माझें आहे माझ्या प्रश्नाची उत्तरे दिल्यावाचून तू या सरोवरातील पाणी पिऊ नकोस प्यालास तर तावडतोब मरून पडशील ' ते ऐकताच तहानलेल्या सहदेवाने त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून व हातात पाणी घेऊन त्याने ते ओठाजवळ नेले, पण ओठाला पाण्याचा स्पर्श होताच तो मरून पडला क्रमाक्रमाने सर्वच पाण्डवाची ही अवस्था झाली व चारही पाण्डव तेथे मरून पडले त्या वेळी युधिष्ठिरानी तेथे येऊन यक्षाच्या प्रश्नाची उत्तरे

दिली तेव्हा प्रसन्न होऊन यक्षाने असे सांगितले की, तुम्या मेलेल्या कोणत्याही एका बधूला जीवदान माग, त्याला मी जिवत करीन. युधिष्ठिरानी कोणत्या बधूचे जीवदान मागितले असेल ? आपण अर्जुन अगर भीमसेन ही नावे उच्चाराल आपलीच काय, पण यक्षाची सुद्धा तीच कल्पना होती पण आपल्याप्रमाणेच युधिष्ठिरानी यक्षाचाही अपेक्षाभग केलेला आहे व युधिष्ठिरानी त्याचे जें कारण सांगितले ते पाहून त्याचे दयामय अत करण व अपूर्व न्यायनिष्ठा याच्यामुळे यक्षाप्रमाणेच आपलेही अत करण भरून आल्यावाचून राहत नाही यक्षप्रश्नातील तेवढा भागच येथे मी उद्धृत करतो —

यक्ष उवाच ।

तस्मात् त्वमेक भ्रातॄणा यमिच्छसि स जीवतु ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एप रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थित ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ २३

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो व परायणम् ।
स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्न जीवमिच्छसि ॥ २४
यस्य नागसहस्रेण दशसख्येन वै बलम् ।
तुल्य त भीममुत्सृज्य नकुल जीवमिच्छसि ॥ २५
तथैन मनुजा प्राहुर्भीमसेन प्रिय तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्न जीवमिच्छसि ॥ २६
यस्य बाहुबल सर्वे पाण्डवा समुपासते ।
अर्जुन तमपाहाय नकुल जीवमिच्छसि ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ २८
आनृशस्य परो धर्म परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशस्य चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ २९

धर्मशील सदा राजा इति मा मानवा विदु ।
स्वधर्मान्न चलिप्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥३०
कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्याता वै इति मे धीयते मति ॥ ३१
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेपो नास्ति मे तयो. ।
मातृभ्या सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ३२

यक्ष उवाच ।

तस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशस्य पर मतम् ।
तस्मात्त भ्रातर सर्वे जीवन्तु भरतर्पभ ॥ ३३

— महाभारत, वनपर्व अ ३१

' यक्ष म्हणाला हे युधिष्ठिरा, माझ्या सर्व प्रश्नाची उत्तरे ‍ दिली आहेस तुझ्या भ्रात्यापैकी एकाला मी जीवदान देतो कोणत्याही एकाचे जीवदान तू माग तेव्हा युधिष्ठिर म्हणाले, ह आरक्त नेत्राचा, शाल वृक्षाप्रमाणे उच, भरदार छातीचा श्यामवर्ण महाबाहु नकुल जिवत व्हावा अशी इच्छा आहे हें ऐकताच आश्चर्याने यक्ष म्हणाला, हे राजन् भीमावर तुचे सर्वात अधिक प्रेम आहे व अर्जुन तर तुम्हा सर्वाचेच आश्रयस्थान आहे त्या दोघानाही सोडून तुझा सावत्र भाऊ असलेल्या नकुलाला जिवत करण्याची न का इच्छा करतोस ? दहा सहस्र हत्तीचे बळ ज्याच्या अगात आहे त्या भीमाला मागण्याऐवजी तू नकुलाला मागतोस हे आश्चर्य आहे सर्व लोक तर तुझे भीमावर सर्वात अधिक प्रेम आहे असे म्हणतात सर्व पाण्डव ज्याच्या सामर्थ्यावर स्थिर आहत तो अर्जुन सोडून तू नकुलाला जिवत करण्याची मागणी करतोस हे आश्चर्य आहे त्यावर युधिष्ठिर म्हणाले आपण धर्माची हत्या केली तर धर्मही आपली हत्या करतो व आपण धर्माचे सरक्षण केले तर धर्मही आपले सरक्षण करतो धर्मत्याग करण्याची माझी इच्छा नाही धर्माची हत्या करून धर्माने आमची हत्या करावी अशी परिस्थिति मी निर्माण होऊ देणार नाही सर्व परमार्थापेक्षा दया हाच परम श्रेष्ठ धर्म आहे तो पाळण्याची माझी इच्छा आहे

म्हणून हे यक्षा, नकुलच जिवत राहिला पाहिजे लोक मला अ यत धर्मनिष्ठ राजा म्हणून ओळखतात कोणत्याही परिस्थितीत धर्मापासून भ्रष्ट होण्याची माझी इच्छा नाही म्हणन भीमावर माझे प्रेम असले तरी व अर्जुन आमचा सर्वाचा आधार असला तरी माझ्या चार वधूपैकी जर कोणी एकच जिवत व्हावयाचा असेल तर नकुलच जिवत व्हावा अशी माझी इच्छा आहे कुती व माद्री या माझ्या पित्याच्या दोन स्त्रिया, त्या दोन्ही स्त्रिया पुत्रवती असाव्या व दोघीनाही सारखेच भाग्य लाभावे अशी माझी इच्छा आहे कुती व माद्री या दोन्ही माता मला समान योग्यतेच्या आहेत मी त्याच्यात काडीइतकाही भेद करीत नाही दोघीनाही पुत्रवती असल्याचा मान मिळाला पाहिजे म्हणून हे यक्षा, नकुलच जिवत व्हावा त्यावर प्रसन्न होऊन यक्ष म्हणाला, 'ज्या अर्थी अर्थ व कामापेक्षा आनृशस्य हाच तू श्रेष्ठ कर्तव्याचा भाग समजतोस त्या अर्थी मी तुझ्यावर प्रसन्न आहे तुझे सर्वच बधु जिवत होवोत' युधिष्ठिराच्या अत करणाची केवढी ही स्थिरता व साम्य बुद्धि ! या ठिकाणी धर्माची अधिष्ठात्री देवताच यक्षाच्या रूपाने युधिष्ठिराच्या धर्मबुद्धीची परीक्षा पाहण्यासव आली होती युधिष्ठिर त्या परीक्षेत पूर्णपणे उतरले अशीच आणखी एकवार त्याची परीक्षा पाहण्यात आली आहे व तिच्यातही बावनकशी सोन्याप्रमाणेच उत्तीर्ण होऊन युधिष्ठिरानी आपल्या अत करणाची उची दाखविलेली आहे तो प्रसग महाभारताच्या महाप्रस्थानिक पर्वात आलेला आहे युधिष्ठिर व त्याचे बधु द्रौपदीसहित श्रीकृष्ण निर्याणानतर महाप्रस्थान करुन अरण्यात हिमाचलाच्या रोखाने निघून गेले असता एकामागून एक त्याचे सर्व बधु द्रौपदीसहित रस्त्यात गतप्राण झाले पण एक कुत्रा मात्र शेवटपर्यंत त्याच्याबरोबर राहिला शेवटी देवेद्र स्वत चा रथ घेऊन युधिष्ठिराला सदेह स्वर्गात न्यावयास आले असता राजा युधिष्ठिर त्या कुत्र्यावाचून एकटाच त्या रथात बसावयास सिद्ध होईना त्या वेळी युधिष्ठिराचा आणि देवेद्राचा जो मनोरम सवाद झालेला आहे, तो मी येथे उद्धृत करतो.

शक्र उवाच।

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥६

युधिष्ठिर उवाच।

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥७

शक्र उवाच।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राजन् श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम्।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति॥८

युधिष्ठिर उवाच।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य।
मा मे श्रिया संगमनं तयाऽस्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥९

इन्द्र उवाच।

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्यामिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति॥१०

युधिष्ठिर उवाच।

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं तुल्यं लोके ब्रह्मवधाकृतेन।
तस्मान्नाहं जातु कथं च नाद्य त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र।११
भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम्।
प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ॥१२

इन्द्र उवाच।

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम्।१३
त्यक्त्वा भ्रातॄन् दयितां चापि कृष्णां प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य॥१४

युधिष्ठिर उवाच।

न विद्यते सन्धिरथापि विग्रहो मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा।
न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्तस्मात्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् १५
भीतिप्रदानं शरणागतस्य स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६

वैशम्पायन उवाच।

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य धर्मस्वरूपी भगवानुवाच।

युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्लक्ष्णैर्वाक्यैः सस्तवसप्रयुक्तैः ॥ १७

धर्मराज उवाच।

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षित ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हृता ॥ १९

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि॥ २०

अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥ २१

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम्॥ २२

—महाभारत, महाप्रस्थानिक पर्व व ३

'इंद्र म्हणाला, 'तुझे बंधु मनुष्यदेह सोडून दिव्य गतीला निघून गेले आहेत पण तू मात्र याच शरीराने स्वर्गाला जाणार यात शंका नाही ' यावर युधिष्ठिर म्हणाले, 'हे देवाधिदेवा, हा कुत्रा माझ्यावर आतापर्यंत अत्यंत प्रेम करीत येथवर आलेला आहे माझ्याबरोबर हाही स्वर्गास आला पाहिजे, कारण की, माझे अंतःकरण सौहार्दाने परिपूर्ण आहे ' त्यावर इंद्राने युधिष्ठिराला सांगितले 'हे राजन तू आता मर्त्य राहिलेला नाहीस तुला महासिद्धि, संपूर्ण वैभव व स्वर्गातील सर्व सुखें प्राप्त झालेली असून माझे जे स्थान तेच तुलाही मिळालेले आहे त्यामुळे मर्त्य लोकातील गोष्टींशी तुझा संबंध राहिलेला नाही म्हणून या कुत्र्याचा परित्याग कर ' युधिष्ठिर त्यावर म्हणाला, हे सहस्रनेत्रा, आर्यांनी अनार्यासारखे वागणे अशक्य आहे ज्याच्यासाठी भक्तजनाचा त्याग करावा लागतो ते वैभव मला नको ' इंद्र म्हणाला, 'हे धर्मराजा, क्रोधवश झालेले कुत्रे इष्टापूर्ताचा विनाश करतात हे तुला माहीत नाही काय? यांना स्वर्गात मुळीच स्थान नाही ' युधिष्ठिर त्यावर उत्तरले, 'भक्ताचा त्याग हे ब्रह्महत्येसारखेच मोठे पाप

आहे. त्यामुळे कोणत्याही परिस्थितीत स्वतःच्या सुखासाठी मी या कुत्र्याचा परित्याग करावयास सिद्ध नाही भ्यालेला, भक्त, आपला कोणीही नाही म्हणून आर्त असलेला, शरण आलेला, व प्राणरक्षणाची वारंवार भीक मागणारा अशा लोकांच्या बाबतीत प्राणत्यागाचा जरी प्रसंग आला तरीही मी त्याचा परित्याग कधीही करणार नाही. त्यावर इंद्र म्हणाला की, द्रौपदी व आपले बंधु यांचाही परित्याग करून तू स्वर्गलोक स्वतःच्या कर्माने मिळविलास. मग या क्षुद्र कुत्र्यासाठी तुझा जीव घोटाळण्याचे कारण काय?' त्यावर युधिष्ठिर म्हणाले, 'माझे बंधु मेलेले आहेत म्हणून त्यांच्या बाबतीत हा प्रश्न उत्पन्नच होत नाही. हा कुत्रा जिवंत आहे. त्यामुळे त्याच्या बाबतीत मात्र तो न्याय उपयोगी पडत नाही. शरणागताला भय उत्पन्न करणें, स्त्रियाचा वध, ब्राह्मणधनाचा अपहार व एकदा मित्र म्हटलेल्याचा द्रोह करणे, याच्या इतकेच भक्ताचा त्याग हे महान् पातक आहे. ते मी कधीही करणार नाही, धर्मराजाचे हे भाषण ऐकताच धर्माच्या त्या अधिदेवतेने आपलें कुत्र्याचें रूप टाकून दिले व मूळ स्वरूप प्रकट केले व युधिष्ठिरांची प्रशंसा केली. त्या वेळी ते म्हणाले की, 'हे राजेन्द्रा, तुझे शील अत्यंत थोर असून सर्वथा माझ्यासारखेच आहे. भूतमात्राच्या बाबतीत तुझ्या अंतःकरणात जी दया आहे ती केवळ अपूर्व होय. पूर्वी द्वैतवनांत यक्ष-प्रश्नाचे वेळी मी तुझी परीक्षा घेतली होती त्या वेळी तू भीमार्जुनांना सोडून नकुलाचे जीवदान मागण्यात आपल्या बुद्धीचे औदार्य प्रकट केलेस व आज या कुत्र्याच्या बाबतीतही तीच बुद्धि व्यक्त केलीस. स्वर्गातदेखील तुझ्या योग्यतेचा पुरुष नाही. या तुझ्या वैशिष्ट्यामुळेच तुला श्रेष्ठ लोक व अक्षय्य दिव्य गति प्राप्त झालेली आहे.'

युधिष्ठिर बावळट होते अशी कित्येकांची समजूत आहे पण वस्तुस्थिति तशी नाही. युधिष्ठिर कूटप्रश्न नुसते जाणत असत, येवढेच नव्हे तर ते स्वतः करूंही शकत असत. यौवराज्यावर युधिष्ठिर असतांना त्यांना मारण्याचे अनेक प्रयोग दुर्योधनादिकांनी केले. ते सारे प्रयोग असे होते की, ज्यांचा प्रतिकार प्रकटपणे कोणाच्याही

ध्यानात न येता व राजसत्तेच्याही ध्यानात न येता गुप्तपणे करणे आवश्यक होते पाण्डवाचा गुप्त सल्लागार जा विदुर त्याचेही असेच मत होत म्हणून पाण्डवानी गुप्तपणे व इतक्या कुशलतेने त्याचा प्रतिकार करून स्वत ला वाचवून घेतले आहे, की कोणाच्याही ती गोष्ट लक्षातही आलेली नाही अर्थातच या गाष्टीचे सर्व श्रेय युधिष्ठिराकडेच जाते महाभारतकार म्हणतात —

ततो वैकर्तन कर्ण शकुनिश्चापि सौवल ।
अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघासन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २१
पाण्डवा अपि तत्सर्व प्रतिचन्युर्यथागतम् ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिता ॥ २२

—महाभारत, आदिपर्व अ १४१

नतर वैकर्तन कर्ण व सौवल शकुनि हे अनेक उपायानी पाण्डवाना ठार मारण्याचा प्रयत्न करू लागल पण पाण्डवानी त्याचा गुप्तपणे प्रतिकार करून ती गोष्ट कधीच उघडकीस आणली नाही कारण विदुराचे त्याना तसेच मार्गदर्शन होते त्यानतर लाक्षागृहाचे वेळी सर्व प्रजाजनासमोर तुम्हाला लाक्षागृहाचे भय आहे हे साकेतिक भाषेत विदुराने युधिष्ठिराना सागितले व युधिष्ठिराने ते मला कळले येवढेच त्याना सागितले इतर कोणाला काहीच कळू शकल नाही

एवमुक्त प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिर ।
विदुर विदुषा श्रेष्ठ ज्ञातमित्येव पाण्डव ॥ २७

—महाभारत, आदिपर्व अ १४५

त्यानतर कुती युधिष्ठिराना असे विचारू लागली की विदुर काय बोलला ते आम्हाला मुळीच कळले नाही आणि तू त्याना काय उत्तर दिलेस हेही आमच्या ध्यानात आले नाही तरी ते सर्व आम्हाला साग तेव्हा युधिष्ठिर म्हणाले —

गृहादग्निश्च वोद्धव्य इति मा विदुरोऽब्रवीत् ।
पयाश्च वो नाविदित कश्चित्स्यादिति धर्मधी ॥ ३२
जितेन्द्रियश्च वसुधा प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्व प्रत्युक्तो विदुरो मया ॥ आदि १४५–३३

ज्या घरात तुम्हाला जावयाचे आहे त्या घराला अग्नीपासून भय आहे पण मार्ग तुम्हाला अज्ञात राहणार आहे कोणीतरी तेथे राहील मात्र हे आपल्याला माहीत आहे हे कोणाला दाखवू नका. मन व इंद्रियें ताब्यात ठेवणाऱ्यालाच पृथ्वी प्राप्त होते असे विदुराने मला सांगितले व हे मला समजले असे मी सांगितले प्रत्यक्ष लाक्षागृहात राहावयास गेल्यावर व ते लाक्षागृह आहे हे ओळखल्यावर भीमसेन त्या गृहाचा परित्याग करण्याचा आग्रह करीत असता युधिष्ठिरानी त्याला ज उत्तर दिले आहे ते त्याच्या चाणाक्षपणाचेच द्योतक आहे

भीमसेन उवाच ।

यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ २१
यदि विन्देत चाकारमस्माकं स पुरोचनः ।
क्षिप्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २२
नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ॥ २३
अपि चायं प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयीत सः ॥ २४
अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
धर्म इत्येव कुप्येरन्ये चान्ये कुरुपुङगवाः ॥ २५
वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेमहि ।
स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २६
अपदस्थान्पदे तिष्ठन्नपक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २७
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नावासं क्वचित्क्वचित् ॥ २८

ते वय मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ २९
भौम च बिलमद्यैव करवाम सुसवृतम् ।
गूढश्वासान्न नस्तत्र हुताश सप्रधक्ष्यति ॥ ३०
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचन ।
पौरो वापि जन कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितै ॥ ३१

—महाभारत, आदिपर्व अ १४६

'भीम युधिष्ठिराना म्हणाला, 'जर या घराला अग्नीपासून भय आहे असे वाटते तर आपण पूर्वीच्याच ठिकाणी का जाऊ नये? त्यावर युधिष्ठिर म्हणाले, याच ठिकाणी चेहऱ्यावर विकार न दाखविता अत्यत दक्षपणे व स्वत.च्या सुटकेचा मार्ग शोधीत आपण राहिले पाहिजे असे मला वाटते जर त्या पुरोचनाचे कारस्थान आपल्याला कळल्याचे आपल्या चेहऱ्यावरूनही पुरोचनाला दिसून आले तर त्याला करावयाचे ते लवकरच उरकून तो आम्हाला जाळून टाकील हचा पुरोचनाला कसल्याही प्रकारची लाज नाही अधर्म वा माणुसकीची कल्पना याचे त्याला मुळीच भय नाही म्हणून तर हा मूर्ख दुर्योधनाचे स्वाधीन आहे आपण येथेच जळून नष्ट झाल्यावर पितामह भीष्म सतापतील. किंवा ते तरी काय म्हणून सतापतील? अथवा धर्म म्हणून ते सतापतील असे गृहीत धरले तरी आपण दग्ध झाल्यावरचा तो सताप आहे पुढे आपण जळू या भीतीने आपण येथून पळून दुसरीकडे गेलो तर राज्यलुब्ध दुर्योधन स्वत च्या हेराकडून आपल्याला मारविल्याशिवाय राहणार नाही तो स्थानावर आहे, आपण खाली आहोत. त्याला साहाय्य आहे, आपल्याला नाही तो धनसपन्न आहे तर आपल्याजवळ काहीही नाही त्यामुळे तो कारस्थानानी सहज आपला घात करू शकेल म्हणून आपण या पुरोचनाला व या दुर्योधनाला दोघानाही वचित करून येथून गुप्तपणेच निघून गेले पाहिजे आपण अरण्यात राहू व मृगया करून आपली उपजीविका करू प्रत्यक्ष पळून जात असता आपणास मार्ग सापडतीलच गुप्तपणे येथून बाहेर जाण्यासाठी एक मोठें भुयार करू या. श्वास निरोध करून त्या भुयारातून

आपण पार जाऊ शकू हे सर्व होईपर्यंत मात्र पुरोचनाचे व दुर्योधनाचे कारस्थान आपल्या ध्यानात आले आहे असे त्याला वा प्रजाजनाना आपल्या क्रियेने, हावभावाने व विकारानेही मुळीच भासवू नका ' युधिष्ठिरानी हे आपले कारस्थान पूर्णपणे पार पाडले व स्वत ची एका कारस्थानातून सुटका करून घेतली पुढे उद्योगपर्वात युधिष्ठिराची बुद्धिमत्ता अशीच व्यक्त झाली आहे

युधिष्ठिराचा धर्मनिष्ठ व दयाशील स्वभाव ध्यानात घेऊन सजय-शिष्टाईचा विलक्षण कूटप्रयोग धृतराष्ट्राने त्याच्यावर केला त्याची अशी समजूत होती की तो प्रयोग युधिष्ठिराच्या ध्यानात येणार नाही त्या प्रयोगाचे वर्णन धृतराष्ट्राच्या व्यक्तिचित्रावरून आपल्या ध्यानात आलेच आहे

युधिष्ठिरानी तो प्रयोग पूर्णपणे ओळखला, इतकेच नव्हे तर त्या प्रयोगामागील राजा धृतराष्ट्राची हीन मनोवृत्तीही पूर्णपणे ओळखली ते श्रीकृष्णाना म्हणतात :—

श्रुत ते धार्तराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्धि सकल कृष्ण सञ्जयो मा यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मत धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तर: ।
यथोक्त दूत आचष्टे वध्य स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्ध पापेन मनसा चरन्नसममात्मन ॥ ८
यत्तद्द्वादश वर्षाणि वनेषु ह्युषिता वयम् ।
छद्मना शरद चैका धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता न समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
नाहास्म समय कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदु. ॥ १०
गृद्धो राजा धृतराष्ट्र स्वधर्म नानुपश्यति ।
वश्यत्वात् पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्ध सन् चरन् हि प्रियमात्मन ॥ १२

—महाभारत, उद्योगपर्व अ ७२

'हे श्रीकृष्णा, सपुत्र धृतराष्ट्राचे मनोगत सजयाच्या तोडून तुला कळलेच आहे जे सजय बोलला तेच धृतराष्ट्राचे खरे अत करण आहे कारण धनी बोलला असेल तसेच दूताला बोलावे लागते दूत जर आपल्या मनचे असे काही बोलला तर तो शेवटी वध्य ठरतो राजा धृतराष्ट्र लोभी व पापी अत करणाचा असून अयोग्य अशा भूमिकेने तो वागत आहे. राज्य मुळीच न देता आमच्याकडून तो शाततेची अपेक्षा करीत आहे केवळ धृतराष्ट्राच्या आज्ञेचा मान राखावा म्हणून आम्ही बारा वर्षे वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास पाळला केवळ धृतराष्ट्र होता म्हणूनच आम्ही दिलेले वचन पूर्णपणे पाळलेले आहे आम्ही किती काटेकोर रीतीने वचन पाळले हे ब्राह्मणाना माहीत आहे लोभी धृतराष्ट्र स्वधर्म पाहत नाही तो मनाच्या स्वाधीन असून पुत्रलोभामुळे आपल्या मूर्ख मुलाच्या लहरीनुसार वागतो स्वार्थीपणाने व लोभाने दुर्योधनाच्या लहरीनुसार वागून तो आमच्याशी कपट करीत आहे' तात्पर्य, युधिष्ठिर बावळे होते व कपटयाचे कपट ते ओळखू शकत नसत ही समजूत पूर्णपणे निर्मूल असून ही वारस्थाने ते सहज ओळखू शकत असत, इतकेच नव्हे तर ती उलटविण्याचे चाणाक्षपणाचे त्याचे कर्तृत्वही भरपूर होते आपण या सबधीचे महाभारतातील प्रत्यक्ष पुरावेच पाहिले आहेत

युधिष्ठिराची दीर्घदर्शिता

युधिष्ठिर नुसते चाणाक्ष कर्तृत्वाचेच नसून ते अत्यत दीर्घदर्शी होते शातिपर्वात भीष्मानी जे प्रश्न विचारले आहेत त्यावरून व वनपर्वात यक्षाच्या प्रश्नाना त्यानी जी उत्तरे दिली आहेत त्यावरून त्याची बुद्धिमत्ता व्यक्त होतेच बारा वर्षे वनात काळ घालवीत असता कौरवाइतकेच सामर्थ्यसपन्न होण्यासाठी त्यानी त्या समयाचा पूर्णपणे उपयोग करून घेतलेला आहे भीम जेव्हा त्याच्या अतिरिक्त धर्मनिष्ठेबद्दल त्याना दूषणे देऊ लागला व तावडतोब कौरवावर चढाई करण्यासाठी त्याची आज्ञा मागू लागला त्या वेळी युधिष्ठिरानी त्याला दिलेले उत्तर त्याची दीर्घदर्शिता उत्तमपणाने व्यक्त

करते भीमाची अशी समजूत होती की कौरवाना मारणे याचा अर्थ शभर वधूना ठार मारणे इतकाच असून ते काम आपण चुटकी-सरशी उरकून टाकू कौरवाना मारून राज्य स्वाधीन करून घेणे म्हणजे काय याचा त्याने मुळीच विचार केलेला नाही युधिष्ठि-रानी आपल्या अत करणातील गोष्ट त्याच्या जवळ आजवर कधीच व्यक्त केलेली नव्हती निरनिराळ्या धार्मिक प्रतिपादनानी व युक्तिवादानी त्याचे समाधान करण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. पण भीम जेव्हा हट्टास पेटला तेव्हा युधिष्ठिरानी वस्तुस्थिति भीमासमोर विस्तारपूर्वक माडली ते म्हणाले —

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समादत्स्व वाच्य मे वाच्यकोविद ॥ ५

महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरम्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६

सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैव चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ७

यत्तु केवलचापल्याद्बलदर्पोत्थित स्वयम् ।
आरब्धव्यमिद कार्यं मन्यसे शृण तत्र मे ॥ ८

भूरिश्रवा शलश्चैव जलसधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९

धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमा ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सतत चाततायिन ॥ १०

राजान पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिता ।
सश्रिता कौरव पक्ष जातस्नेहाश्च त प्रति ॥ ११

दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेता प्रयतिष्यन्ति सगरे ॥ १२

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिका ।
सविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वश ॥ १३

दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषत ।
प्राणास्त्यक्ष्यन्ति सग्रामे इति मे निश्चिता मति ॥ १४

समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मन: ।। १५
अवश्य राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मति: ।
तस्मात्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ।। १६
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांस: सर्वे धर्मपरायणा: ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवै: सवासवै: ।। १७
अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथ: ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृत: ।। १८
अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ।। १९
न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अतिसर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ।। २०

वैशंपायन उवाच ।

एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोत्यमर्षण: ।
बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ।। २१

—महाभारत, वनपर्व अ ३६

'हे महाबाहो भीमसेना, मी सांगतो या गोष्टीचा तू विचार केला नाहीस काय? जी अत्यंत भयानक कर्मे ती विचार न करतां अत्यंत साहसाने केली तर शेवटी तीं फसतात. अत्यंत विचारपूर्वक, विलक्षण पराक्रम प्रकट करून व्यवस्थितपणे व प्रत्येक पाऊल विचारपूर्वक टाकून जर कार्य केलं तर दैव अनुकूल असल्यास तें यशस्वी होतें. केवळ चापल्य, व बळाचा दर्प यांच्या भरवशावर कौरवांशीं महायुद्ध करण्याचे घोर कर्म सुरू करावें असें तू म्हणत आहेस. पण तू या गोष्टीचा साकल्याने विचार केलेला नाहीस.

'भूरिश्रवा, शल, वीर्यवान् जलसंध, भीष्म, द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा यांनी परिवेष्टित अशा दुर्योधनाशी आपणांस युद्ध करावयाचें आहे हे सर्व लोक कृतास्त्र व वाटेल तें कर्म करण्यास न कचरणारे आहेत. दिग्विजयाच्या वेळी आपण ज्यांना त्रास दिला ते सर्व राजे दुर्योधनाच्या पक्षाला केव्हाच मिळालेले आहेत व दुर्योधनाच्या

कुशलतेने आणि इतक्या दिवसाच्या सहवासाने निश्चित त्याच्यामनात त्याचेविषयी प्रेम उत्पन्न झालेले आहे. हे सर्व राजे कोश, सैन्य यानी परिपूर्ण असून दुर्योधनाच्या हितसरक्षणार्थ दक्ष आहेत व सग्रामात आपला पाडाव करण्याचा ते निकराचा प्रयत्न करतील दुर्योधनाने आपल्या सर्व सैनिकाना व साहाय्यकाना आजवर भरपूर सन्मान, उपभोग व ऐश्वर्य दिलेले असल्याकारणाने सग्रामात ते त्याच्यासाठी प्राणही टाकतील ही गोष्ट उघड आहे भीष्म, द्रोण व कृपाचार्य याची आपण व कौरव याच्याविषयी समान वृत्ति असली तरी राजपिंडाचा मोबदला पूर्णपणे दिल्यावाचून ते राहणार नाहीत ते दुर्योधनासाठी सग्रामात आपला प्राणदेखील टाकतील हे सर्व लोक धर्मनिष्ठ असून शिवाय दिव्यास्त्रवेत्ते आहेत व इद्रासहित देवानाही ते अत्यत अजिक्य आहेत हे स्पष्ट आहे ते नेहमी आपल्या विषयी मनात राग बाळगणार एकदम खवळणारा, सर्वास्त्रवेत्ता, कोणीही धर्षण करण्यास अशक्य, अभेद्य कवचानी युक्त असा महारथी कर्ण त्याच्या बाजूला आहे तुला कोण सहाय आहे ? या सर्व योद्धयाना जिकल्यावाचून तुला दुर्योधनाला मारता येणार नाही असहाय अवस्थेत तू हे करू शकशील काय? भीष्मद्रोणाना तू कसा जिकू शकणार? हे वृकोदरा, या सर्वांची व विशेषत सूतपुत्र कर्णाच्या लाघवाची स्मृति झाली की मला झोपदेखील लागत नाही किंबहुना, केवळ याच चितेने मी वनात माझी निद्रा हरवून बसलो आहे हे ऐकताच शीघ्रकोपी भीमसेनही विमनस्क व त्रस्त होऊन स्वस्थ राहिला तो काहीही बोलला नाही '

युधिष्ठिर सुद्धा नुसती चिताच बाळगून राहिले नाहीत तर महर्षि व्यासाशी विचारविनिमय करून त्यानी अर्जुनाकडून कित्येक वर्षे उपासना करविली व भगवान् महादेव व महेद्र याच्याकडून महास्त्रे सपादन करून भावी लढ्याची पूर्वतयारी पूर्ण केली युधिष्ठिर दीर्घदर्शी व बुद्धिमान् नसते तर अर्जुन महायुद्ध जिकू शकला नसता व यक्षासारख्या दैवी आपत्तीमधूनही पाण्डव वाचू शकले नसते या सर्व गोष्टी ध्यानात घेतल्या म्हणजे त्याची दीर्घदर्शिता व बुद्धिमत्ता स्पष्ट झाल्यावाचून राहत नाही

युधिष्ठिर अहिंसक होते काय?

युधिष्ठिर अहिंसक होते असा उगाचच एक गैरसमज बुद्धप्रणीत अहिंसेच्या अथवा बुद्धापेक्षाही खरे म्हणजे जैनसप्रदायप्रवर्तक महावीरप्रणीत अहिंसेच्या पुरस्कर्त्यांकडून पसरविला जातो पण तो अत्यत चुकीचा आहे युधिष्ठिर कधीही अहिंसक नव्हते अथवा खरे म्हणजे युधिष्ठिर हे शुद्ध वैदिकधर्मीय अहिंसक होते निरर्थक हिंसा करावी असे कोणीच म्हणणार नाही, पण समाजहितासाठी आवश्यक ती हिंसा न करणे म्हणजे अनेकाच्या हिंसेला प्रोत्साहन देऊन महान् हिंसेचे अपराधी ठरणेच हाय या अर्थाने युधिष्ठिर हे दुर्जनाच्या हिंसेचे प्रेरक, प्रवर्तक व प्रत्यक्ष कर्तेही आहेत आपल्या बधूना साम्राज्यासाठी युद्ध करण्याची त्यानीच आज्ञा दिलेली आहे सम्राट् जरासधाला मारण्यासाठी भगवान श्रीकृष्ण, अर्जुन व भीमसेन याना युधिष्ठिरानीच पाठविलेले आहे भीष्मादि योद्धयाना जिवण्यास्तव युधिष्ठिरानी अर्जुनाला महास्त्रविद्या शिकण्यास्तव कसे पाठविले ह आपण नुकतेच पाहिले महायुद्धाची आज्ञा त्यानी दिली, इतकेच नव्हे तर त्या युद्धातील रोजच्या हाणामारीत त्यानी प्रत्यक्ष भाग घेतलेला आहे शत्रूची शिरकमले उडविणारे रक्ताच्या नद्या निर्माण करणारे व मस्तकाचे पर्वत रचणारे ते भारतीय युद्ध अलीकडच्या तृणोत्पाटक आदोलनाप्रमाणे नकली युद्ध नव्हते शत्रुपक्षाचा सेनापति होऊन आपल्या अगावर चाल करून येणाऱ्या मद्रराज शल्याला युधिष्ठिरानी प्रत्यक्ष ठार मारल्याचा महाभारतात उल्लेख आहे महाभारतकार म्हणतात —

प्रसार्य बाहु सुदृढ सुपाणि क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराज ॥ ४८
ता सर्वशक्त्या प्रहिता सुशक्ति युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्य सम्यग्धृतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ४९
सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्रमुरो विशालच तथैव भित्त्वा ।
विवेश गा तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशाल नृपतेर्दहन्ती ॥ ५०
नासाक्षिकर्णास्यविनि सृतेन प्रस्यन्दता च व्रणसभवेन ।
ससिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभूत्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रि ॥५१

प्रसार्य बाहू च रथाद्गतो गा संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५२
बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्रराट् ।
ततो निपातितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ शल्य १७-५३

'आपला हात दृढपणे उंच उभारून शोधाने जणू की काय नाचतच युधिष्ठिरानी प्राणदणाने भक्ति नावाचे आयुध शल्यावर टाकले अग्नीने ज्याप्रमाणे तुपाच्या धारेचे स्वागत त्याप्रमाणे शल्याने त्या शक्तीचे स्वागत केले पण त्या शक्तीने शल्याची मर्मे व अवयव तोडून त्याच्या यशाचे दहन करीत त्याचे हृदय फोडून टाकले सर्वांग रक्ताने माखले जाऊन स्कंदाने मारलेल्या क्रौंच पक्ष्या प्रमाणे शल्य रथातून हात पसरून खाली पडला ऐरावताप्रमाणे धिप्पाड दिसणारा तो शल्य वज्राने तोडून पाडलेल्या पर्वतशिखराप्रमाणे अथवा देवेंद्राच्या ध्वजाप्रमाणे धर्मराजासमोर मरून पडला'

युधिष्ठिरावर तथाकथित अहिंसेचा आरोप करणाऱ्यानी हे वर्णन नीट वाचून पहावे दुष्टाच्या बाबतीत युधिष्ठिराची खरी मनोवृत्ति काय होती यासंबंधी संशयविच्छेद करणारा आणखी एक प्रसंग मी सांगतो राजा दुर्योधन शल्यवधानंतर पाण्याच्या डोहात जाऊन लपल्यावर त्याला शोधण्यासाठी पाण्डव त्या डोहाजवळ आले तेथे युधिष्ठिर त्याला जलाशयाच्या बाहेर येऊन युद्ध करण्याविषयी सांगत असता दुर्योधनाने त्याना असे सांगितले की, मला आता राज्य करण्याची इच्छा नाही ते मी तुला देतो, तूच राज्य कर त्या वेळी त्याला उत्तर देताना युधिष्ठिर म्हणतात —

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थ प्रभाषिथा ।
न तन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥ ५५
यदि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ।
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५६
अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।
न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५७
त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् ।
त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥५८

अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि।
त्वयैव पृथिवी राजन् किन्न दत्ता तदैव हि ॥५९
धर्मतो याचमानानां प्रशमार्थं कुलस्य नः।
वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम् ॥६०
किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः।
अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीम् ॥६१
न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन।
आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ॥६२
मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धराम्।
सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि भ्रियेत भारत ॥६३
तन्मात्रमपि तन्मह्यं न ददाति पुरा भवान्।
स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशांपते ॥६४
सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम्।
एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥६५
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम्।
त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुद्ध्यसे॥६६
पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे।
अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥६७
अथवा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान्।
आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवम् ॥६८
संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति।
जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ॥६९
जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः।
दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मासु विशेषतः ॥७०
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः।
त्वया विनिकृता राजन् राज्यस्य हरणेन च ॥७१
अप्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च।
एतस्माकारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ॥७२
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति ॥ शल्य. ३१-८३

'हे राजन्, पाण्यात राहून उगाच आर्त प्रलाप करू नकोस खरोखरी तुझ्या मनातील काहीच तू बोलत नाहीस तुझ्या बोलण्यात काही अर्थ नाही पक्ष्याचे पुटपुटणे जितके निरर्थक तितकेच तुझें बोलणेही निरर्थक आहे हे सुयोधना, तू पृथ्वी द्यावयास समर्थ असतास तरी ती मी घेतली नसती दान घेणे हा क्षत्रियाचा धर्म नाही व अधर्माने मला पृथ्वी नको तू दिलेली पृथ्वी मला नको आहे युद्धात तुला जिंकून मी पृथ्वीचा उपभोग घेणार आहे आता तू पृथ्वीचा धनी नाहीस मग आपल्या स्वाधीन नसलेली पृथ्वी देण्याचा तुला अधिकार काय? ज्या वेळी कुळाच्या शातीप्रीत्यर्थ आम्ही आमची अधिकाराची भूमि मागत होतो, त्या वेळी ती तू का दिली नाहीस? त्या वेळी महाबल श्रीकृष्णाना झिडकारून आता तू पृथ्वी द्यावयास सिद्ध झालास काय! तुला भ्रम तर झाला नाही? कोणता अभिजात राजा पृथ्वीचे दान घेऊ इच्छील? आता तू पृथ्वी दानही देण्याच्या परिस्थितीत नाहीस व स्वत ही उपभोगण्याच्या परिस्थितीत नाहीस सुईच्या अग्रावर राहील इतकीदेखील भूमि द्यावयास सिद्ध नसणारा तू आता सारीच पृथ्वी दान द्यावयास सिद्ध आहेस! याचा अर्थ इतकाच की, मृत्युभयाने सारासार विवेकहीन होऊन तू मूर्ख बनला आहेस पृथ्वी देण्याची इच्छा करून देखील तू जिवत राहणार नाहीस एक तर आम्हाला जिंकून पृथ्वीचे राज्य सभाळ किंवा आम्ही तुला ठार मारल्यावर दिव्य गतीला जा दुसरा कोणताहि मार्ग तुझ्यासाठी नाही एक तर तू तरी मेले पाहिजेस किंवा आम्ही तरी आपण दोघेही खात्रीने जिवत राहू शकणार नाही दोघाच्याही जिवत राहण्यात विजय सशयित राहील तसे मला नको आहे हे दुर्बुद्ध! हे तुझें जीवित माझ्या स्वाधीन आहे मी तुला पुष्कळ जिवत ठेवले असते पण तू जिवत रहाण्याच्या योग्यतेचा नाहीस कोणती महापातके करावयाची तू शिल्लक ठेवली आहेस? आम्हाला जाळण्याचा प्रयत्न केलास विष दिलेस सर्प चावविलेस नदीत बुडविलेस राज्य कपटाने हरण करून घेतलेस हवे तें अप्रिय बोललास द्रौपदीचे कर्षण केलेस ह्या सर्व कारणास्तव हे पापात्म्या, तुला

यापुढे जिवत राहण्याचा अधिकार नाही. ऊठ व युद्ध कर युद्धातच तुझें कल्याण आहे '

हा उतारा वाचल्यावर युधिष्ठिर हे वैदिकधर्मीय अहिंसक होते महावीरपथी अहिंसेशी त्याचा काही सबध नाही हे चागलेच स्पष्ट होईल.

युधिष्ठिरांतील दोष

मानवतेच्या इतक्या देदीप्यमान गुणानी युक्त असणारे युधिष्ठिर काही विलक्षण स्वरूपाच्या दोषानी युक्त होते ते तसे नसते तर मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचद्राशी राज्यव्यवस्थेच्या बाबतीत त्याची जशी तुलना होते, तशीच ती सर्व बाबतीत झाली असती. पण मानवी जीवनाची अपूर्णता युधिष्ठिराच्या दोषाकडे पाहून मनाला पटल्याविना राहत नाही युधिष्ठिराना शद्ध धर्माची जाणीव होती. पण जगातील वैषम्यात आपद्धर्माचा आश्रय केल्यावाचून शुद्ध धर्म जगू शकत नाही हे त्याना कधीच उमगले नाही अति विचार व सशयात्मकता यामुळे विलक्षण स्वरूपाची अकर्मण्यता त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होऊन दुष्टाविषयी आवश्यक तो कणखरपणा त्याच्या ठिकाणी मुळीच उत्पन्न झाला नाही त्याचे हृदय भावनानिष्ठ होते, पण त्या साऱ्या भावना कोमल व ऋजु होत्या आर्यधर्माला आत्यतिक धर्मश्रद्धेतून त्याच्या हेतूकडे लक्ष न देता केवळ अगाकडेच लक्ष दिल्याने जी विकृति आली त्यामुळे त्याचे जें तेज लोपले त्याचे युधिष्ठिर हे उदाहरण होत अतर्गत मानसिक विकृतीमुळे भीम व अर्जुन यासारखे समर्थ बधु असूनही युधिष्ठिराना त्याचा उपयोग करून घेता आला नाही कारण त्याचे दुबळेपण बाह्य नसून अतर्गत होते. धर्माच्या हेतूकडे न पाहता केवळ त्याच्या अगाकडेच भर दिल्यामुळे जे कार्पण्य अथवा दुबळेपण व धर्मसमूढतेचे तत्त्व अथवा धर्माविषयीची सदाची सशयात्मकता निर्माण होते त्याचे शब्दचित्र महर्षि व्यासानी युधिष्ठिराच्या रूपाने निर्माण केले आहे. ते कार्पण्याचे चित्र इतके परिपूर्ण आहे की, त्याचे आश्चर्य वाटते. पितामह भीष्म, भगवान् श्रीकृष्ण व महर्षि

व्यास याच्या उपदेशानीही युधिष्ठिराचा शोक जाऊ शकला नाही महर्षि व्यास याच्या उपदेशाने त्याचा शोक गेला नाही म्हणूनच भगवान् श्रीकृष्णानी त्याना पितामह भीष्माकडे नेले युधिष्ठिराचे भीष्मापुढे वर्णन करीत असता भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात —

लज्जया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्त नोपसर्पति ॥ ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशापते ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्त नोपसर्पति ॥ १२
पूज्यान्मान्यान्श्च भक्तांश्च गुरूंस्सम्बन्धिबान्धवान् ।
अर्घ्यार्हानिषुभिर्भित्त्वा भवन्त नोपसर्पति ॥ १३

—महाभारत, शातिपर्व अ ५५

' धर्मराज युधिष्ठिर अत्यत लज्जित झालेले असून अभिशापाच्या भीतीने आपणाजवळ येत नाहीत लोकनाथ असून लोकाचे कदन केल्याची व ज्याची पूजा करावी असे पूज्य, मान्य, गुरु व सबधी बाधव याची शरीरे बाणानी फाडल्याची त्याना खत वाटत आहे '

पितामह भीष्मानी त्यावर युधिष्ठिराना सर्व राजधर्माचे प्रकाशन केले व त्याना असे सागितले की —

ब्राह्मणाना यथा धर्मो दानमध्ययन तप ।
क्षत्रियाणा तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितृन्पितामहान्भ्रातृन् गुरून्सम्बन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान् य सख्ये निहन्याद्धर्म एव स ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो य स धर्मवित् ॥ १६
यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतु सनातनम् ।
निहन्ति यस्त समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ॥ १७
लोहितोदा केशतृणा गजशैला ध्वजद्रुमाम् ।
मही करोति युद्धेषु क्षत्रियो य स धर्मवित् ॥ १८
आहूतेन रणे नित्य योद्धव्य क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्य च युद्ध हि मनुरब्रवीत् ॥ १९

—महाभारत, शातिपर्व अ ५५

'ज्याप्रमाणे दान, अध्ययन व तपश्चर्या हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे त्याचप्रमाणे युद्धांत वध करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे. पूर्वज, पिता, पितामह, भ्राते, गुरु, संबंधी व बांधव हे कपटाने असत्याचरण करावयास सिद्ध झाले असतां क्षत्रियाने त्याना ठार मारून टाकणें हाच त्यांचा धर्म आहे. मर्यादा सोडणारे लोभी व पापी दुर्जन यांना जो युद्धांत ठार मारतो तोच खरा क्षत्रिय होय. लोभाने धर्माची मर्यादा न ओळखणाऱ्या क्षत्रियाना युद्धांत ठार मारलेंच पाहिजे. रक्त हेच जेथील उदक आहे; केश हेंच शेवाळ आहे, हत्तींचीं धिप्पाड शरीरें हेच जेथील खडक व ध्वज हेच द्रुम होत, अशी पृथ्वी जो क्षत्रिय करतो तोच खरा धर्मवेत्ता होय. आव्हान दिल्यावर क्षत्रियाने युद्ध करणे हाच त्याला स्वर्गप्राप्ति करून देणारा खरा धर्ममार्ग होय. स्वत:च्या वधाचें देखील या पद्धतीने समर्थन करणाऱ्या पितामह भीष्मांच्या तोंडून सर्व प्रकारचें ज्ञान ऐकून व स्वत: ज्ञानसपन्न झाल्याचें त्याना सांगून देखील युधिष्ठिराचा मोह व त्याचे रडणें कधीही थांबले नाही.' साऱ्या शातिपर्वात व अनुशासनपर्वात इतकें सगळे ऐकल्यावरही युधिष्ठिर श्रीकृष्णांना काय म्हणतात तें पाहण्यासारखे आहे. युधिष्ठिर म्हणतात :—

प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ॥११
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम् ।
न हि शांति प्रपश्यामि पातयित्वा पितामहम् ॥१२
कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिन्दम् ॥१३

— महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अ. २

'हे चक्रगदाधरा, जर मला तू तपोवनात जाण्याची आज्ञा देशील तर मला फार आनंद होईल. पितामह भीष्म व संग्रामांत कधीही पळून न जाणारा पुरुषव्याघ्र कर्ण यांना ठार मारण्याच्या क्रूर कर्माच्या पापापासून माझी कशी सुटका होईल या भीतीने मला मुळीच शांति नाही.' युधिष्ठिराचे हे उद्‌गार वाचले म्हणजे त्यांच्या मोहाकुलतेची खरी कल्पना आल्यावाचून राहत नाही. मोठ्या

माणसाच्या प्रत्येक गोष्टीचे समर्थन करावयाचे अशा कोमल मनोवृत्तीच्या युधिष्ठिरभक्ताना युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याचा उल्लेख केला की वाईट वाटून ते त्याचे वेगवेगळ्या प्रकारे समर्थन करू लागतात. पण महाभारत वाचले की, तें सारे समर्थन लगडे पडावे अशी वस्तुस्थिति आहे तसे ते करता आले असतें तर मला खरोखरच आनद झाला असता, पण महाभारताच्या उपलब्ध सहितेनुसार तत्कालीन मोठमोठ्या व्यक्तींचे युधिष्ठिरासबधींचे अभिप्राय पाहिले तर ते माझ्याच सिद्धान्ताला पुष्टि आणतात असे आढळून येईल या ठिकाणी युधिष्ठिरासबधींचे तीन मोठ्या व्यक्तींचे अभिप्राय मी देतो त्या तीन मोठ्या व्यक्ति म्हणजे एक प्रत्यक्ष युधिष्ठिराची माता कुती, दुसरे ज्याना सपूर्ण जीवनात असत्याचा डागही कधी लागलेला नाही असे पितामह भीष्म व तिसरे पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण होत. कुतीने युधिष्ठिरासबधीचा आपला अभिप्राय उद्योगपर्वात भगवान् श्रीकृष्ण शिष्टाईसाठी कौरवाच्या राजनगरीत आले असता त्याच्याजवळ व्यक्त केला आहे भगवान् कृष्ण विफल मनोरथ होऊन परत उपप्लव्यास निघाले असता कुतीची भेट घेण्यास गेले त्या वेळी तुझ्या पुत्रासाठी काही निरोप आहे काय असे त्यानी तिला विचारले असता कुती त्याना म्हणते —

ब्रूया केशव राजान धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ।
भूयास्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथा ॥५

श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चित ।
अनुवाकहताबुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥६

अङ्गावेक्षस्व धर्म त्व यथा सृष्ट स्वयभुवा ।
बाहुभ्या क्षत्रिया सृष्टा बाहुवीर्योपजीविन. ॥७
क्रूराय कर्मणे नित्य प्रजाना परिपालने ॥८

ब्राह्मण प्रचरेद्भैक्ष्य क्षत्रिय परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जन कुर्याच्छूद्र परिचरेच्च तान् ॥२०

भैक्ष्य विप्रतिषिद्ध ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥२१

पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ३२
इतो दु:खतरं किं नु यदहं दीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनन्दन ॥ ३३
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३४

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. १३२

'हे केशवा, धर्मात्मा युधिष्ठिराला तूं जाऊन असें सांग की, वास्तविक तुझ्या आचरणाने धर्माची अतिशय हानिच होत आहे. धर्माच्या नावाखाली उगाच भलतेंच आचरण करीत बसूं नकोस. मंदबुद्धीच्या, विचक्षण नसलेल्या वेदपाठकाची बुद्धि, ज्याप्रमाणे केवळ वेदाच्या अक्षरावरच खिळून राहते, तसेंच धर्म धर्म करीत असतां तुझेंही झालें आहे. परमेश्वराने तुला जसें उत्पन्न केलें त्याच अनुरोधाने तुला धर्माचें आचरण करावयास पाहिजे. क्षत्रिय ईश्वराच्या बाहूंपासून उत्पन्न झाले आहेत. बाहूंच्या पराक्रमावरच त्याचें उपजीवन अवलंबून आहे. प्रजांच्या परिपालनासाठी व युद्धासारख्या क्रूर कर्मासाठीच क्षत्रियांची उत्पत्ति आहे. चातुर्वर्ण्यात्मक समाजरचनेत ब्राह्मणाने भिक्षेने आपलें उपजीवन चालवावें. क्षत्रियाने प्रजेचें परिपालन, म्हणजेच राज्य करावें. वैश्याने धन मिळवावें व व्यापार करावा, व शूद्राने त्रैवर्णिकांची परिचर्या करावी असें ठरलेलें आहे. तुला भिक्षा मागून पोट भरता येणार नाही. कारण त्याचा तुला निषेध आहे. तूं वैश्य नसल्यामुळें तुला शेतीही करतां येणार नाही. बाहुवीर्यावर ज्यांचें उपजीवन आहे अशा लोकाना संकटापासून वांचविणारा तूं क्षत्रिय आहेस. तुझ्या वर्णधर्माप्रमाणेच तुला वागलें पाहिजे. तुझ्या पित्याचा अंश शत्रूनी गिळंकृत केलेला आहे. साम, दाम, भेद, दंड अथवा इतर कोणत्याही उपायाने तो तुला परत मिळविलाच पाहिजे. तो तूं परत मिळव. तुझ्यासारख्या मुलाला जन्म देऊन माझ्यासारख्या आईने दुसऱ्याच्या घरी तुकडा मोडीत बसावें ही गोष्ट तुला शोभते काय? राजधर्माप्रमाणें युद्ध कर, भलतेच आचरण करून आपल्या पितामहांना नरकांत घालू

नकोस, व स्वत चा पुण्यक्षय करून आपल्या बधूसहित तूही नरकात जाऊ नकोस '

कुतीची ही वाक्य वाचली म्हणजे युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याविषयी वस्तुत सशय राहू नये पण ती दु खात होती व अप्रतिष्ठेने पीडलेली होती म्हणून ती असे बोलली असे जर कोणाचे म्हणणे असेल तर प्रत्यक्ष भीष्मानीच युधिष्ठिराच्या बाबतीत त्याच्या तोडावर काय अभिप्राय प्रकट केलेला आहे तो पाहण्यासारखा आहे ज्या वेळी युधिष्ठिर मी राज्य सोडून वनात जातो असे म्हणू लागले तेव्हा शातिपर्वात पितामह भीष्म त्याना म्हणतात --

वेदाह तव या बुद्धिरानृशस्याऽगुणैव सा ।
न च शुद्धानृशसेन शक्य राज्यमुपासितुम् ॥ १८
अपि तु त्वा मृदुप्रज्ञमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीब धर्मघृणायुक्त न लोको बहु मन्यते ॥ १९
वृत्त तु स्वमपेक्षस्व पितृपैतामहोचितम ।
नैव राज्ञा तथावृत्त यथा त्व स्थातुमिच्छसि ॥ २०
न हि वैक्लव्यसमृष्टमानृशस्यमिहास्थित ।
प्रजापालनसभूतमाप्ता धर्मफल ह्यसि ॥ २१
न ह्येतामाशिष पाण्डुर्न च कुन्ती त्वयाचत ।
तथैतत्प्रज्ञया तात यथाऽऽचरसि मेधया ॥ २२
शौर्यं बल च सत्य च पिता तव सदाऽब्रवीत् ।
माहात्म्य च महोदार्य भवन कुन्त्ययाचत ॥ २३
—महाभारत शातिपर्व अ ७५

तुझे अत करण केवळ दयामय आहे याची मला पूर्णपणे जाणीव आहे पण शुद्ध दयापूर्ण अत करणाच्या व्यक्तीला राज्य कधीही चालविता येणार नाही उलट, तुझ्यासारख्या कोमल बुद्धीच्या, अति धर्मभीरू, अत्यत उच्च आचरणाच्या व प्रत्येक पाऊल, धर्म तर बिघडणार नाही ना, म्हणून फुकून टाकणाऱ्या व म्हणूनच क्लीबत्व (षढत्व) आलेल्या व्यक्तीला लोक मान्यता देत नाहीत ज्या कुलात तू उत्पन्न झालेला आहेस तेथील आपल्या पितृपितामहाचे चारित्र्य पहा तू जसे वागू इच्छितोस तसे राजे वागत नसतात विक्लवेने

युक्त असे दयापूर्ण व रडवे अतःकरण बाळगून प्रजापालनाने मिळणारे धर्मफल तुला कधीही मिळावयाचे नाही तू जसे वागू इच्छितो आहेस तसे तू वागावे म्हणून कुंती व पाण्डु यांनी कधीही अपेक्षिले नव्हते ' भीष्म नर कुंतीप्रमाण शोकात नाहीत ना ? त्याचा युधिष्ठिराला दिलेल्या या प्रशस्तिपत्रकाचा काय अर्थ आहे?

आता श्रीकृष्ण काय म्हणतात पहा भीष्मनिर्याणानतर युधिष्ठिर पुनश्च शोकाकुल होऊन तपस्येला जाण्याचे बोलू लागले, त्या वेळी श्रीकृष्ण म्हणतात –

श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्मात् भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ।। ५
नेमामर्हसि मूढाना वृत्ति त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामह वृत्तमास्थाय धुरमुद्वह ।। ६

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अ २

' भागीरथीपुत्र भीष्म, व्यास, नारद व विदुर याच्याजवळून तू राजधर्म ऐकिलेले आहेस तुझ्यासारख्याने मूर्ख माणसाप्रमाणे वागणे योग्य नव्हे आपल्या पूर्वजपरंपरेला अनुसरून वाग राज्य कर ' युधिष्ठिराचे हे धर्मकार्पण्य, धर्मसमूढतेचे तत्व तत्कालीन सर्वश्रेष्ठाना चागलेच परिचित आहे यात शका नाही त्याचे परिणामही ठिकठिकाणी दिसलेले आहेत

दयेचा अनाठायी वापर

दया हा धर्म खरा, पण त्याचा अनाठायी वापर केला तर तो अधर्म झाल्याविना राहत नाही धर्माच्या मूळ हेतूकडे दुर्लक्ष करून त्याच्या केवळ अगावर जोर दिला तर जो धर्मनाश होतो तो अशाच ठिकाणी होय युधिष्ठिराच्या दयामयतेने असाच तोल सोडलेला आहे त्याचे एक उदाहरणच येथे देतो सिंधु देशाचा राजा जयद्रथ हा राजा धृतराष्ट्राचा जावई होता त्याने पाण्डव वनवासात असता एकदा ते मृगयेला गेले आहेत असे पाहून आश्रमात एकट्याच असलेल्या द्रौपदीला पळविले पुढे भीमाने त्याच्या साहाय्यकाना ठार मारून त्याला खूप मार दिला व फरफटत ओढीत राजा

युधिष्ठिराकडे आणले कुलस्त्रियाच्या अब्रूवर निखारे ठेवणाऱ्या नराधमाना देहान्त शासनच द्यावयास हवे पण कोमल अत.करणाचे युधिष्ठिर भीमाला म्हणतात --

तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणय वच ।
' मुचेममधमाचार प्रमाणा यदि ते वयम् ।। १७

—महाभारत, वनपर्व अ २ २

'जर आमची आज्ञा ऐकणे तुला स्वत चे कर्तव्य वाटत असेल तर या अधर्म आचार करणाऱ्या जयद्रथाला तू सोडून दे ' जयद्रथाने या दयेचा इतकाच उपयोग केला की, पाण्डवाच्या पराजयाचे शकर भगवानाकडून वरदान मागून, युद्धात त्याच्या विरुद्ध पक्षाला मिळून अभिमन्युवधाचे तो एक महत्त्वाचे कारण ठरला जीवदया मडळाच्या अध्यक्षानी विचवावर दया दाखवून त्याला सोडले तो त्याने त्याच्याच मनगटाचा पहिल्या प्रथम चावा घेतला

न्यायाचा अनाठायी वापर

दयेप्रमाणेच न्यायाचाही युधिष्ठिरानी असाच अनाठायी वापर केलेला आहे सर्व सैनिक व सेनापति महायुद्धात ठार झाल्यावर एकट्या उरलेल्या राजा दुर्योधनाला युद्धार्थ आव्हान देत असता मला एकट्याला गाठून तुम्ही सर्व मिळून माझ्यावर चढाई करण्याचा अधर्म कराल काय असे त्याने विचारताच एकट्या अभिमन्यूला गाठून तुम्ही का ठार मारलेत असे त्याला विचारता विचारताच जशास तसे वागण्याचे धोरण न राखून युधिष्ठिरानी दुर्योधनाला कोणालाही न विचारता पुढीलप्रमाणे वचन देऊन टाकले ते म्हणाले –

सर्वा विमृशते जन्तु कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थ विहित द्वार परलोकस्य पश्यति ।। ५९
आमुञ्च कवच वीर मूर्धजान् यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत।
इममेक च ते काम वीर भूयो ददाम्यहम् ।
पञ्चाना पाण्डवेयाना येन त्व योद्धुमिच्छसि ।। ६१

त हत्वा वै भवान् राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।
ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥

—महाभारत, शल्यपर्व अ ३२

'प्रत्येक प्राणी सकटात सापडला म्हणजे नेहमी धर्माची आठवण करतो, पण वैभवाच्या दिवसात मात्र त्याच्या दृष्टीने परलोकाचे दरवाजेच बद असतात चिलखत घाल, केस सावर आणखी जे तुला हवे असेल ते मागून घे केवळ तुझे जीवित सोडून तुला जें हवे असेल ते द्यावयास मी सिद्ध आहे आणखी एक वर मी तुला देतो आम्हा पाच बधूपैकी कोणालाही तू युद्धाला आव्हान कर कोणच्याही एका बधूला तू मारलेस तरी सर्व राज्य तुझे होईल' युधिष्ठिर जे वाक्य बोलले ते पाडवपक्षाची इतकी हानि करणारे होते की हाती आलेले राज्य आयत्या वेळी गमाविले जावे समजा, दुर्योधनाने युधिष्ठिरालाच युद्धाला आव्हान केले असते तर काय अवस्था झाली असती ? त्याचे हे भलतेच औदार्य पाहून भगवान् श्रीकृष्णही अत्यंत सतापले व ते म्हणाले की —

युधिष्ठिरस्य सक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ १
यदि नाम ह्यय युद्धे वरयेत्त्वा युधिष्ठिर ।
अर्जुन नकुल चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
किमिद साहस राजस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ३
न समर्थानिह मन्ये गदाहस्तस्य सयुगे ।
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ४
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघासया ।
कथ नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ॥ ५
साहस कृतवास्त्व तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ।
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ॥ ६
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रम ।
तदिद द्यूतमारब्ध पुनरेव यथा पुरा ॥ ७
विषम शकुनेश्चैव त्व चैव विशापते ।
बली भीम समर्थश्च कृती राजा सुयोधन ॥ ८

युधिष्ठिराकडे आणले बुलस्त्रियांच्या अब्रूवर निखारे ठेवणाऱ्या नराधमाना देहान्त शासनच द्यावयास हवे पण कोमल अत करणाचे युधिष्ठिर भीमाला म्हणतात --

तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणय वच ।
मुचेममधमाचार प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७

–महाभारत, वनपर्व अ २ २

'जर आमची आज्ञा ऐकणे तुला स्वत चे कर्तव्य वाटत असेल तर या अधर्म आचार करणाऱ्या जयद्रथाला तू सोडून दे ' जयद्रथाने या दयेचा इतकाच उपयोग केला की, पाण्डवाच्या पराजयाचे शकर भगवानाकडून वरदान मागून, युद्धात त्याच्या विरुद्ध पक्षाला मिळून अभिमन्युवधाचे तो एक महत्त्वाचे कारण ठरला जीवदया मडळाच्या अध्यक्षानी विचवावर दया दाखवून त्याला सोडले तो त्याने त्याच्याच मनगटाचा पहिल्या प्रथम चावा घेतला

न्यायाचा अनाठायी वापर

दयेप्रमाणेच न्यायाचाही युधिष्ठिरानी असाच अनाठायी वापर केलेला आहे सर्व सैनिक व सेनापति महायुद्धात ठार झाल्यावर एकट्या उरलेल्या राजा दुर्योधनाला युद्धार्थ आव्हान देत असता मला एकट्याला गाठून तुम्ही सर्व मिळून माझ्यावर चढाई करण्याचा अधर्म कराल काय असे त्याने विचारताच एकट्या अभिमन्यूला गाठून तुम्ही का ठार मारलेत असे त्याला विचारला विचारताच जशास तसे वागण्याचे धोरण न राखून युधिष्ठिरानी दुर्योधनाला कोणालाही न विचारता पुढीलप्रमाणे वचन देऊन टाकले ते म्हणाले –

सर्वो विमृशते जन्तु कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थ विहित द्वार परलोकस्य पश्यति ॥ ५९
आमुञ्च कवच वीर मूर्धजान् यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ।
इममेक च ते काम वीर भूयो ददाम्यहम् ।
पञ्चाना पाण्डवेयाना येन त्व योद्धुमिच्छसि ॥ ६१

त हत्वा वै भवान् राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।
ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥

—महाभारत, शल्यपर्व अ ३२

'प्रत्येक प्राणी सकटात सापडला म्हणजे नेहमी धर्माची आठवण करतो, पण वैभवाच्या दिवसात मात्र त्याच्या दृष्टीने परलोकाचे दरवाजेच बद असतात चिलखत घाल, केस सावर आणखी जे तुला हवे असेल ते मागून घे केवळ तुझे जीवित सोडून तुला जें हवे असेल ते द्यावयास मी सिद्ध आहे आणखी एक वर मी तुला देतो आम्हा पाच बधूपैकी कोणालाही तू युद्धाला आव्हान कर कोणच्याही एका बधूला तू मारलेस तरी सर्व राज्य तुझें होईल' युधिष्ठिर जे वाक्य बोलले ते पाडवपक्षाची इतकी हानि करणारे होते की हाती आलेले राज्य आयत्या वेळी गमाविले जावे समजा, दुर्योधनाने युधिष्ठिरालाच युद्धाला आव्हान केले असते तर काय अवस्था झाली असती ? त्याचे हे भलतेच औदार्य पाहून भगवान् श्रीकृष्णही अत्यक सतापले व ते म्हणाले की —

युधिष्ठिरस्य सक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ १
यदि नाम ह्यय युद्धे वरयेत्त्वा युधिष्ठिर ।
अर्जुन नकुल चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
किमिद साहस राजस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ३
न समर्थानह मन्ये गदाहस्तस्य सयुगे ।
एतेन हि कृता योगा वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ४
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघासया ।
कथ नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ॥ ५
साहस कृतवास्त्व तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ।
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ॥ ६
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रम ।
तदिद द्यूतमारब्ध पुनरेव यथा पुरा ॥ ७
विषम शकुनेश्चैव त्व चैव विशापते ।
बली भीम समर्थश्च कृती राजा सुयोधन ॥ ८

बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ।
सोऽय राजस्त्वया शत्रु. समे पथि निवेशित ॥ ९
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा ॥ १०
कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ ११
न हि पश्यामि त लोके योऽद्य दुर्योधन रणे ।
गदाहस्त विजेतु वै शक्त स्यादमरोऽपि हि ॥ १२
न त्व भीमो न नकुल. सहदेवोऽथ फाल्गुन ।
जेतु न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधन ॥ १३
स कथ वदसे शत्रु युध्यस्व गदयेति हि ।
एक च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १४
वृकोदर समासाद्य सशयो वै जये हि न ।
न्यायतो युध्यमानाना कृती ह्येष महाबल ॥ १५
एक वाऽस्मान्निहत्य त्व भव राजेति वै पुन ।
नून न राज्यभागेषा पाण्डो कुन्त्याश्च सतति ॥ १६
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुन ॥ शल्य ३३-१७

'युधिष्ठिराचे हे वाक्य ऐकताच सतापलेले श्रीकृष्ण म्हणाले, हे युधिष्ठिरा, जर दुर्योधनाने तुला, अर्जुनाला, नकुलाला किंवा सहदेवाला द्वद्वासाठी आव्हान दिले तर तुमची काय अवस्था होईल? कोणाही एकाला मारून तू राजा हो असे दुर्योधनाला म्हणण्यात तू केवढे भयकर साहस केले आहेस याची तुला काही कल्पना आहे का? गदा हातात घेतलेल्या दुर्योधनाशी लढावयास तुमच्यापैकी कोणीही समर्थ नाही असे माझे मत आहे यानें भीमाला ठार मारण्यासाठी त्याची लोखडी प्रतिमा तयार करून तेरा वर्षे तिच्याशी धडक देऊन आपली सिद्धता केली आहे तू केवळ हृदयाच्या औदार्यामुळे हे व्यर्थ साहस केलेस एकट्या भीमावाचून याच्याशी कोणीही लढू शकणार नाही पण भीमानेही याच्याइतके परिश्रम केलेले नाहीत पुन हे नवे द्यूतच तू आरभ केलेले आहेस अशी माझी समजूत आहे. भीम बलवान् असला तर दुर्योधन कृती आहे, व सामर्थ्यापेक्षा अभ्यासच

शेवटी विजयी ठरतो. अनायासें, संकटांत सांपडलेल्या शत्रूला तूं मोकळीस दिलीस; व स्वतःला मात्र अकारण भयंकर संकटात अडकवून घेतलेस. आपल्याबरोबर तू आम्हांलाही संकटांत टाकले आहेस. सर्व शत्रूवर विजय संपादन करून एकटा उरलेला मुख्य शत्रु संकटांत सापडलेला असतां आपणच आपल्याभोवती अकारण संकट ओढवून घेऊन राज्य गमवावयास सिद्ध असलेला केवळ तूच मी पाहिला! देव देखील गदायुद्धांत दुर्योधनाला जिंकू शकतील असें मला वाटत नाही. न्यायाने दुर्योधनाला कधीच जिंकतां येणार नाही. तूं मात्र खुशाल त्याला वचन देऊन बसलास! मला असें वाटतें की कुंती व पाण्डु यांच्या संततीच्या कपाळी राज्य लिहिलेच नाही. सदाचा वनवास व भिक्षा मागून पोट जाळणे यासाठीच त्यांचा जन्म झाला असावा.

द्यूताचें वचन

युधिष्ठिरांच्या सर्व सद्गुणाची माती करणारे एक विलक्षण व्यसन त्यांना होतें व तें म्हणजे द्यूताचें व्यसन होय. युधिष्ठिरांच्या समर्थकांचें असे म्हणणें आहे की, द्यूत हा क्षत्रियाचा धर्मच आहे. पण ही साफ खोटी गोष्ट आहे. द्यूत हा धर्म असूच शकत नाही. धर्म म्हटला की तो विधिनिषेधरूप असतो. द्यूताचा विधि कोठेंतरी सांगितला आहे काय ? अहरहः सन्ध्यामुपासीत । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत । रोजच्या रोज संध्या करावी व प्रत्येक वसंत-ऋतूत सोमयाग करावा. या धर्माच्या आज्ञेप्रमाणे अमक्या एका दिवसांत द्यूत खेळावे अशी आज्ञा कोठेंही नाही. मोठे लोक द्यूत खेळ-ल्याचें जेथे वर्णन आहे तेथे तेथे तें व्यसन म्हणूनच वर्णन आहे. पुण्यश्लोक नलराजा द्यूत खेळला तो कलीने त्याच्या अंगांत प्रवेश केला होता म्हणून असें स्वच्छ वर्णन आहे. कलीने जर प्रवेश केला नसता तर पुण्यश्लोक नलराजा स्वतः होऊन द्यूत खेळला नसता ही गोष्ट उघड आहे.

खुद्द ऋग्वेदांत या द्यूताच्या निषेधाचें एक सूक्तच्या सूक्तच आले आहे. त्यावरून द्यूत किती निषेध्य मानलें जात असे हें दिसून येतें. तथापि तेव्हापासून लोकांत द्यूताची चटक असावी असें,

दिसते या द्यूताचे दुष्परिणाम सांगताना ऋग्वेदात पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे —

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृताना ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो बिभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १
न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २
द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३
अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४
यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५
सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६
अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७
त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८
नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९
जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १०
स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११
यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२
अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३
मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४

(१) मोठाले उतारभूमीवर उत्पन्न झालेले, टाकले की सरकत जाणारे आणि खुळखुळणारे फासे मला बेभान करतात. मूजवत पर्वतावर उत्पन्न झालेल्या सोमपानाप्रमाणे जागृत ठेवणारा विभ्याचा फांसा मला अत्यंत आनंदित करतो.

(२) माझ्या पत्नीने माझा कधी धिक्कार केला नाही, ती कधीही माझ्यावर चरफडली नाही, उलट माझ्याबद्दल व माझ्या मित्राबद्दल तिच्या मनांत आदर असे. अशी जरी ती गुणवती होती, तरी फाशांच्या नादाने मी तिला घालवून दिले. कारण फांशावाचून मला काहीच प्रिय वाटत नाही.

(३) माझी सासू माझा द्वेष करते, माझी बायको सुद्धा मला विचारीत नाही. उघडच आहे, जुगाऱ्याच्या विनवणीला कोण भीक घालतो? जुगाऱ्याचा उपयोग काय होईल हे समजतच नाही म्हातारा झालेल्या घोड्याप्रमाणे तो निरुपयोगीच ठरतो.

(४) फांशानी खेळण्याकरिता हा जेव्हा बाहेर निघतो, तेव्हा याच्या बायकोचा हात परके धरतात. याचे भाऊ, बाप, आई म्हणतात, 'याला आम्ही ओळखीत नाही. याला बाधून घेऊन जा.'

(५) आणि जरी मी आपल्या मनाशी निश्चय केला की इत.पर फाशानी खेळावयाचे नाही, काकी त्यामुळे माझे मित्र माझा धिक्कार करतात, तरीदेखील फाशाचा आवाज ऐकल्याबरोबर व्यभिचाराला चटावलेल्या बाईप्रमाणे मी त्याच्याकडे धाव घेतो

(६) 'तेज.पुंज फासे खेळणारा मी कोणाला जिंकू' असे म्हणत मी खेळाडूच्या सभेत शिरतो. प्रतिस्पर्ध्याशी डाव करणाऱ्याचे फासे सारखे जोराने पडत असतात.

(७) हे फासे म्हणजे मांसापर्यंत रुतणारे गळ आहेत, हे कपटी आणि पसवे आहेत, ह्याच्यायोगे शरीराचा दाह होतो, त्याचे तुकडे होतात. थोड्याशा लाभाचे आमिष दासवून ते जुगारी माणसाला नादी लावतात इतके असूनही जुगाऱ्याना त्यांचाच मोह पडतो.

(८) सत्यधर्मा सूर्याप्रमाणे याच्या नेपन्न फाशाचा सघ मारखा फिरत असतो उग्र माणसाच्या रागालाही ते नमत नाहीत राजा-सुद्धा फाशाना खेळताना नमस्कारच करतो

(९) फासे खाली पडतात, ते वर हवेत खेळतात, त्याना स्वत ला हात नसले तरी दुसऱ्याच्या हाताना ते आपणाकडे ओढून घेतात फासे जादूच्या कोळशाप्रमाणे होत ते स्वत मृत असले तरी दुसऱ्याची अत करणे जाळतात

(१०) जुगाऱ्याची विरही पत्नी बिचारी एकटीच झुरत असते आपला मुलगा कुठे भटकतो ते समजत नाही म्हणून त्याची आई-सुद्धा दु ख करीत असते हा स्वत कर्जबाजारी व भयभीत होऊन धनाची इच्छा करीत हिंडतो व रात्रीचा परक्याच्या घरात दडून राहतो

(११) दुसऱ्याची बायको सुखाने नादताना पाहून व त्याची गृहव्यवस्था पाहून याला अतोनात दु ख होते सकाळी उजाडताच हा पश्चात्तापाने फासे फेकून देतो, पण पश्चात्तापाची लहर माव-ळली की, हा बिचारा पुन मोहवश होतो

(१२) हे फाशानो, तुमच्या गणाचा जो मुख्य सेनापति असेल तसेच जो व्राताचा मुख्य असेल त्याला मी नमस्कार करतो आता माझ्याजवळ पैसा नाही मी माझ्या दहा अगुली उघड्या करतो मी खोटे सागत नाही

(१३) मला सन्माननीय सवितृदेवाने आज्ञा दिली आहे की फाशानी जुगार खेळू नको शेती कर, सपत्तीचा उपभोग घे, त्यात गाई व स्त्री याची प्राप्ति होईल

(१४) हे फाशानो, तुम्ही आमच्याशी मैत्री करा आम्हाला सुखी करा आम्हावर भयकर आघात करू नका तुमचा राग आमच्या शत्रूवर जावो आमचा शत्रु पिंगट वर्णाच्या तुमच्या बध-नात तत्काल पडो' —ऋग्वेद, म १०–३४

साराश, द्यूत हा कोणाचाही धर्म सागितलेला नाही ते एक व्यसन आहे व माणसाने या व्यसनाच्या किती अधीन व्हावयाचे हाच काय तो प्रश्न आहे

शकुनीने युधिष्ठिराच्या बाबतीत --

> द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न स जानाति देवितुम् ।
> समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्तितुम् ॥ १९
>
> — महाभारत, सभापर्व अ ४८

युधिष्ठिर द्यूतप्रिय असून त्याला खेळता मात्र येत नाही' असे जे म्हटले आहे 'व एकदा आव्हान दिल्यावर तो ते नाकारणार नाही' असे जे त्याच्या मोहाचे वर्णन केले आहे ते अक्षरश खरे आहे द्यूताची युधिष्ठिराना इतकी ओढ आहे की, विराटाच्या राजनगरीत अज्ञातवासात तुम्ही काय कराल असे अर्जुनाने त्याना विचारले असता ते उत्तर देतात --

> सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मन ।
> कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्ष प्रियदेवन ॥ २४
> वैदूर्यान्काञ्चनान दान्तान् फलैर्ज्योतीरसै सह ।
> कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षाश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २५
> विराटराज रमयन् सामात्य सहबान्धवम् ।
> न च मा वेत्स्यते कश्चित तोषयिष्ये च त नृपम् ॥ २६
>
> — महाभारत विराटपर्व अ १

'मी राजा विराटाचा सभास्तार होईन कङ्क हे माझे नाव सागून व फासे ज्याला प्रिय आहेत असा द्यूतकुशल ब्राह्मण म्हणून मी तेथे राहीन सोन्याचे काम केलेल्या पोवळ्याच्या फाशानी मी राजाचे मनरजन करीन राजाही प्रसन्न होईल व मलाही कोणी ओळखणार नाही '

युधिष्ठिर द्यूत शिकण्यासाठी विराटाच्या राजनगरीत गेले होते व तेवढ्यासाठी त्यानी हे काम पत्करले असे जर कोणाचे म्हणणे असेल तर ते चुकीचे आहे राजा नलाची गोष्ट युधिष्ठिराच्या अगाशी चिकटविण्यात काही अर्थ नाही अयोध्येचा राजा ऋतुपर्ण हा द्यूतविद्येमध्ये अत्यत निष्णात असल्यामुळे पुष्कराला द्यूतात हरविण्यासाठी नल त्याच्याजवळ द्यूत शिकला असे त्याच्यासबधाने वर्णन आहे युधिष्ठिराला कोणाशीही द्यूत खेळावयाचे नव्हते

नलाप्रमाणे युधिष्ठिराच्या बाबतीत तो शिकावयास गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख नाही व ज्याच्याजवळ शिकावयाचे तो विराट अथवा त्याचे सभासद ऋतुपर्णाप्रमाणे द्यूतविद्येत निष्णात असल्याचे वर्णन महाभारतात नाही त्याअर्थी हा तर्क निराधार आहे द्यूत हा धर्म नसून ते सर्वस्वी पाप आहे याची स्वत युधिष्ठिराना पूर्णपणे जाणीव आहे ते स्वत च शकुनीला म्हणतात ---

निकृतिर्देवन पाप न क्षात्रोऽत्र पराक्रम ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन्कि त्व द्यूत प्रशससि ।। ५
न हि मान प्रशसन्ति निकृतौ कितवस्य हि ।
शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशसवत् ।। ६

— महाभारत सभापर्व अ ५९

'हे शकुने, द्यूत हे पाप आहे त्यात कसल्याही प्रकारचा क्षत्रियोचित पराक्रम नाही नीतीचा त्यात पत्ताही नाही तू द्यूताची प्रशंसा का करतोस ? अमार्गाने तू एखाद्या नृशसाप्रमाणे आम्हाला जिकण्याची का इच्छा करतोस ? द्यूतकाराला कोणीही मान देत नसतात ' द्यूत हा अधर्म आहे हे माहीत असतानासुद्धा युधिष्ठिर त्यात का सापडले असतील? एक तर व्यसन व दुसरे पितृगौरवाचा अधळा वापर ही त्याची दोन कारणे होत राजा धृतराष्ट्राची आज्ञा कशी मोडावी म्हणून युधिष्ठिर द्यूतास गेले असणे शक्य आहे त्याच्या अत करणाचा हा नाजूक भाग ओळखूनच दुर्योधनाऐवजी धृतराष्ट्राने स्वत च त्याला द्यूतासाठी बोलाविले होते त्याचा उल्लेख मी धृतराष्ट्राच्या व्यक्तिचित्रात केलाच आहे ते स्वत च विदुराला म्हणतात —

नाह राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासनान्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मा यथा ।।१५

— महाभारत, सभापर्व अ ५८

'हे विदुरा, राजा धृतराष्ट्राच्या आज्ञेचा मी भग करू शकत नाही मी द्यूतासाठी जाईन पिता पुत्राचे नेहमी कल्याणच चिंतील त्यामुळे त्याच्या आज्ञेचे मी अवश्य प्रतिपालन करीन ' युधिष्ठिराने

केलेला पितृगौरवाचा हा अगदी आंधळा वापर आहे. अधर्माचा उपदेश करणाऱ्या गुरुवरही धनुष्य ताणणाऱ्या पितामह भीष्मांचें ज्वलन्त उदाहरण समोर असतांनादेखील पितृगौरवाच्या कल्पनेची विकृतिच युधिष्ठिरांनी आचरणात आणली. त्यांच्या धर्मकार्पण्याचा हा आणखी एक पुरावाच होय. पितृगौरवानें बद्ध होऊन एकदा फासे हातांत घेतल्यावर ते पूर्णपणे मोहात पडले व भान न राहून द्रौपदीसारख्या महान् साध्वीलाही पणाला लावून तिची अप्रतिष्ठा करावयासही ते कारणीभूत झाले. मोहविवश झाल्यामुळे मी भान विसरलो व आपल्या हातून चुका घडत गेल्या, असें युधिष्ठिरानें स्वत:च भीमाजवळ वनपर्वात मान्य केलें आहे. ते म्हणतात:—

असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥२
अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत् सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३
महामायः शकुनिः पार्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततोपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४
अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्कामानुकूलानयुजो युजश्च ।
शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥५
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥६

—महाभारत, वनपर्व अ. ३४

'हे भीमसेना तूं मला टोंचून बोलून जे क्लेश देतो आहेस, त्यासंबंधी मी तुला दोष देत नाही. माझ्याच दोषामुळे तुमच्यावर संकटें कोसळली हे खरें आहे. मी फाशाना जो हात घातला तो आव्हान देण्याऱ्या धृतराष्ट्रपुत्राजवळून राज्य हरण करून घेण्याच्या इच्छेने. पण तेथे दुर्योधनाऐवजी शकुनीच खेळावयास आला. त्या मायाव्यूह कपटी द्यूतकाराने कपटाने मला जिंकले. त्याचें कपट ओळखून वेळीच मी स्वत:ला आवरून धरावयास हवें होतें. पण ईर्षा मनुष्याचें धैर्य नष्ट करून त्याचें मन त्याच्या स्वाधीन राहूंच देत नाही हेंच

खरें. पौरुष, वीर्य, इत्यादि कोणत्याही गोष्टींनी मन जिंकतां येत नाही. माझें मन माझ्या स्वाधीन राहिले नाही, त्यामुळे तुमच्यावर संकटें कोसळली याचा अर्थ आपले दैवच तसें होतें असा आहे.' यापेक्षा आणखी स्पष्ट शब्दांत कबुली ती कोणती हवी? तात्पर्य, युधिष्ठिर हें महर्षि व्यासांनी धर्मकार्पण्याचें एक परिपूर्ण चित्र उपस्थित केलें आहे अतर्गत विकृतीच्या आहारी जाऊन धर्माला दुबळेपणा कसा प्राप्त झालेला होता हे युधिष्ठिराच्या रूपाने महर्षींनी दाखविले आहे. या धर्मविकृतीने नृशंस दुराचाऱ्याना संरक्षण मिळून त्यातून धर्मनाश होतो. भगवान् श्रीकृष्णांनी ही विकृति नष्ट करून गीतेच्या मिषाने विशुद्ध वैदिक धर्माची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली या विकृतीमुळेच भीम व अर्जुनासारख्यांच्या सामर्थ्याचा युधिष्ठिराना उपयोग करता आला नाही, कारण त्याचे कार्पण्य बाह्य नसून अतर्गत होते राजमाता कुती व तेजस्विनी द्रौपदी ह्या युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याचे सर्वात मोठे करुणास्पद बलिदान होत

म्हणूनच प्रभु श्रीरामचद्राची व युधिष्ठिराची तुलना होऊ शकत नाही. रामचद्र स्वायत्तसिद्धि होते. युधिष्ठिर हे परायत्तसिद्धि होते स्त्रीलपट व दुरात्मा असलेल्या वालीवर रामचंद्रानी दया केलेली नाही. युधिष्ठिरानी जयद्रथाला सोडले. रामचद्रानी रणाला पाठ दाखविली नाही. युधिष्ठिराना ती दाखविण्याचा अनेकवार प्रसग आला. युधिष्ठिरांना द्यूताचे व्यसन होतें. रामाना कोणतेच व्यसन नव्हतें. रामांजवळ अपराधाला क्षमा नव्हती. लक्ष्मणासारखा भाऊही त्यानी न्यायाच्या व दडाच्या प्रतिष्ठापनेसाठी बळी दिला व सर्वनाश सहन केला. युधिष्ठिर घोर अपराध्यानाही क्षमा करीत असत. देवी सीतेची दु खे श्रीरामचंद्राच्या दिव्य कर्तव्यनिष्ठेतून उत्पन्न झाली आहेत. तर द्रौपदीची दु.खें युधिष्ठिराच्या कार्पण्यांतून उत्पन्न झाली आहेत. म्हणून परित्यागानतरही सीता रामचद्राची प्रशसाच करीत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाजवळ नमते, तर द्रौपदी युधिष्ठिरांना दूषणे देते. तात्पर्य रामचंद्रात भगवताची परिपूर्णता आहे, तर युधिष्ठिराचें जीवन कितीही दिव्य असलें तरी शेवटी तें मानवी

जीवनच असल्यामुळे अपूर्णतेच्या दोषांनी व्याप्त आहे. युधिष्ठिरांचा व्यक्तिधर्म उत्कृष्ट आहे. पण समष्टिधर्म शून्य आहे. पाप्यांच्या जगांत युधिष्ठिर टिकू शकणार नाहीत. ते देशाचा गौरव वाढवितील. पण समर्थ धर्मसत्ता उत्पन्न करून राष्ट्र वैभवशाली करणें व मानवाचें हित साधणें त्यांच्या आवाक्याबाहेरचें आहे. मग भगवान् श्रीकृष्णांनी आपल्या धर्मसंस्थापनेच्या कामांत त्यांना हाताशी का धरले असेल?

श्रीकृष्णांनी युधिष्ठिरांना हाताशीं कां धरलें ?

युधिष्ठिर अंतःकरणापासूनच धर्मसत्तेचें नियंत्रण मानीत होते. त्यांना संरक्षण दिल्यास व मार्गदर्शन केल्यास ते धर्मनियंत्रित, सचिवनियंत्रित, पौरजानपदनियंत्रित व तपस्वीनियंत्रित साम्राज्यसत्ता निर्माण करू शकतील हे स्पष्ट दिसून आलें होतें. त्यानी तशी पात्रता लाक्षादाहापूर्वी यौवराज्यावर असतांनाच सिद्ध केली होती. ते राजर्षि असून न्याय व धर्म यांच्याकडे त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति होती. त्यांच्याजवळ भीमार्जुनांची अपूर्व शक्ति होती व तिचा धर्मसंस्थापनेसाठी अपूर्व उपयोग होण्यासारखा होता. कार्पण्य नष्ट केल्यास युधिष्ठिर धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांत सर्वांत महत्त्वाचें साधन ठरणार होते. म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनी युधिष्ठिरांना हाताशी धरलें आहे.

✦ ✦ ✦

२२. राजमाता कुंती

राजर्षि युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याचे बलिदान म्हणून कुंती व द्रौपदी यांचा मी निर्देश केलेला आहे. महाभारतकारांनी या दोन अत्यंत श्रेष्ठ स्त्रियांच्या व्यक्तिचित्रांच्या रूपाने आर्य स्त्रीजीवनाचा महान् आदर्श निर्माण केला आहे. राजमाता कुंती ही यादव राजकन्या असून भगवान् श्रीकृष्णाची ती आत्या, व वसुदेवाची सख्खी बहीण होती. तिचे वडील शूर, यांनी आपल्या कुंतिभोज नावाच्या आतेभावाला लहानपणीच कुंती देऊन टाकली. त्यांनी कुंतिभोजाला असे वचन दिले होते की, मला जें पहिले अपत्य होईल ते मी तुला देऊन टाकीन. कुंती हेच त्यांचे पहिले अपत्य असल्यामुळे त्यांनी ते कुंतिभोजाला दिले. स्वतः कुंतीला ही गोष्ट समत नव्हती असे दिसते. कुंतीला समजू लागल्यानंतरच ती कुंतिभोजाला दिली गेली असावी. जर अगदी लहानपणी न समजण्याच्या अवस्थेत तिचे प्रदान झाले असते तर ते कदाचित् तिला इतके दुःखद वाटू शकले नसते. पण समजू लागण्याच्या अवस्थेत आईबापाची ताटातूट झाल्यावर कुंतिभोजाच्या येथील त्या अपेक्षेने परक्या असलेल्या वातावरणात समरस होऊन जाणे तिला अतिशय जड गेले हे शल्य कुंतीच्या अंतःकरणात कित्येक दिवस किंबहुना तिच्या वार्धक्यापर्यंतही सलत होते. पुढे उद्योगपर्वामध्ये शिष्टाईच्या वेळी कौरवांच्या राजसभेकडे आलेल्या भगवान् श्रीकृष्णाची व तिची जेव्हा भेट झाली त्या वेळी तिने त्याच्याजवळ आपले हृदय मोकळे करताना अंतःकरणातील हे शल्य उघड करून दाखविले आहे. ती म्हणते —

पितरं त्वेह गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२
येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ।
बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् ॥ ६३
अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥उद्योग ९७–६४

व्याख्यान २२ वे. दि. १९ एप्रिल १९५१

हे श्रीकृष्णा, माझ्या या सर्व दुर्दैवासाठी मी स्वतःला अथवा दुर्योधनाला मुळीच दोष देऊ इच्छीत नाही. माझ्या पित्यालाच मी खरा दोष देते. निर्जीव धनाप्रमाणे त्याने कुंतिभोजावर प्रसन्न होऊन मला त्याग देऊन टाकले. त्यावेळी मी चेंडू हातात धरून खेळू शकत होते. लहानपणी पित्याने व मोठेपणी श्वशुराने माझी वचना केली, व तेव्हापासूनच मला अत्यंत दुःख भोगावे लागत आहे. माझ्या जगण्याचे तरी काय फळ आहे हेच मला समजत नाही.'

तिच्यावरील विलक्षण प्रसंग

कुंती लहानपणी कुंतिभोजाच्या घरी राहत असता तेथे एका पावसाळ्यात महर्षि दुर्वास हे राहावयास्तव आले. राजा कुंतिभोजाने कुंतीलाच त्यांच्या सेवेसाठी नियुक्त केले. प्रसन्न झालेल्या दुर्वासांनी त्यांचे त्या नगरातील वास्तव्य संपविताना कुंतीला एक अभिचारयुक्त मंत्र दिला व असे सांगितले की —

य य देव त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रभावेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ७

—महाभारत, आदिपर्व अ. १११

'तू या मंत्राने ज्या ज्या देवाला आवाहन करशील तो तो देव आपल्या प्रभावाने तुला पुत्र देईल.' कुंतीला हे वरदान ज्या वेळी मिळाले त्या वेळी त्याचा अर्थ समजण्याइतके तिचे वय प्रौढ नव्हते. दुर्वासांनी भलत्याच वयात आपण जी शक्ति देत आहोत तिचा काय परिणाम होईल याचा विचार न करता कुंतीच्या स्वाधीन हे सामर्थ्य करताच त्याचा जो व्हावयाचा तोच परिणाम झाला. महाभारतकार म्हणतात —

तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८
सा ददर्श तमायान्त भास्कर लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
ता समसाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गि ब्रूहि कि करवाणि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

कश्चिन्मे ब्राह्मण प्रादाद्वर विद्या च शत्रुहन् ।
तद्विजिज्ञासयाह्वान कृतवत्यस्मि ते विभो ॥ ११
एतस्मिन्नपराधे त्वा शिरसाऽह प्रसादये ।
योषितो हि सदा रक्ष्या स्वापराद्धाऽपि नित्यश ॥ १२

सूर्य उवाच ।

वेदाह सर्वमेवैतद्यद् दुर्वासा वर ददौ ।
सत्यज्य भयमेवेह क्रियता सगमो मम ॥ १३
अमोघ दर्शन मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।
वृथाह्वानेऽपि ते भीरु दोष स्यान्नात्र सशय ॥ १४

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ता बहुविध सान्त्वपूर्व विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ॥ १५
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी ।
तामर्क पुनरेवेदमब्रवीद् भरतर्षभ ॥ १६
मत्प्रसादान्न त राज्ञि भविता दोष इत्युत ।
एवमुक्त्वा स भगवान्कुन्तिराजसुता तदा ।
प्रकाशकर्ता तपन सम्बभूव तया सह ।
तत्र वीर समभवन्सर्वशस्त्रभृता वर ।
आमुक्तकवच श्रीमान्देवगर्भ श्रियान्वित ॥ १८
सहज कवच बिभ्रत्कुण्डलो द्योतिताननं ।
अजायत सुत कर्ण सर्वलोकेषु विश्रुत ॥ १९
प्रादाच्च तस्यै कन्यात्व पुन स परमद्युति ।
दत्त्वा च तपता श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे तत ॥ २०
दृष्ट्वा कुमार जात सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।
एकाग्र चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृत भवेत् ॥ २१
गूहमानापचार या बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज कुमार त जले कुन्ती महाबलम् ॥ २२

—महाभारत, आदिपर्व अ १११

'दुर्वास निघून गेल्यावर कुंतीच्या ठिकाणी बाल्यसुलभ औत्सुक्य जागृत झाले, व कोणत्या देवाला आवाहन करावे याचा विचार करीत असताना समोर दिसणाऱ्या सूर्यनारायणालाच तिने त्या मंत्र-प्रभावाने बोलाविले मंत्राचा प्रभाव असा विलक्षण की भगवान सूर्य तिच्यासमोर येऊन उपस्थित झाले त्यांनी विचारले हे सुंदरी, तू मला कशासाठी बोलाविलेस? मी तुझे काय प्रिय करू ते सांग. अवचित प्रत्यक्ष सूर्यांचे तेथे येणे व त्यांचे हे बोलणे ऐकताच कुंती गोंधळली तिने सूर्यनारायणालाच असे सांगितले की, एका ब्राह्मणाने मला ही विद्या व वरदान दिले बाल्यसुलभ जिज्ञासेने प्रेरित होऊन अजाणता मी त्याचा उपयोग करून आपणास आवाहन केले हा माझा मोठा अपराध झालेला आहे पण मी आपणाला साष्टांग नमस्कार घालते आपण मला क्षमा करा. स्त्रियांचे त्यांच्या अपराधापासून नेहमीच रक्षण करावे सूर्याने कुंतीला सांगितले की, दुर्वास ऋषींनी तुला दिलेले वरदान व त्याचे सामर्थ्य मला माहीत आहे आता सर्व प्रकारचे अंतःकरणातील भय टाकून देऊन तू माझ्याशी संगम कर माझे दर्शन अमोघ आहे तू मला होऊन बोलाविले आहेस देवाचे दर्शन व्यर्थ कधीही न गेले पाहिजे व्यर्थ तू मला बोलाविलेस तर तो तुझाच अपराध गणला जाईल व मी व्यर्थ दर्शन दिले नि तसाच परत गेलो, तर ते मलाही योग्य नाही याप्रमाणे सांत्वनपूर्वक सूर्याने तिच्याशी नानाप्रकारे बोलून तिला समजाविण्याचा प्रयत्न केला पण मी कन्या असल्यामुळे संगमाला प्रवृत्त होऊ शकत नाही असेच तिने सांगितले स्वतःच्या कुमारीपणामुळे, नातलगांच्या भीतीने व स्त्रीसुलभ लज्जेमुळे सूर्याचे म्हणणे ती मान्य करीना शेवटी सूर्याने तिला असे सांगितले की, माझी व तुझी भेट व्यर्थ जाणार नाहीच पण माझ्या संगमामुळे तुझे कन्यात्व नष्ट होणार नाही असे मी तुला वरदान देतो शेवटी कुंती व सूर्य यांचा संगम झाला आणि तत्काळ कुंतीला सर्व शस्त्रधारी लोकांमध्ये श्रेष्ठ, देवपुत्राप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी, सहज कवचकुंडलांनी मंडित अशा प्रकारचा कर्ण नावाचा मुलगा झाला

सूर्याने आपल्या सामर्थ्याने कुंतीचे कन्यात्व पुनश्च तिला दिले व सूर्यनारायण निघून गेले ' तो मुलगा होताच यादवकन्या कुंती अत्यंत खिन्न झाली ही गोष्ट आपल्या नातलगांना कळताच आपले काय होईल या भयाने तिच्या अंगाचा थरकाप उडाला एकांता-मध्ये ती विचार करू लागली की, काय केले असता आपले कल्याण होईल ? शेवटी नातलगांच्या भयाने आपले ते अपकृत्य कोणाच्या ध्यानात येऊ नये म्हणून कुंतीने त्या मुलाला पाण्यात टाकून दिले ' याप्रमाणे कुंतीने कर्णाचा परित्याग केला तरी जन्मभर ते शल्य तिच्या अंतःकरणात घर करून होतेच अर्जुनाला कर्णाने ज्या वेळी पहिल्या शस्त्रपरीक्षेत आव्हान दिले त्या वेळी कुंतीने कर्णाला पहिल्याने ओळखले ते दोन बंधुबंधू एकमेकांचे प्राण हरण करण्याच्या इच्छेने एकमेकांसमोर उभे राहिलेले पाहताच कुंतीच्या मनावर मोठा विपरीत परिणाम झाला व ती एकाएकी मूर्च्छित होऊन पडली महाभारतकार म्हणतात —

द्विधा रङ्ग समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।
कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥२७
तां तथा मोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुंतीमाश्वासयामास प्रष्याभिश्चन्दनोदकैः ॥२८
ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभौ परिदंशितौ ।
पुत्रौ दृष्ट्वा सुसम्भ्रान्ता नान्वपद्यत किञ्चन ॥२९

— महाभारत, आदिपर्व अ १३६

'त्या दोन पुरुषांना परस्परांना आव्हान देताना पाहताच त्या उप-स्थित समाजात दोघांच्याही अभिमान्यांचे दोन वर्ग उपस्थित झाले व स्त्रियांचेही असेच दोन वर्ग झाले कर्ण कोण आहे हें कुंतीला समजून येताच मनाला एकाएकी धक्का बसून ती एकदम मूर्च्छित झाली मूर्च्छित झाल्याचे कळताच विदुराने दासीकडून चंदनाचे पाणी वगैरे शिंपडून तिला सावध केले सावध झाल्या-नंतर आपल्याच त्या दोन पुत्रांना रणात उभे ठाकलेले पाहून तिला सभ्रम उत्पन्न झाला पण ओळख देण्याची ती वेळ नसल्यामुळे ती त्या वेळी काहीच बोलली नाही ' यानंतर उद्योगपर्वात विदुराला

सर्व वृत्तान्त सांगून त्याच्या परवानगीने कुंतीने कर्णाची भेट घेतली व आपल्या या पुत्रांत आणि उर्वरित पुत्रात कलह माजवून पुत्रशोक आपल्याला होऊं नये म्हणून तिने कर्णाचा शक्य तितका अनुनय केला. ती कर्णाला म्हणाली,

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ।२
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ।।३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वा मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ।।४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भ. श्रिया वृत ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ।।५
स त्वं भ्रातॄनसंबुध्य मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न यद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ।।६
एतद् धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ।।६
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृता लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरी श्रियम् ।। ९
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण समालक्ष्य सनमन्तामसाधवः ।।९
कर्णार्जुनौ भवेतां वै यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ।।१०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
देवैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्यामिव महाध्वरे ।।११
उपपन्नो गुणैः सर्वैर्ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ।।१२

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. १४५

'हे कर्णा, तू राधेय नाहीस किंवा अधिरथ तुझा पिता नाही. तूं सूतांच्या जातीतही झालेला नाहीस. पाण्डवाप्रमाणेच तूही कौन्तेय

आहेस. मी कुंतिभोजाच्या येथे असतां तू माझ्या कौमार्यावस्थेत मला झालेला पुत्र आहेस. या कुशीने ज्याप्रमाणे पाण्डवांना जन्म दिला त्याचप्रमाणे तुलाही जन्म दिला आहे. तूं माझा सर्वात जेष्ठ पुत्र आहेस. पाण्डव जसे देवपुत्र आहेत तसा तूही देवपुत्र आहेस. संपूर्ण जगताला प्रकाश देणारा भगवान् श्रीसूर्यनारायण हा तुझा पिता होय. जन्मत:च तूं सर्व शस्त्रधाऱ्यात श्रेष्ठ, सहज कवचकुंडलें लाभलेला, देवपुत्राप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी असा मला लाभलास. मोहामुळे आपल्या बंधूची उपेक्षा करून तुझ्यासारख्या पुत्राने धृतराष्ट्राचा पक्ष धरावा ही गोष्ट तुझ्यासारख्याला योग्य नाही. माता व पित्याला संतुष्ट करणे हें पुरुषाचें खरें कर्तव्य होय. पूर्वी अर्जुनाने आपल्या पराक्रमाने मिळविलेली व दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्रांनी लोभामुळे हीन मार्गाचा अवलंब करून अपहरण केलेली युधिष्ठिराची राजसंपत्ति उपभोगण्याचा अधिकार माझा ज्येष्ठ पुत्र म्हणून वस्तुत: तुझाच आहे. पराक्रमाने धृतराष्ट्रपुत्रांकडून ती संपत्ति जिंकून घेऊन तू तिचा उपभोग घे. कर्ण व अर्जुन या बंधुबंधूचा बंधुप्रेमाने होणारा संयोग आज धृतराष्ट्र पुत्र पाहोत व त्यांच्या सामर्थ्यासमोर सर्व दुष्ट लोक नम्र होवोत. बलराम व श्रीकृष्णांप्रमाणेच कर्णार्जुनांची जोडीही बंधुप्रेमाचा आदर्श ठरावी अशी माझी इच्छा आहे. तुम्ही दोघे एक झाल्यावर जगांत अशक्य तें काय आहे? मोठ्या यज्ञातील वेदीवर देवांनी परिवेष्टित असे ब्रह्मदेव जसे शोभतात त्याचप्रमाणे आपल्या पांच बंधूंनी परिवेष्टित असा तूही शोभल्यावाचून राहणार नाहीस. लोकांनी तुझ्यामागे सूतपुत्र असा शब्द लावू नये. तू वीर्यवान् पार्थ आहेस. त्या अतिश्रेष्ठ बंधूचा ज्येष्ठ बंधु म्हणून शोभण्यासारखे सर्व गुण तुझ्या ठिकाणी आहेत. तरी तू आपल्या बंधूना संरक्षण दे.'

कुंतीच्या या वचनावर कर्णाचा विश्वास बसावा म्हणून सूर्यानेही आकाशवाणीच्या रूपाने कर्णाला असें सांगितलें की,

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवच: कुरु।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ।।उद्योग १४९–३२

'कुंतीने जें सांगितलें तें खरें आहे. तूं आपल्या मातेची आज्ञा ऐक. त्यानेच तुझें कल्याण होईल.'

पण महामनस्क कर्णाने आपल्या मातापित्याच्या या अनुनयाचा धिक्कार करून कृतघ्नतेच्या ऐश्वर्याऐवजी कृतज्ञतेचे मरणच पत्करले कर्णाच्या मृत्यूची जखम कुंतीच्या मनाला शेवटपर्यंत वेदना देत होती मरेपर्यंत सूतपुत्र म्हणून अप्रतिष्ठा सहन करीत हा आपला पुत्र राहिला, तरी त्याच्या वधानतर तरी त्याला सद्गति मिळावी व त्याच्या जन्माने त्याला मिळालेले स्थान त्याला लाभावे म्हणून तिच्या जिवाची नेहमी तगमग होत असे युधिष्ठिर गगेवर युद्धात मेलेल्या सर्व सुहृदाचे तर्पण करावयास दमले असता कर्णाला आपल्या भ्रात्याच्या हातून पाणी मिळावे या भावनेने मातृप्रेमाने कुतीचे हृदय उचबळून आले महाभारतकार म्हणतात –

तत कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता ॥ ६
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ।
य स पुत्रो महेष्वासो रथयूथपयूथप ॥ ७
अर्जुनेन जित सङ्ख्ये वीरलक्षणलक्षित ।
य सूतपुत्र मन्यध्व राधेयमिति पाण्डवा ॥ ८
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभु ।
प्रत्ययुध्यत व सर्वान्पुरा य सपदानुगान् ॥ ९
दुर्योधनबल सर्व य प्रकर्षन् व्यरोचत ।
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि पार्थिव ॥ १०
योऽवृणीत यश शूर प्राणैरपि सदा भुवि ।
कर्णस्य सत्यसन्धस्य सङ्ग्रामेष्वपलायिन ॥ ११
कुरुध्वमुदक तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मण ।
स हि व पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ॥ १२

— महाभारत, स्त्रीपर्व अ २७

'नतर एकदम शोकाकुल होऊन रडत रडत मदवाणीने कुती आपल्या पुत्राना म्हणाली की, तो जो महान् धनुष्य हातात धारण करणारा सर्व वीरलक्षणानी युक्त व सेनापतीचाहि सेनापति असलेला वीर अर्जुनाने जिंकला व ज्याला तुम्ही 'राधेय' सूतपुत्र म्हणून ओळखता, जो सूर्याप्रमाणेच सैन्याच्या अग्रभागी तळपत असे,

ज्यानें तुमच्याशीं व तुमच्या सैन्याशीं अनेकवार धडक दिली, जो दुर्योधनाच्या सर्व सैन्याचें नेतृत्व करीत असे, पृथ्वीवरील सर्व राजांत ज्याच्या योग्यतेचा पराक्रमी पुरुष कोणीहि नव्हता, ज्यानें प्राणापेक्षांही यशालाच मान दिला, त्या सत्यसंध व रणांत श्रेष्ठकर्म करणाऱ्या कर्णाचें तुम्ही तर्पण करा. तो तुमचा पूर्वज भ्राता आहे. तो सूर्याप्रमाणे तेजस्वी व सहज कवचकुंडलांनी मंडित असा पुत्र मला सूर्यापासून झाला.'

कुंतीचें हें वचन ऐकताच युधिष्ठिरांचा शोक अनावर झाला. ही गोष्ट इतके दिवस गुप्त ठेवल्यावद्दल त्यांनी कुंतीलाच शाप दिला. कुंतीच्या अंतःकरणाची ही दोलायमान अवस्था शेवटपर्यंत तशीच होती. धृतराष्ट्रावरोबर अरण्यवास पत्करतांनाही कर्णाच्या बाबतींत घडून *आलेल्या सर्व प्रकाराचें शल्य तिच्या अंतःकरणांत असल्यामुळे* तिनें त्याच्या नांवाने पुष्कळ दानें दिल्याचा उल्लेख भारताच्या आश्रमवासिक पर्वांत आहे.

कुंतीचा विवाह

कर्णाच्या जन्माच्या या दुर्दैवी प्रकरणानंतर त्याच्या गंगासमर्पणानें या प्रकरणावर शेवटचा पडदा पडल्यावर राजा कुंतिभोजानें कुंतीचा विवाहसमारंभ स्वयंवराच्या पद्धतीनें करावयाचें ठरविलें. महाभारतकार म्हणतातः–

सत्त्वरूपगुणोपेता धर्मरामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥ १
तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।
व्यावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ॥ २
ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।
पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ॥ ३
ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी ।
ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ।
सिंहदर्पं महोरस्कं वृषभाक्षं महाबलम् ।
आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ॥ ५

तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरन्दरमिवापरम् ।
तं दृष्ट्वा सानवद्याङगी कुन्तिभोजसुता शुभा ॥ ६
पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा ॥ ७
व्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।
तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ॥ ८
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम ॥ ११
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ १२
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ॥ १३

—महाभारत, आदिपर्व अ ११२

सर्व सद्‌गुणांनी युक्त, व्रतपरायण व धर्मामध्येच अंतःकरण रमविणारी कुंतीभोजाची विशालनयना कन्या कुंती अत्यंत तेजस्वी लावण्यवती व रूपयौवनाने युक्त असून तिच्यात सर्व स्त्रीगुण उत्कटतेने समाविष्ट झाले होते. अनेक राजांनी तिला मागणी घातली. शेवटी राजा कुंतीभोजाने तिचे स्वयंवर ठरविले. त्या स्वयंवरात आलेल्या राजमंडळात कौरवेश्वर पाण्डुही उपस्थित होता. त्याने आपल्या प्रभावाने सूर्याने नक्षत्रे झाकून टाकावीत त्याप्रमाणे सर्व राजांचे तेज हरण केले. महेंद्राप्रमाणे राजमंडळात आपल्या तेजाने तळपत असलेल्या नरश्रेष्ठ पाण्डूच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे कुंतीच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला व तिने आपल्या हातातील वरमाला सर्व राजांसमक्ष पाण्डूच्या कंठात समर्पण केली. राजा पाण्डु व कुन्ती यांचा विवाह राजा कुंतिभोजाने मोठ्या थाटाने केला. राजा पाण्डूला त्याने वरेच आंदण दिले. ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेत विवाहानंतर कौरवेश्वर पाण्डु हस्तिनापुरास परत आला. याप्रमाणे कुंती कौरवांची महाराणी झाली.

कुंतीचें भाग्य

कुंतीच्या या विवाहानंतर तत्कालीन पद्धतीच्या अनुरूप मद्र-देशाच्या राजकन्येबरोबर पाण्डूचा दुसरा विवाह झाला. पण कुंतीने अंतःकरणांत किंचिन्मात्र सापत्नभाव न ठेवितां आपल्या या सवतीला इतकें चांगलें वागवलें की, माद्रीचा कुंतीवर स्वतःपेक्षाही अधिक विश्वास होता. याची साक्ष पुढे एका विलक्षण प्रसंगाने पटलेली आहे.

पुढे पाण्डूबरोबर सती जात असतां माद्रीने स्वतःच सती जाण्याचीं जी अनेकविध कारणें दिली आहेत त्यांत ती असें म्हणते की—

न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।
वृत्तिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा च माम् ।। २७

—महाभारत, आदिपर्व अ. १२५

'हे कुंती, मी जिवंत राहिल्यास सर्व मुलांचा सांभाळ मला करावा लागेल. तुझ्या व माझ्या मुलांत मी फरक करणारच नाही अशी माझ्या मनाची मी खात्री देऊं शकत नाही.' तात्पर्य माद्रीला स्वतःच्या अंतःकरणाची जी खात्री नव्हती ती कुंतीच्या अंतःकरणाची मात्र वाटत होती. याच्यांतच तिच्या अंतःकरणाची थोरवी दिसून येते. राजा पाण्डूने पुढे महान् दिग्विजय करून कौरवाचें मोठें साम्राज्य स्थापन केलें व केवळ कौरवांची राणी असलेल्या कुंतीला साम्राज्ञी होण्याचें महद्भाग्य लाभलें. यानंतर विहारप्रिय पाण्डूने धृतराष्ट्र, विदुर व भीष्म यांच्या हातीं राज्यकारभार सोपवून वन-विहाराचा अखंड क्रम स्वीकारला व त्याच्या समर्थ बाहूंच्या सह-वासांत कुंतीचे दिवस मोठ्या आनंदांत गेले. जीवनांतील सर्व सुखें हात जोडून तिच्यासमोर उभी होतीं. पण तिच्या दुर्दैवाला तिच्या सुखाचे ते दिवस पाहवले नाहीत.

दुर्दैवाचा वज्राघात

वनविहारांत दंग असतां मृगयेचें पाण्डूला जणूं कांही व्यसनच लागलें होतें. त्या व्यसनासक्त स्थितींत त्याच्या हातून मृगरूपाने

विहारात दंग असलेल्या एगा ऋषीची हत्या घडली मरता मरता ऋषीने पाण्डूला असा शाप दिला की, 'तू ज्या अर्थी मृगयेच्या नियमांचे उल्लंघन करून माझ्या ऐन विहरणात मला ठार मारलेस, त्या अर्थी यापुढे तुलाही स्त्रीबरोबर विहार करता येणार नाही' विहाराच्या इच्छेने तू स्त्रीजवळ गेलास की तत्काळ तुम मरण ओढवेल ' या शापाने राजा पाण्डु अतिशय दु खी व लज्जित झाला शापित अवस्थेत भीष्मांना व कुरुकुलातील इतर लोकांना तोंड दाखविण्याची त्याला इच्छा होईना त्याने आपल्या स्त्रियांना असे सांगितले की, माझी परत राज्यात जाण्याची इच्छा नाही मी वनातच तपस्व्याचे जीवन कंठण्याचा निश्चय केला आहे तुम्ही राज्यात परत जा व माझा परित्याग करा पण कुंतीने व तिच्या सहवासात सतीधर्मांचे योग्य ते मार्गदर्शन झालेल्या माद्रीनेही राजाला असे सांगितले की —

अन्येऽपि ह्याश्रमा सन्ति ये शक्या भरतर्षभ।
आवाभ्या धर्मपत्नीभ्या सह तप्तु तपो महत् ॥ २३
शरीरस्यापि मोक्षाय स्वर्ग्यं प्राप्य महाफलम् ।
त्वमेव भविता भर्ता स्वर्ग्यस्यापि न सशय ॥ २८
प्रणिधायेन्द्रियग्राम भर्तलोकपरायणे ।
त्यक्त्वा कामसुखे ह्यावा तप्स्यावो विपुल तप ॥ २९
यदि चावा महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्व विशापते ।
अद्यैवावा प्रहास्यावो जीवित नात्र सशय ॥ ३०

—महाभारत आदिपर्व अ ११९

'हे नरश्रेष्ठा, असे अनेक आश्रम आहेत की, जेथे आमच्यासारख्या धर्मपत्नींबरोबर आपल्याला महान् तपस्यामय जीवन कठून स्वर्गप्राप्ति करून घेता येणे शक्य आहे स्वर्गात देखील आपणच पति म्हणून लाभावेत अशी आमची इच्छा आहे इंद्रियावर विजय संपादन करून व कामसुखाचा परित्याग करून पतिलोकप्राप्तीच्या इच्छेने आम्हीही आपल्याबरोबर घोर तपस्या करू हे महाप्राज्ञा जर आपण आमचा परित्याग कराल तर आम्ही राजधानीस परत

तर जाणार नाहीच, पण आपल्यासमोर आम्ही आमचा प्राणत्याग केल्यावाचून राहणार नाही.'

पाण्डूने आपल्या स्त्रियांची ती विनवणी पाहून त्यांना आपल्या तपस्यामय जीवनांत बरोबर राहण्याची अनुज्ञा दिली. पुढे त्याच्या अनुभवास असें आलें की, त्याच्या पोटीं संतान नसल्यामुळे मोठमोठ्या ब्रह्मर्षींबरोबर त्याला हवें तेथे जाता येत नाही. संतानावांचून सद्‌गति नाही या जाणिवेने तत्कालीन पद्धतीस अनुसरून आपद्धर्माच्या शास्त्रानुसार त्याने कुंतीला जुने इतिहास निवेदन करून एखाद्या तपस्व्याकडून पुत्रप्राप्ति करून घेऊन स्वतःला निपुत्रिकपणाच्या दुर्गतींतून वांचविण्याची प्रार्थना केली. कुंतीने त्या गोष्टीला पुष्कळ नकार दिला. तिने राजाशी वादविवादही करून पाहिला. पण राजा ज्या वेळी ऐकेचना त्या वेळी निरुपाय म्हणून कुंतीने आपल्या वरदानाचें वृत्त पाण्डूला सांगून कोणत्याही मानवाऐवजी देवतांकडूनच पुत्रोत्पत्ति करून घेण्याची सिद्धता दर्शविली. पाण्डूच्या अनुज्ञेने धर्म, वायु व महेन्द्र या तीन देवतांकडून कुंतीला युधिष्ठिर, भीमसेन व अर्जुन अशा अत्यंत तेजस्वी व लोकोत्तर गुणांनी युक्त अशा तीन पुत्रांचा लाभ झाला. पाण्डूच्याच अनुज्ञेने माद्रीलाही आपली मंत्रविद्या तिने दिली व तिलाही अश्विनीकुमारांपासून नकुल व सहदेव या दोन पुत्रांचा लाभ झाला. पुढे दुर्दैवाने मनोवृत्ति स्वाधीन न राहून एकांतांत पाण्डूने विहरणाच्या इच्छेने माद्रीला स्पर्श करतांच तो गतप्राण होऊन पडला. कुंतीच्या जीवनाचा आधारच त्या दिवशीं तुटल्यासारखा झाला. राजा पाण्डूच्या शवाबरोबर माद्री सती गेली व पाच मुलांच्या संभाराचा भार अनाथ व विधवा कुंतीवर येऊन पडला ब्राह्मणांनी तिला आणून राजा धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन केलें.

कुंतीचें कर्तृत्व

विधवा कुंती आपल्या पांच मुलांसहित धृतराष्ट्राच्या आश्रयाने येऊन राहिल्यानंतर लवकरच धृतराष्ट्राच्या व त्याच्या पुत्रांच्या अंतःकरणांत पाण्डुपुत्रांविषयी मत्सर उत्पन्न होऊन राज्याच्या या

खऱ्या अधिकाऱ्याना ठार मारून टाकण्याचे त्याचे उपक्रम सुरू झाले भीमावर पहिलाच विषप्रयोग झाल्यानतर आपल्यावर होणाऱ्या या सर्व कूट राजनीतीच्या भयानक प्रयोगाची कुतीला कल्पना आली व तिने राज्ययनातील महत्त्वाच्या व्यक्तीचे आपणास साहाय्य मिळावे म्हणून राज्याचा महामंत्री असलेल्या विदुराला सर्व परिस्थिति सागून त्याच्याकडून साहाय्याची अपेक्षा केली ती विदुराला म्हणते –

क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन् क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ॥ १३
उद्यानान्निर्गता सर्वे भ्रातरो भ्रातृभि सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ॥ १४
न च प्रीणयते चक्षु सदा दुर्योधनस्य स ।
क्रूरोऽसौ दुर्मति क्षुद्रो राज्यलब्धोऽनपत्रप. ॥ १५
निहन्यादपि त वीर जातमन्यु सुयोधन ।
तेन मे व्याकुल चित्त हृदय दह्यतीव च ॥ १६

—महाभारत, आदिपर्व अ १२९

'हे भगवन् विदुरा, विहार करून उद्यानातून माझी सर्व मुले परत आली व इतरही सर्व बधु परत आले पण दुर्दैवाने भीमसेन त्याच्या बरोबर परत आलेला दिसत नाही भीमाचे काय झाले असेल? अथवा तो कोठे गेला असेल? दुर्योधनाचे नेत्र त्याच्यावर नेहमी पडलेले असतात दुर्योधन हा क्रूर, दुष्टबुद्धीचा, क्षुद्र, राज्यलोभी व निर्लज्ज आहे भीम त्याच्या डोळ्यात नेहमीच खुपतो मनात दश धरणारा दुर्योधन वेळी भीमाला ठार मारल्यावाचूनही राहणार नाही त्यामुळे माझे चित्त व्याकूळ झाले असून अत करण जळते आहे ' पण विशिष्ट परिस्थितीमुळे तिला प्रत्यक्ष साहाय्य करना येणे शक्य नसल्यामुळे विदुराने तिला असे सागितले की, ही गोष्ट शक्य तितकी गुप्त ठेवून गुप्तपणेच तू आपल्या उर्वरित पुत्राचे सर- क्षण कर तुझे शत्रु अत्यत भयकर आहेत- त्याची कारस्थाने तुझ्या ध्यानात आली असे जर त्याना कळले तर ते तुझ्या उरलेल्या पुत्रावरही यापेक्षाही अधिक कूट व भयानक प्रहार केल्यावाचून

राहणार नाहीत. कुंतीने विदुरांचा हा इषारा ध्यानांत ठेवून त्या तशाही विलक्षण परिस्थितींत आपल्या पुत्रांचें संरक्षण करण्यांत स्वतःचें अपूर्व कर्तृत्व प्रकट केलें आहे. दुष्ट राजसत्तेच्या कारस्थानापायी कुंतीला आपल्या पुत्रांबरोबर लाक्षागृहांतून विजनवासांत राहावें लागलें, तेंही दुःख तिनें सहन केलें. पुढें द्रौपदीस्वयंवरानंतर पांडवांना पांचालांच्या सत्तेचें व यादवांच्या सत्तेचें साहाय्य मिळून त्यांचे दिवस पालटले. मिळालेल्या राज्याचें कुंतीच्या पुत्रांनी आपल्या पराक्रमानें भव्य साम्राज्यांत रूपांतर केलें व सर्व राजसत्ता पायीं विनम्र झालेल्या स्थितींत महान् राजसूय यज्ञांत आपल्या पुत्रांचें सर्वश्रेष्ठ वैभव पाहून राजमाता या नात्यानें तिच्या हृदयानें आनंद अनुभविला.

कुंतीच्या हृदयाचें औदार्य

राजमाता कुंतीच्या हृदयाचें औदार्य, दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखित होण्याची तिची प्रवृत्ति, तिच्या अंत:करणांतील अनुपम धैर्य यांचा प्रत्यय द्रौपदीस्वयंवरापूर्वीच्या विजनवासांत बकासुर वधाच्या प्रकरणांत आलेला आहे. हिडिंबाचा वध करून पाण्डव आपला मार्ग आक्रमीत असतां एकचक्रा नांवाच्या नगरीत त्यांना एकदा राहण्याचा प्रसंग आला. तेथें ज्या ब्राह्मणाच्या घरीं ते उतरले होते त्याच्यावर एक मोठा दुःखाचा प्रसंग ओढवला होता. पाण्डव घरीं नसतां व एकटी कुंतीच तेथें असतां तिनें एकाएकीं ब्राह्मणाच्या घरांतून रडण्याचा आवाज ऐकला. काय आहे तें समजून घेण्यासाठीं ती एका बाजूला उभी राहून ऐकूं लागली. तों तिला असें आढळून आलें कीं, ब्राह्मण, त्याची पत्नी, मुलगी व मुलगा सर्व मिळून विलाप करीत आहेत व एकमेकांना समजावीत आहेत. योग्य संधि पाहून कुंती त्यांच्या जवळ गेली व तिनें त्या ब्राह्मणाला त्याच्या दुःखाचें कारण विचारलें. ब्राह्मणानें तिला असें सांगितलें कीं या नगरीचा राजा अत्यंत वाईट असून नगरीला राक्षसांचा उपद्रव आहे. बकासुर नांवाचा एक राक्षस या नगरीच्या बाहेर राहत असून त्यानें नगरींतल्या लोकांशीं असा करार केला आहे कीं, प्रत्येक

नागरिकाने पाळीपाळीने त्याला रोज एक गाडाभर अन्न, त्या गाड्याला जोडलेला रेडा, व एक मनुष्य इतके खाण्यासाठी पुरवावयाचे व त्याच्या मोबदल्यात त्या राक्षसाने त्या नगरीचे सरक्षण करावयाचे जर त्याचा हा करार न पाळला गेला तर सर्व नगरीचा तो नाश केल्यावाचून राहणार नाही क्रमाक्रमाने ही पाळी आज माझ्यावर आली आहे माझ्या घरी पाठविण्यासारखा दुसरा मनुष्य नसल्यामुळे मी स्वत जावयाचे ठरविले आहे माझी पत्नी स्वत जाऊ इच्छिते तर, मुलगी मी जाते असे म्हणते' कुतीने त्या ब्राह्मणाला आश्वासन देऊन असे सागितले की, आपण कोणीही जाण्याचे कारण नाही व शोकाचेही कारण नाही मी माझा मुलगा आपल्या ऐवजी पाठविते पण तो ब्राह्मण त्या गोष्टीस तयार होईना शेवटी कुतीने त्याला असे सागितले की, माझ्या मुलाला सिद्धि असून तो त्या राक्षसाला सहज ठार मारील त्याला राक्षसाचे मुळीच भय नाही शेवटी ब्राह्मणाने मोठ्या कष्टाने ही गोष्ट मान्य केली कुतीने भीमाला तेथे जाण्याची आज्ञा केली व भीमानेही ती गोष्ट मान्य केली मागाहून युधिष्ठिर तेथे परत आल्यावर कुतीने हे केलेले साहस ऐकताच त्याला अत्यत वाईट वाटले कुतीला ठपका देऊन तो म्हणू लागला की, तू हे किती भयानक साहस केले आहेस' दुसऱ्याच्या मुलासाठी आपल्या स्वतःच्या मुलाच्या गळ्यावरुन कोणी सुरी फिरवीत असतो काय? केवळ ज्याच्या बाहुबलाच्या आश्रयावर आपण गेलेले वैभव परत मिळवू इच्छिता, ज्याच्या बळाच्या धाकाने आपल्या शत्रूना झोप येत नाही व आजवरच्या सकटातून ज्याने आपणास तारले त्याचेच बलिदान करावयास तू निघालीस याला काय म्हणावे? माते, अतिशय दु खामुळे तुझी बुद्धि भ्रष्ट तर नाहीना झाली? युधिष्ठिराच्या या रागाच्या बोलण्यावर उत्तर देत असताना कुतीने जें भाषण केले आहे ते तिच्या अत करणाचे औदार्य व तिचे अलौकिक धैर्य स्पष्टपणे व्यक्त करते. ती युधिष्ठिरास म्हणाली —

युधिष्ठिर न सतापस्त्वया कार्या वृकोदरे।
न चाय बुद्धिदौर्बल्याद् व्यवसाय कृतो मया॥१२

इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिता: ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ॥१३
तस्य प्रतिक्रिया पार्थ मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुष: कृतं यस्मिन्न नश्यति ॥१४
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद् बहुगुणं ततः ।
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ॥
हिडिंबस्य वधाच्चैव विश्वासो मे वृकोदरे ॥१५
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ॥१६
वृकोदरेण सदृशो बलेनान्यो न विद्यते ।
यो व्यतीयाद् युधि श्रेष्ठमपि चक्रधरं स्वयम् ॥१७
जातमात्र: पुरा चैव ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।
शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥१८
तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकार्ये च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ॥१९
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद् विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसाय: कृतो मया ॥२०
अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यत: ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ॥२१
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रिय: स शुभाँल्लोकानाप्नुयादिति मे मति: ॥२२
क्षत्रियस्यैव कुर्वाण: क्षत्रियो वधमोक्षणम् ।
विपुला कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥२३
वैश्यस्यार्थे च साहाय्यं कुर्वाण: क्षत्रियो भुवि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ॥२४
शूद्रं च मोचयेद् राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्द्रव्ये राजपूजिते ॥२५
एवं मां भगवान् व्यास: पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाचासुकरप्रज्ञस्तस्मादेवं चिकीर्षितम् ॥२६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १६२

'हे युधिष्ठिरा, तुला स्वत चा संताप करून घेण्याचे काही कारण नाही. माझी बुद्धि दुर्बळ झाली असल्यामुळे मी हे केले असे मुळीच नाही. धृतराष्ट्रपुत्राना, अज्ञात स्थितीत सर्व प्रकारचा मनाचा शातपणा कायम राखून आपण इतके दिवस या ब्राह्मणाच्या घरी सुखाने राहिलो. त्यानेही आपल्यावरील आपत्तीत सन्मानपूर्वक आपल्याला स्वत चे घरी आश्रय दिला त्याच्या त्या उपकाराची मी ही फेड करीत आहे. उपकाराची फेड दुप्पट प्रत्युपकाराने करणे हेच पुरुषाचें खरे कर्तव्य होय. लाक्षागृह प्रकरण व हिडिंबाचा वध या दोन प्रकरणात भीमसेनाचा पराक्रम पाहून त्याच्या सामर्थ्यावरील माझा विश्वास वाढलेला आहे. दहा सहस्र हत्तींचे बळ भीमाच्या अगी आहे, हत्तीप्रमाणे धिप्पाड असणाऱ्या त्याने एकट्याने तुम्हां सर्वांना वारणावतांतील लाक्षागृहातून वनापर्यंत सुरक्षित आणले आहे त्याच्यासारखा बलवान् कोणीही नाही. चक्रधर महाविष्णूशी देखील तो धडक देऊ शकेल. लहानपणी माझ्या माडीवरून दगडावर खाली पडताच त्याच्या शरीराच्या भाराने त्या प्रचड शिळेचे चूर्ण झालेले मी प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे. भीमाच्या अलौकिक सामर्थ्याच्या या गोष्टीचा विचार करून व या ब्राह्मणावरील प्राण सकट ध्यानात घेऊन मी बकासुराकडे भीमाला पाठविण्याचा निश्चय केला आहे. लोभ, अज्ञान व मोह यांपैकी कोणत्याही कारणाने नव्हे तर केवळ बुद्धिपूर्वक पार पाडावयाचे धर्मकृत्य म्हणूनच मी हे कार्य करावयाचे ठरविले आहे. यामुळे दोन गोष्टी साधणार आहेत. ब्राह्मणाने दिलेल्या आश्रयाचा प्रत्युपकार घडेल व दुसऱ्याला जीवदान दिल्याच्या महान् धर्माचे आचरणही घडेल. जो क्षत्रिय ब्राह्मणाच्या उपयोगी पडतो व त्याला साहाय्य करतो त्याला शुभ लोकाची प्राप्ति होते असे माझे मत आहे. जो क्षत्रिय क्षत्रियाला मृत्यूपासून वाचवितो, त्याला विपुल कीर्ति इहलोकी व परलोकी मिळते. जो क्षत्रिय वैश्याला साहाय्य करतो तो प्रजाचे अनुरजन करणारा राजा होतो व शरण आलेल्या शूद्राला जो वाचवितो त्याला राजानेही ज्याचा मान राखावा अशा धनसंपन्न कुळात जन्म येतो असे वेदव्यासानी मला पूर्वीच सांगितले आहे. त्यामुळे मी हा निर्णय घेतला.'

दुर्दैवाचे दशावतार

अशा या अत्यंत श्रेष्ठ व दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होणाऱ्या स्त्रीवर राजसूयाच्या वैभवाच्या दिवसांनंतर स्वतःच्या ज्येष्ठ पुत्राच्या द्यूतप्रियतेमुळे व त्याच्या कमालीच्या कोमल अंतःकरण-प्रवृत्तीमुळे दुर्दैवाचे दशावतार पाहण्याचा प्रसंग आला. युधिष्ठिराचें सर्व राज्य गेलेलें तिने पाहिलें, द्यूतातील फाशांच्या कपटी प्रयोगाने आपल्या सर्वश्रेष्ठ पुत्रांना कौरवांचे दास झालेले तिला पाहावें लागलें, जगताची सम्राज्ञी म्हणून सर्व सत्तांनी जिचें नुकतेंच चरण वंदन केलें ती आपली सून फरफटत राजसभेत नीचांनी ओढत नेलेली तिने पाहिली, द्रौपदीच्या करुण किंकाळ्यांनी तिचें अंतः-करण बधिर झालें. तिच्यावर भरसभेत नग्न होण्याचा आलेला प्रसंग पाहून देवी कुंतीचें अंतःकरण शतधा विदीर्ण होऊन गेलें. आपल्या तेजस्वी सुनेने स्वतःच्या अनुपम धैर्याने परत मिळविलेले ऐश्वर्य युधिष्ठिराने दुबळ्या पितृगौरवाच्या कल्पनेने पुन्हा घालवि-लेलें तिला पाहावें लागलें. वनात जातांना ज्या वेळी द्रौपदी वंद-नार्थ आली त्या वेळीं तिला काय आशीर्वाद द्यावा हें त्या शोक-विव्हल वृद्धेला समजेना. ती द्रौपदीला म्हणाली :—

> वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
> स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४
> न त्वां सन्देष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
> साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ५
> सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे ।
> अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ६
> भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैक्लवं नोपजायते ।
> गुरुधर्माभिगुप्ता च क्षेमं क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ७
> सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
> यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ॥ ८

— महाभारत, सभापर्व अ. ७९

'हे वत्से, तू अत्यंत शीलाचारसंपन्न असून स्त्रियांचा धर्म काय असतो हे तुला पूर्णपणे कळते. या घोर संकटात सापडूनही तू शोक न करता आपले अंतःकरण खंबीर ठेव. पतीच्या बाबतीतले तुझे कर्तव्य तुला सांगण्याची काही आवश्यकता नाही. हे सद्गुणसंपन्न साध्वी, तू आपल्या बापाच्या कुळाला व पतीच्याही कुळाला भूषविले आहेस. माझी आठवण ठेवून आनंदाने वनात जा. तुझ्यासारख्या महासतीच्या कटाक्षाने कौरव दग्ध झाले नाहीत हे त्यांचे भाग्यच म्हटले पाहिजे. होणारी गोष्ट कोणालाही टळत नाही हे तत्त्व साध्वी स्त्रियांना माहीत असल्यामुळे दुःखाच्या प्रसंगी देखील त्यांचे अंतःकरण गडबडून जात नाही. धर्मच तुझे संरक्षण करील व त्याच्यामुळेच लौकरच तुला कल्याणकारक दिवस प्राप्त होतील. वनात सहदेवाची सर्वाहून अधिक काळजी घे. तो सर्वांत धाकटा आहे. त्याला औदासीन्य न उत्पन्न व्हावे.'

याप्रमाणे कुंतीने द्रौपदीला मोठ्या धैर्याने निरोप दिला खरा, पण ज्या वेळी खरोखरीच पाण्डव वनात जाऊ लागले त्या वेळी मात्र तिच्या संयमाचा बांध फुटून जाऊन ती नाना प्रकारे विलाप करू लागली. महाभारतकार म्हणतात —

तदवस्थान् सुतान् सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
स्वजमानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

कथं सद्धर्मचारित्रान्वृत्तस्थितिविभूषितान् ।
अक्षुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ १३
व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ १४
स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मानजीजनम् ।
दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ १५
कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वनेष्वृद्धिविनाकृताः ।
वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६
यद्येतदेवमज्ञास्यं वनवासो हि वो ध्रुवम् ।
शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ १७

धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
य: पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ १८
धन्यां चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परां गतिम् ।
मन्ये तु माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव तु ॥ १९
रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसंधिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिङ्मां सक्लेशभागिनीम् ॥ २०
पुत्रका न विहास्ये वः कृच्छ्रलब्धान्प्रियान्सतः ।
साहं यास्यामि हि वनं हा कृष्णे किं जहासि माम् ॥ २१
अन्तवन्त्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादितः ।
ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ॥ २२
हा कृष्ण द्वारकावासिन् क्वासि सङ्कर्षणानुज ।
कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ॥ २३
अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः ।
तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम् ॥ २४
इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ।
नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ॥ २५
सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु ।
स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ॥ २६
हा पाण्डो हा महाराज क्वासि किं समुपेक्षसे ।
पुत्रान्विवास्यतः साधूनरिभिर्द्यूतनिर्जितान् ॥ २७
सहदेव निवर्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः ।
शरीरादपि माद्रेय मां मा त्याक्षीः कुपुत्रवत् ॥ २८
व्रजन्तु भ्रातरस्तेमी यदि सत्याभिसन्धिनः ।
मत्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ३०
विदुरश्चापि तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ।
प्रावेशयद्गृहं क्षत्ता स्वयमार्ततरः शनैः ॥ ३१

—महाभारत, सभापर्व अ. ७९

'आपल्या पुत्राची ती अवस्था पाहून अत्यंत दु खी झालेली कुंती अतिशय विलाप करूं लागली. ती म्हणू लागली, तुमच्यासारख्या धर्मचारित्र्यसपन्न, उदारहृदयी, सर्व देवताना सतत प्रसन्न करून घेणाऱ्या, दृढनिश्चयी व ऐश्वर्यशाली पुरुपावर हे भीपण सकट यावे ही केवढी दु.खाची गोष्ट आहे! कोणत्या देवतेचा तुम्ही काय अपराध केला असे मी समजू? माझ्यासारख्या दुर्दैवी स्त्रीच्या उदरी जन्म झाला हाच तर तुमचा दोप नसेल? उत्तम गुणानी युक्त असलेल्या तुम्ही इतकी घोर दु खें भोगावी हा माझ्याच भाग्याचा दोप आहे. वीर्य, सत्त्व, बल, उत्साह व तेज यानी नेहमी संपन्न असलेले तुम्ही कृश होऊन ऐश्वर्यहीन अवस्थेंत घोर वनात कसे नादाल? जर तुमच्या कपाळी सदाचा वनवासच आहे असे मला पूर्वीच समजले असते तर शतशृगावर राजा पाण्डूचे निधन झाल्यानतर मी हस्तिनापुरात कधीही आले नसते तुमचे वडील खरोखरी धन्य होत पुत्राचे दु ख पहाण्याआधीच त्यानी स्वर्गवास पत्करला तपश्चर्येमुळे आलेल्या दूरदर्शीपणाने त्यानी हे पूर्वीच ओळखून तसे केले असेल! ती अतीद्रियज्ञानसपन्न, धर्मज्ञ माद्रीही खरोखरच धन्य आहे. तिने देखील हा भावी प्रकार ओळखून आधीच आपल्या पतीबरोबर स्वर्गास गमन केले माद्रीने खरोखरीच विलास, बुद्धिमत्ता व उतमगति मिळविणे या सर्व बाबतीत मला पूर्णपणे पराजित केले आहे माझ्या जीवितप्रियतेला धिक्कार असो, मी जिवत राहून केवळ क्लेश भोगण्यापलीकडे दुसरे काय मिळविले? हे मुलानो, मोठया कष्टाने तुमची मला प्राप्ती झाली आहे तुम्ही मला अत्यत प्रिय आहात मी तुमचा कधीही परित्याग करणार नाही मी देखील तुमच्याबरोबर वनात येते. द्रौपदी, तुझे आपल्या वृद्ध सासूवर प्रेम नाही काय? तू मला येथेच सोडून का जातेस? ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीला अत आहे असे म्हणतात, मग मलाच तेवढा ब्रह्मदेव या वरे विसरला? मला जिवत ठेवून नियमाचा भग करण्यात निश्चित त्याच्या हातून प्रमाद घडलेला आहे, म्हणूनच आयुष्य माझी पाठ सोडीत नाही हे द्वारकावासी, सकर्पणानुजा श्रीकृष्णा, तू माझी व माझ्या मुलाची या दु खापासून का सुटका करीत नाहीस? आदि

व अंत नसलेल्या तुझें जे ध्यान करतात त्यांचें तूं संरक्षण करतोस असें लोक सांगतात. मग तें सारें आजच व्यर्थ कसें ठरलें? ही माझी मुलें धर्म, महानुभावता, यश व पराक्रम यांचें अनुवर्तन करणारीं असून अशा प्रकारचें घोर दुःख भोगावयास मुळीच योग्य नाहीत. त्यांच्यावर तूं दया कां करीत नाहीस? भीष्म, द्रोण व कृपाचार्य हे नीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र यांत मोठे प्रवीण असून या कौरवकुलाचे आधारस्तंभ आहेत असें म्हणतात. मग ते जिवंत असतांना ही आपत्ति कां बरें यावी? हे महाराज पाण्डु, आपण कोठें आहांत? शत्रु तुमच्या पुत्रांना कपटानें द्यूतांत जिंकून देशोधडीला लावीत असतांदेखील तुम्ही त्यांची उपेक्षा करतां काय? हे सहदेवा, माझ्या शरीरापेक्षाही तू मला अधिक प्रिय आहेस. तू तरी वनांत न जातां येथेच माझ्याजवळ रहा. एखाद्या कुपुत्राप्रमाणे माझा परित्याग करूं नकोस. हे तुझे भ्राते मोठे सत्यसंध आहेत तर त्यांना वनांत जाऊं दे. पण तू तरी माझ्याजवळ रहा आणि माझें संरक्षण करण्याच्या धर्माचा वाटेकरी हो.' याप्रमाणें कुंती विलाप करीत असतां तिला वंदन करून विमनस्क स्थितीत पाण्डव वनांत निघून गेले. विदुराने आर्त कुंतीचें कसेबसें सांत्वन करून तिला आपल्या घरीं नेलें. तो स्वतःच अत्यंत दुःखी झाला होता.

तेरा वर्षें कुंती विदुराच्या घरी राहिली. तेरा वर्षे पुत्रवियोगाचें विलक्षण दुःख तिने सहन केलें. तिची आशा अशी होती की, तेरा वर्षांनंतर तरी आपल्या अपमानाचा सूड घेऊन आपले पुत्र स्वतःचें राज्य परत मिळवितील. पण त्यानंतर केवळ पाच गांवें मागून आपले पुत्र संधि करावयास सिद्ध आहेत हें पाहून त्या तेजस्वी क्षत्राणीचा संताप खळाळून बाहेर पडला. भगवान् श्रीकृष्ण कौरवांच्या राजसभेंत शिष्टाई करण्यासाठी आले असतां ती इतकी चिडलेली होती की, पाण्डवांचें कुशल विचारतां विचारतां तिला द्रौपदीच्या अपमानाची आठवण होऊन तिचे नेत्र क्रोधाने प्रदीप्त होऊन उठले व ती श्रीकृष्णांना म्हणाली :—

न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥४९

न मे दुःखतरं किञ्चिद् भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
स्त्रीधर्मिणी द्रौपदी यच्छ्वशुराणां समीपगाम् ॥५०
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।
सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रा सभागताम् ॥५१

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. ९०

'युधिष्ठिर, अर्जुन, भीमसेन व नकुल सहदेव हे माझे पराक्रमी पुत्र डोळे उघडे ठेवून पाहत असता भरसभेत द्रौपदीला ओढीत आणण्यांत आलें ही गोष्ट आठवली की, मला या पुत्रांच्याविषयी मुळीच प्रेम वाटत नाही. क्रोध व लोभ यांच्या स्वाधीन होऊन अनार्यांनी रजस्वला स्थितीत द्रौपदीला सभेंत श्वशुरांसमक्ष आणून उभें करावें व एकवस्त्रा अवस्थेतल्या तिच्याकडे सर्वांनी टकमका बघत बसावें, याच्याइतकी दुःखाची दुसरी कोणती गोष्ट असेल?

तेजस्विनी क्षत्राणी

यानंतर भगवान श्रीकृष्ण आपल्या शिष्टाईच्या कामांत लोकदृष्टीने अपयश घेऊन पाण्डवांकडे परत जात असता त्यांनी पुनश्च कुंतीची भेट घेतली व झालेलें एकंदर वृत्त तिला निवेदन करून पाण्डवांसाठी तुझा काय निरोप आहे म्हणून विचारलें. त्यावर कुंतीने श्रीकृष्णाना विदुलेची वीरगाथा सांगितली. कुंतीच्या तोंडी असलेली महाभारतांतील विदुलेची वीरगाथा आजही जीवन्मृताचें संजीवन करूं शकण्याइतकी तेजसंपन्न आहे. डॉ. विंटरनिट्झ सारख्यांनाही विदुलेच्या या वीरगाथेचा विलक्षण मोह पडलेला आहे. महाभारताच्या उपाख्यानांतच तिचा समावेश होत असल्यामुळे मी तिचें विवरण करीत नाही. ही वीरगाथा सांगून भगवान् श्रीकृष्णांकरवी कुंतीने आपल्या पुत्रांना जो तेजस्वी संदेश धाडला आहे तो फक्त मी आपणांला सांगतो. त्या संदेशावरून कुंतीच्या रूपानें साक्षात् दाहक तेज अंगी बाळगणारी विद्युल्लताच महाभारतात तळपत असलेली आढळून येईल. कुंतीसारखी तेजस्विनी स्त्री सुप्तसंतापांचा अग्नि फुंकर घालून ज्यावेळी प्रज्वलित करते त्या वेळी त्या अग्नीत सर्व प्रकारच्या अधःपतनाचा पत्कर घेतलेल्या लक्षावधि

नराधमांचें भस्म करण्याचें दिव्य सामर्थ्य उत्पन्न झाल्यावांचून राहत नाही. उगाच कांही भगवान् श्रीकृष्णांना कुंती ही वंदनीय देवता वाटली नाही. आर्य स्त्रीच्या तेजस्वितेचा कुंती हा देदीप्यमान व अत्यंत दाहक असा आविष्कार आहे. आपल्या पुत्रांना निरोप देत असतां कुंती श्रीकृष्णांना म्हणाली :—

ब्रूया केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥५
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाहकतावुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥७
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ॥९
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददत् पृथिवीमिमाम् ।
पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥९
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥१०
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद् वसुन्धराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥११
य हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देत भारत ॥१२
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥१३
दण्डनीतिश्च धर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥१४
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥१५
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥१६

राजा कृतयुगस्त्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७
कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ १८
प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वती. समाः।
राजदोषेण हि जगत् स्पृश्यते जगतः स च ॥ २०
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान्।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१
न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः।
प्रजापालनसंभूतं फलं किञ्चन लब्धवान्॥ २२
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया॥ २३
यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रज्ञा संतानमेव च।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशसितं मया ॥ २४
नित्य स्वाहा स्वधा नित्यं दद्युर्मानुषदेवताः।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५
पुत्रेष्वाशासते नित्य पितरो दैवतानि च।
दानमध्ययनं यज्ञ. प्रजाना परिपालनम् ॥ २६
एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथा.।
ते तु वैद्या. कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिता ॥ २७
यत्र दानपति शूर क्षुधिताः पृथिवीचरा.।
प्राप्य तुष्टा प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्तत.॥ २८
दानेनान्यं बलेनान्य तथा सूनृतया परम्।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्य प्राप्येह धार्मिक.॥ २९
ब्राह्मण. प्रचरेद् भैक्षं क्षत्रिय परिपालयेत्।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥३०
भैक्षं विप्रतिषिद्ध ते कृषिर्नैवोपपद्यते।
क्षत्रियोऽसि क्षतात् त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१

पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर।
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ॥ ३२
इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनबान्धवा।
परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वाऽमित्रनन्दन ॥ ३३
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान्।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ उद्योग. १३२–३
विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम्।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सम्मतम् ॥ २०
अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम्।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २१
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम्।
ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ उद्योग. १३६–२२
अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा।
सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति सङ्ग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान्।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत्।
हत्वा कुरून्‌ सङ्ग्रामे वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पित्र्यमंशं प्रणष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
स सत्यसन्धो बीभत्सुः सव्यसाची यथाऽच्युत।
तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ॥ ६
तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत।
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ॥ ७
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि।
नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ॥ ८
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः।
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ॥ ९

यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागत ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभा ॥ १०
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्त न कुरुते शत्रूणा शत्रुकर्शन ॥ ११
सर्वधर्मविशेषज्ञा स्नुषा पाण्डोर्महात्मन ।
ब्रूया माधव कल्याणी कृष्ण कृष्णा यशस्विनीम् ॥ १२
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तथा ॥ १३
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।
विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीत जीवितादपि ॥ १४
विक्रमाधिगता ह्यर्था क्षत्रधर्मेण जीवत ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १५
यच्च व प्रेक्षमाणाना सर्वधर्मोपचायिनाम् ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १६
न राज्यहरण दु ख द्यूते चापि पराजय ।
प्रव्राजन सुताना वा न मे तद्दु खकारणम् ॥ १७
यत्र सा बृहती श्यामा सभाया रुदती तदा ।
अश्रौषीत् परुषा वाचस्तन्मे दु खतर महत् ॥ १८
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथ कृष्णा नाथवती सती ॥ १९
त वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
अर्जुन पुरुषव्याघ्र द्रौपद्या पदवी चर ॥ २०
विदित हि तवात्यन्त क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेता हि देवानपि परा गतिम् ॥ २१
तयोश्चैतदवज्ञान यत्सा कृष्णा सभागता ।
दु शासनश्च यद्भीम कटुकान्यभ्यभाषत ॥ २२
पश्यता कुरुवीराणा तच्च सस्मारये पुन ।
पाण्डवान् कुशल पृच्छे सपुत्रान कृष्णया सह ॥ २३
मा च कुशलिनी ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
अरिष्ट गच्छ पन्थान पुत्रान् मे प्रतिपालय ॥ उद्योग १३७-२४

हे केशवा, धर्मात्मा राजा युधिष्ठिराची भेट घेऊन माझा निरोप म्हणून तूं त्याला असें सांग की, धर्म धर्म म्हणून तुझ्या हातून केवळ अधर्म घडत आहे. भलत्याच गोष्टीला धर्म म्हणून कवटाळून तूं चुकीचें आचरण करीत आहेस. विद्वान् नसलेल्या मंदबुद्धीच्या वेदपाठकाची बुद्धि जशी अर्थाकडे मुळीच न पहातां वेदांच्या शब्दांनाच मिठी मारून बसते तशीच तुझी ही बुद्धि धर्म धर्म म्हणतां म्हणतां धर्माचें रहस्य मुळीच न कळण्याइतकी जड झालेली आहे. ब्रह्मदेवाने तुला ज्या वर्णात उत्पन्न केले त्या वर्णाचा जो धर्म तोच तुझा स्वधर्म होय. याचा तू कधी विचार तरी केला आहेस काय? परमेश्वराने आपल्या बाहूंपासून क्षत्रियांना उत्पन्न केलें. त्यामुळे बाहूंचें वीर्य हेंच त्यांचें उपजीवन होय. प्रजांचे परिपालन करण्यासाठी व युद्धासारखें क्रूर कर्म पार पाडण्यासाठीच क्षत्रियांची उत्पत्ति झालेली आहे. मी वृद्धांच्या तोंडून ऐकलेली एक गोष्ट तुला सांगतें पूर्वी कुबेराने अत्यंत प्रसन्न होऊन मुचुकुंद राजर्षीला ही संपूर्ण पृथ्वी दिली. पण त्याने ती घ्यावयाचें नाकारलें. तो म्हणाला की क्षत्रिय कोणाचे कृपादान घेत नसतात. मी माझ्या बाहुवीर्याच्या भरंवशावर ही सपूर्ण पृथ्वी जिंकीन नंतरच तिचा उपभोग घेईन.त्याच्या या उत्तराने कुबेर अत्यंत आश्चर्यचकित झाला व संतुष्टही झाला नंतर मुचुकुंदाने स्वत:च्या बाहुबलाच्या भरंवशावर क्षात्रधर्मानुसार पृथ्वी जिंकून तिचें राज्य केलें. राजाने संरक्षिलेल्या प्रजा जे धर्माचरण करतात त्या आचरणाच्या पुण्याच्या चवथ्या भागाचा राजा आपोआपच धनी होतो. राजा जर धर्मानुसार वागला तर तो देवच होतो. तो जर अधर्माप्रमाणें वागला तर नरकांत जातो. राजाने दंडनीतीचा योग्य प्रयोग केला तर ती चातुर्वर्ण्यात्मक प्रजेचें अधर्मापासून नियंत्रण करून त्यांना धर्मानुसारच वागावयास लावितें. जर राजा दंडनीतीचा उत्कृष्ट प्रयोग करीत असेल तर कृतयुग नांवाची समाजविकसनाची सर्वश्रेष्ठ अवस्था तो उत्पन्न करतो. काळ हा राजाचें कारण आहे की राजा हाच कालाचें कारण आहे या बाबतींत तुला संशय उत्पन्न होण्याचें कारण नाही. राजा हेंच काळाचें खरें कारण आहे. राजाच कृतयुग उत्पन्न करणारा आहे. तोच आपल्या

कर्तृत्वाने त्रेता, द्वापर व कलि ही युगें उत्पन्न करतो. राजाने कृतयुग उत्पन्न केले तर त्याला श्रेष्ठ स्वर्गसुखाची प्राप्ति होते. त्याने जर त्यापेक्षा कमी श्रेणीचें त्रेतायुग उत्पन्न केलें तर त्याला तितक्या दिव्य गतीची प्राप्ति होत नाही. जर त्याने द्वापर युग उत्पन्न केलें तर त्याला सामान्य फल प्राप्त होतें. व त्याने जर कलियुग उत्पन्न केलें तर त्याला अतिशय मोठें पाप लागते व तो दुरात्मा अनंतकाळ नरकांत पिचत पडतो. राजाचे दोष जगाला भोगावे लागतात. तसेच जगाचे दोष राजालाही भोगावे लागतात. तुझ्या पितृपितामहांच्या परंपरेने तुझ्यासाठी सर्वस्वी उचित असलेल्या राजधर्माकडे तू लक्ष दे. तूं ज्या प्रकारचे आचरण करूं इच्छितोस ते राजर्षींना मुळीच शोभण्यासारखें नाही. नुसते दयाशील अंत-करण ठेवणाऱ्या व दुबळेपणाचें वर्तन करणाऱ्या कोणालाही प्रजा-पालनाने उत्पन्न होणारें श्रेष्ठ फल आजपर्यंत कधीही मिळाले नाही. तुझे पितामह, राजा पाण्डु व मी यानी तुझ्याविषयी अशी काही आशा धरली नव्हती. ज्या बुद्धीने तूं आज वागत आहेस, ती तुझ्यात उत्पन्न व्हावी म्हणून आम्ही तुला आशीर्वाद निश्चित दिलेले नव्हते. यज्ञ, दान, तपश्चर्या, शौर्य, बुद्धिमत्ता, संतान, माहात्म्य, बल, ओज ही तुझ्या ठिकाणी नित्य असावी अशीच मी सदैव इच्छा केली होती. नित्य यज्ञ करून पितर व देवता याना तू प्रसन्न करून घ्यावेंस. तुला दीर्घ आयुष्य, धन व पुत्र यांची प्राप्ति व्हावी अशीच मी इच्छा केली होती. नित्य आराधना करून प्रसन्न केलेले पितर व दैवतें पुत्राविषयी हीच इच्छा करीत असतात. दान, अध्ययन, यज्ञ व प्रजाचें परिपालन हाच तुझा जन्मसिद्ध धर्म आहे. खरे कुलवंत पंडित तेच होत की जे आपले उपजीवन आपल्या धर्मानुसार मिळवितात व अकारण कष्टी होत नाहीत. पृथ्वीवरील भुकेले लोक शूर दात्याच्या घरी येऊन संतुष्ट होऊन गेले तर त्याच्या-इतका श्रेष्ठ धर्म जगात दुसरा कोणता आहे? धार्मिक मनुष्याच्या स्वाधीन राज्य असले तर कुणाला दानाने, तर कुणाला सामर्थ्याने, तर कुणाला भलेपणाने याप्रमाणे तो नियंत्रित करून सर्वांना धर्म-कार्यात लावू शकतो. भिक्षा मागून पोट भरणे हा ब्राह्मणांचा धर्म

श्रीकृष्णांच्या साहाय्याने संग्रामांत सर्व कौरवांना ठार मारून त्यांनी अपहृत केलेला आपल्या पित्याचा राज्यभाग हा पुनश्च परत मिळवील. बंधूंसहित हा तीन अश्वमेध यज्ञ करील. हे केशवा, सव्यसाची व रणात भीषण कर्म करणारा अर्जुन सत्यसंध आहे, बलवान आहे व शत्रूंना धडक द्यावयास अत्यंत कठीण असा आहे. हें सर्व माहीत आहेच. ती आकाशवाणी खरी झाली पाहिजे. जगांत जर कांही धर्म असेल तर आकाशवाणी खरी झालीच पाहिजे. तूं तें सर्व खरें करून दाखविशील यांत मला शंका नाही. सर्व प्रजांचे धारण करणारा धर्म अत्यंत श्रेष्ठ आहे. त्याला माझा नमस्कार असो. आजवर ती आकाशवाणी खरी ठरलेली नाही. याचें मला वैषम्य वाटत नाही. परंतु आतां तरी ती खरी ठरली पाहिजे असें तूं अर्जुनाला सांग. नेहमी प्रतिकारासाठी उद्युक्त असलेल्या भीमाला तू माझा असा निरोप सांग की, शत्रूशी वैर उत्पन्न झाल्यावर थोर पुरुष कधीही भग्नमनस्क व हतोत्साह होत नसतात. कौरवांचा अंत केल्यावाचून तुझ्या अंतःकरणालाही शांति कधीही लाभणार नाही. तुझ्या स्वभावाची मला पूर्णपणें ओळख आहे. क्षत्रिय स्त्री ज्याच्यासाठी पुत्राला जन्म देते त्याचा काळ आज आलेला आहे. तुझ्यापासून मी तीच अपेक्षा करते. सर्व धर्म जाणणारी पाण्डूची सून कल्याणी द्रौपदी मला वारंवार आठवल्यावाचून राहत नाही. तिला माझे आशीर्वाद म्हणून एवढेच सांग की, तूं आपत्तीच्या काळांत माझ्या पुत्रांशी जें वर्तन केलेंस तें कुलवती स्त्रियांना सर्वस्वी भूषणास्पद आहे क्षत्रिय धर्मात नेहमी रत असणाऱ्या माद्रीपुत्रांना माझा असा निरोप सांग की, प्राणापेक्षाही पराक्रमाने मिळविलेले भोग भोगण्याचीच तुम्ही इच्छा करा. क्षत्रिय धर्मानुसार जगून पराक्रमाने संपत्तीचा उपभोग घेणारा मनुष्य धन्य होय. त्याचेच वैभव त्याला खरा आनंद देऊं शकतें. सर्व धर्माचा आधारस्तंभ होऊं शकणाऱ्या तुम्हा सगळ्यांच्या डोळ्यादेखत त्या अधमांनी द्रौपदीला वाटेल ते हीन शब्द ऐकविले. तें कोण सहन करूं शकेल? श्रीकृष्णा. माझ्या पुत्रांना तू असें सांग की, तुमच्या राज्याचा शत्रूंनी अपहार केल्याचें अथवा द्यूतांत तुमचा पराजय झाल्याचें किंवा

शत्रूंनी तुम्हाला देशोधडीला लावून दुर्गतीत ढकलल्याचें मला तितकें दु:ख होत नाही. पण माझी ती अलौकिक सून भरसभेंत ओढीत आणल्यानंतर रडत असतां अंत:करणाला घरें पाडणारे जे कठोर व हलकटपणाचे शब्द दुष्टांनी तिला ऐकविले ही गोष्ट मात्र माझ्या अंत:करणाला सारखी जाळीत आहे. क्षत्रिय धर्मावर अत्यंत निष्ठा असलेली व रजस्वला स्थितीत असलेली ती माझी सून तिचे पराक्रमी संरक्षक असतांनादेखील त्या भयानक दिवशी निराधार व अनाथ ठरली. सर्व शस्त्रधारी लोकांत श्रेष्ठ असलेल्या पुरुषव्याघ्र अर्जुनाला तूं निरोप म्हणून असें सांग की, द्रौपदीच्या विटंबनेचा सूड घेणें हेंच पुरुष म्हणून तुझें खरें कर्तव्य आहे. क्रुद्ध झालेले भीम, अर्जुन यमधर्मराज व मृत्यु याच्या जोडीप्रमाणे भयंकर असून देवांना देखील नष्ट करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं आहे. ते उघड्या डोळ्यांनी पाहत असतां शत्रूंनी द्रौपदीला सभेंत आणावें व सर्व कौरवश्रेष्ठ ऐकत असतां भीमासारख्या महापराक्रमी व्यक्तीला दु:शासनाने हलकटपणाने वाटेल तें बोलावें याचा अर्थ काय? वस्त्रहरणाच्या वेळचा दारुण प्रसंग व त्या वेळीं शत्रूंनी पाण्डवांचा केलेला भयानक उपहास याची तू त्यांना पुनश्च नीट जाणीव दे. त्याचें कुशल मी विचारलें आहे म्हणून सांग. माझें कुशल त्यांना कळव. माझे पुत्र मी तुझ्या हातांत देतें.'

अशा तेजस्विनी मातेच्या पुत्रांनी आपल्या कुलस्त्रीच्या, वंशाच्या गौरवार्थ व श्रेष्ठ जीवनमूल्यांच्या संरक्षणासाठी कुरुक्षेत्राच्या रणांगणावर अभूतपूर्व पराक्रम प्रकट करून दुर्जनांच्या रक्तनद्या वाहविल्या असल्या व अपमानित पण तेजस्वी राष्ट्राचें ते अखंड स्फूर्तिस्थान बनले असलें तर त्यांत नवल तें काय आहे! कुंतीच्या या तेजोगर्भ निरोपांत आजही पतित राष्ट्राचें उत्थापन घडवून आणण्याचें सामर्थ्य आहे.

खरी आर्य स्त्री

पण कुंतीचें खरें वैशिष्ट्य जें मनावर परिणाम करतें तें तिच्या उत्तर आयुष्यांतील तिच्या उदात्त त्यागामुळेच होय. भारतीय स्त्रीजीवनाचें खरें वैशिष्ट्य तिनें आपल्या उत्तर आयुष्यांतील केलेल्या

अपूर्व त्यागांत सांठविलेलें आहे. तिच्या पुत्रांनी शत्रूंना रणांगणात ठार मारून साम्राज्य मिळविल्यानंतर राजमाता म्हणून ऐश्वर्यांत व अहंकाराच्या उद्वेगांत आपला काळ घालविण्याऐवजी आपल्यापेक्षा वडील म्हणून दु:खी असलेल्या देवी गांधारीच्या सदैव शुश्रूषेत ती निमग्न राहिली.

युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ।
तथैव कुन्ती गान्धार्यां गुरुवृत्तिमवर्तत ।। आश्रम. १-११

यानंतर राजे धृतराष्ट्र गांधारीसहित अरण्यांत जाऊं लागले असतां राजवैभवांचा परित्याग करून कुंतीही त्यांच्याबरोबर अरण्यांत जाऊं लागली. महाभारतकार म्हणतात :—

कुन्ती गान्धारी बद्धनेत्रां व्रजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती ।
राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः।।९
— महाभारत, आश्रिमवासिकपर्व अ. १५

'डोळ्यांना पट्टी बांधलेली गांधारी राजा धृतराष्ट्रावरोबर अरण्यांत जात असता तिचा हात आपल्या खांद्यावर घेऊन राजमाता कुंती तिला आधार देऊन चालवीत होती व राजा धृतराष्ट्र गांधारीच्या स्कंधावर हात ठेवून हळूहळू मार्ग आक्रमीत होता.' सर्व राजवैभवाचा परित्याग करून ज्या वेळी कुंती धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यांत जाऊं लागली त्या वेळी कोमल मनाच्या युधिष्ठिरांना अत्यंत दु:ख झालें. त्यांनी आपल्या मातेला असें सांगितले की, वनांत धृतराष्ट्र व गांधारी यांची सेवा करण्यास मी जातों पण आम्ही तुझे पुत्र जिवंत असतां तू अरण्यवासांतील कष्ट सहन करावेस हे मला बरें वाटत नाही. युधिष्ठिरांचा निर्बंध पाहून कुंतीच्या निश्चयांत कांहीही फरक पडला नाही. फक्त तिच्या डोळ्यात अश्रु मात्र तरळले. तिने आपल्या पुत्राला काय उत्तर दिलें असेल? ती म्हणाली :—

सहदेवे महाराज माऽप्रसादं कृथाः क्वचित् ।
एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव सर्वदा ।। १०
कर्णं स्मरेथाः सततं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ।
अवकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ।। ११

आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।
यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ १२
एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिन्दम ।
मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ॥ १३
तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ।
सदैव भ्रातृभिः सार्धं सूर्यजस्यारिमर्दन ॥ १४
द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्शन ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुरूद्वह ॥ १५
समाधेयास्त्वया राजंस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ।
श्वश्रूश्वशुरयोः पादान् शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।
गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी ॥ आश्रम १६-१६

'हे महाराज, तुझा सर्वांत धाकटा बंधु जो सहदेव त्याच्यावर कधीही अप्रसन्न होऊं नकोस येवढेंच माझें तुला सांगणें आहे. त्याचें माझ्यावर व तुझ्यावर अतिशय प्रेम आहे. त्याचप्रमाणें संग्रामांतून कधीही पलायन न करणाऱ्या कर्णाचें सतत स्मरण ठेव दुष्ट बुद्धीने त्याचा समरांत नाश झाला. माझें हृदय जणू की काय लोखंडाचें असावें असें मला वाटतें एरवी कर्णाच्या स्मृतीने तें शतधा विदीर्ण झाल्यावांचून राहिलें असतें काय? पण आता होऊन गेलेल्या गोष्टीला मी काय करूं शकणार आहे? कर्ण माझा मुलगा आहे ही गोष्ट पूर्वीच प्रकट केली नाही हा माझ्या हातून मोठा दोषच घडला आहे. दान ही कर्णाची जीवननिष्ठा होती तूं त्याच्या निमित्ताने पुष्कळसें दान दे. द्रौपदीचें नेहमी प्रिय करणें तुझें कर्तव्य आहे. आता कुळांत तूच सर्वांत वडील असल्यामुळे तूच सर्वांचा संभाळ केला पाहिजेस, भीमसेन, अर्जुन व नकुल याना सभाळून घे, माझी कसली काळजी करतोस? गांधारी व धृतराष्ट्र हे माझे सासू व सासरे आहेत. (गांधारी-धृतराष्ट्रांना कुंतीने सासू-सासरे म्हटल्या-बद्दल आर्य संस्कृतीच्या कुळाचारांची माहिती नसलेल्या पुष्कळांना मोठे विलक्षण वाटतें. मी येथे मुळांतले शब्द वापरले आहेत. त्यांचें स्पष्टीकरण करतांना महाभारताचा विख्यात टीकाकार नीलकंठ असें म्हणतो की, 'धृतराष्ट्रः पाण्डोः ज्येष्ठत्वात् पितृसमः तेन कुन्त्याः

स श्वशुर' धृतराष्ट्र हा पाण्डूचा वडील भाऊ असल्यामुळे तो त्याला पित्यासारखाच आहे म्हणून कुंतीने त्याला श्वशुर असे म्हटले येवढ्याने आक्षेपकाचे समाधान होऊ शकेल असे वाटते) माझ्या या सासू-सासऱ्यांची चरणसेवा करीत अरण्यात गांधारीसहित मी राहीन. या वयात धूळ अंगावर बसलेल्या स्थितीत तपस्या करीत जीवन घालविणे हेच माझे कर्तव्य होय याप्रमाणे कुंतीने उत्तर देताच धर्मात्मा युधिष्ठिर अत्यंत खिन्न झाला चिंता व शोक यांनी त्याचे अंतःकरण व्यापून गेले तो कुंतीला म्हणू लागला तू हे काय ठरविले आहेस? माते, याप्रमाणे बोलून तू आमच्या हृदयावर का घरे पाडू इच्छितेस? तू माझ्यावर प्रसन्न हो व कृपा कर तुला वनात जावयास मी कधीच संमति देणार नाही पूर्वी विदुलेची कथा ऐकवून तूच आम्हाला अत्यंत तेजस्वी निरोप पाठवून संग्रामासाठी उद्युक्त केलेस व आज तूच आमचा असा परित्याग करतेस काय? सर्व राजांना ठार मारून श्रीकृष्णाकरवी तू पाठविलेल्या निरोपाप्रमाणे हें राज्य मी संपादन केले आहे आता तूच मला क्षात्र धर्मानुसार वागावयास भाग पाडून माझा परित्याग का करतेस? ह्या विस्तीर्ण राज्याचा, आम्हा सर्वांचा, व जिच्यावर तुझे अत्यंत प्रेम आहे त्या तुझ्या सुनेचा परित्याग करून अरण्यात तू आपले जीवन कसे घालविशील? माझ्यावर प्रसन्न हो व राजनगरीतच रहा

हे बोलत असता युधिष्ठिराच्या नेत्रातून अविरत अश्रुपात चालू होता कुंतीच्याही नेत्रांत अश्रू आले पण तिने आपला निश्चय बदलला नाही ते पाहून भीमसेन पुढे झाला व त्याने कुंतीला म्हटले, हे माते, पुत्रांनी मिळविलेले हें राज्य प्राप्त झाल्यावर राजधर्मानुसार मिळणारे मान सन्मान सोडून अरण्यात जाण्याची बुद्धि तुला का झाली? असेच जर करावयाचे होते तर पूर्वी तू आम्हाला संपूर्ण पृथ्वीचा विनाश करून राज्यसंपादन करावयास्तव का प्रोत्साहित केलेस? व आता आम्ही तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागल्यानंतर तू आमचा का परित्याग करू इच्छितेस? तुला वनात जाण्याचे काय कारण आहे? आई, तुला आम्हाला असेच सोडावयाचे होते तर तू

लहानपणीं आम्हांला अरण्यांतून राजधानीत आणलेंस तरी कशाला? पण कुंती कांहीच न बोलतां पुढे जात होती. त्यानंतर वारंवार पांण्डवांचा शोक पाहून तिने त्यांना जें उत्तर दिलें तें भारतांतील आर्य स्त्रियांच्या शीलचारित्र्याचें निदर्शन म्हणून भारतवर्षाच्या सांस्कृतिक इतिहासांत अमर ठरण्याच्या योग्यतेचें आहे. ती म्हणाली :—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
कृतमुद्धर्पणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः ॥ १
द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।
ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्पणं मया ॥ २
कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभाः ।
यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ३
यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वां वासवोपमः ।
पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ६
नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।
नायं भीमोत्ययं गच्छेदिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ६
भीमसेनादवरजस्तथाऽय वासवोपमः ।
विजयो नावसीदेत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ७
नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।
क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ८
इयं च बृहती श्यामा तथाऽत्यायतलोचना ।
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ ९
प्रेक्षतामेव वो भीम वपन्ती कदलीमिव ।
स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १०
दुःशासनो यदा मौर्ख्याद् दासीवत्पर्यकर्षत ।
तदैव विदितं मह्य पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११
निषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः ।
सा दैवं नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ १२

केशपक्षे परामृष्टा पानेन हतबुद्धिना ।
यदा दु शासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृपा ॥ १३
युष्मत्तेजोविवृद्धयर्थं मया ह्युद्धरण कृतम् ।
तदानी विदुलावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रका ॥ १४
कथ न राजवशोऽय नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
पाण्डोरिति मया पुत्रास्तस्मादुद्धरण कृतम् ॥ १५
न तस्य पुत्रा पौत्रा वा क्षतवशस्य पार्थिव ।
लभन्ते सुकृताँल्लोकान् यस्माद्वश प्रणश्यति ॥ १६
भुक्त राज्यफल पुत्रा भर्तुर्मे विपुल पुरा ।
महादानानि दत्तानि पीत सोमो यथाविधि ॥ १७
नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचदम् ।
विदुलाया प्रलापैस्तै पाल्नार्थं च तत्कृतम् ॥ १८
नाह राज्यफल पुत्रा. कामये पुत्रनिर्जितम् ।
पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ १९
श्वश्रूश्वशुरयो कृत्वा शुश्रूषा वनवासिनो ।
तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २०
निवर्तस्व कुरश्रेष्ठ भीमसेनादिभि सह ।
धर्मे ते धीयता बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च ॥ २१

—महाभारत, आश्रवासिकपर्व अ १७

'हे पाण्डवा, मी पूर्वी अवश्य कर्तव्य म्हणून तुमच्यात रणोत्साह उत्पन्न केला ही गोष्ट खरी आहे सुखातून परिभ्रष्ट झालेल्या ज्ञाति बाधवानी तिरस्कृत केलेल्या, द्यूतात राज्याचा अपहार झालेल्या तुमचे तेज प्रदीप्त करणे माता म्हणून माझे कर्तव्यच होते राजा पाण्डू-सारख्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषाची सतति नष्ट होऊ नये व तुमच्या यशाचा नाश होऊ नये म्हणून तुम्हाला प्रोत्साहित केले तुम्ही सर्व लोक महेंद्राप्रमाणे प्रभावशाली, देवाप्रमाणे पराक्रमी असून देखील दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहत बसण्याचा हीन मार्ग पत्करावा हे मला बरे वाटले नाही महेंद्राप्रमाणे प्रभावशाली असलेला सर्व धर्मनिष्ठ राजात अत्यंत श्रेष्ठ असा हा युधिष्ठिर जन्मभर दु खी अवस्थेत वनात राहणे मला योग्य वाटले नाही दहा सहस्र हत्तींचे बळ अंगी

हिलेली नाही व त्या इच्छेने श्रीकृष्णाला मी माझा निरोप घेऊन त्याकडे पाठविलेंही नाही. राजवंशांत उत्पन्न झालेल्या तुमच्या तून तुमचा कुळधर्म पाळला जावा येवढीच माझी इच्छा होती. नानी मिळविलेल्या राजैश्वर्याचा उपभोग घ्यावा अशी माझी ळीच इच्छा नाही. तपश्चर्येने प्राप्त आलेल्या पुण्यांने, पतिलोक ळवावा हीच माझी इच्छा आहे. हे युधिष्ठिरा, वीरांची माता हणून त्या वेळी माझें जे आवश्यक कर्तव्य होतें तें मी यथावत् र पाडलें आहे. आतां कुरुकुळांतील विधवा सून म्हणून सासूसासऱ्यांची सेवा करणें हें जे माझें दुसरें आवश्यक कर्तव्य तें मला पार डले पाहिजे. या वनवासी सासूसासऱ्यांची सेवा करून तपश्चर्येने ी माझें शरीर शुष्क करून टाकीन. भीमादिकांना बरोबर घेऊन तूं राजधानीकडे परत जा. तुझी बुद्धि नेहमी धर्मांत रत होवो व तुझें अंतःकरण नेहमी विशाल राहो.'

यानंतर राजा धृतराष्ट्राने व गांधारीनेही अरण्यवासापासून कुंतीचें मन परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण कोणालाही त्यात यश आलें नाही. धृतराष्ट्र व गांधारी यांची सेवा करण्यासाठी कुंती, सोळा वर्षे त्यांच्याबरोबर अरण्यवासांत राहिली. मध्यंतरी मातृभक्त पांडव तिला अरण्यांत जाऊन भेटूनही आले. आर्यशीला कुंतीने आपलें शरीर तपस्येने कृश करून धृतराष्ट्र व गांधारी यांच्याबरोबरच शेवटी अरण्यांतील वणव्याच्या अग्नीत तें समर्पण करून टाकले. भगवान् श्रीकृष्णाची ही वंदनीय आत्या व युधिष्ठिर भीम व अर्जुन या श्रेष्ठ महानुभावांची ही माता महाभारताचा व भारतीय स्त्रीजीवनाचा एक महान् व अमर अलंकारच होय. महर्षि व्यासांच्या दिव्य प्रतिभेलाही इतके सुपूर्त व परिपूर्ण असें दुसरें स्त्रीजीवन वर्णितां आलेलें नाही. कुंतीच्या जीवनाचा हा महान् नंदादीप भारतीय आदर्श स्त्रीजीवन म्हणून कसें होतें हें दिग्दर्शित करावयास महाभारताच्या स्फूर्तिशाली इतिहासांत अखंडितपणे तेवत आहे. त्याच्या पवित्र प्रकाशांत कोणत्याही भारतीय स्त्रीला आजही त्याच्या आर्यजीवनाचा प्रत्यय घेतां येईल.

\+ + +

राहिलेली नाही व त्या इच्छेने श्रीकृष्णाला मी माझा निरोप घेऊन तुमच्याकडे पाठविलेही नाही राजवंशात उत्पन्न झालेल्या तुमच्या हातून तुमचा कुळधर्म पाळला जावा येवढीच माझी इच्छा होती. पुत्रानी मिळविलेल्या राजैश्वर्याचा उपभोग घ्यावा अशी माझी मुळीच इच्छा नाही तपश्चर्येने प्राप्त झालेल्या पुण्याने, पतिलोक मिळवावा हीच माझी इच्छा आहे हे युधिष्ठिरा, वीराची माता म्हणून त्या वेळी माझे जे आवश्यक कर्तव्य होते ते मी यथावत् पार पाडले आहे आता कुरुकुळातील विधवा सून म्हणून सासू-सासऱ्याची सेवा करणे हे जे माझे दुसरे आवश्यक कर्तव्य ते मला पार पाडले पाहिजे या वनवासी सासूसासऱ्याची सेवा करून तपश्चर्येने मी माझे शरीर शुष्क करून टाकीन भीमादिकाना बरोबर घेऊन तू राजधानीकडे परत जा तुझी बुद्धि नेहमी धर्मात रत होवो व तुझे अत करण नेहमी विशाल राहो '

यानतर राजा धृतराष्ट्राने व गाधारीनेही अरण्यवासापासून कुतीचे मन परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला पण कोणालाही त्यात यश आले नाही धृतराष्ट्र व गाधारी याची सेवा करण्यासाठी कुती, सोळा वर्षे त्याच्याबरोबर अरण्यवासात राहिली मध्यतरी मातृ-भक्त पाडव तिला अरण्यात जाऊन भेटूनही आले आर्यशीला कुतीने आपले शरीर तपस्येने कृश करून धृतराष्ट्र व गाधारी याच्याबरोबरच शेवटी अरण्यातील वणव्याच्या अग्नीत ते समर्पण करून टाकले भगवान् श्रीकृष्णाची ही वदनीय आत्या व युधिष्ठिर भीम व अर्जुन या श्रेष्ठ महानुभावाची ही माता महाभारताचा व भारतीय स्त्रीजीवनाचा एक महान् व अमर अलकारच होय महर्षि व्यासाच्या दिव्य प्रतिभेलाही इतके सुपूर्त व परिपूर्ण असे दुसरे स्त्री-जीवन वर्णिता आलेले नाही कुतीच्या जीवनाचा हा महान् नदादीप भारतीय आदर्श स्त्रीजीवन म्हणून कसे होते हे दिग्दर्शित करा-वयास महाभारताच्या स्फूर्तिशाली इतिहासात अखडितपणे तेवत आहे त्याच्या पवित्र प्रकाशात कोणत्याही भारतीय स्त्रीला आजही खऱ्या आर्यजीवनाचा प्रत्यय घेता येईल

२३. द्रौपदी

राजमाता कुंती ही युधिष्ठिरांच्या धर्मकार्पण्याचें जसें एक बलिदान आहे, तसेंच किंबहुना त्याहूनही अधिक करुणास्पद बलिदान पाण्डवांची महाराणी व महापतिव्रता द्रौपदीचें झालें आहे. संपूर्ण महाभारतावर ज्या महान् जीवनाची छाया पडलेली आहे त्यांत द्रौपदीचें जीवन अग्रगण्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. भगवान् श्रीकृष्ण स्वतःच्या सहोदर भगिनीपेक्षाही जिला अधिक प्रिय व श्रेष्ठ समजत व मान देत असत, तिच्या महत्तेचें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच आहे. द्रौपदीच्या ठिकाणचे सर्व महनीय सद्गुण देवी सीतेइतकेच उज्ज्वल आहेत. पण दोघींच्या भाग्यरेषेंत सृष्टिनिर्मात्याने विलक्षण स्वरूपाची भिन्नता उत्पन्न केली आहे. सीता व द्रौपदी या दोघींचेंही जीवन अत्यंत दुःखांत गेलें आहे. जणू कारुण्याचा आविष्कार म्हणूनच महर्षि वाल्मीकि व व्यास या दोन दिव्य प्रतिभावंतांनी ही दोन चित्रणें निर्माण केली; पण सीतेचीं दुःखें भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या दिव्य कर्तव्यनिष्ठेतून उद्भवलेलीं असल्यामुळे दुःखाग्नींतील त्या भयंकर होरपळण्यांतही कर्तव्यपूर्तीसाठी आपलें बलिदान घडत आहे असें समाधान सीतादेवीला लाभले; पण द्रौपदीची अवस्था एका अर्थाने सीतादेवीपेक्षाही अधिकच अनुकंपनीय आहे. बलिदानाचें दुःख तर तिला सहन करावें लागतेंच, पण तें तिच्या पतीच्या दिव्य कर्तव्यनिष्ठेऐवजी भ्रामक धर्मकार्पण्यांतून उद्भवलेल्या परिस्थितीतून निर्माण होत असल्याने कसलेंही आत्मसमाधान त्या बलिदानांत तिला लाभू शकत नाही त्यामुळे द्रौपदीची मूर्ति कारुण्याचा दृष्टीने अधिकच मुपूर्ण व सीतादेवीपेक्षाही अंतःकरणाला अस्वस्थेची अधिकच टोचणी लावणारी आहे. सीतादेवीप्रमाणेच द्रौपदी हीही देवी श्रीचाच मानवी स्वरूपांत झालेला आविष्कार असून तिचे गुण इतके सर्वश्रेष्ठ आहेत की, मानवी पद्धतीप्रमाणे तिचा जन्म झाला असल्याची कल्पना महाकवींच्या

व्याख्यान २३ वें, दि- २० एप्रिल १९५१

तरल प्रतिभेला मानवत नाही म्हणून सीता ज्याप्रमाणे अयोनिजा आहे त्याचप्रमाणे महर्षि व्यासांची द्रौपदीदेखील अयोनिजाच आहे. स्वतः महर्षींनीच वापरलेला हा शब्द मी येथे उपयोगात आणलेला आहे युधिष्ठिर स्वर्गात गेल्यानंतर आपआपल्या मूळ स्वरूपाशी एकरूप होत असलेल्या त्याच्या बंधूंची व सुहृदांची त्याला ओळख पटवून देत असता द्रौपदीसंबंधी देवेन्द्र युधिष्ठिराला असे सांगतो की :

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥१०
अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ।
ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ॥११
स्त्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥१२
रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ।
द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ॥१३

— महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व अ ४

'युधिष्ठिराने स्वर्गात सूर्याप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी दिसणारी, गळ्यात उत्फुल्ल कमळांची माळ घातलेली व स्वतःच्या लावण्याच्या आभेने स्वर्गशोभेला झाकून टाकणारी द्रौपदी पाहिली. तो देवेंद्राला काही विचारणार इतक्यात इंद्राने त्याला स्वतःच सांगावयाला सुरुवात केली इंद्र म्हणाला : ही अयोनिजा सर्व लोकांचे चित्त हरण करणारी, जिच्या शरीराचा गंध अत्यंत उत्कृष्ट आहे अशी द्रौपदी म्हणजे द्रौपदीच्या रूपाने साक्षात् श्रीदेवीच मनुष्यलोकात अवतीर्ण झाली होती. प्रत्यक्ष भगवान् शंकरांनी तुमच्या विहारार्थ ही निर्माण केली ही द्रुपदाच्या कुळात उत्पन्न झालेली असून तुमची पत्नी या नात्याने भूलोकात राहिली'

द्रौपदीची जन्मकथा तिच्या सर्व व्यक्तिवैशिष्ट्यांची बीजे व्यक्त करणारी असून वैचित्र्यपूर्ण आहे द्रौपदी व तिचा बंधु धृष्टद्युम्न हे दोघेही अग्नीपासून उत्पन्न झाल्याचे महाभारतात वर्णन आहे. पंचाल देशाचा राजा द्रुपद याने द्रोणाचार्यांचा अपमान केल्यानंतर

संतापलेल्या आचार्य द्रोणांनी आपला शिष्य जो अर्जुन त्याच्याकरवी द्रुपदाचा पराजय करून त्याचें अर्धे राज्य हिरावून घेतलें. द्रुपद द्रोणांना प्रत्यक्षांत तर कांहीच करूं शकला नाही. पण त्याने तेव्हा-पासून आपल्या अंतःकरणांत आचार्याविषयी दंश धरून तपस्वी ब्राह्मणांच्या मदतीने त्यांना ठार मारणारा मुलगा उत्पन्न व्हावा म्हणून एक मोठें याज्ञिय अनुष्ठान केलें. द्रुपदाच्या त्या यज्ञातील याजकाने यज्ञात हवन करून मंत्रपूत हविर्भाग भक्षण करण्यासाठी द्रुपदाच्या महाराणीला बोलाविलें. पण ती त्या वेळी अशुद्ध अवस्थेंत होती. तिने त्या याजकाला असें सांगितलें की, सध्या मी अशुद्ध अवस्थेंत असून मी माझें तोंड धुवून स्वच्छ व शुद्ध होईपर्यंत तू थांब. पण तो तेजस्वी याजक तिला म्हणाला की, मला तुझ्यासाठी माझा वेळ घालवावयाचा नाही. वाटलें तर येथे उभी राहा अथवा कोठेही जा. माझ्या मंत्राचें फळ तुझ्यावाचून मुळीच खोळंबून राहणार नाही. तूं न आलीस तर वेदीतून मुलगा उत्पन्न होईल. महाभारतकार म्हणतात :

एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसन्निभः ॥३९
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।
बिभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ॥४०
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ॥४१
हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा ।
भयापहो राजपुत्रः पञ्चालानां यशस्करः ॥४२
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ॥४३
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसितायतलोचना ॥४४
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ॥४५
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।

या विभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि।
देवदानवयक्षाणामीप्सितां देवरूपिणीम् ॥ ४७
तां चापि जातां सुश्रोणी वागुवाचाशरीरिणी।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान्क्षयम् ॥ ४८
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा॥
अस्याः हेतोः कौरवाणां महदुत्पस्यते भयम् ॥ ४९
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसङ्घवत्।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुन्धरा॥ ५०
तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी।
न वै मदन्या जननी जानीयातामिमाविति ॥ ५१

—महाभारत, आदिपर्व अ. १६७

"याप्रमाणे बोलून याजकाने तो संस्कृत हविर्भाग अग्नीत हवन करतांच त्या अग्नीतून देवासारखा तेजस्वी, ज्वालेच्या वर्णाचा, अतःकरणांत थरकांप करणारें ज्याचें उग्र रूप आहे असा, डोक्यावर उत्कृष्ट किरीट व अंगांत उत्तम चिलखत धारण केलेला, एका हातांत खड्ग व दुसऱ्या हातांत बाणासहित धनुष्य धारण करणारा कुमार हळूहळू गर्जना करीत बाहेर पडला. लगेच तो रथावर बसला व जाऊं लागला. त्याबरोबर सर्व पंचाल हर्षातिरेकाने जयघोष करूं लागले. पचालांचें सर्व भय हरण करणारा असा तो यशस्वी राजकुमार होता. त्याच्या जन्माच्या वेळी आकाशवाणीने असें सांगितले की हा द्रोणांच्या वधासाठी उत्पन्न झालेला असून राजा द्रुपदाच्या अंतःकरणांतील सर्व दुःख हा हरण करील. त्या कुमाराबरोबरच त्या यज्ञवेदीतून एक कुमारीही उत्पन्न झाली. तिच्या अंगप्रत्यंगांतून सौंदर्याचा मूर्तिमंत आविष्कार होत असून ती अत्यंत लावण्यसंपन्न होती. निळ्या कमळाप्रमाणे तिचे नेत्र विशाल असून तिचे काळेभोर केस, उत्तुंग तांबडी नखें, धनुष्याकृति भिवया व उत्कृष्ट हृदय यांमुळे मनुष्यरूपाने ती साक्षात् कोणी देवताच पृथ्वीवर आली आहे असें वाटत होतें. ती वर्णानें श्यामल होती. तिच्या शरीराचा गंध निळया कमलाप्रमाणे उत्कृष्ट असून आसमंतात् एक कोसपर्यंत तो गंध दरवळत असे. तिच्या रूपलावण्याला पृथ्वीवर तरी उपमा नव्हती. मनुष्यच काय,

पण देव, दानव यक्ष यांचीही दृष्टि तिच्यावर खिळून राहावी असें तिचें सौंदर्य अलौकिक होतें. ती निर्माण होतांच आकाशवाणीने असें सांगितलें की, सर्व क्षत्रियांचा नाश करण्याचें देवकार्य करण्यासाठी ही सर्वश्रेष्ठ स्त्री उत्पन्न झालेली असून योग्य वेळी ती तें कार्य पार पाडील. हिच्यामुळे कौरवकुळाला मोठें भय उत्पन्न होईल. हें ऐकतांच सर्व पांचाल सिंहाच्या संघाप्रमाणे सिंहनाद करूं लागले. त्यांचा आनंद पृथ्वीवर कोठें मावेना. त्या वेळी द्रुपदाच्या पत्नीने त्या याजकाला हात जोडून असें म्हटलें की, हा कुमार व ही कुमारी. जरी अग्नीपासून उत्पन्न झालेली असली तरी त्या गोष्टीची त्यांना स्मृति राहूं नये व त्यांनी मलाच आपली माता समजावें असें वरदान आपण मला द्या.' याजकाने राणीची ती इच्छा पूर्ण केली. द्रौपदी ही वर्णाने कृष्ण असल्यामुळे तिचें नांवच कृष्णा ठेवण्यांत आलें.

कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णाभूत्सा हि वर्णतः।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे॥ ५४

—महाभारत, आदिपर्व अ. १६७

द्रौपदीचें गाजलेलें स्वयंवर

द्रौपदीचे वडील राजे द्रुपद यांची खरी इच्छा द्रौपदी अर्जुनाला द्यावी अशी होती.

यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः॥ ८
सोऽन्वेषमाण. कौन्तेय पाञ्चाल्यो जनमेजय।
दृढं धनुरनानम्यं कारयामास भारत॥ ९
यन्त्रं वैहायसं चापि कारयमास कृत्रिमम्।
तेन तन्त्रेण समित राजा लक्ष्यं चकार स.॥ १०

—महाभारत, आदिपर्व अ. १८५

पण आपल्या अंत.करणांतील ही गोष्ट, द्रुपदाने कधीही कोठें उघड केली नाही. अर्जुनाने त्याचा पराभव केलेला असल्यामुळे. तारुण्याच्या दारवठ्यावर नुकत्याच प्रवेश केलेल्या त्या राजकुमाराचा विलक्षण पराक्रम त्याच्या चांगलाच डोळ्यात भरला होता. पण लाक्षागृहांत पांडव जळल्याचें ऐकून स्वाभाविकपणेंच तो

भग्नमनस्क झाला. इतर कित्येक विचक्षण पुरुषांप्रमाणेच पाण्डवांसारखे प्रतापी पुरुष असे व्यर्थ जळून जावयाचे नाहीत असेंही त्याला वाटत होतें. गुप्तपणें त्याने पाण्डवांचा शोधही चालविला होता. शेवटी वीरोचित व अर्जुनासारख्या श्रेष्ठ धनुर्धरालाच जो पूर्ण करतां येणें शक्य होईल असा पण द्रौपदीच्या स्वयंवरासाठी लावावा असें त्याने ठरविलें. त्याने विशिष्ट प्रकारचें दृढ धनुष्य सिद्ध करून त्याच्यावर योजण्यासाठी म्हणून खास बाण निर्मिले व अखंड फिरणारें एक यंत्र वर लावून त्या फिरणाऱ्या यंत्राच्या आतील लक्ष्याचा वेध जो या बाणांनी करील त्यालाच द्रौपदी द्यावयाची असा आपला निश्चय घोषित केला. त्याची घोषणा अशी होती की,

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥११

—महाभारत, आदिपर्व अ. १८५

'जो कोणी माझें हें धनुष्य सज्ज करून माझे हे बाण त्याच्यावर योजून या फिरत्या यंत्रातील लक्ष्याचा वेध करील त्यालाच माझी मुलगी मिळेल. धनुर्धारी लोकामध्ये आपल्या शस्त्रास्त्रशिक्षणाच्या भरंवशावर फिरत्या यंत्राचा वेध घेऊं शकणारा तरुण धनुर्धारी फक्त अर्जुनच होता. म्हणून त्याने अर्जुनाच्या प्राप्तीसाठी हा असा पण केला. द्रौपदीच्या स्वयवराप्रीत्यर्थ अनेकविध राजे त्या ठिकाणी आले. महाभारतांतील त्याची यादी पाहिली तर सर्व भारतीय सत्ताधिप त्या ठिकाणी एकत्रित झालेले होते असें दिसतें. भगवान् श्रीकृष्ण व बलरामही या स्वयवरास उपस्थित होते. ब्राह्मणवेषाने पाण्डव या स्वयंवरार्थ उपस्थित झालेले होते. राजसभेंत अथवा स्वयवरार्थ उभारलेल्या विस्तीर्ण व शोभिवंत मंडपात सर्व समाज एकत्रित जमलेला पाहून वाद्यें वाजत असता देवतेप्रमाणे लावण्यसंपन्न अशा आपल्या भगिनीला घेऊन राजकुमार धृष्टद्युम्न त्या मंडपात आला. राजकन्या पाञ्चाली उत्कृष्ट रत्नाभरणांनी सुशोभित झालेली असून तिच्या हातांत रत्नें जडविलेली सुवर्णाची वरमाला होती. धृष्टद्युम्नाने सर्व राजेलोकांसमक्ष द्रौपदीला मंडपांत आणून उच्च स्वराने असें घोषित केलें की,

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः शृण्वन्तु मे भूपतयः समेताः
छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः॥३५
एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि॥३६

—महाभारत, आदिपर्व अ. २२१

'हें येथे धनुष्य ठेवलेलें असून त्यावर योजावयाचे बाणही येथेच ठेवलेले आहेत. मी काय बोलतों तें येथे जमलेल्या सर्व राजांनी स्थिर चित्ताने ऐकावें. या धनुष्यावर हे बाण लावून या फिरत्या यन्त्राच्या छिद्रामधून लक्ष्यवेध करावयाचा आहे. बाण पांच आहेत व त्यांनीच हें नियुक्त कार्य साधलें पाहिजे. हे महान् कृत्य करणारा जो कोणी आमच्या कुळाला योग्य असा कुळवंत, रूपवान् व बलसपन्न असेल त्याचीच भार्या माझी ही भगिनी कृष्णा होईल. अटी नीट पाळावयाच्या आहेत, व मी जें बोलतो त्यातलें एक अक्षरही खोटें व्हावयाचें नाही.' याप्रमाणे घोषित करून धृष्टद्युम्नाने उपस्थित सर्व राजे लोकांचा द्रौपदीला परिचय करून दिला. मोठमोठे क्षत्रिय राजे त्या ठिकाणी लक्ष्यवेधाच्या प्रयत्नास लागले पण सर्व फजित पावले. त्यांत जरासंध, शिशुपाल व मद्रराज शल्य अशी मोठमोठी मंडळी होती. शेवटी कर्ण धनुष्याजवळ आला व पाहतां पाहतां त्याने धनुष्य सज्ज करून त्यावर बाण लावून त्या फिरत्या यंत्राकडे आपली दृष्टि वळविली. लक्ष्यवेधाचें सामर्थ्य अर्जुनाइतकें कर्णातही निश्चित होतें. त्यामुळे त्याने धनुष्याला हात घालतांच लक्ष्यवेध झालाच असें सर्वच मानू लागले होते. पण द्रौपदीच्या स्वयंवराच्या सर्व अटी स्पष्ट होत्या. त्यांतील कोणतीही अट द्रुपदाने वा धृष्टद्युम्नाने झांकून ठेवलेली नव्हती. त्या स्वयंवरांत भाग घेणारी व्यक्ति नुसती लक्ष्यवेध करणारी असून चालणार नव्हतें. ती कुलीन असली पाहिजे असा राजा द्रुपदाचा आग्रह होता व तो त्यांनी आधीच धृष्टद्युम्नाच्या तोंडून सर्वांना स्पष्टपणाने सांगितलेलाही होता. कर्ण हा सूतपुत्र म्हणून विख्यात असल्यामुळे क्षत्रियांच्या समाजांत कुलवंत म्हणून त्याला स्थान

मिळणे केवळ अशक्य होतें. त्यामुळे त्याने धनुष्याला हात घालताच उच्च स्वराने द्रौपदीने असे सांगितले की,

दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥२३

–महाभारत, आदिपर्व अ. १८७

'काय वाटेल तें झाले तरी मी सूताला वरणार नाही' हे ऐकताच मनस्तापाने कर्णाने आपली आराध्य देवता सूर्यनारायण याच्याकडे एकदा पाहिले व ते तळपते धनुष्य हातातून टाकून दिले यानंतर ब्राह्मणवेषधारी अर्जुनाने तें अप्रतिम लक्ष्य तोडले व द्रौपदीची वरमाला घेतली चालून आलेल्या सर्व राजसंघाचा भीमसेन व अर्जुन यांनी पराजय केला व द्रौपदी पाण्डवांची राणी झाली पाण्डवांनी पराक्रमाने साम्राज्य मिळविल्यानंतर ज्ञात जगाची साम्राज्ञी होण्याचाही बहुमान तिने उपभोगिला कुटुंबही संस्थेचा आधार होण्याइतकी द्रौपदी सर्वसंग्राहक व समर्थ होती रुक्मिणीसारखें भाग्य जर तिला लाभते तर तिने अतिशय उत्कृष्ट असा गृहिणीधर्म आचरून दाखविला असता तिची इच्छा व प्रवृत्ति तशीच होती

महासती द्रौपदी

द्रौपदीचे हृदय अत्यंत उदार असून आपल्या सवतीविषयीही तिने केलेले वर्णन तिच्या अंतःकरणाची थोरवी व्यक्त करण्यास पुरेसें आहे अर्जुनाने सुभद्राहरण केल्यानंतर पहिल्याप्रथम सुभद्रेने ज्या वेळी पाण्डवांच्या अंतःपुरात प्रवेश केला त्या वेळी द्रौपदीच्या भेटीस्तव तिला कसे पाठवावें, या विचाराने महारथी पार्थ चांगलाच गोंधळला होता त्याने गोपीचा वेष देऊन सुभद्रेला अंतःपुरात पाठविले कुंतीला वंदन करून किंचित् भीतभीतच सुभद्रा द्रौपदी-कडे आली द्रौपदीने तिचे कोणत्या प्रकारे स्वागत केले असेल? महाभारतकार म्हणतात.—

ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसारं माधवस्य च ॥ २३

परिष्वज्यावदत्प्रीत्या निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ॥ आदि. २२१–२४

'सुभद्रेने येऊन द्रौपदीला वदन केलें व विनयाने असें सांगितलें की, माझें नांव भद्रा असून मी आपली दासी आहे. भगवान् श्रीकृष्णांच्या भगिनीचे ते विनयनम्र उद्‌गार ऐकतांच द्रौपदीने अत्यंत प्रेमाने तिला आलिंगन देऊन असें म्हटलें की, तुझ्या पतीला जगांत कोणीही शत्रु न उरोत. त्याबरोबर सुभद्रा अत्यंत आनंदित झाली व असेंच होवो इतकेंच म्हणाली.'

द्रौपदीसारख्या महासतीची तिच्या व्यक्तिजीवनात घरगुती वागणूक कशी असेल? व गृहजीवनाच्यासंबधी तिचे विचार काय असूं शकतील अशी उत्कंठा स्वाभाविकपणेंच कोणाच्याही अंतःकरणांत नांदते. महाभारतांत एका ठिकाणीं द्रौपदीनेच स्वतः या प्रकरणांत आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. पाण्डव वनवासांत असतां एकदा भगवान् श्रीकृष्ण व सत्यभामा त्यांच्याकडे भेटावयास आले. त्या वेळीं एकांतांत सत्यभामेने द्रौपदीला असें विचारलें की 'हे द्रौपदी, लोकपालासारख्या अत्यंत पराक्रमी व परस्परांवर अत्यंत प्रेम करणाऱ्या अशा पाण्डवाना तू कोणत्या आचरणाने आपल्या स्वाधीन करून घेतलें आहेस तें मला साग. पाण्डव तुझ्या स्वाधीन दिसतात. ते तुझ्यावर कधीही क्रुद्ध होत नाहीत व प्रत्येक महत्त्वाच्या गोष्टीत तुझ्याकडून महत्वाचे मार्गदर्शन होईल अशा अपेक्षेने ते तुझ्याकडे पाहतात. इतके त्याच्यावर तू स्वत.चे वर्चस्व कसें गाजवितेस? कोणते व्रत, तपश्चर्या, स्नान, मंत्र, औषध, विद्या, वीर्य, अंजन, जप, होम इत्यादि तू केलेंस की, ज्यामुळें भाग्यदेवता तुझ्यावर अतोनात प्रसन्न होऊन तू आपल्या पतीवर निर्विवाद विजय संपादन केलास तें मलाही साग. म्हणजे मी त्याचा प्रयोग श्रीकृष्णावर करून त्यांना सदाचें आपल्या स्वाधीन करून घेईन ' याप्रमाणे सत्यभामेने विचारतांच पतिव्रतांत-अत्यंत श्रेष्ठ असलेल्या द्रौपदीने तिला जे उत्तर दिलें त्यांतून तिचा स्वत.चा वर्तनक्रम व गृहिणीपदासंबंधीचे तिचे सर्व विचार उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त झालेले आहेत. द्रौपदीचें उत्तर मोठें असले तरी तिच्या जीवनांतील एका अत्यंत

महत्त्वाच्या बाबीवर त्यांतून उत्कृष्ट प्रकाश पडत असल्यामुळे मी तो येथे समग्र उद्धृत करतो. द्रौपदी म्हणाली:--

अमत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ १०
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
तथो ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १२
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा ॥ १३
अमित्रप्रहिताश्चापि गदान् परमदारुणान् ।
मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १४
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १५
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १६
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १७
वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १८
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
सदारान् पाण्डवान् नित्यं प्रयत्तोपचराम्यहम् ॥ १९
प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २०
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् ।
दुरासिताद् दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २१
सूर्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान् महारथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिन. ॥ २२
देवो मनुष्यो गंधर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २३

नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि।
न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २४
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम्।
अभ्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २५
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २६
अतिरस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २७
अनर्म चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २८
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये।
निरताऽहं सदा सत्ये भर्तॄणामुपसेवने ॥ २९
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन।
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ॥ ३०
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी।
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ॥ ३१
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम्।
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ॥ ३२
स्वलङ्कृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता।
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्वा मे कथिताः पुरा ॥ ३३
भिक्षा बलिश्राद्धमिति स्थालीपाकश्च पर्वसु।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥ ३४
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता।
विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३५
मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः।
आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ॥ ३६
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३७
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३८

अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च।
भर्तारो वशगा मह्य गुरुशुश्रूषयैव च ॥ ३९
नित्यमार्यामहं कुन्ती वीरसू सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४०
नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४१
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४२
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिशद्दासीक एकैको यान् बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४३
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंकृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४४
तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४५
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ४६
महार्हमाल्याभरणा. सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन् हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४७
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४८
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ॥ ४९
शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५०
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्मही पर्यपालयत् ।
येषा सङ्ख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ५१
अन्तःपुराणां सर्वेषा भृत्यानां चैव सर्वश. ।
आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५२
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥ ५३

मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५४
तमहं भारमासक्तमनावृष्य दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य राव्यहानि घटामि वै ॥ ५५
अवृष्य वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाऽहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५६
अनिशाया निशायां च सहाया क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यास्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५७
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५८
एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५९

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ६०
अभिपन्नाऽस्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ वनपर्व-२३३-६१

द्रौपदी उवाच ।

इदं तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
अस्मिन् यथावत् सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।
यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा लब्धाः प्रसादात्कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
तथासनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽऽसनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६

सप्रेपितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेत सर्वात्मना मा भजतीति सत्ये ।। ७
त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत्पतिस्ते यद्यप्यगुह्य परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेव प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विराग ।।८
प्रियाश्च रक्ताश्च हिताश्च भर्तुस्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैं ।
द्वेष्यैरुपेक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्य कुहकोद्यतैश्च ।।९
मद प्रमाद पुरुषेषु हित्वा सयच्छ भाव प्रतिगह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ।।१०
महाकुलीनाभिरपापिकाभि स्त्रीभि सखीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्या ।।
एतद्यशस्य भगदैवत च स्वार्थं तथा शत्रुनिवर्हण च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा।।वन२३४-१२

'हे सत्यभामे, दुर्वृत्त व भ्रष्ट स्त्रियाचा मार्ग तू मला विचारलास या मार्गाच्या बाबतीत मी तुला काय साग़ू शकणार? भगवान् श्रीकृष्णाची प्रिय महाराणी होण्याचे भाग्य ज्या भाग्यशाली स्त्रीला लाभले त्या तुझ्यासारख्या स्त्रीच्या तोडी हा अशा रीतीचा प्रश्न व या प्रकारचे सशय मुळीच शोभत नाहीत आपली स्त्री मत्र व औषधीच्या नादी लागून आपल्याला स्वत च्या अधीन ठेवू पाहते असे जर कोणत्याही पतीला कळून आले तर तिचे दर्शनही त्याला त्रासदायक वाटल्यावाचून राहणार नाही जिवत सर्प घरात फिरतो आहे या जाणिवेने मनुष्य जसा उद्विग्न होतो तसाच अशी पत्नी लाभलेला मनुष्य सदैव उद्विग्न अवस्थेत राहील जो एकदा उद्विग्न झाला त्याला शाति कोठली? व ज्याला शाति नाही त्याला सुख तरी कोठले? एखाद्या मत्राने स्त्रीला आपला पति वश करून घेता येतो ही कल्पनाच मुळात अत्यत खोटी आहे औषधीचा प्रयोग नवऱ्याच्या जिवावर आल्याखेरीज राहणार नाही या मूर्खपणाच्या प्रयोगाच्या नादी लागलेली स्त्री आपल्या पतीच्या शत्रूकडून शेवटी आपल्या पतीचा मृत्यु ओढवावयास कारणीभूत होते मूर्ख स्त्रियानी या मार्गाला लागून व पतीच्या अन्नपानातून भलभलत्या गोष्टींचे त्याच्यावर प्रयोग करून जलोदर, कुक्षिव्याधि, श्वेतकुष्ठ, जडत्व,

अंधत्व, बधिरपणा व नपुंसकत्व यांसारखे भीषण रोग मात्र आपल्या पतींना चिकटविलेले आहेत. हे प्रयोग करीत बसणाऱ्या स्त्रिया स्वतः पापी होऊन पापबुद्धीच्या लोकांच्या हातांतलें खेळणें बनतात व आपल्या पतींना व्यर्थ पीडा द्यावयास मात्र कारणीभूत होतात. पतीला स्वाधीन करून घ्यावयाचा खरा मार्ग आपल्या पतीला आवडणार नाही असें आचरण पत्नीने कधीही न करणें हाच आहे. हे यशस्विनी सत्यभामे, महानुभाव पाण्डवांशी मी ज्या पद्धतीने वागतें त्याच्यांतच माझ्या पतींच्या माझ्यावरील प्रेमाचें रहस्य सांठविलेलें आहे. कोणत्या पद्धतीने मी त्यांच्याशी वागतें तें तूं ऐक.

अहंकार पूर्णपणें जिंकून व कामक्रोधावर विजय संपादन करून पाण्डव व माझ्या सपत्नी असलेल्या त्यांच्या इतर स्त्रिया यांची मी दक्षपणें शुश्रूषा करतें. मत्सर व ईर्ष्या यांचा पूर्णपणें परित्याग करून आपलें चित्त पूर्णपणें आवरून यत्किंचितही अभिमान अंतःकरणांत धारण न करतां क्षणोक्षणीं माझ्या पतीचें अंतःकरण संभाळीत मी त्यांची शुश्रूषा करतें. तोंडांतून एकही उणा शब्द बाहेर पडूं नये, बसण्यांत व उभे राहण्यांत कधीही अविनयाची शंका देखील येऊं नये, पाहण्यांत देखील औद्धत्याचे कधी प्रदर्शन होऊं नये, बसणें, जाणें, हावभाव वा अंतःकरणाचे निश्चय यांपैकी कोणत्याही बाबतींत यत्किंचित् देखील त्यांच्या मनाला लागण्यासारखें कांहीही घडूं नये यासाठी मी सदैव जपत असतें. माझे पति पार्थ, सूर्य व अग्नीप्रमाणें तेजस्वी, सहवासांतील लोकांना आनंद देणारे, चंद्राप्रमाणें शीतल, महारथी असून त्यांचें सामर्थ्य व त्यांचा प्रताप अत्यंत उग्र आहे. दृष्टीनेच ते दुसऱ्याचें तेज सहज हरण करून घेतात. अशा लोकोत्तर पुरुषाची मला सेवा करावयाची आहे. ही जाणीव दृढपणाने सदैव अंतःकरणात बाळगून मी त्यांची सेवा करीत असतें. देव, मनुष्य, गंधर्व, अलंकार धारण केलेला रूपयौवनसंपन्न मनुष्य, द्रव्यवान्, सौन्दर्यसंपन्न पुरुष यांपैकी कोणीही माझ्या अंतःकरणांत कधी येऊंच शकत नाही. माझ्या पतीचे भोजन झाल्याखेरीज, त्यांचें प्रसाधन व स्नान होऊन त्यांनी विश्रांति घेतल्याविना मी कधीही भोजन व विश्रांतीची अपेक्षाही करीत नाही.

अनेक नोकरचाकर सर्व कामें करावयास आमच्या राजमंदिरांत असले तरी मी स्वतः जातीनेच या गोष्टीकडे लक्ष देत आले आहे. माझे पति कोठूनही आले तरी दासदासींऐवजी स्वत.च उठून त्यांना आसन व उदक देऊन मी त्यांचें अंत.करणपूर्वक स्वागत करतें. सर्व घर व उपकरणे सदैव स्वच्छ राहतील अशी काळजी घेऊन वेळेवर उत्कृष्ट अन्नाचें भोजन त्याना मिळालेलें आहे की नाही यांची मी स्वतः काळजी घेतें. धनधान्यादि गोष्टींचे रक्षण सुव्यवस्थितपणें चाललें आहे की नाही व घराला समृद्धि आणणाऱ्या वस्तु सुरक्षित आहेत की नाहीत याची मी स्वतः काळजी घेतें. माझ्या बोलण्यांतून अल्पस्वल्प देखील तिरस्कार अथवा अत्यंत सूक्ष्मदेखील अवहेलना कधी व्यक्त होऊ शकत नाही. अवहेलना व्यक्त करणाऱ्या व सेवा न करणाऱ्या दुष्ट स्त्रियेविषयी पति नेहमीच उदासीन राहतो. आळस संपूर्णपणे झाडून टाकून मी सदैव पाण्डवांना अनुकूल असेंच आचरण ठेवते. थट्टेचा व विनोदाचा प्रसंग नसता उगाच हसत बसणें, वारंवार दारांत येऊन अखंड उभे राहणें व घरांतील उद्यानांतून सदा रेंगाळत असणें या गोष्टींचा मी मनातूनच तिरस्कार करतें व त्या स्वत.च्या आचरणांत कधीही येणार नाहीत याविषयी मी अत्यंत दक्ष राहतें. खूप हसणे, खूप रागावणे हे मी चुकूनही कधी करीत नाही. कोणालाही क्रोध उत्पन्न होईल अशा गोष्टींचा मी नेहमीच परित्याग करतें. आपल्या पतीच्या सेवेत मी सदैव गढलेली असतें. पतीवाचून कोणत्याही गोष्टीचा उपभोग मला मुळीच इष्ट वाटत नाही. माझे पति ज्या वेळी माझ्याजवळ नसतात त्या वेळी अलंकाराचा व पुष्पांचा साजशृंगार मुळीच न करतां मी सदैव व्रतस्थ राहतें. माझे पति खानपानांत जी गोष्ट आणूं इच्छीत नाहीत व ज्या गोष्टींचा उपभोग ते घेत नाहीत त्या सर्व गोष्टी मी पूर्णपणें वर्ज्य केलेल्या आहेत. सती स्त्रियांच्या आचरणाचा शास्त्रात जो उपदेश केलेला आहे तदनुसारच माझे नेहमी वर्तन असतें. पतीच्या सहवासांत सर्व प्रकारचा साजशृंगार करून मी दक्षपणे त्यांना आवडणारे व त्यांच्या हिताचें असेंच वर्तन करतें. माझ्या सासूने स्त्रियांचे कौटुंबिक म्हणून भिक्षा,

बलिश्राद्ध, पर्वकाळीं स्थालीपाक, मान्य लोकांचा मानसत्कार इत्यादि धर्म मला शिकविले आहेत. स्वतः मला कित्येक व्रतनियमांचें ज्ञान आहे. त्यांच्या परिपालनाविषयी सदैव जागरूक राहून मुळीच आळस न करतां लक्षपूर्वक व मोठ्या विनयपूर्वक मी या व्रतनियमाचें आचरण करीत असतें. मृदु, सज्जन, सत्यधर्माचें परिपालन करणारे व सत्यशील पण क्रुद्ध झाले म्हणजे सर्पाप्रमाणें अत्यंत भयकर असणारे असे माझे पति आहेत. त्यांची मी अखंड परिचर्या करतें. स्त्रीचा शाश्वत धर्म पतीवरच अवलंबून आहे. तोच स्त्रीचा देव व एकमात्र आधार होय. कोणती शहाणी स्त्री त्याला अप्रिय होईल असें आचरण करील ? मी नेहमी पतीपेक्षा अधिक झोपणें, अधिक खाणें वा आपलाच अधिक थाटमाट करणें या गोष्टी कधी न करण्याची दक्षता घेतें. नेहमी माझ्या सासूच्या नियंत्रणांत राहून तिची कधीही निंदा करीत नाही. नेहमी दक्ष राहण्यामुळे, नेहमी काम करण्याविषयी तत्पर राहण्यामुळे व गुरुजनांच्या मी करीत असलेल्या शुश्रूषेमुळे पति माझ्या स्वाधीन असतात. वीरमाता, सत्यवादिनी आर्या कुंतीची मी नेहमी सेवा करीत राहून स्वतः जातीने तिच्या खाण्यापिण्याकडे लक्ष देतें. वस्त्र, भूषण व भोजन या बाबतीत कुंतीपेक्षा माझा मान अधिक आहे असें मी समजत नाही व पृथ्वीप्रमाणे उदार अंतःकरणाच्या कुंतीविषयी कधीही वाईट बोलत नाही आमच्या राज्यकाळात युधिष्ठिराच्या राजमंडळांत सोन्याच्या ताटांत आठ सहस्र ब्राह्मण रोज भोजन करीत. ऐशी सहस्र स्नातक युधिष्ठिराचे आश्रित होते व त्या प्रत्येकाला तीस तीस दासी व्यवस्थेला दिलेल्या होत्या. दहा सहस्र ब्रह्मचारी व यति लोकाना सोन्याच्या ताटांतून भोजन वाढलें जाई. मी या सर्व वेदवेत्त्या ब्राह्मणांच्या पान, आच्छादन व भोजनाकडे लक्ष देऊन अग्रहारांनी त्यांची व्यवस्थित पूजा करीत असे. उत्तम अलंकार घातलेल्या युधिष्ठिरांच्या एक लक्ष दासी असत. त्या सर्व नृत्यगीतविशारद व अंगावर उत्कृष्ट अलंकार घालीत. त्यांची नांवें, रूपें, त्यांच्या आवडीचे खाण्याचे पदार्थ व वस्त्रें-प्रावरणें, त्यांचे स्वभाव व कामें या सर्वांची मला खडानखडा माहिती असे. नित्य

अतिथींना भोजन घालणाऱ्या युधिष्ठिरांच्या येथील सहस्रावधि दासींची मला पूर्णपणें ओळख असे. इंद्रप्रस्थांत युधिष्ठिर राज्य करीत असतां ते बाहेर निघाले म्हणजे त्यांच्या पाठोपाठ दहा सहस्र हत्ती, व एक लक्ष घोडेस्वार जात. त्या सर्वांची संख्या, अंत:पुरां-तील सर्व नोकरवर्गाची माहिती व गुराख्यापर्यंत सर्व लोकांच्या कृत्याकृत्याची माहिती मला खडानूखडा असे. पाण्डवांच्या आय-व्ययाची मला पूर्णपणें माहिती होती. माझ्यावर कुटुंबाचा व राज्यां-तील अंत:पुराचा सर्व भार टाकून देऊन पांडव आपआपल्या कामांत गढून राहत. तो मन ताब्यांत नसलेल्या लोकांनी सहन करण्यास अत्यंत कठीण असा भार सर्व सुखाचा परित्याग करून व अहोरात्र खपून मी सहन केला आहे. वरुणाच्या रत्नसागराप्रमाणे कुणालाही धर्षण करण्यास अत्यंत कठीण असा माझ्या धर्मनिष्ठ पतींचा धनकोश मला पूर्णपणें माहीत आहे. दिवसा व रात्री सतत पाण्डवांचें मन संभाळीत असतां मला रात्र व दिवस सारखेच झाले आहेत. मी पतीच्या आधी उठतें व नंतर झोपतें. मी तुला सांगितलें या प्रका-रानें वागत आलें हाच माझ्या पतींना वश करून घेण्याचा माझा उपाय होय. दुष्ट स्त्रियांच्या आचाराकडे मी कधी वळलें नाही व वळणार नाही. याप्रमाणे द्रौपदीने सत्यभामेला उत्तर दिल्यावर ती ओशाळली व द्रौपदीला म्हणूं लागली की, हे पांचाली, मी सखीच्या नात्याने सहज थट्टा म्हणून हें तुझ्याशी बोललें. तूं मला क्षमा कर. त्यावर द्रौपदी तिला म्हणाली की, आपल्या डोळ्यांवरील खुळेपणाचें मोहपटल पूर्णपणें बाजूला सारून मी सांगतें त्या पद्धतीने पतींचें मन आपल्या स्वाधीन करून घेण्यासाठी तूं वाग. तूं जर याप्रमाणे वागशील तर इतर सर्व स्त्रियांपेक्षा भगवान् तुझ्यावरच खरें प्रेम करतील. पतीसारखें सर्व जगांत दैवत नाही. त्याच्या प्रसन्नतेंत सर्व इच्छा पूर्ण होतात, व त्याच्या अप्रसन्नतेंत सर्व इच्छांचा विघात होतो. त्याच्यापासून अपत्यलाभ, विविध प्रकारच्या उपभोगांचा लाभ, शय्या, आसन, लावण्यमय पदार्थ, वस्त्र, माल्य, विविध सुगंधी द्रव्यें, इहलोकीं मोठी कीर्ति व परलोकीं स्वर्गाची प्राप्ति असा सर्व प्रकारचा लाभ आपोआप होतो. हे सत्यभामे,

सुखाच्या मार्गानें शाश्वत सुख कधी मिळत नाही. कष्ट करावे तेव्हांच खऱ्या सुखाची प्राप्ति होत असते. तूं सौहार्दानें, प्रेमानें, व नित्य सर्व प्रकारची सेवा करून भगवान् श्रीकृष्णांची आराधना कर. उत्तम आसनें, उत्कृष्ट माल्य, विविध सुगंधी द्रव्यें त्यांना अर्पण करून त्या सर्वांतून आपल्या अंत:करणाचा प्रेमळपणा अशा पद्धतीने व्यक्त कर की ज्यामुळे तुझें श्रीकृष्णांवर सर्वांत अधिक प्रेम आहे हें पटून भगवान् श्रीकृष्ण तुझ्यावर सर्वांत अधिक प्रेम करतील. दारांत कृष्णाचा शब्द ऐकला की अंत:पुरांत तू उठून उभी रहा. दारांतून ते प्रवेश करूं लागले की आसन व पाद्यानें तूं त्यांचें स्वागत कर. दासी असो वा नसो, स्वत:च उठून श्रीकृष्णाचीं सर्व कामें तूं स्वत: कर. सर्व प्रकारें तूं श्रीकृष्णांची सेवा करतेस हें त्यांना पटलें पाहिजे. जे श्रीकृष्ण तुझ्याजवळ बोलतील तें जरी त्यांनी गुप्त ठेवावयास सांगितलें नाही, तरीदेखील तें केवळ आपल्याच अंत:करणांत सांठवून ठेव. जर तूं असे एकांतातले अभिप्राय कोठे बोललीस व ते तुझ्या सवतींनी ऐकले व त्यांनी ते श्रीकृष्णांना सांगितले तर तुला वेधळी समजून कृष्ण तुझ्यासंबंधी उदासीन झाल्यावाचून राहणार नाहीत. कृष्णाचे जे आवडते, त्यांच्यावर प्रेम करणारे, व त्यांचें हित व्हावें म्हणून जपणारे असे लोक असतील त्यांना विविध उपायांनी भोजन घाल व त्याची व्यवस्था ठेव. जे कृष्णाचे द्वेष्य, उपेक्ष्य, व त्यांना अहितकारक असे लोक असतील त्यांच्यापासून चार पावलें दूर रहा. पूर्णपणे मौन स्वीकारून व आपल्या अंत:-करणांतील भाव गुप्त ठेवून प्रमाद व दर्प कोणत्याही पुरुषासमोर कधीही प्रगट करूं नकोस. प्रद्युम्न व साब ही तुझी मुलें असली तरी एकांतांत त्यांच्याशीं देखील संबंध ठेवूं नकोस. अत्यंत कुलीन व घरंदाज, पापाचा कधीही विचार देखील अंत:करणांत न येणाऱ्या अशा महापतिव्रता स्त्रियांशीच तुझें सख्य असावें. क्रोधी, गर्विष्ठ, खादाड, चोर, दुष्ट व स्वैरिणी स्त्रियांशी तूं मुळीच संबंध ठेवूं नकोस. भाग्यदेवतेला प्रसन्न करून घेण्याचें, जीवनांत पूर्ण यशस्वी होण्याचें, व शत्रु परास्त करण्याचें हेंच खरें साधन होय. उत्कृष्ट वस्त्रालंकारांनी आपला साजशृंगार करून, व सुवासिक अंगराग

लावून आपल्या भर्तारांची सतत आराधना कर. तुझ्या कल्याणाचा हाच मार्ग आहे.']

'द्रौपदीचा हा उपदेश किती सुंदर आहे! महासती द्रौपदी पाण्डवांच्या जीवनांतील सर्व छायाप्रकाशांत त्यांच्यावरोबर राहिली. ते अरण्यांत गेले त्या वेळी ती ज्याप्रमाणे त्यांच्याबरोबर गेली त्याच प्रमाणे पुढे महाप्रस्थानिक पर्वात पाण्डव इह लोकाचा निरोप घेऊन स्वर्गास जावयास निघाले असताही द्रौपदी त्यांच्याबरोबर गेली आहे.

वज्राघातांची परंपरा

पाण्डवांच्या जीवनात द्रौपदी आल्यानंतर मनात कोणत्या कल्पना बाळगून तिने आपलें सांसारिक जीवन उभारले होते व त्यासाठी तिने किती उत्कृष्ट प्रकारचा वर्तनक्रम ठेविला होता हे स्पष्ट करण्यासाठीच सत्यभामेचा व तिचा संवाद मी वर उद्धृत केला आहे. दुर्दैवाने अथवा तिच्या पतीच्या धर्मकार्पण्यामुळे त्या मानिनी स्त्रीला सर्व दृष्टींनी तिची योग्यता थोर असूनही तिची सारी स्वप्नें भंगलेली पहावी लागून घोर विटंबना सहन करावी लागली. द्यूतात एखाद्या निर्जीव वस्तूप्रमाणे युधिष्ठिराने तिला पणाला लावले व शकुनीने तिला जिंकल्यावर उन्मत्त दुर्योधनाने प्रातिकामी नावाच्या सूताकडून भरसभेत तिला येण्याविषयी बोलाविणे पाठविले. ज्या वेळी प्रातिकामी अंतःपुरांत येऊन द्रौपदीला म्हणू लागला की, 'द्यूतमदाने मत्त झालेल्या युधिष्ठिराने आपल्यालाच पणाला लावले असून दुर्योधनाने आपल्याला जिंकले आहे व कामे करण्यासाठी मी आपल्याला घेऊन जावयास आलों आहे' त्या वेळी त्या मानिनी स्त्रीला तें खरे देखील वाटेना. धर्मात्मे द्यूताच्या कैफाने स्वतःच्या महासाध्वी स्त्रियांना देखील पणाला लावण्याइतके उन्मत्त होतात व केवळ फाशांच्या खळखळण्याने एका महान् साम्राज्याची साम्राज्ञी एका क्षणाच्या आंत दुष्टाची दासी होऊ शकते या गोष्टीवर तिचा विश्वास बसावा तरी कसा? ती प्रातिकामीला म्हणू लागली:—

कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामिन्को हि दीव्येद्भार्यया राजपुत्र. ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्तो ह्यभून्नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ॥ ५

—महाभारत, सभापर्व अ. ६७

'हे प्रातिकामिन्, तूं हें काय बरळतो आहेस? कोणता राजपुत्र आपल्या बायकोला द्यूतांत पणाला लावील? राजा द्यूत-मदाने मत्त होऊन मूर्ख तर नाही बनला? किंवा त्याची सपशेल फसवणूक तर नाहीना झाली? हे असें होईलच कसें? प्राति-कामीने तिला सांगितलें की, युधिष्ठिराने जेव्हा आपणांस पणाला लाविलें तेव्हा त्यांना कोणीही फसविलें नसून ते चांगले सावध होते व आपण काय करतों आहोंत हें त्यांना पूर्णपणें माहीत होतें. प्रथम त्यांनी आपले बंधु पणाला लावले, नतर त्यांनी स्वतःला पणाला लावले व तोही पण हरल्यानंतर त्यानी आपणांला पणाला लावलें. युधिष्ठिराने स्वतःचें शरीर हरल्यावर नंतर आपणांस पणाला लाविलें यांतून कदाचित् अप्रतिष्ठेपासून सुटण्याचा मार्ग आपणांस सांपडण्याचा संभव आहे असें वाटून ती त्या सूताला म्हणाली, हे सूता, तू सभेंत जाऊन त्या कपटी व जुगारी युधिष्ठिराला असें विचार की, तू आधी स्वतःला पणाला लावून हरलास व नंतर मला पणाला लाविलेस की आधी मला पणाला लावून हरून नंतर तूं परक्याचा दास झालास? राजा याचें जे उत्तर देईल तें मला येऊन सांग. म्हणजे मी कसें वागावयाचें तें ठरवीन. राजाचीच तशी इच्छा असली तर मी या दुःखी स्थितीत तेथे येईनही.

गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं तु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवा नु माम् ।। ७
एतज्ज्ञात्वा ममागच्छ ततो मां नय सूतज ।
ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता ।। ८

— महाभारत, सभापर्व अ. ६७

तो सूत द्रौपदीच्या म्हणण्यानुसार राजसभेंत गेला व त्याने युधिष्ठिरांना तिचा निरोप सांगितला. तें ऐकतांच युधिष्ठिर अगदी अचेतन झाले व त्यांनी कांहीच उत्तर दिलें नाही. दुर्योधनाने मात्र सूताला असें सांगितलें की, द्रौपदीने येथेच राजसभेंत येऊन हा प्रश्न युधिष्ठिराला विचारावा. येथे असलेले सर्व लोक या दोघांचा होणारा तो संवाद ऐकू देत. तो बिचारा नोकर काय बोलणार? त्याच्या आज्ञेनुरूप त्याला द्रौपदीकडे पुन्हा निरोप घेऊन जाणें

भागच होतें. तो अंतःकरणांतून अत्यंत दुःखी झाला पण विवश होऊन द्रौपदीकडे जाऊन त्याने तिला असे सांगितले की, हे राजकन्ये, हे सभ्य म्हणविणारे लोक तुला सभेंत बोलावीत आहेत याचा अर्थ कौरवांचा विनाशकाळ जवळ आला आहे असाच आहे. जो कोणी क्षुद्रात्मा तुला राजसभेत नेईल तो ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. द्रौपदीने त्याला इतकेच उत्तर दिले की :—

एवं नूनं व्यदधात्संविधाता स्पर्शावुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥१५
सोऽयं धर्मो मात्यगात्कौरवान्वै सभ्यान्गत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे ।
ते मा ब्रूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ॥१६

— महाभारत, सभापर्व अ. ६७

'सर्व प्रकारच्या चराचर सृष्टीसाठी परमेश्वरानेच सुखें व दुःखें लावून दिलेली आहेत. त्यामुळे आपल्या भाग्याने मिळणाऱ्या सुख-दुःखाचा फारसा विचार करण्याचें कारण नाही. सर्व जगांत धर्मच अत्यंत श्रेष्ठ आहे. आपण जर धर्मानुसार वागलों तर तो शेवटी कल्याण केल्यावांचून राहत नाही. कौरवांच्या हातून धर्माचें उल्लंघन होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून तू सभासदांना जाऊन धर्मानुसार असलेले माझें म्हणणे सांग त्या सभेंतील धर्मात्मे, नीतिमान् व श्रेष्ठ असे लोक मला जसें वागावयास सांगत असतील तसें वागावयास मी सिद्ध आहे. तो विचारा सूत पुनश्च सभेंत येऊन सभासदांना द्रौपदीचा प्रश्न विचारूं लागला. पण प्रश्न धर्माधर्माच्या सूक्ष्म विवेचनाच्या पलीकडे गेलेला असून दुर्योधनाचा द्रौपदीला सभेत आणण्याचा दुराग्रह कधीही सुटावयाचा नाहीं असें पाहून उगाच आपला अपमान करून घेण्यांत कांही अर्थ नाही अशा कल्पनेने सभ्य खाली माना घालून स्वस्थ बसले. दुर्योधनाने त्या सूताला असें सांगितलें की, तूं प्रत्यक्ष द्रौपदीकडे जाऊन तिलाच सभेत सभ्यांना हा प्रश्न विचारावयासाठी यावयास सांग. सूत त्याचा नोकर असला तरी द्रौपदीच्या क्रोधाला तो भीत होता. त्यामुळे तो पुनश्च मी द्रौपदीला काय सांगू असें तो सभ्यांना विचारूं लागला. शेवटी दुर्योधनाने रागाने आपली दृष्टि

दुःशासनाकडे वळविली व त्याला असें सांगितलें की, हा मूर्ख नोकर भीमाला भीत आहे. तू स्वतःच जाऊन द्रौपदीला खेचून आण, काय वाटेल तें केलें तरी हे अवश शत्रु आपणांला काय करणार आहेत? लाल नेत्र करून दुःशासन उठला व त्या महासतीला अप्रतिष्ठेने सभेंत आणण्याचें, शौर्याला, कुळाला व माणुसकीला काळिमा फासणारें तें कुकृत्य करण्यासाठी अंतःपुराकडे निघाला. त्या करुण प्रसंगाचें चित्र चित्रित करीत असतां महाभारतकार म्हणतात :--

तत: समुत्थाय स राजपुत्र: श्रुत्वा भ्रातु: शासनं रक्तदृष्टि: ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथानामित्यब्रवीद् द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ २६
एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून् भजस्वायतपत्रनेत्रे धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ २७
तत: समुत्थाय सुदुर्मना सा विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यत: स्त्रियस्ता वृद्धस्य राज्ञ: कुरुपुङ्गवस्य ॥ २८
ततो जवेनाभिससार रोषाद् दुःशासनस्तामभिगर्जमान: ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २९
ये राजसूयावभृथे जलेन महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ता: ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ ३०
स तां पराकृष्य सभासमीपमानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथवच्चकर्ष वायु: कदलीमिवार्ताम् ॥ ३१
सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टि: शनैरुवाचाथ रजस्वलाऽस्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ ३२
ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी॥३३
दुःशासन उवाच ।
रजस्वला वा भव याज्ञसेनि एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी दासीषु वासश्च यथोपजोषम्॥३४
वैशंपायन उवाच ।
प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ ३५

द्रौपद्युवाच ।
इमे सभायामुपनीतशास्त्राः क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ॥ ३६
नृशंसकर्मस्त्वमनार्यवृत्त मा मा विवस्त्रां कुरु मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ॥ ३७
धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा धर्मस्य सूक्ष्मो निपुणोपलभ्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रमिच्छामि दोषं न गुणान्विसृज्य ॥ ३८
इदं त्वकार्यं कुरुवीरमध्ये रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः ॥ ३९
धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरु धर्मवेलां प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ४०
द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं क्षत्तुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
राज्ञस्तथा हीममधर्ममुग्रं न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा भर्तॄन्कटाक्षैः कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहान् संदीपयामास कटाक्षपातैः ॥ ४२
हृतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथा त्रपाकोपसमीरितेन कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ॥ ४३
दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां कृपणान्पतीस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पामुवाच दासीति हसन्स शब्दम् ॥ ४४
तथा ब्रुवन्ती करुणं रुदन्तीमवेक्षमाणां कृपणान्पतीस्तान् ।
दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि वाक्यान्युवाचामधुराणि चैव ॥ ५३
तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च चकार कोपं परमार्तरूपः ॥ ५४

— महाभारत, सभापर्व अ. ६७

'अंतःपुरांत शिरून दुःशासन द्रौपदीला म्हणाला, 'हे कृष्णे आम्ही धर्मानुसार जिंकलेली तू आमची दासी आहेस. हे कमलनेत्रे तू यापुढें कौरवांची सेवा केली पाहिजेस. दासीला लाज कसली आली आहे? लाज सोडून तूं दुर्योधनाला पाहा. सभेंत चल.' हृदयाला घरें पाडणारे त्याचे ते उद्गार ऐकतांच द्रौपदीचा चेहरा

पांढरा फटफटीत पडला. भग्नमनस्क स्थितींत आपल्या हातांनी आपलें तोंड झाकून घेऊन व अत्यंत आर्त होऊन वृद्ध राजा धृतराष्ट्राच्या अंतःपुरांतील स्त्रिया जिकडे होत्या तिकडे ती धावत जाऊं लागली. त्याबरोबर रागाने गर्जना करीत वेगाने दुःशासन तिच्या अंगावर धावून गेला व त्याने तिचे कुरळे, दीर्घ व काळेभोर केस धरून त्या सम्राज्ञीला खेचलें. महान् राजसूय यज्ञांत मंत्रपूत अवभृथाच्या जलाचा ज्यांच्यावर अभिषेक झाला त्या द्रौपदीच्या भाग्यशाली केसांना पाण्डवांच्या पराक्रमाचा अनादर करून बलात्काराने धृतराष्ट्रपुत्राने स्पर्श केला. वाऱ्याने ज्याप्रमाणे कदलीला ओढीत न्यावें त्याप्रमाणे श्रेष्ठ संरक्षण असलेल्या द्रौपदीला एखाद्या अनाथाप्रमाणे दुःशासन केस धरून फरफर ओढीत सभेंत नेऊं लागला. केसांना हिसके बसत असल्यामुळे किंचित् वाकलेली द्रौपदी त्या अधमाला म्हणाली, हे मंदबुद्धीच्या दुष्टा, मी रजस्वला व एकवस्त्रा आहे. अशा स्थितींत तू मला सभेंत नेऊं नकोस. याप्रमाणे वारंवार दुःशासनाला विनवीत व आपल्या संरक्षणासाठी परमेश्वराचा धावा करीत आक्रोश करणाऱ्या द्रौपदीच्या केसांना एक जोराचा हिसडा देऊन दुःशासनाने तिला सांगितलें की, तूं रजस्वला असलीस, एकवस्त्रा असलीस किंवा संपूर्णपणें विवस्त्र असलीस तरी त्याची यत्किंचितही चिंता बाळगण्याचें मला कांही कारण नाही. आम्ही द्यूतांत जिंकलेली तूं आमची दासी आहेस व दासीला वस्त्र असावें की नसावें हें ठरविण्याचा अधिकार सर्वस्वी तिच्या धन्याचा आहे. त्या ओढाताणींत द्रौपदीचे केस मोकळे सुटले होते. तिचा पदर खांद्यावरून घसरून खाली पडला होता. लज्जा व क्रोध यांनी तिचें अंतःकरण पूर्णपणें दग्ध झालें होतें व तरीही दुःशासन तिच्या शरीराला हिसडे देत होता. विलाप करीत द्रौपदी त्याला म्हणाली, या तुमच्या सभेंत शास्त्राचें अध्ययन केलेले, इंद्राप्रमाणे प्रभावशाली असे क्रियावान् लोक बसले आहेत. अशा मान्य लोकांसमोर या स्थितींत मला नेणें योग्य आहे काय? नृशंसकर्मांत निर्ढावलेल्या चारित्र्यभ्रष्ट अधमा, तू मला याप्रमाणें ओढूं नकोस. माझें वस्त्र अस्ताव्यस्त झालें आहे. तू इतका घोर अपराध केलास

की आता तू वाचू शकणार नाहीस इद्रासहित सर्व देव जरी तुझ्या साहाय्यार्थ आले तरीही तुझे सरक्षण होऊ शकणार नाही युधिष्ठिर धर्मबधनाने बाधलेले आहेत धर्म अत्यत सूक्ष्म असून त्याचे रहस्य विचक्षणानाही कळत नाही या स्थितीत देखील माझ्या पतीचे गुण सोडून त्याच्या परमाणूएवढचा सूक्ष्म दोषाचेही आविष्करण करण्याची माझी इच्छा नाही सर्व कौरववीर पाहत असता माझ्यासारख्या रजस्वलेला तू भरसभेत ओढतोस हे केवढे मोठे दुष्कृत्य आहे पण तरीही तुझी येथे कोणी निर्भर्त्सना करीत नाही' या सर्वांची बुद्धि तुझ्यासारखीच भ्रष्ट झालेली आहे काय? भरतकुलातील या सर्व लोकाना धिक्कार असो याचा धर्म गेला याचे क्षत्रियत्वही पार सपले सर्व कौरव उघडचा डोळचानी ज्या अर्थी ही धर्माची अमर्यादा पाहत आहेत, त्या अर्थी भीष्म, द्रोण, विदुर, राजा धृतराष्ट्र व इतर सर्व कुरुवृद्ध याचे पुण्य व सामर्थ्य सपुष्टातच आले आहे असे म्हटले पाहिजे '

याप्रमाणे करुण विलाप करीत सभेत येऊन तिने पाडवाच्याकडे क्रोध व लज्जा, तिरस्कार व घृणा यानी भरलेला एक कटाक्ष टाकला द्रौपदीच्या त्या कटाक्षात कोणते ब्रह्माड साठविलेले नव्हते? राज्य गेल्यामुळे व सर्वस्व गेल्यामुळे पाण्डवाना जितके दु ख झाले नाही तितके लज्जा व क्रोध यानी मिश्रित अशा द्रौपदीच्या कटाक्षाने त्याना दु ख झाले त्याच्या हृदयाचे पाणी पाणी होऊन गेले त्याही स्थितीत दु शासनाने द्रौपदीला इतक्या जोराचा हिसडा दिला की ती मूर्च्छित होण्याच्या बेतात आली पण तिची ती अवस्था पाहून तो मूर्ख दुरात्मा दात काढून हसत दासी म्हणून तिला सबोधू लागला कर्णादि सर्व दुष्ट त्या मूर्खाचे अभिनदन करू लागले इतर कोणीच काही बोलेनात ती भीष्माना मी दासी आहे काय म्हणून विचारू लागली त्यानी उत्तराच्यासबधी आपले असामर्थ्य प्रगट केले व युधिष्ठिराकडे बोट दाखविले शेवटी अश्रुमाठी द्रौपदी करुण आक्रदन करू लागली दु शासन तिला कठोरातील कठोर वाक्ये ऐकवू लागला रजस्वला स्थितीत ओढली जाणारी व वस्त्र अस्ताव्यस्त झालेली द्रौपदी पाहून भीम सतापला, पण त्याचा काही एक उपयोग नव्हता

एकटा विकर्ण मात्र द्रौपदी दासी नाही असें स्पष्टपणें म्हणाला. पण, कर्णानें त्यालाच धमकाविलें व त्या तेजस्विनी सम्राज्ञीला भरसभेंत नग्न करण्याची त्यानें आज्ञा दिली. महाभारतकार म्हणतात—

ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ४०

वैशंपायन उवाच ।

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।
गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥ ४१
कौरवैः परिभूता मां किं न जानासि केशव ।
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
कौरवार्णवमग्ना मामुद्धरस्व जनार्दन ॥ ४२
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥ ४३
इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रारुदद् दुःखिता राजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ॥ ४४
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् ॥ ४५
कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।
ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणोद्वै विविधैः सुवस्त्रैः ॥ ४६
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ४७
नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ॥ ४८
ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद् घोरदर्शनः ।
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वे महीभृत: ।
शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४९

—महाभारत, सभापर्व अ. ६८

नंतर दुःशासनानें बलात्कारानें द्रौपदीचें वस्त्र भरसभेंत ओढावयास प्रारंभ केला. मृत्यूहूनही भयंकर अशा या विटंबनेपासून कुणीही

आपले सरक्षण करणे शक्य नाही असे पाहून, द्रौपदीने भगवान् श्रीकृष्णाच्या नावाने आर्त हाक मारली ती म्हणाली हे द्वारकावासी, गोपीजनप्रिया श्रीकृष्णा, कौरवानी माझी चालविलेली विटवना तुझ्या ध्यानात आली नाही काय ? हे महायोगिन् विश्वभावना, मी तुला सर्वस्वी शरण आहे तू माझे सरक्षण कर त्रिभुवनेश्वर श्री कृष्णाला याप्रमाणे हाक मारून दोन्ही हातानी आपले तोड झाकून घेऊन द्रौपदी रडू लागली त्याबरोबर भगवान् श्रीकृष्ण दु खाने विव्हळ होऊन आपले शय्यासन सोडून त्या ठिकाणी आले ती परमेश्वराला स्वत च्या रक्षणार्थ हाक मारीत असता तिच्या पातिव्रत्यधर्मानेच अनेक वस्त्रानी तिला झाकून तिचे सरक्षण केले एक वस्त्र ओढले जाताच अनेक वस्त्रे निघू लागली नतर अनर्थसूचक असा भयकर शब्द ऐकू येऊ लागला. तो प्रकार पाहताच अनेक लोक द्रौपदीची प्रशसा करून धृतराष्ट्रपुत्राची निंदा करू लागले त्याप्रमाणे धर्माने वस्त्रहरणाच्या आपत्तीतून तिला वाचविले तरी तिचे कष्ट सपले नाहीत. ती रडत असता दु शासन कर्णाच्या आज्ञेवरून वारवार तिला ओढू लागला त्यावरोवर ती विलाप करीत म्हणाली

स्वयवरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागते ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभा गता ॥४
या न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
साहमद्य सभामध्ये दृश्यामि जनसमदि ॥५
या न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमाना गृहे पुरा ।
स्पृश्यमाना सहन्तेऽद्य पाण्डवास्ता दुरात्मना ॥६
मृष्यन्ति कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।
स्नुषा दुहितर चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ॥७
किं त्वत कृपण भूयो यदह स्त्री सती शुभा ।
सभामध्य विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ॥८
धर्म्या स्त्रिय सभा पूर्वं न नयन्तीति न श्रुतम् ।
स नष्ट कौरवो येषु पूर्वो धर्म सनातन ॥९
कथ हि भार्या पाण्डूना पार्षतस्य स्वसा सती ।
वासुदेवस्य च सखी पार्थिवाना सभामियाम् ॥१०

तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ।
बूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ॥११
अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरवाः ॥ १२
जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथा नृपाः ।
तथा प्रयुक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः ॥१३

— महाभारत, सभापर्व अ. ६९

'काय दुर्दैव आहे! केवळ स्वयंवरांतच मी सभेंत आलें होतें. पुन्हा कधी सभेंत आलें नाही. त्या मला आज या स्थितींत सभेंत येण्याचा प्रसंग आला! वायु व सूर्य जिला कधी पाहूं शकले नाहीत त्या माझ्यासारख्या राजस्त्रीला सर्व सभासद उघडया डोळयांनी पाहत आहेत. वाऱ्यानेही मला स्पर्श केला तर पराक्रमी पाण्डवांना तो सहन होत नसे. आज हा अधम मला वारंवार स्पर्श करीत असूनही पाण्डव तो सहन करीत आहेत! कौरव कुळांतील हे वृद्ध लोक मुलीसारख्या असलेल्या आपल्या सुनेला अशा प्रकारचे दिलेले कष्ट सहन करीत आहेत याचा अर्थ काळच फिरला आहे! याच्यापेक्षा दुसरी कोणती शोचनीय गोष्ट असेल काय? माझ्यासारख्या पतिव्रता स्त्रीला सभेमध्ये अशाच स्थितींत उभें राहणें भाग पडावें! आज राजधर्म कोठें गेला? स्त्रीला पूर्वी अशा अवस्थेंत कधीही सभेंत नेत नसत. ही धर्मपरंपरा कौरव कुळांतून पूर्णपणें नष्ट झाली. पाण्डवांसारख्यांची भार्या, धृष्टद्युम्नासारख्या वीराची वहीण, व भगवान् श्रीकृष्णांची सखी, अशा रीतीनें सभेंत यावी काय? हे कौरवश्रेष्ठांनो, धर्मराज युधिष्ठिराची ही पत्नी खरेंच दासी आहे असें तुम्हांला वाटतें काय? कौरवांच्या यशाला मशाल लावणारा हा नराधम मला जे तीव्र क्लेश देत आहे ते आता मी सहन करूं शकणार नाही. तुम्ही निर्णय द्याल त्याप्रमाणे मी वागेन. सांगा, मी खरेंच दासी आहे काय?

पण ती आर्त विलाप करीत असतां कोणीही सभ्य तिला उत्तर देईना. कर्णानें हलकटपणानें तिला भोगदासी ठरवून पाण्डवांचा परित्याग करून कौरवांपैकीं कोणाचाही स्वीकार करावयास उघडपणें

सांगितलें व दुर्योधनाने तर निर्लज्जपणाने आपली डावी मांडीही तिला दाखविली. द्रौपदीची कोणती विटंबना व्हावयाची शिल्लक राहिली होती? युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याने स्त्रीजीवनांतील सर्वस्व घालवून बसण्याचा दु:खद प्रसंग तिच्यावर येऊन कोसळला. शेवटी गांधारीने तिची सुटका केली. तिच्या सामर्थ्याने परत मिळालेलें स्वातंत्र्य युधिष्ठिराने पुन्हा द्यूतांत गमाविल्याने पतीबरोबर ती महासाध्वी अरण्यात जावयास निघाली असतां त्या हलकट दु:शासनाने तिला पुढीलप्रमाणे दारुण शब्द ऐकविले :—

महाप्राज्ञ. सौमकिर्यज्ञसेन' कन्या पाञ्चाली पाण्डवेभ्य: प्रदाय।
अकर्पोद्वि सुकृतं नेह किञ्चित् क्लिवा. पार्था: पतयो याज्ञसेन्या: ॥१०
सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान्।
का त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥११
एते हि सर्वे कुरव: समेता: क्षान्ता दान्ता: सुद्रविणोपपन्ना:।
एषां वृणीष्वेकतमं पतित्वे न त्वां नयेत्कालविपर्ययोऽयम् ॥१२

—महाभारत, सभापर्व अ. ७७

'अत्यंत बुद्धिमान् द्रुपदाने आपली कन्या द्रौपदी पाण्डवांना देऊन कांही एक भलें केले नाही. कारण द्रौपदीचे पति पाण्डव हे षंढ आहेत. वल्कलें धारण करून व अजिनें अंगावर घेऊन स्वत.चें राज्य गमावून वनांत जाणाऱ्या निर्धन पाण्डवांच्या मागोमाग जाऊन द्रौपदी, तुला काय मिळणार आहे? यांना सोडून जो कोणी दुसरा पति तुला वरा वाटेल त्याला तू स्वीकार. येथे जमलेले सर्व कौरव धनकनकसंपन्न व अत्यंत प्रेमळ आहेत. त्यांपैकी कोणालाही तूं पति म्हणून पत्कर. आपले तारुण्य व्यर्थ कां घालवितेस? हे शब्द ऐकून द्रौपदीच्या हृदयाला कोणत्या वेदना व्हावयाच्या उरल्या असतील! महाभारतकार म्हणतात :—

यथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला।
शोणितावक्तवसना मुक्तकेशी विनिर्ययौ ॥९

—महाभारत, सभापर्व अ. ७९

'डोळ्यांतून अश्रुधारा गाळीत रजस्वला स्थितीत शोणिताने भरलेले तेंच वस्त्र नेसून मुक्तकेशा अवस्थेंत द्रौपदी अरण्यांत गेली.'

अरण्यांत तरी द्रौपदीला सन्मानाने काळ घालवितां आला काय ? कौरवांनी केलेली विटंबना पाण्डवांनी सहन केल्यापासून सर्वच दुष्टांना जणूं की काय द्रौपदीची विटंबना करणें ही अगदी सहज गोष्ट वाटत होती. ती आश्रमांत एकटी आहे असें पाहून धृतराष्ट्राचा जांवई सिंधुराज जयद्रथ याने तिला पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला. पाण्डवांनी रणांत त्याला गांठून भीमसेनाने त्यास ठार मारण्याचा उपक्रम चालविला तो युधिष्ठिराच्या दयाबुद्धीने पुन्हा त्या आक्रमकाला जीवदानच दिलें ! अज्ञातवासांत तर तिच्यावर याहीपेक्षा दुःखाचा प्रसंग आलेला आहे. एकवार सम्राज्ञी असतां राजा विराटाच्या राणीची दासी होण्याचा प्रसंग तिच्यावर आला. विराटाचा सेनापति कीचक तेथे सैरंध्रीच्या मागे लागला. द्रौपदीने त्याला पुष्कळ सांगून पाहण्याचा प्रयत्न केला पण कोणत्या बलवंतांना दुर्बलाच्या तोंडीं असलेली नीतितत्त्वे पटली आहेत ? द्रौपदीने राणी सुदेष्णेकडून संरक्षण मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पण उन्मत्त कीचकाने सुदेष्णेलाच आपल्या कारस्थानात ओढून सैरंध्रीला कोणत्या तरी निमित्ताने स्वतःकडे पाठवून देण्यास आज्ञेच्या स्वरूपाची विनंती केली. कीचक हा अत्यंत बलवान असून त्याच्या भरंवशावरच विराटाच्या राज्याचें अस्तित्व अवलंबून असल्यामुळे सुदेष्णेला त्याचें म्हणणें अमान्य करणें केवळ अशक्य होतें. शेवटीं स्वतःसाठी मद्य आणण्याच्या निमित्ताने सुदेष्णेने द्रौपदीला कीचकाच्या महालांत जावयास सांगितलें. द्रौपदीने तिला असें सांगितलें की, कीचक अत्यंत निर्लज्ज असून तो माझ्या अब्रूच्या मागे लागलेला आहे याची आपणांस पूर्ण कल्पना आहे. अशा स्थितीत आपण मला त्याच्याकडे जावयास सांगावें हें मोठें आश्चर्य आहे. मी आपल्याकडे राहण्यापूर्वीच कोणतीही भलतीच सेवा मी कधीही करणार नाही असें मी आपणांस सांगितलें होतें व आपणही तें मान्य केलें होतें. अशा स्थितींत हें भलतेंच काम आपण मला काय म्हणून सांगतां ? कीचक कामांध असून मूर्ख आहे. मला पाहिल्याबरोबर तो माझा अपमान करील. आपल्याकडे पुष्कळ दासी आहेत, कोणालाही आपण पाठवूं शकतां. पण मी तुला पाठविलें असल्यामुळे कीचक तुझ्या

वाटेस जाणार नाही असें तोंड भरून आश्वासन देऊन सुदेष्णेने तिच्या हाती मद्याचा सुवर्णचषक दिला व तिला जावयास भाग पाडलें. आपल्यावर आलेल्या या दुःखद प्रसंगाबद्दल स्वतःच्याच दैवालाच दोष देत द्रौपदी कीचकाच्या महालात गेली. तिला पाहतांच कामांध कीचकाने तिचें स्वागत करून व आपल्या ऐश्वर्याचें तिच्याजवळ वर्णन करून तिला वश करण्याचा प्रयत्न चालविला. द्रौपदीने त्याला सांगितलें की, 'राणीने मद्य आणण्यासाठी मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे. मला फक्त मद्य दे, मी जातें.' 'मद्य न्यावयास इतर पुष्कळ दासी आहेत' असें सांगून द्रौपदीला तो तेथेच बलात्काराने ओढावयास लागला असतां त्याला ढकलून देऊन ती आश्रयार्थ राजसभेकडे आली. सभेंत कंकवेषाने राजे युधिष्ठिर आहेत तेव्हा तेथे आपल्या संरक्षणाची व्यवस्था होईल अशी तिची कल्पना होती. एका क्षुद्र दासीने आपल्याला झिटकारलेले पाहून कीचकाने तिचा पाठलाग करावयास सुरवात केली. त्या महासाध्वीची दुःशासनाने केलेली विटंबना जणू की काय अपुरीच होती, अशा कल्पनेने त्याहूनही दारुण अप्रतिष्ठेचें ताट दैवाने तिच्यापुढे वाढून ठेवलें. कीचकाने तिच्या मागोमाग धावत जाऊन भर सभेंत राजा विराटासमक्ष तिचे केस धरून तिला ओढलें व खाली पाडून लाथ मारली. त्या सभेंत बल्लव वेषाने भीमसेनही उपस्थित होता. लाल नेत्र करून कीचकाचा वध करावा म्हणून तो समोरच्या झाडाकडे पाहूं लागला व आपण कदाचित् ओळखलें जाऊं या भयाने युधिष्ठिर आपल्या पायाचा अंगठा त्याच्या अंगठ्यावर दाबून त्याला सावध करीत म्हणाले 'हे बल्लवा, त्या वृक्षाकडे काय पाहतोस? स्वयंपाकासाठी तुला लाकडें हवी असतील तर रानांतले वृक्ष तोड. राजसभेंतील वृक्ष या कार्यासाठी नसतात.' द्रौपदीच्या कानावर ही अक्षरें पडतांच तिच्या सहनशीलतेची तार तुटली. लाल नेत्र करून क्रोधकटाक्षाने आपल्या पतीचें अंतःकरण जाळीत ती म्हणाली :

येषां वैरी न स्वपिति पदेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां भगिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २२

ते दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २३
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २४
ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २५
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २६
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २७
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २८
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २९
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ ३०
न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके ।
दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ ३१
नाहमेतेन युक्तं वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
सभासदोऽत्र पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ ३२
कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्युपासते ॥ ३३

—महाभारत, विराटपर्व अ. १६

'ज्यांचा वैरी जगांत कुठेही स्वस्थपणें झोप घेऊं शकत नाही, ज्या सत्यवादी ब्रह्मण्य वीरांनी आजवर फक्त दान दिलें, मागितलें मात्र नाही, ज्यांच्या दुंदुभीचा निर्घोष व धनुष्याचा टणत्कार अखंड चालू असतो, जे तेजस्वी, उदार अत्यंत बलवान् व अत्यंत मानी आहेत व शरण आलेल्या लोकांना जे सदैव आश्रय देतात, त्यांच्या या मानिनी भार्येला अधम सूतपुत्राने आज लाथ मारली आहे. आपल्या प्रिय व पतिव्रता पत्नीचा एका सूतपुत्राने केलेला हा अपमान

ते बलवान् व तेजस्वी लोक षंढाप्रमाणे कसा सहन करतात? त्यांचा क्रोध, वीर्य व तेज आज कोठें गेलें?' दुरात्म्यांकडून त्यांच्या पत्नीचा होत असलेला हा अपमान ते कसे सहन करीत आहेत? एका स्त्रीचा अपमान सहन करणारा विराटासारखा धर्मदूषक राजा सिंहासनावर असतां मला काय करतां येणें शक्य आहे? हा राजा लुटारूप्रमाणे आहे. राजाने जसें वागावयास हवें तसें हा कीचकाशी वागूं शकत नाही. हा राजा म्हणून या सभेंत मुळीच शोभत नाही. मत्स्यराज पाहत असतांना व हे सारे सभासद जिवंत असतांना माझा असा अपमान व्हावा याचा अर्थच असा आहे की, कीचक तर अधार्मिक आहेच; पण राजा विराट व त्याची सेवा करणारे हे सारे सभासदही अत्यंत अधार्मिक आहेत. तिचा तो विलाप ऐकून युधिष्ठिर तिला म्हणाले : 'हे सैरंध्री, तू येथे न थांबतांच सुदेष्णेच्या महालांत जा. पतीचें अनुवर्तन करणाऱ्या वीरपत्नी नेहमीच असे क्लेश भोगतात, पण शेवटी पतिलोक मिळवितात. तुझ्या पतीना क्रोध व्यक्त करावयास हा काळ योग्य नाही असें वाटत असले पाहिजे. म्हणूनच सूर्यासारखे तेजस्वी गंधर्व या वेळी धावून येत नाहीत. तुला काळ वेळ कांही समजत नाही. उगाच येथे आक्रंदन करून राजसभेंत द्यूत खेळण्यांत निमग्न असलेल्या आम्हांला तूं व्यर्थ विघ्न करीत आहेस. योग्य काळी गंधर्व तुझें प्रिय करतील व तुझ्या अपमानाचें उत्तर देतील.' पण द्रौपदीच्या सहनशीलतेची तार या वेळी पूर्णपणें तुटली होती. संतापाने नेत्र लाल करून ती मानिनी स्त्री इतकेच म्हणाली कीः—

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी।
तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ विराट १६-४५

'दुर्दैवाने मी ज्यांची पत्नी झाले ते भलतेच दयाशील आहेत. ज्यांच्यातील ज्येष्ठ सदैव द्यूतांत रममाण होतो त्यांनी जगांत अपमान व विटंबना यांवाचून दुसरें काय पदरांत पाडून घेणें शक्य आहे?' त्या दिवशी द्रौपदीच्या सहनशीलतेचे बंध पूर्णपणें तुटले होते, दिवसभर ती तळमळत होती. अज्ञातवासाचा काळ संपेपर्यंत आपली अब्रू सुरक्षित राहील असा विश्वास तिला वाटत

नव्हता. स्वत:ला लाथ मारणारा कीचक क्षणमात्रही जिवंत राहूं नये अशी तिची इच्छा होती. कोण हें आपलें काम करील याचा विचार करीत असतां भीमसेनाच्या सामर्थ्यसंपन्न मूर्तीवाचून दुसरें कोणीही आपलें काम करील असें तिला वाटेना. रात्रीच्या वेळीं ती भीमसेनाच्या भेटीस्तव महानसांत गेली. भीमाला हांक मारीत असतां तिचा संताप इतका अनावर झाला होता की, आयुष्यांत कधीही नाही असे शब्द तिने भीमाला ऐकवले. ती म्हणाली :—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य जीवति ॥ १५

—महाभारत, विराटपर्व अ. १७

'हे भीमसेना, एखाद्या मृताप्रमाणे तुम्ही स्वस्थ कसे झोपलांत ! उठा. मनुष्य मेल्यावाचून दुरात्मे लोक त्याच्या बायकोची अप्रतिष्ठा करून कधी जिवंत राहूं शकत नाहीत.' भीमसेनाने उठून तिचें सांत्वन केले व तिच्या शोकाचे कारण विचारलें. त्या दिवशीं तिच्या अंत:करणांतील सर्व शोक खळाळून बाहेर पडलेला आहे. विराटपर्वातील हें प्रकरण वाचतांच कारुण्यमूर्ति याज्ञसेनीचें यथार्थदर्शन झाल्यावांचून राहत नाही.

कारुण्यमूर्ति

ती भीमसेनाला म्हणाली:—

अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन् सर्वाणि दु:खानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ।
अनुभूयेदृशं दु:खमन्यत्र द्रौपदी प्रभो ॥ ३
वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ५
मत्स्यराजः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन परामृष्टा का नु जीवति मादृशी ॥ ५

एव वहुविधै क्लेशै क्लिश्यमाना च भारत ।
न मा जानासि कौन्तेय कि फल जीवितेन मे ॥ ६
योऽय राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ।
सेनानी पुरुषव्याघ्र श्याल परमदुर्मति ॥ ७
स मा सैरन्ध्रिवेषेण वसन्ती राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
तेनापमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फल पक्व हृदय मे विदीर्यते ॥ ९
भ्रातर च विगर्हस्व ज्येष्ठ दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दु खमेतदनन्तकम् ॥ १०
को हि राज्य परित्यज्य सर्वस्व चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११
यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायप्रातरदेविष्यदपि सवत्सरान् बहून् ॥ १२
रुक्म हिरण्य वासासि यान युग्यमजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसघाश्च न जातु क्षयमावहत् ॥ १३
सोऽय द्यूतप्रवादेन श्रिय प्रत्यवरोपित ।
तूष्णीमास्ते यथा मूढ स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
दशनागसहस्राणि हयाना हेममालिनाम् ।
य यान्तमनुयान्तीह सोऽय द्यूतेन जीवति ॥ १५
रथा शतसहस्राणि नृपाणाममितौजसाम् ।
उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
शत दासीसहस्राणा यस्य नित्य महानसे ।
पात्रीहस्त दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७
एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददता वर ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रित ॥ १८
एन हि स्वरसम्पन्ना बहव सूतमागधा ।
साय प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डला ॥ १९
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन् सभासद ।
तप श्रुतोपसम्पन्ना सर्वकामैरुपस्थिता ॥ २०

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्ति युधिष्ठिर. ॥ २१
अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ॥ २२
आनृशंस्यमनुक्रोश संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ॥ २३
अन्धान्वृद्धांस्तथाऽनाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्ति विविधान् राजा धृतिमान् सत्यविक्रमः ।
संविभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २४
स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः ।
सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ २५
इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन् बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भूतिमिच्छति ॥ २६
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन् वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २७
प्रताप्य पृथिवीं सर्वा रश्मिमानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २८
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २९
सदस्यं समुपासीन परस्य प्रियवादिनम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्धते मामसंशयम् ॥ ३०
अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःख स्याद् धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ ३१
उपास्ते स्म सभायां य कृत्स्ना वीर वसुन्धरा ।
तमुपासीनमप्यन्य पश्य भारत भारतम् ॥ ३२
एवं बहुविधैर्दुःखैः पीडयमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ विराट. १८–३३
इदं तु ते महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद् ब्रवीम्यहम् ॥ १

सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ।
ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्धयेः ॥ २
सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ।
ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ॥४
यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः ।
हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो मम तूद्विजते मनः ॥५
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलं भवेत् ॥६
तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।
प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयी ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ॥७
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ।
स्नेहात्संवासजाद् धर्मात्सूदमेषा शुचिस्मिता ॥८
योध्यमानं महावीर्यमिमं समनुशोचति ।
कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ॥९
स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ।
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ॥१०
अस्मिन् राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ।
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्जयत् ॥११
क्रुध्यन्ती मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कन्त मा त्वयि ।
तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ॥१२
त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।
शोके युधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥१३
यः सदेवान् मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥१४
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थ कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥१५
यस्माद् भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनञ्जयः ॥१६

यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ॥१७
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।
स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥१८
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धन्यशोभत ।
वेणी विकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।
कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥२०
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥२१
स्प्रष्टुं राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमानि वै ।
समरे नाभ्यवर्तन्त वेलामिव महार्णवः ॥२२
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥२३
यस्य स्म रथघोषेण समकम्पन्त मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥२४
यस्मिन् जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥२५
भूषितं तमलंकारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥२६
यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धर. ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जयः ॥२७
धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य संमतम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥२८
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥२९
मत्स्यमर्थपतिं पार्थ विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तुर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥३०
नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम् ।
अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥३१

तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवां पतिम् ।
गोपु गोवेपमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥३२
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ॥३३
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥३४
दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोपु गोवृपसंकाश मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ ३५
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालाना पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ ३६
सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ।
महाभिजनसम्पन्न. शीलवान् वृत्तवानिति ।' ३७
ह्रीनिषेवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येपु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ ३८
सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रत. ।
ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ॥ ३९
इत्युवाच हि मा कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठति ॥ ४०
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोपु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठ किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ४१
यस्त्रिभिर्नित्यसम्पन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ४२
अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रंथिमुदीक्ष्य तम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ॥ ४३
अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ४४
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परंतप ।
एवं दु.खशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥'४५
अत. प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ४६

युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतःपरम् ॥ विराट. १९-४७
अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि।
शौचदाऽस्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप।
आत्मकालमुदीक्षन्ती सर्वं दुःखं किलान्तवत् ॥ २
अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ३
चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तृणामुदयं पुनः ॥ ४
य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः।
पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ॥
किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ॥ ५
दत्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ६
न दैवस्यातिभारोस्ति न चैवास्यातिवर्तनम्।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ७
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः ॥ ८
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ९
यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम्।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्टा चात्र ब्रवीमि ते ॥ १०
महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च।
इमामवस्थां संप्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् ॥ ११
कुरून् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि भारत।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ १२
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैः बहुभिः परिवारिता।
एवं समुदिता नारी का त्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १३

नून हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद् दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १४
वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
तादृशो मे न तत्रासीत् दुःखे परमके तदा ॥ १५
त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
साऽहं दासीत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १६
नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते छन्न इवानलः ॥ १७
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् ॥ १८
यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १९
पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।
युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥२०
यस्य सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साऽद्य सुदेष्णाया भीताऽहं वशवर्तिनी ॥२१
यस्याः पुरःसरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥ २२
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।
या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते सा पिनष्म्यद्य चन्दनम् २३
पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाभूतां हि यौ पुरा ।
इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करावुभौ ॥२४
बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साऽद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २५
किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥२६
वैशंपायन उवाच ।
सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥२७

सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥२८
नात्मं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा ।
अभाग्या यत्र जीवामि कर्तव्ये सति पाण्डव ॥२९
ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणबद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वै पत्न्या रुरोद परवीरहा ॥३०
तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इद वचनमब्रवीत् ॥ विराट. २०-३१

'तुम्ही सर्व कांही गोष्टी जाणत असून मी दुःख कां करतें असें ला विचारता हें मोठें आश्चर्य आहे. मी हसावें असें पाण्डवांनी ाझ्यासाठी काय केलें आहे? जिला युधिष्ठिर पति म्हणून मिळाला या दुर्दैवी स्त्रीच्या भाग्यांत रडण्यावाचून दुसरें काय असू शकेल? ातिकामी सूत सर्व सभेमध्ये 'दासी' म्हणून मला म्हणाला. ती ोष्ट अजूनही माझें हृदय जाळीत आहे. इतकें भयानक दुःख भोगून ाझ्यासारखी कोणती राजकन्या जिवत राहणें शक्य आहे? एक ौपदीच अशी दुर्दैवी स्त्री आहे की, जिच्यावर इतके भयानक ुःखाचे प्रसग ओढवून देखील ती जिवंत आहे. दु.खाचा एक प्रसंग ाझ्यावर आला आहे काय? मी वनात होतें तर दुरात्म्या सैन्धव जयद्रथाने माझ्यावर बलात्कार करण्याचा प्रसग आणला तो तुमचा ूर्त ज्येष्ठ बधु युधिष्ठिर पाहत असतां विराटाच्या समक्ष कीच-काने माझा अपमान केला. या स्थितीत माझ्याशिवाय दुसरी कोण जिवंत राहील? एकाहून एक भयानक दुःखे मी भोगीत असतां माझ्या पतीना त्याची जाणीवही नाही! मग मी जिवत राहण्याचा उपयोग तरी काय? विराट राजाचा सेनापति असलेला त्याचा दुर्बुद्धि शालक कीचक मी या सैरध्री वेषात येथे राहत असतां रोज मला स्वतःची भार्या हो म्हणून म्हणतो. तो सर्वस्वी वध्य आहे. शत्रूला ठार मारण्याइतके तुम्ही पराक्रमी आहांत. तरीही मला हे शब्द रोज ऐकावे लागतात माझें हृदय कां विदीर्ण होऊ नये? ज्याच्या कर्मानें हें अनंत व अपार दुःख भोगण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला आहे त्या आपल्या द्यूतासक्त ज्येष्ठ भावाला माझ्या दुःखाचें

कारण विचारा व त्याची निर्भर्त्सना करा. त्याच्यासारख्या अट्टल जुगाऱ्यावांचून दुसरा कोण स्वत.सुद्धा राज्य गमावून व्यर्थ वनवासाचें जीवन पत्करील? रोज सकाळ सध्याकाळ वर्षानुवर्षे तो संपत्ति लावून द्यूत खेळत बसला असता तरी देखील सपू नये इतकी संपत्ति आपल्याजवळ होती. तो हा सर्वस्व द्यूतात गमावून बसला व तरीही आपल्याच कर्मात चूर राहून स्वस्थ बसलेला आहे. याला काय म्हणावे! गळ्यात सुवर्णाच्या माळा घातलेले दहा हजार हत्ती व घोडे ज्याच्या पाठोपाठ चालावे, लक्षावधि रथ सज्ज करून त्यावर अधिरूढ झालेल्या शेकडो राजानी इद्रप्रस्थात ज्या सम्राटाची सेवा करावी, हातात भरलेली अन्नाची ताटे घेऊन सहस्रावधि अतिथीना ज्याच्या पाकशाळेत दिवस व रात्र भोजन घालीत, स्वरसंपन्न व कानांत रत्नाची कुण्डले घातलेले स्तुतिपाठक सकाळी व सध्याकाळी ज्याची उपासना करीत, तप व विद्या यांनी सपन्न असलेले सहस्रावधि ऋषि, ज्याचे सभासद होऊन सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्यामुळे नेहमी तृप्त राहत, ऐशी हजार स्नातक व सहस्रावधि यति ज्याच्या आश्रयाने राहत, दया, औदार्य व न्यायसिद्ध वर्तन हा ज्याचा स्वभाव होता, जो धैर्यशाली व सत्यपराक्रमी अध, वृद्ध, अनाथ, बाल, व सकटात सापडलेले लोक याचे सदैव सरक्षण करी, तो सम्राट युधिष्ठिर मत्स्यराजाचा परिचारक बनून द्यूतात उपजीविका करीत त्याच्या सभेतील श्रेष्ठ द्यूतकार म्हणून कक या नावाने या दुर्गतीच्या नरकात पिचत पडला आहे! मोठमोठे राजे इंद्रप्रस्थात नजराणे समर्पण करून ज्याच्याकडून संरक्षण अपेक्षीत तो दुसऱ्याकडून उपजीवन मागतो आहे! पृथ्वीवरील सर्व राजे ज्याच्या स्वाधीन असावे तो विवश स्थितीत दुसऱ्याच्या स्वाधीन झालेला आहे! सूर्याच्या किरणज्वालाप्रमाणे ज्याचा प्रभाव जगावर पसरला होता, तो विराटाचा सभासतार बनला आहे! विराटाला वाटेल तसे तो बोलतो व वागतो. युधिष्ठिराना पाहून माझा संताप व शोक अनावर होतो. धर्मात्मा युधिष्ठिराला जीवनासाठी ही लाचारी पत्करावी लागावी काय? स्पष्ट बोलते यावद्दल क्षमा करा. रागावू नका. हृदयाला पीळ

पडतो म्हणूनच मी हें बोलतें. स्वयंपाक्याच्या हीन कामांत तुमच्यासारख्या महाप्रतापी पुरुषाला गढलेले पाहून कोणाला दुःख होणार नाही ? राजा विराटाचा स्वयंपाकी म्हणून लोक तुम्हांला ओळखतात यापेक्षा अधिक दुःखाचें मला कांही असूं शकेल का ? स्वतःला वल्लव म्हणून स्वयंपाक सिद्ध करून तुम्ही राजा विराटासमोर उभे होतां तेव्हा माझें अंतःकरण करपून जातें. तुम्ही बलवान् आहांत म्हणून आनंदाने राजा मदोन्मत्त हत्तीशी जेव्हा आपणांस झुज घ्यावयास लावतो तेव्हा अंतःपुरातील स्त्रिया हंसतात पण मला अत्यंत दुःख होतें. तें पुरें पडत नाही म्हणूनच की काय माजलेले रेडे, वाघ व सिंह यांच्याशी राणीसमोर जेव्हा तुमची झुज लावण्यांत येते, तेव्हा शोकाने मला मूर्च्छा येते. तेव्हा राणी व तिच्या दासी आपणांस काय म्हणतात माहीत आहे ? त्या म्हणतात सहवासाने या सैरंध्रीचें या स्वयंपाक्यावर काय प्रेम बसलें आहे पहा. सैरंध्री सुंदर आहे व वल्लवही सुदर आहे. जोडा चांगला दिसतो. स्त्रियांचें चित्त ओळखावयास कठीण असतें. दोघेही बरोबरच येथे राहावयास आले. तेव्हा काय आहे कुणास ठाऊक? हें ऐकतांच मी संतापतें. तों त्या मला अधिकच चिडवितात. ज्या स्थितीत पत्नीला आपल्या पतीला आपला पति म्हणतां येत नाही ती ही स्थिति नरकापेक्षाही अधिक भीषण नाही काय ? तुमच्यासारखा भीमपराक्रमी पुरुष युधिष्ठिरामुळेच या दुर्गतीच्या नरकांत पिचत पडला आहेना? हें सर्व दुःख पाहत असतां मला क्षणभरही जिवंत राहण्याची इच्छा होत नाही. ज्याने एका रथानें देव व मनुष्यांना जिंकले, तो पराक्रमी पार्थ विराटाच्या कन्यांना नृत्य शिकविणारा नर्तक बनला आहे! ज्याने खांडव वन समर्पून अग्नीला प्रसन्न केलें तो खड्डयांत अग्नि पडावा त्याप्रमाणे अंतःपुरांत पडला आहे. जो शत्रूंना सदैव थरकापवीत असे तो षंढ म्हणून ओळखला जातो. धनुष्याच्या दोरीचे घट्टे ज्याच्या हाताला शोभवीत, त्याने हातांत शंखांच्या बांगडचा भरल्या आहेत ! ज्याच्या धनु-

त्याने पाठीवर वेणी सोडली आहे. भयंकर धनुष्य हातांत धारण करणारा अर्जुन वेणी घालून मुलींच्या घोळक्यांत उभा असलेला पाहिला की माझें अंतःकरण विदीर्ण होऊन जातें. सर्व दिव्यास्त्रें व विद्या यांचा जो आधार, समरांत ज्याच्या तेजाला राजे स्पर्शही करूं शकत नसत, ज्याच्या रथघोषाने पृथ्वी थरकापावी, जो जन्मल्याबरोबर आर्या कुंतीचा सर्व शोक गेला, ज्याच्यासारखा पराक्रमी धनुर्धर जगांत कोणी नाही, त्या अर्जुनाला पंढाप्रमाणें स्त्रियांचे दागदागिने अंगावर घालून मुलीच्या घोळक्यांत वाद्यें वाजत असतां, विराटासमोर उपस्थित झालेले पाहून माझ्या डोळ्यांपुढे अंधेरी येते. युधिष्ठिराच्या द्यूतप्रियतेमुळें पराक्रमी पार्थाची काय अवस्था झाली आहे याची आर्या कुंतीला कल्पनाही नसेल! व गोपरूपाने सहदेवाला येतांना पाहिले की मी पांढरी फटक पडते. मला झोप मुळीच येत नाही. मग आनंद कुठला? सहदेवाने असें काय पाप केलें की त्याला हें दु.ख भोगावे लागावें! कुंतीने त्याचा संभाळ करावयास मला सांगितलें. त्याची ही काय दशा झाली आहे? सौंदर्यसंपन्न व अस्त्रे आणि बुद्धि यांनी युक्त नकुल विराटाचे घोडे संभाळीत आहेत. हातात अश्वबंधनें घेऊन तो विराटाची सेवा करतो. युधिष्ठिरामुळे हे पाहण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला आहे. तुमची ही दुर्गति पाहतांना माझी काय अवस्था होत असेल! युधिष्ठिराच्या द्यूताच्या कैफाने मला अंतः-पुरात सैरंध्रीच्या वेषाने विराटाची सेवा करावयास लाविलें आहे. लाभ, जय व पराजय हे अनित्य असतात. संकटें व लाभ पुन्हा पुन्हा येतात व जातात. या तत्वज्ञानाकडे लक्ष देऊन व एकदा एका ठिकाणी असलेलें पाणी पुन्हां तेथे येईल अशा कल्पनेने पुन्हा तुमचा उदय होईल असा विश्वास बाळगून मी माझें दुःख सहन करीत आहें. द्रुपदाची कन्या व पाण्डवांची राणी होण्याचें भाग्य जिला लाभलें ती मी या अवस्थेंत कशी जिवत राहूं? मला असे क्लेश भोगावे लागावेत यांत पांचाल व पाण्डव, इतकेच नव्हे तर साऱ्या कौरव कुळाचाच पराभव आहे. समर्थ भ्राते, श्वशुर व पुत्र असतां इतके दु.ख भोगणारी दुसरी कोणी स्त्री असेल काय? मी लहानपणीच

परमेश्वराचा घोर अपराध केला असला पाहिजे. त्याशिवाय मला इतकें घोर दुःख कां भोगावें लागावें? आपण माझा वर्ण पाहिलात काय? पूर्वी तो कधी असा होता का? दुःखानें पहा माझी काय अवस्था करून टाकली आहे! पूर्वी मी कोणतें ऐश्वर्य भोगलें हें आपणांस माहीत आहे. त्या मला दासी व्हावें लागल्यावर शांति कशी लाभावी? इंद्रासारखे पराक्रमी तुम्ही माझ्या प्रसन्नतेसाठी पूर्वी माझ्याकडे पाहत होता. ती मी श्रेष्ठ स्त्री असताना माझ्यापेक्षा हीन लोकांकडे आज मला त्यांची कृपा व्हावी म्हणून पाहावें लागतें. या समुद्रवलयांकित पृथ्वीची मी एकवार सम्राज्ञी होतें. आज मी सुदेष्णेच्या अधीन होऊन मी तिला भितें. पूर्वी माझ्या पाठीमागे दासी धावत. आज मी सुदेष्णेच्या पाठीमागे 'दासी' म्हणून धावते. हे कौन्तेया, स्वतःसाठी मी कधी पूर्वी देखील चंदन उगाळलें नाही. केवळ आर्या कुंतीसाठीच मी चंदन उगाळलें. त्या मला सुदेष्णेसारख्या क्षुद्र स्त्रीसाठी चंदन उगाळावें लागतें. माझ्या हाताला पडलेले हे घट्टे पाहिलेत काय? पूर्वी कधी माझ्या हाताला असे घट्टे पडल्याचें पाहिले होते काय? असे म्हणून द्रौपदीनें आपले तळहात भीमाला दाखविले. ती म्हणाली पूर्वी मी तुम्हांला व कुंतीलाही भिण्याचा कधी प्रसंग आला नाही, त्या मला दासी म्हणून राजा विराटाला भ्यावें लागतें. माझें चंदन सम्राटाला आवडेल काय म्हणून मी भितें. या विराटाला म्हणे माझ्याच हातचें चंदन आवडतें. असें म्हणून भीमसेनाच्या हृदयावर आपली मान टेकून द्रौपदी रडूं लागली. निश्वास टाकीत ती म्हणाली, मी परमेश्वराचा मोठाच अपराध केला आहे, ज्या स्थितीत मी मरावें त्या स्थितीत मी जगतें हें केवढें दुर्दैव! भीमाने तिचे दोन्ही हात आपल्या तोंडाजवळ नेले व त्यांच्यावरील घट्टे पाहून तो रडूं लागला. तिचें दुःख पाहून भीमासारख्या पुरुषाच्या नेत्रांतूनही अश्रुधारा वाहूं लागल्या. युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्यामुळे केवढ्या मोठ्या जीवनाचें हे भीषण बलिदान घडविलें आहे!

अग्नीची तेजस्वी ज्वाला

द्रौपदीच्या उत्पत्ति कथेंत यज्ञाग्नीच्या वेदींतून ती उत्पन्न झाल्याचें

वर्णन आपण मागें पाहिलेच आहे. अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणेच ती अत्यंत प्रखर आहे. ती खरी तेजस्विनी व मानधन क्षत्राणी आहे. तिच्या वर दिलेल्या विलापावरून युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्यामुळेच इतक्या भयानक आपत्ति ओढवल्याची तिला खात्री पटली आहे व म्हणूनच प्रसंगी ती कठोर शब्द बोलते. ती इतकी मानधन आहे की दुसऱ्याचे कृपादान स्वीकारणे तिला पूर्णपणे असमत आहे. गांधारीच्या मध्यस्थीने तिची सुटका झाल्यावर राजा धृतराष्ट्र तिला वर माग म्हणून म्हणू लागला. त्या वेळी तिने त्याला असे मागितले की —

ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २८
मनस्विनमजानन्तो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः ।
एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविन्ध्यं ममात्मजम् ॥ २९
राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ॥ सभापर्व ७२–३०

'आपल्याला मला वर द्यावयाचाच असेल तर युधिष्ठिर स्वतंत्र व्हावेत व ते दास असू नयेत येवढाच वर मला द्या. माझा मुलगा जो प्रतिविंध्य त्याला लोकांनी दासपुत्र म्हणू नये अशी माझी इच्छा आहे. राजपुत्र म्हणून मोठमोठ्या राजांनी सम्राट युधिष्ठिराच्या या पुत्राचे एकवार कोडकौतुक केले असता त्याला दासपुत्र असे विशेषण कोणी लावावयाला नको.' धृतराष्ट्र तिला दुसरा वर माग म्हणू लागला तेव्हा तिने शस्त्रास्त्रासहित भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव यांचे स्वातंत्र्य मागितले. धृतराष्ट्र तिला तिसरा वर माग म्हणाला तेव्हा ती म्हणाली —

लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३४
एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरौ ।
त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ३५
पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ॥ सभा ७१–३६

'लोभ धर्माचा नाश करतो. मला तिसरा वर नको. वैश्याला

'त्या परमेश्वराला माझा साष्टांग नमस्कार असो की ज्याने तुमची बुद्धिच भ्रांत करून टाकली पितृपितामहाच्या परंपरेने चालत आलेले कर्तव्य पार पाडण्याऐवजी भलत्याच गोष्टीकडे तुमचे मन धाव घेते नुसते दया, क्षमा, शांति, आर्जव व कारुण्य एवढ्याच धर्माचा आश्रय करून आजपर्यंत कोणीही वैभवशाली झालेले मी कधी पाहिले नाही' पराक्रमाच्या बाबतीत आपल्या पतींना या मानिनी स्त्रीने नेहमीच प्रोत्साहित केलेले आहे अर्जुन ज्या वेळी अस्त्रप्राप्तीसाठी तपश्चर्या करावयास जाऊ लागला तेव्हा द्रौपदी त्याला म्हणाली

यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद् धनञ्जय ।। २४
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ।। वनपर्व ३७-२५

'हे धनंजया, आपल्या जन्माच्या वेळी कुंतीने ज्या इच्छा केल्या होत्या त्या सर्व परिपूर्ण करण्याची जबाबदारी आपणावर आहे' कीचकाकडून अपमानित होण्याचा प्रसंग येताच भीमाचे अंतःकरण प्रदीप्त करून तिने पुढील शब्दांनी त्याला वाट न पाहता तत्काळ कीचकाचा वध करावयास प्रवृत्त केले आहे ती म्हणाली –

दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्या च जीवितम् ।
तद्धर्मे यतमानाना महान्धर्मो नशिष्यति ।। ३९
जयद्रथ तथैव त्वमजैपीर्भ्रातृभिः सह ।
जहीममपि पापिष्ठ योऽय मामवमन्यते ।। ४५
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ।
तमेव कामसमत्त भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।। ४६
यो निमित्तमनर्थाना बहूना मम भारत ।
त चेज्जीवन्तमादित्य प्रातरभ्युदयिष्यति ।। ४७
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवश गमम् ।
श्रेयो हि मरण मह्य भीमसेन तवाग्रत ।। विराट २१-४८

'जर आपण आता अज्ञातवास संपण्याची वाट पाहत बसाल तर आपली ही पत्नी काही जिवंत राहणार नाही पूर्वी जयद्रथाला आपण जिंकले आता माझा घोर अपराध करणाऱ्या या अधम कीचकाला ठार मारा राजाला प्रिय असल्यामुळे कामांध कीचक मला दुःख

देण्याचें साहस करीत आहे. दगडावर आपटून घडा फोडावा त्याप्रमाणे आपण कीचकाला ठार मारा. माझ्या अनंत दुःखाचें कारण असणारा कीचक जर उद्यां प्रातःकाळीं सूर्योदय झाल्यावर जिवंत असलेला मी पाहीन तर मी विष पिऊन प्राणत्याग केल्यावांचून राहणार नाही. आपला देह 'कीचकाच्या स्वाधीन करण्याऐवजी तुमच्यासमोर प्राणत्याग करणें मला अधिक श्रेयस्कर वाटतें.' तिच्या या निर्वाणीच्या शब्दांमुळेच भीम कीचकाला तत्काळ ठार मारावयास सिद्ध झाला. द्रौपदीने भीमाच्या आज्ञेनुसार कीचकाला फसवून नर्तनागरांत आणलें व पुनश्च भीमाला असें सांगितलें कीः—

अश्रुदुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च । विराट. २२-२९

'आपण माझ्या अश्रूंचें परिमार्जन करा व स्वतःच्या कुळाचा मान संरक्षिला जाईल असेंच महनीय कृत्य करा.' भीमाने भीषणपणें कीचकाला ठार मारल्यावर त्याचें प्रेत स्वत द्रौपदीनें पाहिलें तेव्हाच तिचें समाधान झालें. भीम कीचकाला ठार मारीत असतां द्रौपदी तेथे जवळच उपस्थित होती. महाभारतकार म्हणतातः—

तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३
उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम् ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ८४
एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चाली स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ॥ ८७
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ॥ ८८
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ।
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।

प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ८९
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ॥ विराट २२-९०

'संपूर्ण शरीर विमथन करून टाकलेला व मांसाचा लोळागोळा केलेला तो कीचक भीमसेनाने द्रौपदीला दाखविला. तो म्हणाला, हे पांचाली, मी या कामुकाची कशी अवस्था करून टाकली आहे हें स्वतः प्रत्यक्ष पहा. असें म्हणून भीमानें लाथेनेंच तो कीचकाच्या देहाचा मांसगोल द्रौपदीला दाखविला. तेथे अग्नि प्रज्वलित करून व त्याच्या प्रकाशांत कीचकाचें ते प्रेत द्रौपदीला दाखवून भीम म्हणाला : तुझ्यासारख्या साध्वी स्त्रीची जे विटंबना करावयास प्रवृत्त होतात त्यांना असाच भयानक मृत्यु येत असतो. भीम हें दुष्कर कर्म करून व द्रौपदीचें प्रिय करून तिचा निरोप घेऊन पाकशाळेत निघून गेला. कीचकाच्या मृत्यूने द्रौपदीचा सर्व शोक जाऊन तिला अत्यंत आनंद झाला व नृत्यशाळेच्या रक्षकांना बोलावून तिने सांगितलें की, 'परस्त्रीच्या अभिलाषेने कामोन्मत्त झालेला कीचक माझ्या गंधर्व पतींनी ठार मारला आहे. या व त्याला पहा.'

पुढे अश्वत्थाम्याने तिचे पुत्र मारल्यावर भीमसेनाला तिने त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी अशीच घोर उत्तेजना दिली आहे. ती भीमाला म्हणाली :—

भीमसेनमथागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ।
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥२२
जहि तं पापकर्माणं शंबरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥२३
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ॥२४
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ।
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ॥ आदि. ११-२५

'क्षत्रियोचित कर्म करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. शंबराला इंद्राने ठार मारलें तसें आपण पापी अश्वत्थाम्याला ठार मारा. तुमच्या सारखा पराक्रमी पुरुष दुसरा कोणीही नाही. पार्थांना वारणावतांतून

तुम्हीच वांचविलें. हिडिंबासुरापासून सर्वांचें रक्षण तुम्हींच केलें. विराटनगरीत कीचकानें केलेल्या माझ्या अपमानाचा सूड तुम्हीच घेतला. अशा स्थितीत या दु:खापासून माझें रक्षण तुमच्याशिवाय कोण करणार ?

महामानिनी

स्वाभिमानी द्रौपदीचा हा ज्वलन आविष्कार महाभारतांत ठिकठिकाणीं दृष्टीस पडतो. ती तेजस्विनी स्त्री कौरवानी केलेले तिचे अपमान कधीही विसरली नाही. ज्या वेळी तिचे पति कुलक्षयाच्या भीतीनें स्वत:चे अधिकार सोडून व अपमान विसरून केवळ पांच गांवांवर कौरवाशी संधि करावयास प्रवृत्त झाले व भगवान् श्रीकृष्ण संधीसाठी शिष्टाई करावयास जाण्याचा प्रसंग उद्भवला त्या वेळीं कुलस्त्रीच्या अब्रूची आपल्या पतींना यत्किंचितही पर्वा नाही असें पाहून तिचें अंत:करण खवळून उठलें. तिनें आपल्या तेजस्वी वाक्यांनीं भगवान् श्रीकृष्णासारख्या स्थितप्रज्ञ पूर्णावतारालाही क्रोध आणला. महाभारतकारानीं या प्रसंगाचें अतिशय उत्कृष्ट वर्णन केलेलें आहे ते येथे उद्धृत करून आपण या मानिनी स्त्रीचें वर्णन पूर्ण करूं. महाभारतकार म्हणतात :—

राज्ञस्तु तद्वच श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककर्शिता ॥१
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥२
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मना: ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिता: पाण्डवा: सुखात् ॥४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावित: ॥५
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्त: सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥६

पञ्च नस्तात दीयन्ता ग्रामा इति महाद्युते ।
अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दी वारणावतम् ॥७
अवसानं महाबाहो कञ्चिदेकं च पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदाश्चास्य केशव ॥८
न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह श्रीमत. सन्धिमिच्छतः ॥९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधन ।
सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथञ्चन ॥१०
शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रव. ।
मोक्तव्यस्तेषु दण्ड. स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्य. क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयै ॥ १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्य. क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मण प्रसृताग्रभुक् ॥ १७
यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद् दोषो जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदु ॥ १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोष. कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्ह सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का तु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१

आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
दासीभूताऽस्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्ष्यमाणेषु पाण्डुषु ।
पाहि मामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हाऽसि मता मम ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवान् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता बलात् ॥ ३०
धिक् पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१
यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसम्पन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५

अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषां सन्धिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ सन्धिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ॥ ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
विधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ॥ ४१
इत्युक्त्वा बाष्परुद्धेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चती वारि नेत्रजम् ॥ ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद् द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धाऽसि भामिनी ॥ ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ॥ ४७
चलेद्धि हिमवान् शैलो मेदिनी शतधा फलेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्रान् श्रिया युक्तानचिराद् द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ उद्योग. ८२-४९

'सर्व लोकांचें बोलणे ऐकून व युधिष्ठिराचेंही बोलणें ऐकून शोककर्शित द्रौपदी श्रीकृष्णाशीं बोलू लागली. सहदेव व सात्यकीचें

तिनें अभिनंदन केलें. भीमाचा शांतपणा पाहून ती अत्यंत खिन्न झाली. अश्रुपूर्ण नयनांनी श्रीकृष्णाकडे पाहून ती म्हणाली: हे महाबाहो धर्मज्ञा, मधुसूदना, दुष्टांनी कपटानें पाण्डवांना सुखापासून कसें भ्रष्ट केलें हें तुला माहीतच आहे. आपल्या अमात्यांसहित धृतराष्ट्रपुत्रानें युधिष्ठिरासाठीं कोणता निरोप संजयावरोबर पाठविला याचीही तुला कल्पना आहे. अविस्थळ, वृकस्थळ, माकंदी, वारणावत व आणखी एक अशीं पांच गांवें मागून तेवढ्यावर युधिष्ठिर संधि करावयास तयार झाले, पण दुर्योधन तें ऐकावयास सिद्ध झाला नाहीं. राज्य दिल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कारणास्तव तूं तेथें जाऊन संधि करूं नये. सृञ्जयासहित पाण्डव दुर्योधनाच्या भयंकर सैन्याशीं धडक द्यावयास पूर्णपणें समर्थ आहेत. त्यांच्यासारख्या दुष्टाजवळून साम व दाम यांनी कार्य होण्याची आशाच नको. त्यांच्यावर मुळींच दया दाखवूं नये असें माझें मत आहे. ज्याला स्वतःचें संरक्षण करावयाचें आहे त्यानें साम व दाम यांनी जे शत्रु वळत नाहींत त्यांच्यावर दंडाचाच प्रयोग केला पाहिजे. आणि कौरवासारख्या दुष्टांना तर तूं पाण्डव व सृञ्जय यांनी मिळून अत्यंत घोर दंड दिला पाहिजे. हेंच पाण्डवांच्या सामर्थ्याला योग्य, क्षत्रियोचित व तुझी कीर्ति वाढविणारें ठरणार आहे. आपल्या धर्माचें प्रतिपालन करणाऱ्या जातिवंत क्षत्रियानें लोभाविष्ट झालेल्या क्षत्रियाला अथवा अक्षत्रियाला अवश्य ठार मारावें. अवध्याचा वध करण्यांत जसा दोष आहे तसाच वध्याचा वध न करण्यांतही दोष आहे. हा दोष तुला लागणार नाहीं असें वर्तन तूं स्वतः कर व आपल्या अनुचरांनाही तसेंच करावयास भाग पाड. श्रीकृष्णा, मी तुला असें विचारतें कीं, माझ्यासारखी स्त्री पृथ्वीवर दुसरी असेल काय? साक्षात् यज्ञवेदीपासून माझा जन्म झाला. राजा द्रुपदाची मी कन्या, धृष्टद्युम्नासारख्या वीराची भगिनी व तुझी प्रियसखी या आजमीढ कुळांत राजा पाण्डूची सून म्हणून व महेंद्राप्रमाणें प्रभावशाली अशा पाण्डवांची महाराणी म्हणून आलें. पांच वीर पुत्रांची मी माता आहे. जसा अभिमन्यु तुझा भाचा तसेच तेही तुझे भाचे आहेत. पण श्रीकृष्णा, पाण्डव उघड्या

डोळ्यानी पाहत असता व तू जिवत असता मला केस धरून सभेत फरफटत ओढण्यात आले आहे पचाल, यादव, पाण्डव जिवत असता पाप्यानी मला सभेत ओढले व दासी म्हणून म्हटले माझ्या रक्षणाचा भार धर्मानेच घेतलेले हे लोक त्याही स्थितीत शातच बसले होते तू माझें रक्षण कर म्हणून मी तुला अत करणातून हाक मारली राजा धृतराष्ट्राने मला वर माग म्हणून म्हटले मी फक्त सशस्त्र पाण्डवाचे स्वातन्त्र्य मागून याना मोकळें केले. पण कर्माने यानी पुन्हा वनवास पत्करला हे पुडरीकाक्षा, माझ्या सर्व दु खाची तुला जाणीव आहे तूच यातून आमचे रक्षण केले पाहिजेस भीष्म व धृतराष्ट्र याची मी धर्माने सून असता बलात्काराने मला दासी करण्यात आले मला दासी करणारा दुर्योधन एक मुहूर्तमात्र जर जिवत राहू शकतो तर पाण्डवाच्या बलाचा उपयोग काय? भीमाच्या सामर्थ्याला व अर्जुनाच्या धनुर्धारीपणाला धिक्कार असो जर तुझी माझ्यावर कृपा असेल व माझ्यावर अनुग्रह करावा असे तुला वाटत असेल तर शक्य असेल तितका तीव्र सताप कौरवावर काढ याप्रमाणे बोलून त्या महामानिनीने आपले मदु दर्शनीय, सुगधी, नीलवर्णाचे व सर्पाकृति असे केस डाव्या हातात घेऊन व डोळ्यात अश्रु आणून श्रीकृष्णाच्या डोळ्यासमोर धरले ती पुनश्च म्हणाली, हे पुडरीकाक्षा, कौरवाच्याशी सधि करण्याची ज्या वेळी तुला इच्छा होईल त्या वेळी त्या दृष्टीने कोणतेही कार्य करीत असता दु शासनाने ओढलेला हा माझा केशपाश तुझ्या स्मरणात असू दे हे भीमार्जुन दीन होऊन सधीसाठी उत्सुक झाले असतील तर माझा वृद्ध पिता द्रुपद आपल्या महारथ पुत्रासहित आपल्या कन्येसाठी अधमाचे निर्दालन करील पतीना आपल्या पत्नीच्या अब्रूची चाड नसली तरी आपल्या मातेची अब्रू माझ्या पुत्राना रक्षणीय खास वाटेल माझे पाच पुत्र अभिमन्यूला पुढे करून कौरवाशी युद्ध करतील दु शासनाचा माझ्या केसाना स्पर्श करणारा तो हात रणात तुटून रक्ताच्या थारोळ्यात धुळीत लोळत पडलेला मी जोवर पाहत नाही तोवर माझ्या हृदयाला तुटून शाति मिळणार? तेरा वर्षे प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे माझा सताप मी हृदयाशी बाळगला

आहे. आज भीमाच्या या शांतपणाच्या बोलण्याने माझें अंतःकरण विदीर्ण झालें. भीमाच्याही तोंडून शांतिपाठच ऐकावे काय? या प्रमाणें बोलून द्रौपदी रडूं लागली. तिच्या नेत्रांतून वाहणारा अश्रुपात पाहून तिचें सांत्वन करीत भगवान् श्रीकृष्ण तिला म्हणाले की, 'साऱ्या कौरव स्त्रिया अशाच रडत असलेल्या पाहण्याचें भाग्य तुला लौकरच लाभेल. ज्यांच्यावर तूं रागावलीस त्या सर्व लोकांचा वध करून त्यांच्या अनाथ स्त्रिया अशाच रडत असलेल्या मी तुला दाखवीन. कालानें जीवित सपवीत आणलेले धृतराष्ट्रपुत्र जर माझें ऐकणार नाहीत तर कोल्हे, कुत्रे व गिधाडें यांचें भक्ष्य होऊन ते रणांत नाश पावतील. हे कृष्णे, हिमाचल आपली जागा सोडील, पृथ्वीचे तुकडे उडतील, नक्षत्रांसहित द्युलोक खाली पडेल, पण माझें वचन मिथ्या होणार नाही. अश्रु आवर. शत्रूचा विनाश होऊन आपले पति वैभवास चढलेले तूं लवकरच पाहशील.'

द्रौपदीच्या वाग्बाणांनी व अश्रूंनी श्रीकृष्णांची ही भविष्यवाणी खरी करून दाखविली आहे. तेजस्विनी द्रौपदीचें महाभारतांतील हें व्यक्तिचित्र महाभारताच्या प्रत्येक वाचकाच्या अंतःकरणावर परिणाम घडून आणल्याविना राहणार नाही.

२४. भीम—ज्वलंत प्रतिशोध

महाभारतातील रौद्ररस ज्याच्या अतिमानुष पराक्रमानेच मुख्यत फुललेला आहे, ज्याच्या प्रचड सामर्थ्याचे महाभारतातील आविष्कार आजही अन्याय व आक्रमण याचा प्रतिशोध घ्यावयास उठलेल्या वीरवाहूना स्फुरण द्यावयास व कातर हृदयाना कंपित करावयास पूर्णपणे समर्थ आहेत, किंबहुना जणू ज्वलत प्रतिशोधच ज्याच्या रूपाने आविष्कार पावलेला आहे तो द्वितीय पाण्डव भीमसेन महाभारताच्या प्रत्येक वाचकाच्या अत करणावर विलक्षण परिणाम घडवून आणल्याविना राहत नाही भीमसेन हे राजर्षि धर्मराज युधिष्ठिराचे अतिप्रचड सामर्थ्य होय युधिष्ठिराचे भीमावर सर्वांत अधिक प्रेम होते वनपर्वातील यक्षप्रश्नप्रकरणात यक्षाने नकुलाचे जीवदान मागणाऱ्या युधिष्ठिराना असे म्हटले आहे की —

तथैन मनुजा प्राहुर्भीमसेन प्रिय तव ।।२६

— महाभारत वनपर्व अ ३१३

लोक असे म्हणतात की, 'भीमसेन तुझा प्रिय आहे' महाप्रस्थानिकपर्वांत युधिष्ठिरामागोमाग सारे बधु व द्रौपदी जात असता ते जेव्हा एकामागून एक गळून पडू लागले तेव्हा भीम स्वत जमिनीवर कोसळल्यानतर याच गोष्टीचा अनुवाद करीत आहे तो युधिष्ठिराना म्हणतो —

भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽह प्रियस्तव ।।२४

—महाभारत महाप्रस्थानिकपर्व अ २

'हे राजन्, माझ्याकडे पाहा तुझा प्रिय मी देखील गळून पडलो आहे' भीमाने द्रौपदी व इतर सर्व बधु याच्या पडण्याचे व मरणाचे वर्णन करीत असता 'प्रिय' हे विशेषण मुळीच वापरलेले नाही हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे भीम अवखळ असला तरी त्याच्या पराक्रमामुळेच आपले नानाविध सकटातून सरक्षण झाले असून आपल्याला त्याच्या पराक्रमानेच चागले दिवस यावयाचे

व्याख्यान २४ वे, दि २१ एप्रिल १९५१

आहेत अशी युधिष्ठिरांची त्याच्यासंबंधीची भावना महाभारतांत अनेक ठिकाणीं व्यक्त झालेली आहे. कुंतीने बकासुराला ठार मारण्यासाठी भीमाला पाठवावयाचें ठरविल्यावर तिला त्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करीत असतां युधिष्ठिर म्हणतातः—

यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे शयामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते रजनीः सर्वाः दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।
अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुन्धराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ॥ १०

—महाभारत, आदिपर्व अ. १६२

'ज्याच्या बाहूंच्या आश्रयावर आपण सुखाने निद्रा घेतो व क्षुद्रांनी अपहरण केलेलें आपलें राज्य परत मिळविण्याची आशा बाळगतों, ज्या अति तेजस्वी पुरुषाच्या पराक्रमाच्या चिंतेने शकुनी-सहित दुर्योधन दुःखाने रात्री जागून काढतो, ज्या वीराच्या प्रभावाने आपण लाक्षागृहांतून सुटलो, पुरोचन ठार झाला व अनेक पापी लोकांच्या आक्रमणापासून आपलें संरक्षण झालें, ज्याच्या वीर्याच्या भरंवशावर ही धनधान्यसंपन्न पृथ्वी धृतराष्ट्रपुत्रांना ठार मारून आपण आपल्या अधीन करून घेऊं असें समजतो.'

भीमाचें स्वरूप व शिक्षण

पुष्ट व दीर्घ बाहू असलेला, भरदार खांदे असून तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणे गौरवर्णाचा व मदोन्मत्त गजेन्द्राप्रमाणे चालणारा असें महाभारतांत भीमाच्या स्वरूपाचें वर्णन आढळतें. आश्रम-वासिक पर्वांत म्हटलें आहेः—

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतेमम् ॥ ६

—महाभारत, आश्रमवासिकपर्व अ. २५

प्रत्यक्ष महाभारतातील भीमसेनाच्या या स्वरूपवर्णनावरून त्याच्या स्थूल स्वरूपासबधी रूढ असलेले पुष्कळसे अपसमज दूर झाल्याविना राहणार नाहीत भीमाचे शरीर अत्यत बाधेसूद असून ते कसलेले व पिळदार होते त्याचा वर्ण गौर असून त्याचे गोरेपण पिवळट वर्णाचे होते पाण्डवामध्ये नकुल हा नाजूक सौंदर्याचा आदर्श असला तर भीमाचे सौदर्य मर्दानी होते पेशव्याच्या परपरेत पहिले बाजीराव व विश्वासराव याच्या सौदर्यात जी भिन्नता तीच भीमसेन व नकुल याच्यात होती असे म्हणता येईल भीमाचे स्वरूप व वैशिष्ट्य यासबधीचे अधिक वर्णन उद्योगपर्वात सजयाशी राजा धृतराष्ट्राने केलेल्या भाषणात आले आहे ते असे —

अनर्महासी सोन्माद तिर्यक्प्रेक्षी महास्वन ॥ ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबल ॥ ६
बह्वाशी विप्रतीपश्च वारयेऽपि रभस सदा ॥ १०
अस्त्रे द्रोणार्जुनसम वायुवेगसम जवे ।
महेश्वरसम क्रोधे को हन्याद् भीममाहवे ॥ १४
निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न सनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी सहतभ्रू कथ शाम्येद् वृकोदर ॥ १८
शूरस्तथाऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नत ।
प्रमाणतो भीमसेन प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९
जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यम पाण्डवो बली ॥ २०
गदा भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजता मुहु ॥ २९

— महाभारत, उद्योगपर्व अ ५१

'थट्टेत देखील न हसणारा, देहभान विसरणारा, नेहमी वक्र दृष्टीने पाहणारा, ज्याचा आवाज मोठा आहे, वेग प्रचड आहे, उत्साह अतिरिक्त आहे असा विशाल व आजानुबाहू असलेला, अत्यत बलवान्, अतिरिक्त खादाड नेहमी आमच्याविरुद्ध असलेला लहानपणी देखील जो सदैव अत्यत साहसी असे, अस्त्रविद्येत द्रोण-अर्जुनाप्रमाणे प्रभावी, वेगात वायूप्रमाण, ज्याना क्रोध महेश्वरासारखा

प्रलयंकर आहे अशा भीमाला युद्धांत कोण मारूं शकेल? तो अत्यंत निष्ठुर व अतिशय रागीट असून मोडला जाईल पण कधीही वांकणार नाही. भिवया आकुंचित करून नेहमी वांकड्या दृष्टीने पाहण्याची सवय असलेला भीम शांत होणें कसें शक्य आहे? तो अत्यंत शूर असून त्याच्या योग्यतेचा बलवान दुसरा कोणीही नाही. तो गौरवर्णाचा असून तालवृक्षाप्रमाणे उंच आहे. अर्जुनापेक्षा भीमसेन शरीराने अधिक धष्टपुष्ट असून शारीरिक बळाच्या दृष्टीनेही तो त्याच्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे. चपल अश्वाहून त्याला वेग अधिक आहे. गजेन्द्रापेक्षा तो अधिक बलवान् आहे. अत्यंत बलवान् असलेल्या या द्वितीय पाण्डव भीमसेनाचे डोळे नेहमीच दारूने धुंद झाल्याप्रमाणे आरक्त असून तो बोलत असतां त्याचा वर्णोच्चार नेहमी अस्पष्ट व तांडातल्या तोंडांत असतो. रणांगणामध्ये गदा फिरवीत हत्तींची गंडस्थलें फोडीत असतां आपले ओठ चावीत मधून मधून तो डोळ्यांतून क्रोधातिरेकाने अश्रु गाळीत असतो.' भीमसेनाचें सामर्थ्य जसें प्रचंड तदनुरूप त्याचा आहारही चांगलाच दांडगा होता याचे महाभारतांत उल्लेख आढळतात. धृतराष्ट्र त्याचा जन्मजात शत्रु असल्यामुळे तो त्याला 'खादाड' म्हणतो असें नसून सामर्थ्यानुरूप त्याचा आहार प्रचंड असल्याचे स्वतंत्र उल्लेखही अनेक आहेत. महाप्रस्थानिक पर्वांत युधिष्ठिराने भीमाला त्याच्या पतनाची कारणें सांगतांना

अतिभुक्तं च भवता प्राणेनच विकत्थसे ॥ २५

—महाभारत, महाप्रस्थानिकपर्व अ. १६७

'तूं अतिशय खात असून सदैव आपल्या बळाचीच अतिशय घमेंड मारीत होतास' असें म्हटलें आहे. एकचक्रा नगरीत पाण्डव राहत असतां तेथे ते ब्राह्मणरूपाने भिक्षा मागून आपले उपजीवन चालवीत असत. भिक्षा आणल्यावर तिचें जे वाटप होई त्याचें महाभारतांत असें वर्णन आहे की,

अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं सर्वस्य भैक्षस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १५७

'आणलेल्या भिक्षेपैकी अर्धी भिक्षा कुंतीसहित चार बंधु भक्षण करीत, व भिक्षेचा अर्धा भाग महाबल भीमसेन एकटा फस्त करीत असे. बकासुरासाठी सिद्ध केलेले गाडाभर अन्न, तो वरून मारीत असताही त्याच्याकडे लक्ष देखील न देता भीमाने खाऊन टाकल्याची गोष्ट तर प्रसिद्धच आहे. असो. इतर सर्व कौरव कुलातील राजपुत्राप्रमाणेच भीमसेनही शस्त्रास्त्रविद्येत आचार्य द्रोणाचाच शिष्य होता. भीमसेन हा केवळ गदायुद्धात प्रवीण होता ही रूढ समजूत बरोबर नाही. महाभारतानुसार खड्गयुद्ध, गदायुद्ध व रथातून करावयाचे धनुष्यबाणाचे युद्ध या तिन्ही युद्धाच्या कलेत भीमसेन निष्णात होता. त्याचप्रमाणे मल्लयुद्धातही तो केवढा निष्णात होता हे जरासंधासारख्या वीराला त्याने 'मल्लयुद्धातच ठार मारले यावरून स्पष्ट होते. जीमूतासारख्या प्रथितयश व अजिक्यपत्रे मिळविणाऱ्या मल्लाला व कीचकासारख्या विख्यात बलवंतालाही भीमाने मल्लयुद्धातच ठार मारले आहे. गदायुद्ध हे भीमाचे अतिशय आवडीचे युद्ध असून गदा या आयुधावर त्याचे विलक्षण प्रेम असे इतकेच. त्याच्या भयानक गदेचे महाभारतात अनेक ठिकाणी वर्णन येते. भीमाने आचार्य द्रोणाजवळ गदेचा अभ्यास केल्यानंतर लाक्षागृह प्रकरणापूर्वी युधिष्ठिराच्या अल्प-कालीन यौवराज्याच्या काळात तत्कालीन गदायुद्धवेत्त्याचे सर्व-श्रेष्ठ आचार्य यादवेंद्र बलराम (भगवान् श्रीकृष्णाचे ज्येष्ठ बंधु) यांच्याजवळ त्याने गदायुद्धाचे स्वतंत्र शिक्षण घेऊन त्यात प्रावीण्य संपादन केले. महाभारतकार म्हणतात —

असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डव ।
सकर्षणादशिक्षद् वै शश्वच्छिक्षां वृकोदर ॥ ४
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण सम्पन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे ॥ ५

— महाभारत, आदिपर्व अ. १३३

'खड्गयुद्ध, गदायुद्ध व रथातून करावयाचे धनुर्बाणाचे युद्ध यामध्ये भीम निष्णात असून त्याने संकर्षणाकडे (बलराम) जाऊन गदायुद्धाचे स्वतंत्रपणे शिक्षण घेतले. शस्त्रास्त्रविद्येचे शिक्षण

झाल्यावर भीमसेन द्युमत्सेनाप्रमाणे बलवान् म्हणून प्रसिद्धीस आला व तो पराक्रमसंपन्न पुरुष आपल्या बंधूंच्या अधीन राहूं लागला.'

प्रचंड सामर्थ्य

महाभारतांतील भीमसेन हे श्रीमद्रामायणांतील हनुमंताप्रमाणेच अतिप्रचंड सामर्थ्याचें दुसरें नांव आहे. हनुमताप्रमाणच बलाची व वेगाची अधिष्ठात्री देवता जी वायु तिचा तो पुत्र आहे. त्याची जन्मकथा व जन्मतःच त्याच्या ठिकाणीं असलेले अद्भुत सामर्थ्य यांचें वर्णन महाभारतात पुढीलप्रमाणे आहे:—

प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुत वृणु ।
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ॥ ११
ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ॥ १२
सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥ १३
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ॥ १४
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ।
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ॥ १५
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैर्व्यचूर्णयत् ।
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ॥ १६
नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ।
ततः स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद् गिरौ ॥ १७
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ॥ आदि १२३-१८

'युधिष्ठिराच्या जन्मानंतर पाण्डु कुंतीला म्हणाला की, क्षत्रियात बळालाच खरें प्राधान्य आहे म्हणून बळानें सर्वश्रेष्ठ असलेला मुलगा तू देवाला माग. आपल्या पतीचें हें भाषण ऐकून कुन्तीनें वायुदेवतेचेंच आवाहन केलें तिच्या मंत्रसामर्थ्यानें मृगावर आरूढ होऊन महाबलशाली वायु तेथें आले व कुंतीला म्हणाले की, हे कुन्ती, तुझ्या हृदयांत काय आहे तें मला सांग मी तुझी इच्छा पूर्ण

करीन त्यावरोबर सलज्ज मन्द स्मित करून कुती त्याना म्हणाली की, हे देवश्रेष्ठा, मला बलवान्, धिप्पाड शरीराचा व सर्वाच्या बळाचा गर्व पार भगून टाकणारा असा पुत्र द्या. वायूपासून अतिबल व भीमपराक्रमी भीमसेन झाला तो जन्मताच आकाशवाणी झाली व तिने कुतीला असे सागितले की तुझा हा पुत्र सर्व बलवन्तात श्रेष्ठ आहे त्याच्या बळाचा प्रत्यय कुतीला मोठ्या अद्‌भुत रीतीने आला एकदा कुती भीमाला माडीवर घेऊन बसली असता तेथे एक वाघ आला त्याला पाहताच भयकपित होऊन भीम आपल्या माडीवर झोपला आहे ही गोष्ट विसरून कुती एकदम उठून उभी राहिली त्यावरोबर जणू काही वज्राचाच बनविलेला तो सुदृढ कुमार कुतीच्या माडीवरून एका मोठ्या शिळेवर पडला वाघाचे भय नाहीसे झाल्यावर दगडावर पडलेल्या त्या कुमाराला काही लागले असेल अशा कल्पनेने कुतीने व पाडूने त्या शिलाखडाकडे पाहिले तो त्याना काय आढळून आले? शिलाखडामुळे भीमाला काहीच इजा न होता उलट भीमाच्या शरीराच्या आघाताने ती शिळाच चूर्ण झाली होती! ते पाहून राजा पाडूला आश्चर्य वाटले

अगच्या अपार शरीरसामर्थ्याच्या भरवशावर लहानपणी आपल्यावरोबर खेळावयास असणाऱ्या सर्व कौरव राजकुमाराची तो चागलीच खोडकी जिरवीत असे धावण्याची स्पर्धा, लक्ष्याभिहरण स्पर्धेने खाणे, व एकमेकाच्या अगावर धूळ उडविणे, इत्यादि बालक्रीडात शमरही धृतराष्ट्रपुत्राची भीम चागलीच जिरवीत असे एकशेएक धृतराष्ट्रपुत्राचे नियमन करणे हा भीमाच्या हातचा खेळ होता. अत्यत दुष्ट अत करणाच्या दुर्योधनाला भीमाचा काटा काढावा असे वाटून त्याने भीमाच्या अन्नात एकदा कालकूट नावाचे अतिशय भयकर असे विष मिसळून ते अन्न त्याला खावयास दिले पण त्याच्या अद्‌भुत व अपार सामर्थ्याने त्याने ते विष पार पचवून टाकले त्याच्या विलक्षण सामर्थ्याचे वर्णन करताना महाभारतकार म्हणतात —

ततो दुर्योधन पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विष प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघासया ॥ ४५

म. भा. ४३

झाल्यावर भीमसेन द्युमत्सेनाप्रमाणे बलवान् म्हणून प्रसिद्धीस आला व तो पराक्रमसंपन्न पुरुष आपल्या बंधूंच्या अधीन राहूं लागला.'

प्रचंड सामर्थ्य

महाभारतांतील भीमसेन हें श्रीमद्रामायणांतील हनुमंताप्रमाणेच अतिप्रचंड सामर्थ्याचें दुसरें नांव आहे. हनुमंताप्रमाणेच बलाची व वेगाची अधिष्ठात्री देवता जी वायु तिचा तो पुत्र आहे. त्याची जन्मकथा व जन्मतःच त्याच्या ठिकाणीं असलेले अद्भुत सामर्थ्य यांचें वर्णन महाभारतांत पुढीलप्रमाणे आहे.—

'प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ।
तततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ॥ ११
ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ॥ १२
सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥ १३
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ॥ १४
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ।
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ॥ १५
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैर्व्यचूर्णयत् ।
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ॥ १६
नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ।
ततः स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद् गिरौ ॥ १७
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ॥ आदि१२३-१८

' युधिष्ठिराच्या जन्मानंतर पाण्डु कुंतीला म्हणाला की, क्षत्रियांत बळालाच खरें प्राधान्य आहे म्हणून बळाने सर्वश्रेष्ठ असलेला मुलगा तू देवाला माग. आपल्या पतीचें हें भाषण ऐकून कुन्तीनें वायुदेवतेचेंच आवाहन केलें तिच्या मंत्रसामर्थ्यानें मृगावर आरूढ होऊन महाबलशाली वायु तेथें आले व कुंतीला म्हणाले की, हे कुन्ती, तुझ्या हृदयांत काय आहे तें मला सांग मी तुझी इच्छा पूर्ण

करीन त्यावरोबर सलज्ज मन्द स्मित करून कुंती त्याना म्हणाली की, हे देवश्रेष्ठा, मला बलवान्, धिप्पाड शरीराचा व सर्वांच्या बळाचा गर्व पार भगून टाकणारा असा पुत्र द्या. वायूपासून अतिबल व भीमपराक्रमी भीमसेन झाला तो जन्मताच आकाशवाणी झाली व तिने कुंतीला असे सांगितले की तुझा हा पुत्र सर्व बलवन्तात श्रेष्ठ आहे त्याच्या बळाचा प्रत्यय कुंतीला माठ्या अद्भुत रीतीने आला एकदा कुंती भीमाला मांडीवर घेऊन बसली असता तेथे एक वाघ आला त्याला पाहताच भयकंपित होऊन भीम आपल्या मांडीवर झोपला आहे ही गोष्ट विसरून कुंती एकदम उठून उभी राहिली त्यावरोबर जणू काही वज्राचाच बनविलेला तो सुदृढ कुमार कुंतीच्या मांडीवरून एका मोठ्या शिळेवर पडला वाघाचे भय नाहीसे झाल्यावर दगडावर पडलेल्या त्या कुमाराला काही लागले असेल अशा कल्पनेने वृत्तीने व माडूने त्या शिलाखडाकडे पाहिले तो त्याना काय आढळून आले? शिलाखडामुळे भीमाला काहीच इजा न होता उलट भीमाच्या शरीराच्या आघाताने ती शिलाच चूर्ण झाली होती! ते पाहून राजा पाडूला आश्चर्य वाटले

अगच्या अपार शरीरसामर्थ्याच्या भरवशावर लहानपणी आपल्यावरोबर खेळावयास असणाऱ्या सर्व कौरव राजकुमाराची तो चागलीच खोडकी जिरवीत असे धावण्याची स्पर्धा, लक्ष्याभिहरण स्पर्धेने खाणे, व एकमेकाच्या अगावर धूळ उडविणे, इत्यादि बालक्रीडात शमरही धृतराष्ट्रपुत्राची भीम चागलीच जिरवीत असे एकएक धृतराष्ट्रपुत्राचे नियमन करणे हा भीमाच्या हातचा खेळ होता अत्यत दुष्ट अत करणाच्या दुर्योधनाला भीमाचा काटा काढावा असे वाटून त्याने भीमाच्या अन्नात एकदा कालकूट नावाचे अतिशय भयकर असे विष मिसळून ते अन्न त्याला खावयास दिले पण त्याच्या अद्भुत व अपार सामर्थ्याने त्याने ते विष पार पचवून टाकले त्याच्या विलक्षण सामर्थ्याचे वर्णन करताना महाभारतकार म्हणतात —

ततो दुर्योधन पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विष प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ॥ ४५

म भा. ४३

स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
स वाचामृतकल्पश्च भर्तृवच्च सुहृद्यया ॥ ४६
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं वै दोषमजानता ॥ ४७
शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
विषेण च परीताङ्गो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः ॥ ५३
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
मृतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ५४
स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ॥ ५५
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ॥ ५६
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्वविषेणैव स्थावरं जंगमेन तु ॥ ५७
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य बिभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ॥ ५८
ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान् केचिद् भीताः प्रदुद्रुवः ॥ ५९

—महाभारत, आदिपर्व अ. १२८

'नतर दुष्ट दुर्योधनाने भीमसेनाला ठार मारण्याच्या इच्छेने त्याच्या अन्नात कालकूट विष मिसळविलें वरून दिसायला तो अमृतमय वाणीचा सुहृद अथवा बंधु भासत असला तरी त्याचें अंतःकरण वस्तऱ्याच्या धारेप्रमाणे तीक्ष्ण व मारक होतें. आग्रह करकरून त्याने भीमाला तें विषमय अन्न खाऊं घातलें व भीमानेही अजाणपणें तें खाल्लें. त्यानंतर बराच वेळ जलक्रीडा केल्यावर थकून भीम विश्रांतिमंदिरांत बसला असता थंड वारा त्याच्या अंगाला लागू लागला. अतिरिक्त श्रमाने थकलेला, मदाने मोहित, विष साऱ्या अंगात भिनलेला असा भीम थंड वारा अंगाला लागतांच पूर्णपणें असावध व निश्चेष्ट झाला. तो मूर्च्छित होऊन एखाद्या मेलेल्या माणसाप्रमाणे पडलेला पाहून दुर्योधनाने लतापाशांनी

त्याला बाधले व नदीत फेकून दिले. नि संज्ञ स्थितीत खोल पाण्यात जात जात तो नाग लोकाकडे येऊ लागला त्याला पाहताच मोठमोठ्या दाढा असलेल्या भयकर विषारी नागानी त्याला भयानक दश करावयास प्रारभ केला. त्याबरोबर विषावर विषाचाच उतारा मिळून नागाच्या विषाने भीमाच्या अगात भिनलेले विष सपूर्णपणे नष्ट करून टाकले. नागानी भीमाच्या मर्मामर्मावर आपल्या दातानी दश केला पण त्याची कातडी देखील इतकी चिवट होती की, ती त्याना आपल्या सामर्थ्यशील दातानी किंचिन्मात्रही तोडता आली नाही काही वेळाने भीम सावध झाला त्याने लतापाशाची बधने तोडून टाकली व त्या नागाना आपल्या हातानी असे रगडून टाकले की, त्यातील कित्येक ठार झाले व उरलेले भयभीत होऊन पळून गेले '

लाक्षागृहांतून वांचविलें

भीमाचे असेच अद्भुत सामर्थ्य लाक्षागृहातून पाण्डवाना वाचविताना प्रकट झाले आहे, त्यानेच लाक्षागृहाला स्वत आग लावून त्यान पुरोचनाला फेकून दिले नतर पाण्डव भुयारातून बाहेर जात असता तिथे गुदमरणारी हवा, एक प्रकारचे भय व गोधळ आणि डोळ्यावर आलेली निद्रेची झापड यामुळे सर्वांचा जीव घाबरा झाला भीमानेच त्या वेळी सर्वांना अगावर घेऊन वेगाने त्याना भुयाराच्या पार करून दिले महाभारतकार म्हणतात –

भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रम ।
जगाम भ्रातृनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ २०
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्या भ्रातरौ सुमहाबल ॥ २१
उरसा पादपान्भञ्जन् महीं पद्भ्या विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरहा वृकोदर ॥ २२

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४८

' हे राजेन्द्रा, भयकर वेग व पराक्रम असलेल्या भीमसेनाने आईला व बन्धूना घेऊन प्रयाण केले त्याने आपल्या खाद्यावर

कुन्तीला घेतलें. नकुलसहदेवांना कमरेवर घेऊन व युधिष्ठिर आणि अर्जुन ह्यांना हातावर घेऊन तो भुयाराच्या बाहेर आला व वेगाने मार्ग आक्रमण करूं लागला. त्याचें जमिनीवर वेगाने पडणारें पाऊल जणूं कांही पृथ्वी विदीर्ण करीत होतें. मार्गातील वृक्षांना छातीचीच धडक देऊन तो भुईसपाट करीत होता. ह्याप्रमाणे तेजस्वी भीमसेन वाऱ्याप्रमाणें वेग धारण करून वनातून जाऊं लागला.' भीमाच्या ह्यावेळच्या गतीचें महाभारतांत अत्यंत काव्य-मय वर्णन केलें असून कितीही श्रम केले तरी न थकण्याच्या त्याच्या सामर्थ्याचेंही सुंदर वर्णन केलें आहे. महाभारतकार म्हणतात:—

तेन विक्रममाणेन उरुवेगसमीरितम् ।
वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ।। १
जङ्घावातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमे यथा ।
आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ।। २
समुद्गन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
अवरुज्य ययौ गुल्मान् पथस्तस्य समीपजान् ।। ३
स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।
त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षी मतङ्गराट् ।। ४
गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरंहसः ।
भीमस्य पाण्डुपुत्राणां मूर्च्छेव समजायत ।। ५
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ।। ११
न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषा परिक्रान्ता कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ।। १२
माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता ।
तृष्णया हि परीताऽस्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ।। १३
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम्
कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ।। १४
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ।। १५

तत्र निक्षिप्य तान् सर्वानुवाच भरतर्षभ ।
पानीय मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १६
एते स्वन्ति मधुर सारसा जलचारिण. ।
ध्रुवमत्र जलस्थान महच्चेति मतिर्मम ॥ १७
अनुज्ञात स गच्छेति भ्राता ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म सारसा जलचारिण ॥ १८
स तत्र पीत्वा पानीय स्नात्वा च भरतर्षभ ।
तेषामर्थे च जग्राह भ्रातृणा भ्रातृवत्सल ॥ १९
उत्तरीयेण पानीयमानयामास भारत ।
गव्यूतिमानादागत्य त्वरितो मातर प्रति ॥
शोकदु खपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा ॥ आदि १५१-२०

'पराक्रमी भीमसेन वेगाने जात असता त्याच्या माड्याच्या विलक्षण वेगामुळे वृक्षानी भरलेले सपूर्ण वन मथित झाले ज्येष्ठ व आषाढामध्ये वाहणाऱ्या सोसाटयाच्या वाऱ्याने ज्याप्रमाणे वृक्ष व लता उन्मळून पडून भुईसपाट होतात, तीच वनाची अवस्था भीमसेनाच्या चरणवेगाने उत्पन्न झालेल्या वाऱ्याने साऱ्या वनाची त्या वेळी करून टाकली फुलाफळानी बहरलेल्या लता व झाडे आपल्या पायानी रगडीत व लताची जाळी तुडवीत तो जात होता पूर्ण तारुण्यात आलेला गडस्थलातून मदस्राव होत असलेला, व लोकानी चिडविल्यामुळे क्रुद्ध झालेला गजराज ज्याप्रमाणे मार्गातील वृक्षाना तुडवीत जातो, त्याचप्रमाणे भीमसेन जात होता गरुड व वायु याच्याप्रमाणे वेग असलेल्या भीमाच्या त्या चालण्याने त्याच्या शरीरावर असलेल्या त्याच्या बधूना मूर्च्छा येऊ लागली, शरीराला बसणाऱ्या हिसक्यामुळे ते थकून गेले, तहान लागून पुढें जाण्याची शक्ति त्याच्यात उरली नाही डोळ्यावर झोपही खूपच आली अशा स्थितीत कुती तहानेने व्याकूळ होऊन आपल्या पुत्राना असे म्हणू लागली की, पाच पुत्राची आई असलेल्या मला कुणी पाणी देऊ शकणार नाही काय ? तिचे ते करुणाजनक भाषण ऐकून भीमाने एका विशाल वटवृक्षाच्या छायेखाली त्या सर्वांना विश्राति घ्यावयास सांगितले व इतके अपार परिश्रम करूनही मुळीच न थकलेला तो

पाण्याच्या शोधार्थ निघाला. सरोवराजवळ येऊन त्याने पोटभर जल प्राशन केलें व स्नान करून आपल्या बंधूंच्यासाठी व आईसाठी पाणी न्यावयाचा तो विचार करूं लागला. पाणी न्यावयास भांडें कुठचें असणार? शेवटीं आपल्या अंगावरील जाड उत्तरीय वस्त्रच त्याने भिजविलें. पाण्डव जेथे पडले होते त्या ठिकाणाहून हें सरोवर दोन कोस लांब होतें. हें थबथबतें जाड वस्त्र तेवढ्या अंतरावरून त्वरित गतीने घेऊन तो आपल्या आईजवळ आला. शोक व दुःखाने त्याचें अंतःकरण भग्न गेलें होतें व एखाद्या भयानक सर्पाप्रमाणें तो श्वास टाकीत होता. जवळ येतांच माता व बंधु यांना थकल्यामुळे झोप लागली असल्याचें त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. त्यांची निद्रा भंग पावूं नये म्हणून तो जवळच्याच एका शिलाखंडावर स्वस्थपणें बसला. ज्या अरण्यांत पाण्डव होते तें एका हिडिंब नावाच्या मनुष्य-भक्षक क्रूर व बलवान् राक्षसाचें अरण्य होतें. त्याला मनुष्याचा वास येताच कोण माणसें आपल्या अरण्यात आली आहेत तें पाहण्यासाठी त्याने आपली बहीण हिडिंबेला पाठविलें. मनुष्यरक्ताची व मांसाची चिरेप्सित मेजवानी आपल्याला मिळेल या कल्पनेने तो हर्षभरित झाला होता. माणसें दृष्टीस पडतांच त्यांना आपण कसें खाऊं व त्यांचे रक्त कसें पिऊं याचें तो आपल्या बहिणीला वर्णन ऐकवूं लागला. त्याच्याच शीलाची त्याची ती बहीण आपल्या बंधूच्या आज्ञेनुसार जी निघाली ती पाण्डव होते तेथे येतांच भीमसेनाचें सौंदर्य व सुदृढ शरीर पाहून त्याच्यावर लुब्ध झाली. कामविकार काय करणार नाही? त्या भक्षक आपत्तीचें संरक्षक देवतेंत रूपांतर होऊन ती भीमसेनाला आगामी संकटाची सूचना देऊन स्वतःबरोबर येण्याची अभ्यर्थना करूं लागली. पण त्याने आपल्या बंधूंना व मातेला सोडून येण्याचें नाकारलें. त्याबरोबर त्यांना जागृत करून बरोबर घेऊन चलावें असें हिडिंबेने सुचविलें. पण आत्मप्रत्ययपूर्ण व निर्भय भीमाने सुखाने झोपलेल्या कुंतीला व पाण्डवांना उठविण्याचें साफ नाकारलें. तो त्या राक्षसीलाच उलट धीर देऊन असें म्हणूं लागला कीं :—

माभैस्त्व पृथुसुश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेन हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥७
नाय प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढु युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसा ॥८
पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसकाशौ सहत चाप्युरो महत् ॥९
विक्रम मे यथेन्द्रस्य साऽद्य द्रक्ष्यासि शोभने ।
मावमस्या पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ आदि १५३–१०

'हे सुदरी, तू मुळीच भिऊ नकोस माझ्यासमोर तुझा भाऊ क पदार्थ आहे तुझ्या दृष्टीसमोर मी त्याला पाहता पाहता ठार मारीन तो राक्षसाधम माझा प्रतिपक्षी होण्याच्या देखील योग्यतेचा नाही तोच काय, कोणताही राक्षस माझ्यासमोर क्षणमात्रही टिकावयाचा नाही माझे हे हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे पुष्ट असलेले बाहू पाहा परिघाप्रमाणे असलेले माझे हे उरु व माझी भरदार छाती पाहा मला सामान्य मनुष्य समजून तू माझ्या सामर्थ्याची कल्पना करू नकोस महेंद्राप्रमाणे माझा पराक्रम आहे ' याप्रमाणे त्या दोघाचा सवाद चालू असता अजून आपली बहीण का येत नाही म्हणून विचारात पडलेला हिडिंब तेथे आला आपली बहीण आपले भक्ष्य असलेल्या मनुष्यावर लुब्ध झालली पाहून त्याला अतोनात सताप चढला व प्रथम तो तिच्याच अगावर धावून जाऊ लागला भीमाने त्याला आपल्या अगावर घेतले तेव्हा त्या नर-राक्षसाचे भीषण द्वद्वयुद्ध झाले थोडयाच वेळात भीमसेनाने आपली माता व बधु याच्या समक्ष त्याला जमिनीवर रगडून यज्ञिय पशूला बुकलून ठार मारावे त्याप्रमाणे त्याला ठार मारले भीमसेनाच्या या भीम-पराक्रमापासूनच कुती व युधिष्ठिर याना त्याच्या अचाट सामर्थ्याची खरी ओळख पटलेली आहे पुढे अनुरक्त हिडिंबेचा त्याने कुती व युधिष्ठिर याच्या अनुज्ञेने स्वीकार केला पुढे भगवान श्रीकृष्णाच्या एका महान् योजनेतील महत्त्वाचा कीलक ठरलेला घटोत्कच हा भीमसेनाला हिडिंबेपासून झालेला पुत्र होय या नतर एकचक्रा नगरीतील पाण्डवाच्या निवासात कुतीच्या आज्ञेवरून

वकासुराचा वध करून भीमसेनाने तें सर्व वन व त्याच्या आसमंतांतील प्रदेश नरमांसभक्षकांपासून सदाचा मुक्त केला. मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामचंद्रांनी आपल्या दंडकारण्यांतील निवासांत नरमांसभक्षकांच्या आक्रमणाच्या भयापासून प्रदेश निर्भय करण्याचें जे महनीय कार्य केलें तेंच कार्य महापराक्रमी भीमसेनाने आपल्या या अल्पकालीन विजनवासात पार पाडलें आहे. हिडिंब, वक व किर्मीर या सामर्थ्यशाली राक्षसाचा वध करणें हें भीमसेनाच्या अति मानवी सामर्थ्याचें द्योतक आहे. या महान् राक्षसी शक्तींशी धडक देऊन त्याने त्यांना नष्ट केल्यापासून त्याच्या सुहृदांचा व भगवान् श्रीकृष्णांचाही त्याच्या सामर्थ्याविषयीचा आत्मप्रत्यय इतका वाढलेला आहे की जरासंधाला ठार मारण्याच्या धर्मसंस्थापनेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या कार्यात त्यांनी भीमाच्या सामर्थ्याचेंच अमोघ साधन वापरलेलें आहे. मगध सम्राट जरासंध ही एक अति प्रचंड शक्ति असून अनियंत्रित व निरकुश सत्तेचा उपभोग घेऊं इच्छिणारे तत्कालीन सारें धर्मद्रोही भारतीय राजमंडळ त्याच्या नेतृत्वाखाली सघटित झालें होतें. या संघटनेचें व तिचा नेता जो जरासंध याचें सामर्थ्य इतकें प्रभावशाली होतें की अठरा वेळ त्या सामर्थ्याशी धडक देऊनही उघड्या मैदानात भगवान् श्रीकृष्णांना तें नष्ट करतां आलें नाही. इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या राज्यांतील नागर जीवनाला या आक्रमणकारी सामर्थ्याची सतत बाधा होऊन तें उत्सन्न होऊं नये म्हणून मथुरेच्या परिसराचा परित्याग करून द्वारकेच्या समुद्रवलयांकित दुर्गात येऊन राहणें त्यांना भाग पडलें. हा संघटित भारतीय राजसंघ फोडण्याचे भगवान् श्रीकृष्णानी अनेक प्रयत्न केले. पण ते सारे व्यर्थ ठरले. त्यांच्याशी विवाहबंधनाच्या मधुर व नाजूक नात्याने संबद्ध झालेले लोक देखील युद्धाचा प्रसंग उद्भवतांच जरासंधाच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्यावरच उठावयास सिद्ध होत शेवटी हा राजसंघ फोडावयाचा एकच मार्ग त्यांना दिसून आला व तो म्हणजे मगध सम्राटालाच ठार मारणें हा होय. एकदा सम्राट् जरासंध मेला की या राजसंघांतील प्राण निघून जाऊन तो असंघटित व तेजोहीन होईल अशी

त्याची निश्चिति होती व पुढे तसेच झालेही पण सम्राट् जरासधाला मारणार कोण ? त्याच्यावर ससैन्य आक्रमण करून त्याला सरळ मारता येणे किती अशक्य आहे याचा प्रत्यय स्वत श्रीकृष्णाना अठरा वेळा आलेला असल्यामुळे त्याच्या वधासाठी उघडचा रणाची रीत सोडून दुसऱ्याच मार्गाचा अवलब करणे भाग होते जेथे सरळ नीतीने महनीय कार्याचा विनाश होतो तेथे कूट नीतीचे अवलवन हेच आवश्यक ठरते तत्कालीन क्षत्रियाच्यामध्ये द्वद्वयुद्धाचा एक नियम प्रचलित होता त्याचे वैशिष्टच असे असे की जे दोन गृहस्थ एकमेकास आव्हान देऊन द्वद्वयुद्धासाठी प्रवृत्त होतील त्याच्या त्या युद्धात तिसऱ्या कोणीही काय वाटेल तो परिणाम झाला तरी भाग घ्यावयाचा नसे जरासधाला जर द्वद्वयुद्धात एकटचाला गाठून आव्हान देता आले तर त्याला साह्यहीन अवस्थेत ठार मारता येईल असे त्याच्या मनाने घेतले द्वद्वयुद्धात जरासधाला एकटचा भीमावाचून दुसरा कोणीही ठार मारू शकणार नाही अशी त्याची खात्री होती ते युधिष्ठिराला म्हणतात --

मयि नीतिर्बल भीमे रक्षिता चावयोर्जय ।
मागध साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नय ॥ ३
त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिप ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाप्युपयास्यति ॥ ४
अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्याच्च दर्पित ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमप्युपयास्यति ॥ ५
अल तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबल ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ सभा २०–६

'माझ्या ठिकाणी नीति, भीमाच्या ठिकाणी बल, व अर्जुन आम्हा तिघाचाही सरक्षणकर्ता अशा व्यवस्थेने आम्ही जाऊ व जरासधाला ठार मारून तीन अग्नींनी ज्याप्रमाणे इष्टि साधली जाते त्याप्रमाणेच आम्ही तिघे मिळून सकल्पित कार्यभाग साधू आम्ही तिघानी एकातात त्याला गाठल्यावर तो द्वद्वयुद्धासाठी सिद्ध होईल यात मला सशय नाही द्वद्वयुद्ध नाकारण्यात त्याला अपमान वाटेल नवा विजय सपादन करण्याचा लोभ त्याला मुळीच

सोडवणार नाही व स्वतःच्या बाहुवीर्याचा विलक्षण गर्व असल्यामुळे आपला पराजय होण्याची शक्यता देखील त्याला वाटणार नाही. उफाळलेल्या लोकांना अंतक ज्याप्रमाणे ठार मारतो त्याप्रमाणें भीम मात्र जरासंधाला ठार मारील यांत मला संशय नाही '

भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छेनुरूप भीमसेन व अर्जुन त्यांच्या-बरोबर मगधांच्या राजधानींत गेले. तेथे त्यांनी राजा जरासंधाची एकांतांत गांठ घेऊन त्यास द्वंद्वयुद्धार्थ आव्हान केलें. श्रीकृष्णांच्या कल्पनेनुरूप त्याने हें आव्हान स्वीकारले व अहोरात्र चौदा दिवस भीमाने त्याच्याशी मल्लयुद्ध करून त्याला ठार मारलें. भक्तिमार्गीय भागवतकारांनी असे प्रतिपादन केलें आहे की, या युद्धांत भीमसेन थकल्यामुळे त्याने भगवान् श्रीकृष्णांना शरण जाऊन जरासंधाला मारण्याची युक्ति विचारली व जें कार्य बलानें पार पाडण्यासारखें नव्हतें तें त्याने युक्तीने पार पाडलें. पण महाभारतांत याला कुठेही आधार नाही. सामर्थ्यशाली भीमाने आपल्या स्वतःच्या विशिष्ट युद्धपद्धतीने व महान् सामर्थ्यानेच त्याला ठार मारले आहे. महाभारतकार म्हणतात :—

यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः ।
बलं भीम जरासंधे दर्शयाशु तदद्य वै ॥ ४
एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः ॥ ५
भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ६
करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ।
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ।
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ ८
वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्चसुस्रुवुः ।
भीमसेनस्य नादेन जरासंधस्य चैव ह ॥ ९

— महाभारत, सभापर्व अ. १११

भगवान् श्रीकृष्ण भीमसेनाला म्हणाले की, 'तुझ्या ठिकाणी जें श्रेष्ठ दैवी सामर्थ्य आहे व वायूपासून जें अपार बल तुला प्राप्त

झाले आहे त्याचा या जरासधावर उपयोग कर हे ऐकताच महाबलवान् भीमसेनाने बलवान् जरासधाला माड्या धरून एकदम वर उचललें व शभर वेळा गरगरा फिरवून जमिनीवर आपटलें. त्याच्या पाठीचा कणा त्याने रगडून मोडून टाकला, जोराने गर्जना केली व नतर त्याने आपल्या हातानें त्याचा पाय मोडून त्याला मधून फाडलें व त्याचे दोन तुकडे केले. रगडला जाणारा जरासध मरणकाळच्या किकाळ्यानी किंचाळत होता तर विजयोन्मादी भीमसेन जोरजोराने गर्जना करीत होता त्या दोघाचा तो समिश्र नाद आसमतातील सर्व प्राण्याना अत्यत भयकर वाटत होता भीम व जरासध याच्या त्या गर्जनानी मगधातील सर्व लोक त्रासून गेले व स्त्रियाचे गर्भपात झाले भीमसेनाच्या जरासधवधाच्या ह्या अपूर्व पराक्रमाने भारतातील सर्व राजमडळ थरकापून उठले व राजा युधिष्ठिराचा राजसूय यज्ञ शक्य कोटीत आला केवळ भीमसेनाच्या ह्या महान् पराक्रमामुळे त्याच्या कीर्तीने दिक्कोन गर्जून उठले व त्याच्याशी जन्मभर वैर करणाऱ्या व त्याच्या विनाशाची चिंता वाहणाऱ्या धृतराष्ट्रप्रमुख कौरवाना त्याचा व त्यामुळे पाण्डवाच्या सत्तेचा विलक्षण धाक बसला. जरासधाचा अतक भीमसेन कोणालाही जिंकता येणे केवळ अशक्य आहे अशी धृतराष्ट्राची सदाची समजूत होती किंबहुना भीमसेनाचा धाक धृतराष्ट्राच्या अत-करणात इतका विलक्षण बसला होता की, पाण्डव अज्ञातवासातून प्रकट झाल्याचे कळताच जरासधाच्या मरणकाळच्या किंकाळ्या व रक्ताच्या थारोळ्यात पडलेले त्याच्या देहाचे दोन तुकडे त्याच्या अतश्चक्षूसमोर सारखे नाचू लागून त्याला झोप घेणे अशक्य होऊन बसले. तो सजयाला म्हणतो —

सर्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिता ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकत. ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भय सजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरो. ॥ २
जागर्मि रात्रय. सर्वा दीर्घमुष्ण च नि श्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात् पशुरिवापर ॥ ३

न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ॥४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥६
उरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥७
अष्टास्रिमायसीं घोरां गदां कांचनभूषणाम् ।
मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥
यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥१०
उद्वेपते मे हृदयं ये मे दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥१२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ॥१३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।
महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद् भीममाहवे ॥१४
संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ।
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ॥१५
तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना ।
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुरा हताः ॥१६
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ।
न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येऽपि संजय ॥१७
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः सम्प्रति पाण्डवः ।
निष्ठुरोपणोऽप्यर्थं भज्येतापि न संनमेत् ।

तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रू कथ शाम्येद् वृकोदर ॥१८
शूरस्तथाऽप्रतिवलो गौरस्ताल इवोन्नत ।
प्रमाणतो भीमसेन प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥१९
जवेन वाजिनोऽत्येति वलेनात्येति कुजरान ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यम पाण्डवो वली ॥२०
इति बाल्ये श्रुता पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डव ॥२१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्नरान् हयान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्र क्रूरपराक्रम ॥२२
अमर्षी नित्यसरब्धो भीम प्रहरता वर ।
मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वं विमानित ॥२३
निष्कर्णामायसी स्थूला सुपार्श्वा काञ्चनी गदाम् ।
शतघ्नी शतनिर्ह्रादा कथ शक्ष्यन्ति मे सुता ॥२४
अपारमप्लवागाध समुद्र शरवेधनम् ।
भीमसेनमय दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षव ॥२५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति वाला पण्डितमानिन ।
विषम न हि मन्यन्ते प्रपात मधुदर्शिन ॥२६
सयुग ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।
नियत चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगा ॥२७
शैक्या तात चतुष्किष्कु षडस्रिममितौजसम् ।
प्रहिता दु खसस्पर्शा कथ शक्ष्यन्ति मे सुता ॥२८
गदा भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहु ॥२९
उद्दिश्य नागान पतत कुर्वतो भैरवान् रवान् ।
प्रतीप पततो मत्तान् कुजरान् प्रतिगर्जत ॥३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नत ।
अग्ने प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥३१
वीथी कुर्वन् महाबाहुर्द्रावयन् मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्त दर्शयिष्यति ॥ ३२

प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभंजन् पुष्पितान् द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेना पुत्राणां मे वृकोदरः ॥३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विसारथिहयध्वजान् ।
आरुजन् पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥३४
गङ्गावेग इवानूपास्तीरजान् विविधान् द्रुमान् ।
प्रभङ्क्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मम संजय ॥३५
दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्दिताः ।
मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात् कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव तत् ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालसमासक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान् देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ उद्योग. ५१–४५

' तू सांगितलेले हे सर्व वीर एका बाजूला व एकटा भीम एका बाजूला अशी स्थिति आहे. सहनशीलता मुळीच अंगीं नसलेल्या व अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनाचें मला मोठें भय वाटतें. एखाद्या मोठ्या हरिणाला वाघाचें वाटावें तसेंच मला भीमसेनाचें भय वाटतें.

सिंहाला पाहून पशु भितात तसा मी भीमाला भितो त्याच्या भयाने दीर्घ व उष्ण निःश्वास सोडून सारी रात्र मी जागून काढतो इंद्राप्रमाणे अत्यंत तेजस्वी असलेल्या महाबाहु भीमसेनाला समरांगणात सहन करू शकेल असा सैन्यात मला कुणीही दिसत नाही त्याच्यात सहनशीलता मुळीच नसून मूळचाच तो अत्यंत रागीट आहे आमच्याशी त्याचे दृढस्वरूपाचे वैर आहे थट्टेत देखील न हसणारा, उन्मादी, वाकड्या दृष्टीने पाहणारा, आवाज मोठा असलेला, वेगवान्, अतिरिक्त उत्साही, आजानुबाहु व महाबलवान् भीमसेन, माझ्या मूर्ख पुत्रांना युद्धात ठार मारल्यावाचून राहणार नाही गदा हातात घेऊन दण्डपाणि अन्तकाप्रमाणे दिसणारा भीमसेन मोठमोठ्या पराक्रमी लोकांचा अन्त करील. आपली सोन्याचे काम केलेली पोलादी घोर गदा ब्रह्मदण्डाप्रमाणे उगारलेला भीम माझ्या डोळ्यांसमोर दिसतो ज्याप्रमाणे बलिष्ठ सिंह हरिणाच्या कळपात संचार करतो, त्याप्रमाणे माझ्या सैन्यात भीम संचार करील तो खादाड, लहानपणापासूनच माझ्या पोरांशी वाकडें असलेला, क्रूर व पराक्रमी भीमसेन एकटाच माझ्या सर्व पुत्रांचा अन्त करील लहानपणीच एखाद्या मस्त हत्तीप्रमाणे त्याने रणांत माझ्या पुत्रांचे मर्दन केले आहे त्यामुळे माझ्या दुर्योधनादिक पुत्रांची काय गति होईल याची कल्पना करताच माझे अंतःकरण थरकापतें भीमपराक्रमी भीमसेन हाच साऱ्या भांडणाचा मूळ हेतु आहे क्रोधाने उन्मत्त होऊन सैन्यातील पदाति, घोडेस्वार व हत्तींचे सैन्य मर्दन करीत असलेला भीम जणू की काही माझ्या डोळ्यासमोर उभा असलेला मला दिसतो. अस्त्रविद्येत द्रोणार्जुनाप्रमाणे असलेला, वायूप्रमाणे वेगवान् व महेश्वराप्रमाणे ज्याचा क्रोध भयानक आहे अशा भीमाला युद्धात कोण मारू शकेल? संजया, रागीट भीमसेन काय म्हणाला ते मला सांग माझ्या मुलांनी अपराध केला तेव्हाच मनस्वी भीमसेनाने त्यांना ठार मारले नाही हे मी माझें भाग्य समजतो भीमपराक्रमी यक्ष व राक्षस ज्याने ठार मारून टाकले, त्याचे रणातील आक्रमण मनुष्य कसे सहन करू शकेल? लहानपणी देखील माझें नियंत्रण त्याने कधीही जुमानले नाही मग माझ्या दुष्ट पुत्रांनी इतके दिवस त्याचा

अनीनात छळ केल्यावर तो कधी ऐकेल काय ? तो अत्यंत निष्ठुर अतिशय रागीट, मोडेल पण वाकणार नाही अशा स्वभावाचा व भिवया आकुंचित करून नेहमी वाकडें पाहणारा भीमसेन शांत राहणें कसें शक्य आहे? तो अत्यंत शूर असून त्याला प्रतियोद्धा कोणी नाही. गौर वर्णाचा, तालवृक्षाप्रमाणे उंच, अर्जुनापेक्षा अधिक धिप्पाड व बलवान् असणारा भीमसेन आरक्त नेत्रांचा असून त्याचे शब्दोच्चार अस्पष्ट असतात, असें त्याच्या रूपाचें व पराक्रमाचें वर्णन त्याच्या लहानपणींच व्यासांच्या तोंडून मी ऐकले आहे. भयंकर पराक्रम करणारा व क्रूर स्वभावाचा भीम रणात क्रोधाने पोलादी कांब हातांत घेऊन चतुरंग सैन्याचा नाश करील. आधीच तो रागीट, एकदम क्षुब्ध होणारा असा असून मी त्याचा अपमान करून त्याचें पुष्कळच वाईट केलें आहे. मला अप्रिय वाटणाऱ्या गोष्टी तो करी म्हणून मी त्याचा अवमान केला. आता तो आपली सरळ, सोनेरी काम केलेली, वज्राप्रमाणें भयंकर व एकाच घावांत शंभर शंभर वीरांना जागच्या जागीं लोळविणारी गदा हातांत घेऊन माझ्या मुलांवर जेव्हा भयंकर आघात करील तेव्हा माझी मुलें तो आघात कसा सहन करूं शकतील. अपार, नाव नसलेला, अगाध व बाणांनी भरलेला असा भीमसेनरूपी दुर्गम सागर तरून जाण्याची इच्छा करणारी माझीं मुलें मूर्खच म्हटलीं पाहिजेत. स्वतःला पंडित समजणारी माझी मुलें मी त्यांच्या कानीकपाळी ओरडत असतांना देखील ऐकत नाहीत मृत्यु ओढवलेल्या लोकांना समोरचा खड्डा दिसत नाही. जे कोणी भीमाशी प्रसंग आहे याची कल्पना असूनही रणांत जातील ते मृगांना सिंहाच्या जबड्यांत ढकलावे त्याप्रमाणे परमेश्वरानेच मनुष्यरूपी मृत्यूच्या जबड्यांत ढकलले आहेत असें म्हटलें पाहिजे. ओठ चाटीत, डोळ्यांतून क्रोधाने अश्रु येत असलेल्या स्थितीत गदा फिरवीत हत्तीची गंडस्थळे फोडणाऱ्या, हत्तीचे चीत्कार ऐकून प्रचंड गर्जना करणाऱ्या, प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे सैन्यांतून फिरत प्रमुख योद्ध्यांना ठार मारीत जाणाऱ्या भीमाच्या तावडींतून माझीं मुलें सुटूं शकतील काय? गदा हातीं घेऊन भीषण ताण्डव करीत माझ्या सैन्याला विदारण करून रस्ता काढणारा भीमसेन

युगांताचेच स्मरण करून देईल. मदोन्मत्त हत्ती फुलानी बहरलेली झाडे ज्याप्रमाणे तुडवून काढतो त्याचप्रमाणे भीमसेन आमच्या सैन्याची अवस्था करून टाकील आमच्या चतुरग सैन्याचा पूर्ण विध्वस करून, गगाप्रवाह तीरावरील विविध वृक्षाची जी अवस्था करतो तीच भीम आमच्या सैन्याची अवस्था करील भीमाच्या भयाने माझे पुत्र, सेवक, व युद्धासाठी आलेले सर्व राजे दशदिशाना पळून जातील असे मला वाटते ज्याने पूर्वी भगवान् श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने अत पुरात प्रवेश करून महापराक्रमी राजा जरासधाला ठार मारले तो हा भीम होय बुद्धिमान् मगधसम्राट् जरासधाने ही सपूर्ण पृथ्वी जिंकून पीडित केली होती राजनीतिज्ञतेमुळे यादव व भीमाच्या प्रतापामुळे कौरव त्याच्या स्वाधीन न होता आपले स्वातत्र्य टिकवून राहिले हे केवळ दैवच होय त्या महापराक्रमी जरासधाला ज्याने आयुधाला स्पर्शही न करता केवळ बाहुबळाने ठार मारले त्या पाण्डुपुत्र भीमाच्या योग्यतेचे काय वर्णन करावे? पुष्कळ दिवस साठविलेले विष सधि सापडताच सर्प ज्याप्रमाणे सोडतो त्याचप्रमाणे आपला इतके दिवस आवरलेला क्रोध भीम आता माझ्या पुत्रावर टाकील ज्याप्रमाणे महेंद्र दानवाना वज्राने ठार मारतो त्याचप्रमाणे गदापाणि भीमसेन माझ्या पुत्राना ठार मारील भीमाचे ते भयानक आरक्त नेत्र माझ्या मन चक्षूसमोर सदैव आहेत गदा हातात नसता, धनुष्यही नसता, विरथ व कवचाचे तुकडे उडालेल्या स्थितीत केवळ बाहूनी युद्ध करणाऱ्याही भीमसेनाच्या समोर उभे राहण्याची कुणाची छाती आहे! भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य व मी या चौघानाही भीमाच्या पराक्रमाची पूर्णपणे कल्पना आहे' महापराक्रमी जरासधाच्या वधानतर धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञासाठी केलेल्या दिग्विजयात भीमाने शिशुपालासारख्या वी सामर्थ्यसपन्न व्यक्तीच्या अत करणाचाही थरकाप उडविलेला असून कर्णासारख्या महाधनुर्धराचाही पराजय केलेला आहे भीमाचे अतिमानवी पराक्रम ध्यानात घेतले तर त्याने कीचक, दु शासनादि धुरधराना ठार मारले या गोष्टीचा स्वतत्रपणे उल्लेख करण्याचे कारण उरत नाही

युयुत्सु प्रवृत्ति व दांडगा आत्मप्रत्यय

भीमाच्या प्रचंड सामर्थ्याला अनुरूप अशीच त्याची युयुत्सु प्रवृत्ति असून स्वतःच्या सामर्थ्याविषयीचा त्याचा आत्मप्रत्यय विलक्षण आहे. धर्मनिष्ठ महापराक्रमी पुरुषानें, पराक्रमानें मिळणारें सर्व वैभव मिळविलेंच पाहिजे व धर्माच्या विरुद्ध नसणारे सर्व उपभोग घेतलेच पाहिजेत असें त्याचें मत असून अकारण त्याग व अकर्मण्यता यांचा त्याला अत्यंत तिटकारा वाटतो. क्षात्रधर्माचा त्याला अत्यंत अभिमान असून क्षत्रिय धर्मानुसार पराक्रम करून साऱ्या जगाचें अधिराज्य मिळवावें असें त्याला वाटतें. राजसूय यज्ञाच्या वाटाघाटीच्या वेळीं जरासंधाचा पराक्रम व त्याचें अजिक्यपण यांचें भगवान् श्रीकृष्णांनी वर्णन करतांच युधिष्ठिर राजसूय यज्ञाची कल्पनाच सोडून देऊन स्वस्थ बसावयाच्या गोष्टी बोलू लागले. त्या वेळीं भीम युधिष्ठिरांना म्हणतो :—

अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ११
अतन्द्रितश्च प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यक्प्रयोगेण नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ १२
कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनञ्जये ।
मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ सभा. १५-१३

कमालीचा अकर्मण्य अथवा स्वतः दुर्बल असून युक्तीचा अवलंब न करतां बलवंताशीं धडक देणारा राजा वारुळाप्रमाणें नष्ट होतो. अत्यंत दक्ष राहून, नीतीच्या कुशल प्रयोगानें लाभ आपल्या पदरांत पाडून घेऊं इच्छिणारा राजा दुर्बल असला तरी योग्य युक्तीच्या अवलंबनानें बलिष्ठ शत्रूला देखील बहुधा जिंकतो. श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं परिपूर्ण नीति असून माझ्या ठिकाणीं बल व धनंजयाच्या ठिकाणीं विजय आहे. आम्ही तिघे मिळून जरासंधाचें काम पुरें करूं. तीन अग्नि ज्याप्रमाणें इष्टि साधतात तसेंच आम्ही तिघे हें कार्य निश्चितपणें साधूं.' साऱ्या राजसत्ता ज्याच्या पायाशीं विनम्र झाल्या होत्या, भगवान् श्रीकृष्ण देखील ज्याच्या भयानें

राजधानी सोडून द्वारकेत गेले होते व ज्याच्या प्रतापाचे वर्णन करीत असता स्वत. भगवतानी देखील ज्याचे अजिक्यपण मान्य केले होते त्या जरासधाचे वर्णन ऐकताच कोणीही अनुकूल बोलावयाच्या आतच भीमाने काढलेले हे समयस्फूर्त उद्‌गार आहेत हे ध्यानात घेतले म्हणजे त्याचे महत्त्व अधिकच स्पष्ट होते. भीमाचा रणोत्साह असा अपूर्व आहे की, त्याला जर कोणी साहाय्य देऊं केले तर तें घेण्यात एक प्रकारचा कमीपणा वाटून तो ते नाकारतो हिडिंब व किर्मीर या राक्षसांच्या वधाच्या वेळी अर्जुनाने त्याला साहाय्य देऊ केले असता भीमाने ते नाकारले. कर्णपर्वांत तर भीमसेनाच्या अगावरील घाव व त्याला झालेले श्रम पाहून अर्जुन युद्धाचा भार स्वत वर सोपवून त्याला युधिष्ठिराच्या समाचाराला जाण्यासाठी विनवीत असता भीमाने त्याला दिलेले उत्तर पाहण्यासारखे आहे. भीम त्याला म्हणाला कर्णपर्व ६५–१० :—

त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञ. प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।
अहं हि यद्यर्जुन याम्यमित्रा वदन्ति मा भीत इति प्रवीरा ॥ ८
ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं सशप्तका प्रत्यनीकस्थिता मे ।
एतानहत्वाद्य मया न शक्यमितोपयातु रिपुसघगोष्ठात् ॥ ९
अथाब्रवीदर्जुन भीमसेन स्ववीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर ।
सशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि सग्ये सर्वानह याहि धनञ्जय त्वम्॥१०

'हे महानुभावा! भरतश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिर कोठे आहे हे पाहावयास तूच जा. जर मी येथून कोणत्याही निमित्ताने रण सोडून गेलो तर हे सारे शत्रु मला 'भ्याला' असे म्हणतील त्यावर अर्जुनाने भीमाला असे सागितले की, 'सशप्तक माझ्याविरुद्ध रणात प्राण माडून उभे आहेत त्याना ठार मारल्यावाचून शत्रुसैन्यातून जाणे मला शक्य नाही' त्यावर आपल्या पराक्रमाच्या आत्मप्रत्ययाने भीमसेन अर्जुनाला म्हणाला की, या समोरच्या शत्रूबरोबरच तुझ्या त्या सशप्तकाचाही मीच समाचार घेतो किंबहुना त्याच शत्रूचा भार मी माझ्याकडे घेतो तू निश्चित मनाने युधिष्ठिराच्या समाचारार्थ जा'

ज्याला जगात जगावयाचे आहे त्याने आपल्या हक्काचे सरक्षण

करण्यासाठी सदैव जागरूक राहिलें पाहिजे व जगावयाचें तर आपल्या पराक्रमाने सन्मानाचें स्थान मिळवूनच जगलें पाहिजे अशी भीमाची विचारसरणी आहे. अपकारी लोकांनी आपल्या उदात्ततेपासून स्वतःचा लाभ करून घेऊन आपणांस बावळट समजून दुःख भोगावयास लावावें याची त्याला अत्यंत चीड आहे व जशास तसें या न्यायानेच व्यवहारी जगात वागले पाहिजे असें त्याचें रोख ठोक तत्त्वज्ञान आहे. भीमाची सर्व विचारप्रणालि, युधिष्ठिरांना उत्तर म्हणून वनपर्वात त्याने केलेल्या भाषणांत स्पष्ट झाली आहे. युधिष्ठिर आपला सत्यपरिपालनाचा व धर्मसंरक्षणाचा ध्येयवाद सांगून द्रौपदीला गप्प बसविण्याचा प्रयत्न करीत असतां भीम म्हणतोः—

राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मार्थकामहीनानां किं नो वस्तु तपोवने ॥ २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन वै ॥ ३
गोमायुनेव सिंहाना दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ॥ ५
भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
भवतः प्रियमित्येवं महद् व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
कर्षयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवता शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्शितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ १३

अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानिव मन्यन्ते तत् दुःख नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेत् युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ॥ १७
अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन् न धर्मः स कुधर्म तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
त्यजतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः ।
न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्य. सर्वभूताना ब्रह्मदेव जुगुप्सितः ॥ २५
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८
सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४६
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन् निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४७
धर्ममूलं जगद्राजन् नान्यत् धर्माद् विशिष्यते ।
धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन् निषेवितुम् ॥ ४८
न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९

अस्मानमी धार्तराष्ट्रा क्षममाणानल सत ।
अशक्तानिव मन्यन्ते तत् दु ख नाहवे वध ॥ १६
तत्र चेत् युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वध श्रेयान् प्रत्य लोकान् लभमहि ॥ १७
अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्पभ ।
आददीमहि गा सर्वा तथापि श्रेय एव न ॥ १८
आत्मार्थं युध्यमानाना विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्पणार्था हि या धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसन नाम तद्राजन न धर्म स कुधर्म तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्य तु पुरुप धर्मदुर्बलम् ।
त्यजतस्तात धर्मार्थी प्रेत दु खसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डित ।
न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्ध प्रभामिव ॥ २३
अतिवेल हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्य सर्वभूताना ब्रह्महेव जुगुप्सित ॥ २५
सतत यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्या च हीयते ॥ २६
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्य न प्रमाद्यन्ति पण्डिता ।
प्रकृति सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८
सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रह ।
इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
दान यज्ञ सता पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एप धर्म परो राजन बलवान् प्रेत्य चेह च ॥ ४६
एप नार्थविहीनेन शक्यो राजन् निपेवितुम ।
अखिला पुरुपव्याघ्र गुणा स्युर्यदपीतरे ॥ ४७
धर्ममूल जगद्राजन् नान्यत् धर्माद् विशिष्यते ।
धर्मश्चार्थेन महता शक्या राजन् निपेवितुम् ॥ ४८
न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तु शक्य सदा राजन् केवल धर्मबुद्धिना ॥ ४९

प्रतिपिद्धा हि ते याञ्चा यथा सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ५०
भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५१
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समागतान् ।
धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५२
प्रजापालनसंभूत फलं तव न गर्हितम् ।
एप ते विहितो राजन् धात्रा धर्म. सनातनः ॥ ५५
तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८
जिह्वां दत्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५९
भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
निकृत्या निर्जिता देवैरसुरा पार्थिवर्षभ ॥ ६०
एवं बलवतः सर्वमिति बुध्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ६१
न ह्यर्जुनसम. कश्चित् युधि योधो धनुर्धरः ।
भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६२
सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ७०
यथा राजन्प्रजा. सर्वाः सूर्य. पाति गभस्तिभिः ।
अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७१
एतच्चापि तपो राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् ।
विधिना पालनं भूमेर्यत्कृत न. पितामहैः ॥ ७२
न तथा तपसा राजँल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।
यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३
अपेयात्किल भा सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७४

भवतश्च प्रशसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथा युक्ता परिपद पृथग्राजन्समागता. ॥ ७५
इदमभ्यधिक राजन् ब्राह्मणा: कुरवश्च ते ।
समेता कथयन्तीह मुदिता: सत्यसधनाम् ॥ ७६
यन्न मोहान्न कार्पण्यात् न लोभान्न भयादपि।
अनृत किंचिदुक्त ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७७
यदेन कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्व तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणै ॥ ७८
ब्राह्मणेभ्यो ददन्ग्रामान्गाश्च राजन्सहस्रश ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमा ॥ ७९
पौरजानपदा सर्वे प्रायश कुरुनन्दन ।
सवृद्धबालसहिता शसन्ति त्वा युधिष्ठिर ॥ ८०
श्वदृतौ क्षीरमासक्त ब्रह्म वा वृपले यथा ।
सत्य स्तेने बल नार्या राज्य दुर्योधने तथा ॥८१
इति लोके निर्वचन पुरश्चरति भारत ।
अपि चैता स्त्रियो बाला स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ८२
इमामवस्था च गते सहास्माभिररिंदम।
हन्त नष्टा स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८३
स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
त्वरमाणोभिनिर्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावक ॥ ८४
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्भि परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभि ॥ ८५
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
अमित्रास्तेजसा मृद्नन्नसुरानिव वृत्रहा ॥
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६
न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणा गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभाना मर्त्य कश्चन सहेत् ॥ ८७
न स वीरो न मातगो न च सोऽश्वोस्ति भारत ।
य सहेत गदावेग मम क्रुद्धस्य सयुगे ॥ ८८

सृंजयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ।
कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ वनपर्व ३३-८९
अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३
अथवाऽनडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४
तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति सयुगात् ॥ वन. २५-३५

'सत्पुरुषांना उचित असलेले व धर्माला अनुसरून असलेलें राजसिंहासन स्वाधीन करून घेण्याची खटपट करा. धर्म, काम व अर्थ यापासून वंचित झालेल्या अवस्थेत आपण तपोवनांत राहण्यांत काय लाभ आहे ? आपलें राज्य कांही दुर्योधनाने धर्माने, सज्जनपणाने अथवा पराक्रमाने जिंकलेले नाही. तें त्याने कपटद्यूताने जिंकलें आहे. कोल्ह्याने सिंहाचा भाग घ्यावा अथवा कुत्र्याने मांस पळवावें त्याप्रमाणे आम्हा बलवतांचें राज्य त्या दुर्बलाने हरण केलें आहे. धर्माच्या लहान अंशाच्या नांवाखाली धर्म व काम ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात तो अर्थ सोडून देऊन व्यर्थ दुःखांत कां होरपळतां ? गाण्डीवधारी अर्जुनाने सरंक्षिलेले आपले राज्य इन्द्रालादेखील हरण करणे अशक्य होतें. केवळ तुमच्या अनवधानाने पाहतां पाहतां आमच्या डोळ्यादेखत तें गेलें आहे हात लुळे असलेल्या माणसाजवळून बिल्वफळे न्यावी अथवा पङ्गू माणसाच्या गायी पळवाव्या त्याप्रमाणे केवळ तुमच्यामुळे आम्ही जिवत असतां आमचे राज्य गेलें धर्म साधण्याच्या इच्छेने तुम्ही हे मोठे संकट स्वत वर ओढवून घेतलें व केवळ तुम्हांला बरें वाटावे म्हणून आम्ही विपत्ति सहन करीत आहोत. आम्ही आमच्या मित्राना दुःख देऊन शत्रूना मात्र आनंदित करीत आहोत. कारण तुमच्या शास्त्रनियमानीं आम्हीच स्वत.ला बांधून घेतले आहे. त्याच वेळी आम्ही धृतराष्ट्रपुत्रांना जें ठार मारलें नाही त्याचें कारण केवळ तुमचे शास्त्रनियम होत. पण असे

करण्यात आम्ही मोठें दुष्कृत्य केले आहे व त्याचाच परिणाम म्हणून हे दुःख भोगीत आहोत आपण धर्म धर्म म्हणून भलत्याच कल्पनांनी स्वतःला नाश करून घेत निराश मनानें, एखाद्या षंढाप्रमाणे तर वागत नाही ना? आपण धृतराष्ट्रपुत्रांना क्षमा करावी म्हणून सहनशीलता दाखवितो पण त्यामुळे ते मात्र आपल्याला अशक्त समजतात ही गोष्ट जितकी दुःखाची आहे तितके युद्धात ठार होणे देखील दुःखाचे नाही निष्कपट रीतीने रणाला पाठ न दाखविता आपल्या हक्कासाठी लढत असता मृत्यु आला तर स्वर्ग मिळेल व आम्हीच आमच्या शत्रूंना ठार मारले तर साऱ्या पृथ्वीचे राज्य उपभोगू यात उभयपक्षी कल्याणच आहे स्वतःच्या हक्कासाठी आवश्यक कर्तव्य म्हणून लढत असता शत्रूने आपणास जिंकून आपले राज्य घेतले तरी देखील ती निंदास्पद गोष्ट नसून भूषणास्पदच आहे जो धर्म आपण व आपले मित्र यांना केवळ कष्टच देत असतो तो धर्म नसून कुधर्म होय नेहमी धर्म धर्म करून एक प्रकारचे धर्म-दुर्बलत्व आलेल्या माणसाला, प्रेताला ज्याप्रमाणे सुखदुःखें सोडून जातात त्याचप्रमाणे धर्म व अर्थ सोडून जात असतात प्रयोजनाकडे न पाहता जो केवळ धर्म धर्म करीत बसतो तो शहाणा नसून केवळ क्लेशभागी होतो अंधाला ज्याप्रमाणे सूर्याचा प्रकाश कळत नाही त्याचप्रमाणे त्याला धर्माचे रहस्य कळत नाही तसेच जो धर्म व काम सोडून स्वार्थीपणाने केवळ अर्थ अर्थ करीत बसतो तो ब्रह्म-हत्येसारखे घाणेरड पाप करणारा असून सर्व प्राणिमात्रांना वध्य आहे जो धर्म व अर्थ सोडून कामाच्याच पाठीमागे लागतो त्याचे धर्म व अर्थ तर नाश पावतातच, पण मित्रही त्याला सोडून जातात दान, यज्ञ, सतांची पूजा, वेदधारण व आर्जव हेच धर्माचे स्वरूप असून हा श्रेष्ठ धर्म इहपरलोकी कल्याणकारक आहे पण हे पुरुषव्याघ्रा, इतर सर्व सद्गुण अंगात असूनही ज्याच्याजवळ संपत्ति नाही त्याला ह्या धर्माचे अनुष्ठान कधीही करता येणे शक्य नाही जगताचे धर्म हेच मूळ असून त्यापेक्षा दुसरे काहीही श्रेष्ठ नाही पण पुष्कळ संपत्तीवाचून धर्माचे अनुष्ठानच अशक्य आहे पण हे राजा, केवळ धर्मबुद्धि ठेवून भिक्षा मागण्याने वा षंढासारखें वागल्याने

अर्थप्राप्ति कधीही होणार नाही. जिच्यापासून केवळ ब्राह्मणांच्याच इच्छा सफळ होतात ती भिक्षा मागण्याची वृत्ति धर्मानेच तुला बंद केली आहे. पराक्रमाने संपत्ति मिळविणें हा एकच मार्ग तुझ्यासाठी मोकळा आहे ब्राह्मणाप्रमाणे भिक्षा मागणें अथवा वैश्य-शूद्राप्रमाणे जीवन जगणे क्षत्रियाला धर्माने सांगितलेलें नाही. बाहुबळाच्या भरंवशावर स्वत:चें उपजीवन चालविणें हेंच क्षत्रियाला विहित आहे. स्वधर्माप्रमाणे वाग, आक्रमण करणाऱ्या आपल्या शत्रूंना ठार मार व मी व अर्जुन ह्यांच्या साह्याने धृतराष्ट्रपुत्रांचें हें वन नष्ट करून टाक. प्रजापालनाने मिळणारें पुण्यफळ हा तुझा वर्णधर्म होय. तुला ह्या मार्गाला निन्दास्पद म्हणतां येणार नाही. परमेश्वरानेच तुझ्यासाठी हा शाश्वत धर्म सांगितलेला आहे. स्वधर्मापासून चळणें मुळीच प्रशंसनीय नाही. तूं आपल्या धर्मापासून चळलास की लोक तुझा उपहासच करतील. केवळ धर्म धर्म करीत बसणाऱ्या कोणत्याही राजाला आजपर्यंत पृथ्वी, कल्याण व संपत्ति यांची प्राप्ति झालेली नाही. व्याध ज्याप्रमाणे आपला आहार मिळवितो त्याचप्रमाणे लोभी व क्षुद्र लोकांना लोभ दाखवून वंचनेनेच कुणालाही राज्य मिळत असतें. स्वत:पेक्षां ज्येष्ठ असलेल्या व सर्व दृष्टींनी समृद्ध असलेल्या आपल्या बन्धूंना देवांनी देखील वंचनेनेच जिंकिलें व राज्य मिळविलें आहे. सामर्थ्यसंपन्न लोक असेच करीत असतात हें ओळखून भेदनीतीच्या उपायाने तूं आपल्या शत्रूंना ठार मार. अर्जुनासारखा धनुर्धर कुणीही नाही व जगांत माझ्यासारखा गदाधरही कुणी नाही. मानसिक बळाच्या भरंवशावर युद्धासारखी मोठी कामें पार पडत असतात नुसत्या सैन्यबळाने व उत्साहाने कांही होत नाही. अत्यंत संघटित होऊन केवळ संघटनेच्या भरंवशावर दुर्बल लोक देखील बलवान् शत्रूला ठार मारूं शकत असतात. दुर्बल मधमाशा देखील मध चोरणाऱ्याचा विनाश करीत नाहीत काय? सूर्य ज्याप्रमाणे आपल्या किरणांनी जलशोषण करतो व पुन्हा वर्षाव करून लोकांचें रक्षण करतो, त्याप्रमाणे तूं आज पराक्रम कर व प्रजांचें परिपालन करून त्यांना आनंद दे. आपल्या पूर्वजांनी केले त्याप्रमाणे विधिपूर्वक भूमीचें परिपालन

करणे ही एक सनातन तपश्चर्याच आहे ज्याप्रमाणे युद्ध, विजय व पालन या धर्ममार्गाने क्षत्रियाला सद्गति मिळते त्याप्रमाणे त्याला तपश्चर्येने सद्गति मिळू शकत नाही तुझी ही व्यथा पाहून लोकाना, प्रभा सूर्याला व ज्योत्स्ना चद्राला सोडून गेल्यासारखे दु ख होते तू अत्यत लोकप्रिय आहेस प्रजा तुझ्यावर प्रसन्न आहे प्रत्येक ठिकाणी लोक जमून तुझी स्तुति व तुझ्या शत्रूची निन्दा करीत असतात सारे ब्राह्मण व कुरुकुलातील लोक तुझ्या सत्यमधतेची प्रशसा करीत असतात मोह, कार्पण्य, लोभ, भय, काम व सपत्तीची अभिलाषा यापैकी कोणत्याही कारणास्तव तू कधी खोटें बोलू शकला नाहीस असे लोकाचे मत आहे राज्य मिळविताना राजाला ज काही पाप लागते ते विपुल दक्षिणा देऊन यज्ञ केल्याने व विद्वान् ब्राह्मणाना सुप गोधन व सहस्रावधि अग्रहार दिल्याने पार नाहीसे होते चद्र अधाराला नाहीसे करतो त्याचप्रमाणे या कृत्यानी मिळणारी कीर्ति सर्व दोषाना नाहीसे करते, सारे पौरजानपद व वृद्धबालप्रजाजन आपणच राजा व्हावे अशी इच्छा करतात कुत्र्याला खीर, चाडाळाला वेद, चोराला स य व स्त्रीला बल असावे तसेच दुर्योधनासारख्या अधमाला राज्य असणे सर्वथा अयोग्य आह असे स्त्रिया व मुलासुद्धा सर्व प्रजाजन म्हणत असतात प्रजानी तुझ्या बाबतीत इतकी अपार निष्ठा दाखविली असता तू जर नुसताच बसून राहशील तर सर्वाचाच अकारण सर्वनाश होईल म्हणून आपला रथ सज्ज करून व ब्राह्मणाकडून स्वस्तिवाचन करवून आजच हस्तिनापुरावर चढाई कर आम्हा दृढधनुर्धारी, अस्त्रज्ञ व सर्पाप्रमाणे भयकर अशा बधूनी परिवेष्टित अशा स्थितीत तू मरुद्गणानी परिवेष्टित अशा महेंद्राप्रमाणे शोभशील महद्राने असुराना ठार मारावे त्याप्रमाणे आपल्या पराक्रमाने शत्रूना ठार मारून धृतराष्ट्रपुत्रापासून तू आपले राज्य हिसकावून घे गाडीव धनुष्यापासून सुटलेले व सर्पाप्रमाणे भयकर असलेले अर्जुनाचे गार्धपत्र नावाचे बाण सहन करू शकेल असा कुणीही मनुष्य पृथ्वीवर नाही त्याचप्रमाणे युद्धात क्रुद्ध झालेल्या माझा गदावेग सहन करू शकणारा वीर पुरुष, हत्ती किंवा अश्व अजून जन्मालाच यावयाचा आहे

सृंजय, कैकेय व भगवान् श्रीकृष्ण यांच्यासहित युद्ध करीत असतां आपल्याला राज्य मिळणार नाही असें तुला वाटतें काय ? आपण अरण्यांत तेरा महिने घालविले आहेत. पूतिका ज्याप्रमाणे सोमाच्या प्रतिनिधि असतात, त्याचप्रमाणे महिने हे वर्षाचे प्रतिनिधि होऊं शकतात असें विद्वानांचें मत आहे. तेव्हां पूर्ण झालेले तेरा महिने म्हणजे तेरा वर्षेच होत असें समजून वचनमुक्त व्हावयास हरकत नाही. तरीही तुला पाप वाटलेंच तर धर्मशास्त्रानुसार चांगल्या बैलाला भरपूर चारा घालून तुला पापापासून मुक्त होतां येईल. म्हणून हे राजा, शत्रुवधाचा तूं निश्चय कर. क्षत्रियाचा युद्धावांचून दुसरा कोणताही धर्म नाही'

असें हें भीमाचें माणसासारखें तत्त्वज्ञान आहे. श्रीकृष्णाच्या 'शठं प्रति शाठ्यं' या तत्त्वाचें यथावत् आचरण करण्याचा त्याचा आत्मप्रत्ययही अत्यंत विलोभनीय आहे. महान् साहस व मोडला तरी नमणार नाही ही वीरवृत्ति भीमसेनाच्या नसानसांतून खेळते.

मोडेन पण नमणार नाही

राजा धृतराष्ट्राने भीमसेनाचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत त्याच्या मोडेन पण वाकणार नाही, या प्रवृत्तीचा स्पष्ट उल्लेख आहेच. भीमाच्या या प्रवृत्तीची अनेक उदाहरणें महाभारतांत आहेत. द्रोणपर्वांत या प्रवृत्तीचें मोठें विलक्षण उदाहरण आलें आहे. आचार्य द्रोणांचा धृष्टद्युम्नाने वध केल्यानंतर त्या भयानक वधाची वार्ता कळतांच द्रोणपुत्र अश्वत्थामा अतिशय संतापला व त्याने पाण्डव सैन्याच्या विनाशासाठी नारायणास्त्राचा प्रयोग केला. नारायणास्त्र हें असें विलक्षण अस्त्र होतें की, त्याचा विघात दुसऱ्या कोणत्याही अस्त्राने होण्यासारखा नव्हता. वाहन सोडून शस्त्र खाली ठेवून व हात जोडून उभे राहणे हा एकच तें अस्त्र शांत करण्याचा मार्ग होता. भगवान् श्रीकृष्णानी पाण्डव सैन्याला तशी आज्ञा केली व स्वतःचीं शस्त्रें खाली ठेवून अर्जुनासहित ते स्वतः रथाखाली उतरून उभे राहिले. त्यांच्या आज्ञेनुसार सर्वांनी शस्त्रें खाली ठेवलीं. पण भीमसेनाला तो साराच प्रकार अत्यंत अपमानास्पद वाटला.

ज्याचा विघात होऊ शकत नाही असे अस्त्र जगात असू शकते यावर त्याचा मुळीच विश्वास नव्हता व शत्रूचे अस्त्र केवढेही भयानक असले तरी त्याच्यासमोर हात जोडून उभे राहणे हे त्याला मरणाहून अति दुःखदायक वाटले श्रीकृष्ण मोठे देव असले तरी ते सांगतील त्या मानभंगाच्या गोष्टी मान्य करावयास त्याचे मन मुळीच तयार होईना अर्जुनासारखा आपला भाऊ व इतरही सारे लोक वेड्यासारखे आपली शस्त्र खाली ठेवून द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यासारख्या शत्रूसमोर नम्रपणे उभे राहिले आहेत हे पाहताच त्याचा संताप अनावर झाला श्रीकृष्णाचा अनादर करून तो सर्व सैन्यासमोर येऊन उभा राहिला व मोठ्याने गर्जना करून म्हणू लागला —

न कथंचन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित् ।
अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः ॥४५
गदयाप्यनया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे ।
कालवत् प्रहरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन् ॥४६
न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह ।
यथैव सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्यत्र विद्यते ॥४७
पश्यतेमौ हि मे बाहू नागराजकरोपमौ ।
समर्थौ पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ॥४८
नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह ।
शक्रो यथाप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुतः ॥४९
अद्य पश्यत मे वीर्यं बाह्वोः पीनांसयोर्युधि ।
ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ॥५०
यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते ।
अद्यैतत्प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु ॥५१
अर्जुनार्जुन बीभत्सो न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया ।
शशाङ्कस्येव ते पक्षो नैर्मल्यं पातयिष्यति ॥ द्रोण १९९–५२

'कुणीही आपली शस्त्र टाकण्याचे कारण नाही मी माझ्या बाणांनी द्रोणपुत्राच्या अस्त्राचे निवारण करतो अथवा माझ्या या सोन्याचे काम केलेल्या भयानक गदेने काळाप्रमाणे प्रहार करून त्याच्या अस्त्राचे सामर्थ्य संपवितो ज्याप्रमाणे सूर्याच्या तोडीचे तेज

नाही त्याप्रमाणे माझ्या तोडीचा कोणीही पराक्रमी पुरुष नाही. माझे हे हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें पुष्ट बाहू पाहा. ते पर्वत उचलून फेकावयास सुद्धा समर्थ आहेत. सर्व माणसांत माझ्याच अंगीं दहा सहस्र हत्तींचें बळ आहे. महेंद्राला ज्याप्रमाणे प्रतियोद्धा नाही त्याचप्रमाणें मलाही प्रतियोद्धा नाही. माझ्या या पुष्ट बाहूचें बळ पाहा. मी द्रोणीच्या या प्रज्वलित अस्त्राचें निवारण करीन. नारायणास्त्राला प्रतियोद्धा नाही असें म्हणतात. साऱ्या कौरवपाण्डवांसमक्ष मी त्याचा प्रतियोद्धा होतों. अर्जुना, अर्जुना हे बीभत्सो, जरा थांब. तू आपलें गाण्डीव धनुष्य मुळीच टाकूं नकोस. चंद्रावर कलंक यावा त्याप्रमाणे तुझ्या धवल यशावर निष्कारण कलंक येईल.' हे ऐकतांच अर्जुनाने भीमसेनाला समजाविण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचें मुळींच न ऐकतां संतापाने तो अश्वत्थाम्याच्या अंगावर धावून गेला. अश्वत्थाम्याला सें हवेंच होतें. त्या अस्त्राने अभिमन्त्रित असे एकाहून एक तीक्ष्ण बाण त्याने भीमाच्या अंगावर टाकावयास प्रारंभ केला. त्या बरोबर तें अस्त्र अधिकच प्रज्वलित झालें. भीम जो जो आक्रमण करूं लागला तो तो अधिक प्रदीप्त होऊन अस्त्राच्या तेजाने भीमाला वेढून टाकलें. तो भयंकर प्रकार पाहतांच सारी पाण्डवपक्षीय मंडळी थरकापून उठली. अर्जुनाने भीमाचें त्या अग्नीपासून संरक्षण व्हावें म्हणून त्याच्या शरीराभोंवती वारुणास्त्राचा परकोट उभारण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या अस्त्रदेवतेसमोर अर्जुन अगदी क्षुद्र ठरत होता त्याच्या वारुणास्त्राचा काहीही उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं श्रीकृष्ण व अर्जुन भीमाला वाचविण्यासाठी त्या भयानक अग्नीतून वाट काढीत त्याच्याजवळ गेले. तो ऐकेचना म्हणून जबरदस्तीने त्याचे हात धरून त्याला रथाखाली ओढूं लागले. महाभारतांत ह्या साऱ्या प्रकाराचें मोठें हास्यकारक वर्णन आहे. तें पुढीलप्रमाणे—

ततश्चक्रपतुर्भीमं सर्वशस्त्रायुधानि च ।
नारायणास्त्रशान्त्यर्थं नरनारायणौ बलात् ॥ १३
आकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारवम् ।
वर्धते चैव तद्घोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ १४
तमब्रवीत् वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन ।

वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धान्न निवर्तसे ॥१५
यदि युद्धेन जेया स्युरिमे कौरवनन्दना ।
वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभा १६
रथेभ्यस्त्ववतीर्णा स्म सर्व एव हि तावका ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथात्तूर्णमपाक्रम ॥१७
एवमुक्त्वा तु त कृष्णो रथाद् भूमिमवर्तयत् ।
नि श्वसन्त यथा नाग नाधसरक्तलोचनम् ॥१८
यदाऽपकृष्ट स रथान्न्यासितश्चायुध भुवि ।
ततो नारायणास्त्र तत्प्रशान्त शत्रुतापनम् ॥ द्रोणपर्व२००–१९

'नतर नारायणास्त्राच्या शान्तीसाठी श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यानी भीमाच्या हातातून बळाने सारी शस्त्रे काढून घेतली व त्याला ओढून बळाने रथाखाली उतरविले भीम त्याच्या हातातून सुटण्याची धडपड करू लागला पण त्याला काही सुटता येईना शेवटी आपण मुळीच नमलो नाही हे दाखविण्यासाठी तो जोरजोराने गर्जना करू लागला तो त्याच्या त्या गर्जनेने अश्वत्थाम्याचे ते घोर अस्त्र अधिकाधिक प्रज्वलित व दाहक होऊ लागले शेवटी भगवान् श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले, 'भीमा हा काय पोरकटपणा आहे? आम्ही वारवार तुझे निवारण करीत असता तू युद्धापासून निवृत्त होत नाहीस याचा अर्थ काय? जर युद्धाने विजय सपादन करता आला असता तर आम्ही अथवा बाकीचे सर्व लोक लढल्यावाचून राहिलो असतो काय ? सर्व लोक रथातून खाली उतरून उभे राहिले आहेत तुलाही तसेच उभें राहिले पाहिजे ' असे म्हणून श्रीकृष्णानी त्याला बळाने रथाखाली उतरविले नाइलाज म्हणूनच तो उतरला खरा, पण सर्वस्वी इच्छेविरुद्ध वागावे लागल्यामुळे त्याचे डोळे रागाने अत्यत आरक्त झाले होते व सर्पाप्रमाणे तो फूत्कार टाकीत होता भीम रथाखाली उतरताच व त्याने शस्त्रन्यास करताच ते अस्त्र आपोआप शान्त झाले

मानीपणा व ताठपणा याचा भीमसेन हा मूर्तिमत आविष्कार आहे ज्याच्यासमोर नम्र व्हावयास पाहिजे तेही शत्रु म्हणून समोर उभे राहिल्यावर तो त्याच्यासमोर कधीही नमला नाही जयद्रथ

वधाच्या दिवशीं आचार्य द्रोणांच्या शकटव्यूहाचा भेद करावयास अर्जुन ज्या वेळीं गेला त्या वेळी व्यूहद्वाराजवळच उभ्या असलेल्या आचार्य द्रोणांना गुरु म्हणून वन्दन करून व प्रदक्षिणा करून त्यांचा आशीर्वाद घेऊनच त्यानें व्यूहामध्ये प्रवेश केला असें वर्णन आहे. अर्जुन जाऊन पुष्कळ वेळ झाला तरी त्याची कांहीच वार्ता कळली नाही म्हणून युधिष्ठिराने भीमसेनाला त्याच्या शोधार्थ पाठविले. अर्जुन आपणास वन्दन करून गेला त्याचप्रमाणे भीमसेनही करील असें आचार्यांना वाटलें. पण तसें चिन्ह कांहीच दिसेना. शेवटी स्वतः होऊनच आचार्यद्रोणांनी भीमसेनाला तसें सुचविलें. पण त्याचा काय परिणाम झाला असेल? महाभारतकार म्हणतात :—

स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममायं फाल्गुनो यथा ।
भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ॥ ४४
भीमसेन न ते शक्या प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।
मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबल ॥ ४५
यदि ते सोऽनुजः कृष्ण: प्रविष्टोऽनुमते मम ।
अनीकं न तु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया ॥ ४६
अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमपेतभी. ।
क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्षणस्त्वरन् ॥ ४७
तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् ।
प्रविष्टः स हि दुर्धर्षः शक्रस्यापि विशेद् बलम् ॥ ४८
तेन वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि ।
नार्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपु. ॥ ४९
पिता नस्त्वं गुरुर्बन्धुस्तथा पुत्रास्तु ते वयम् ।
इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्थिता ॥ ५०
अद्य तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ।
यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्विह ॥ ५१
एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहं ।
अथोद्भ्राम्य गदां भीमः कालदंडमिवान्तक ॥ ५२
द्रोणाय व्यसृजद्राजन् स रथादवपुप्लुवे ।
साश्वसूतध्वज यानं द्रोणस्यापोथयत्तदा ॥ द्रोण १२७–५३

स वध्यमान समरे रथ द्रोणस्य मारिष ।
ईषाया पाणिना गृह्य प्रचिक्षेप महाबल ॥ १८
द्रोणस्तु सत्वरो राजन् क्षिप्तो भीमेन सयुगे ।
रथमन्य समारुह्य व्यूहद्वार ययौ पुन ॥ १९
तमायान्त तथा दृष्ट्वा भग्नोत्साह गुरु तदा ।
गत्वा वेगात् पुनर्भीमो धुर गृह्य रथस्य तु ॥ २०
तमप्यतिरथ भीमश्चिक्षेप भृशरोषित ।
एवमष्टौ रथा क्षिप्त्वा भीमसेनेन लीलया ॥ २१
व्यदृश्यत निमेषेण पुन स्वरथमास्थित ।
दृश्यते तावकैर्योधैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनै ॥ २२
तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत् ।
भीमसेनस्य कौरव्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २३
तत स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबल ।
अभ्यद्रवत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ द्रोण १२८–२४

'अर्जुनाने ज्याप्रमाणे आपला सन्मान केला त्याचप्रमाणे भीमही आपला सन्मान करील असे वाटून आचार्य द्रोण भीमाला म्हणाले की, हे महाबला, मला जिंकल्यावाचून तुला सैन्यात प्रवेश करता येणार नाही तुझा विख्यात धाकटा बधु अर्जुन माझी अनुमति घेऊनच सैन्यात शिरला तुला देखील तसेच करता येईल' हे ऐकताच निर्भय भीमसेन क्रोधाने आपले नेत्र अधिकच आरक्त करून त्याना म्हणाला, 'हे ब्राह्मणाधमा, तुझ्या अनुमतीने अर्जुन तुझ्याच सैन्यात शिरला ही शुद्ध थाप आहे दुर्धर्ष अर्जुन इंद्राच्या देखील सैन्यात शिरू शकेल मग तुझी कथाच काय? गुरु म्हणून तुझा त्याने सन्मान केला येवढेच पण मी अर्जुनाप्रमाणे दयाळ नाही मी तुझा शत्रु भीम आहे वास्तविक तू आमचा गुरु असल्यामुळे आम्ही तुलाच पिता व सुहृद समजून व स्वत ला तुझे पुत्र समजून तुझ्यासमोर नेहमीच नम्र राहत होतो, पण तू आपल्या पदवीला न शोभणारे वर्तन चालविले आहेस तू जर स्वत ला आमचा शत्रु समजतोस तर तुझी इच्छा पूर्ण होवो' मी भीम तुझ्या शत्रूप्रमाणेच भयकर कर्म करून दाखवितो असे म्हणून अन्तकाने कालदण्ड

फेकावा त्याप्रमाणे भीमाने आपली गदा फिरवून द्रोणांच्या अंगावर भिरकावली. ती येतांना पाहतांच स्वतःला वांचविण्यासाठी द्रोणांनी रथाखाली उडी घेतली व भीमाच्या त्या गदेने अश्व, सूत व ध्वज यांसहित द्रोणांच्या रथाचें चूर्ण केले. दुसरा रथ सज्ज करून व्यूहद्वारावर द्रोण येऊं लागले तो भीमसेनाने त्याही रथाची धुरा धरून तो फेकून दिला. तिसरा रथ सज्ज करून द्रोण आले तो भीमाने त्याही रथाची धुरा धरून तो उंच उचलून फेकून दिला. सारे लोक आश्चर्यचकित होऊन पाहत असतां याप्रमाणे एकंदर आठ वेळा द्रोणांचा रथ फेकून देऊन भीमाने त्यांचा उत्साह नष्ट केला. तेवढ्यांत अंतर साधून सारथ्याने भीमाचा रथ त्याच्याजवळ आणला व त्यावर आरूढ होऊन द्रोण पुन्हा आपल्या जागीं येण्याच्या आंत भीम शकटव्यूहाचें अंतर तोडून बरेंच दूर आंत निघूनही गेला.'

भयंकर क्रोध व प्रतिशोध यांची मूर्ति

विलक्षण साहस व अपार सामर्थ्य अंगांत असल्यामुळे व क्रोध हा स्थायीभाव असल्यामुळे ज्यांनी ज्यांनी भीमाला डिवचण्याचा प्रयत्न केला व त्याचा अपराध केला त्या त्या प्रत्येकाचा सूड घेण्याचा प्रसंग आल्यावर ज्याचें नुसतें स्मरण झाल्यावरही कातरांचें अंतःकरण कंपित होऊन जाईल अशा प्रकाराने त्याने त्यांचा प्रतिशोध घेतला आहे. हिडिंब, बकासूर, जरासंध यांना ठार मारतांना व जयद्रथाची फटफजिती करतांना या विशिष्ट प्रकाराचें त्याचें स्वरूप स्पष्ट झालें आहे. पण अज्ञातवासांतील कीचकवधाच्या प्रकरणांत तें ज्या विदारक रीतीने स्पष्ट झालें तितक्या विदारक रीतीने केवळ दुःशासनाच्या वधाचें अपवादात्मक प्रकरण सोडून दुसरीकडे कुठेही प्रकट झालें नाही. अल्प अपराध केल्यावर देखील तो सहन न व्हावा ही ज्याची मूलभूत प्रवृत्ति व जरासंधासारख्यालाही फाडून खाण्यासारखें ज्याचें अपार सामर्थ्य त्याच्या अंतःकरणाच्या लाक्षागृहाला कीचकाने अपमानाची जणू मशालच लावली होती. त्या उन्मत्त सूतपुत्राने भीमाचा सर्वश्रेष्ठ मानबिंदु असलेल्या द्रौपदीवर आपली पापदृष्टि रोखली, इतकेंच नव्हे तर भीमसेन पाहत असतां त्याच्या समोर कीचकाने द्रौपदीचे केस धरून तिच्या कमरेंत लाथ हाणली.

ते दृश्य पाहताच भीमाच्या अंतरंगाचा केवढा तिळपापड उडाला असेल! महाभारतकार वर्णन करतात —

तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥१४
धूमच्छाया ह्यभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥१५
हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ।
भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ॥ विराट १६–१६

'त्या दुरात्म्या कीचकाचा तत्काल वध करावा अशी इच्छा भीमाच्या अंतःकरणात चमकली. रागाने देहभान विसरून त्याने दात एकमेकावर कडकडा घासले. त्याचे नेत्र कलुषित झालेले दिसले. कपाळाला घाम येऊन त्याच्या भ्रुकुटी उग्र दिसू लागल्या. आपला तळहात त्याने कपाळावरून जोराने घासला व त्याचा क्रोध वाढून कीचकाला ठार मारण्यासाठी तो एकदम जागेवरून उठू लागला. पण युधिष्ठिराने त्याला आवरले.' ज्याचे नेतृत्व त्याने मान्य केले होते, त्याच व्यक्तीने त्याला आवरून त्याचा क्रोध मुळीच प्रकट होऊ दिला नाही. प्रस्फोट होऊ इच्छिणारा त्याच्या क्रोधाचा ज्वालामुखी याप्रमाणे त्या वेळी थांबला तरी द्रौपदीने रात्री महानसात त्याची गाठ घेऊन त्याचा प्रस्फोट घडवून आणला. अपमानित अवस्थेत भीमावाचून दुसरे कोणीही आपले प्रिय करू शकणार नाही अशी तिची खात्री होती. महाभारतकार म्हणतात —

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसाऽगमत् ॥८
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ।
ततः उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ॥५
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ॥ विराट १७–६

'मी कुठे जाऊ? काय करू? माझ्या अब्रूच्या संरक्षणासाठी या दुष्टाला तावडतोब ठार मारू शकेल असा कोण आहे, याचा विचार करीत असता तिच्या अंतःकरणाच्या फलकावर भीमाचीच

रौद्र मूर्ति उभी राहिली. तशीच मध्यरात्रीं आपल्या शयनावरून उठून भीमसेनाच्या भवनाकडे द्रौपदी गेली. त्या वेळीं भीमसेन स्वस्थ झोपला होता. त्याच्या अंतःकरणाला लागेल असें बोलून द्रौपदीने भीमसेनाला जागें केलें. तिला त्या स्थितींत पाहतांच भीमाने तिला म्हटलें की, द्रौपदी, तुझ्या सर्व विपत्तींत मी तुझें संरक्षण केलें आहे. मीच तुझा खरा विश्वासपात्र आहें याची मला पूर्ण कल्पना आहे. तुला काय हवें तें सांग तू इतकी दु:खी कां? द्रौपदीने स्वत:चे हृदय मोकळें करून भीमाला आपल्या दु:खाचीं जीं कारणे सांगितलीं त्याचें विस्तृत वर्णन मी माझ्या द्रौपदीवरील व्याख्यानांत केलेंच आहे. द्रौपदीने आपले हृदय मोकळें करून त्याच्या छातीवर आपलें डोकें टेकलें आपले घट्टे पडलेले हात त्याला दाखविले. ते तिचे दोन्ही हात आपल्या तोंडाजवळ नेऊन तो प्रचंड सामर्थ्यशाली भीमसेन एखाद्या दुर्बलाप्रमाणे रडू लागला. बराच वेळ अश्रुपात करून तो तिला म्हणाला:—

धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १
सभायां तु विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।
ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विपः ॥ ३
अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ॥४
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५
यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च य. ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुने सौबलस्य च ॥ ६
दु:शासनस्य पापस्य यन्मया नाहृतं शिरः ।
तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ।
इदं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।

श्रुणुयाद्वाऽपि वल्याणि कृत्स्न जह्यात् स जीवितम् ॥ ८
धनजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाह शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ विराट २१–९

'माझ्या बाहुबलाला व अर्जुनाच्या गाण्डीव धनुष्याला धिक्कार असो तुझे आरक्त हात लोकाच्या घरी कामे करीत असता घट्टे पडून व्यथित होतात तर मग आमच्या पराक्रमात अर्थ तरी काय आहे ? विराटाच्या सभेत आज मी मोठा भयकर सहार केला असता पण केवळ युधिष्ठिरानीच तो प्रकार होऊ दिला नाही एखाद्या महान् गजराजाप्रमाणे, ऐश्वर्यमदाने उन्मत्त झालेल्या कीचकाचे मस्तक मी माझ्या पायाने रगडून व तुडवून काढले असते ज्या वेळी कीचकाने तुला लाथ मारली त्या वेळी मत्स्याचे कदन करण्याची कल्पना माझ्या मनात चमकली पण तेथे धर्मराजाने कटाक्षाने माझे निवारण केले त्याची तशी इच्छा नाही हे पाहून मी स्वस्थ बसलो ही एकच गोष्ट काय पण राज्यापासून भ्रष्ट होणे, कौरवाना ठार न मारणे, दु शासन, शकुनि, कर्ण व दुर्योधन याची मस्तके न तोडणे या सर्व गोष्टीनी माझ्या अगाचा भडका उडालेला असून एखाद्या शल्याप्रमाणे या सर्व गोष्टी माझ्या हृदयात टोचतात पण काय करू युधिष्ठिराची तशी इच्छा नाही तू क्रोधाच्या भरात आपल्या पतीची निंदा करण्याचा अधर्म करू नकोस क्रोध आवर तू आता युधिष्ठिराविषयी जे बोललीस ते जर तू त्याच्यासमोर बोललीस तर युधिष्ठिर जिवत राहणार नाहीत अर्जुन व नकुलसहदेवही जिवत राहणार नाहीत व द्रौपदी, माझ्या वधूवाचून मलाही जिवत राहणे अशक्य आहे आता काही फार दिवस उरलेले नाहीत'

मा दीर्घ क्षम काल त्व मासमर्धं च समितम् ।
पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञा राज्ञी भविष्यसि ॥ विराट २१–१७

दीर्घकालपर्यंत तुला हे सारे सहन करण्याचे यापुढे मुळीच कारण उरलेले नाही हा अत्यत थोड्या अवधीचा प्रश्न आहे केवळ पधरा दिवस तू थाव आजपासून पधराव्या दिवशी आपली तेरा वर्षे पूर्ण होताच तू साम्राज्ञी होशील पण द्रौपदी इतका वेळ

थांबणें केवळ अशक्य होतें. तिने त्याला स्पष्ट सांगितलें की माझ्या अब्रूचा प्रश्न पधरा दिवसापर्यंत थांबणार नसून पुढच्या क्षणावर येऊन ठेपला आहे. अब्रू गेलेल्या स्थितींत मी एक क्षणभरही जिवंत राहणार नाही. मग खुशाल पंधरा दिवसपर्यंत तुम्ही थांबा व राज्य करीत बसा. कीचकाने उद्याचा सूर्य पाहूं नये अशी माझी इच्छा आहे. त्याच्या अधीन होणें किंवा विष प्राशन करून मरून जाणें यांवाचून दुसरा कोणताच मार्ग माझ्यासमोर दिसत नाही, असें म्हणून भीमाच्या छातीवर मस्तक टेकवून ती आक्रंदन करूं लागली. महाभारतकार म्हणतात —

इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा भीमस्योर: समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्व प्रयुज्य च ।।४९
आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ।।५०
प्रमृज्य वदनं तस्या: पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।
कीचकं मनसाऽगच्छत् सृक्किणी परिसंलिहन् ।।
उवाच चैनां दु:खार्तां भीम: क्रोधसमन्वित: ।। विराट. २१-५१

भीम उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्व भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ।।१
अस्या: प्रदोषे शर्वर्या: कुरुष्वानेन सङ्गतम् ।
दु:खं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ।।२
येषा नर्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवाऽत्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ।।३
तत्रास्ति शयनं दिव्य दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ।।४
यथा च त्वां न पश्येयु: कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ।।विराट.२२-५

याप्रमाणे बोलून द्रौपदी भीमसेनाच्या छातीवर डोकें ठेवून अश्रुपात करूं लागली असतां भीमाने तिला कुरवाळून तिचें सांत्वन केलें. नाना प्रकारें बोलून त्याने तिचें समाधान करण्याचा प्रयत्न

केला आपल्या हाताने तिचे अश्रु पुसून कीचकाचा विचार मनात आणून अत्यंत संतापलेल्या भीमाने आपले ओठ चाटले व तो द्रौपदीला म्हणाला, 'हे कल्याणि, मी त्या दुरात्म्या कीचकाला त्याच्या बांधवासहित ठार मारतो पण तू एक वर दुःख व शोक गिळून टाकून आज सकाळीच कीचकाची तू गाठ घे व राजा विराटाच्या नृत्यशाळेत तो येईल असा त्याच्याशी संकेत कर या मत्स्य राजाच्या नृत्यशाळेत दिवसा मुली नृत्य शिकतात व त्या रात्री आपापल्या घरी जातात त्या ठिकाणी एक मोठा दिव्य, दृढ व व्यवस्थित रीतीने ठेवलेला असा मंचक आहे 'त्या मंचकावरच मी कीचकाला त्याचे मारे पितामह दाखवितो तू गुप्तपणे त्याच्याशी संकेत कर व त्याला नर्तनागारात आणून सोड पुढचे मी पाहीन' द्रौपदीने त्याच्या इच्छेनुरूप कीचकाशी संकेत केला ठरलेल्या संकेताप्रमाणे कीचक नर्तनागारात आला भीम त्याच्या आधीच नर्तनागारात येऊन बसला होता तो आटोक्यात येताच भीमाने त्याचे केश धरून ओढले सार्‍या रात्रभर त्या दोघांचे युद्ध झाले व शेवटी भीमाने त्याला ठार मारले प्रतिशोधाच्या आगीने संतप्त झालेल्या भीमसेनाने ज्या पद्धतीने कीचकाला ठार मारले तिचे वर्णन करीत असता महाभारतकार म्हणतात —

क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥७३
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योजयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥७४
नदन्तं च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥७५
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ।
अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥७६
अथ तं भग्नसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७

अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत् ।
तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥
भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ७८
अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्यापहारिणम् ।
शांति लब्धाऽस्मि परमां हत्वा सैरन्ध्रिकण्टकम् ॥७९
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः ।
आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्र व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ८
निष्पिष्य पाणिना पाणिं मदष्टोष्टपुटं बली ।
समाक्रम्य च सक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥८१
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥८२
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥८३
उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम् ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ।
एवमुक्त्वा महाराजा भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य काय दुरात्मनः ॥८५
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चाली स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥८६
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ॥८७
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।
तथाच कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ॥८८
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् । विराट. २२

'क्रोधाविष्ट झालेल्या भीमसेनाने सुस्कारा सोडून पुनश्च त्याचे केस धरले. रक्त पिऊं इच्छिणारा वाघ ज्याप्रमाणें दिसतो तसाच भीम त्या वेळी दिसू लागला. कीचक थकला असें पाहून पशूला दोरीने बांधतात त्याप्रमाणे भीमाने त्याला आपल्या भुजबंधनाने जखडून टाकलें. फुटलेल्या भेरीप्रमाणें अंतकाळचा घोर नाद करीत असलेल्या कीचकाला भीमाने इतक्या फेऱ्या दिल्या की, तो अगदी

अचेतन होऊन गेला. केवळ श्वासावरूनच तो ओळखता येत होता. नंतर त्याचे अंग सर्व ठिकाणी सांधे खिळखिळे करून मोडून टाकल्यावर व डोळे उघडून मृत्यूची वाट पाहत तारवटलेल्या डोळयांनी तो आकाशाकडे पाहत असलेल्या स्थितीत त्याच्या कमरेला मांडीचा विळखा घालून व दोन्ही हातांनी त्याचा गळा दाबून पशूप्रमाणे बुकलून भीमाने त्याला ठार मारले नंतर त्याला त्याने जमिनीवर फरफरा ओढले व तो तोंडाने म्हणू लागला की, आमच्या कुलस्त्रीची विटंबना करणाऱ्या या चांडाळाला ठार मारून मी आज कर्तव्यपूर्तीचे समाधान भोगीत आहे याप्रमाणे बोलून त्याने त्या कीचकाच्या प्रेताकडे पाहिले. अस्ताव्यस्त स्थितीत वस्त्र व आभरणे इतस्तत विखुरली असताना, डोळे तारवटलेल्या स्थितीत त्याचे प्रेत पडलेले पाहूनही भीमाचे समाधान होईना क्रोधाने त्याने पुनश्च आपले दातओठ चावले व रागाने कीचकाच्या त्या प्रेतावर आक्रमण करून त्याने त्याचा तो मृतदेह यथेच्छ तुडवून काढला व नंतर त्याचे हातपाय, मस्तक, मान इत्यादि सव अवयव त्याच्या देहात घुसवून त्याने त्याच्या शरीराचा एक मोठा मांसाचा गोळाच बनविला. लाथेच्या ठोकरीने तो गोळा द्रौपदीच्या समोर करीत भीम म्हणाला : हे पांचाली, पहा या कामुकाची मी काय अवस्था केली आहे तेथे अग्नि पेटवून तो मांसपिंड भीमाने तिला दाखविला. पुनश्च तो तिला म्हणाला . हे पांचाली, तुझ्यासारख्या शीलचारित्र्यसंपन्न साध्वीला जे लोक शीलभ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात त्यांचा वध अशा भयंकर प्रकाराने होत असतो. याप्रमाणे द्रौपदीचे काम केल्यावर त्याला खरे समाधान लाभले. द्रौपदीचा निरोप घेऊन तो परत महानसात आला. थोड्या वेळानंतर कीचकाच्या वधाचा आश्चर्यकारक प्रकार ऐकून त्याचे सारे बांधव तिथे जमले व बलवान् अनुकीचकांनी बळाने राजा विराटाची अनुमति घेऊन सैरन्ध्रीला कीचकाच्या प्रेतावरोबर जिवंत जाळून टाकण्यासाठी म्हणून तिला तिरडीवर बांधले ती बिचारी शोकाने विलाप करू लागली. तिच्या आक्रंदनाचा शब्द कानी येताच सारा भयानक प्रकार भीमसेनाच्या ध्यानात आला व बसल्या जागेवरूनच तिला

संरक्षणाचें आश्वासन देत भीमसेन वेगळ्याच मार्गानें स्मशानाकडे चालला. महाभारतकार म्हणतात :—

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया ।
तत: स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च ॥१७
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ।
स भीमसेन. प्राकारादारुह्य तरसा द्रुमम् ॥ १८
श्मशानाभिमुख: प्रायाद्यत्र ते कीचका गता: ।
स लंघयित्वा प्राकारं नि:सृत्य च पुरोत्तमात् ॥
जवेन पतितो भीम. सूतानामग्रतस्तदा ॥ १९
चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद् वनस्पतिम् ।
तालमात्रं महास्कंधं मूर्धशुष्कं विशाम्पते ॥ २०
तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
स्कन्धमारोपयामास दशव्यामं परंतप. ॥ २१
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तक: ॥ २२
उरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुका: ।
भूमौ निपतिता वृक्षा. सङ्घशस्तत्र शेरते ॥ २३
तं सिंहमिव सङ्क्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसु: सर्वश: सूता विषादभयकम्पिता २४
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।
सैरंध्री मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतम् ॥ २५
ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदी तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २६
द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पंचाधिकं भीम: प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २७
वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।
तत आश्वासयत्कृष्णां स विमुच्य विशांपते ॥ २८
उवाच च महाबाहु: पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्ष: स वृकोदर: ॥ २९
एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिशन्त्यनागसम् ।

प्रेहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ३०
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ विराट. २३–३१
अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्तो दिशो दश ।
गन्धर्वाणां भयत्रस्ता. केचिद् दृष्ट्वा न्यमीलयन् ॥ १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन् पाञ्चाली यथा मत्त महाद्विपम् ॥ १४
तं विस्मयन्ती शनकैः सज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ विराट. २४–१५

'याप्रमाणे बोलून भीमाने अनुकीचकाना मारण्याच्या इच्छेने एक मोठी जांभई दिली, व नतर आपला वेष बदलून दुसऱ्याच एका मार्गाने प्राकाराचे उल्लंघन करून तो स्मशानात आला. चितेच्या जवळ जाऊन त्याने एक मोठा वृक्ष उपटला. व तो आपल्या खांद्यावर घेऊन दण्डपाणि अन्तकाप्रमाणे सूतपुत्राच्या अंगावर धावून गेला. त्याच्या धावण्याच्या वेगानेच कित्येक वृक्ष उन्मळून पडले. क्रुद्ध झालेल्या सिंहाप्रमाणे गन्धर्व अगावर येत असल्याचे पाहून विषादाने सारे अनुकीचक भयकंपित झाले व बलवान् गन्धर्व झाड घेऊन मारावयास येतो आहे, तरी सैरंध्रीला सोडा व पळा असा एकच आरडाओरडा करीत ते द्रौपदीला सोडून नगराकडे पळू लागले. पण आता भीमसेन त्याना सोडणार होता काय? महेन्द्राने वज्राने दानवांचा नाश करावा त्याप्रमाणे भीमसेनाने त्या वृक्षाने १०५ अनुकीचकाना ठार मारून टाकले. नतर अश्रुनयना द्रौपदीला आश्वासन देत भीमसेन तिला म्हणाला, 'तुझ्यासारख्या निरपराध व्यक्तीला जे लोक त्रास देतात त्याना अशाच प्रकारे मृत्यु येत असतो. तू नगरात जा. आतां तुला कसलेही भय उरलेले नाही मी दुसऱ्या वाटेने महानसात जातो. याप्रमाणे सकटातून सुटल्यावर पाण्याने शरीर व वस्त्रें

स्वच्छ करून द्रौपदी विराटनगरीकडे येऊं लागली. तिला येतांना पाहतांच आपण हिच्याकडे नुसतें पाहिलें तरी रागावलेले गन्धर्व आपल्याला ठार मारून टाकतील या भयाने लोक दशदिशांना पळूं लागले व ज्यांना पळणें शक्य नव्हतें त्यांनी डोळे मिटून घेतले. येतांना द्रौपदीने मत्त गजेन्द्राप्रमाणे महानसाच्या दाराशीच उभ्या असलेल्या भीमाला पाहिलें व त्याला ती ओळख देत म्हणाली की, 'ज्याने या संकटापासून माझें संरक्षण केलें त्या गन्धर्वराजाला माझा नमस्कार असो.' महापराक्रमी भीमसेनाच्या युद्धाची ही अमानुष पद्धति व प्रतिशोधाची ही विलक्षण तऱ्हा त्या काळीं इतकी प्रसिद्ध होती की, तिच्यावरून तो सहज ओळखला जाई. त्यामुळेच दक्षिणगोग्रहणाच्या युद्धांत राजा त्रिगर्ताने राजा विराटाला पकडून नेलें असतां त्याला सोडविण्यासाठी भीम ज्या वेळी रणांत उडी घेऊं लागला व आपल्या पद्धतीप्रमाणें एक महान् वृक्ष उपटून सैन्याला ठार मारण्याचा विचार करूं लागला त्या वेळीं युधिष्ठिराने त्याला पुढीलप्रमाणे इशारा दिला आहे :—

मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।
मा त्वं वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ॥१८
जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत ।
अन्यदेवायुधं किञ्चत् प्रतिपद्यस्व मानुषम् १९
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ।
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ॥२०
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ।
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ॥ विराट. ३३–२१

'हे भीमा, हा वृक्ष जागच्या जागीच राहूं दे. व्यर्थ साहस करूं नकोस. तू जर वृक्ष हातांत घेऊन अमानुष कर्म करूं लागशील तर लोक हा भीम आहे हे ओळखल्यावांचून राहणार नाहीत. सामान्य माणसें ज्याप्रमाणें आयुध हातांत घेऊन युद्ध करतात त्याप्रमाणें रथांत बसून व धनुष्य, शक्ति, खड्ग इत्यादि मनुष्यासारखीच आयुधें हातांत घेऊन राजा विराटाची लवकर सुटका कर. नकुल व सहदेव तुझे चक्ररक्षक होतील.

कौरव व भीमसेन

जाणून बुजून नग्न खड्गाखाली जो आपलें मस्तक देईल त्याचें तें मस्तक चिरलें गेलें असतां खड्गाला दूपण देण्यांत काय अर्थ आहे? त्याचप्रमाणें भीमसेनासारख्या प्रचंड सामर्थ्याच्या, अनिवार क्रोधाच्या व प्रतिशोधाच्या आगीने नेहमीच प्रदीप्त असणाऱ्या व्यक्तीचा भयानक छळवाद केल्यावर त्याचे स्वाभाविक परिणाम भोगण्याची पाळी आल्यावर मग त्याला दूपण देण्यांत काय अर्थ आहे? राजा धृतराष्ट्राने कुलभेदाची जबाबदारी भीमावर ढकलली आहे हे आपण संजयाशी त्याने केलेल्या भाषणांत पाहिलेच आहे. परंतु एखाद्या पाताळयंत्री पुरुपाला शोभण्यासारखेच ते उद्‌गार आहेत. केवळ लहानपणी मुलांच्या स्वाभाविक खेळण्यांत भीमाने धृतराष्ट्रपुत्रांचा पराभव केला असतां त्यामुळे चिडून त्याला विप प्रयोग करण्यापर्यंत ज्या नीचांची मजल गेली त्यांच्याविपयीं भीमाच्या अंत:करणांत काय म्हणून द्वेप संचरूं नये? भीमाच्या सामर्थ्यामुळेच पाण्डव अजिक्य आहेत या समजुतीने पहिल्यापासून भीमावरच धृतराष्ट्रासहित सर्व कौरवांनी प्राणघेऊं भीपण आघात केलेले आहेत. लहानपणी वैराची कल्पना देखील नसतांना त्यांनी त्याच्यावर विपप्रयोग करून व मूर्च्छित स्थितीत त्याला लता-पाशांनी बांधून नदीच्या पाण्यांत फेकून दिले. लाक्षागृहांत त्याला जिवंत जाळून टाकण्याचा प्रयत्न केला. स्वत:ची माता कुंती व ज्येष्ठ बंधु युधिष्ठिर यांच्याविपयी भीमाला आत्यंतिक प्रेम असे. त्यांच्या दुर्गतीला लाक्षागृहानतर पारावार उरला नाही हे पाहून मूळचाच क्रोधी भीमसेन कौरवांचा कठोर विद्वेपी बनला असल्यास त्यांत नवल काय आहे? आपल्यासारखा सामर्थ्यसंपन्न पुत्र असतांना एके काळी जगताची साम्राज्ञी म्हणून जी नांदली त्या आपल्या मातेला पाणी प्यावयास फुटके भांडेही असू नये व जाड कापड भिजवून तिला त्याचें पाणी पाजण्याचा आपल्यावर प्रसंग यावा याचें त्याच्या मानी अंत:करणाला काय वाटलें असेल? केवळ राज्यलोभासाठी मनुष्य इतका नीच होऊं शकतो याची त्याच्या सरळ स्वभावाला कल्पनाही शिवली नव्हती. ज्या दिवशी त्याने

कुंतीला वृक्षाखाली अनायासारखें झोपतांना पाहिलें त्याच दिवशीं त्याच्या अंतःकरणांत कौरवांच्या विषयींचा भयानक विद्वेष बद्धमूल झाला. महाभारतकार म्हणतात :—

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातृंश्च वसुधातले ।
भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ २१
अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्भ्रातॄनद्य सुमंदभाक् ॥ २२
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ २३
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिराजसुतां कुंती सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ २४
स्नुषा विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
तथैव चास्मज्जननीं पुण्डरीकोदरप्रभाम् ॥ २५
सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताऽद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ २६
धर्मादिन्द्राच्च वाताच्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेय भूमौ परिश्रान्ता शेते प्रासादशायिनी ॥ २७
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतःपरम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ॥ २८
त्रिषु लोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २९
अय नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमोऽर्जुनः ।
शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३०
अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ॥
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ ३१
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपासनाः ।
स जीवेत सुखं लोके ग्रामद्रुम इवैकजः ॥ ३२
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ ३३
येषां च बहव. शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः ।

ते जीवन्ति सुख लोके भवन्ति च निरामया ॥ ३४
बलवन्त समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दना ॥
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमा काननजा इव ॥ ३५
वय तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथचिद्दैवसश्रयात् ॥ ३६
तस्मान्मुक्ता वय दाहादिम वृक्षमुपाश्रिता ।
का दिश प्रतिपत्स्याम प्राप्ता क्लेशमनुत्तमम् ॥ ३७
सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।
नून देवा प्रसन्नास्ते नानुज्ञा मे युधिष्ठिर ॥ ३८
प्रयच्छति वधे तुभ्य तेन जीवसि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्य सकर्णानुजसौबलम् ॥ ३९
गत्वा क्रोधसमाविष्ट प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ।
किं नु शक्य मया कर्तुं यत्ते न कुप्यते नृप ॥ आदि १५१–४०

'आपली निजलेली आई व भाऊ पाहून अत्यत शोकविव्हल झालेला भीम विलाप करू लागला तो म्हणाला, 'आज जें मी माझ्या डोळ्यानी पाहतो आहे त्याच्यापेक्षा अधिक शोककारक असे दुसरे काही असू शकेल काय? माझ्या अत्यत दुर्भाग्याने या माझ्या बधूना मी जमिनीवर झोपलेले पाहत आहे जे पूर्वी वारणावतात उत्कृष्ट शय्येवर देखील झोप येत नाही म्हणून म्हणत ते आज जमिनीवर झोपले आहेत तशीच ही आमची माता अत्यत सुकुमार असून व अत्यत श्रेष्ठ शय्येवर झोपण्याची तिची पात्रता असूनही ती जमिनीवर झोपलेली मी पाहत आहे ही शत्रुसघाचे मर्दन करणाऱ्या वसुदेवाची बहीण, कुन्तिराजाची कन्या, सर्व श्रेष्ठ लक्षणानी युक्त, महाराज विचित्रवीर्याची सून, महाभाग पाण्डुराजाची भार्या, व आमच्यासारख्याची माता असताना तिने अशा स्थितीत शयन करावे काय? धर्म, महेन्द्र, वायु याच्यापासून जिला पुत्रलाभ झाला तिने श्रान्त अवस्थेत जमिनीवर आपले अग टाकावे काय? या माझ्या नरव्याघ्र बधूना मी जमिनीवर झोपलेले पाहणे याहून अधिक दुःखकारक काय असू शकेल? जो धर्मनित्य राजा, त्रैलोक्याचे अधिराज्य करण्याच्या योग्यतेचा आहे तो आज परिश्रान्त स्थितीत एखाद्या

त्याच्या अन्त करणात कौरवाविषयी विद्वेष उत्पन्न झाला नाही तो झाला असता तर त्यालाही दोष देता आला नसता राज्यलोभासाठी विष देण्यासारखी व आश्रयार्थ आलेल्या एका अनाथ विधवेला तिच्या पाच पुत्रासहित जिवत जाळून टाकण्यासारखी पचमहापातकासारखी पातके करावयास जे प्रवृत्त होतात ते धर्मशास्त्राप्रमाणेच वध्य आहेत मग भीमाने त्याच्या बाबतीत तोच निर्णय घेतला असला तर त्याला दोषी कसे ठरविता येईल? कौरवाचे अपराध एवढ्यावरच थावले असते तरीही गोष्ट वेगळी होती, पण तसे मुळीच झाले नाही राज्य तोडून दिल्यावर ते पाण्डवानी स्वत च्या भरवशावर वाढविले तर कौरवानी त्याचा विद्वेष करुन द्यूताच्या वाममार्गाने ते घशात घातले कदाचित्त भीम याही गोष्टीने सतापला नसता पण शूराचा सर्वश्रेष्ठ मानबिंदु म्हणजे त्याची कुलस्त्री आहे हे माहीत असताना देखील युधिष्ठिराने द्रौपदीला पणाला लावले व तिचे केस धरुन फरफटत दु शासन तिला नागवी करण्याचा प्रयत्न करु लागला भीमाची काय अवस्था झाली असेल? एवढ्यासाठीच तुमचे भुजबल आहे काय, व नग्न केल्या जात असलेल्या बायकोचे ज्याला सरक्षण करता येत नाही त्यानेच बकासुर व हिडिब याना मारले असेल काय असे विचारणारा आपला कटाक्ष जेव्हा भीमावर द्रौपदीने टाकला तेव्हा त्याच्या हृदयाचे पाणी झाले युधिष्ठिराच्या नियत्रणामुळे त्याला काही करता येईना शेवटी तो युधिष्ठिरावरच सतापला व एकदम सभेत उठून उभा राहून म्हणाला —

भवन्ति गेहे बन्धक्य कितवाना युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १
काश्यो यद्धनमाहार्षीद् द्रव्य यच्चान्यदुत्तमम् ।
तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २
वाहनानि धन चैव कवचान्यायुधानि च ।
राज्यमात्मा वय चैव कैतवेन हृत परै ॥ ३
न च मे तत्र कोपो भूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।
इम त्वतिक्रम मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४

एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ ५
अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते ।
बाहू ते संप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ सभा. ६८-६

'हे युधिष्ठिरा, प्रत्येक द्यूतकाराच्या घरी दासी असतात. पण कोणी त्या दासींना देखील द्यूतांत कधी पणाला लावीत नाहीत त्यांच्यावर देखील दया केली जाते. पण तूं प्रत्यक्ष आपल्या कुलस्त्रीची ही काय अवस्था करून टाकलीस? राजसूय यज्ञांत मोठमोठ्या राजांनी तुला समर्पण केलेले नजराणे व सर्व संपत्ति, इतकेंच नव्हे तर राज्य आणि स्वतःचा देह तूं द्यूतांत पणाला लावलास व या नीचांनी कपटानें तें सर्व जिंकून घेतलें. त्याचेंही मला तितकें दुःख झालें नाही. त्यामुळे मी रागावलो नाही. कारण की आम्हा सर्वांचा तूच धनी आहेस. पण द्रौपदीसारख्या धर्मपत्नीला तू पणाला लावलेंस यांत मात्र तूं स्वतःच्या अधिकाराचें अतिक्रमण केलें आहेस. आमच्याशी या निर्दोष स्त्रीचा संबंध आला हाच काय तो तिचा अपराध आहे. क्षुद्र, नृशंस व मन ताब्यांत नसलेल्या नराधमांकडून केवळ तुझ्यामुळेच तिची ही असहनीय विटंबना चालली आहे. त्यांच्यापेक्षाही राग धरावयाचा तो तुझाच धरला पाहिजे. ज्या हातांनी द्रौपदीची विटंबना होईल असें कुकृत्य तू केलेंस ते तुझे हातच मी जाळून टाकतों. जा. सहदेवा, ऊठ व अग्नि आण. मी ह्या युधिष्ठिराचे हात जाळून टाकतों.' शेवटी अर्जुन मध्ये पडला व युधिष्ठिराचे हात वांचले. पण एवढ्यावरही हें प्रकरण मिटलें नाही. शेवटी दुःशासनाने द्रौपदीला नग्न करावयास्तव तिच्या वस्त्राला हात घालून नागराजाच्या शेपटीवर पाय द्यावा त्याप्रमाणे भीमाला डिवचलें. तो तेथे प्रतिकार तर करूं शकत नव्हता, पण तो चालू प्रकार पाहताच क्रोधानें ओठ थरथरत व हातावर हात चोळीत तो उभा राहिला व मानवेतिहासांत जिच्या रौद्रतेला उपमा नाही अशी भीषण प्रतिज्ञा त्याने केली. तो म्हणाला :—

इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥५१

यद्येतदेवमुक्त्वाहं न कुर्यां पृथिवीश्वरा ।
पितामहाना पूर्वेषा नाह गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५२
अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेय बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिर युधि ॥ सभा ६८–५३

'हे जगातील क्षत्रियानो, मी जे बोलत आहे ते नीट कान उघडे ठेवून ऐका आजपर्यंत असे कोणीही बोलला नाही व पुढेही असे कोणी बोलू शकणार नाही मी आता जी प्रतिज्ञा करणार आहे ती जर मी पार पाडली नाही तर माझ्या पूर्वजाची पुण्यगति मला प्राप्त होणार नाही भरतकुलकलक दुर्बुद्धीचे वक्षस्थल फोडून मी जर त्याचे उष्ण रक्त प्राशन करणार नाही तर मला नरक प्राप्त होईल. भीमसेन ही भयकर प्रतिज्ञा करीत असता धृतराष्ट्र, गाधारी, कुरुकुलातील इतर सर्व सभ्य ती ऐकत होते कोणीही त्याचे सात्वन केले नाही की निवारण केले नाही उलट त्याचा सताप अनावर होण्यासाठी दु शासन पुन्हा पुन्हा द्रौपदीच्या केसाना हिसके देत व तिला फराफरा ओढत तिची अधिकाधिक अप्रतिष्ठा करू लागला वृद्धाच्या घातक मौनाची व मदाध, तरुण सत्ताधिपाच्या अधमपणाची निपोरकटपणाचीही मर्यादा सुटली गाधारीने वा धृतराष्ट्राने त्याच वेळी दु शासनाचे निवारण करावयास हवे होते ते त्यानी न केल्यावर त्याच्या परिणामाबद्दल त्याना भीमाला काडीइतकाही दोष द्यावयाचा अधिकार उरत नाही पुन्हा झालेल्या अनुद्यूतानतर पाडव वनात जाऊ लागले असता दुर्योधन न शोभेशा पोरकटपणाने भीमाच्या चालण्याची नक्कल करून त्याला वेडावू लागला, दुर्योधनाचे पाहून दु शासन त्याला वारवार 'षढ' व 'बैल' म्हणू लागला व धृतराष्ट्र ते सारे ऐकून मानसिक समाधान अनुभवू लागला या सर्वच प्रकारामुळे सतापलेला भीम म्हणाला —

अह दुर्योधन हन्ता कर्णं हन्ता धनजय ।
शकुनि चाक्षकितव सहदेवो हनिष्यति ॥ २६
इद च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वच ।
सत्य देवा करिष्यन्ति यन्नो युद्ध भविष्यति ॥ २७

सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८
वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ॥ सभा. ७७-२९

'मी दुर्योधनाला ठार मारीन. कर्णाला अर्जुन ठार मारील व या कपटद्यूत खेळणाऱ्या शकुनीला सहदेव ठार मारील. पुनश्च या सभेमध्ये मी माझ्या घोर प्रतिज्ञेचा उच्चार करतों. जर आमचें युद्ध झालें तर देव माझी वाणी सत्य केल्याविना राहणार नाहीत. या पापी दुर्योधनाला मी गदेने ठार मारीन व त्याचें मस्तक मी पायाने तुडवीन. तसेंच या केवळ वाक्शूर, कठोर व दुरात्म्या दुःशासनाचें मी एखाद्या सिंहाप्रमाणे रक्त प्राशन करीन.' भीमाने जेव्हा हीं वाक्यें *उच्चारलीं तेव्हा त्याचा खरा भयंकरपणा कुरुकुलवृद्धांच्या ध्यानांत* आला नाही. पण ज्या वेळीं ती खरी झाली त्या वेळीं मात्र त्यांची छाती फाटल्यावांचून राहिली नाही. कुलस्त्रीचा अपमान होऊनही पांडव तो सहन करीत होते म्हणूनच दु.शासन भीमाला षंढ म्हणत होता ना? मग तो षंढपणाचा आळ नष्ट करण्याचा, त्याचा भयंकर सूड घेण्यावांचून दुसरा कोणता मार्ग भीमासाठी मोकळा होता? केवळ युधिष्ठिराच्या नियंत्रणामुळेच तेरा वर्षेपर्यंत भीमसेनाने हा क्रोध मनात वागविला. त्यामुळे त्याची अवस्था कशी वेडघासारखी होऊन गेली होती याचें वर्णन करतांना स्वतः श्रीकृष्णच म्हणतात.

नच स्वपिपि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।
घोरामशान्तां रुषतीं सदा वाचं प्रभाषसे ॥ ५
निःश्वसन्नग्निवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
एकान्ते निःश्वसन् शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ ७
आरुज्य वृक्षान् निर्मूलान् गजः परिरुजन्निव ।
निघ्नन् पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन् परिधावसि ॥ ८
नास्मिन् जने न रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव ।
नान्य निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९

अकस्मात् स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलित ॥ १०
भृकुटिं च पुन कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव ।
अभीक्ष्ण दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ उद्योग ७५–११

'हे भीमा' तू झोप घेत नाहीस सदा जागाच असतोस झोपलास तरी नुसता पालथा पडून राहतोस नेहमी घोर, अशातिकारक व अत्यत रागाची अशीच वाणी तू उच्चारीत असतोस अग्नि स्वत च्याच ठिकाणी स्वत च्याच तापाने जळत राहावा त्याप्रमाणे तूही स्वत च्याच रागाने आपल्याच ठिकाणी जळफळत असतोस तू अशान्त मनाने सारखे नि.श्वास सोडताना धुरकटलेल्या अग्नीप्रमाणे दिसतोस मडळीत न मिसळता एखाद्या भारार्त दुर्बलाप्रमाणे तू एकातात सुस्कारे टाकीत बसतोस लोक तुला उन्मत्त समजतात रस्त्याने जात असता उन्मत्त हत्ती जसा सान्या झाडाना मुळापासून उखडून तुडवीत जातो त्याप्रमाणे पायाने जमिनीवर जणू आघात करीत तू जातोस लोकात कधीही न मिसळता एकातातच राहणे तुला आवडते रात्री व दिवसा तुला कुणीही भेटले तरी ते तुला आवडत नाही एकदमच तू हसतोस व एकान्तात तू रडत बसतोस किंवा गुडघ्यात डोके घालून डोळे मिटून किती तरी वेळ तू राहातोस शिवाय पुन पुन्हा वाकड्या करीत सारखे दातओठ तू चावीत असतोस' याप्रमाणे भयानक स्वरूपाचा सताप भीमसेनाने तेरा वर्षे सतत आपल्या हृदयात वागविला त्याला वेड लागण्याचीच पाळी आली होती असे म्हटले पाहिजे अज्ञातवास सपताच आपला सारा सताप काढण्याची सधि आली असेच त्याला वाटले अशा स्थितीत सधीच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या व श्रीकृष्ण स्वत सधीसाठी जाणार हे ऐकताच तो अत्यत विपण्ण झाला राक्षसापेक्षाही अधिक भीषण कर्म करणारे लोक सधीसाठी कसे काय योग्य आहेत हे त्याला कळेना श्रीकृष्ण ज्या वेळी सधीवर त्याचे मत विचारू लागले त्या वेळी तो त्याना उपरोधाने असे म्हणाला की,

अप्यय न कुरूणा स्याद्युगान्ते कालसम्भृत ।
दुर्योधन कुलाङ्गारो जघन्य पापपूरुष ॥ १८

तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम् ।
कामानुबद्धं बहुलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥१९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।
नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्म नो भरताऽनशन् ॥उद्योग.७४–२०

'मला असें वाटतें की हा दुर्योधन म्हणजे युगान्तकाळीं काल पुरुषानें भारलेला एक कुलांगार अति नीच असा पापपुरुष आहे. पण तू त्याच्याशी मृदु बोल. धर्म व अर्थानें युक्त, हितकारक, आपल्या इच्छा परिपूर्ण करणारे उग्र असें कांहींही बोलू नकोस. कारण की आपल्या भरतकुळांतील लोक वांचले पाहिजेत ना! हे कृष्णा, सारें कुळ वाचण्यासाठी हवें तर दुर्योधनाला सिंहासनावर बसवून आम्ही खाली उभे राहून त्याची सेवा करूं.' श्रीकृष्णांनी त्याच्या तोंडून हें अभूतपूर्व भाषण ऐकतांच त्याचा क्रोध चेतविण्यासाठी 'तू भ्यालास काय' असें विचारलें. त्यावरोबर चिडून तो इतकेंच म्हणाला की,

विगाढे युधि सम्बाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ।
परुषैराक्षिपसि किं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ उद्योग. ७६–१४

'हे जनार्दना, भयानक महायुद्ध सुरू झाल्यावर मी भ्यालों की काय हें तुला आपोआप कळेल उगाच माझ्या अंतःकरणाच्या जखमा कशाला उकरतोस?'

शेवटी भीषण महायुद्ध झालें व इतक्या दिवसांच्या भीमाच्या इच्छा संपूर्ण करण्याची सुवर्णसंधि त्याला मिळाली. एकाहून एक भयंकर पचमहापातकाच्या राशी उभारणाऱ्या सर्व नराधमाना धर्मशास्त्रानुसार त्यानें कठोरांतले कठोर दड दिले. राजसभेत कुल स्त्रीचे केश धरून ओढणाऱ्या व भीमाला षंढ म्हणणाऱ्या दुःशासन दुर्योधनादिकांना त्याची प्रतिज्ञा ऐकतांना तुच्छ वाटली. पण ती खरी होतांना मात्र त्यांना स्वतःचेंच षढत्व पूर्णपणें पटून त्यांच्या अंगावर शहारे उत्पन्न झाले. तेंच काय ? पण भीमाच्या प्रतिशोधाच्या रोमांचकारी कथा ऐकणाऱ्या लोकांना आज पांच हजार वर्षांनंतर देखील हृदय थरारल्याचा अनुभव आल्याविना राहणार नाही. दुःशासनाला भीमसेन उग्र दंड देत असतां कौरवपक्षीयच काय

पण पाण्डवपक्षीय मंडळी सुद्धा थरारल्यावाचून राहिली नाहीत. महारथी कर्ण व दुर्योधन पाहत असता त्याने तो उग्र दंड दिला आहे.

रोमांचकारी प्रतिशोध

महाभारतकार दु शासनाच्या वधाचे वर्णन करताना म्हणतात –

स पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिश ।
नादेन तेनाऽखिलपार्श्ववर्तिनो मूर्च्छाकुला. पतितास्त्वाजमीढ ॥१२
भीमोऽपि वेगादवतीर्य यानाद् दु.शासन वेगवानभ्यधावत् ।
तत स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी सापत्नक यत्प्रयुक्त सुतैस्ते ॥ १३
तस्मिन्सुघोरे तुमुले वर्तमाने प्रधानभूयिष्ठनरे समन्तात् ।
दु शासन तत्र समीक्ष्य राजन्भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥१४
स्मृत्वाथ केशग्रहण च देव्या वस्त्रापहार च रजस्वलाया ।
अनागसो भर्तृपराङ्मुखाया दु खानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य ॥१५
जज्वाल क्रोधादथ भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि यथा हुताश
तत्राह कर्ण च सुयोधन च कृप द्रौणि कृतवर्माणमेव ॥१६
निहन्मि दु शासनमद्य पाप सरक्ष्यतामद्य समस्तयोधा ।
इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधावन्निहन्तुकामोऽतिबलस्तरस्वी ॥१७
तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागज केसरिको यथैव ।
निगृह्य दु.शासनमेकवीर सुयोधनस्याधिरथे समक्षम् ॥१८
रथादवप्लुत्य गत स भूमौ यत्नेन तस्मिन्प्रणिधाय चक्षु ।
असि समुद्यम्य सित सुधार कण्ठे पदाऽऽक्रम्य च वेपमानम् ॥१९
उवाच तद्गौरिति यद् ब्रुवाणो हृष्टो वदे कर्णसुयोधनाभ्याम् ।
ये राजसूयावभृथे पवित्रा जाता कचा याज्ञसेन्या दुरात्मन् ॥२०
ते पाणिना कतरेणावकृष्टास्तद् ब्रूहि त्वा पृच्छति भीमसेन ।
श्रुत्वा तु तद् भीमवच सुघोर दु शासनो भीमसेन निरीक्ष्य ॥२१
जज्वाल भीम स तदा स्मयेन सशृण्वता कौरवसोमकानाम् ।
उक्तस्तदाऽऽर्जा स तथा सरोष जगाद भीम परिवर्तनेन ॥२२

अय करिकराकार पीनस्तनविमर्दन ।
गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियान्तकर कर ॥२३
अनेन याज्ञसेन्या मे भीम केशा विकर्षिता ।
पश्यता कुरुमुख्याना युष्माक च सभासदाम् ॥ २४

एवं त्वसौ राजसुतं निशम्य ब्रुवन्तमाजौ विनिपीड्य वक्षः।
भीमो बलात्तं प्रतिगृह्य दोर्भ्यामुच्चैर्ननादाथ समस्तयोधान् ॥२५
उवाच यस्यास्ति बलं स रक्षत्वसौ भवेदद्य निरस्तबाहुः।
दुःशासन जीवितं प्रोत्सृजन्तमाक्षिप्य योधास्तरसा महाबलः ॥२६
एवं क्रुद्धो भीमसेनः करेण उत्पाटयामास भुजं महात्मा।
दुःशासनं तेन स वीरमध्ये जघान वज्राशनिसन्निभेन ॥ २७
उत्कृत्य वक्ष. पतितस्य भूमावथापिबच्छोणितमस्य कोष्णम्।
ततो निपात्यास्य शिरोपकृत्य तेनासिना तव पुत्रस्य राजन् ॥२८
सत्यां चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपिबच्छोणितमस्य कोष्णम्।
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यम् ॥
'स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिषोर्वा माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य।
दिव्यस्य वा तोयरसस्य पानात्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुख्यात् ॥
अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादुरसानि तेभ्यः।
सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं ममाद्य चास्याहितलोहितस्य' ॥३१
अथाह भीम. पुनरुग्रकर्मा दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः।
गतासुमालोक्य विहस्य सुस्वरं किं वा कुर्या मृत्युना रक्षितोऽसि ॥
एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमास्वाद्यमानं तमतिप्रहृष्टम्।
ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ ३३
ये चापि नासन् व्यथिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम्।
भयाच्च संचुक्रुशुरस्वरैस्ते निमिलिताक्षा ददृशुः समन्ततः ॥ ३४
तं तत्र भीमं ददृशुः समन्ताद्दौःशासनं तद्रुधिरं पिबन्तम्।
सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्योऽयमिति ब्रुवाणाः ॥ ३५
तस्मिन्कृते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा जनाः शोणितं पीयमानम्।
सप्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्धं भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्ताः ॥ ३६

भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणम्।
पूरयित्वाञ्जलिं भूयो रुधिरस्योग्रनिःस्वनः ॥ ४१
शृण्वतां लोकवीराणां इदं वचनमब्रवीत्।
एष ते रुधिरं कण्ठात् पिबामि पुरुषाधम ॥ ४२
ब्रूहीदानीं तु संहृष्टः पुनर् गौरिति गौरिति।
ये तदाऽस्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर् गौरिति गौरिति ॥ ४३

तान्वय प्रतिनृत्याम पुनर्गौरिति गौरिति ।
प्रमाणकोट्या शयनं कालकूटस्य भोजनम् ॥ ४४
दशनं चाहिभिः कृष्णैर्दाहं च जतुवेश्मनि ।
द्यूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या ॥ ४५
द्रौपद्या केशपक्षस्य ग्रहणं च सुदारुणम् ।
इष्वस्त्राणि च संग्रामेष्वसुखानि च वेश्मनि ॥ ४६
विराटभवने यश्च क्लेशोऽस्माकं पृथग्विधः ।
शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ॥ ४७
अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि ।
दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन ॥ ४८
धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात्सपुत्रस्य सदा वयम् ।
इत्युक्त्वा वचनं राजञ्जयं प्राप्य वृकोदरः ॥
पुनराह महाराज स्मयस्तौ केशवार्जुनौ ॥ ४९॰

असृग्दिग्धो विस्रवल्लोहितास्यः क्रुद्धोत्यर्थं भीमसेनस्तरस्वी ।
दुःशासने यद्रणे संश्रुतं मे तद्वै सत्यं कृतमद्येह वीरौ ॥ कर्ण ८३–५०

'नंतर त्याला खाली पाडून व नीच आपल्या तावडीत आला या कल्पनेने भीमाने हर्षाने गर्जना करून दशदिशा दणाणून सोडल्या त्याच्या त्या नादाने सभोवारचे सर्व लोक मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडले नंतर कौरवानी आजवर केलेले सर्व अपकार मनात आणून भीमसेन आपल्या वाहनावरून खाली उतरला व सूड घेण्यासाठी म्हणून वेगाने दुःशासनाच्या अंगावर चालून गेला दुःशासनाला पाहताच देवी द्रौपदीच्या रजस्वला स्थितीतील वस्त्रापहरणाची, तिच्या केशग्रहणाची व पति अगतिक अवस्थेत आहेत हे पाहून त्या निरागस महासाध्वीला दिलेल्या भयानक क्लेशाची स्मृतिचित्रे भीमाच्या डोळ्यासमोर तरळू लागली व हविर्भाग दिलेला अग्नि ज्याप्रमाणे भडकून उठतो त्याचप्रमाणे क्रोधाने भीमसेनही अत्यंत संतप्त झाला त्याने कर्ण, दुर्योधन, कृपाचार्य, कृतवर्मा, अश्वत्थामा याना हाका मारून असे सांगितले की हे सर्व योद्धयानो, मी या मूर्तिमंत पाप असलेल्या दुःशासनाला तुम्हा सर्वांसमक्ष ठार करणार आहे ज्याचे सामर्थ्य असेल त्याने याचे संरक्षण करावे असे

बोलून अत्यंत बलवान् भीमसेनानें सिंहानें मोठ्या हत्तीला पकडावें त्याप्रमाणे दुर्योधन व कर्णासमक्ष दुःशासनाला घेरलें. त्याच्या डोळ्यांत इतका क्रोध चढला होता की, त्याला खाली पाडून भीमानें त्याच्या गळ्यावर आपला पाय दिला व तो वेदनेने किंचाळत असतांनाच त्यानें आपलें खड्ग निष्कोषित करून हातांत घेतलें. त्यानें त्याला जोरानें विचारलें, तूं आम्हांला कर्ण व दुर्योधनासमक्ष बैल असें म्हणत होतास नाही काय? बोल, राजसूय यज्ञाच्या अवभृतस्नानानें जे पवित्र झाले ते देवी याज्ञसेनीचे केश तू कोणत्या हातानें धरून ओढलेस? हे दुरात्म्या, तुला भीमसेन विचारीत आहे बोल. भीमाचें हें वाक्य ऐकतांच त्या स्थितीतही दुःशासनाचा अभिमान जागृत होऊन ज्या हातानें त्यानें द्रौपदीच्या केसांना स्पर्श केला होता तो भीमाच्या डोळ्यासमोर उभारीत तो म्हणाला, पहा हा तो हात आहे. हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे पुष्ट, शृंगारांत पीनस्तनांचें मर्दन करणारा, सहस्रावधि गोप्रदानें करणारा व क्षत्रियांचा अंत करणारा हा हात आहे हे भीमा, कौरव कुळांतील प्रमुख लोक पाहत असतां, सारे सभासद उपस्थित असतां तुमच्या डोळ्यांसमोर याच हातानें मी याज्ञसेनीचे केस ओढले. त्याची ती मरणकाळची धिटाई पाहून भीमानें त्याच्या छातीला पीडा देत आपल्या दोन्ही हातांनी त्याला बळानें गच्च आवळून पुन्हा जोरानें गर्जना केली व सर्व योद्ध्यांना असें सांगितलें की, मी याचा हा हात उपटतो. ज्याच्यांत सामर्थ्य असेल त्यानें याचें रक्षण करावें. याप्रमाणें बोलून भीमसेनानें दुःशासनाचा हात उपटून काढला व सर्व लोकांसमक्ष त्यानेंच त्यास ठार मारलें. नंतर हातांतील खड्गानें त्याचें मस्तक तोडून व हृदय विदारण करून भीमसेन त्यांतून निघणारें उष्ण रक्त आपली प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठी पिऊं लागला. पुन्हा पुन्हा आस्वाद घेऊन तें रक्त प्राशन करीत असतां तो म्हणाला, मातेचें स्तन्य, जगांतील सर्व मधुर रस, उत्कृष्ट मदिरा इतकेंच नव्हे तर समुद्रमंथनांतून निघालेलें अमृत, यापेक्षांही या रक्ताची गोडी अधिक श्रेष्ठ आहे ह्यांत शंका नाही. त्या रक्तप्राशनानेंही उग्रकर्म्या भीमसेनाचा राग शांत झाला नाही. त्याच्या मृत देहाकडे पाहून तो

म्हणाला, काय करावे ? आता मला तुझे काहीच करता येणे शक्य नाही. मृत्यूने तुझे संरक्षण केले आहे पुन पुन्हा रक्त पिणाऱ्या व अत्यंत हर्षित झालेल्या भीमसेनाला त्या भयानक स्थितीत पाहताच कित्येक लोक व्यथित होऊन मूर्च्छित होऊन खाली पडले कित्येकाच्या हातातील शस्त्रे भयाने गळून पडली काही आर्त निनाद करू लागले काहींनी आपले डोळे गच्च मिटून घेतले व हा मनुष्य नाही असे म्हणत कित्येक पळून गेले पळताना देखील ते थरकापत होते पुन्हा भीमाने दु शासनाच्या रक्ताने आपलि अजलि भरून घेऊन सर्व वीरासमक्ष म्हटले, हे पुरुषाधमा, नीट पहा, आज मी तुझा कठनाल.चिरून त्यातील उष्ण रक्त प्राशन करीत आहे पुन्हा आम्हाला गाय म्हण त्या वेळी तुम्ही आम्हाला गाय म्हणून नाचत होतात, आज आम्ही तुम्हाला गाय म्हणून नाचत आहोत विषप्राशन करवून नदीत फेकून देणे, सर्पदश करविणे, लाक्षागृहात जाळून टाकण्याचा प्रयत्न करणे, कपटद्यूताने राज्य हरण करणे, अकारण वनवासाचे दु ख देणे, सर्वात भयकर असे द्रौपदीच्या केशपाशाचे कर्षण, सदोदित छळ करीत राहणे ह्या सर्वाचे हे फळ आहे विराट राजाचे येथे आम्ही जे अपार क्लेश भोगले व शकुनि, दुर्योधन आणि कर्ण यानी वारम्थाने करून आम्हाला जो त्रास दिला त्याचे हे फळ आहे आमच्या अनेकविध दु खाचे तूच कारण आहेस दुरात्म्या धृतराष्ट्राने आम्हाला जन्मभर क्लेश दिले आपल्या पुत्रासहित त्याने आम्हाला छळले थोडेदेखील सुख त्याने आम्हाला लाभू दिले नाही त्याचे हे दारुण फळ आहे याप्रमाणे बोलून रक्ताने न्हालेला भीमसेन श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्याच्याजवळ आला व मी केलेली प्रतिज्ञा पूर्णपणे खरी केली असे त्याने त्याना सागितले '

ज्याप्रमाणे भीमसेनाने दु शासनाचे रक्त प्राशन करून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली त्याचप्रमाणे गदायुद्धात दुर्योधनाच्या माड्या मोडून त्याला खाली पाडल्यावर लाथेने त्याचे मस्तक तुडवून आपली दुसरीही प्रतिज्ञा त्याने पूर्ण केली महाभारतकार म्हणतात —

ततो दुर्योधन हत्वा भीमसेन प्रतापवान् ।
पतित कौरवेन्द्र तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥३

गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ॥ ४
तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ।
एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ॥ ५
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ।
तथैव क्रोधसंरक्तो भीम: परबलार्दन: ॥ ६
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप ।
येऽस्मान्पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ॥ ७
तान्वयं प्रतिनृत्याम: पुनर् गौरिति गौरिति ।
नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतं न वञ्चना ॥ ८
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ॥
सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं वृकोदर: प्राह शनै: प्रहस्य ।
युधिष्ठिर: केशवसृञ्जयांश्च धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ॥ ९
रजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये येचाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
तान्पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रान् रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्या: ॥१०
ये न: पुरा षण्ढतिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रा: ।
ते नो हता: सगणा: सानुबन्धा: कामं स्वर्गं नरकं वा पताम: ॥ ११
पुनश्च राज्ञ: पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य ।
वामेन पादेन शिर:प्रमृद्य दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ॥शल्य५९-१२

'नंतर दुर्योधनाला खाली पाडून प्रतापशाली भीमसेन त्याच्या जवळ येऊन म्हणाला, आम्हाला हंसत एकवस्त्रा द्रौपदीला गाय असें म्हणून पूर्वी तूं जो तिचा उपहास केलास त्याचें फळ, हे दुर्मते, तूं आतां भोग, असें म्हणून त्यानें आपल्या डाव्या पायानें राजा दुर्योधनाच्या मस्तकावर लाथ मारली. पुन्हा क्रोधानें डोळे आरक्त करून तो म्हणाला, पूर्वी शत्रु आम्हांला गाय म्हणून नाचत होते. आज आम्ही त्यांना गाय म्हणून नाचत आहोत. आम्ही कांहीं यांच्याप्रमाणें अग्नि व द्यूताचें कपट करून व वंचना करून आमच्या शत्रूंना पीडा देत नाहीं. स्वत:च्या बाहुबलाच्या भरंवशावर आम्ही आमच्या शत्रूंना पीडा देतों. नंतर वैराच्या पार जाऊन हंसत हंसत भीमसेन युधिष्ठिर, श्रीकृष्ण इत्यादिकांच्या जवळ आला व त्यांना

म्हणाला, ' रजस्वला द्रौपदीला ज्यानी सभेंत आणले व तिला नग्न करण्याचा जे प्रयत्न करीत होते त्या धृतराष्ट्रपुत्राना द्रौपदीच्या तपाने पाण्डवानी ठार मारले जे राजा धृतराष्ट्राचे पुत्र आमच्याशी क्रूरपणाने वागून आम्हाला पढ म्हणत होते ते आज सपुत्रपौत्रबाधव आम्ही ठार मारले आहेत मग या कृत्याने आम्हाला स्वर्ग मिळो वा नरक मिळो ' याप्रमाणे बोलून पुनश्च हातात गदा घेऊन तो दुर्योधनाजवळ आला व त्याने त्याच्या मस्तकावर डाव्या पायाने पुनश्च लत्ताप्रहार केला सारे धृतराष्ट्रपुत्र भीमसेनाने ठार मारून टाकले पण या बाबतीत त्याला दोष देता येणार नाही कारण त्यानी त्याचे तसेच भयानक अपराध केले होते घोर अपराध झाल्यावर जगातल्या महापुरुषानी तो करणाऱ्याचा असाच भयकर प्रतिशोध घेतलेला आहे वचनेने पित्याला मारल्यावर साऱ्या सत्ताधीशाची खाडोळी उडविणाऱ्या वीरश्रेष्ठ भार्गवरामाना आर्यसस्कृतीने भगवताचा अवतार मानले आहे वचना करून शहाजी राजाना पकडून देणाऱ्या घोरपडयाचा एका रात्री निर्वंश करून टाकणाऱ्या छत्रपति शिवरायाना भारतीय सस्कृतीने अवतारी पुरुषच मानले आहे मग भीमाला तरी याविषयी दोष कसा देता येणार ? नुसते एका वशात जन्मल्याने कुणी कुणाचे बधु होत नसतात जे समान जीवनविषयक दृष्टिकोनाचे ते आपले व जे त्या जीवनदृष्टीला नष्ट करावयास उद्युक्त होतील ते परके हाच या बाबतीतील खरा दृष्टिकोन आहे कौरवानी आर्यसस्कृतीच्या जीवनमूल्यानाच धक्का लावण्याचा प्रयत्न केला त्याचे फळ भीमाने त्याना भोगावयास लावले

भीमाला यासबधी कधीही पश्चात्ताप वाटला नाही पश्चात्ताप वाटण्यासारखें त्यात काहीही नव्हतेच गाधारीने ज्या वेळी त्याला तू दु शासनाचे रक्त का प्यालास असे विचारले त्या वेळी मी दु शासनाचे रक्त प्यालो नसून प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठी केवळ आपले ओठ रक्तात भिजविले. असे तिला सागून भीम म्हणाला की ——

न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशकितुम् ।
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ।
अधुना किं नु दोषेण परिशक्तिुमर्हसि ।। स्त्रीपर्व १५–२०

'हे गांधारी, तू मला दोष देऊं नकोस. पूर्वी तू व तुझे पुत्र आमच्यावर अपकार करीत असतां तूं त्यांना आवरलें नाहीस. त्याचा परिणाम भोगण्याची पाळी आल्यावर आतां दोष देण्यांत काय अर्थ आहे? धृतराष्ट्राने केलेले अपकार भीमाच्या अंतःकरणांतून कधीही गेले नाहीत. त्याने नेहमी आपल्या बाहूंना थोपटून धृतराष्ट्राला ऐकूं जाईल अशा बेताने त्याच्या पुत्राच्या वधाची त्याला आठवण करून द्यावी. त्याने भीष्म द्रोणांना देखील कधी क्षमा केली नाही. जे धर्माचे संरक्षक तेच कुलस्त्रियांच्या अब्रूवर निखारे ठेवणाऱ्या नीच नराधमांच्या पक्षाकडून आपलें सामर्थ्य खर्ची घालीत आहेत हें पाहून त्याचा संताप अनावर होई. युद्धामध्ये द्रोणाचार्यांना तोंडावर तो असें म्हणाला की :—

श्वपाकवन्म्लेच्छगणान् हत्वा चान्यान्पृथग्विधान् ।
अज्ञानान्मूढवद् ब्रह्मन्पुत्रदारधनेप्सया ॥३९
एकस्यार्थे बहून् हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यया ।
स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न व्यपत्रपसे कथम् ॥ द्रोण. १९२–४०

'हे ब्राह्मणा, पुत्र, दारा व धन यांच्या इच्छेने, अज्ञानाने एखाद्या चांडाळाप्रमाणे तू किती लोकांना ठार मारलें आहेस? स्वतः कर्मभ्रष्ट होऊन अधर्माने, आपल्या धर्माप्रमाणे वागणाऱ्या लोकांची अशी कत्तल करतांना तुला लाज वाटली नाही काय? आश्रमवासिक पर्वात मुलांच्या श्राद्धासाठी राजा धृतराष्ट्र धन मागत असतां व युधिष्ठिर व अर्जुन यांनी तें देऊं केलें असतां भीम त्यांना म्हणतो—

कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादय. ॥१९
यैरियं पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपांसनैः ।
कुतस्त्वमसि विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ॥२०
अज्ञातवासं गहनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ।
क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मद्गोचरो गत. ॥२१
कृष्णाजिनोपसंवीतो हृताभरणभूषणः ।
सार्धं पान्चालपुत्र्या त्व राजानमुपजग्मिवान् ॥२२
क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाऽभवत् ।
यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवथ ॥२३

न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते ।
किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ॥२४
दुर्बुद्धिर्विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत ॥आश्रमवासिक-११-२५

'त्या दुर्योधनादिकांना सगळ्यांत वाईटांतली वाईट दुर्गति मिळो. कारण त्याच कुलंगारांनी या सर्व पृथ्वीचा नाश केलेला आहे. बारा वर्षे चाललेलें आपलें अखंड वैर, अज्ञातवासांतील कष्ट व द्रौपदीला झालेलें दुःख तूं इतक्यांत विसरलास काय? त्या वेळीं या धृतराष्ट्राचें आमच्यावरील प्रेम कोठे गेलें होतें? हरिणाजिन पांघरुन सर्व अलंकार काढून घेतलेल्या अवस्थेत द्रौपदीसहित तूं या धृतराष्ट्राकडे गेला होतास तेव्हां त्याला आपल्याविषयी काही दया वाटली काय? ते पितामह भीष्म व द्रोणाचार्य व तो सोमदत्त आपण ज्या वेळी तेरा वर्षे वनवास केला त्या वेळी कोठे गेले होते? हा आपला ज्येष्ठ पिता त्यावेळी पित्याप्रमाणें वागूं इच्छीत नव्हता. पार्था, हा कुलांगार व दुर्बुद्धि धृतराष्ट्र द्यूतांत काय जिंकले म्हणून विदुराला कौतुकाने विचारीत होता हें तूं विसरलास काय?'

महाभारतातील भीमसेनाची ही वैशिष्ट्यें व त्याचें हे स्वरूप आहे. त्याला एकच नियंत्रण आहे व तें म्हणजे युधिष्ठिर. भीमसेनाने युधिष्ठिराचे आपल्यावरील अधिकार अमान्य केल्यास मी त्याला कौरवांच्या दास्यांतून मुक्त करावयास सिद्ध आहे असें दुर्योधनाने म्हटले असतां द्यूतप्रसंगी भीमाने असें उत्तर दिलें कीः—

यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥१२

ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ सभा. ७०–१३

'जर हा महानुभाव धर्मराज आमचा गुरु व आमच्या कुलाचा प्रभु नसता तर आम्ही चालू प्रकार कधीही सहन केले नसते. हा आमच्या पुण्याचा, तपाचा, इतकेंच काय पण प्राणांचाही ईश्वर आहे. हा जर स्वतःला जित समजतो तर आम्हीही जित आहों.' भीमाने आपलें म्हणणें अक्षरशः खरे केलें आहे. सभापर्व व

विराटपर्वातील अत्यंत आणीबाणीच्या प्रसंगींही युधिष्ठिरांच्या आज्ञा व संकेत त्याला पटत नसतां देखील त्याने निमूटपणें पाळले आहेत. तेरा वर्षे त्याने युधिष्ठिरासाठीच अपार दुःख सहन केले. युधिष्ठिरानेही भीमाच्या क्रोधाला योग्य प्रसंगीं सांडवाट मिळू दिली आहे. मेलेल्या दुर्योधनाला भीमसेनाने लाथ मारली असतां तूं हा अधर्म कसा सहन केलास असें ज्या वेळीं श्रीकृष्ण युधिष्ठिरांना विचारूं लागले त्या वेळी त्यांना उत्तर देताना युधिष्ठिर म्हणतात:–

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३५
निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वयं प्रस्थापिताः स्म ह ॥ ३६
भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥ ३७
तस्माद्धत्वाऽकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मे च वा कृते ॥ ३८

–महाभारत, शल्यपर्व अ. ६०

' हे श्रीकृष्णा, भीमाने ह्या राजाच्या मस्तकाला पायाने स्पर्श केला याविषयी अथवा एवढा मोठा कुलक्षय झाला म्हणून मला मुळीच आनंद होत नाही. पण अत्यंत कपटाने व अतिशय कठोर बोलून या धृतराष्ट्रपुत्रांनी आम्हांला वनांत घालविले याचे भीमाच्या हृदयात अतिशय दुःख आहे. त्यामुळे या लोभी, मूर्ख व वाटेल तसें वागणाऱ्या दुर्योधनाच्या बाबतीत भीम धर्माने वागतो की अधर्माने याचा विचार न करतां मी त्याला त्याच्या मनाप्रमाणे वागू दिलें ' अनुचराने ज्याप्रमाणे नेत्याच्या नियंत्रणात राहणें अवश्य त्याचप्रमाणे नेत्यानेही योग्य परिस्थितीत अनुचराच्या प्रवृत्तीला सांडवाट मिळवून देणें अवश्यच आहे असो धर्म व नीति यांची प्रतिष्ठापना विषम परिस्थितीत व्हावयाची असली तर नियंत्रित भीम समाजात अवश्य हवेत.

* * *

२५. नरोत्तम पार्थ

पाण्डव हे पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णाच्या धर्मसंस्थापनेच्या महत्कार्याचे साधनयन होते असे विधान मी अनेकवार केले आहे त्यातल्या त्यात जर अधिक काटेकोर रीतीने बोलावयाचे झाले तर तृतीय पाण्डव अर्जुन हेच ते साधनयन होय असे म्हणता येईल महाभारत अथवा जयनामक इतिहास हा नर-नारायण विजयाचाच इतिहास होय हे आपण मागे पाहिलेच आहे यातील सर्वश्रेष्ठ जो नारायण तो केवळ प्रेरक व साहायक असून विजय वस्तुत नरानेच मिळविला आहे नर हा सर्वश्रेष्ठ पुरुष होय नर व नारायण हे दोघेही जगत्कल्याणार्थ तपश्चर्या करीत असून ते परमेश्वराचे साक्षात् अवतार होत असे आपल्या पुराणवाङ्मयातून नेहमी वर्णन येते यातील नर हा महान् योद्धा असून त्याने असुरश्रेष्ठ प्रल्हादाचा पराभव केल्याचे वर्णन प्रसिद्ध आहे अर्जुन हा या नराचा अवतार असून श्रीकृष्ण म्हणजे नारायण होय अर्जुनाला नराचा अवतार म्हणण्यात त्याचे सर्वश्रेष्ठत्व महाभारतकारानी वर्णन केले आहे अर्जुनाचे महाभारतकाराना विलक्षण महत्त्व वाटते तोही आपल्या इतर बधूप्रमाणे देवसभव असून देवराज महेद्राचा तो पुत्र होय महेद्र ज्याप्रमाणे सर्व देवात श्रेष्ठ त्याचप्रमाणे अर्जुन हा सर्व मानवात श्रेष्ठ असे महाभारतकाराना ध्वनित करावयाचे आहे महाभारतातील सर्वश्रेष्ठ प्रकरण जे श्रीमद्‌भगवद्‌गीता ते अर्जुनाच्या निमित्ताने निर्माण झाले आहे अर्जुनाच्या पराक्रमाचे महाभारतात मोठें अद्‌भूत वर्णन आहे यश, कीर्ति व प्रताप याचा अर्जुन म्हणजे ओतीव पुतळा असून पाण्डवाचे सर्व वैभव व माहात्म्य त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात समाविष्ट झालेले आहे महाभारतातील वनपर्वात अर्जुनाचे वर्णन करीत असता महर्षि म्हणतात —

यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यात सहजैर्गुणै ।

व्याख्यान २५ वे, दि २२ एप्रिल १९५१

श्रिया रूपेण शीलेन व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ॥ ८
वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान् ॥१८
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ॥९
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवद. ॥१०
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥११
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
पार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ॥ वनपर्व-४५-१२

'जो देव व मनुष्य यांच्यामध्ये आपल्या स्वाभाविक गुणांनी अतिशय प्रसिद्ध आहे, अभिजात शोभा, शील, रुप, व्रत, दम, बल, वीर्य, प्रतिभा इत्यादिकांनी युक्त असणारा, ज्याच्या शरीरावरच विद्या, ऐश्वर्य यांचें तेज झळकतें. अतिशय शूर, क्षमाशील, अंतः-करणाला मत्सराचा स्पर्शही नसलेला, सांगवेद व उपनिषदें, इति-हास व पुराणवाङ्मय यांचें गुरुजवळ अध्ययन करुन ज्याने ज्ञान प्राप्त करुन घेतलें आहे असा, गुरुची शुश्रूषा करणारा, बुद्धिमत्तेचे सर्व गुण असलेला, ब्रह्मचर्य, सदा सावधपणा, तत्परता, व इतर अनेक सद्गुणांचें आश्रयस्थान असणारा, महेंद्र ज्याप्रमाणे स्वर्गाचें संरक्षण करतो त्याप्रमाणे सर्वांचें संरक्षण करु शकणारा, आपल्या विषयी व आपल्या श्रेष्ठतेविषयी स्वत. कधींच कांही न म्हणणारा, मान्य लोकांचा सदा सन्मान करणारा, मोठ्या व लोककल्याणकारक अशाच ध्येयावर सदैव दृष्टि ठेवणारा, अत्यंत गोड बोलणारा, आपल्या सुहृदांवर अन्नपानादि विविध भोगांचा सदैव वर्षाव कर-णारा, सत्यवक्ता, सर्व लोकांना मान्य होईल असे वक्तृत्व अंगीं असणारा, लावण्यसंपन्न, मुळींच अहंकार नसलेला, आपल्या आश्रयाने राहणाऱ्या व आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या लोकांविषयी अपार दया

संग्रामात नेहमी स्थिर राहणारा, लोकांनी ज्याची अभिलाषा करावी अशा अनंत गुणगणांनी महेंद्र व वरुणाप्रमाणे असणारा' असे अर्जुनाचे महाभारतात वर्णन आहे.

महाभारतातील वर्णनाप्रमाणे इतर सर्व पाण्डव गौरवर्णाचे पण अर्जुन मात्र श्यामवर्णाचा होता भगवान् श्रीकृष्ण, द्रौपदी व अर्जुन या महाभारतातील तीनही श्रेष्ठ व्यक्ति श्यामवर्णाच्याच होत्या. अर्जुनाच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना महाभारतकार म्हणतात .—

यत्वेन पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपम. ।
सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीर. ॥१५

—महाभारत, विराटपर्व अ १७

'या भीमसेनाच्या पाठीमागे हा जो मोठे धनुष्य घेऊन उभा असलेला श्यामवर्णाचा पुरुष यालाच अर्जुन असे म्हणतात हा हत्तीच्या छावाप्रमाणे दिसत असून याची गतीही गजेन्द्राप्रमाणे आहे सिंहाप्रमाणे याचे स्कंध उन्नत असून कमलाप्रमाणे याचे नेत्र विस्तीर्ण आहेत' हाच श्लोक आश्रमवासिक पर्वात अर्जुनाच्या स्वरूपाचे वर्णन करीत असता आला आहे अर्जुनाच्या शरीराच्या ठेवणीसंबंधीचे आणखी एक विशेष वर्णन महाभारतात आलेले आहे, तसे इतर कोणाच्याही बाबतीत आलेले नाही. यावरून असे दिसते की, अर्जुनाच्या पोटऱ्या अधिक मांसल व पुष्ट होत्या महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वाच्या ८७ व्या अध्यायात युधिष्ठिरांनी श्रीकृष्णांना असे विचारले आहे की, अर्जुनाचे शरीर सर्व लक्षणांनी युक्त असताना त्याला वारंवार प्रवास का करावा लागतो व दु ख का करावे लागते? यावर उत्तर देत असताना श्रीकृष्णांनी युधिष्ठिराला असे सांगितले की,

न ह्यस्य नृपते किञ्चित्संश्लिष्टमुपलक्षये ।
ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यत ॥८
स ताभ्या पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्तते ।
न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दु खभाजनम् ॥ ९

— महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अ ८७

'हे राजन्, पोटऱ्या सर्वसामान्य मनुष्याहून अधिक मांसल व परिपुष्ट असणें याविना अर्जुनाच्या शरीरावर दुसरें कोणतेंही दुर्लक्षण नाही. त्यामुळे अर्जुनाला नेहमी प्रवास करावा लागतो. याविना त्याच्या सतत दु:खीपणाचें दुसरें कांही कारण मला तरी दिसत नाही.' भगवान् श्रीकृष्णांनी ही वाक्यें उच्चारताच द्रौपदीने किंचित् असूयेने व वाकड्या नजरेने श्रीकृष्णाकडे पाहिलें व त्यावरून तिचें पार्थावरील प्रेम ध्यानांत येऊन श्रीकृष्णांना मोठी गंमत वाटली असें महाभारतांत वर्णन आहे.

कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक् सासूयमैक्षत ।
प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ।। ११

— महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अ. ८७

आदर्श विद्यार्थी

अर्जुन हा अत्यंत बुद्धिमान्, दक्ष व विनयसंपन्न असा आदर्श विद्यार्थी असून त्याच्या सद्‌गुणांनी त्याने आचार्य द्रोणाचें इतके उत्कट प्रेम संपादिलें होतें की स्वत:च्या मुलापेक्षांही आचार्यांना अर्जुन अधिक आवडूं लागला होता. अस्त्रविद्येवर त्याचें अधिक प्रेम होतें. त्यामुळे अस्त्रप्रयोग, चपलता कलात्मकता या तिन्ही दृष्टींनी सर्व शिष्यांच्यापेक्षां लवकरच अर्जुन त्यांच्या विद्यालयांत सर्वश्रेष्ठ ठरला. ज्याला शिकवावें असा हाच एकमात्र आदर्श विद्यार्थी आहे अशी त्याच्याविषयी द्रोणांची भावना असे. अर्जुनाने अनेक प्रसंगीं आपली विद्याभ्यसनाची आस्था द्रोणाच्या ध्यानांत आणून दिली होती. आचार्य द्रोणांनी आपल्या मुलाला खास अस्त्रें शिकवावी अशा मनोवृत्तीने त्यांनी सर्व विद्यार्थ्यांना पाणी आणण्याचें काम दिलें. सर्व विद्यार्थ्यांना पाणी आणावयास त्यांनी कमंडलू दिले व आपल्या मुलाला मात्र मोठ्या तोंडाचा कुंभ दिला. कुंभ लवकर भरे व कमंडलू भरावयास उशीर लागत असे. त्यामुळे अश्वत्थामा लवकर घरी येई व बाकीच्या विद्यार्थ्यांना यावयास वेळ लागे. तेवढ्या अवकाशांत द्रोण आपल्या पुत्राला विद्येचें विशेष रहस्य सांगून मोकळे होत. बुद्धिमान् अर्जुनाच्या ही गोष्ट तत्काळ

लक्षात आली व वारुणास्त्राने आपला कमंडलू भरून तो अश्वत्थाम्याच्या बरोबरच आश्रमात राहू लागला. त्यामुळे आचार्यांचा काहीच उपाय न चालून त्यांना अर्जुनालाही विद्येची सर्व रहस्यें सांगणें क्रमप्राप्त झाले अस्त्रविद्या व सतत अभ्यास यामुळे अर्जुन द्रोणांना अत्यंत प्रिय झाला व सतत गुरुच्या सेवेत निरत राहिल्यामुळे त्याने तें प्रेम सदाचे टिकवूनही धरलें एके दिवशी द्रोणाचार्यांनी त्याला विशेष स्वरूपाचा अभ्यास करण्यासाठी सूचना द्यावयासाठी व त्याच्या बुद्धिमत्तेचीही परीक्षा पहावयासाठी म्हणून आचाऱ्याला असे सांगितले की, रात्री अंधारात दिवा नसताना अर्जुनाला अन्न वाढू नये, व त्याने का वाढीत नाही असे विचारताच त्याला असे सांगावे की अंधारात तुला घास बरोबर तोंडात घेता येणार नाही म्हणून मी तुला अन्न वाढीत नाही जर त्याने त्यावर असे उत्तर दिले की नित्याच्या सरावामुळे माझा घास तोंडातच जाईल, तर त्याला असे उत्तर द्यावे की, लक्ष्यवेधाचा असाच सराव केल्यास, अंधारात लक्ष्य समोर दिसत नसताही लक्ष्यवेध सहज करता येईल तुला हें कोणी सांगितलें असे त्याने विचारल्यास माझें नाव मात्र सांगू नकोस पण अर्जुनाच्या बाबतीत आचार्यांना इतकी वाट देखील पहावी लागली नाही त्यांच्या सूचनेप्रमाणे आचाऱ्याने अर्जुनाला काही सांगण्याआधीच एके दिवशी तो जेवावयाला बसला असता वाऱ्याने दिवा विझला तरीही त्या अंधारात घास बरोबर आपल्या तोंडातच जात आहे असे पाहून अर्जुनाच्याच मनात असा विचार आला की, सवयीने अन्नाचा घास दिसत नसता देखील बरोबर आपण तोंडात घालू शकतो तर आपणास लक्ष्यवेधच करता येणार नाही काय? रात्रीच्या अंधारात त्याने धनुर्बाणाचा लक्ष्यवेधाचा अभ्यास सुरू केला त्याच्या धनुष्याचा टणत्कार रात्रीच्या गहन अंधकारात द्रोणांनी ऐकला मात्र, लगेच उठून त्यांनी अभ्यास करीत असलेला अर्जुन पाहिला आचार्यांचे वत्सल हृदय भरून आले व त्यांनी अर्जुनाला आलिंगन देऊन असे सांगितले की,

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ आदि १३२–२७

'हे पार्थ मी सत्यप्रतिज्ञा करतों की, या जगांत तुझ्यासारखा दुसरा कोणीही धनुर्धर होणार नाही. असें करण्यासाठी मी आवश्यक ते सर्व प्रयत्न करीन. त्याप्रमाणे आचार्यांनी अकार्य करावयास देखील मागे पुढे पाहिलें नाही. एकलव्य नांवाच्या त्यांच्या एका एकनिष्ठ शिष्याचा अंगठा देखील आचार्यांनी तो अर्जुनापेक्षा हस्तलाघवांत अधिक श्रेष्ठ ठरूं नये या एकाच कारणास्तव गुरुदक्षिणेच्या मिषानें कापून टाकावयास लावला होता. प्रथम भेटीतच अर्जुनानें आचार्यांचें आपल्या पाणीदारपणानें चित्त हरण करून घेतलें होतें. द्रुपदानें द्रोणाचार्यांचा जो अपमान केला, तो शल्याप्रमाणे सदैव त्यांच्या हृदयांस टोचत असे; व या अपमानाचें प्रायश्चित्त म्हणून आपल्या शिष्यांकडून त्याचा पराभव करून त्याला शरण आणावें अशी त्यांची मनीषा होती. भीष्मांनी कौरवांच्या राजदरबारीं त्यांना आश्रय दिल्यावर व शिष्य म्हणून धृतराष्ट्राचे शंभर पुत्र व पण्डूचे पांच पुत्र त्यांच्या स्वाधीन केल्यावर द्रोणाचार्यांनी त्या सर्वांना एकांतांत बोलाविलें व त्यांना असा प्रश्न विचारला कीः—

कार्यं मे कांक्षितं किञ्चिद् हृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदेतद्वदतानघा ॥ ६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १३२

'मी तुम्हांला विद्यादान करणार आहें. पण तें माझें विद्यादान हेतुपूर्वक आहे. तुम्हांला मी पूर्णपणें कृतास्त्र केल्यानंतर स्वतःच्या सामर्थ्यानें तुम्ही आपल्या गुरूच्या अंतःकरणांतील इच्छा पूर्ण कराल काय ?' महाभारतकार म्हणतात.—

तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन् विशांपते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतप ॥ ७
ततोऽर्जुनं तदा मूर्ध्नि समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ८

—महाभारत, आदिपर्व अ. १३२.

'द्रोणाचार्यांचें हें भाषण ऐकताच ते सर्व कौरव राजपुत्र अगदी गप्प बसले. कोणीही त्यांच्या प्रश्नाला काहीच उत्तर देईना. अर्जुनानें मात्र सर्वांसमक्ष आचार्यांची सर्व इच्छा परिपूर्ण करण्याची

प्रतिज्ञा केली. त्याबरोबर अर्जुनाला आचार्यांनी आपल्याजवळ ओढून घट्ट मिठी मारली व त्याच्या मस्तकाचें वारंवार अवघ्राण करुन हर्षातिरेकाने ते जोरजोराने रुदन करुं लागले.' अर्जुनाची आचार्यांनी पुन: पुन: परीक्षा घ्यावी व त्या प्रत्येक परीक्षेत अर्जुनाने आचार्यांना त्यांच्या कल्पनेपेक्षाही अधिक संतोष देऊन त्यांचें प्रेम संपादन करावें. ज्याच्या प्राप्तीसाठी महारथी कर्ण जन्मभर तळमळत असे व गुरुचा शाप ग्रहण करुनही जें अस्त्र संपादन करावयाचा त्याने प्रयत्न केला, तें ब्रह्मशिरस नावाचें सर्वश्रेष्ठ अस्त्र अर्जुनाने केवळ आपल्या कौशल्याने गुरुकृपा संपादन करून सहज रीत्या मिळविलें होतें. त्याच्या लक्ष्यवेधित्वाचें व महास्त्रसंपादनाचें महाभारतात पुढीलप्रमाणे मनोरम वर्णन आहे.

तांस्तु सर्वान् समानीय सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ।
द्रोण: प्रहरणज्ञाने जिज्ञासु: पुरुषर्षभ: ॥ ६७
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभि: कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ६८

द्रोण उवाच

शीघ्रं भवन्त: सर्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्वश: ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठध्वं संधितेषव: ॥ ६९
मद्वाक्यसमकालं तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रका: ॥ ७०

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिर पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वर: ।
संधत्स्व बाण दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ॥ ७१
ततो युधिष्ठिर: पूर्वं धनुर्गृह्य परंतप: ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदित: ॥ ७२
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ७३
पश्यैन त द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिर: ॥ ७४
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्त प्रत्यभाषत ।

द्रोण उवाच

अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ७५
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन् भासं चेति पुनः पुनः ॥ ७६
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ७७
ततो दुर्योधनादींस्तान् धार्तराष्ट्रान् महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ७८
अन्यांश्च शिष्यान् भीमादीन् राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ७९

— महाभारत, आदिपर्व अ. १३२

वैशंपायन उवाच

ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम् ॥ १
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ २
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ३
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ ४
पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ५
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ ६
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ७
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ८
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ९

तस्मिन्कर्मणि ससिद्धे पर्यष्वजत पाण्डवम् ।
मेने च द्रुपद सङ्ख्ये सानुबन्ध पराजितम् ।। १०
कस्यचित्त्वथ कालस्य स शिष्योऽङ्गिरसा वर ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितु भरतर्षभ ।।११
अवगाढमथो द्रोण सलिले सलिलेचर ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदित ।। १२
स समर्थोपि मोक्षाय शिष्यान् सर्वानचोदयत् ।
ग्राह हत्वा तु मोक्षयध्व मामिति त्वरयन्निव ।। १३
तद्वाक्यसमकाल तु बीभत्सुर्निशितै शरै ।
अवार्यै पञ्चभिर्ग्राह मग्नमम्भस्यताडयत् ।।१४
इतरे त्वथ सम्मूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ।
त तु दृष्ट्वा क्रियोपेत द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ।। १५
विशिष्ट सर्वशिष्येभ्य प्रीतिमाश्चाभवदत्तदा ।
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डश परिकल्पित ।।१६
ग्राह पञ्चत्वमापेदे जङ्घा त्यक्त्वा महात्मन ।
अथाब्रवीन्महात्मान भारद्वाजो महारथम् ।।१७
गृहाणेद महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्र ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ।। १८
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्य कथचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ।।१९
असामान्यमिद तात लोकेष्वस्त्र निगद्यते ।
तद् धारयेथा प्रयत शृणु चेद वचो मम ।। २०
बाधेतामानुष शत्रुर्यदि त्वा वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदस्त्रमिदमाहवे ।। २१
तथेति सप्रतिश्रुत्य बीभत्सु स कृताञ्जलि ।
जग्राह परमास्त्र तदाह चैन पुनर्गुरु ।
भविता त्वत्समो नान्य पुमाँल्लोके धनुर्धर ।। आदि १३३–२२

'आपले सर्व विद्यार्थी अस्त्रविद्येत प्रवीण झाले आहेत व नाना प्रकारची शस्त्रविद्या त्यानी हस्तगत केली आहे असे पाहून लक्ष्यवेधासाठी अत्यत आवश्यक अशी चित्ताची एकाग्रता त्याच्या

ठिकाणी किती बाणली आहे याची परीक्षा घ्यावयाचें द्रोणाचार्यांनी ठरविलें. त्यांनी कारागिराकडून एक कृत्रिम भास तयार करून त्याला एका वृक्षाच्या अग्रावर ठेवून दिले. तो कृत्रिम आहे याची आपल्या शिष्यांना मुळीच कल्पना न देता त्यांनी त्याचाच लक्ष्यवेध करावयास सांगितलें. ते म्हणाले, तुम्ही सर्वजण आपआपली धनुष्यें सज्ज करून व त्यावर बाण लावून अगदी सिद्ध असा. या भासाचें मस्तक तुम्हांला तोडावयाचें आहे. माझी आज्ञा होतांच याचें मस्तक तुम्हीं तोडून खाली पाडलें पाहिजे. तुमच्यापैकी एकेकाला मी हें काम करावयास सांगणार आहे. याप्रमाणे बोलून त्यांनी सर्वांत वडील म्हणून युधिष्ठिराला बोलाविलें व त्याला असें सांगितलें कीं, तुझ्या धनुष्यावर बाण लाव. लक्ष्य नीट पहा व मी आज्ञा देतांच बाण सोड. युधिष्ठिर द्रोणांच्या आज्ञेप्रमाणे सज्ज राहिले. एक मुहूर्तभर थांबून पुन्हां द्रोणाचार्यांनी युधिष्ठिराला सांगितलें की, 'हे राजपुत्रा, वृक्षाच्या अग्रावरील या भासाकडे नीट लक्षपूर्वक पहा. त्याबरोबर युधिष्ठिरानी त्यांना प्रत्युत्तर दिलें की, 'मी या भासाकडे पाहतच आहे.' आचार्य पुनश्च एक मुहूर्त थांबले. पुनश्च त्यांनी युधिष्ठिराला विचारलें, 'कायरे! तू या भासाकडे पाहत असतां तुला हा वृक्ष, मी व तुझे बंधु दिसतात काय? 'होय, मला सर्व कांही दिसते' असें युधिष्ठिरांनी उत्तर दिले.तें ऐकताच आचार्य किंचित् विमनस्क झाले. पुन्हां पुन्हां त्यांनी त्याच्या तोंडून तेंच उत्तर ऐकून असंतुष्ट चित्ताने आचार्य त्याला म्हणाले, 'चल हो बाजूला! लक्ष्यवेध करणें हे तुझें काम नव्हे. त्यांनी युधिष्ठिराची निर्भर्त्सना केली. क्रमाक्रमानें उर्वरित पांडव, दुर्योधनादि कौरव व इतर देशो-देशीचे राजपुत्र या सर्वांचीच आचार्यांनी परीक्षा घेतली व सर्वच या विषयांत युधिष्ठिराचे निष्ठावंत अनुयायी असलेले पाहून त्यांनी त्या सर्वांनाच बाजूला करून त्यांची निर्भर्त्सना केली. आखेरे त्यांनी अर्जुनास बोलाविलें व त्याला असें सांगितलें की, वत्सा,तुला या लक्ष्यावर आता प्रहार करावयाचा आहे. लक्ष्य नीट पाहून घे. माझें आज्ञार्थक वाक्य संपतें न संपतें तोच तुला बाण सोडावा लागेल. धनुष्य सज्ज करून व तें आकृष्ट करून लक्ष्यावर दृष्टि स्थिर

करीत एक मुहूर्तमात्र थाब गुरूच्या आज्ञेनुरूप अर्जुनाने धनुष्य सज्ज करून व त्यावर बाण योजून त्याचे आकर्षण केले व लक्ष्यावर आपली दृष्टि स्थिर करून तो उभा राहिला बरोबर एका मुहूर्ताने आचार्यांनी अर्जुनाला विचारले की 'तुला भास, झाड आणि मी हे सर्वच दिसते काय?' त्यावर अर्जुनाने त्याना सांगितले, 'आचार्य! मला आपण, वृक्ष अथवा इतर कोणीही दिसत नाही मला फक्त भास दिसतो' त्याबरोबर द्रोणाना अतिशय आनद झाला व ते पाडवांच्यामध्ये महारथ असलेल्या त्या अर्जुनाला पुन्हा मुहूर्तानतर म्हणाले की, 'बाबा, आताही तुला भासच दिसतो काय?' एकाग्रचित्त पार्थाने सांगितले 'मला फक्त भासाचे मस्तक दिसते बाकी कोणताही अवयव दिसत नाही' त्याचे उत्तर ऐकताच द्रोणाच्या अंगावर हर्षाने रोमाच उभे राहिले व ते अर्जुनाला एकदम म्हणाले 'सोड बाण' त्याबरोबर अर्जुनाने आपल्या तीक्ष्ण बाणाने त्या भासाचे मस्तक तोडून खाली पाडले त्याचे ते कृत्य पाहताच द्रोणानी त्याला प्रेमाने घट्ट मिठी मारली द्रुपदाचा त्याच्या सैन्यासहित पराभव झालाच असे आचार्याना वाटले एकदा शिष्यासहित द्रोणाचार्य गगेवर स्नान करण्यासाठी गेले असता एका बलवान् मगराने त्याचा पाय पकडला स्वत आपली सुटका करून घ्यावयास ते पूर्णपणे समर्थ असताही आपल्या शिष्याची परीक्षा पाहावी म्हणून त्यानी आपल्या शिष्याना सांगितले की, या मगराला ठार मारून मला सोडवा पण मगराने आचार्यांना धरलेले पाहून ते शिष्य इतके थिजून गेले की, काहीएक न सुचून ते वेड्यासारखे पाहतच राहिले अर्जुनाने मात्र तीक्ष्ण बाण काढून त्या मगराचे तुकडे उडवून दिले आपल्या सर्व शिष्यात कसल्याही प्रसगी मुळीच न डगमगता आपले चित्त स्थिर ठेवून अवश्य ते कार्य पार पाडण्याचे सामर्थ्य केवळ अर्जुनाच्याच ठिकाणी आहे अशी त्याची खात्री पटली अत्यत प्रसन्न होऊन आचार्य अर्जुनाला म्हणाले, 'हे महाबाहो, मी तुला अति दुर्धर व आपल्या वैशिष्ट्याने सर्व अस्त्रातून तळपणारे असे ब्रह्मशिर नावाचे अस्त्र प्रयोग व उपसहार यासहित देतो मात्र याचा प्रयोग तू मनुष्यावर कधीही करू नकोस अल्पतेजावर जर

याचा प्रयोग केला तर तें सर्व जगाचें भस्म करून टाकतें. हें अत्यंत असामान्य असें अस्त्र आहे. तूं त्याचें धारण कर व माझी एक सूचना ऐक. जर एखादा अमानुष शत्रु तुला बाधा उत्पन्न करील तर त्याच्या वधासाठीच केवळ तू या अस्त्राचा प्रयोग कर. अर्जुनाने हात जोडून गुरूजवळून त्या अस्त्राचा स्वीकार केला. पुनश्च गुरुने त्याला सांगितलें की, हे पार्थ, जगांत तुझ्यासारखा धनुर्धर दुसरा कोणीही होणार नाही."

पार्थाची अलौकिक गुरुभक्ति

आचार्य द्रोणांनी अर्जुनाला, त्याच्यावर पुत्रापेक्षाही अधिक प्रेम करून जें विद्यादान केलें होतें, त्याचेविषयीच्या कृतज्ञतेने अर्जुनाचें अंतःकरण नेहमी भारलेले असे. ते काय गुरुदक्षिणा मागणार आहेत याचा विचार देखील न करतां मागतील तें द्यावयाचें असें अर्जुनाने निश्चित केलेंच होतें त्याप्रमाणे त्याने राजा द्रुपदाचा पराभव करून आचार्य द्रोणांची अपेक्षित गुरुदक्षिणा त्यांना समर्पण केली. ही गुरु-दक्षिणा देत असतांना सुद्धा त्याने एका दगडाने दोन पक्षी मारले. नुकतेंच कर्णाचें साहाय्य मिळाल्यामुळे स्वतःच्या पक्षाच्या सवलते-विषयी भलत्याच विपरीत कल्पना झालेला दुर्योधन व कर्ण या दोघां-च्याही डोळ्यांवरील भ्रामक कल्पनेचें पटल त्याने दूर सारलें आणि आचार्यांनाही संतुष्ट केलें. ज्या वेळी द्रोणांच्या आज्ञेवरून कर्णा-सहित कौरव व पाण्डव राजकुमार द्रुपदाच्या राजनगरीवर चालून गेले त्या वेळीं घडलेल्या वृत्तासंबंधी महाभारतकार म्हणतातः—

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दर्पोद्रिक्तान्कुमाराणामाचार्य द्विजसत्तमम् ॥ १२
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् ।
एतैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ॥ १३
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद् बहिरेव सः ॥ आदि. १३८-१४

' आधीच विचारविनिमय करून व आपले सारे विरोधी कुमार स्वतःच्या पराक्रमाच्या कल्पनेने दर्पांध झाले आहेत असें पाहून अर्जुनाने द्रोणाचार्यांना असें म्हटलें की, ' रणांगणांत द्रुपदाला

पकडणे या सर्वांना अत्यत अशक्य आहे यानी एकदा पराक्रम गाजविल्यानतर अती आम्हाला जें साहस करावयाचे आहे तें आम्ही करू' असे म्हणून अर्जुन आपल्या बधूसहित द्रुपदाच्या नगराबाहेर अर्ध्या कोसावरच थाबला. कर्णासहित चालून गेलेल्या सर्व कौरवाना द्रुपदाने, त्याच्या सैन्याने व प्रजाजनानीही चागलेच झोडपून काढून पळवून लावले. त्याचा आर्त निनाद ऐकून नतरच अर्जुन सग्रामात शिरला व त्याने द्रुपदाला पकडून आणून आचार्यांच्या पायावर लोटले आचार्यांचे अपार प्रेम असलेला सर्व सद्‌गुणसपन्न पार्थ व आचार्य यानाच नियतीने एकमेकाविरुद्ध पुढे हत्यार उपसावयास लावून जे भयानक दृश्य जगताच्या रगपटावर उभे केले त्यात तिचे सामर्थ्यच दिसून येते दुर्दैवाने आचार्यांनी हस्तिनापूरच्या गादीचे स्वत वरील स्वामित्व मान्य केले राज्याची फाळणी होताच पाण्डवाच्या शत्रुपक्षाचे आश्रित म्हणून त्याना राहावे लागले अर्जुनाविरुद्ध शस्त्र उपसण्याची कल्पनाही त्याना अत्यत दु खद वाटे. सभापर्वांत दुर्योधन पाण्डवापासून आपण आमचे सरक्षण करा म्हणून ज्या वेळी विनवू लागला, त्या वेळी आचार्य त्याला म्हणतात ---

रथातिरथसङ्ख्याया योऽग्रणीरर्जुनो युवा ॥ ४६
सृष्टप्राणो भृशतर तेन चेत्सगमो मम ।
किमन्यद् दु खमधिक परम भुवि कौरवा ॥ सभा ८०-४७

'रथ व अतिरथ याच्या गणनेत जो सर्वश्रेष्ठ आहे त्या तरुण अर्जुनाशी तो आपले सर्व सामर्थ्य खर्च करून युद्ध करीत असता मला प्रतिपक्षी म्हणून त्याच्याशी गाठ घ्यावी लागणे यासारखे अधिक दु खदायक असे मला जगात दुसरे काय आहे?' आचार्यांची अर्जुनाविषयीची ही भावना वारवार व्यक्त झालेली आहे ज्या ज्या वेळी प्रसग पडेल त्या प्रत्येक वेळी आचार्य द्रोणच नव्हे तर कृपाचार्य व अश्वत्थामा यानी देखील अर्जुनाविषयीचा आपला विलक्षण अभिमान प्रकट केलेला आहे अर्जुनाचे देखील आपल्या गुरूवर असेच विलक्षण प्रेम होते त्याच्याशी लढण्याची कल्पना त्याच्या अगावर शहारे उत्पन्न करते. द्रोण हे अर्जुनाचे प्रतिपक्षी म्हणून

युद्धांत उभे असतां व अर्जुनाचे नियंत्रक भगवान् श्रीकृष्ण त्याला द्रोणांना मारणे हें तुझे कर्तव्य आहे, असें वारंवार सांगत असतां देखील द्रोणांचा वध करणें अर्जुनाच्या दृष्टीने अत्यंत अशक्य कोटींतील आहे. ज्या वेळीं द्रोणांनी कौरवाचें सेनापतित्व स्वीकारून युधिष्ठिरांना पकडून देण्याची प्रतिज्ञा केली त्या वेळी अर्जुनाला युधिष्ठिरांनी ती प्रतिज्ञा सांगून स्वतःच्या संरक्षणाची व्यवस्था करावयास मागितलें असतां अर्जुन युधिष्ठिरांना उत्तर देतांना म्हणतो :—

यथा मे न वधः कार्य आचार्यस्य कदाचन ॥ ७
तथा तव परित्यागो न मे राजश्चिकीर्षतः ।
अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि ॥
प्रतीपो नाहमाचार्ये भवेयं वै कथञ्चन ।
त्वां निग्राह्याहवे राज्यं धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति ॥ ९
न स त जीवलोकेऽस्मिन् कामं प्राप्येत्कथंचन ।
प्रपतेत् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ॥ द्रोण. १३–१०

'हे राजन्, ज्याप्रमाणे मला आचार्यांचा वध मुळींच करावयाचा नाही, त्याचप्रमाणे आपला परित्यागही करावयाचा नाही. द्रोणांनी कितीही पराक्रम जरी केला तरीही त्यांना मी आपल्याला पकडूं देणार नाही हें जसें खरें आहे त्याचप्रमाणे प्राणत्यागाची जरी वेळ आली तरीही मी आचार्यांशी कृतघ्न होणें अत्यंत अशक्य आहे. तुम्हांला बंधनांत टाकून दुर्योधन राज्य मिळवूं इच्छीत आहे. पण द्युलोक नक्षत्रांसहित खाली पडेल, कदाचित् पृथ्वीचे तुकडे पडतील पण तुम्हांला धरण्याची कोणाचीही इच्छा या जगतांत पूर्ण होणे सर्वस्वी अशक्य आहे.' अर्जुनाने आपल्या गुरूंना नमन केल्यावाचून व त्यांचा आशीर्वाद घेतल्यावांचून कधीही युद्ध केलेलें नाही त्याचें खड्ग नेहमी न्यायार्थ उचललेले असून गुरूचेंच खड्ग अन्यायी असल्यामुळे युद्धांत त्याच्या जयाची इच्छा करण्यावांचून गुरूलाही दुसरें कांही करतां येणे शक्य झालें नाही.

भारतांतील महायुद्धांत भाग घेणारे सर्व क्षत्रिय द्रोणाचार्यांचे शिष्य असल्यामुळे आचार्यांचा वध करू नये व आपण जिवंत

असताना आचार्यांचा वध होऊ नये अशी अर्जुनाची पहिल्यापासून उत्कट इच्छा होती आचार्यांना न मारता केवळ धरून आणावे म्हणजे प्रतिपक्षाला त्यांच्या सामर्थ्याचा उपयोग करता येणार नाही असे अर्जुन म्हणत असे शेवटी द्रोणाचार्य 'अश्वत्थामा मारला गेला' या कल्पनेने ज्या वेळी न्यस्तशस्त्र होऊन व समाधि लावून स्वस्थ बसले तेव्हा हातात खड्ग घेऊन त्यांचा शिरच्छेद करण्याच्या इच्छेने धृष्टद्युम्न त्यांच्या अंगावर धावून गेला असता अर्जुनाने आपल्या रथावरून त्याला ओरडून सांगितले की,

उक्तवांश्च महाबाहु कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥६५
जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीर्द्रुपदात्मज ।
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह ॥

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १९२

'हे द्रुपदात्मजा! आचार्यांना जिवंत अवस्थेत आण त्यांना ठार मारू नकोस' अंतःकरणात अपार गुरुप्रेम उचंबळून येऊन अर्जुन 'मारू नकोस, मारू नकोस' म्हणून ओरडू लागला पण पांचाल राजपुत्राने कार्याकार्याचा यत्किंचितही विवेक न करता समाधिमग्न द्रोणाचार्यांचे मस्तक आपल्या खड्गाच्या फटकाऱ्याने तोडून ते कौरवसैन्याच्या समोर भिरकावून दिले आपण समर्थ शिष्य पाहत असता द्रोणाचार्यांच्या जवळूनच शस्त्रास्त्रविद्येचे शिक्षण घेतलेल्या त्यांच्या एका शिष्याने इतक्या क्रूरपणे त्यांचा वध केला या जाणिवेने अर्जुनाचे अंतःकरण करपून गेले आपण गुरुवधाला पर्यायाने कारण आहोत असे वाटून तो अत्यंत शोकमग्न झाला व द्रोणवधानंतर क्रुद्ध झालेल्या अश्वत्थाम्याने नारायणास्त्राचा प्रयोग केल्यानंतर त्याच्या प्रभावाने पांडवांच्या सैन्याचा नाश होऊ लागलेला पाहून युधिष्ठिराने जेव्हा अर्जुनाला द्रोणवधाने घाबरलेल्या कुरुसैन्याला कोण नेता मिळाला म्हणून विचारले तेव्हा त्याला उत्तर देताना अर्जुनाचा हा सर्व शोक खळाळून बाहेर पडला तो म्हणाला —

उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे वीर्यमास्थिता ॥२६
धर्मान्निकौरवा शठखान्यस्य वीर्यं समाश्रिता ।
यं ते सशयो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते ॥ २७

धार्तराष्ट्रानवस्थाप्य क एप नदतीति हि ।
ह्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनम् ॥ २८
व्याघ्रास्यमुग्रकर्माणं कुरूणामभयंकरम् ।
यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनम् ॥२९
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यः सोऽश्वत्थामैप गर्जति ।
जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैःश्रवसा यथा ॥३०
ह्रेषता कम्पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूत नाम तस्याकरोत्तदा ॥ ३१
अश्वत्थामेति सोऽद्यैप शूरो नदति पाण्डव ।
यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ॥ ३२
कर्मणा सुनृशसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ।
गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे परामृशत् ॥ ३३
तन्न जातु क्षमेद् द्रौणिर्जानन् पौरुषमात्मनः ।
उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ॥ ३४
धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मः सुमहान् कृतः ।
चिरं स्थास्यति चाकीर्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥३५
रामे वालिवधाद् यद्वदेवं द्रोणे निपातिते ।
सर्वधर्मोपपन्नोऽयं स मे शिष्यश्च पाण्डवः ॥ ३६
नायं वदति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ।
स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् ॥ ३७
आचार्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत ।
ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतनः ॥ ३८
आसीत्सुविह्वलो राजन् यथा दृष्टस्त्वया विभुः ।
स तु शोकसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः ॥ ३९
शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य गुरुः शस्त्रेण घातितः ।
न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् ॥ ४०
रक्षत्विदानीं सामात्यो यदि शक्तोऽसि पार्षतम् ।
ग्रस्तमाचार्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतबन्धुना ॥ ४१
सर्वे वयं परित्रातुं न शक्ष्यामोऽद्य पार्षतम् ।
सौहार्दं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः ॥ ४२

सोऽद्य केशग्रहं श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे ।
विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगृद्धिनि ॥ ४३
अपाकीर्य स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुरुः ।
यदा गत वयो भूयः शिष्टमल्पतरं च नः ॥ ४४
तस्येदानी विकारोऽयमधर्मोऽयं कृतो महान् ।
पितेव नित्यं सौहार्दात्पितेव हि च धर्मतः ॥ ४५
सोऽल्पकालस्य राज्यस्य कारणाद् घातितो गुरुः ।
धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशाम्पते ॥
विसृष्टा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ॥ ४६
संप्राप्य तादृशी वृत्ति सत्कृतः सततं परैः
अवृणीत सदा पुत्रान्मामेवाभ्यधिकं गुरु ॥ ४७
अवेक्षमाणस्त्वा मां च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हतः ।
न त्वेनं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ॥ ४८
तस्याचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः ।
कृतो ह्यनार्यैरस्माभिः राज्यार्थे लुब्धबुद्धिभिः ॥ ४९
अहो बत महत्पापं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधु घातितः ॥ ५०
पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄन् दाराञ्जीवितं चैव वासविः ।
त्यजेत्सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येवं हि मे गुरुः ॥ ५१
स मया राज्यकामेन हन्यमानो ह्युपेक्षितः ।
तस्मादवाक्शिरा राजन् प्राप्तोऽस्मि नरकं प्रभो ॥ ५२
ब्राह्मणं वृद्धमाचार्यं न्यस्तशस्त्रं महामुनिम् ।
घातयित्वाद्य राज्यार्थे मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ द्रोण. १९६–५३

'ज्याच्या पराक्रमाच्या भरंवशावर आताच्या विकल स्थितीतहि उग्रकर्मासाठी स्वतःचें अंतःकरण सिद्ध करून पराक्रमाच्या स्फूर्तीने कौरव शंख फुंकीत आहेत, न्यस्तशस्त्र स्थितीत आचार्यांचा वध केल्यानंतर घाबरलेल्या कौरवांना स्थिर करून जो हा सिंहनाद करीत आहे त्या महाबाहू, मत्त गजेन्द्राप्रमाणे गति असलेल्या, जबडा वासलेल्या वाघाप्रमाणे भयंकर, उग्रकर्म करणाऱ्या व कौरवांना अभयप्रदान करणाऱ्या रणपण्डिताला तुम्ही ओळखलें नाही

काय? ज्याच्या जन्माबरोबर आचार्य द्रोणांनीं ब्राह्मणांना एक सहस्र गाईंचें प्रदान केलें तो हा अश्वत्थामा गर्जना करीत आहे. ज्याने जन्मताच उच्चैःश्रव्याप्रमाणे गर्जना केल्यामुळे आकाशवाणीने ज्याचें नांवच *अश्वत्थामा* असें ठेविलें तो हा शूर अश्वत्थामा गर्जना करीत आहे. ज्याला अनाथाप्रमाणे आक्रमण करून धृष्टद्युम्नाकडून तुम्ही ठार मारविलें त्याचा हा नाथ सज्ज होऊन तुमच्यावर चालून आला आहे. अत्यंत क्रूरतापूर्वक तुम्ही माझ्या गुरूला ठार मारलें. तुम्ही नृशंसपणाने जें अकार्य केलें त्याचें फळ देण्यासाठी अश्वत्थामा गर्जना करीत आहे. या पचाल राजपुत्राने माझ्या गुरूला केस धरून ओढलें. स्वतःच्या पौरुषाची पूर्णपणे कल्पना असलेला द्रोणपुत्र ही गोष्ट कधीही सहन करणार नाही. आपण राज्यासाठी प्रत्यक्ष स्वतःच्या गुरूशी खोटेपणाचें वर्तन करून त्यांना फसविलें आहे. धर्मज्ञ असूनही लोभासाठी आपण भयानक स्वरूपाचा अधर्म केला आहे. वालीच्या वधामुळे रामाची अपकीर्ति जशी त्रैलोक्यांत चिरकाल स्थिर राहिली त्याचप्रमाणे द्रोणाचार्यांना मारून आपणही सदाच्या अपकीर्तीचे धनी होऊन राहिला आहांत. हा पांडव सर्व प्रकारें धार्मिक असून शिवाय माझा शिष्यही आहे, हा कधीही खोटें बोलणार नाही अशा विश्वासाने आचार्यांनी तुम्हांला विचारलें. पण तुम्ही सत्याचें नुसतें पांघरूण घेऊन खोटयाचा आश्रय केलांत. मारलांत तुम्ही हत्ती व सांगितलें मात्र आचार्यांना अश्वत्थामा मेला म्हणून! प्रत्यक्ष गुरूशी तुम्ही खोटें बोलला. गुरूच्या अंतःकरणाला तुम्ही केवढें दुःख दिलें हें तुम्ही स्वतः अनुभविलेच आहे. तुमच्या साक्षीवर विश्वास ठेवून महानुभाव आचार्य शस्त्र खाली ठेवून अत्यंत विव्हल स्थितीत निमग्न व गतचेतन झाले. शोकाने व्याकूळ झालेले आचार्य, पुत्रावर त्यांचें अतिशय प्रेम असल्यामुळे रणविन्मुख झाले. हातीं हत्यार असतांना आचार्यांवर एकाचीही चढाई करण्याची शक्ति नव्हती. मग मात्र तुमचें शौर्य जागृत झालें! *शाश्वत धर्माचा परित्याग करून शस्त्राने तुम्ही गुरूचाच घात केलांत.* न्यस्तशस्त्र गुरूचा अधर्माने घात करणारे तुम्ही आता क्रुद्ध झालेल्या आचार्यपुत्राने ग्रासलेल्या गुरुघातक धृष्टद्युम्नाचें आपल्या अमात्यांसहित

स्वतःच्या सामर्थ्याच्या भरंवशावर खुशाल संरक्षण करावें. या गुरुघातकाचें संरक्षण करण्याची आमची शक्ति नाही. जो सर्व लोकांच्यावर अंगी अतिमानवी शक्ति असतांना देखील प्रेम करीत असे, तो आज आपल्या पित्याच्या केशग्रहणाची वार्ता ऐकून रणांत आपल्याला जाळून टाकील. काय आश्चर्य आहे! आचार्यांविषयी कृतज्ञता बाळगून त्यांना मारूं नका. म्हणून मी जोरजोराने ओरडत असतां धर्म बाजूला ढकलून शिष्यानें प्रत्यक्ष गुरूचीच हत्या केली आहे! आपलें बहुतेक वय गेल्यावर व अतिशय थोडें आयुष्य उरल्यावर आपली बुद्धि चळली व आपण महान् अधर्म केलांत. सौहार्द व धर्म या दोन्ही दृष्टींनी जो आपला पिता होता त्याला अस्थिर व चंचल राज्याच्या लोभासाठी ठार मारून आपण जगाच्या दृष्टीने गुरुघातक ठरलों. धृतराष्ट्राने भीष्म व द्रोण यांच्या पायावर सर्व पृथ्वी समर्पण करून आपली मुलें त्यांच्या स्वाधीन केली. तीही तत्परतेने त्यांची सेवा करीत. असे सन्मानाचे ऐश्वर्य व सतत सत्कार मिळत असतांही त्यांच्यापेक्षा तर काय, पण स्वतःच्या पुत्रापेक्षाही आचार्यांनी माझ्यावरच अधिक प्रेम केलें. पण मी त्यांना त्याचे काय फळ दिलें? शस्त्र खाली ठेवल्यानंतर माझ्याकडे व आपणाकडे आचार्य पाहत होते. पण आपण त्यांना न वांचविता त्याचा वध होऊं दिला. हे महाराज! आपल्यामागे नव्हे, आपल्यासमोर, आपल्या संमतीने हा वध झाला आहे. हातात शस्त्र धरून आचार्य युद्ध करीत असतां त्यांना मारण्याचें सामर्थ्य देवेन्द्रांत तरी होतें काय? त्या आपल्या वृद्ध, नेहमी आपल्यावर उपकार करणाऱ्या अशा गुरूचा राज्यलोभाने बुद्धि भ्रष्ट झालेल्या आम्ही अनार्यांनी द्रोह केला आहे. केवढें भयानक पाप आम्ही केलें! केवढें दारुण कर्म आमच्या हातून घडलें आहे!! राज्यासाठी गुरूचा वध करणाऱ्या आमची धन्यच म्हटली पाहिजे! हा अर्जुन माझ्यावरील प्रेमाने आपले पुत्र, बंधु, पूर्वज, स्त्रिया इतकेच काय पण जीवित देखील टाकील अशी आचार्यांना माझ्याविषयी खात्री वाटत होती. पण राज्यलोभाने मी प्रत्यक्ष त्या गुरूचा वध होत असताना देखील त्या गोष्टीची उपेक्षा केली. हे महाराज! खाली मस्तक लोंबत असलेल्या स्थितीत मी

निश्चित नरकांत जाणार आहे. अप्रत्यक्ष रीतीने द्रोणांच्या वधाला कारणीभूत होऊन कोणतें पाप करावयाचें मीं शिल्लक ठेवलें आहे! ब्राह्मण, वृद्ध, आचार्य, न्यस्तशस्त्र व महामुनि अशांना राज्यासाठी ठार मारून निलाजरें जीवन जगण्यापेक्षा मृत्यु अनंतपटीने श्रेष्ठ आहे.'

अर्जुनाचें शील

गुरुवत्सल पार्थ महान् शीलधन होता. शीलासाठी त्याने कठोरांतला कठोर शाप देखील सहन केला, पण आपलें चारित्र्य भ्रष्ट होऊं दिलें नाही. पराक्रमांत त्याच्याशीं स्पर्धा करूं इच्छिणारे कर्णासारखे लोक त्याच्या पराक्रमासमोर तर हीनतेज होतेच, पण त्याच्या देदीप्यमान अशा चारित्र्यासमोर ते अधिकच हीन भासतात. वैयक्तिक सूड म्हणून कुलस्त्रीची विटंबना करावयास प्रवृत्त होणाऱ्या लोकांची अर्जुनाशी तुलना तरी करतां येईल काय? अर्जुनाच्या शीलसंपन्नतेची कसोटी पाहणारे दोन प्रसंग महाभारतांत वर्णन केले आहेत. एक प्रसंग वनपर्वात असून दुसरा विराटपर्वात आहे. ज्येष्ठ बंधूच्या आज्ञेवरून अर्जुनाने भगवान् महादेवांना प्रसन्न करून घेऊन पाशुपतास्त्र संपादन केल्यानंतर इतर देवतांच्या जवळून त्या त्या दिव्य अस्त्रांचें ज्ञान मिळविण्याच्या इच्छेने आपला पिता जो महेन्द्र त्याच्याबरोबर अर्जुन कांही वर्षे देवलोकांत राहिला. महेन्द्राच्या आज्ञेवरून सर्व देवांनी अर्जुनाचें मोठें स्वागत केलें व त्यांच्याजवळून प्रयोग नि उपसंहारासहित अर्जुनाने महास्त्रें संपादन केलीं. नंतर चित्रसेन गंधर्वाजवळ त्याने नृत्य व गायन शिकावें अशी इंद्राने इच्छा प्रदर्शित केली. महास्त्रे संपादन केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर आपल्या बंधूंच्याकडे जावें असें अर्जुनाला वाटत होतें. वारंवार होणाऱ्या बंधूंच्या आठवणीने स्वर्गसुखांत त्याला काडीचीही गोडी वाटेना. पण इंद्राची आज्ञा त्याला डावलतां येणें शक्य झालें नाही. शेवटी तो नृत्यगायन शिकला. अर्जुनाचें औदासीन्य इंद्राच्या लक्षांत आलें. पण त्याचें कारण कांही त्याच्या ध्यानांत आलें नाही. कदाचित् त्याच्या सुखोपभोगांत कांही न्यून असेल अशा कल्पनेने महेन्द्र त्याच्याकडे अधिक लक्ष देऊं लागला.

एके दिवशी स्वर्गीय नृत्यपीठावर उर्वशीचे नृत्य चालू असता अर्जुनाचे लक्ष तिच्यावर खिळून राहिल्याचा इंद्राला भास झाला व त्याला अर्जुनाच्या औदासीन्याचे हेच कारण असावे असे वाटून त्याने चित्रसेन गंधर्वास बोलावून उर्वशीला अर्जुनाकडे पाठवावयास सांगितले उर्वशीला ज्या वेळी चित्रसेनाने महेन्द्राची आज्ञा कळविली, त्या वेळी तिला अत्यंत आनंद झाला. कारण अर्जुनाची अभिलाषा तिच्या अंतःकरणात यापूर्वीच उत्पन्न झाली होती रात्रीच्या चंद्रप्रकाशात स्नान केल्यामुळे अधिकच सुंदर दिसणारी व स्वर्गीय सौंदर्याचा अत्यंत श्रेष्ठ आविष्कार असलेली सर्वाभरणभूषित उर्वशी अर्जुनाच्या महालात आली. उर्वशीच्या सौंदर्याचे काय वर्णन करावे? नारायणाच्या ऊरूपासून जन्म पावलेली ती सौंदर्यदेवता जगत्स्रष्ट्याच्या सौंदर्यनिर्मितीच्या सामर्थ्याचे महान् प्रतीकच होती नारायणाला तपोभ्रष्ट करण्यासाठी आलेल्या स्वर्गीय अप्सरांचा सौंदर्यमद जिरविण्यासाठीच नारायणांनी जिला उत्पन्न केले, स्वर्गाचे सदाचे आभूषण म्हणूनच नारायणांनी जिला प्रसाद म्हणून महेन्द्राच्या स्वाधीन केले, जिच्या पृथ्वीवरील अल्पकालीन वास्तव्यातच तिच्या विरहामुळे महेन्द्राला स्वर्गातील सौंदर्य स्मशानाप्रमाणे वाटू लागले, राजा पुरूरवा जिच्यासाठी राज्यत्याग करून अरण्यात भटकत फिरला, त्या लावण्याच्या अलौकिक सम्राज्ञीचे लावण्यवैभव काय वर्णावे? ती अर्जुनाच्या दाराशी येताच सेवकांनी अर्जुनाला ती आल्याची वर्दी दिली. मध्यरात्रीच्या चंद्रप्रकाशात उर्वशी आपणाकडे आल्याचे पाहताच अर्जुन चांगलाच गोंधळला ती सौंदर्यदेवता आपणाकडे कशाला आली असावी हे त्याला कळेना. महाभारतकार या सर्व प्रकाराचे वर्णन करताना म्हणतात —

उपातिष्ठन तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि ॥१८
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥१९

अर्जुन उवाच ।

अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ २०
फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ॥ २१

उर्वश्युवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ २३
रुद्राणां चैव सान्निध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ॥ २४
महर्षीणां च सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ २५
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह ।
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।
तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९
तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३०
ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ॥ ३१
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२
शक्रतुल्यं रणे शूरं सदौदार्यगुणान्वितम् ।
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ॥ ३३

ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ॥ ३४
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच।

तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६
दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि।
गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम।
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८
यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे।
तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह।
त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ॥ ४०
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः।
गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ४१

उर्वश्युवाच।

अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२
पुरोवंशे हि मे पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः।
तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ॥ ४४

अर्जुन उवाच।

शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वा वक्ष्याम्यनिन्दिते।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे।
तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ४६

गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाथ धनञ्जयम् ॥ ४८

उर्वश्युवाच ।

तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ॥४९
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद् विचरिष्यसि ॥ ५०
एवं दत्वार्जुने शाप स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ॥ वन. ४६–५१

'उर्वशी आपल्या मंदिरांत आल्याचें ऐकताच अर्जुनाच्या अंतः-करणात शंका उत्पन्न झाली. त्याने तावडतोब तिची भेट घेतली. उर्वशीला पाहतांच लज्जेने व संकोचाने पार्थाने आपले नेत्र खाली वळविले. त्याने तिला अभिवादन केले व गुरूची करावी तशी तिची पूजा करून पार्थ तिला म्हणाला: ' हे सर्वश्रेष्ठ अप्सरे! मी तुला साष्टांग नमस्कार करतों. हे देवि ! तुझी काय आज्ञा आहे ? मी आज्ञांकित सेवक म्हणून तुझ्यासमोर उभा आहे. काय आज्ञा आहे ती मला सांग.' पार्थाच्या तोंडून हें वाक्य ऐकतांच उर्वशी थिजूनच गेली. तिला कांही सुचेचना. चित्रसेनाने तिला जी कल्पना दिली होती, त्यावरून या गोष्टीची अर्जुनाकडून तिने कधी अपेक्षाच केली नव्हती. शेवटीं रसभंग होऊन चित्रसेनाने सांगितलेलें ती अर्जुनाला सांगू लागली. ती म्हणाली, ' हे नरश्रेष्ठा! चित्रसेनाच्या सांगण्या-वरून मी येथे आलें आहें. त्याने जे मला सांगितले तें मी तुला सांगतें. तुझ्या येण्याबद्दल महेन्द्राच्या देवसभेंत मोठा उत्सव चालू असतां त्या ठिकाणी एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, अष्ट वसु, अश्विनीकुमार, महर्षि, श्रेष्ठ राजर्षि यांचे संघ, सिद्ध, चारण, गंधर्व, यक्ष याचे संघ, आपआपल्या स्थानावर उपस्थित असतां व सूर्य, चंद्र आणि अग्नि आपल्या संपूर्ण वैभवाने तळपत असतां नृत्य व गायन सुरू होतें.

गधर्व वीणा वाजवीत होते दिव्य गायन चालू होते व मुख्य मुख्य अप्सरा नृत्य करीत होत्या अशा वेळी तुझी दृष्टि पापणीदेखील न हलविता एकसारखी माझ्यावरच खिळून राहिली होती सभेचे काम सपून सर्व लोक आपआपल्या स्थानी निघून गेल्यानतर महेन्द्राने चित्रसेन गधर्वाकडून मला काही आज्ञा कळविली चित्रसेनाने मला असे सागितले की महेन्द्रानेच मला तुझ्याकडे पाठविले असून तू त्याचे, माझें व स्वत चेही प्रिय कर हे सुन्दरी, सर्व श्रेष्ठ गुणानी सदैव युक्त असणाऱ्या व रणात महेन्द्राप्रमाणे शूर असलेल्या पार्थाची प्रार्थना करून त्याला आनद दे मी तुझ्या पित्याच्या व चित्रसेनाच्या आज्ञेप्रमाणे तुझी सेवा करावयास्तव येथे आले आहे पण केवळ त्याची आज्ञा म्हणूनच मी येथे आले असे मात्र नाही तुझ्या गुणानी चित्त आकृष्ट होऊन मी मदनाच्या स्वाधीन झाले फार दिवसापासून तुझ्या प्राप्तीचा मनोरथ मी माझ्या अत करणात बाळगला होता तो पूर्ण होण्याचा शुभक्षण आज उगवला आहे तिचे ते भाषण ऐकताच लाजेने व सकोचाने अर्जुन अगदी थिजून गेला दोन्ही हातानी आपले कान झाकून घेत तो म्हणाला, 'हे देवि, तुझी वाक्यें ऐकत असता माझ्या कानाना अतिशय दु ख होत आहे तू माझ्या गुरुपत्नीप्रमाणे आहेस, याचा तू यत्किंचित् तरी विचार केला आहेस काय ? माझी माता महाभागा कुती अथवा माझी येथील माता महेन्द्रपत्नी शची याच्याप्रमाणेच मी तुलाही माझी तिसरी माताच समजतो वेगळा विचारच तुझ्याविषयी माझ्या मनात येत नाही मी तुझ्याकडे अनिमिष नेत्रानी पाहिल्याचा अकारण अपसमज पसरला आहे सत्य तेच मी तुला सागतो तुला पाहताच आमचे पूर्वज सम्राट पुरूरवा याची ही पत्नी व आमच्या पौरव वशाला जन्म देणारी ही आमची आदिमाता म्हणून आनदाने " माझे डोळे विस्फारले गेले, व मातेच्या स्वरूपावर बालकाचे डोळे खिळून रहावे त्याप्रमाणे ते खिळून राहिले माझ्या मनात दुसरा कोणता विचार आला असेल अशी तू कल्पना देखील करू नकोस आमचा वश वाढविणारी तू मला मान्य असणाऱ्या सर्व व्यक्तींच्या पेक्षाही श्रेष्ठ आहेस हे ऐकताच उर्वशी त्याला म्हणाली, 'अर्जुना!

उगाच मला आपल्या गुरुस्थानीं तूं बसवूं नकोस. तूं देवराज इंद्राचा पाहुणा आहेस व अप्सरा ह्या पाहुण्यांच्या उपभोग्य असतात. त्या नेहमी अनावृत असतात. तुमच्या मानवी सृष्टींतील नातीं येथे स्वर्गांत आणण्याचें कारण नाही. पुरूच्या वंशांत उत्पन्न झालेले त्याचे पुत्र व नातू इत्यादि जे जे लोक तपाचरण करून स्वर्गात आले त्या सर्वांनी आम्हांला रमविलें आहे. आमचा उपभोग घेतला आहे. त्यांत त्यांना कसलेंही पाप लागलेलें नाही; मी आर्त आहे, मदनबाणानें संतप्त व घायाळ झालेली आहें, व तुझ्यावर मी अत्यंत अनुरक्त आहें. तरी माझ्यावर प्रसन्न हो. माझा त्याग करणें तुला शोभणार नाही. माझी इच्छा पूर्ण कर. त्याबरोबर अर्जुन म्हणाला, 'हे वरारोहे! मी तुला पुनश्च सांगतों तें नीट ऐक. हे दिशा व विदिशांच्या अभिमानी देवतांनो! मी जें बोलत आहे तें नीट ऐका. ज्याप्रमाणें कुंती, माद्री व शची या माझ्या माता मला वंद्य आहेत, त्याचप्रमाणें आमच्या वंशाची जननी असलेली उर्वशी ही माता म्हणून मला वंद्य आहे हे माते, मी तुझ्या पायावर आपलें मस्तक ठेवतों. मी तुला शरण आहे. तू मला मातेप्रमाणे पूज्य आहेस. पुत्राप्रमाणेच तू माझें रक्षण केलें पाहिजे.' पार्थानें याप्रमाणे मनोभंग करतांच उर्वशी क्रोधानें भान विसरली. तिला अतीव दुःख झालें व भृकुटि वक्र करून तिने अर्जुनाला शाप दिला. ती म्हणाली, तुझ्या पित्यानें अनुज्ञा दिलेल्या, मदनाच्या अधीन झालेल्या, व स्वतः होऊन तुझ्या घरीं चालत आलेल्या मला तू झिडकारून टाकतोस त्या अर्थी हे पार्था, तू यापुढे षंढ होऊन मानवर्जित अवस्थेंत एक नर्तक म्हणून स्त्रियांच्यामध्ये राहशील! हा शाप देऊनही उर्वशीचा राग गेला नाही ती उसासे टाकीत होती व तिचे ओठ थरथरा कापत होते. खिन्न मनाने ती आपल्या घरीं परत गेली.' हा शाप ऐकतांच अर्जुनाने तावडतोब गंधर्व चित्रसेनाची भेट घेतली व त्याला सर्व वृत्त सांगून आपल्यावरील संकटाची कल्पना दिली. चित्रसेनानें ती गोष्ट महेन्द्राच्या कानावर घातली. भाग्यशाली व्यक्तीवर आलेली संकटें हीं अखेरीस त्या व्यक्तीचें कल्याणच करीत असतात. महेन्द्राने अर्जुनाला एकांतांत

बोलावून आपल्या सामर्थ्याने उर्वशीचा तो शाप केवळ एक वर्षाचा करून हा शाप पुढे अज्ञातवासात तुमच्या उपयोगींच पडेल असे सागितले पुढे बृहन्नडा वेषाने अर्जुनाला या शापाचा उपयोग करून घेता आला महाभारतकारानी अर्जुनाच्या देदीप्यमान चारित्र्याने प्रभावित होऊन त्याच्या जीवनातील या महनीय प्रसगाचे महत्त्व असे सागितले आहे की —

इद य शृणुयाद् वृत्त नित्य पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य काम कामेषु पापकेष प्रवर्तते ॥ वन ४६–६२

'जो कोणी अर्जुनाच्या जीवनातील हा प्रसग वारवार ऐकेल, त्याला पापकर्म करण्याबद्दल कधी इच्छाच होणार नाही' अर्जुनाच्या आयुष्यातील त्याचे चारित्र्य कसाला लावण्याचा दुसरा प्रसग अज्ञातवासानतर राजा विराटाच्या राजनगरीत आलेला आहे पाण्डव अज्ञातवासात एक वर्ष सेवक म्हणून आपल्या घरी राहिले, या गोष्टीचा विराटाला इतका सकोच वाटत होता की, काहीही करून त्याचा व आपला विशेष सबध जुळवावा असे त्याच्या मनाने घेतले त्याने युधिष्ठिराला विनविले की मी अर्जुनाला माझी कन्या उत्तरा देता पत्नी म्हणून त्याने तिचा स्वीकार करावा अशी माझी इच्छा आहे युधिष्ठिरानी अर्जुनाकडे पाहिले, त्याबरोबर अर्जुनाने विराटाला असे सागितले की,

प्रतिगृह्णाम्यह राजन् स्नुषा दुहितर तव ।
युक्तश्चावा हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ॥ विराट ७१-३६

'हे राजन् मत्स्य आणि भारत या दोन राजवशाचा एकमेकाशी नात्याचा सबध यावा असे मलाही वाटते म्हणून मी तुझ्या कन्येचा सून म्हणून स्वीकार करतो' अर्जुनाचे हे उत्तर ऐकताच विराटाला मोठे आश्चर्य वाटून तो म्हणाला, 'मी तुला माझी कन्या पत्नी म्हणून द्यावयास सिद्ध असता सून म्हणून तिचा स्वीकार करावयाचे कारण काय? त्यावर अर्जुनाने जें उत्तर दिले ते शिक्षणक्षेत्रातील व्यक्तीनी आजही आपल्या अतःकरणाच्या फलकावर कोरून ठेवण्यासारखे आहे अर्जुन म्हणाला —

अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्तां पितृवन्मयि ॥२
प्रियो बहुतमश्चासं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥३
वयस्यया तया राजन् सह संवत्सरोषितः ।
अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ ४
तस्मान्निमंत्रयेऽयं ते दुहितां मनुजाधिप ।
शुद्धो जितेन्द्रियी दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५
स्नुषायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शकां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥६
अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात्परतप ।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥७
स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद् देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेपु च कोविदः ॥ ८
अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ विराट. ७२-९

'हे राजा, मी तुझ्या मुलीबरोबर अंतःपुरांत राहिलों. सतत मी तिला पाहत आलो. एकातात व लोकांतांत तिचे माझे संबंध आले. पित्यावर ठेवावा असा तिने माझ्यावर विश्वास ठेवला. कुशल नर्तक व निष्णात गायक म्हणून मी तिला अत्यंत मान्य व प्रिय होतो. गुरूच्या नात्याने तुझी कन्या मला पाहत आली. वयांत आलेल्या तुझ्या मुलीबरोबर मी संपूर्ण एक वर्ष घालविल्यानंतर व आता मी पंढ नसून अर्जुन आहे ही गोष्ट कळल्यावर तुझ्या व लोकांच्याही अंतःकरणांत एखादी भलतीच शका उत्पन्न होणें अत्यंत स्वाभाविक आहे. मी शुद्ध, जितेंद्रिय व इंद्रियें स्वाधीन असलेला असा असून तुझ्या कन्येचें पावित्र्य माझ्या सहवासांत पूर्णपणें संभाळलें गेले हें स्पष्ट होणें आवश्यक आहे. सून व कन्या सारख्याच असतात. मी त्यांच्यांत फरक करीत नाही. त्याचप्रमाणे माझ्या मुलाने तुझ्या कन्येचा स्वीकार केला, तर ती भरताच्या कुळांत येणारच आहे. कारण माझ्यांत व पुत्रात कांहीच फरक नाही. मी सून म्हणून

तुझ्या कन्येचा स्वीकार केला, तर कसल्याही मिथ्यावादाला जागाच राहणार नाही मी खोटे अपसमज व अभिशाप याना अत्यत भितो. सून म्हणून तुझ्या कन्येचा मी स्वीकार करीत आहे माझा मुलगा म्हणजे तू सामान्य समजू नकोस एखाद्या देवपुत्राप्रमाणे तो सुदर असून साक्षात् श्रीकृष्णाचा तो भाचा आहे श्रीकृष्णाचे त्याच्यावर अत्यत प्रेम असून सर्व प्रकारच्या अस्त्रविद्येत तो अत्यत निष्णात आहे. माझा आजानुबाहु पुत्र अभिमन्यु तुझ्या कन्येचा पति व तुझा जामाता व्हावयास सर्वस्वी योग्य आहे' अर्जुनाचे शील व चारित्र्य असे विलोभनीय होते त्याची शालीनताही त्याच्या शीलाइतकीच विलोभनीय होती खाडववनात श्रीकृष्णाच्या हातून अर्जुनाने मयासुराला जीवदान देवविल्यानतर आपल्याला जीवदान देणाऱ्या व्यक्तीचे काही तरी प्रिय करावे म्हणून महान् शिल्पकार असलेला मयासुर त्याला काहीतरी मागून घे म्हणून विनवू लागला अर्जुनाने त्याला काय उत्तर दिले असेल? अर्जुन त्याला म्हणाला

कृतमेव त्वया सर्व स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान् भव मे नित्य प्रीतिमन्तो वय च ते ॥ सभा १–४

'हे महासुरा, आमच्या कृत्याची जाणीव ठेवून तू आम्हाला कृतज्ञतेने विचारावयास आलास यात मला सर्व काही मिळाले आहे असेच आमच्यावर प्रेम कर आम्हीही तुझ्यावर प्रेम करीत राहू यापेक्षा आम्हाला तुझ्याकडून कोणत्याहि गोष्टीची अपेक्षा नाही आनदाने तू आपल्या निवासस्थानी जा' अर्जुनाला आपल्या महत्तेची जाणीव नसल्यामुळे तो असे बोलत असेल असे वाटून तो अर्जुनाला म्हणाला की, 'आपले बोलणे आपल्याला शोभत असले तरी आपल्यावरील माझ्या प्रमाचे प्रत्यक्ष प्रतीक म्हणून काही करावे अशी माझी इच्छा आहे विश्वकर्मा जसा देवाचा, तसाच मी दानवाचा उत्कृष्ट शिल्पकार आहे' पण असे त्याने म्हटल्यावरही आपण त्याच्याजवळ काही मागावे असे अर्जुनाला वाटेना त्याच्या अभिजाततेला उपकाराचा मोबदला घेण्याची प्रवृत्ति अतिशय हीन वाटली शेवटी त्याने मयासुराला असे सांगितले की, माझ्याऐवजी तू श्रीकृष्णाची इच्छा पूर्ण कर म्हणजे मला त्यात सर्व काही मिळाले

अर्जुनाची मानवता

अर्जुनाच्या अनेक विलोभनीय गुणांप्रमाणेच त्याच्या ठिकाणीं असलेली मानवताही अत्यंत विलक्षण आहे. संग्रामांत मर्यादातीत पराक्रम प्रकट करणारा व निश्चित विजय संपादन करणारा हा महान् योद्धा अपराधाचा दंड जसा देऊं शकत असे, त्याचप्रमाणे विसरावयाचे त्या वेळीं सर्व अपराध विसरूंही शकत असे. कौरवांना ठार मारल्यानंतर म्हाताऱ्या व अंध धृतराष्ट्राने पूर्वी आपले कितीही अपराध केले असले तरी कुळांतील सर्वांत वडील मनुष्य म्हणून अगतिक अवस्थेत तो आपल्या आश्रयाला आल्यावर त्याच्याशीं आपलें वैर चालवीत बसावें असें भीमाप्रमाणे अर्जुनाला कधीही वाटलें नाहीं. श्राद्धासाठीं धृतराष्ट्र पाण्डवांना धन मागूं लागला असतां भीमाप्रमाणे त्याला त्या भावनानिष्ठ परिस्थितींत मागचीं पापें काढून दुरुत्तरें करीत बसणें अर्जुनाला मुळीच योग्य वाटलें नाहीं. दुरुत्तरें करणाऱ्या भीमालाच समजावीत असतां उलट तो म्हणतो :—

किरीटी किञ्चिदानम्य तमुवाच नरर्षभम् ।
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ।
भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरव ॥ १०
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ।
दिष्टया त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ॥ ११
याचितो यः पुराऽस्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ।
योऽसौ पृथिव्या कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ॥ १२
परैर्विनिहतामात्यो वनं गन्तुमभीप्सति ।
मा तेऽन्यत् पुरुषव्याघ्र दानाद् भवतु दर्शनम् ॥ १३
अयशस्यमतोऽन्यत् स्यादधर्मश्च महाभुज ।
राजानमुपशिक्षस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १४
अर्हस्त्वमपि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।
एवं ब्रुवाणं बीभत्सुं धर्मराजोऽप्यपूजयत् ॥ १५

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अ. ११

'हे भीमसेना, आपला वृद्ध पिता राजा धृतराष्ट्र वनवासी होण्यासाठी बद्धपरिकर झाला असून तत्पूर्वी आनल्या सर्व सुहृदाचे और्ध्वदेहिक करण्याची त्याची इच्छा आहे. भीष्मादिकाच्या नावाने, तुम्ही जिकलेले धन तो दान करू इच्छितो. पूर्वी आपण ज्याच्याजवळ याचना करीत होतो तो धृतराष्ट्र आज भाग्याच्या प्रभावाने आपल्याजवळ याचना करीत आहे एकदा एकछत्री साम्राज्याचा अधिपति असलेल्या व्यक्तीवर आमच्याजवळ याचना करण्याची पाळी यावी हा काळाचा केवढा महिमा आहे! त्याचे सारे अमात्य व सहायक आपण ठार मारलेले आहेत वनात जाण्याचीच इच्छा आता त्याला उरलेली आहे अशा स्थितीत त्याला द्रव्यसाहाय्य देणे, यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही इच्छेचा उदयच तुमच्या अत.करणात होऊ नये अशी माझी इच्छा आहे या वेळी यावाचून दुसरा कोणताही विचार मनात आणणे म्हणजे आपण फार मोठ्या अधर्माचे व अपकीर्तीचे धनी होण्यासारखे आहे आपले ज्येष्ठ बधु व राजे युधिष्ठिर याचीही तशीच इच्छा आहे आपण त्याच्याच इच्छेनुसार वागावे असे मला वाटते या वेळी 'उमने फेड-ण्याच्या कल्पनेपेक्षा उदार अत करणाने देणे हेच आपल्याला योग्य" आहे अर्जुन याप्रमाणे बोलल्यावर युधिष्ठिराने देखील त्याचे अभिनदन केले' पण क्रोधी भीमसेनावर त्याचा काहीएक परिणाम न होऊन त्याने अर्जुनाला जे कठोर उत्तर दिले ते मी भीमसेनाच्या व्यक्तिचित्रात उल्लेखिलेच आहे अर्जुनाच्या अभिजात सुसस्कृततेला भीमाचा हा कठोरपणा मुळीच आवडला नाही या कटु क्रौर्याबद्दल भीमाला चागले सणसणीत उत्तर ऐकवावे, असा विचार त्याच्या मनात चमकून गेला, पण काहीही झाले तरी भीम त्याचा वडील बधु होता व वडील म्हणून ज्याप्रमाणे धृतराष्ट्राचे अपराध पोटात घालून त्याच्याशी माणसासारखे वागणे त्याला आवश्यक वाटत होते, त्याचप्रमाणे ज्येष्ठ बधु म्हणून भीमसेनाला दुरुत्तरे ऐकविणे अथवा त्याचा अवमान करणे हेही त्याच्या अभि-जाततेला मुळीच पटणारे नव्हते त्याने भीमाला इतकेच म्हटले की,

भीमो ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे ।
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ॥ १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि ।
असंभिन्नार्यमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अध्याय १२

'हे भीमसेना, तुम्ही माझे ज्येष्ठ बंधु असून मला सर्वस्वी मान्य आहांत. त्यामुळेच तुमच्या या बोलण्यावर मी कांहीं बोलूं इच्छीत नाही. पण काय वाटेल तें झाले तरी राजा धृतराष्ट्राला आपण सर्वस्वी मान दिलाच पाहिजे असें मला वाटतें. जगांतील श्रेष्ठ व सज्जन पुरुष व आर्यांच्या मर्यादा न सोडणारे लोक दुसऱ्यांचे नुसते अपकारच वारंवार उगाळीत बसत नसून त्याच्या सुकृतांचें व इतर संबंधांचेंही स्मरण ठेवीत असतात.' शेवटी तर अर्जुनानें भीमसेनाच्या कटुभाषणाबद्दल विदुराच्या तोंडी राजा धृतराष्ट्राची क्षमाही मागितली.

दीर्घदर्शिता व अभिजात शालीनता

अर्जुनाची दीर्घदर्शिता अनेक प्रसंगी व्यक्त झालेली आहे. महायुद्धासाठी साहाय्य मागावयास्तव भगवान् श्रीकृष्णांच्याकडे अर्जुन ज्या वेळी गेला त्या वेळी नियतीने त्याच्यासमोर एक मोठा विलक्षण स्वरुपाचा पेच उत्पन्न केला होता. त्याला असें आढळून आलें की, राजा दुर्योधनही युद्धाचेंच साहाय्य मागावयास्तव श्रीकृष्णांच्याचकडे आलेला असून तो आपल्या आधी आलेला आहे. तत्कालीन क्षत्रियांत रूढ असलेल्या नियमांनुसार ज्याचें साहाय्यार्थ आधी बोलावणे येईल त्याच्याकडे जाणे हे कर्तव्य मानले जात असे. दुर्योधन आधी आलेला असल्यामुळे पुढे काय होईल याची अर्जुनाला चिंता वाटणें स्वाभाविकच होतें. भगवान् श्रीकृष्णांनी त्याचा तो पेच सोडविला. त्यांनी दुर्योधनाला असें सांगितले की, तूं जरी माझ्याकडे प्रथम आलेला असलास तरी अर्जुनाला मी प्रथम पाहिलें आहे. त्यामुळे तुम्हा दोघांचाही माझ्यावर सारखाच हक्क लागू झाला आहे. त्यातल्या त्यांत अर्जुन तुझ्यापेक्षां लहान असल्यामुळे

त्याच्या मागणीकडे प्रथम लक्ष देणें धर्मशास्त्रानुसारच आवश्यक आहे. या संग्रामाच्या बाबतीत मी असा निर्णय घेतला आहे की, एका बाजूला मी स्वत: जाईन व दुसऱ्या बाजूला माझ्यासारखेच पराक्रमी असे नारायण नांवाचे दहा सहस्र योद्धे गोप देईन. हे गोप-सैन्य प्रत्यक्ष लढावयास उपयोगी पडेल. मी मात्र मुळीच युद्ध करणार नाही. एका बाजूला न्यस्तशस्त्र मी व दुसऱ्या बाजूला दहा सहस्र योद्ध्यांचें खडे सैन्य यांपैकी तुम्हांला काय हवें आहे तें तुम्ही ठरवावें. प्रथम मी अर्जुनालाच असें विचारतों की, त्याला काय हवे आहे तें त्यानें सांगावें. महाभारतकार म्हणतात :—

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जय. ।
अयुध्यमानं सङ्ग्रामे वरयामास केशवम् ।। २१

—महाभारत, उद्योगपर्व अ. ७

'याप्रमाणे भगवान् श्रीकृष्णांनी सांगतांच कुंतीपुत्र धनंजयानें युद्ध न करणाऱ्या श्रीकृष्णालाच आपल्या बाजूला येण्याची विनंती केली.' दुर्योधनाला आपला मोठा भार उतरल्यासारखें वाटलें व निरुपयोगी श्रीकृष्ण टाकून उपयुक्त सैन्य वाटचाला येण्यांत आपल्या दैवानें अर्जुनावर मातच केली असें त्याला वाटलें. येथे दोघांच्या मनोरचनेंत अत्यंत मोठा फरक होता. दुर्योधन दुसऱ्यांच्या भरंवशावर पांडवांशी युद्ध करूं इच्छीत होता. पण दिव्यास्त्रवेत्त्या अर्जुनाला शत्रूंना मारण्यासाठी दुसऱ्यांच्या साहाय्याची आवश्यकता मुळीच वाटत नव्हती. दुर्योधन गेल्यावर भगवान् श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला असा प्रश्न केला की 'चांगलें लढणारें पराक्रमी सैन्य सोडून देऊन मुळीच न लढणाऱ्या मला पत्करून तूं काय मिळविलेंस ? त्यावर उत्तर देतांना अर्जुन म्हणतो :—

भवान् समर्थस्तान् सर्वान् निहन्तुं नात्र संशय. ।
निहन्तुमहमप्येक. समर्थः पुरुषर्षभ ।। ३५
भवांस्तु कीर्तिमान् लोके तद् यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसां चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ।। ३६
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सित कामं तद् भवान् कर्तुमर्हसि ।। उद्योग. ७–३७

'आपण जर युद्ध केलें तर त्या सर्वांना ठार मारावयास पूर्णपणें समर्थ आहांत यांत संशयच नाही. पण हे पुरुषश्रेष्ठा! मी देखील त्या सर्वांना ठार मारावयास पूर्णपणें समर्थ आहे. पण कीर्ति ज्याचें नित्य अनुगमन करते असे आपण असल्यामुळे आपण जेथे जाल तेथे यशाची प्राप्ति झाल्याविना कधीच राहणार नाही. मला यशाचीच इच्छा आहे, म्हणून न्यस्तशस्त्र स्थितींतही मी आपणांसच वरिलें. आपण माझें सारथ्य करावे ही माझी फार दिवसाची इच्छा आहे. ती मात्र आपण या वेळीं पूर्ण करावी.' त्यावर भगवान् श्रीकृष्णांनी त्याचें अभिनंदन करून त्याला असें म्हटले की, 'माझ्याशीं स्पर्धा करण्याचा तुझा नेहमी बाणा आहे ही फारच चांगली गोष्ट आहे. मी सारथ्य करावें अशी जर तुझी इच्छाच आहे तर मी तें अवश्य करीन.' श्रीकृष्ण युद्ध करीत नाही म्हणाले तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावाने शत्रुपक्षातील अतिश्रेष्ठ धनुर्धरांचाही धीर खचून जाऊन त्यांचा आत्मप्रत्यय नष्ट होईल याची अर्जुनाला पूर्ण कल्पना होती. बाहुबल, पराक्रम, अस्त्रविद्या यांच्या विषयांत अर्जुनाला स्वतःसबधीच इतका विलक्षण आत्मविश्वास होता की त्याला सैन्याच्या साह्याचें कांहीच महत्त्व वाटत नव्हतें. पण श्रीकृष्णांचें विभूतिमत्त्व व त्यामुळे होणारे लाभ मात्र फारच महत्त्वाचे होते. त्यांचें मार्गदर्शन, त्यांची दिव्य प्रतिभा व त्यांचे परमेश्वरी सामर्थ्य या सर्वांचा न्यस्तशस्त्र स्थितीत त्याला अधिक लाभ मिळण्यासारखा होता. म्हणून दूरदर्शितेनेच त्याने श्रीकृष्णांना हातचें जाऊं दिलें नाही. ज्यासाठी तो श्रीकृष्णांना सोडावयास सिद्ध नव्हता ते सर्व लाभ त्याला किती मोठ्या प्रमाणांत मिळाले हें भारतीय युद्धांतील अनेक घटनांनी व विशेषतः अंतिम निर्णयाने सिद्धच केलें आहे. श्रीकृष्ण नसते तर कपटपटु धृतराष्ट्राच्या उद्योगपर्वातील कारस्थानांना पाण्डव बळी पडल्याविना राहते ना! श्रीकृष्ण नसते तर कौरवांच्या धुरंधर सेनानींचा आत्मप्रत्यय नष्ट करून त्यांच्या विशाल सैन्याच्या सेनानींची फळी कोणांही फोडूं शकलें नसतें. श्रीकृष्ण नसते तर भीष्म, भगदत्त व अश्वत्थामा यांच्या दिव्यास्त्रसमूहांत अर्जुन दग्ध झाल्याविना राहिला नसता.

सर्वांत श्रेष्ठ गोष्ट म्हणजे कृष्णाच्या अभावी अर्जुनाला रणांगणावर वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या व्यामोहापासून त्राण वाचवू शकले असते? अपूर्व दूरदर्शितेनेच श्रीकृष्णासारख्या पुरुषोत्तमाला अर्जुनाने सदाचे आप्त करून घेतले. विराटपर्वातील उत्तर गोग्रहणाच्या प्रकरणातही अशीच दीर्घदर्शिता त्याने प्रकट केली आहे. वनवासा-पूर्वीचा पार्थ व वनवासानंतरचा पार्थ यांच्यात सामर्थ्याच्या दृष्टीने अतिशय फरक पडलेला होता. वनवासापूर्वीच्या पार्थाचे निवारण करण्याचे सामर्थ्य भीष्मद्रोणादिकांत होते. आपल्या ममतील वतनाचे स्पष्टीकरण करताना व कौरवांचे अजिक्य व वर्णन करताना युधिष्ठिरानी भीमाजवळ केलेला या गोष्टीचा उल्लेख आपण युधि-ष्ठिराच्या व्यक्तिचित्रणात पाहिलेला आहे. त्या जाणिवेनेच व्यासाच्या संकेतानुसार अर्जुनाला देवनाजवळून अस्त्रप्राप्ति करून घेण्यासाठी तपश्चर्येला पाठविण्यात आले होते. वनवासानंतरचा पार्थ मात्र भीष्मद्रोणानाही अजिंक्य वाटत होता. हे आपले वाढलेले प्रचंड सामर्थ्य सर्व शत्रूंच्या समोर एकदम प्रकट करावयाची संधि उत्तर गोग्रहणाचीच होती. आपल्या सामर्थ्याच्या दीप्तीने शत्रूचे डोळे दिपवून भरवशाच्या वीरासनधीचाही त्याचा विश्वास भगून टाकावा म्हणूनच अर्जुनाने प्रकट होण्याचीही संधि साधली व सूर्य ज्याप्रमाणे आपल्या किरणजालांनी अंधाराचा नायनाट करीतच प्रकट होतो त्याप्रमाणे अर्जुनही आपल्या महास्त्रजालांनी शत्रुमन नष्ट करीतच प्रकट झाला. त्याच्या त्या पराक्रमाची पकड कौरवांच्या पराक्रमी सेनापतीच्या व योद्ध्यांच्याही मनावर केवढी विलक्षण बसली होती याची साक्ष उद्योगपर्वात ठिकठिकाणी मिळते. अशीच दीर्घदर्शिता अर्जुनाने धर्मराजाच्या अश्वमेध यज्ञाच्या वेळीही प्रकट केली आहे. यज्ञीय अश्वाच्या संरक्षणाच्या मिषाने सर्व पृथ्वीचा दिग्विजय केल्यानंतर अर्जुन ज्या वेळी राजधानीकडे परत यावयास निघाला त्या वेळी त्याने युधिष्ठिराना आपला म्हणून जो निरोप पाठविला आहे तो या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आहे. तो म्हणतो —

आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवर्षभ ।
प्राप्तानां महतां पूजा कार्या ह्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
यथा चात्ययिकं न स्याद्यदर्घाहरणेऽभवत् ॥ १६
कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।
राजद्वेषान्न नश्येयुरिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अ. ८६

'आपल्या यज्ञामाठी अनेक मोठमोठे राजे येतील त्या सर्वांचा सन्मान करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. मान्यांचा सन्मान हा केलाच पाहिजे. पण हे श्रीकृष्णा, राजसूय यज्ञांत अग्रपूजेच्या वेळीं जो प्रकार घडला त्याची मात्र अश्वमेधांत पुनरावृत्ति होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. महाराज युधिष्ठिरांनी तर ही काळजी घ्यावीच, पण आपणही त्याला अनुमोदन द्यावें अशी माझी विनंति आहे. राजे लोकांच्या आपआपसांतील वैमनस्यानें व द्वेषानें प्रजांचा पुन्हा विनाश होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे.' हा निरोप त्याने भगवान् श्रीकृष्णांबरोबरच युधिष्ठिरांना पाठविलेला आहे. भगवान् श्रीकृष्णांना हा निरोप देऊन युधिष्ठिराकडे पाठविण्यांत अर्जुनाने केवढें मोठें धोरण पार पाडलें आहे. राजसूयांतील शिशुपाल-वधाचा भीषण प्रसंग केवळ श्रीकृष्णांच्या अग्रपूजेमुळेच उद्भवला. त्यामुळे त्याच्याचकडून युधिष्ठिरांना हा निरोप पोहोंचला म्हणजे ज्याची अग्रपूजा व्हावयाची ती व्यक्ति व जिने अग्रपूजा करावयाची ती व्यक्ति या दोघांनाही अर्जुनाचा आशय त्यामुळे आपोआपच कळला. भारतीय युद्धात क्षत्रियांचा केवढाही संहार झाला असला तरी शूरांचें उष्ण रक्त कांहीं त्यामुळे भारतवर्षांतून अजिबात लुप्त झालेलें नव्हतें अशा स्थितींत नुकताच त्या उष्ण रक्ताचा अश्व-संरक्षणाच्या मिषाने प्रत्यक्ष अनुभव आलेल्या पार्थानें स्वाभाविकच पुढील संहार टाळण्याची ही खटपट केली. त्यांत त्याने जगाचे आशीर्वाद घेतले, युधिष्ठिरांचें अंतःकरण पुन्हां न दुखविण्याची व्यवस्था केली व भगवान् श्रीकृष्णांच्या पट्टशिष्याला अवश्य तो धोरणीपणा राखून त्याने त्यांच्याही हृदयाला संतोष दिला.

सभापर्वामध्ये असाच धोरणीपणा त्याने व्यक्त केला आहे अत्यंत विपरीत प्रसंगीही मनावर त्याचा किती विलक्षण तावा राहू शके याचे सभापर्व हे एक निदर्शनच होय दु शासन द्रौपदीला केस धरून हिसडे देत असता संतापलेला भीमसेन युधिष्ठिराचेच हात जाळून टाकावयास ज्या वेळी प्रवृत्त झाला त्या वेळी अर्जुनाला आभाळ फाटल्यासारखे वाटले काय वाटेल ते झाले तरी पाण्डवांच्या अभेद्य एकीचा भग होऊ नये अशी त्याची धारणा होती व त्यामुळे केवढ्याही भयानक महाप्रसंगात आपले मन स्थिर ठेवून युधिष्ठिराचे नेतृत्व न झुगारून देणेच योग्य होय असे त्याने ठरविले त्याने भीमसेनाला असे सांगितले की –

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिर ।
परैस्ते नाशित नून नृशसैर्धर्मगौरवम् ।। ७
न सकामा परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातर धार्मिक ज्येष्ठ कोऽतिवर्तितुमर्हति ।। सभा ६८–८

'हे भीमसेना यापूर्वी तू अशी वाणी केव्हाही उच्चारली नाहीस नृशस दुष्टांनी तुला तुझा तोल सोडावयास लावून धर्माविषयीचा तुझ्या अन करणातील आदरभाव तर नष्ट केला नाही ना! काय वाटेल ते झाले तरी धर्मानुसार वागणे हेच तुझे कर्तव्य आहे परकीयाना आपल्यात भेद उत्पन्न होणे हितावह वाटते त्याची ती इच्छा आपण कधीही पूर्ण होऊ न दिली पाहिजे '

अभिजात शालीनता

अर्जुनाच्या या दीर्घदर्शित्वाप्रमाणेच अभिजात शालीनता व विनयनम्रता हे त्याचे अतिशय महत्त्वाचे असे विशेष होते त्याच्याशी नेहमी स्पर्धा करणारा कर्ण जितका आत्मश्लाघी तितकाच अर्जुन स्वत विषयी अतिशय थोडे बोलणारा होता आत्मस्तुति व परनिन्दा या गोष्टी त्याला विषतुल्य वाटत असून असे प्रसग आल्यास त्याला मरणप्राय दु ख होत असे अर्जुनाच्या जीवनात असे प्रसग कधी उद्भवल्यास त्याची कशी विलक्षण अवस्था होत असे याचे महाभारतात एक उदाहरण आले आहे ज्या वेळी कर्णाने युधिष्ठिराचा पराभव करून त्याचे सारे शरीर आपल्या बाणानी तासून

आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवर्षभ ।
प्राप्तानां महतां पूजा कार्या ह्येतत्क्षमं हि नः ॥ १५
इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
यथा चात्ययिकं न स्याद्यदर्घाहरणेऽभवत् ॥ १६
कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।
राजद्वेषान्न नश्येयुरिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अ. ८६

'आपल्या यज्ञासाठीं अनेक मोठमोठे राजे येतील त्या सर्वांच सन्मान करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. मान्यांचा सन्मान हा केलाच पाहिजे. पण हे श्रीकृष्णा, राजसूय यज्ञांत अग्रपूजेच्या वेळीं जो प्रकार घडला त्याची मात्र अश्वमेधांत पुनरावृत्ति होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. महाराज युधिष्ठिरांनी तर ही काळजी घ्यावीच पण आपणही त्याला अनुमोदन द्यावें अशी माझी विनंति आहे. राजे लोकांच्या आपआपसांतील वैमनस्याने व द्वेषाने प्रजांचा पुन्हा विनाश होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे.' हा निरोप त्याने भगवान् श्रीकृष्णांबरोबरच युधिष्ठिरांना पाठविलेला आहे. भगवान् श्रीकृष्णांना हा निरोप देऊन युधिष्ठिराकडे पाठविण्यांत अर्जुनाने केवढें मोठें धोरण पार पाडलें आहे. राजसूयांतील शिशुपाल-वधाचा भीषण प्रसंग केवळ श्रीकृष्णांच्या अग्रपूजेमुळेच उद्भवला. त्यामुळे त्याच्याचकडून युधिष्ठिरांना हा निरोप पोहोंचला म्हणजे ज्याची अग्रपूजा व्हावयाची ती व्यक्ति व जिने अग्रपूजा करावयाची ती व्यक्ति या दोघांनाही अर्जुनाचा आशय त्यामुळे आपोआपच कळला. भारतीय युद्धांत क्षत्रियांचा केवढाही संहार झाला असला तरी शूरांचें उष्ण रक्त कांहीं त्यामुळे भारतवर्षांतून अजिबात लुप्त झालेलें नव्हतें. अशा स्थितीत नुकताच त्या उष्ण रक्ताचा अश्व-संरक्षणाच्या मिषाने प्रत्यक्ष अनुभव आलेल्या पार्थानें स्वाभाविकच पुढील संहार टाळण्याची ही खटपट केली. त्यांत त्याने जगाचे आशीर्वाद घेतले, युधिष्ठिरांचें अंतःकरण पुन्हां न दुखविण्याची व्यवस्था केली व भगवान् श्रीकृष्णांच्या पट्टशिष्याला अवश्य तो धोरणीपणा राखून त्याने त्यांच्याही हृदयाला संतोष दिला.

सभापर्वामध्ये असाच धोरणीपणा त्याने व्यक्त केला आहे अत्यत विपरीत प्रसगीही मनावर त्याचा किती विलक्षण तावा राहू शके याचे सभापर्व हू एक निदर्शनच होय दु शासन द्रौपदीला केस धरून हिसडे देत असता सतापलेला भीमसेन युधिष्ठिराचेच हात जाळून टाकावयास ज्या वेळी प्रवृत्त झाला त्या वेळी अर्जुनाला आभाळ फाटल्यासारखें वाटले काय वाटेल ते झाले तरी पाण्डवाच्या अभेद्य एकीचा भग होऊ नये अशी त्याची धारणा होती व त्यामुळे येवढयाही भयानक महाप्रसगात आपले मन स्थिर ठेवून युधिष्ठिराचे नेतृत्व न झुगारून देणेच योग्य होय असे त्याने ठरविल त्याने भीमसेनाला असे सागितले की –

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिर ।
परैस्ते नाशित नून नृशसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७
न सकामा परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातर धार्मिक ज्येष्ठ कोऽतिवर्तितुमर्हति ॥ सभा ६८–८

'हे भीमसेना यापूर्वी तू अशी वाणी केव्हाही उच्चारली नाहीस नृशस दुष्टानी तुला तुझा तोल सोडावयास लावून धर्माविषयीचा तुझा अत करणातील आदरभाव तर नष्ट केला नाही ना? काय वाटेल ते झाले तरी धर्मानुसार वागणे हच तुझ कर्तव्य आहे परकीयाना आपल्यात भेद उत्पन्न होणे हितावह वाटते त्याची ती इच्छा आपण कधीही पूर्ण होऊ न दिली पाहिजे '

आभिजात शालीनता

अर्जुनाच्या या दीर्घदर्शित्वाप्रमाणेच आभिजात शालीनता व विनयनम्रता हे त्याचे अतिशय महत्त्वाचे असे विशेष होते त्याच्याशी नेहमी स्पर्धा करणारा कर्ण जितका आत्मश्लाघी तितकाच अर्जुन स्वत विषयी अतिशय थोडे बोलणारा होता आत्मस्तुति व परनिन्दा या गोष्टी त्याला विषतुल्य वाटत असून असे प्रसग आल्यास त्याला मरणप्राय दु ख होत असे अर्जुनाच्या जीवनात असे प्रसग कधी उद्भवल्यास त्याची कशी विलक्षण अवस्था होत असे याचे महाभारतात एक उदाहरण आले आहे ज्या वेळी कर्णाने युधिष्ठिराचा पराभव करून त्याचे सारे शरीर आपल्या बाणानी तासून

काढलें व ते आपल्या शिबिरांत विश्रांति घ्यावयास जेव्हा परतले त्या वेळीं त्यांचें दर्शन घ्यावयास म्हणून श्रीकृष्ण व अर्जुन त्यांच्या शिबिरांत आले. त्यांना पाहतांच युधिष्ठिराची अशी कल्पना झाली की, कर्णाला मारूनच अर्जुन आपल्याकडे आला आहे. म्हणून त्याने त्याबद्दल अर्जुनाचें अभिनंदन चालविलें. अर्जुनाने त्यांना असें सांगितलें की, मी अजून कर्णाला मारलें नसून आतां जाऊन मारणार आहे. हें ऐकतांच युधिष्ठिराच्या हर्षाची जागा तीव्र क्रोधाने घेतली व त्यांनी अर्जुनाला गाण्डीव धनुष्य दुसऱ्या कुणाला तरी देऊन टाकावयास सांगितलें. अर्जुनाची अशी प्रतिज्ञा होती की, जो कोणी गाण्डीव दुसऱ्या कुणाला द्यावयास सांगेल त्याला तावडतोब ठार करावयाचें. युधिष्ठिरांच्या तोंडून हें वाक्य ऐकतांच आपल्या प्रतिज्ञेच्या रक्षणार्थ अर्जुनाने आपलें खड्ग उपसलें. हे पाहताच भगवान् श्रीकृष्णांनी त्याची समजूत घालून प्रत्यक्ष शब्दशः आपली प्रतिज्ञा पार न पाडतां ती पर्यायाने पार पाडावी असें सुचविलें गुरूचा वध प्रत्यक्ष न करता त्याची निंदा करणे हाच त्याचा वध होय असें धर्मशास्त्र असल्यामुळे या पर्यायाचा आश्रय कर असें श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले. अर्जुनाला युधिष्ठिरांची निंदा करणें अत्यंत जड गेलें. कसेंबसें त्याने आपलें कर्तव्य पार पाडलें व त्या गोष्टीची त्याला इतकी लाज वाटली की, महाभारतकार म्हणतात :—

एता वाचः परुषाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु रूक्षाः ।
बभूवासौ विमना धर्मभीरु कृत्वा प्राज्ञ. पातकं किञ्चिदेवम् ॥२२
तदानुतेपे सुरराजपुत्रो विनिःश्वसंश्चासिमथोद्बबर्ह ।
तमाह कृष्णः किमिद पुनर्भवान् विकोशमाकाशनिभ करोत्यसिम् ॥

—महाभारत, कर्णपर्व अ. ७०

'याप्रमाणे युधिष्ठिरांना अत्यंत कठोर व रूक्ष अशी वाक्यें ऐकविल्यानंतर धर्मभीरु अर्जुन अत्यंत विमनस्क झाला. कांहीं तरी भयंकर पातक केलें असें त्याला वाटू लागलें. युधिष्ठिरांची निंदा करून जगांत तोंड दाखविण्यापेक्षां मृत्यु बरा असें त्याला वाटून त्याने आपलें खड्ग उपसलें व तो जोरजोराने निःश्वास टाकू लागला. त्याबरोबर भगवान् श्रीकृष्ण त्याला पुनश्च म्हणाले, 'अर्जुना, हें रे

याय ? पुन्हा तू आपले खड्ग कशासाठी नग्न केलेस ? त्याबरोबर अर्जुनाने त्याना असे सागितले की,

अह हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसह्य येनाहितमाचर वै ।
निशम्य तत् पार्थवचोऽब्रवीदिद धनञ्जय धर्मभृता वरिष्ठ ॥२५

—महाभारत, कर्णपर्व अ. ७०

'ज्या या माझ्या शरीराने ही गुरुनिंदेसारखी अत्यत लाजिरवाणी गोष्ट केली ते शरीर जिवत ठेवण्याची माझी इच्छा नाही' अर्जुनाचे हे विलक्षण वाक्य ऐकून भगवतानी त्याला पुन्हा असा पर्याय सुचविला की, ज्याप्रमाणे गुरुची निंदा करणे हा त्याचा वध होय, त्याचप्रमाणे स्वत ची स्तुति करणे हा आपला वध होय असे शास्त्र असल्यामुळे पर्यायाने युधिष्ठिराची निंदा करून जसा तू त्याचा वध केलास त्याप्रमाणे स्वत ची स्तुति करून तू आपलाही वध करून टाक म्हणजे तू दोषापासून मुक्त होशील' अर्जुनाला स्वत ची स्तुति करताना मरणप्राय दु ख झाले शेवटी आपली स्तुति करीत असता तो इतका शोकाकुल झाला व लाजला की, मध्येच थाबून त्याने युधिष्ठिराचे पाय धरले व त्याची क्षमा मागितली

विलोभनीय आत्माभिमान

अर्जुन हा अत्यत विनयसपन्न असल्यामुळे आपली महात्मता तो जरी कधीही प्रकट करीत नसला तरी देखील त्याच्या आत्माभिमानाला जर कुणी डिवचण्याचा प्रयत्न केला तर तो उफाळून उठल्याखेरीज राहत नसे याचे अतिशय महत्त्वाचे उदाहरण महाभारताच्या उद्योगपर्वात आले आहे कौरवाशी युद्ध करावयाचे निश्चित ठरल्यानतर व त्याच्याकडे ११ अक्षौहिणी सैन्य एकत्रित झाल्याचे कळल्यावर पाण्डवाना सेनेची व साहाय्याची अत्यत गरज वाटू लागणे स्वाभाविक होते अशा स्थितीत जितके सहायक येतील तितक्याचा सग्रह करणे व कोणालाही न दुखविता सर्वांना सभाळून घेणे हेच धोरण फलदायी ठरणार होते अशा स्थितीत पाण्डवाच्याकडे भगवान् श्रीकृष्णाचा पराक्रमी शालक व

भोजकटाचा राजा रुक्मी आपलें एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आला. युधिष्ठिराने त्याचें मोठें स्वागत केलें. तो महा गर्विष्ठ होता. पाण्डवांनी केलेल्या स्वागताचा स्वीकार करून सर्व योद्धे व श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिर यांच्या समक्ष तो अर्जुनाला असें म्हणाला की :—

सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ॥ २२
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।
अथवा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ॥ २३
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् । २४

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. १५८

'हे पाण्डवा, तूं जर भ्याला असशील तर युद्धांत मी तुझें साहाय्य करावयास सिद्ध आहे. भिण्याचें कांही कारण नाही. तुझ्या शत्रूंना असह्य वाटेल असें साहाय्य मी तुला करीन. येथे माझ्या तोडीचा कोणीही वीर नाही. कुरु सैन्याच्या ज्या भागावर तू मला जावयास सांगशील त्या संपूर्ण विभागाचा मी विध्वंस करीन. द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, भीष्म अथवा कर्ण या विख्यात योद्धयांपैकी तूं म्हणशील त्यांचा वध करून मी तुझें कार्य पूर्ण करीन किंवा असें करावयास काय अडचण आहे? तुझ्या साहाय्यार्थ येथे जमलेल्या सर्व राजांना येथे स्वस्थ आपापल्या जागी विश्रांति घ्यावयास सांग. मी एकटाच तुझ्या सर्व शत्रूचा निःपात करून पृथ्वीचें राज्य तुला मिळवून देतों. त्याचें हें बोलणें ऐकतांच महापराक्रमी पार्थाने त्याचा अनुनय केला असेल काय? महाभारतकार म्हणतात :—

शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ २५
उवाच श्रीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ।
कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ॥ २६
द्रोणं व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ।
भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः ॥ २७

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा मम ॥ २८
तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाऽभवत ॥ २९
निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाऽभवत् ॥ ३०
तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ।
युध्यतो बहुभिस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम ॥ ३१
उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोण च माधवम् ॥ ३२
धारयन् गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ ३३
कथमस्मद्विधो ब्रूयाद् भीतोऽस्मीति यशोहरम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३४
नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वाऽन्यत्र तिष्ठ वा ॥ उद्योग. १५८–३५

'सर्व लोकांसमक्ष रुक्मीचें हे गर्वोद्धत भाषण ऐकून अर्जुनानें एकवार युधिष्ठिर व श्रीकृष्ण याच्याकडे पाहिलें व किंचित् हसून मित्रभावानेच पण स्पष्ट शब्दांत पार्थ रुक्मीला म्हणाला की, 'हे राजा, तूं भलतीच गोष्ट आपल्या तोंडाने उच्चारलीस. कौरवांच्या विख्यात कुळांत उत्पन्न झालेला, पिता म्हणून राजा पाण्डूचें नांव सांगणारा, आचार्य द्रोणांसारख्या व्यक्तीचा शिष्य म्हणविणारा, ज्याला श्रीकृष्णासारखा सहायक आहे असा व गांडीवासारखें धनुष्य हातांत धारण करणारा माझ्यासारखा पुरुष, भ्यालो असें कधीतरी म्हणेल काय? मला साहाय्याची काय आवश्यकता आहे? घोषयात्रेंत अत्यंत बलवान् अशा गंधर्वांशीं मी युद्ध करीत असतां कोणत्या माझ्या मित्रानें मला साहाय्य केलें? खांडवांत अत्यंत भयानक अशा देवदानवांशीं मी युद्ध करीत असतां कोणी मला साहाय्य केले? निवातकवच व कालकेय या भयानक दानवांशीं मी युद्ध करीत असतां कोण माझा सहायक होता? नुकताच

विराट नगरीत उत्तर गोग्रहण प्रसंगी मी एकट्याने सर्व कौरवांशीं ज्या वेळीं भयानक संग्राम केला त्या वेळी माझा साहाय्यक कोठे कोण होता ? भगवान् महारुद्र, इंद्र, कुबेर, यमधर्म, वरुण, अग्नि, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य व भगवान् श्रीकृष्ण यांचा मी शिष्य आहे. माझ्या हाती दैवी तेजाने युक्त असलेलें दृढ गाण्डीव धनुष्य असून माझ्याजवळ अक्षय्य भाते आहेत. अनंत दिव्य अस्त्रें माझ्याजवळ आहेत. वज्र हातांत घेऊन साक्षात् देवेन्द्र जरी आमच्यासमोर येऊन उभा राहिला व भ्यालो असें यशाचें अपहरण करणारें वाक्य उच्चारावयास सांगू लागला, तरी आम्ही असें भलतेंच कसें बोलूं? मी मुळीच भ्यालों नाही व मला साहाय्याची काहीच आवश्यकता नाही. तुझ्या इच्छेप्रमाणे तुला वाटले तर रहा नाहीतर खुशाल जा.' अर्जुनाच्या या उत्तरानंतर रागावून रुक्मी निघून गेला. अर्जुनाने त्याची यत्किंचितही गय केली नाही अथवा अनुनय करण्याच्या भरीस तो पडला नाही. भय हा विषय नरोत्तम पार्थाच्या कक्षेबाहेर होता. स्वतःच्या पौरुषाचा विश्वास त्याला इतका विलक्षण आहे की, त्याच्या भरवशावर कसल्याही प्रसंगी भीतीचा लवलेश देखील पार्थाच्या अंतःकरणाला शिवू शकला नाही. लाक्षागृह दाहानंतर पाण्डव वनांतून भटकत असतां बकासुर वधाच्या प्रसंगानंतर ज्या वेळी ते द्रुपद नगराकडे जाऊं लागले त्या वेळी रस्त्यांत अंगारपर्ण नांवाच्या गंधर्वाशी त्यांची गाठ पडली. पाण्डव सर्वस्वी साहाय्यहीन होते, तर मानवी शक्तीपेक्षा अधिक शक्तिसंपन्न असलेला गंधर्व आपल्या बळाच्या गर्वात होता. त्याने पाण्डवांना अडविल्यानंतर व भलत्या वेळीं गंगेवर येण्याचा तुम्हांला अधिकार नाही म्हणून तो त्यांना दरडावू लागल्यानंतर अर्जुनाने त्याला जें उत्तर दिलें, तें त्याच्या या निर्भयतेचेंच द्योतक आहे. तो म्हणतो :—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥१६
भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ॥१७

वय च शक्तिसपन्ना अकाले त्वामधृष्णुम ।
अशक्ता हि रणे क्रूर युष्मानर्चन्ति मानवा ॥आदि १७७-१८

'हे दुर्बुद्धे, समुद्र, हिमाचलाचा पार्श्वभाग व या गगानदीचे तीर येथे दिवसरात्र व सध्याकाळ याचा काही एक नियम नसतो दिवस आहे की रात्र आहे, कोणी भुक्त स्थितीत आहे की अभुक्त स्थितीत आहे हे नियम गगेला लागू नाहीत, आणि सगळयात महत्त्वाची गोष्ट ही की, अशक्तासाठी हे सारे नियम असतात आम्ही शक्तिसपन्न आहोत व तू ज्याला अकाल समजतोस त्याच वेळी आम्ही तुझे धर्षण करीत आहोत हे क्रूरा, जे लोक अशक्त असतात ते तुमची पूजा करीत बसतात' अर्जुनाने हे उत्तर दिले, त्या क्षणापर्यंत केवळ मानवी योद्धयाचाच त्याला परिचय होता अतिमानवी शक्तीशी त्याचा सबध आलेला नव्हता त्या वेळी त्याच्याजवळची अस्त्रविद्या ही पुढे जशी दैवी व अलौकिक झाली तशीही नव्हती आचार्य द्रोणाजवळ तो जे काय शिकला, तेवढच काय ते त्याच्याजवळ होते अशा स्थितीत गधर्वासारख्या अतिमानवी शक्तीशी पडलेल्या पहिल्याच प्रसगात हृदयाचा स्वाभाविक आविष्कार म्हणून त्याने काढलेले हे उद्गार त्याचा दुर्दान्त आत्मप्रत्ययच व्यक्त करतात त्याचे हे उत्तर ऐकताच अगारपर्णाने क्रुद्ध होऊन एकाहून एक तीक्ष्ण बाणानी त्याच्यावर प्रहार करावयास प्रारभ केला प्रतिकारासाठी धनुर्धर पार्थाजवळ साध धनुष्य देखील नव्हते त्या वेळी तो गाण्डीवधारी तर नव्हताच, कारण गाण्डीव धनुष्य त्याला खाण्डव वनदाह प्रकरणानतर पुढे अग्नीच्या प्रसादाने मिळाले आहे त्या वेळी त्याच्या हातात होते फक्त कोलताड पण युद्धकुशल पार्थाने आपल्या हातातील केवळ कोलताडानेच गधर्वाचे सर्व बाण हाणून पाडले स्वत च्या अस्त्राच्या ज्ञानाचा त्याला इतका विलक्षण प्रत्यय होता की, हसत हसत तो गधर्वाला म्हणाला --

विभीषिका वै गधर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तेय फेनवत् प्रविलीयते ॥२७
मानुषानतिगन्धर्वान् सर्वान् गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन यात्स्येऽह न तु मायया ॥२८

पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल वृहस्पतिः ।
भरद्वाजाय गन्धर्व गुरुर्मान्यः शतक्रतोः ॥ २९
भरद्वाजादग्निवेश्य अग्निवेशाद् गुरुर्मम ।
साध्विदं मह्यमददद् द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ३०

—महाभारत, आदिपर्व अ. १७०

"हे गंधर्वा, अस्त्रज्ञांना कोणी छलकपटाने भय दाखवू शकत नसतात, अस्त्रज्ञावर जर कोणी भीतीच्या हुलकावण्यांचा प्रयत्न केला तर त्या हुलकावण्या थोडयाच वेळांत फेसाप्रमाणे जागच्या जागीं जिरून जात असतात. मी माझ्या दिव्य अस्त्रांच्या भरंवशावर मनुष्य, गंधर्व व त्यांच्याहीपेक्षा अधिक अतिमानवी सामर्थ्यांशीं गांठ घेऊं शकेन. तुझ्यासारखा मी कपटाने युद्ध करणार नसून केवळ दिव्य अस्त्रानेच लढणार आहें. ज्या आग्नेय अस्त्राचा मी आता तुझ्यावर प्रयोग करणार आहें, तें महेन्द्राचा गुरु जो वृहस्पति त्याने पूर्वी भरद्वाजाला दिलें. त्याने तें अग्निवेश्याला दिलें त्याने तें द्रोणाचार्यांना दिलें व ब्राह्मणश्रेष्ठ द्रोणाचार्यांपासून तें अस्त्र माझ्याकडे आलें आहे.' असें बोलून अर्जुनाने अग्न्यस्त्राचा प्रयोग करून गंधर्वाची पूर्णपणें खोडकी जिरवली. अर्जुनाच्या निर्भय वृत्तीने व शुद्ध क्षात्रधर्मानुसार त्याच्या ठिकाणीं असलेल्या अलौकिक धर्मानेच त्याने दिव्य सामर्थ्य मिळविलेलें होतें. सामान्य गंधर्वाचा त्याच्यासमोर पाडच काय? पण धनुर्वेदाची देवता असलेल्या भगवान् महादेवांनाही त्याने या आपल्या अलौकिक धैर्यानेच प्रसन्न करून घेतलें. आपल्या ज्येष्ठ बंधूंच्या आज्ञेवरून वनवासांत असतां अर्जुनाने अस्त्रप्राप्तीसाठी हिमाचलावर भगवान् महादेवांना प्रसन्न करून घेण्याच्या इच्छेने मोठी तपश्चर्या केली असें महाभारतांत वर्णन आहे. या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याने प्रभावित झालेल्या महर्षींनी भगवान् शंकरांना अर्जुनाला वरदान देऊन कृतार्थ करावें अशी प्रार्थना केली. अर्जुन कशासाठी ही तपश्चर्या करीत आहे याची ऋषींना कल्पना नसली तरी श्रीशंकरांना ती होतीच. एखादी भोग्य वस्तु अथवा वैभव मागण्यासाठी अर्जुनाने ही तपस्या केली असती तर त्याची इच्छा देवाधिदेवांनी तत्काळ

पूर्ण केली असती पण त्याला पाहिजे होते पाशुपतास्त्र येवढें महान् अस्त्र धारण करण्यासारखें अलौकिक धैर्य अर्जुनाच्या ठिकाणी आहे की नाही याची पूर्णपणे परीक्षा घेतल्यावाचून अस्त्र अर्जुनाला द्यावे असे भगवताना वाटेना नुसत्या तपश्चर्येने या धैर्याची परीक्षा होणारी नव्हती शेवटी आपण स्वत च परीक्षा घ्यावी असे ठरवून महादेवानी किराताचा वेष घेतला व जेथे पार्थ तपश्चर्या करीत होता तेथे ते येऊन पोहोचले ते आले त्याच वेळी मूक नावाचा एक दानव वराहवेषाने अर्जुनाच्या अगावर चालून येत होता त्याला येताना पाहताच अर्जुनाने त्याला ठार मारण्यासाठी आपले धनुष्य सज्ज करून त्यावर बाण लाविला त्याच्या धैर्याची परीक्षा पाहावयास हीच उत्कृष्ट सधि आहे हे पाहून भगवान् महादवानी अर्जुनाला दरडावीत म्हटले, 'थाव थाव ही माझी शिकार आहे तुला ती मारण्याचा अधिकार नाही पण अर्जुनाने त्याना सामान्य किरात समजून दुर्लक्ष केले व वराहाच्या रोखाने आपला बाण सोडला किरातरूपी शकरानीही त्याच वेळी त्या वराहावर बाणवृष्टि केली व दोघाच्याही बाणप्रहारानी त्या वराहाचे केव्हाच तुकडे उडाले वराहाला ठार केल्यावर अर्जुन त्या किराताकडे वळला अनेक स्त्रियानी परिवेष्टित अशा त्या एका सामान्य किराताने आपल्यासारख्या श्रेष्ठ क्षत्रियाला दरडावून 'थाव' म्हणावे, इतकेच नव्हे तर आपल्या शिकारीवर आघात करून उपमर्द करावा ही गोष्ट अर्जुनाला अत्यत अपमानास्पद वाटली व त्याच्या अपकृत्याचे फळ त्याला भोगावयास लावावे या इच्छेने अर्जुन त्याला म्हणाला, या अत्यत घोर अरण्यात अनेक स्त्रियाना बरोबर घेऊन निर्भयचित्ताने फिरणारा तू कोण आहेस रे? माझ्या या वराहावर प्रहार करण्याचे तुला काय कारण? मनाच्या लहरीनुसार वागण्याचे प्रायश्चित्त मी आता तुला देणार आहे माझा उपमर्द करून तू स्वत चा मृत्यूच ओढवून घेतलेला आहेस दुसऱ्याच्या सावजावर स्वत आघात करणे हा मृगयाधर्म नाही तू जें धर्माचे उल्लघन केलेस त्याचे फळ म्हणून तुला मी ठार करणार आह त्याच्या त्या धमकावणीला यत्किंचित्ही भीक न घालता किरात

त्याला विचारू लागला, ' आम्ही नेहमीच अरण्यांत राहत असल्या-मुळें तू जो मला अरण्यांत राहण्याविषयी प्रश्न केलास तो अगदीच निरर्थक आहे. पण तूं मात्र अरण्यातील दिसत नाहीस. तुझ्या-सारख्या सुकुमार व सुखोपभोगांना सर्वस्वी उचित अशा व्यक्तीने अशा घोर अरण्यात राहणे मात्र आश्चर्यकारक आहे.' स्वत:ला सुकुमार हें लाविलेलें विशेषण अर्जुनाला निश्चितच आवडलें नाही. तो चिडून त्याला धाक दाखविण्यासाठी म्हणाला, ' अग्नीसारखे तेजस्वी बाण व गांडीवासारखें धनुष्य यांच्या आश्रयाने या घोर अरण्यांत मी एखाद्या अग्नीप्रमाणे तळपत राहत आहें तूं ज्याला वराह समजतोस तो वराह नसून एक घोर राक्षस या रूपाने मला मारण्यासाठी आला होता. मी त्याला ठार मारलें.' किरात पार्थाला म्हणू लागला, ' काय थापा मारतोस रे ! तुझ्या आधी या वराहाला माझे बाण लागले आहेत. माझ्याच बाणांनी याचे प्राण हरण करून याला भूमीवर सदाचें लोळविलें. वस्तुत: ही माझी शिकार व माझ्याच प्रहाराने ती मारली गेली आहे. जी चूक तू स्वत: केलीस तिच्याबद्दल लाज वाटण्याऐवजी आपल्या सामर्थ्याच्या अहंकाराने स्वत:ची चूक तू दुसऱ्यावर लादू पाहत आहेस. पण तुझा भलताच अन्यायी मूर्खपणा मी चालू देईन असें तुला वाटतें काय ? माझ्या दृष्टीसमोर तू अधिक जिवंत राहूं शकणार नाहीस हे मूर्खा! तू फार दर्पांध आहेस. माझ्या वज्रासारख्या समर्थ बाणांचा मी तुझ्यावर प्रहार करणार आहें; स्थिर रहा. नुसती बडबड काय करतोस ? प्रत्यक्ष बाणप्रहार कर व तुझे जे काय सामर्थ्य असेल तें दाखव.' किराताच्या या उत्तराने अर्जुनाचा स्वाभिमान चांगलाच दुखावला व त्याच्या जीविताचा अंत करण्याच्या इच्छेने भयंकर बाणांचा त्याने त्याच्यावर वर्षाव करावयास प्रारंभ केला . हिमाचलाच्या पायथ्याशीं त्रिपुरांतक महादेव व खांडव वनदाह प्रसंगांत देव दानवांनाही धूळ चारणारा पार्थ या दोघाचें भयंकर युद्ध सुरू झालें. या युद्धाचें व त्यांत प्रकट झालेल्या पार्थाच्या अलौकिक धैर्याचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतात:—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ॥ ३२
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
भूयो भूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ॥ ३३
प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुन ॥ ३४
ततस्तौ तत्र सरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥ ३५
ततोऽर्जुन. शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शकरः ॥ ३६
मुहूर्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचल. ॥ ३७
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूत धनञ्जयः ।
परम विस्मय चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८
अहोऽय सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रय. ।
गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ ३९
कोऽय देवो भवेत्साक्षाद् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशाना समागम. ॥ ४०
न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टाना सहस्रश. ।
शक्तोऽन्यः सहितु वेगमृते देव पिनाकिनम् ॥ ४१
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थित. ।
अहमेन शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान् मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन् मयूखानिव भास्कर. ॥ ४३
तान् प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावन. ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ सवृत्त. फाल्गुनस्तदा ।
भीस्त्वेनमाविशत्तीव्रा त दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्त हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ४६

किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति सर्वशः ॥ ४७
हत्वा चैनं धनुष्कोटया शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८
प्रगृह्याथ धनुष्कोटया ज्यापाशेनावकृष्य च ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पर्महाद्युतिः ॥ ४९
संप्रयुद्धो धनुष्कोटया कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५०
ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२
तस्य मूर्धानमासाद्य पफालसिवरो हि सः ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ॥ ५३
तदा वृक्षान् महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ।
किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४
मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैः धूममुत्पादयन् मुखे ।
प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ५५
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फाल्गुनम् ॥ ५६
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीना किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७
सुमुहूर्तं तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८
जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोप्यहनद् बली ॥ ५९
तयोर्भुजविनिष्पेषात् संघर्षेणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ वन. ३९–६०

'किरातांचें तें बोलणें ऐकून अर्जुनाला अतिशय राग आला व त्यानें त्याच्यावर बाणप्रहार करावयास प्रारंभ केला. किरातानें

सारे प्रहार शानपणे स्वीकारले, इतकेच नव्हे तर 'आणखी, आणखी' म्हणून तो त्याला हेटाळणीने चिडवू लागला जो जो अर्जुन किरातावर वाणप्रहार करी तो तो त्याने म्हणावे, 'अरे मूर्खा, हे मर्मभेदक वाण आणखी टाक, तेवढ्याने काय झाले !' चिडून अर्जुनाने बाणाची अधिक वृष्टि करावयास प्रारभ केला किरातानेही आपले काही वाण अर्जुनाच्या अगावर टाकले दोघाचेही सर्पाकृती वाण एकमेकाचे अग तासून काढण्यासाठीच जणू स्पर्धा करीत होते अर्जुनाने जो जो वाणवृष्टि केली तो तो भगवान् शकरानी प्रसन्न चित्ताने तिचा स्वीकार केला मुहूर्तभर एकसारखी अर्जुनाची वाणवृष्टि चालू होती पण एखाद्या पर्वताप्रमाणे भगवान् शकर स्थिर उभ होते, त्याच्या शरीरावर ओरखडा देखील उठला नाही आपला सारा वाणवर्षाव व्यर्थ गेला असे पाहून अर्जुनाला मोठे आश्चर्य वाटले व त्याने 'साधु साधु' असे म्हणून किराताची प्रशसा केली तो मनाशी म्हणू लागला की, हा हिमाचलाच्या शिखराचा आश्रय करून राहिलेला अत्यत सुकुमार शरीराचा किरात मुळीच विव्हल न होता गाडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या वाणाचा आघात सहन करीत आहे हे केवढे आश्चर्य आहे ? हा कोण असेल बरे ? हा मनुष्य असणे तर शक्य नाही हा कुणी तरी देवच असला पाहिजे साक्षात् भगवान् शकर तर या रूपाने येथे आले नसतील ना ! किवा यक्ष, देव अथवा दानव यापैकी तर हा कुणी नसेल ना ! हिमालयावर वारवार देवाच्या गाठी पडतात असे म्हणतात एरव्ही माझ्या सहस्रश वाणाचा वेग सहन करावयाचे सामर्थ्य पिनाक धनुष्य हातात धारण करणाऱ्या भगवान् शकरावाचून दुसऱ्या कुणातही नाही केवळ भगवान् महादेव सोडून हा दुसरा कुणीही देव किवा यक्ष असला तरी मी माझ्या तीक्ष्ण वाणानी त्याला यमलोकी नेल्यावाचून राहणार नाही असे म्हणून अर्जुनाने सूर्याने किरणजाल टाकावे त्याप्रमाणे मर्मभेदी वाणाची एकसारखी वृष्टि चालविली ज्याप्रमाणे पर्वत गाराचा वर्षाव सहन करतो त्याप्रमाणे भगवान् शकरानी आनदाने ती सारी वृष्टि सहन केली ती वाणवृष्टि चालू असता आपले वाण कधी सपणे शक्य

आहे अशी शंका देखील अर्जुनाच्या मनांत आली नाही. कारण त्याचें भातें अक्षय्य होतें व अग्नीनें ते त्याला दिलेले होते. पण कधीं नाही तें आश्चर्य त्या वेळी घडून आलें. आपले बाण संपत आल्याचें अर्जुनाच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. ती अपूर्व गोष्ट पाहतांच त्याला आश्चर्य वाटलें व त्याच्या अंत:करणात भय उत्पन्न झालें. तो मनांत म्हणू लागला की, खाण्डव वनाच्या दाहाने सतुष्ट होऊन अग्नीनें मला हे भातें ज्या वेळी दिले त्या वेळी त्यांतील बाण कधीही संपणार नाहीत असें त्याने मला अभिवचन दिलें होतें. देवाचें हें वरदान खोटें व्हावें हें मोठे आश्चर्य आहे. बाणच जर संपले तर गाण्डीव धनुष्य केवढेही दिव्य असलें तरी त्याचा उपयोग काय? मी आता ह्या धनुष्यांतून सोडू काय? हा किरात मात्र अतिशयच आश्चर्यकारक आहे. हा सारखे माझे बाणच गिळंकृत करीत आहे. पण या चिंतामग्न स्थितीतही युद्धांत माघार घेण्याचा विचार देखील अर्जुनाच्या मनांत आला नाही. तो म्हणू लागला, बाण संपले तरी हरकत नाही, मी माझ्या धनुष्याच्या कोटीनेच त्याच्यावर प्रहार करीन. शूलाच्या प्रहाराने हत्तीला ठार मारावें त्याप्रमाणे धनुष्यप्रहारानें मी याला ठार मारल्याखेरीज राहणार नाही. लगेच अर्जुनाने किरातावर धनुष्य मारून प्रत्यंचेने त्याला ओढलें व वज्रासारख्या तीक्ष्ण मुष्टिप्रहारांनी तो त्याला मारूं लागला. हंसत हंसत भगवान् शंकरांनी त्याचें तें दिव्य धनुष्यही गुप्त करून टाकलें. गाण्डीवासारखें धनुष्य व अक्षय्य भात्यांतील बाणासारखे बाण नाहीसे झाल्यावर अर्जुनाऐवजी कर्ण असता तर त्याने पलायनाचा मार्ग निश्चित अवलंबिला असता. पण अर्जुनाच्या मनांतही तो विचार आला नाही. आता त्याच्याजवळ एकच हत्यार उरलें होतें व तें म्हणजे खड्ग. त्याने आपलें खड्ग उपसले व युद्धाचा अंत करून टाकावा म्हणून वेगाने तो किराताच्या अंगावर धावून गेला. तें तीक्ष्ण खड्ग बाहूंतील सर्व बळ खर्च करून त्याने किराताच्या मस्तकावर मारलें. त्याचा परिणाम काय झाला? किराताच्या मस्तकाचे तुकडे पडले काय? छे, छे, उलट अर्जुनाच्या खड्गाचे मात्र तुकडे उडाले. तरीही माघार घेण्याची कल्पना देखील

क्षात्रधर्माच्या त्या मूर्त आविष्काराच्या अत करणाला शिवली नाही त्याने दिसतील ते वृक्ष व शिलाखड उचलून त्यानीच किरातावर प्रहार करावयास प्रारभ केला पण किरातरूपी भगवतानी बाणाप्रमाणे त्याही सर्वांचा ग्रास करून टाकला शेवटी अर्जुनाने किराताशी अगावर रोमाच उभे करणारे भीषण मुष्टियुद्ध आरभिले भगवतानीही त्याच्यावर मुष्टीचे उलट आघात करावयास सुरुवात केली दोघाच्याही मुष्टीचा मोठमोठा शब्द होऊ लागला एकमेकाच्या आघातानी व त्यान्या भुजाच्या आणि माडयाच्या मल्लयुद्धातील परस्पर घर्पणाने ठिणग्या बाहेर पडू लागल्या ' इतके भीषण महायुद्ध करून शेवटपर्यंत माग न हटण्याचे व्रत चालविणारा पार्थ भगवान् शकराना आपल्या महास्त्रासाठी योग्य शिष्य वाटला असल्यास नवल नाही शेवटी सायपूजेच्या वेळी पार्थिवाला वाहिलेले पूजासाहित्य किराताच्या मस्तकी पाहून अर्जुनाला भगवताची ओळख पटली व त्याने शकराना साष्टाग नमस्कार घातला श्री शकर त्याच्यावर इतके प्रसन्न झाले की त्यानी त्याच्या धैर्याची मुक्तकठाने प्रशसा चालविली इतकेच नव्हे तर स्वत शीही त्याची तुलना करावयास मागेपुढे पाहिले नाही भगवान म्हणाले —

भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते सम ॥६८
सम तेजश्च वीर्य च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽह महाबाहो पश्य मा भरतर्षभ ॥ वन ३९–६९

'हे अर्जुना, तुझ्या ह्या अप्रतिम कर्माने, शौर्याने व धैर्याने मी अत्यत प्रसन्न झाला आहे तुझ्यासारखा कुणीही क्षत्रिय नाही तुझे तेज, वीर्य व पराक्रम माझ्यासारखाच आहे हे महाबाहो, मी तुझ्यावर अत्यत प्रसन्न आहे तू मला पहा' अर्जुनाने भगवान् शकराचे मोठे स्तवन केले भगवतानी त्याला गाढ आलिंगन देऊन त्याची भुक्त केलेली सर्व शस्त्रास्त्रे त्याला परत दिली व वर मागावयास सागितले अर्जुनाने त्याचे पाशुपतास्त्र त्याना मागितले. भगवान् शकर त्याला म्हणाले —

ददामि तेऽस्त्र दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ॥१५
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणोप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥१६
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनाशयेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १७
अवध्यो नाम नास्त्यत्र त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपातयेत् ॥ वन. ४०–१८

'हे पार्था, मी तुला माझें अत्यंत प्रिय असें जें पाशुपतास्त्र तें देतों. तें अस्त्र धारण करावयास, तें सोडावयास व त्याचा उपसंहार करावयास तू सर्वस्वी योग्य आहेस. महेन्द्र, यमधर्म, कुबेर, वरुण अथवा वायु या देवतांनाही हें अस्त्र माहीत नाही. मग मानवांची कथाच काय? पण पार्था, या अस्त्राच्या बाबतीत मी तुला एक महत्वाची चेतावणी देतो. ती ही की वाटेल त्या माणसावर या अस्त्राचा विचार न करता तू प्रयोग करूं नकोस. अल्पसामर्थ्याच्या व्यक्तीवर या अस्त्राचा प्रहार केला तर तें संपूर्ण जगाचा विनाश केल्याशिवाय राहणार नाही. या अस्त्राला या सर्व त्रैलोक्यांत अवध्य अशी कोणतीही शक्ति नाही. याचा प्रयोग केवळ धनुष्य-बाणांनीच होतो असेंही नाही. नुसत्या मानसिक संकल्पाने, डोळ्यानी, वाणीने व धनुष्यबाणांनीही या अस्त्राचा उपयोग करून शत्रूला मारतां येतें.' भगवान् शंकरांनी नंतर गुरु म्हणून अर्जुनाला अस्त्रोपदेश केला. अर्जुनाचें केवळें हें अलौकिक भाग्य आहे की भगवान् शंकरांसारखा त्रैलोक्याचा स्वामी गुरु म्हणून त्याला लाभला. केवळ आत्मविश्वास व धैर्य यांच्या भरंवशावर त्याने हें अलौकिक सामर्थ्य मिळविलें. इतका हा त्याचा गुण देदीप्यमान होता. मोठमोठ्या संकटांच्या प्रसंगीही न डगमगणारा आत्मविश्वास ही अर्जुनाची नैसर्गिक देणगी होती. उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं उत्तर ज्या वेळी अर्जुनाला असें म्हणू लागला की,

एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान् महारथान् ॥
कथं जेष्यसि सङ्ग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ॥३३

असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवा ।
अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रत. ॥ विराट ४५-३४

'हे पाडवश्रेष्ठा, तू एकटा आहेस व हे अनेक महारथी येथे जमले आहेत. तू एकटा या शस्त्रास्त्रपारगत अशा सर्व महारथ्याना कसा जिकू शकशील? तुला कोणाचेही साहाय्य नाही व कौरव तर अत्यत मोठ्या सैन्यानिशी येथे आले आहेत. म्हणून मला अत्यत भीति वाटते. त्याबरोबर हसून अर्जुनाने त्याचे आश्वासन केले व रुक्मीला जें उत्तर दिले होते तेच त्यालाही देऊन त्याने त्याचे भय सपूर्णपणे नष्ट करून टाकले त्याच्या धैर्याची व विलक्षण आत्म-प्रत्ययाची महाभारताच्या द्रोणपर्वात एक प्रकारे कसोटी लाग-ण्याचा प्रसग वर्णिलेला आहे अभिमन्यूच्या वधानतर शोकसतप्त झालेल्या अर्जुनाने त्याचा वध झाला कसा म्हणून व मुलगा मरत असता तुम्ही भीरूप्रमाणे रणागणाच्या बाहेर का राहिलात म्हणून ज्या वेळी आपल्या वधूची निर्भर्त्सना चालविली, त्या वेळी युधिष्ठिरानी त्याला असे सागितले की, 'आम्ही सर्व अभिमन्यूने केलेल्या चक्रव्यूहाच्या प्रवेश मार्गातून आत जात असता भगवान् महादेवाच्या वरदानाने प्रबल झालेल्या सिंधुराज जयद्रथाने आम्हाला अडविले व त्यामुळे अभिमन्यूला साहाय्य करणे आम्हाला शक्य झाले नाही. हे एकटाच जयद्रथ ह्याच आपल्या पुत्राच्या वधाचे कारण होय असे अर्जुनाच्या मनाने घेतले व पुनाचा सूड घेण्यासाठी त्याला ठार करावे अशी प्रबळ इच्छा त्याच्या अत कर-णात उत्पन्न झाली. क्रोध व शोक या समिश्र भावनानी तळहातावर तळहात घाशीत जोरजोराने नि श्वास टाकीत व डोळ्यातून अश्रुधारा वाहवीत त्याने अशी प्रतिज्ञा केली की,

सत्य व प्रतिजानामि श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
न चेद् वधभयाद्‌भीतो धार्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ॥ २०
न चास्मान् शरण गच्छेत् कृष्ण वा पुरुषोत्तमम् ।
भवन्त वा महाराज श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥२१
धार्तराष्ट्रप्रियकर मयि विस्मृतसौहृदम् ।
पाप बालवधे हेतु श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥२२

रक्षमाणाश्च तं संङख्ये ये मां योत्स्यन्ति केचन ।
अपि द्रोणकृपौ राजन् छादयिष्यामि ताञ्छरैः ॥ २३
यद्येतदेवं सङ्ग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभाः ।
मा स्म पुण्यकृतां लोकान् प्राप्नुया शूरसंमतान् ॥ २४
ये लोका मातृहन्तॄणां ये चापि पितृघातिनाम् ।
गुरुदारगतानां ये पिशुनानां च ये सदा ॥ २५
साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम् ।
ये च निक्षेपहर्तॄणां ये च विश्वासघातिनाम् ॥ २६
धर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिताः ।
ये चानुकीर्तितास्तेषां गतिं क्षिप्रमवाप्नुयाम् ।। ४५
यदि व्युष्टामिमा रात्रिं श्वो न हन्यां जयद्रथम् ।
इमा चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत ॥ ४६
यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ।
इहैव सम्प्रवेष्टाऽहं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ ४७
असुरसुरमनुष्या. पक्षिणो वोरगा वा
पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा ।
चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मात् ।
तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ॥ ४८
यदि विशति रसातलं तदग्र्यं वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा ।
तदपि शरशतैरहं प्रभातेभृशमभिमन्युरिपोः शिरोऽभिहर्ता ॥ ४९
एवमुक्त्वा विचिक्षेप गाण्डीवं सव्यदक्षिणम् ।
तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्पृशद् दिवम् ॥ द्रोण. ७३–५

'मी आपणांसमोर अशी प्रतिज्ञा करतों की, उद्यां मी जयद्रथाल ठार मारीन. जर जयद्रथ भिऊन दुर्योधनाचा पक्ष सोडून पळून गेला; जर तो आम्हांला, महाराज युधिष्ठिरांना अथवा पुरुषोत्त श्रीकृष्णाला शरण न आला, तर मी उद्यां खात्रीने त्याला ठा मारीन. आमचें सारें सौहार्द विसरून दुर्योधनाचें प्रिय करण्यासाठ त्या पाप्याने बालवध घडविला आहे. मी त्याला निश्चित ठा करीन. जे कोणी त्याचें संरक्षण करण्यासाठी माझ्याशीं युद्ध करा- वयास प्रवृत्त होतील, ते प्रत्यक्ष माझे गुरु द्रोण व कृप जरी असले

तरीही मी त्यांना माझ्या बाणजालांनी झाकून टाकीन. हे पुरुषर्षभांनो, उद्यांच्या संग्रामांत मी हें कृत्य जर न केलें तर शूर व पुण्यवान् लोकांची गति मला कधीही प्राप्त होणार नाही. उलट मातृघातकी, पितृघातकी, गुरुपत्नीच्या इभ्रतीवर डोळा ठेवणारे, पिशुन, सज्जनांचा मत्सर करणारे, निंदक, दुसऱ्याची ठेव दडपून टाकणारे व विश्वासघातकी अशा लोकांची गति मला प्राप्त होईल. मी ज्यांचा उच्चार केला नाही अशाही पापी लोकांची गति भ्रष्ट-प्रतिज्ञ होणाऱ्या मला निश्चित प्राप्त होईल. आणखी दुसरी प्रतिज्ञा मी करतों. उद्या सूर्यास्तापर्यंत या पाप्याचा जर मी वध केला नाही तर तुम्हां सगळ्यांसमक्ष मी अग्नीत प्रवेश करून स्वतःला दग्ध करून घेईन. दैत्य, देव, मनुष्य, पक्षी, सर्प, पितृदेवता, राक्षस ब्रह्मर्षि, देवर्षि, अथवा चराचरांत कोणतीही अशी शक्ति नाही की, जी माझ्या शत्रूचें संरक्षण करूं शकेल. तो जगांत कोठेंही गुप्त राहिला तरी मी रसातलापासून स्वर्गापर्यंत सर्व चराचराचा माझ्या बाणानी वेध करून त्याचा शिरच्छेद करीन, असें म्हणून त्याने गांडीव धनुष्याचा टणत्कार केला.' तो ऐकताच भगवान् श्रीकृष्ण त्या वेळी त्याला कांही बोलले नाहीत, पण त्यानंतर रात्री अर्जुनाची गाठ घेऊन त्यांनी त्याला म्हटले की :—

भ्रातॄणां मतमज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
सैन्धवं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम् ।। २
असंमन्त्र्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः ।
कथं नु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ।। ३
धार्तराष्ट्रस्य शिबिरे मया प्रणिहिताश्चराः ।
त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ।। ४
स राज्ञा स्वयमाचार्यो भृशमभ्यर्थितोऽर्जुन ।
संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः ।। २५
कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्वृषसेनश्च दुर्जयः ।
कृपश्च मद्रराजश्च षडेतेऽस्य पुरोगमाः ।। २६
शकटः पद्मकश्चार्धो व्यूहो द्रोणेन निर्मितः ।
पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूची पार्श्वे जयद्रथः ।। २७

स्यास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् स सुदुर्मदः ।
धनुष्यस्त्रे च वीर्ये च प्राणे चैव तथोरसे ॥ २८
अविषह्यतमा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः ।
एतानजित्वा षड्रथा न्नैव प्राप्यो जयद्रथः ॥ २९
तेषामेकैकशो वीर्यं षण्णां त्वमनुचिन्तय ।
सहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्जसा ॥ ३०
भूयस्तु मंत्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै ।
मन्त्रज्ञैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ॥ द्रोण. ७५-३१

' हे अर्जुना, आपल्या बंधूचें मत मुळीच न घेतां जयद्रथाच्या वधाची तू जी ही प्रतिज्ञा केली आहेस ती करण्यांत तू फार मोठें साहस केलें आहेस. माझ्याशी कांहीएक विचारविनिमय न करतां केवढा मोठा भार तूं अकारण उचललास! जर प्रतिज्ञा खोटी ठरली तर आपण सर्व लोकांत हास्यास्पद ठरल्याखेरीज राहणार नाही. आपण हास्यास्पद कसे ठरणार नाही हाच विचार माझ्या मनांत एकसारखा घोळत आहे. दुर्योधनाच्या शिबिरांत मी ठेविलेल्या माझ्या हेरांनी मला आतांच येऊन असें सांगितलें की, तुझी प्रतिज्ञा आपल्या सेनेंतील गर्जनांनी कौरवांच्या शिबिरांत कळली असून ती ऐकून घाबरलेल्या जयद्रथाने व त्याच्यासहित दुर्योधनानेही द्रोणाचार्यांची प्रार्थना केली व द्रोणांनीही संरक्षणाचें त्यांना आश्वासन दिलें द्रोणाचार्यांनी त्याच्या संरक्षणासाठी योजना केली असून सिद्धता केली आहे. शकट व पद्म यांचे मिश्र व्यूह त्यांनी निर्माण केले असून पद्मव्यूहाच्या कर्णिकेच्या मध्यभागी राजाजयद्रथ राहावयाचा आहे. कर्ण, भूरिश्रवा, अश्वत्थामा, वृषसेन व कृपाचार्य हे सहा महारथी त्याच्या संरक्षणासाठी फळी उभारून उभे राहणार आहेत. हे सहाही महारथी धनुष्य, अस्त्र, पराक्रम, शारीरिक बल इत्यादि सर्व बाबतींत अत्यंत श्रेष्ठ असून त्यांचा पराक्रम सहन करावयास अत्यंत कठीण आहे. या सहा महारथ्यांना जिंकल्यावांचून जयद्रथापर्यंत जाऊन पोहोचता येणें अशक्य आहे. यांपैकी एकेकालाही सहज जिंकून बाजूला करणें कठीण असतां या सहा जणांची शक्ति एकवटल्यावर त्यांना जिंकणें किती कठीण आहे हें

सांगावयासच नको. या सर्व गोष्टींचा तूं कांहीं विचार केला आहेस काय ? धैर्य देण्याऐवजी भगवान् श्रीकृष्णांनी अर्जुनाशीं हें बोलावयास प्रारंभ करतांच शोकमग्न मनःस्थितींत त्याचा उत्साह वास्तविक खचून जावयास पाहिजे. पण त्याऐवजी श्रीकृष्णांना उत्तर देतांना अर्जुन म्हणतोः—

पङ्क्त्यान् धार्तराष्ट्रस्य मन्यसे यान् बलाधिकान् ।
तेषां वार्यं ममार्धेन न तुल्यमिति मे मतिः ॥ १
अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन ।
मया द्रक्ष्यसि निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा ॥ २
द्रोणस्य मिषतश्चाहं सगणस्य विलप्यतः ।
मूर्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ॥ ३
यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवाः सहेश्वराः ॥ ४
पितरः सह गन्धर्वाः सुपर्णाः सागरादयः ।
द्यौर्वियत् पृथिवी चेयं दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ५
ग्रामारण्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्रातारः सिन्धुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ॥ ६
तथापि बाणैर्निहतं श्वो द्रष्टाऽसि रणे मया ।
सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ७
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।
तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥८
तस्मिन् द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स सुयोधनः ।
तस्मात् तस्यैव सेनाग्रं भित्वा यास्यामि सैन्धवम् ॥ ९
द्रष्टाऽसि श्वो महेष्वासान् नाराचैस्तिग्मतेजितैः ।
शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रैः दार्यमाणान् मया युधि ॥ १०
नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रविष्यति शोणितम् ।
पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः ॥ ११
गाण्डीवप्रेषिता बाणा मनोऽनिलसमा जवे ।
नृनागाश्वान् विदेहासून् कर्तारश्च सहस्रशः ॥ १२

यमात् कुबेराद् वरुणादिन्द्राद् रुद्राच्च यन्मया।
उपात्तमस्त्रं घोरं तद् द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ॥ १३
ब्रह्मास्त्रेण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे।
मया द्रष्टासि सर्वेषां सैन्धवस्याभिरक्षिणाम् ॥ १४
शरवेगसमुत्कृत्तै राज्ञां केशव मूर्धभिः।
आस्तीर्यमाणां पृथिवीं द्रष्टाऽसि श्वो मया युधि ॥१५
क्रव्यादांस्तर्पयिष्यामि द्रावयिष्यामि शात्रवान्।
सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ॥१६
बह्वागस्कृत्कुसंबन्धी पापदेशसमुद्भवः।
मया सैन्धवको राजा हतस्वान् शोचयिष्यति ॥१७
सर्वक्षीरान्नभोक्तारं पापाचारं रणाजिरे।
मया सराजकं बाणैर्भिन्नं द्रक्ष्यसि सैन्धवम् ॥ १८
तथा प्रभाते कर्ताऽस्मि यथा कृष्ण सुयोधनः।
नान्यं धनुर्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि ॥ १९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ।
त्वं च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया ॥२०
तव प्रसादाद् भगवन् किं नावाप्तं रणे मम।
अविषह्यं हृषीकेश किं जानन्मां विगर्हसे ॥२१
यथा लक्ष्म स्थिरं चन्द्रे समुद्रे च यथा जलम्।
एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनार्दन ॥२२
मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्दृढम्।
मावमंस्था बलं बाह्वोर्मावमंस्था धनञ्जयम् ॥२३
तथाभियामि सङ्ग्रामं न जीयेयं जयामि च।
तेन सत्येन सङ्ग्रामे हतं विद्धि जयद्रथम् ॥ द्रोण. ७६-२४

'हे श्रीकृष्णा, दुर्योधनाच्या ज्या सहा महारथ्यांना तूं बलवान् समजतोस, त्यांची माझ्या अर्ध्या बळाइतकी देखील योग्यता नाही. जयद्रथाच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या माझ्याकडून त्या सर्वांच्या अस्त्रांचें अस्त्रप्रयोगानेच निखंदन केलेलें तूं पाहशील. द्रोणाचार्य पाहत असतां व गणांसहित विलाप करीत असतां जयद्रथाचें मस्तक तोडून मी निश्चित जमिनीवर पाडीन. साध्य, रुद्र, वसु, अश्विनी-

कुमार, मरुद्गणासहित इंद्र, महेश्वरासहित विश्वेदेव इत्यादि
तातील यच्चयावत् शक्ति जयद्रथाचे रक्षण करावयास पुढे अ
तरी देखील माझ्या बाणानी मी जयद्रथाला ठार केल्याचे तू
शील. मी शपथपूर्वक प्रतिज्ञा करतो आम्हा क्षत्रियाचे दैव
आयुध त्याला स्पर्श करून मी पुन्हा प्रतिज्ञा करतो की, मी
जयद्रथाला निश्चित ठार मारीन. महान् धनुष्य हातात घेऊन
त्याचे सरक्षण करणार आहेत ना? उद्या प्रथम मी द्रोणाचीच
घेईन दुर्योधनाने या युद्धाची भिस्त द्रोणाचार्यांच्यावर ठेवली
म्हणून प्रथम त्याच्या सैन्याचेच विदारण करून मी जयद्रथ
चालून जाईन उद्या वज्राने पर्वताची शिखरे तोडावी त्याप्र
मोठमोठ्या धनुर्धराना मी आपल्या बाणानी तोडलेले तू पाहश
गाण्डीवापासून निघालेल्या व मन आणि वायूप्रमाणे वेगवान्
लेल्या माझ्या बाणानी उद्या रणागणावरून रक्ताचे पूर वाह
जातील व प्रेताचे खच पडतील यम, कुबेर, वरुण, इंद्र व मह
याच्यापासून मी जी घोर अस्त्रे मिळविली त्याचा प्रभाव
लोकाना दिसेल मी माझ्या ब्रह्मास्त्राने जयद्रथाचे रक्षण करण
लोकाची सर्व अस्त्रे नष्ट करीत असता तू पाहशील. माझ्या बाण
तोडून जमिनीवर पडलेली राजाची मस्तके सारी पृथ्वी व्यापत
उद्या मी रक्त व मासावर उपजीविका करणाऱ्या प्राण्याना
करीन, शत्रूना पळवून लावीन, सुहृदाना आनद देईन, व सि
राजाचे प्रमथन करीन उद्या सकाळी मी असे कर्म करीन,
ज्यामुळे दुर्योधनाला माझ्यासारखा दुसरा कोणीही धनुर्धर नाही
निश्चित वाटेल हे हृषीकेशा, गाण्डीवासारखे दिव्य धनुष्य, मा
सारखा योद्धा, व तुझ्यासारखा सारथि असता जगात न जिं
जाण्यासारखे काय असू शकेल? हे भगवन्, तुझ्या प्रसादाने म
रणात आजपर्यंत अलभ्य असे काय राहिले आहे? माझा परा
माहीत असता देखील जाणून बुजून तू माझा उपहास का कर
आहेस? ज्या प्रमाणे चद्रामध्ये शोभा व समुद्रामध्ये जल सि
आहे त्याचप्रमाणे माझी प्रतिज्ञाही स्थिर आहे, व ती सत्य होई
माझ्या अस्त्राचा, दृढ धनुष्याचा, बाहुबलाचा व व्यक्तिमत्वा

तूं अवमान करूं नकोस. आजपर्यंत मी संग्रामांत कधीही जिंकला न जातां जर केवळ विजयच संपादन केला असेल तर त्या सत्याने मी जयद्रथाला निश्चित ठार मारीन.' केवढा हा विलक्षण आत्मप्रत्यय आहे! या आत्मप्रत्ययाला साजेसाच अलौकिक पराक्रम अर्जुनाच्या ठिकाणीं होता. त्याच्या पराक्रमाच्या घोषाने सारें महाभारत निनादित झालें आहे. अर्जुनाची विख्यात अशीं जी दहा नांवें आहेत त्यांतलीं बहुतेक सर्व नांवें त्याच्या पराक्रमाने त्याला मिळाली आहेत. अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, किरीटी, श्वेतवाहन, बीभत्सु, विजय, कृष्ण, सव्यसाची, धनंजय ही अर्जुनाचीं दहा नांवें होत. ह्यातलीं सात नांवें तरी केवळ पराक्रमाने अर्जुनाला मिळाली आहेत. आपल्या ह्या विविध नांवांची उपपत्ति सांगत असता विराट पर्वांत अर्जुन उत्तराला म्हणतो की :—

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमादाय केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ॥ १३
अभिप्रयामि सङ्ग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १४
श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५
उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ॥ १७
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ १८
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ॥ २०
अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ॥ २१

कृष्ण इत्येव दशम नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य तत प्रियत्वाद् बालकस्य वै ॥ विराट ४४–२२

'हे उत्तरा, सर्व जनपदाना जिकून व त्याच्याजवळून खडणी म्हणून केवळ वित्त घेऊन मी धनौघाच्या मध्यभागी उभा राहतो म्हणून मला धनजय म्हणतात जर सग्रामात युद्धदुर्मद लोकावर मी चालून गेलो तर त्याना जिकल्यावाचून कधीही परत फिरत नाही म्हणून मला विजय असे म्हणतात खोगिरावर सोन्याचे काम केलेले असे पाटरे शुभ्र अश्व सग्रामात युद्ध करीत असता माझ्या रथाला जुपलेले असतात म्हणून मला श्वेतवाहन म्हणतात हिमाचलाच्या पायथ्याशी दिवसा उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रावर माझा जन्म झालेला असल्यामुळे फाल्गुन असे माझे नाव पडले आहे पूर्वी मोठमोठ्या दानवाशी युद्ध करीत असता इद्राने माझ्या मस्तकावर सूर्यासारखा तेजस्वी किरीट घातला म्हणून किरीटी असे माझे नाव पडले आहे युद्ध करीत असता बीभत्स (घाणरडे) कर्म मी कधीही करीत नाही त्यामुळे मला सर्व लोक बीभत्सु असे म्हणतात उजव्या व डाव्या हातानी मी गाण्डीव धनुष्याचे सारखेच विकर्षण करीत असल्यामुळे मला सव्यसाची असे म्हणतात माझ्या अगकान्तीसारखी कान्ति अत्यत दुर्लभ आहे व मी नेहमी विशुद्ध कर्मच करीत असतो म्हणून मला अर्जुन असे म्हणतात मी दुराप, दुर्धर्ष व शत्रूचे दमन करणारा आहे म्हणून मला जिष्णु असे म्हणतात माझे वडील देवेन्द्र याचे नावही जिष्णु असल्यामुळे मला तेच नाव वापरले जाते मी माझ्या वडिलाचा अत्यत लाडका होतो त्यामुळे आकर्षण करणारा म्हणून व माझा वर्णही कृष्ण असल्यामुळे कृष्ण असे पित्यानेच माझे नाव ठेवले आहे'

अर्जुनाच्या पराक्रमासबधी एक मोठी विलक्षण शका अथवा विलक्षण अपसमज सर्वत्र पसरलेला आढळतो अर्जुन स्वत विशेष पराक्रमी नसून केवळ भगवान् श्रीकृष्णाच्या साहाय्यामुळेच तो यशस्वी ठरलेला आहे हा तो अपसमज होय याच्या जोडीला दुसराही एक अपसमज आहे, व तो म्हणजे कर्ण अर्जुनापेक्षा अधिक पराक्रमी होता हा होय महेन्द्राने जर कर्णाची कवचकुडले

हरण करण्याची वंचकता केली नसती व आयत्या वेळीं भूमींत त्याचें रथचक्र अडकलें असतां युद्धधर्म सोडून श्रीकृष्णांच्या सूचनेनुरूप अर्जुनाने त्याच्यावर भ्याडपणाचा प्रहार केला नसता, तर सरळ व शुद्ध द्वंद्वयुद्धांत झाला त्यापेक्षा उलटा परिणाम झाला असता, कवच-कुंडलांच्या अपहरणानंतरही वंचनेनेच अर्जुनाला त्यास मारावें लागलें ही घटना कर्णाच्या प्रभावाची व अर्जुनाच्या निष्प्रभतेचीच द्योतक आहे. तसेंच अर्जुनाचा प्रभाव भगवान् श्रीकृष्णांच्या साहाय्यावर अवलंबून आहे. भीष्म, कर्ण, भूरिश्रवा, भगदत्त इत्यादि मोठमोठ्या पराक्रमी व्यक्तींना अर्जुनाने जिंकलें अथवा ठार मारलें तें श्रीकृष्णाच्याच प्रभावाने होय. हेंच वेगळ्या शब्दांत मांडावयाचें म्हणजे अर्जुन हा कर्णाप्रमाणे स्वायत्तसिद्धि नसून तो परायत्तसिद्धि आहे. श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या जीवनांतून काढून टाका व मग पहा त्या जीवनात काय उरतें तें. अर्जुनाला श्रीकृष्णांनी मोठें करावयाचें ठरविलें म्हणून तो मोठा भासला. यापेक्षा त्याचें स्वतंत्र कर्तृत्व कांही नाही. हे दोन्ही अपसमजच असून महाभारत संहितेचें त्यांना पुढीलप्रमाणे उत्तर आहे:--

अर्जुनाने केलेले कर्णाचे पराभव

वस्तुतः पहिल्या अपसमजाचें उत्तर याच व्याख्यानमालेंतील कर्णाच्या व्यक्तिचित्रणांत बरेंचसें आलें आहे. महाभारताच्या उपलब्ध संहितेकडे सूक्ष्मतेने पाहिल्यास असें आढळून येतें की अर्जुनाबरोबर झालेल्या एकाही द्वंद्व वा संकुल युद्धांत कर्णाने अर्जुनाचा पराभव केलेला नसून उलट अर्जुनासमोर कर्णाला हार खाऊन प्रत्येक वेळी पळून जावें लागलेलें आहे. इतकेंच नव्हे तर ज्या युद्धात कर्णाचा पराभव होऊन त्याला त्याच्या सैन्यासहित व सहायकांसहित पळून जावें लागलें त्या प्रत्येक युद्धांत कोणाचेही साहाय्य न घेतां एकट्या अर्जुनाने निर्विवादपणें विजय संपादन केला आहे. द्रोणाचार्यांच्या जवळून अस्त्रविद्या संपादन केल्यानंतर त्यांना द्यावयाची गुरुदक्षिणा म्हणून द्रुपदावर जेव्हा कुरु-पाण्डवांनी स्वारी केली त्या वेळी कुरुसैन्यांत कर्ण होता असा महाभारताच्या आदिपर्वांत उल्लेख आहे.

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबल ।
दु शासनो विकर्णश्च जलसध सुलोचन ॥ आदि १३८–६

हा कर्ण महारथी कर्ण नसून दुर्योधनाचा कर्ण नावाचा बधु असावा असे एखादा निरीक्षक म्हणण्याचा सभव आहे कारण महाभारताच्या आदिपर्वात (अ ११७–३) दुर्योधनाच्या बधूच्या नावाची जी यादी दिलेली तिच्यात कर्ण असे नाव आहे पण द्रुपदावर हल्ला चढविणाऱ्या योद्धयात ज्याचा उल्लेख येतो तो कर्ण दुर्योधनाचा बधु नसून महारथी कर्णच असला पाहिजे असे महाभारतातील (आदिपर्व अ १३८–२१) या उल्लेखावरून वाटते कारण या श्लोकात कर्णाच्या मागे 'महाबल' असे विशेषण आहे दुर्योधनाचा बधु जो कर्ण त्याचा उल्लेख महाभारतात नावाच्या यादी· नतर केवळ भीमाने ठार मारल्यावेळीच काय तो येतो व त्याला महाबल म्हणण्याचे काहीच कारण नाही इतका तो अनुल्लेखनीय आहे या युद्धात पाण्डव बुद्धयाच मागे राहिले हे मी सागितलेच आहे द्रुपदाने कर्णासहित कौरवाचा सरपूस समाचार घेऊन त्याना घावरे केले होते त्यानतर पाण्डव युद्धात पडले व अर्जुनानेच द्रुपदाचा सपूर्णपणे पराजय करून त्याला वदिस्त केले

सबालवृद्धास्ते पौरा कौरवानभ्ययुस्तदा ।
श्रुत्वा सुतुमुल युद्ध कौरवानेव भारत ॥ २८
द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्त पाण्डवान् प्रति ।
पाण्डवास्तु स्वन श्रुत्वा आर्ताना लोमहर्षणम् ॥ ५५
तत उत्सृज्य तच्चापमाददान शरावरम् ।
खड्गमुद्धृत्य कौन्तेय सिंहनादमथाकरोत् ॥ ५६
पाञ्चाल्स्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसाऽपतत् ।
पाञ्चालरथमास्थाय अविनम्नो धनञ्जय ॥ ५७
विक्षोभ्याम्भोनिधिं पार्थस्त नागमिव सोऽग्रहीत् ।
ततस्तु सर्वपञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ॥ आदि १३८–५८

याच तऱ्हेचा दुसरा प्रसग घोषयात्रा प्रकरणातील आहे घोषयात्रेच्या प्रकरणात वनवासी पाण्डवाना आपल्या ऐश्वर्याच्या प्रदर्शनाने लाजविण्यासाठी कौरव गेले असता त्याच्याबरोबर कर्ण होता.

मार्गात चित्रसेन गंधर्व व कौरव यांचें भयंकर युद्ध जुंपलें असतां त्या युद्धांत कौरवांचा सेनापति कर्णच होता. पण त्याचा चित्रसेन गंधर्वानें पूर्णपणें पराजय करून त्याला पळ काढावयास लाविलें व दुर्योधनाला बंदी करून तो घेऊन गेला.

गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराजो नासीत् तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।
अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशो व्यधमच्छरैः ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ वन. २४२-६

शेवटी अगतिक व लाजेनें तोंड काळें ठिकर पडलेले दुर्योधनाचे अमात्य युधिष्ठिराला शरण गेल्यानंतर त्याच्या आज्ञेनें अर्जुनानेंच गंधर्व चित्रसेनाचा सपशेल पराभव करून त्याला शरण आणलें व दुर्योधनाची सुटका करून त्याला त्या प्राणसंकटातून वांचविलें.

स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥ २७
चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ॥ २८
सञ्जहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्ट पाण्डवर्षभः ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनञ्जयम् ॥ वन. १२९-२९

अर्जुन उवाच।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २.

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽय नित्यसतुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ॥१०
नेद चिकीर्षित तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥११

वैशपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत् सर्व शशसुस्तस्य चेष्टितम् ॥१२
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्धर्वान् प्रशशस च ॥वन २४६–१३
तेषा शराणा वेगेन शिताना तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ ११
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिम भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तन कर्ण सरब्ध समयोधयत् ॥१०
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात् कर्णो न्यवर्तत ॥ आदि १९०–२२

या उल्लेखिलेल्या दोन उदाहरणापैकी पहिल्या द्रुपदाच्या उदाहरणातील कर्ण 'तुष्यतु दुर्जन' या न्यायाने दुर्योधनाचा वधु होता असे म्हटले तरी घोषयात्रेतील पळणारा कर्ण हा महारथी, राधेय, अधिरथ कर्णच होय याविषयी कोणालाही सशय असू शकत नाही घोषयात्रेतील वर्तनाचा कर्णाच्या साऱ्या चारित्र्यावर परिणाम झालेला असून विराट पर्वातील उत्तरगोग्रहण प्रसगी कृपाचार्य व कर्णपर्वात सारथ्य करीत असता शल्य त्याचा पाणउतारा करीत असता या प्रसगाचे त्याला हेतुत स्मरण देत आहेत

ज्या ज्या वेळी कर्ण व अर्जुन याची द्वद्वयुद्धात गाठ पडली त्या प्रत्येक वेळी कर्णाचा पराभव होऊन तो पळून गेलेला आहे कर्णाने अर्जुनाचा पराभव करून त्याला पळवून लावल्याचे साऱ्या महाभारतात एकही उदाहरण नाही कर्ण व अर्जुन याची द्वद्वयुद्धात पहिली गाठ द्रौपदी स्वयवरानतर झालेल्या भीषण युद्धात पडली या युद्धात अर्जुनाने कर्णाचा पराभव करून त्याला पळ काढावयास लाविले कर्णाने या प्रसगी युद्धातून निवृत्त होण्याचे कारण म्हणून

जो युक्तिवाद केला तो किती फुसका होता याचें विवेचन कर्णाच्या व्यक्तिचित्रणावरील भाषणांत मी केलेंच आहे. त्यामुळे येथे नुसता उल्लेख केला तरी पुरें होईल. दुसरा कर्णाची अगदी फटफजिती करण्यासारखा पराजय अर्जुनाने उत्तर गोग्रहणांत केलेला आहे. व विशेषत: कर्णाच्या मर्यादातीत आत्मश्लाघेची पार्श्वभूमि त्याच्या त्या पराजयाला लाभलेली असल्यामुळे तर त्याचा पराजय अधिकच डोळयांत भरतो. या मोठ्या युद्धांत एकदां नव्हे तर तीनदां कर्णाचा पराजय होऊन त्याला पळावें लागलें. रणांगणांत कर्णाच्या पहिल्याच गांठीच्या वेळीं अर्जुनाने त्याच्यासमोर त्याच्या भावाला ठार मारून त्याला पराजित करून पळ काढावयास लाविलें. महाभारतकार म्हणतात :—

तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटी चचार संख्येऽतिरथो रथेन।
शोणाश्ववाहस्य हयान् निहत्य वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्व: ।।
एकेन सङ्ग्रामजित: शरेण शिरो जहाराथ किरीटमाली।। १८
तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्तनो वीर्यमथाददान: ।
प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ।। १९
स पार्थमुक्तैरिषुभि: प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
विहाय सङ्ग्रामशिर: प्रयातो वैकर्तन: पाण्डवबाणतप्त: ।। ३६

— महाभारत, विराटपर्व अ. ५४

'नंतर अर्जुनाने कर्णाच्या भावाच्या रथाचे घोडे मारून एका बाणाने त्याचा शिरच्छेद केला. आपल्या भावाला ठार केलेलें पाहून दांत उगारून हत्ती धावावा किंवा बैलाच्या अंगावर क्रुद्ध वाघाने झडप घालावी त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या अंगावर कर्ण चालून आला. पण अर्जुनाच्या बाणप्रहारांनी तो व्यथित व भग्न झाला. एका गजाने दुसऱ्या गजाला भग्न करावें तशीच अर्जुनाने कर्णाची अवस्था करून टाकिली व त्याच्या बाणांनी तप्त होऊन संग्राम सोडून कर्ण पळून गेला.' त्याच युद्धांत पुढे कृप व द्रोण यांचा अर्जुनाने पराभव केल्यानंतर कर्णाने पुनश्च त्याच्याशीं गांठ घेऊन द्वंद्वयुद्ध केलें. पण त्याचा परिणाम काय झाला ? महाभारतकार म्हणतात :—

तत पार्थो महाबाहु कर्णस्य धनुरच्छिनत् ।
स शक्ति प्राहिणोत्तस्मै ता पार्थो व्यधमच्छरै ॥ २२
ततोऽनुपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगा ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तै प्राहिणोद् यमसादनम् ॥ २३
ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनै ।
आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नस्ते हता प्रापतन् भुवि ॥ २४
अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा ।
विव्याध वक्षसि कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोग्रेण वीर्यवान् ॥२५
तस्य भित्वा तनुत्राण कायमभ्यगमच्छर ।
तत स तमसाऽविष्टो न स्म किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ॥ २६
स गाढवेदनो हित्वा रण प्रायादुदङ्मुख ।
ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथ ॥ विराट ६०-२७

'नतर महाबाहु पार्थाने कर्णाचे धनुष्य तोडून टाकले कर्णाने त्याच्यावर शक्ति नावाचे आयुध टाकले, पण पार्थाने आपल्या बाणानी त्याचे तुकडे उडविले त्यानतर कर्णाचे कित्येक अनुचर, त्याच्यावर तुटून पडले पण पार्थाने आपल्या बाणाघातानी त्याना यमनगरीचा मार्ग दाखविला नतर आकर्ण ओढलेल्या आपल्या तीक्ष्ण बाणाच्या प्रहारानी त्याने कर्णाचे घोडे मारले नतर एका अत्यत तेजस्वी तळपत्या बाणाने त्याने कर्णाच्या वक्षःस्थळावर प्रहार केला अर्जुनाचा तो बाण कर्णाचे कवच फोडून इतका खोलवर कर्णाच्या शरीरात रुतून बसला की, डोळ्यासमोर अधारी येऊन त्याची ज्ञानशक्ति बधिर होऊन गेली गाढ वेदनेने विव्हल होऊन व समरागण सोडून देऊन उत्तरेकडे तोड करून तो पळून गेला त्यावरोबर अर्जुन व उत्तर मोठमोठ्याने गर्जना करू लागले ' याच युद्धातील अखेरच्या क्षणी तर अर्जुनाने समोहनास्त्राने सारे कुरुसैन्य मोहित केले त्यात कर्ण होताच त्या अस्त्राच्या मोहात सारे कुरुसैन्य सापडले असता ज्याची वस्त्रे अर्जुनाच्या आज्ञेने उत्तराने हिरावून घेतली त्यातही कर्ण होताच इतकेच नव्हे तर महारथ्याच्या वस्त्राचे वर्णन करीत असता कर्णाचे जे वस्त्र हिरावून घ्यावयास अर्जुनाने उत्तराला आज्ञा केली, त्याचा रग

धीन होता असें महाभारताच्या विराटपर्वांत वर्णन आहे. प्रत्यक्ष भारतीय युद्धांतही ज्या ज्या वेळीं कर्ण व अर्जुन यांची गांठ पडली त्या त्या प्रत्येक क्षणीं अर्जुन विजेताच ठरला आहे तर कर्ण पलायनवीरच ठरला आहे. शेवटच्या संग्रामांत कर्णासमोर पार्थानें संरक्षिलेल्या भीमसेनानें दु:शासनाचा कंठ फोडून त्यांतील उष्ण रक्त प्राशन केलें, पण दु:खानें उसासे टाकण्यापलीकडे कर्ण त्या क्षणी कांहीं एक करूं शकला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर स्वत:च्या अनुपस्थितींत अभिमन्यूला मूर्च्छित अवस्थेत अधर्मानें ठार केल्याची आठवण देऊन आव्हानपुरस्सर अर्जुनानें कर्णाचा मुलगा ठार मारला तरीही कर्ण त्याचें संरक्षण करूं शकला नाही. अशा स्थितींत अर्जुन व कर्ण यांची पराक्रमाच्या बाबतीत तुलना तरी कशी होणार? पराक्रमी अर्जुनानें कर्णाला शेवटीं वंचनेनें कां ठार मारलें एवढा एकच प्रश्न शेवटीं शिल्लक उरतो. त्याचें उत्तर इतकेंच आहे कीं, अडचणीत सांपडलेल्या शत्रूच्या संकटांचा लाभ न उठविणारा मनुष्य शेवटी राजनीतिशास्त्राच्याच दृष्टीनें मूर्ख ठरत असतो. अंतीं काळाचेंच बळ सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळे लहान देखील अडचणीचा फायदा घ्यावा, व अत्यंत क्षुद्र शत्रूची देखील उपेक्षा करूं नये, असेंच राजनीतिशास्त्र सांगतें. मग त्यानें कर्णासारख्या नीतिभ्रष्ट शत्रूची तरी उपेक्षा कां करावी? त्यावरून एक दुसऱ्यापेक्षा अधिक पराक्रमी होता हे ठरत नाहीं. जन्मभर वंचकताच केलेल्या शत्रूच्या बाबतीत नीतिशास्त्राचे नियम लागू पडत नाहींत. अशा शत्रूंशीं वंचना करणें अधर्म नसून कुशल नीतिज्ञतेचेंच तें द्योतक आहे. व्यक्तिगत सामर्थ्याचा निर्णय करण्याचा प्रश्नच त्यांतून उद्‌भवूं शकत नाहीं एकट्या कर्णानें कोणताही दिव्य पराक्रम केल्याचें महाभारतात वर्णन नाहीं. जरासंधाचा त्यानें एक वेळ पराभव केला याखेरीज जगाला स्तिमित करणारा त्याचा दुसरा पराक्रम दाखविता येणार नाही. अर्जुनासंबंधी महाभारतात अशा किती तरी गोष्टी दाखवून देतां येण्यासारख्या आहेत. कर्णाच्या तोंडावरच कृपाचार्यांनीं कर्ण व अर्जुन यांची तुलना करतांना या गोष्टीवर उत्कृष्ट प्रकाश टाकलेला आहे. ते म्हणतात :—

परिचिन्त्य तु पार्थेन सनिपातो न न. क्षम. ।
एक. कुरुनभ्यगच्छेदकश्चाग्निमतर्पयत् ॥५
एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ॥६
एक किरातरूपेण स्थित रुद्रमयोधयत् ।
अस्मिन्नेव वने पार्थो हृता कृष्णामवाजयत् ॥७
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एक. सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद् यश. ॥८
एको गन्धर्वराजान चित्रसेनमरिंदम ।
विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेना प्राप्य सुदुर्जयाम् ॥९
तथा निवातकवचा. कालखञ्जाश्च दानवा ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिता. ॥१०
एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृत पुरा ।
एकैकेन यथा तेषा भूमिपाला वशे कृता. ॥ विराट ४९–११

'एकट्या अर्जुनाने कौरवाशी गाठ घेतली. त्याने एकट्यानें खाण्डववनात अग्नीचे सतर्पण केले त्याने पाच वर्षे एकनिष्ठेने उग्र ब्रह्मचर्य पालन केले एकट्यानेच सुभद्राहरण करून द्वन्द्वयुद्धात यदुपतीला आव्हान दिले किरातरूपी शकराशी त्याने एकट्याने द्वन्द्वयुद्ध केले. एकट्यानेच जयद्रथाच्या तावडीतून याच वनात द्रौपदीची सुटका केली त्याने एकट्यानेच महेद्रासारख्या जवळून दिव्य अस्त्रें सपादन केली. एकट्यानेच राजसूयाच्या वेळी शत्रूना जिकून कौरवाचे यश दिगतात पसरविले. अजिक्य अशा ससैन्य चित्रसेन गन्धर्वाला त्याने एकट्याने जिकले देवताना देखील अवध्य असे कालखज व निवातकवच नावाचे दानव त्याने एकट्यानेच ठार मारले. तू एकट्याने कधी काय केले आहेस ते तर आम्हाला साग. त्याच्यापैकी प्रत्येकजणाने एकेकट्याने जो पराक्रम केला आहे तो काही तू केलेला नाहीस'

कर्ण व अर्जुन याच्या पराक्रमासबधी अपसमज निर्माण होण्याचे केवळ एकच कारण आहे व ते म्हणजे आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी स्वत.चीच प्रशंसा करण्याची कर्णाला जशी खोड

पीत होता असें महाभारताच्या विराटपर्वात वर्णन आहे. प्रत्यक्ष भारतीय युद्धांतही ज्या ज्या वेळीं कर्ण व अर्जुन यांची गांठ पडली त्या त्या प्रत्येक क्षणीं अर्जुन विजेताच ठरला आहे तर कर्ण पलायनवीरच ठरला आहे. शेवटच्या संग्रामांत कर्णासमोर पार्थानें संरक्षिलेल्या भीमसेनानें दुःशासनाचा कंठ फोडून त्यांतील उष्ण रक्त प्राशन केलें, पण दुःखानें उसासे टाकण्यापलीकडे कर्ण त्या क्षणीं कांहीं एक करूं शकला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या अनुपस्थितीत अभिमन्यूला मूर्च्छित अवस्थेत अधर्मानें ठार केल्याची आठवण देऊन आव्हानपुरस्सर अर्जुनानें कर्णाचा मुलगा ठार मारला तरीही कर्ण त्याचें संरक्षण करूं शकला नाहीं. अशा स्थितींत अर्जुन व कर्ण यांची पराक्रमाच्या बाबतींत तुलना तरी कशी होणार? पराक्रमी अर्जुनानें कर्णाला शेवटीं वंचनेनें कां ठार मारलें एवढा एकच प्रश्न शेवटीं शिल्लक उरतो. त्याचें उत्तर इतकेंच आहे कीं, अडचणींत सांपडलेल्या शत्रूच्या संकटाचा लाभ न उठविणारा मनुष्य शेवटीं राजनीतिशास्त्राच्याच दृष्टीनें मूर्ख ठरत असतो. अंतीं काळाचेंच बळ सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळें लहान देखील अडचणींचा फायदा घ्यावा, व अत्यंत क्षुद्र शत्रूची देखील उपेक्षा करूं नये, असेंच राजनीतिशास्त्र सांगतें. मग त्यानें कर्णासारख्या नीतिभ्रष्ट शत्रूची तरी उपेक्षा कां करावी? त्यावरून एक दुसऱ्यापेक्षा अधिक पराक्रमी होता हें ठरत नाहीं. जन्मभर वंचकताच केलेल्या शत्रूच्या बाबतींत नीतिशास्त्राचे नियम लागू पडत नाहींत. अशा शत्रूंशीं वंचना करणें अधर्म नसून कुशल नीतिज्ञतेचेंच ते द्योतक आहे. व्यक्तिगत सामर्थ्याचा निर्णय करण्याचा प्रश्नच त्यांतून उद्भवूं शकत नाहीं एकट्या कर्णानें कोणताही दिव्य पराक्रम केल्याचें महाभारतांत वर्णन नाहीं. जरासंधाचा त्यानें एक वेळ पराभव केला, यावाचून जगाला स्तिमित करणारा त्याचा दुसरा पराक्रम दाखविता येणार नाहीं. अर्जुनासंबंधीं महाभारतांत अशा कितीतरी गोष्टी दाखवून देतां येण्यासारख्या आहेत. कर्णाच्या तोंडावरच कृपाचार्यांनीं कर्ण व अर्जुन यांची तुलना करतांना या गोष्टीवर उत्कृष्ट प्रकाश टाकलेला आहे. ते म्हणतात :—

परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यगच्छेदकश्चाग्निमतर्पयत् ॥५
एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ॥६
एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ।
अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥७
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद् यशः ॥८
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम् ॥९
तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥१०
एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः ॥ विराट. ४९–११

'एकटया अर्जुनाने कौरवांशी गांठ घेतली. त्याने एकटयाने खाण्डववनांत अग्नीचें संतर्पण केलें. त्याने पांच वर्षे एकनिष्ठेने उग्र ब्रह्मचर्य पालन केलें. एकटयानेच सुभद्राहरण करून द्वन्द्वयुद्धांत यदुपतीला आव्हान दिलें. किरातरूपी शंकराशी त्याने एकटयाने द्वन्द्वयुद्ध केलें. एकटयानेच जयद्रथाच्या तावडीतून याच वनांत द्रौपदीची सुटका केली. त्याने एकटयानेच महेंद्रासारख्या जवळून दिव्य अस्त्रें संपादन केली. एकटयानेच राजसूयाच्या वेळी शत्रूंना जिंकून कौरवांचें यश दिगंतांत पसरविलें. अजिंक्य अशा ससैन्य चित्रसेन गन्धर्वाला त्याने एकटयाने जिंकलें. देवतांना देखील अवध्य असे कालखज व निवातकवच नांवाचे दानव त्याने एकटयानेच ठार मारले. तूं एकटयाने कधी काय केलें आहेस तें तर आम्हांला सांग. त्यांच्यापैकी प्रत्येकजणाने एकेकटयाने जो पराक्रम केला आहे तो कांही तूं केलेला आहेस.'

कर्ण व अर्जुन यांच्या पराक्रमासंबंधी अपसमज निर्माण होण्याचें केवळ एकच कारण आहे व तें म्हणजे आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी स्वतःचीच प्रशंसा करण्याची कर्णाला जशी खोड

आहे तशी अर्जुनाला मुळीच नाही. या संबंधीच्या कारणाची मीमांसा मी कर्णावरील माझ्या व्याख्यानांत केलेली आहे. भगवान् श्रीकृष्णांसारखे अलौकिक विभूतिमत्त्व मित्र म्हणून चिर-सहवासांत असल्यामुळे, युधिष्ठिरासारख्या अत्यंत चारित्र्यसंपन्न अशा श्रेष्ठ पुरुषाच्या सहवासाची नि अध्ययनाची सतत संधि लाभल्यामुळे अर्जुनाच्या ठिकाणीं स्वाभाविक नम्रता व अभिजातता उत्पन्न झालेली होती. अत्यंत विलक्षण स्वरूपाच्या प्रसंगीं देखील मर्यादातीत संयम राखून अर्जुन वागलेला आहे. क्रिया हेंच त्याचें बोलणें आहे. द्रौपदीच्या विटंबनेच्या प्रसंगी सुडाच्या एकामागून एक प्रतिज्ञा करणाऱ्या भीमसेनाला इषारा म्हणून अर्जुन जें सूचक वाक्य बोलला त्यावरून त्याचा स्वभाव व्यक्त होतो. तो म्हणतोः—

नैव वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायसे सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद् भविष्यति ॥ ३२

—महाभारत, सभापर्व अ. ७७

'हे भीमसेना, मोठ्या लोकांना जें करावयाचें असतें तें त्यांच्या बोलण्यांतून कधी व्यक्त होत नाही. आजपासून १४ व्या वर्षी जें काय होईल तें आपण प्रत्यक्षच पाहूं.' शेवटीं अगदीच असहनीय वाटलें तेव्हा त्या अंतःकरण खवळून टाकणाऱ्या परिस्थितींत एकदाच काय तें अर्जुन बोलला आहे. तो म्हणतोः—

असूयितारं द्रष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२
अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः ॥ ३३
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मा नृपाः ।
तांश्च सर्वानहं बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ३४
चलेद्धि हिमवान् स्थानान्निष्प्रभः स्याद् दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद् यदि ॥ ३५
न प्रदास्यति चेद् राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
दुर्योधनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद् भविष्यति ॥ ३६

—महाभारत, सभापर्व अ. ७७

'नेहमी आमची असूया करणारा, अत्यत वाईट कृत्यासाठी दुसऱ्याना प्रेरणा देणारा, वाटेल ते बडबडणारा व आपली प्रौढी गाण्यात सदैव निमग्न अशा या कर्णाला, हे भीमसेना, तुझ्या आज्ञेने मी ठार मारीन भीमाचे प्रिय व्हावे म्हणून कर्ण व त्याचे अनुचर याना मी युद्धात माझ्या बाणानी ठार मारीन, अशी मी अर्जुन प्रतिज्ञा करीत आहे बुद्धीला मोह उत्पन्न झाल्यामुळे आणखी जे कोणी राजे माझ्याशी युद्ध करावयास येतील त्या सर्वाना मी ठार मारीन मी बोल्लेल्या या शब्दात जर अतर पडेल तर हिमाचल स्थानभ्रष्ट होईल, सूर्य निष्प्रभ होईल व शीतलता चद्राला सोडून जाईल आजपासून १४ व्या वर्षी दुर्योधन सन्मानपूर्वक आमचे राज्य जर आम्हाला परत देणार नाही तर हे सत्य झाल्यावाचून राहणार नाही' अर्जुनाने ह्या भाषणात कर्णाला जी विशेषणे लावलेली अहित ती सपूर्णपणे खरी आहेत हे मी माझ्या कर्णावरील भाषणात दाखवून दिलेच आहे अर्जुन ही वाक्येही बोलला तो एकदाच व तेही आपण इतके सगळे बोलत असता अर्जुन मात्र काहीही बोलत नाही, हे पाहून भीमसेन खट्टू होऊ नये म्हणूनच काय ते होय भीमसेनाच्या खिन्न होण्याचा प्रश्न जर नसता तर हीही वाक्य अर्जुन बोल्ला नसता, जे काही करून दाखवावयाचे होते ते त्याने प्रत्यक्षच करून दाखविले असते महाभारतात अर्जुन व कर्ण या दोघाच्याचकडे पाहिले तर आत्मप्रशसेचे कर्णाला एक प्रकारचे वेड लागले होते असे दिसून येईल प्रत्यक्ष पराक्रमापेक्षाही दुसऱ्याना तिटकारा येईल इतकी आत्मप्रौढीची भाषणे करणे हा कर्णाचा स्वभाव बनून गेला होता त्यामुळे उगाच त्याच्या सबधात एक विलक्षण भ्रम निर्माण होतो अनेकवार ते त्याचे फजितखोर पलायन पाहूनही दुर्योधनासारखा राज्यशकट चालविणारा सम्राट् देखील त्याच्या प्रौढीच्या भाषणानी शेवटपर्यंत त्याच्यावर विश्वासून फसलेला आहे अगदी कवचकुडले असताना देखील निर्विवादपणे अर्जुनाने कर्णाचा पराभव केल्यामुळे या प्रश्नाचे प्रयोजनच उरत नाही नुसत्या पराक्रमातच नव्हे तर अस्त्रज्ञतेतही कर्णापेक्षा अर्जुन श्रेष्ठ होता त्याने त्या त्या देवताना

प्रसन्न करून मिळविलेली महास्त्रें कौरवांपैकी एक भीष्मांचा अपवाद सोडला तर दुसऱ्या कोणालाही येत नव्हती. कर्णाची विद्या शापित होती, तर अर्जुनाची विद्या गुरूच्या संतोषांतून निर्माण झाली होती. चित्रसेनाच्या दिव्यास्त्राशीं संबंध येतांच कर्णाचीं मानुष अस्त्रें त्याच्या उपयोगी पडूं शकलीं नाहीत व त्याचा पराभव झाला असें घोषयात्रा प्रकरणांत वर्णन आहे. अर्जुनासमोर कोणाच्याही दिव्यास्त्रांचा असा प्रभाव चालू शकला नाही. कारण दिव्य व मानुष अशा दोन्ही अस्त्रांचें त्याचें ज्ञान केवळ अद्वितीय होतें. तात्पर्य, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे शत्रूंनी ज्याची पाठ कधीच पाहिली नाही, त्या अर्जुनासारख्या लोकोत्तर व्यक्तीशी प्राणभयाने प्रत्येक वेळीं पळून जाणाऱ्या कर्णाची तुलना कधीही होऊं शकत नाही. उपलब्ध महाभारतसंहितेनुसार याहून वेगळें तात्पर्य निघू शकणार नाही.

श्रीकृष्ण व अर्जुन

एका अपसमजाच्या बाबतीत असलेली वस्तुस्थिति आपण पाहिल्यावर दुसऱ्या अपसमजाकडे वळूं. श्रीकृष्ण सहायक होते म्हणूनच केवळ अर्जुनाचे पराक्रम गाजले हे खरें नसून पराक्रमाच्या बाबतींत पार्थ पूर्णपणें स्वायत्तसिद्धि, कर्तृत्ववान् व लोकोत्तर पुरुष होता. भगवान् श्रीकृष्णांच्या त्याच्यावरील अलौकिक प्रेमाच्या अनेक महत्त्वपूर्ण कारणांपैकी हेंही एक कारण होतें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. अर्जुन व श्रीकृष्ण यांची प्रथम भेट जी झाली व ते समवयस्क असल्यामुळे मित्रत्वाचे जे संबंध प्रस्थापित झाले ते द्रौपदीस्वयंवरांत अर्जुनाने मत्स्ययंत्राचा भेद केल्यानंतर झालेले आहेत. त्याच्यापूर्वी पाण्डवांचा व भगवान् श्रीकृष्णांचा कांही एक प्रत्यक्ष असा संबंध उत्पन्न झालेला नाही. फार तर एकमेकांना एकमेकांचें नांव माहीत असेल इतकेंच. त्या रात्रीच भगवान् श्रीकृष्णांनी स्वतःहून पांडवांची भेट घेतली व त्यांच्याशी आपले संबंध प्रस्थापित केले. समवयस्क असल्यामुळे अर्जुनाशी त्यांचे मित्रत्व उत्पन्न झालें व त्याच्या अनेक विलोभनीय सद्गुणांनी तो

श्रीकृष्णाचा वहिश्चर प्राण बनला पण या घटनेच्या किती तरी पूर्वी अर्जुनाने स्वतन्त्ररीत्या देदीप्यमान पराक्रम गाजविलेले आहेत त्यात श्रीकृष्णाचा काडीइतकाही सबध नाही गुरुदक्षिणा म्हणून द्रुपदाचा पराभव करून पचाल देशाचा राजा व राज्य त्याने स्वत च्याच पराक्रमाने आचार्य द्रोणाच्या पायावर समर्पण केले श्रीकृष्णाचा सबध येण्यापूर्वी जे अत्यत अल्पकालीन यौवराज्य युधिष्ठिराने केले त्या काळात अर्जुनाने केलेल्या पराक्रमाचे वर्णन करीत असता महाभारतकार म्हणतात —

न शशाक वशे कर्तु य पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वश नीतो राजासीद्यवनाधिप ॥२१
अतीव वलसपन्न सदा मानी कुरून् प्रति ।
विपुलो नाम सौवीर शस्त पार्थेन धीमता ॥२२
भीमसेनसहायश्च रथानामयुत च स ।
अर्जुन समरे प्राच्यान् सर्वानेकरथोऽजयत् ॥२२
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद् दिशम् ।
धनौघ प्रापयामास कुरुराष्ट्र धनञ्जय ॥२५

—महाभारत, आदिपर्व अ १३९

'वीर्यवान् राजा पाण्डुही ज्याला जिकून माडलिक करू शकला नाही, त्या यवनाधिपाला अर्जुनाने जिकून स्वाधीन करून घेतले. अत्यत वलसपन्न व कुरुराज्याशी सदैव गर्वोद्धतपणे वागणाऱ्या विपुल नावाच्या सौवीर देशाच्या राजाला अर्जुनाने युद्धात ठार मारले भीमसेनाच्या साहाय्याने पूर्वेच्या बाजूच्या दहा सहस्र योद्धयावर त्याने विजय सपादन केला एकट्यानेच दक्षिण दिशेचा विजय करून कुरुराष्ट्रात त्याने धनाचा ओघ आणला' लाक्षागृह प्रकरणानतर द्रौपदी स्वयवरापूर्वी मार्गात अगारपर्ण नावाच्या गधर्वावर अर्जुनाने आपल्या अस्त्रप्रतापाने विजय सपादन केलेला आहे. श्रीकृष्णाशी त्याचा सबध येण्यापूर्वीचे त्याचे हे पराक्रम आहेत. स्वत च्या पराक्रमानेच त्याने दैवी शक्तीना प्रसन्न करून घेतले आहे. त्याच्या पराक्रमाविपयी श्रीकृष्णाची असलेली खात्री सुभद्राहरणाच्या प्रसगी यादवाच्या राजसभेत केलेल्या भाषणात

त्यांनी व्यक्त केलेली आहे. श्रीकृष्णांशीं संबंध आल्यावर दोघांनीं मिळून केलेला मोठा पराक्रम खाण्डववनप्रसंगीचा होय. चक्रपाणि श्रीकृष्ण व अग्नीच्या प्रसादानें मिळालेलें गाण्डीव धनुष्य धारण करणारा अर्जुन या दोघांनी या युद्धांत दिव्य पराक्रम केला. पण दोघांनी दोन दिशांनी स्वतन्त्रपणेंच पराक्रम केलेला आहे. तरी पण या युद्धांत भगवान् श्रीकृष्ण उपस्थित असल्यामुळे त्यांचें अर्जुनाला साहय झालें असें म्हणतां येईल. पण त्यानंतर युधिष्ठिराच्या राजसूययज्ञाच्या वेळी अर्जुनाने जो दिग्विजय केलेला आहे त्या वेळीं श्रीकृष्ण त्याच्याबरोबर नव्हते. संपूर्ण उत्तर दिशेचा अर्जुनाने स्वतःच्याच भरंवशावर विजय केलेला आहे. तत्कालीन राजांत सर्वश्रेष्ठ पराक्रमी असलेल्या भगदत्ताला त्याने याच वेळी जिंकलें. त्याच्या या विजयासंबंधी लिहितांना महाभारतकार म्हणतात :—

'तत्र राजा महानासीद् भगदत्तो विशांपते ।
तेनासीत् सुमहद् युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ८
स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ ९
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनञ्जयम् ।
प्रहसन्नब्रवीद् राजा संग्रामविगतक्लमम् ॥ १०
उपपन्नं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ ११
अहं सखा महेन्द्रस्य शक्रादनवरो रणे ।
न शक्ष्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ १२
त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद् वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ सभा. २६-१३

' त्या ठिकाणीं प्राग्ज्योतिषपुराचा राजा भगदत्त व अर्जुन यांचा मोठा संग्राम झाला. किरात, चीन देशांतील योद्धे व इतर अनेक वेगवेगळ्या जमातींचें सैन्य त्याच्या जवळ होतें. आठ दिवसांच्या घनघोर युद्धानंतर भगदत्त अर्जुनाला म्हणाला : 'हे कौरवनंदना, तुझ्यासारख्या व्यक्तीच्या अंगी रणांगणाला अपूर्व शोभा आणणारें असें शौर्य असावें हें योग्यच आहे. महेन्द्राच्या पुत्राला शोभेल असाच

तुझा पराक्रम आहे. मी महेन्द्राचा मित्र असून त्याच्यासारखाच पराक्रमी आहे. पण तुझ्यासमोर युद्धांत उभें राहण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत नाही. तू माझ्या मुलासारखाच आहेस. तुझी इच्छा काय आहे तें सांग. तू जें म्हणशील तें करावयास मी सिद्ध आहे.'

श्रीकृष्ण सहायक नसतांना एकट्या अर्जुनाच्या पराक्रमाचें भगदत्ताने दिलेले हें एक प्रकारचें प्रशस्तिपत्रकच नव्हे काय? वनवासांत कांही पांडवांच्या बरोबर श्रीकृष्ण नव्हते. हिमाचलावर तपस्या करीत असतां किरातरूपी शंकराशी, धैर्य खचू न देतां युद्ध करून अर्जुनाने जें अपूर्व पौरुष प्रकट केलें, व भगवान् शंकरांजवळून पाशुपत नांवाचे दिव्य अस्त्र संपादन केले, त्या वेळीही भगवान् श्रीकृष्ण त्याचे सहायक नव्हते. त्याच्या एकट्याच्याच पराक्रमाची ही स्वार्जित संपदा आहे. शकरावर त्याने हा जो अपूर्व विजय संपादन केला, त्यामुळे सर्व लोकपाल त्याच्यावर प्रसन्न झाले व त्यानी आपली महास्त्रें अर्जुनाला समर्पण केली. प्रत्यक्ष महेन्द्राच्या अर्ध्या आसनावर बसण्याचा मान केवळ आपल्या कर्तृत्वाने अर्जुनाने संपादन केलेला आहे. त्यानंतर महेन्द्राच्या आज्ञेवरून देवांनाही अजिक्य असलेले पौलोम व कालकेय, निवातकवचादि मोठमोठे दानवयोद्धे त्याने जिंकले व ठार मारले, तेही स्वत:च्या अस्त्रज्ञानाच्या व पराक्रमाच्या भरंवशावरच होय. तेथेही श्रीकृष्ण त्याचे सहायक नव्हते. घोषयात्रेंत चित्रसेन गन्धर्वावर त्याने जो विजय संपादन केला तोही श्रीकृष्णांच्या साहाय्यावांचून स्वत:च्या बाहुबलाच्या भरंवशावरच होय. आणि या सर्वांवर तळपणारा त्याचा तो विख्यात विजय व त्यांत निर्विवादपणें प्रकट झालेले धनुर्धर पार्थाचें तळपते तेज विस्मयाने कुणाचे नेत्र स्तिमित करणार नाही! तो त्याचा अपूर्व विजय उत्तरगोग्रहणांतील होय.

उत्तरगोग्रहण

उत्तरगोग्रहणाच्या प्रकरणांत अर्जुनाला नुसतें श्रीकृष्णांचें साहय नव्हतें, इतकेंच नव्हे तर ज्याचें साहाय्य होतें त्याचें तें उलटें उपद्रवकारक होतें. आपल्या सर्व महारथ्यांसहित कौरवांनी जेव्हा उत्तरेच्या

बाजूने विराटनगरावर स्वारी केली त्या वेळीं त्यांचा प्रतिकार करावयास्तव विराटनगरांत कोणीही योद्धा शिल्लक नव्हता. दक्षिणेच्या बाजूने एक दिवसच आधी त्रिगर्त देशाचा राजा सुशर्मा याने त्या राज्यावर स्वारी केलेली असल्यामुळे त्याच्याशी करावयाच्या युद्धांत स्वतः राजा विराट, त्याचें सारें सैन्य व चारही पाण्डव गुंतलेले होते. नगरींत केवळ नुकताच तारुण्याच्या दारवंठ्यात प्रवेश केलेला राजपुत्र उत्तर होता. कौरवांच्या हातून मार खाऊन पळत आलेल्या गोपाने या राजपुत्राला कौरवांच्या चढाईची वार्ता सांगितली. त्या वेळीं राजपुत्र अंतःपुरांत बसला होता. तो कांही तशाही वयांत भीषण पराक्रम करणारा अभिमन्यु नव्हता. अंतःपुरांतील स्त्रियांसमोर आपली बढाई मारण्याच्या हेतूने व कांहीशा बालिशपणाने तो असें म्हणूं लागला की मी आताच गाईंना सोडविण्यासाठी गेलों असतों. पण काय करावें ? मला कोणी सारथीच नाही. पूर्वी मी केलेल्या घोर युद्धांत माझा सारथी मारला गेला. आज जर मला कुणी चांगला सारथी मिळेल तर मी कौरवांची चांगलीच खोडकी जिरविल्यावांचून राहणार नाही. ज्याप्रमाणे वज्रधारी महेन्द्र दानवांना थरकांपवितो त्याप्रमाणे मी कौरवांना रणांगणांत कंपित करून माझ्या गाई परत आणीन. दुर्योधन, भीष्म, कर्ण, कृपाचार्य, अश्वत्थामा व द्रोण या सर्वांचाच उन्माद मी नष्ट करीन. माझा पराक्रम पाहतांच कौरवांना प्रत्यक्ष अर्जुनाशीच आपली गाठ पडली असें वाटल्याविना राहणार नाही.' वारंवार त्याच्या तोंडून हीं वाक्यें बाहेर पडतांच अर्जुनाच्या मनांत प्रकट होण्याची ही चालून आलेली संधि साधावी असा विचार चमकून गेला; व द्रौपदीला बोलावून त्याने असें सांगितलें की तूं सारथ्यासाठी माझें नांव उत्तराला सुचव. त्याला असें सांग की बृहन्नला दिसायला जरी षंढ आहे तरीही तिच्या पाठीशी कर्तृत्वाची मोठी परंपरा आहे. बृहन्नला अर्जुनाचें सारथ्य करीत होती. अर्जुनाच्या सहवासांत तिने अनेक महायुद्धें पाहिलीं आहेत. आपली इच्छा असली तर तीं आपलें सारथ्य करील. द्रौपदीने तो निरोप उत्तराला कळविला व उत्तरेच्या मध्यस्थीने बृहन्नलावेषधारी अर्जुन पुष्कळ दिखाऊ

आढेवेढे घेऊन सारथ्यास्तव सिद्ध झाला उलटे कवच घालून त्याने आपल्या पदत्वाची वर्तावणीही योग्य प्रकारे केली नतर रथी उत्तराला घेऊन सारथी अर्जुन समरागणावर जात असता राजकन्या उत्तरा त्याला असे म्हणू लागली की समरागणावर विजय सपादन केल्यावर शत्रुपक्षाकडील महारथ्याची सुदरसुदर वस्त्रे तुम्ही आमच्या खेळासाठी आणा तुझा भाऊ जर बोलल्याप्रमाणे युद्धात विजय सपादन करील तर मी तू म्हणतेस तशी वस्त्रें अवश्य आणीन असे सूचक उत्तर तिला देऊन अर्जुनाने रणागणाकडे आपला रथ चालविला प्रत्यक्ष रणागणावर रथ येऊन ठेपला मात्र अत पुरातील वाचिवीर उनराच्या अगाला कापरेच भरले महाभारतातील उत्तराचे हे प्रकरण हास्यरसाचे एक अपूर्व निदर्शन असून भारत चम्पूकार अनन्तभट्ट, कविवर्य मुक्तेश्वर,व महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपत याच्या प्रतिभेला या प्रकरणात विलक्षण फुलोरा आलेला आहे मोरोपताचे आर्याभारत पुष्कळसे कण्ठस्थ करणाऱ्या लोकाना या प्रकरणातील पताच्या आर्या घोळून घोळून म्हणताना चर्वणेचा अलौकिक आनद उपभोगावयास मिळतो महाभारतातही या प्रकरणाचे मोठें विलक्षण वर्णन आहे महाभारतकार म्हणतात --

तदनीक महद् दृष्ट्वा गजाश्वरथसकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्त शान्तनवेन च ।। ८
द्रोणेन च सुपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्न पार्थं वैराटिरब्रवीत् ।। ९

उत्तर उवाच ।

नोत्सहे कुरुभिर्यादधु रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्र देवैरपि दुरासदम् ।। १०
प्रतियोद्धु न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ।
नाशसे भारती सेना प्रवेष्टु भीमकार्मुकाम् ।। ११
रथनागाश्वकलिला पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजौ मन प्रव्यथतीव मे ।। १२
यत्र द्रोणाश्च भीष्मश्च कृप कर्णो विविंशति ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिक ।। १३

दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः।
द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वयुद्धविशारदाः ॥ १४
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ विराट. ३८–१५

'कौरवांचें तें कर्ण, दुर्योधन, कृपाचार्य, भीष्म, अश्वत्थामा, व द्रोणाचार्य यांनी संरक्षिलेलें भयंकर चतुरग सैन्य पाहतांच उत्तर भयाने उद्विग्न झाला व त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. तो थरकांपत अर्जुनाला म्हणाला, बृहन्नले कौरवांशी मी युद्ध करूं इच्छीत नाही. माझ्या अंगावरचे हे रोमांच पाहिलेस काय ? ह्या कौरवांच्या सैन्यांत अत्यंत प्रबल योद्धे असून हें सैन्य देवांना देखील जिंकण्यास अत्यंत कठीण आहे. या अफाट कौरवांच्या सैन्याशीं युद्ध करण्याची माझी छाती नाही. युद्ध तर लांबच राहिलें, भयानक धनुष्य घेतलेल्या योद्धयांच्या या सेनेंत प्रवेश करण्यासहि मी धजूं शकत नाही. भावी भयाच्या कल्पनेने माझें मन थरकांपून उठलें आहे. द्रोण, भीष्म, कृप, कर्ण, विविंशति, अश्वत्थामा, विकर्ण, सोमदत्त, बाल्हिक, दुर्योधन, इत्यादि हे सारे योद्धे आपल्या पराक्रमाने आजवर जगात तळपलेले असून हे युद्धविशारद मोठमोठीं धनुष्यें हातांत घेऊन उभे आहेत. त्यांना पाहतांच माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहून डोळयांसमोर अंधारी आली आहे. अशा स्थितीत मी त्यांच्याशीं काय लढणार ?' तात्पर्य या युद्धांतील अर्जुनाचा साहायक भगवान् श्रीकृष्णांप्रमाणे संकटांतून त्याचें संरक्षण करणारा, व प्रसंगविशेषीं त्याचा मोह नष्ट करून त्याचा उत्साह वर्धन करणारा नसून उलट त्यालाच ज्याला वारंवार संभाळून घ्यावें लागलें अशा प्रकारचा एक भ्याड आहे. अर्जुनाने त्याचा विलाप ऐकून त्याला धीर देण्याचा प्रयत्न केला. पण तें काम चांगलेच कठीण होतें. महाभारतकारांनी त्याचें जें शब्दचित्र चित्रित केलें आहे, तें या दृष्टीने पाहण्यासारखें आहे. भारतकार म्हणतात:–

बृहन्नलोवाच।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः।
न च तावत्कृतं कर्म परैः किंचिद् रणाजिरे ॥ १९

स्वयमेव च मामात्थ वह मा कौरवान् प्रति।
सोऽह त्वा तत्र नेष्यामि यत्रैते वहुला ध्वजा ॥ २०
मध्यमामिपगृध्राणा कुरूणामाततायिनाम्।
नेष्यामि त्वा महावाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ २१
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरप पुरुषेषु च।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२
न चेद् विजित्य गास्तास्त्व गृहान वै प्रतियास्यसि।
प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वा नरा नार्यश्च सगता ॥ २३
अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या ख्याता सारथ्यकर्मणि।
न च शक्ष्याम्यनिर्जित्य गा प्रयातु पुर प्रति ॥ २४
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च।
कथ न युध्येयमह कुरून् सर्वान् स्थिरो भव ॥ २५
उत्तर उवाच।
काम हरन्तु मत्स्याना भूयास कुरवो धनम्।
प्रहसन्तु च मा नार्या नरा वाऽपि बृहन्नल ॥ २६
सग्रामे न च कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे।
शून्य मे नगर चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ॥ २७
वैशपायन उवाच।
इत्युक्त्वा प्राद्रवद् भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली।
त्यक्त्वा मान च दर्पं च विसृज्य सशर धनु ॥ २८
बृहन्नलोवाच।
नैप शूरै स्मृतो धर्म क्षत्रियस्य पलायनम।
श्रेयस्तु मरण युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २९
वैशपायन उवाच।
एवमुक्त्वा तु कौन्तेय सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात्।
तमन्वधावत् धावन्त राजपुत्र धनञ्जय ॥ ३०
दीर्घां वेणी विधुन्वान साधु रक्ते च वाससी।
विधूय वेणी धावन्तमजानन्तोऽर्जुन तदा ॥ ३१
सैनिका प्राहसन् केचित तथा रूपमवेक्ष्य तम्।
त शीघ्रमभिधावन्त सप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ॥ ३२

क एष वेषसंच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः।
किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ॥ ३३
सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च।
तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ॥
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ॥ ३४
अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् ॥ ३५
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३६
सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम्।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद् बहिः ॥ ३७
स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एव पलायते।
तन्नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ॥ ३८
इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक् पृथक्।
न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ॥ ३९
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत।
उत्तरं तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनञ्जयः ॥
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ४०
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत्।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ४१

उत्तर उवाच।

शृणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे।
निर्वर्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ॥४२
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते।
मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमबद्धान् महाप्रभान् ॥ ४३
हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः।
मत्तांश्च दशमातङ्गान् मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ॥ ४४

वैशंपायन उवाच।

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम्।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४५

अथैनमब्रवीत्पार्थ भयार्त नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धु शत्रुभि शत्रुकर्षण ।।
एहि मे त्व हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभि ।। ४७
प्रयाह्येतद्रथानीक मद्बाहुबलरक्षित ।
अप्रधृष्यतम घोर गुप्त वीरैर्महारथै ।। ४८
मा भैस्त्व राजपुत्राग्य क्षत्रियोऽसि परतप ।
कथ पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ।। ४९
अह वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ।
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्य दुरासदम् ।। ५०
यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽह कुरुभि सह ।
एव ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजित ।
समाश्वास्य मुहूर्त तमुत्तर भरतर्षभ ।। ५१
तत एन विचेष्टन्तमकाम भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थ प्रहरता वर ।। विराट ३८–५२

'अर्जुन म्हणाला तू भयाने अत्यत दीन झाला आहेस तुझा हा चेहरा पाहताच शत्रूचा हर्ष वाढणार आहे अजून शत्रूनी काही एक कर्म केले नसताना इतके घाबरावयास काय झाले? तू स्वत च आग्रह करून मला कौरवसैन्यासमोर तुला घेऊन यावयास भाग पाडले आहेस आता मी तुला या पद्धतीने कधीही रणविन्मुख होऊ देणार नाही जेथे हे अनत ध्वज दिसत आहेत त्या ठिकाणी मी तुला नेणार गिधाडाचे भक्ष्य व्हावयासच केवळ योग्य अशा या आततायी कौरवाच्या मध्यभागी मी तुला नेणार अन्त पुरातील स्त्रिया व नोकरचाकर ह्याच्या समोर तू हवे ते बोललास, इतकेच नव्हे, तर त्यान्यासमोर युद्धासाठी म्हणून तू बाहेरही पडलास मग आताच युद्ध का करीत नाहीस? जर तू गाई न जिकता व युद्ध न करता घरी परत गेलास तर हे सर्व वीर तुला हसतीलच, पण नगरातील सर्व पुरुष व स्त्रिया तुझा उपहास केल्यावाचून राहणार नाहीत मी अत्यत कुशल सारथि आहे असे सैरध्रीने तुझ्याजवळ माझे वर्णन केले आहे गाई जिकल्यावाचून मला राजधानीत कधीही परत जाता येणार नाही सैरध्रीच्या स्तुतीने व तुझ्या

बोलण्याने मला प्रेरणा मिळाली. स्थिर हो, कौरवांशीं युद्ध केल्यावांचून आता मला तरी दुसरी गति नाही.' हे ऐकतांच आधीच घाबरलेला उत्तर म्हणाला, 'हे बृहन्नले मत्स्यांचें वाटेल तितकें धन कौरवांना खुशाल हरण करूं दे. नगरांतील स्त्रीपुरुषांनी माझा वाटेल तितका उपहास केला तरी चालेल. माझ्या गाई खुशाल जावोत. मला संग्रामाशीं कांही एक कर्तव्य नाही. नगरांत कुणी नाही व मी एकटा इकडे निघून आलों म्हणूनच बाबा रागावतील.' नुसतें एवढें बोलूनच उत्तर राहिला नाही; तर भिऊन त्याने रथावरून खाली उडी मारली व स्वाभिमान, ताठा, धनुष्यबाण रथांतच टाकून देऊन तो नगराकडे पळूं लागला. बृहन्नला त्याला म्हणाली, 'शूर क्षत्रियांचा पळून जाणें हा धर्म नव्हे. युद्धांतून पळून जाण्यापेक्षा मरण पत्करणें बरें.' पण ऐकतो कोण ? तो एकसारखा पळूंच लागला. अर्जुनानेही रथांतून खाली उडी मारली. त्याची लांबसडक वेणी धावण्याच्या वेगाने पाठीवर इकडून तिकडे व तिकडून इकडे रुळत होती, व त्याचें लाल रंगाचें वस्त्र वाऱ्याने उडत होतें. एवढ्या मोठ्या कुरुसैन्यासमोर एक छोटा राजपुत्र एका षंढाला सारथि करून आला, व तो भिऊन पळत असतां तो षढ त्याला धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, हें पाहतांच सारें कौरवसैन्य हंसूं लागलें. पण कोणी म्हणूं लागले, 'कां हो, भस्मांत ज्याप्रमाणे अग्नि झांकलेला असावा त्याप्रमाणे हा या क्लीबवेषांत असलेला कोणी महापुरुष तर नसेल? याचीं कांही वैशिष्टचें पुरुषासारखीं आहेत तर कांही स्त्रीसारखीं आहेत. दिसायला जरी हा क्लीब दिसत असला तरी एकंदर शरीरयष्टि व आकृति यांवरून अर्जुनासारखेंच याचें रूप दिसतें. ही मान, हे शिर, ते परिघाप्रमाणे पुष्ट असे आजानुबाहु हात, ती गति यावरून खात्रीने हा अर्जुनच असला पाहिजे असें वाटतें. महेन्द्र ज्याप्रमाणे देवांत, त्याचप्रमाणे अर्जुन मनुष्यांत सिद्ध आहे. त्याला कोण ओळखणार नाही ? आणि आमच्यावर एकटें चालून येण्याची एका अर्जुनावांचून दुसऱ्या कुणाची छाती आहे? हा विराटाचा पुत्र एकटाच नगरांत होता असें दिसतें. आम्हांला पाहूनच तो पळून जात आहे त्याअर्थी पौरुष अंगीं होतें म्हणून

तो येथे आलेला नसून येवळ बालिशपणानेच तो रणागणात आला असला पाहिजे क्वचित् त्यालाही अर्जुनाची ओळख नसेल पण अज्ञानाने गुप्त वेषाने राहणाऱ्या पार्थालाच सारथि करून हा नगराबाहेर निघाला आहे आम्हाला पाहून भीतीने हा पळत असून बहुधा हा अर्जुनच त्याला पकडून आणण्यासाठी धावत असला पाहिजे' ह्याप्रमाणे अर्जुनाविषयी शका येऊन कौरव सैन्यातील योद्धे एकमेकाशी बोलत होते पण ह्या बाबतीत त्याच्या बुद्धीचा निश्चय काही होत नव्हता इकडे पळणाऱ्या उत्तरामागोमाग जाऊन अर्जुनाने शभराव्या पावलावर त्याला पकडले व त्याने वेस धरून त्याला जागच्या जागी उभ केले अर्जुनाने पकडताच अत्यत दीन होऊन उत्तर रडू लागला विलाप करीत तो म्हणाला, 'हे कल्याणि बृहनले! मला एवढी भीक दे शक्य तितक्या लवकर आपला रथ राजधानीकडे वळव फुकट मरण्यात काय अर्थ आहे? मी तुला शुद्ध सोन्याचे शभर निष्क देईन सोन्याचे काम केलेली अत्यत तेजस्वी रत्ने देईन सुवर्णदडाने युक्त असा उत्कृष्ट रथ व गडस्थळातून मदधारा वाहणारे दहा गजराज मी तुला देईन, पण मला सोड' याप्रमाणे आर्त प्रलाप काढीत उत्तर एकसारखा विलाप करीत होता युद्धाच्या नुसत्या कल्पनेनेच त्याची सारी चेतना नष्ट झाली होती तरीही अर्जुनाने एकवार जोराने हसून त्याला रथाजवळ आणले त्याचा थरकाप पाहून हसत हसत अर्जुन त्याला म्हणाला, 'जर तुला शत्रूशी प्रत्यक्ष लढण्याचे धैर्य होत नसेल तर मी त्याच्याशी लढेन तू निदान माझे सारथ्य तर कर लोकानी धर्षण करावयास अशक्य वाटणारे व मोठमोठ्या महारथ्यानी सरक्षिलेले हे सैन्य तुला केवढेही भयकर वाटत असले तरी माझ्या बाहूनी आता तुला सरक्षण दिलेले आहे नि शक मनाने तू या सैन्यात प्रवेश कर हे राजपुत्रा! भिऊ नकोस, तू क्षत्रिय आहेस शत्रूच्यासमोर उभ राहून आपल्या दुर्बलतेचे असे प्रदर्शन करीत विषाद करणे तुला शोभत काय? मी या कौरवाशी युद्ध करून तुझे गोधन तुला परत मिळवून देतो याप्रमाणे अर्जुनाने त्याला समजाविले, पण तरीही तो भयाने थरथरा कापत पळून

जाण्याची धडपड करीतच होता. तथापि अर्जुनाने त्याला तसेंच रथावर बसविलें.' पुढे अर्जुनाने त्याला शमी वृक्षावरची आपली शस्त्रास्त्रें काढावयास लावून जेव्हा आपली ओळख करून दिली व त्यानेही हा अर्जुनच आहे यासंबंधीची आपली पूर्ण खात्री करून घेतली तेव्हाच त्याचें कांपरें गेलें. तरीही पहिल्या दोन शखनादांतच त्याची मूर्च्छित होण्याची वेळ आली होती असें महाभारतांत वर्णन आहे. तात्पर्य, अशा या अननुभवी व घाबरलेल्या सहायकाचा संभाळ करीत अर्जुनाने या रणक्षेत्रावर भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य व कर्ण अशा महारथ्यांचा द्वन्द्व व संकुल अशा दोन्ही प्रकारच्या युद्धांत पराभव केला. इतकेच नव्हे तर एकटे पितामह भीष्म सोडून इतरांची तर त्याने वस्त्रेही हिरावून घेऊन त्याची पूर्णपणें फटफजिती केली. दातीं तृण धरून महारथ्यांना पळता भुई थोडी झाली. मग सैनिकांची कथाच काय? शेवटीं सान्या गुरुजनांना बाणाचें अभिवादन करून त्याने त्या सान्यांसमक्ष सम्राट दुर्योधनाचा किरीट आपल्या बाणांनी उडवून दिला व सान्या सहायकांनाही तुझें संरक्षण करतां येणे केवळ अशक्य आहे असें सुचवीत नि आपल्या विजयाच्या दुदुंभिध्वनींनी दशदिशा दणाणून सोडीत पार्थ परतला. अर्जुनाचा हा अपूर्व विजय श्रीकृष्णांच्या साहाय्यावांचून झालेला आहे. केवळ भारतीय युद्धांत भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाचें सारथ्य करावयास आले, व त्या १८ दिवसांच्या युद्धांतच काय तें त्यांचें प्रत्यक्ष साह्य अर्जुनाला मिळालेले आहे. श्रीकृष्णांच्या परमेश्वरी विभूतिमत्त्वाने अनेक जिवावरच्या संकटांतून अर्जुनाचें संरक्षण केलें ही गोष्ट कांही खोटी नाही. भगदत्ताच्या मंत्रित अंकुशापासून श्रीकृष्णानीच अर्जुनाला वांचविलें. अश्वत्थाम्याच्या नारायणास्त्रापासून श्रीकृष्णांमुळेच अर्जुन वांचला. तक्षकाच्या दंशापासून श्रीकृष्णाच्या कुशल सारथ्यकर्मामुळेच अर्जुन वांचलेला आहे. याप्रमाणे कांही आणीबाणीच्या प्रसंगी भगवंतांनी त्याला वांचविलें व त्याचें संरक्षण केलें हें जरी खरें असलें तरी केवळ श्रीकृष्णांमुळे अर्जुनाला युद्ध चालवितां आलें व तो म्हणजे केवळ मातीचा पुतळा असून श्रीकृष्ण होते म्हणूनच तो पराक्रमी दिसला,

हे मान साफ खोटें आहे. श्रीकृष्ण अर्जुनाहून सर्वच बाबतीत अनंतपटींनी श्रेष्ठ होते यांत शंका नाही. आणि म्हणूनच तर ते नारायण आहेत. अर्जुनाने त्याचे दास्य मान्य केले तरी त्याला त्यांनी स्वतःचा सखा मानण्याइतके सद्गुण व पराक्रम त्याच्या ठिकाणी निश्चित होते. पराक्रमाच्या बाबतीतही तो श्रीकृष्णाशी स्पर्धा करून स्वतः तसें होण्याचा आटोकाट प्रयत्न करी या गोष्टीची श्रीकृष्णाना जाणीव होती अर्जुनाने जेव्हा त्याना स्वत चें सारथ्य करावयास सांगितले तेव्हा त्यानी स्पष्ट शब्दात असे म्हटले आहे की,

उपपन्नमिद पार्थ यत्स्पर्धसि मया सह ।
सारथ्य ते करिष्यामि कामः सम्पद्यता तव ।।३८

—महाभारत, उद्योगपर्व अ ७

'हे पार्था, तू माझ्याशी स्पर्धा करतोस ही गोष्ट योग्यच आहे. तुझीच इच्छा सफळ होवो मी तुझें सारथ्य करीन.' पण मोठ्या अनंत श्रेष्ठ गुणांनी युक्त अशा व्यक्तीची स्पर्धा करून ते सद्गुण आपल्या अंगी यावे म्हणून आटोकाट प्रयत्न करणे यात दोषास्पद असे काहीच नाही या स्वरूपाच्या स्पर्धेला सात्त्विक स्पर्धा असे म्हणतात. तिने थोर विभूतिमत्त्व क्रुद्ध होण्याऐवजी प्रसन्नच होत असते. कर्णाने अर्जुनाशी स्पर्धा केली, पण तिचे स्वरूप शुद्ध तामसी होते या दोन स्पर्धातच पहा केवढा फरक आहे! अर्जुनाइतके स्वत ला मोठे होता येत नाही म्हणून त्याने मत्सरग्रस्त होऊन त्याच्या विनाशाचेच प्रयत्न केले, व त्यासाठी सगळ्या प्रकारच्या हीन मार्गाचा अवलंब करून शेवटी साऱ्या जगाचीच होळी पेटविली. पार्थाने श्रीकृष्णाशीच स्पर्धा केली पण त्याच्या विभूतिमत्त्वाचा प्रभाव पाहताच 'शाधि मा त्वा प्रपन्नम्' असें म्हणून शिष्य होऊन दासभावाने तो त्याना शरण गेला, व त्याची कृपा त्याने संपादन केली. तात्पर्य, अर्जुन हा परायत्तसिद्धि नसून स्वायत्तसिद्धि होता, व त्याचा पराक्रम सर्वांनी मान्य करण्याइतका सर्वश्रेष्ठ होता हे निर्विवाद आहे

अर्जुनाचा प्रभाव

अर्जुनाच्या प्रतापाचा प्रभाव तत्कालीन सर्व व्यक्तींवर पडलेला आढळून येतो. सत्यसंध लोकांत सर्वश्रेष्ठ असे भीष्म त्याच्यासंबंधी उद्‌गार काढतांना म्हणतात :—

न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद् धनञ्जयात् ॥ १८
स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥उद्योग. १५६-१९

'हे राजा दुर्योधना, सर्व जगांत एकटचा कुंतीपुत्र, नरव्याघ्र धनंजयावाचून माझ्यासारखा योद्धा मला दुसरा कोणीही आढळत नाही. तो अत्यंत बुद्धिमान् असून अनेक दिव्य अस्त्रें त्याला माहीत आहेत. पण तो माझ्याशी मन लावून युद्ध करील असें वाटत नाही.' भीष्मांनी हे उद्‌गार केव्हा काढले तेंही लक्षात घेण्यासारखे आहे. ज्या वेळी राजा दुर्योधनाने त्याना सेनापतित्वाचा अभिषेक करून त्यांच्या सामर्थ्याचें महत्त्व वर्णन केलें त्या वेळीं भीष्मांनी काढलेले हे सहजोद्‌गार आहेत. उभय पक्षातील रथि व अतिरथि यांच्या संख्येचे वर्णन करीत असतां व राजा दुर्योधनाला प्रत्येक योध्याच्या पराक्रमाची कल्पना देत असतां भीष्म म्हणतात :—

ते स्मरन्तश्च संग्रामे चरिष्यन्ति च रुद्रवत् ।
लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ॥ १६
उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः ।
न हि देवेषु वा पूर्वं मनुष्येषूरगेषु च ॥ १७
राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ।
भूतोऽथवा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ॥१८
समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः ।
वासुदेवश्च संयंता योद्धा चैव धनञ्जयः ॥ १९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वान् वातरंहसः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ २०

अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ।
याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शना ॥२१
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
दानवाना सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ॥ २२
हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथ ।
एप हन्याद्धि सरभी वलवान् सत्यविक्रम. ॥ २३
तव सेना महाबाहु स्वा चैव परिपालयन् ।
अह चैन प्रत्युदियामाचार्यो वा धनञ्जयम् ॥२४
न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
य एन शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियात् रथी ॥ २५
जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरित ।
समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ॥
तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ उद्योग १६९-२६

'लाल नेत्राचा व नारायणाचे साह्य असलेला अर्जुन इतका पराक्रमी आहे की तुझ्या व पाण्डवाच्या अशा दोन्ही सैन्यात त्याच्या योग्यतेचा रथी दुसरा कोणीही नाही किंबहुना अर्जुनाच्या पराक्रमाचे मी तुझ्याजवळ काय वर्णन करू? देव, मनुष्य, नाग, राक्षस, यक्ष, याच्यामध्येही आजवर असा कुणीही रथी एकला नाही सर्व प्रकारच्या दिव्य सामर्थ्याने युक्त असा रथ, भगवान् श्रीकृष्णासारखा सारथि, धनजयासारखा अप्रतिम योद्धा, गाण्डीवासारखे सामर्थ्यशील धनुष्य, ते वाऱ्याशी स्पर्धा करणारे घोडे, ते दिव्य अभेद्य कवच व ज्याच्यातील बाण कधीही सपत नाहीत असे ते अक्षय्य भाते, महेश्वर, महेन्द्र, कुबेर, यम, वरुण या सर्वांची एक वटलेली दिव्य अस्त्रे, अत्यत उग्र अशा गदा व नाना प्रकारची, वज्रादिक आयुधे, या सर्व गोष्टींचा बोध एकट्या अर्जुन या शब्दाने होतो हिरण्यपुरात राहणारे सहस्रावधि दानव ज्या एकट्याने ठार मारले, त्याच्यासारखा रथी दुसरा कोण असू शकेल? हा बलवान् सत्यपराक्रमी व खवळलेला पार्थ तुझी सेना ठार मारील व स्वत च्या सैन्याचे सरक्षण करील उन्हाळ्यानतर झंझावाताने प्रेरिलेला मेघ ज्याप्रमाणे पावसाची वृष्टि करतो त्याप्रमाणे बाणाचा अविरत

वर्षाव करणाऱ्या अर्जुनावर तुझ्या व पाण्डवांच्या अशा दोन्हीही सैन्यांत मी किंवा आचार्य द्रोण हे दोघे सोडून तिसरा कोणीही चालून जाऊं शकणार नाही. पण अर्जुन तरुण, कृतकर्मा, सर्व साधनांनी युक्त व श्रीकृष्णांचें साहाय्य असलेला आहे. तर आम्ही दोघेही आता अत्यंत वृद्ध झालेलों आहोंत. अशा स्थितीत आमच्यापेक्षा निश्चितच तो श्रेष्ठ ठरणार. पितामह भीष्मांना जलप्रदान करून अर्जुनाने ज्या वेळी त्यांना तृप्त केलें, त्या वेळीं भीष्मांनी त्याच्यासंबंधी जे सहृजोद्गार काढले आहेत ते त्याच्या श्रेष्ठतेचे निश्चित द्योतक ठरतात. ते म्हणतात :–

कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
वासुदेवसहायस्त्व महत्कर्म करिष्यसि ।। ३१
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ।
विदुस्त्वां निधन पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।। ३२
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्या प्रवरो नृप ।। ३३
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।। ३४
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ।।भीष्म १२१-३५

'हे अर्जुना, तूं नर नांवाचा ऋषि आहेस असें नारदांनी मला पूर्वीच सांगितलें आहे. भगवान् श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने तू असें महत्कर्म करशील की जे देवेंद्रालाही करतां येणार नाही. तत्त्ववेत्ते लोक जगांतील सर्व क्षत्रियांचा अंत करण्यासाठीच तू उत्पन्न झाला आहेस असें म्हणतात. सर्व जगांतील धनुर्धारी लोकात तूं सर्वश्रेष्ठ आहेस. जगातील प्राणिमात्रांत मनुष्य श्रेष्ठ, पक्ष्यामध्ये गरुड श्रेष्ठ, जलसंचयांत समुद्र श्रेष्ठ, चतुष्पाद प्राण्यांत गाय श्रेष्ठ, तेजस्वी पदार्थांत सूर्य श्रेष्ठ, पर्वतांत हिमाचल श्रेष्ठ, जातीत ब्राह्मण श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणें सर्व धनुर्धारी लोकात तू श्रेष्ठ आहेस. सत्यासाठी आपलें सर्व जीवन समिधा म्हणून आपत्तीच्या अग्नींत जाळून टाकणारे महाभाग भीष्म, जे प्रत्यक्ष भार्गवरामासारख्या क्षत्रियांतकासमोरही नमले नाहीत ते मुक्तकंठाने अर्जुनाच्या गुणांचें हें वर्णन

करीत आहेत. यावरून त्याचा त्यांच्या मनावर केवढा विलक्षण प्रभाव असला पाहिजे हे स्पष्टच होते आचार्य द्रोणांचें तर अर्जुन हा सर्वस्वच होता. त्याच्या धनुष्याच्या नुसत्या टंकाराने द्रोणाचे अंतःकरण विकसित होऊन उठत असे. विराटपर्वात अर्जुनाच्या आगमनाबरोबर आचार्य द्रोणांनी अपशकुनांचें वर्णन करून पराभवाचे दुर्योधनाला जे इशारे दिले आहेत ते या सर्व दृष्टीनी त्यांच्या मनावरील अर्जुनाचा प्रभाव व्यक्त करतात. अर्जुनाचे मित्र ज्याप्रमाणे त्याच्या विलक्षण प्रभावाने प्रभावित झाले आहेत त्याचप्रमाणे त्याचे शत्रुही त्याच्या सामर्थ्याने प्रभावित झालेले दृष्टीस पडतात. अश्वत्थामा अर्जुनाचें वर्णन करीत असतां कर्णाला म्हणतो :

नैव देवान् न गन्धर्वान् न सुरान् न च राक्षसान्।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः॥ १७
यं यमेषोऽतिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति।
वृक्ष गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति॥ १८
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम्।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थ को न पूजयेत्॥ १९
देवं देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम्।
अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन समः पुमान्॥ २०
पुत्रादनन्तरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः॥ २१
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाऽहरः।
यथाऽऽनैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम्॥ २२
अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह॥ २३
नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च।
ज्वलतो निशितान् बाणास्तांस्तान् क्षिपति गाण्डिवम्॥ २४
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः।
नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः॥ २५
अन्तकः पवनः मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः॥ विराट. ५०–२६

वर्षाव करणाऱ्या अर्जुनावर तुझ्या व पाण्डवांच्या अशा दोन्हीही सैन्यांत मी किंवा आचार्य द्रोण हे दोघे सोडून तिसरा कोणीही चालून जाऊं शकणार नाही. पण अर्जुन तरुण, कृतकर्मा, सर्व साधनांनी युक्त व श्रीकृष्णांचें साहाय्य असलेला आहे, तर आम्ही दोघेही आता अत्यंत वृद्ध झालेलो आहोत. अशा स्थितीत आमच्यापेक्षा निश्चितच तो श्रेष्ठ ठरणार. पितामह भीष्मांना जलप्रदान करून अर्जुनाने ज्या वेळीं त्याना तृप्त केले, त्या वेळी भीष्मांनी त्याच्यासबंधी जे सहजोद्गार काढले आहेत ते त्याच्या श्रेष्ठतेचे निश्चित द्योतक ठरतात. ते म्हणतात:–

कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ॥ ३१
यन्नोत्सहति देवेन्द्र. सह देवैरपि ध्रुवम् ।
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ॥ ३२
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृप ॥ ३३
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३४
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ भीष्म १२१-३५

'हे अर्जुना, तू नर नांवाचा ऋषि आहेस असें नारदांनी मला पूर्वीच सांगितलें आहे भगवान् श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने तूं असें महत्कर्म करशील की जें देवेंद्रालाही करतां येणार नाही. तत्त्ववेत्ते लोक जगांतील सर्व क्षत्रियाचा अंत करण्यासाठीच तूं उत्पन्न झाला आहेस असें म्हणतात. सर्व जगांतील धनुर्धारी लोकांत तूं सर्वश्रेष्ठ आहेस. जगांतील प्राणिमात्रांत मनुष्य श्रेष्ठ, पक्ष्यांमध्ये गरुड श्रेष्ठ, जलसंचयांत समुद्र श्रेष्ठ, चतुष्पाद प्राण्यांत गाय श्रेष्ठ, तेजस्वी पदार्थांत सूर्य श्रेष्ठ, पर्वतांत हिमाचल श्रेष्ठ, जातींत ब्राह्मण श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणें सर्व धनुर्धारी लोकांत तूं श्रेष्ठ आहेस. सत्यासाठी आपलें सर्व जीवन समिधा म्हणून आपत्तीच्या अग्नींत जाळून टाकणारे महाभाग भीष्म, जे प्रत्यक्ष भार्गवरामासारख्या क्षत्रियांतकासमोरही नमले नाहीत ते मुक्तकंठाने अर्जुनाच्या गुणांचें हें वर्णन

करीत आहेत. यावरून त्याचा त्यांच्या मनावर केवढा विलक्षण प्रभाव असला पाहिजे हे स्पष्टच होतें. आचार्य द्रोणांचे तर अर्जुन हा सर्वस्वच होता. त्याच्या धनुष्याच्या नुसत्या टंकाराने द्रोणाचें अंतःकरण विकसित होऊन उठत असे. विराटपर्वात अर्जुनाच्या आगमनाबरोबर आचार्य द्रोणांनी अपशकुनाचें वर्णन करून पराभवाचे दुर्योधनाला जे इशारे दिले आहेत ते या सर्व दृष्टीनी त्याच्या मनावरील अर्जुनाचा प्रभाव व्यक्त करतात. अर्जुनाचे मित्र ज्याप्रमाणे त्याच्या विलक्षण प्रभावाने प्रभावित झाले आहेत त्याचप्रमाणे त्याचे शत्रुही त्याच्या सामर्थ्याने प्रभावित झालेले दृष्टीस पडतात. अश्वत्थामा अर्जुनाचें वर्णन करीत असतां कर्णाला म्हणतो :

नैष देवान् न गन्धर्वान् न सुरान् न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १७
यं यमेषोऽतिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
वृक्षं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १८
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ १९
दैवं दैवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ २०
पुत्रादनन्तरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २१
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाऽहरः ।
यथाऽनैषीः सभां कृष्णां तथा युध्वस्व पाण्डवम् ॥ २२
अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३
नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान् बाणास्तांस्तान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥ २५
अन्तकः पवनः मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ॥ विराट. ५०-२६

वर्षाव करणाऱ्या अर्जुनावर तुझ्या व पाण्डवांच्या अशा दोन्हीही सैन्यांत मी किंवा आचार्य द्रोण हे दोघे सोडून तिसरा कोणीही चालून जाऊं शकणार नाही. पण अर्जुन तरुण, कृतकर्मा, सर्व साधनांनी युक्त व श्रीकृष्णांचें साहाय्य असलेला आहे. तर आम्ही दोघेही आता अत्यंत वृद्ध झालेलो आहोत. अशा स्थितीत आमच्यापेक्षा निश्चितच तो श्रेष्ठ ठरणार. पितामह भीष्माना जलप्रदान करून अर्जुनाने ज्या वेळी त्याना तृप्त केलें, त्या वेळीं भीष्मांनी त्याच्यासंबधी जे सहजोद्‌गार काढले आहेत ते त्याच्या श्रेष्ठतेचे निश्चित द्योतक ठरतात. ते म्हणतात :–

कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।। ३१
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ।
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।। ३२
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृप ।। ३३
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।। ३४
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ।।भीष्म १२१-३५

'हे अर्जुना, तू नर नांवाचा ऋषि आहेस असें नारदांनी मला पूर्वीच सांगितलें आहे भगवान् श्रीकृष्णाच्या साहाय्याने तूं असें महत्कर्म करशील की जे देवेंद्रालाही करता येणार नाही. तत्त्ववेत्ते लोक जगांतील सर्व क्षत्रियांचा अंत करण्यासाठीच तू उत्पन्न झाला आहेस असें म्हणतात. सर्व जगातील धनुर्धारी लोकात तू सर्वश्रेष्ठ आहेस. जगातील प्राणिमात्रांत मनुष्य श्रेष्ठ, पक्ष्यांमध्ये गरुड श्रेष्ठ, जलसंचयात समुद्र श्रेष्ठ, चतुष्पाद प्राण्यात गाय श्रेष्ठ, तेजस्वी पदार्थात सूर्य श्रेष्ठ, पर्वतांत हिमाचल श्रेष्ठ, जातीत ब्राह्मण श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणें सर्व धनुर्धारी लोकांत तू श्रेष्ठ आहेस. सत्यासाठी आपलें सर्व जीवन समिधा म्हणून आपत्तीच्या अग्नीत जाळून टाकणारे महाभाग भीष्म, जे प्रत्यक्ष भार्गवरामासारख्या क्षत्रियांतकासमोरही नमले नाहीत ते मुक्तकंठाने अर्जुनाच्या गुणाचें हें वर्णन

करीत आहेत यावरून त्याचा त्याच्या मनावर केवढा विलक्षण प्रभाव असला पाहिजे हे स्पष्टच होते आचार्य द्रोणाचे तर अर्जुन हा सर्वस्वच होता त्याच्या धनुष्याच्या नुसत्या टणत्काराने द्रोणाचे अंतःकरण विकसित होऊन उठत असे विराटपर्वात अर्जुनाच्या आगमनाबरोबर आचार्य द्रोणांनी अपशकुनाचे वर्णन करून पराभवाचे दुर्योधनाला जे इशारे दिले आहेत ते या सर्व दृष्टींनी त्याच्या मनावरील अर्जुनाचा प्रभाव व्यक्त करतात अर्जुनाचे मित्र ज्याप्रमाणे त्याच्या विलक्षण प्रभावाने प्रभावित झाले आहेत त्याचप्रमाणे त्याचे शत्रुही त्याच्या सामर्थ्याने प्रभावित झालेले दृष्टीस पडतात अश्वत्थामा अर्जुनाचे वर्णन करीत असता कर्णाला म्हणतो

नैव देवान् न गन्धर्वान् न सुरान् न च राक्षसान्।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ॥ १७
य यमेषोऽतिसंक्रुद्ध सग्रामे निपतिष्यति ।
वृक्ष गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १८
त्वत्तो विशिष्ट वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसम युद्धे त पार्थं को न पूजयेत्॥ १९
देव देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्र ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन मम पुमान् ॥ २०
पुत्रादनन्तर शिष्य इति धर्मविदो विदु. ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डव ॥ २१
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थ यथाऽहर ।
यथाऽनैषी सभा कृष्णा तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २२
अय ते मातुल प्राज्ञ क्षत्रधर्मस्य कोविद ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धार शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३
नाक्षान् क्षिपति गाण्डीव न कृत द्वापर न च ।
ज्वलतो निशितान् बाणास्तीक्ष्णान् क्षिपति गाण्डिवम् ॥ २४
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपक्षा सुतेजना ।
नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणा ॥ २५
अन्तक पवन. मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुख ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेष न तु क्रुद्धो धनञ्जय ॥ विराट ५०-२६

'देव, गंधर्व असुर वा राक्षस यांपैकी कुणाच्याही भयाने अर्जुन युद्धापासून निवृत्त होणें केवळ अशक्य आहे. ज्याच्या ज्याच्यावर युद्धांत हा तुटून पडेल त्याला हा, गरुड आपल्या पंखांच्या वेगाने झाडें मुळापासून उखडून टाकतो त्याप्रमाणे नष्ट केल्या-वांचून राहणार नाही. महेंद्राप्रमाणे पराक्रमी अर्जुन पराक्रमाने तुझ्यापेक्षा निःसंशय श्रेष्ठ आहे. श्रीकृष्णांशींच ज्याची तुलना होऊं शकते, त्या अर्जुनाविषयी आदरभाव कोण दाखविणार नाही ? अर्जुन ज्याप्रमाणें अस्त्रांचा अस्त्रांनीच कुशलतेने नाश करतो, तसें कौशल्य कुणाच्या अंगी आहे ? पुत्रानंतर शिष्यच असें शास्त्रें सांगतात. मग द्रोणांना हा सद्गुणसंपन्न शिष्य प्रिय असला तर त्यांत काय नवल आहे ? तूं जसें द्यूत खेळलास, पाण्डवांच्या राज-धानीचें हरण करण्यांत व द्रौपदीला सभेंत आणण्यांत जसा पुढाकार घेतलास तसाच आतां अर्जुनाशीं लढण्यांतही घे. हा तुझा महापंडित, क्षात्रधर्माचा दाता व कपटद्यूत खेळण्यांत प्रवीण असा शकुनि आतां पुढे येऊं दे. पण एक मात्र लक्षांत असूं दे. गाण्डीव धनुष्यांतून उलटसुलट पडणाऱ्या फाशांचें दान पडत नाही. त्यांतून तळपते व तीक्ष्ण बाण फक्त बाहेर पडतात. चांगले पाजळलेले गार्धपत्र नांवाचे गाण्डीव धनुष्यापासून सुटणारे बाण मध्ये मुळीच न थांबतां केवळ लक्ष्यवेध करतात. पर्वतांचेंही विदारण करण्याचें त्यांच्यांत सामर्थ्य आहे. अंतक, पवन, मृत्यु व वडवाग्नि हे देखील नाश करतांना कांही शिल्लक ठेवतील; पण अर्जुन काहीही शिल्लक ठेवावयाचा नाही.' अर्जुनाचें नांव ऐकतांच शत्रुसैन्याचा थरकांप होऊन त्यांचा आत्मविश्वास प्रत्येक वेळी नष्ट झालेला आहे. जीवनाच्या अंतापर्यंत त्याच्याशी स्पर्धा करणारा व स्वतःचें श्रेष्ठत्व नि सामर्थ्य त्याच्यापेक्षां अधिक असल्याचें वारंवार उद्घोषून सांगणारा कर्ण देखील कृष्णशिष्टाईनंतर श्रीकृष्णाशीं झालेल्या महत्त्वपूर्ण संवादांत युद्धाचें भवितव्य सांगतांना असें म्हणतो कीं :-

आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन् भविष्यति ।
होता चैवात्र बीभत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः ।। ३०

गाण्डीवं स्रुक् तथा चाज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ।। उद्योग १४१–३१
अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ।। १४३–४५

'हे श्रीकृष्णा ! या रणयज्ञाचा अध्वर्यु तू आहेस. सिद्ध असलेला वानरध्वज अर्जुन हा या यज्ञातील होता असून गाण्डीव धनुष्य हीच स्रुक्, योद्ध्याचा पराक्रम हेच आज्य व अर्जुनाने प्रयोगिलेली ऐंद्र, पाशुपत, ब्राह्म व स्थूणाकर्ण ही महास्त्रे हेच या रणयज्ञातील मंत्र होत. मी, सर्व राजे, इतकेच नव्हे तर युद्धात भाग घेणारे समस्त क्षत्रिय मंडळ गाण्डीव धनुष्याच्या अग्नीत भस्मसात् होणार आहे यात मला तिळमात्र शंका नाही.' कर्णासारख्या आत्मकेन्द्रित व आत्मप्रौढीचे केवळ आगर असलेल्या व्यक्तीच्या तोंडून तिच्या प्राजंल मानसिक अवस्थेत बाहेर पडलेले हे उद्गार त्याच्या शत्रूच्या मनावर देखील, त्याचा केवढा विलक्षण प्रभाव होता याचेच द्योतक नाहीत काय ?

त्याचा कर्तृत्वाचा विश्वास

अर्जुनाच्या प्रभावाप्रमाणेच त्याच्या कर्तृत्वाचा त्याच्या सर्व सुहृदांना विलक्षण विश्वास असल्याचे आढळून येते. भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य व कर्ण या धनुर्धरांशी आपल्याला कसे युद्ध करता येईल या चिंतेत निमग्न असणाऱ्या युधिष्ठिरांना तिच्यातून मार्ग काढताना, भीमसेनावर त्याचे अतोनात प्रेम असतानाही केवळ अर्जुनावरच भरवसा ठेवण्याची इच्छा झाली. म्हादेवादि सर्व देवांना प्रसन्न करून घेऊन अपार सामर्थ्य मिळवू शकणारा, पांचही भावांत केवळ पार्थच आहे अशी त्याची पूर्ण कल्पना होती. भगवान् श्रीकृष्णाची सुद्धा अर्जुनाविषयी अशाच प्रकारची निश्चिति असल्याचे आढळून येते. नवव्या दिवशीच्या रात्री पांडवांच्या युद्धसमितीची बैठक भरली असता त्यात भगवान् श्रीकृष्णांनी अर्जुनासंबंधी पुढील उद्गार काढले आहेत —

अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ।
अथवा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ।। ३७
स हनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयम् ।
अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।। ३८
त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः ।
निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ।। भीष्म. १०७–३९

'अर्जुन जर मला अनुज्ञा देईल तर मी कोणतेंही कार्य करावयास सिद्ध आहे. त्यानें अनुज्ञा द्यावी म्हणजे मी तुमच्या सेनापतित्वाचा स्वीकार करून आव्हानपुरस्सर भीष्मांना ठार मारतों. पण खरें सांगावयाचें म्हणजे एकटा अर्जुनच ही गोष्ट करावयास पूर्णपणें समर्थ आहे. पार्थ भीष्मांना युद्धांत ठार मारूं शकेल. त्यानें जर मनांत आणलें तर अशक्य गोष्टी देखील तो रणांगणांत निश्चित करूं शकतो. दैत्य व दानवांचे संघ एकत्रित आले तरी देखील त्यांना ठार करण्याचें ज्याचे सामर्थ्य, त्याच्यासमोर भीष्मांची कथा काय? उद्योगपर्वांत कर्णाशी बोलतांनाही श्रीकृष्ण अगदी असेंच सांगतात. ते म्हणतात '—

ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ।। ३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चाप्यग्निमारुते ।।६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने. ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ।। ७
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ।।१२
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान् सव्यसाचिना ।
न तदा भविता त्रेता न कृतम् द्वापरं न च ।। उद्योग. १४२–१३

'हे कर्णा, या युद्धांत पाण्डवांना जयश्री माळ घालणार ही गोष्ट निश्चित आहे. कारण अर्जुनाचा उग्र वानरध्वज जयाची चिन्हें सूचवीत आहे. मी सारथ्य करीत असतांना श्वेतवाहन पार्थ आग्नेय, वायव्यस्त्र व ऐन्द्र अस्त्रांचा प्रयोग करीत असतांना जेव्हा

तू पाहशील व अशनिपातप्रमाणे भयानक असा गाण्डीव धनुष्याचा घोष तू ऐकशील त्या वेळी हे युद्ध आहे, द्यूत नव्हे अशी तुझी खात्री होईल महायुद्धात अर्जुन ज्या वेळी भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, राजा जयद्रथ व दुर्योधन इत्यादि तुमच्याकडच्या सर्व राजाचे निवारण करील त्या वेळी युद्ध व द्यूत यात काय भिन्नता असते याची तुला कल्पना आल्यावाचून राहणार नाही दुर्योधनाच्या सभेत त्याच्या तोंडावर गजावीत असता श्रीकृष्ण म्हणतात —

अय भीष्मस्तथा द्रोण कर्णश्चाय तथा कृप ।
भूरिश्रवा सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथ ॥ ४९
अशक्ता सर्व एवैते प्रतियोद्धु धनञ्जयम् ।
अजेयो ह्यर्जुन सख्ये सर्वैरपि सुरासुरै ॥
मानुषैरपि गन्धर्वैर्म युद्धे चेत आधिथा ॥ ५०
दृश्यता वा पुमान् कश्चित् समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुन समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद् गृहान् ॥ ५१
किं ते जनक्षयेणह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जित तत्स्यात पुमानेक सदृश्यताम् ॥ ५२
य सदेवान सगन्धर्वान् सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्त युध्येत मानव ॥ ५३
तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूना च पर्याप्त तन्निदर्शनम ॥ ५४
युद्धे येन महादेव साक्षात् सतोषित शिव ।
तमजेयमनाधृष्य विजेतु जिष्णुमच्युतम् ।
आशससीह समर वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५५
मद्द्वितीय पुन पार्थ क प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात् पुरदर ॥ ५६
बाहुभ्यामुद्वहेद् भूमि दहेत् क्रुद्ध इमा प्रजा ।
पातयेत् त्रिदिवाद् देवान् योऽर्जुन समरे जयेत् ॥उद्योग १२४-५७

'हे भीष्म, द्रोण, हा कर्ण, कृपाचार्य, भूरिश्रवा, सौमदत्ति, अश्वत्थामा, जयद्रथ हे सव अर्जुनाममोर अत्यत असमर्थ आहेत, देव, दैत्य, मनुष्य, गंधर्व या सवानाच अर्जुन युद्धात अजिक्य आहे

मला या संपूर्ण राजांच्या सैन्यांत असा एक तरी योद्धा दाखवून द्या की, जो समरांत अर्जुनाची गांठ घेऊन सुखानें पुन्हा आपल्या घरीं जाऊं शकेल? हे भरतर्षभा, व्यर्थ इतक्या मनुष्यांचा वध करून काय उपयोग? एकट्या अर्जुनावर तुम्ही विजय मिळविला तरी सर्व पाण्डव सैन्यावर तुम्ही विजय मिळविल्यासारखें होईल. पण असा एक तरी मनुष्य दाखवून द्या की जो अर्जुनाला जिंकूं शकेल. देव, गंधर्व, यक्ष, असुर, पन्नग या सर्वांना खांडवप्रस्थांत ज्यानें जिंकलें त्याच्याशी कोणता मानव युद्ध करूं शकेल? नुकतेंच विराटनगरांत अर्जुनानें तुम्हाला जिंकून जें पळावयास लावलें त्यावरून तुम्ही व अर्जुन यांच्यांतील सामर्थ्याचें अंतर केवढें मोठें आहे हें स्पष्टच होत नाही काय? ज्यानें साक्षात् भगवान् महादेवांना संतुष्ट केलें त्या अजेय, अनाधृष्य व कधीही पराभव माहीत नसलेल्या अशा वीरश्रेष्ठ अर्जुनाशी युद्धांत गांठ घेण्याची कल्पनाच किती मूर्खपणाची आहे? एकट्या अर्जुनाशीं युद्ध करणें हें जर इतकें कठीण आहे तर आता तर मी त्याचा सहायक आहे. आम्हां दोघांचें सामर्थ्य एकवटल्यावर त्या सामर्थ्याशी कोण धडक घेऊं शकेल? देवेंद्राचें तरी सामर्थ्य आहे काय? हातानें पृथ्वी उचलण्याची इच्छा करणें, क्रुद्ध होऊन यच्चयावत् प्रजांना जाळून टाकणें व स्वर्गस्थ देवांना खाली पाडणें आणि अर्जुनाला जिंकणें ह्या गोष्टी सारख्याच आहेत.' पाशुपतास्त्र मिळविल्यानंतर अपार वाढलेल्या अर्जुनाच्या सामर्थ्याचें भगवान् श्रीकृष्णांनी वर्णन केलें असलें तर तें ठीकच आहे. पण त्याच्या आधी सुभद्राहरणाच्या वेळींच बलरामाच्या आधिपत्याखाली संक्रुद्ध झालेले सर्व यादव सैन्य अर्जुनावर चालून जाण्याच्या गोष्टी बोलत असतां श्रीकृष्ण त्याच्या सामर्थ्याचें वर्णन करताना म्हणतात.—

न च पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे बलात् ।
वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ८
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ।
तमभिद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनञ्जयम् ॥ १०

—महाभारत, आदिपर्व अ. २२१

'आपल्या सामर्थ्याच्या भरवशावर अर्जुनाला जिंकू शकणारी व्यक्ति एकट्या भगवान् महादेवावाचून दुसरी कोणतीही मला दिसत नाही पार्थ हा अत्यंत शीघ्रास्त्र असा योद्धा आहे त्याच्या सारखा कोणीही येथे मला दिसत नाही त्यामुळे युद्धाच्या गोष्टी करण्याऐवजी सामोपचारानेच त्याला वळविणे व समजावून परत आणणे हा एकच प्राप्त परिस्थितीत मार्ग आहे' ज्याप्रमाणे सुहृदांना अर्जुनाच्या कर्तृत्वाविषयी गाढ विश्वास असे त्याचप्रमाणे शत्रूनाही त्याच्या कर्तृत्वाचा विलक्षण स्वरूपाचा धाक असे अभिमन्यूच्या वधाने संतप्त झालेल्या अर्जुनाने ज्या वेळी जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा केली त्या वेळी ती नुसती वार्ता ऐकताच आपले आयुष्य संपल्याची जयद्रथाची खात्री होऊन गेली महाभारतकार वर्णन करतात —

श्रुत्वा तु त महाशब्द पाण्डूना जयगृद्धिनाम् ।
चारे प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथ ॥ १
शोकसमूढहृदय दु खेनाभिपरिप्लुत ।
मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ २
जगाम समिति राज्ञा सैन्धवो विमृशन् वहु ।
स तेषा नरदेवाना सकाशे पर्यदेवयन् ॥ ३
अभिमन्यो पितुर्भीत सव्रीडो वाक्यमब्रवीत् ।
योऽसौ पाण्डो किल क्षेत्रे जात शक्रेण कामिना ॥ ४
स निनीषति दुर्बुद्धिर्मा किलैक यमक्षयम् ।
तत् स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वगृह जीवितेप्सया ॥ ५
वधो नून प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना ।
तथा हि हृष्टा क्रोशन्ति शोककाले स्म पाण्डवा ॥ १०
तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसा ।
उत्सहन्तेऽन्यथाकर्तु कुत एव नराधिपा ॥ ११
तस्मान्मामनुजानीत भद्र वोऽस्तु नरर्षभा ।
अदर्शन गमिष्यामि न मा द्रक्ष्यन्ति पाण्डवा १२

—महाभारत, द्रोणपर्व अ ७४

'पाण्डवांच्या सैन्यांतील जयघोषणा व आपल्या हेरांनी सांगितलेल्या वार्ता ऐकून रात्री झोपलेला जयद्रथ आपल्या शय्येचा परित्याग करुन उठला. अर्जुनाने आपल्या वधाची प्रतिज्ञा केली आहे हें नुसतें ऐकतांच त्याची जीवनाची सारी आशा संपून गेली होती. शोकाने त्याचें हृदय मूढ बनले होतें. दुःखांत जणूं तो बुडाला होता. अगाध व विपुल शोकसागरांत तळापर्यंत बुडालेला जयद्रथ स्वतःच्या मनाशी पुष्कळ विचार करूं लागला. पण त्याला स्वतःचा प्राण वांचविण्याचा कोणताही मार्ग सापडेना. शेवटीं विलाप करीत तो राजे लोकांच्या सभेत गेला. आपल्या भयाचें प्रदर्शन करीत असतां त्याला विलक्षण लाज वाटत होती पण मृत्यूचें भय लज्जेपेक्षा अधिक तीव्र असल्यामुळे ती गुंडाळून ठेवून तो म्हणाला : 'कामलंपट इंद्राने राजा पाडूच्या क्षेत्रांत ज्याला उत्पन्न केले तो दुर्बुद्धि, अभिमन्यूच्या वधाचें कारण झालेल्या तुम्हां सर्वांना सोडून केवळ मला एकट्यालाच ठार मारणार आहे. मला माझे जीवित अत्यंत प्रिय आहे म्हणून तुमचा निरोप घ्यावयास मी येथे आलों आहें. तुम्हां सर्वांचे कल्याण असो ! जगण्याच्या इच्छेने मी आता माझ्या घरी जातों. युद्धाची इच्छा व सामर्थ्य माझ्यांत उरलेलें नाही. वास्तविक आज अभिमन्यूचा वध झालेला असल्यामुळे पाण्डवांनी दुःखांत राहावयास पाहिजे, पण या वेळीं ते आनंदाने गर्जना करीत आहेत. याचा अर्थच असा आहे की, माझ्या वधाची अर्जुनाने निश्चित प्रतिज्ञा केली आहे. त्रैलोक्यांतील दैवी शक्ति देखील अर्जुनाची प्रतिज्ञा मिथ्या करूं शकत नाहीत. मग मानवाची कथाच काय ? म्हणून तुम्ही सगळे मला निरोप द्या. मला पाण्डव पाहूं शकणार नाहीत अशा ठिकाणी मी जातों.'

महारथ पार्थाचा, जन्मभर विद्वेष करणाऱ्या कर्णाने, त्याचें रथचक्र भूमीने गिळलें असतां थोडा वेळ थांबण्यासाठी अर्जुनाची प्रार्थना करताना त्याचें जें वर्णन केलें आहे तें त्याची महात्मता स्पष्ट करावयास पुरेसें आहे विख्यात, रणकर्मांत विशिष्ट, शूरतम, साधुवृत्त, युद्धधर्मांत अभिज्ञ, देवताच्या अवभृथाने स्नान केलेला, दिव्यास्त्रवेत्ता, रणांगणांत कार्तवीर्याप्रमाणे पराक्रम करणारा, ही

कर्णाने अर्जुनाला लावलेली विशेषणे त्याची महात्मताच व्यक्त करतात कोणत्याही भावनेत असो, पण मत्सरहीन अवस्थेत गेल्यावर तत्कालीन महापुरुषाच्या तोंडून स्वाभाविकपणे अर्जुनाविषयी कोणते उद्‌गार बाहेर पडतात, याचे कर्णाने अर्जुनाला लावलेली ही विशेषणे म्हणजे पर्याप्त निदर्शनच होय

अर्जुनाच्या महाभारतातील पराक्रमाचे दिव्य व मानुष असे दोन भाग पडतात खाण्डववनापासून महादेवावरील विजय, स्वर्गातील वास्तव्यात पोलोम, निवातकवच, कालकेय इत्यादि हिरण्यपुरवासी दैत्यावर त्याने संपादन केलेले विजय हे सारे त्याचे दिव्य पराक्रम असून उत्तरगोग्रहण, द्रौपदी स्वयंवरातील युद्ध, उत्तर दिशा दिग्विजय, भारतीय युद्धातील पराक्रम हे सारे त्याचे मानुष पराक्रम होत त्याच्या दिव्य पराक्रमात हिमाचलावर किरातवेषधारी भगवान् शंकराशी त्याने केलेले युद्ध सर्वश्रेष्ठ असले तर त्याच्या मानुष पराक्रमात अभिमन्यूच्या वधानंतर जयद्रथवधाच्या दिवशी सर्व कुरुसैन्याशी त्याने केलेले अत्यंत भीषण युद्ध सर्वश्रेष्ठ आहे आधुनिक मनाला अर्जुनाचा स्वर्गवास, महादेवाशी झालेले त्याचे युद्ध, खाण्डववनदाह प्रकरण, इत्यादि दैवी गोष्टीवर विश्वास ठेवणे कठीण जाते दैवी सृष्टि आहे किंवा नाही व तिच्याशी मानवाला संबंध प्रस्थापित करता येणे शक्य आहे किंवा नाही हे सारे प्रश्न स्वतंत्र आहेत भारतीय वाङ्मयाची निर्मिति ह्या सर्व गोष्टीवरील श्रद्धेतूनच झालेली आहे हे ते वाङ्मय वाचीत असता ध्यानात ठेवणे अवश्य आहे महाभारतातील सर्वच वीरपुरुषाच्या जीवनात त्याच्या पराक्रमाचे दैव व मानुष असे दोन भाग पडलेले आढळून येतील त्याची एकमेकापासून फारकत करणे कठीण आहे, इतके ते एकजीव व एकरूप आहेत पण पार्थाच्या महान् जीवनातील दैवी भाग सोडून त्याच्या निव्वळ मानुष पराक्रमाकडे पाहिले तरी तत्कालीन सर्व महापुरुषात पराक्रम, प्रभाव व व्यक्तिमत्त्व या सर्व दृष्टीनी एक भगवान् श्रीकृष्णाचा अपवाद सोडला तर तो सर्वश्रेष्ठ होता असे महाभारतकाराचे मत आहे हे स्पष्ट होते व तेवढेच मला येथे दिग्दर्शित करावयाचे आहे अर्जुनाने महादेवाशी युद्ध केले

म भा ५३

अथवा नसो, तो स्वर्गात राहिलेला असो अथवा नसो, त्याने अमानुष शक्तींशीं संग्राम केलेला असो अथवा नसो, अस्त्रज्ञान, युद्धकौशल्य, सामर्थ्य, सद्गुण व पराक्रम या दृष्टीनीं तो सर्वश्रेष्ठ होता ही गोष्ट निर्विवाद सत्य आहे. त्याच्या मानुष पराक्रमांवरून देखील ही गोष्ट पूर्णपणे सिद्ध होते. दैवी पराक्रम हे या गोष्टीला फुलोरा आणतात इतकेंच. माझा दैवी गोष्टीवर विश्वास आहे; पण ज्यांचा नसेल व तो भाग प्रक्षिप्त म्हणून ज्यांना निकालांत काढावयाचा असेल त्यांना देखील पार्थ हा नरोत्तम होता ही गोष्ट मान्य करणें भाग आहे, एवढेंच मला येथे दाखवून द्यावयाचें आहे.

श्रीकृष्णांचें पार्थावरील अलौकिक प्रेम

द्रौपदी स्वयंवराच्या रात्री भगवान् श्रीकृष्णानी आपल्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्यातील महान् साधनयंत्र म्हणून पांडवांचा उपयोग होईल अशी निश्चिति वाटल्यावरून स्वत: होऊन त्यांची भेट घेतली व त्यांना आश्रय देऊन त्यांच्याशीं आपले संबंध प्रस्थापित केले याचा उल्लेख मागें केलेलाच आहे. कुंती ही त्यांची आत्या असल्यामुळे पाण्डव हे त्यांचे आतेबंधु होते. पाण्डवांपैकी युधिष्ठिर व भीमसेन हे वयाने त्यांच्यापेक्षां वडील असल्यामुळे त्यांना मान्य होते, तर नकुल व सहदेव हे त्यांच्यापेक्षा धाकटे होते अर्जुन वयाने त्यांच्या बरोबरीचा असल्यामुळे त्याच्याशी त्यांनी मित्रत्व केलें. भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनापेक्षा सर्वच बाबतींत श्रेष्ठ असल्यामुळे त्या युगपुरुषासमोर तो विनम्र झाला असला तर त्याच्या लोकोत्तर गुणांनी श्रीकृष्णांचेंही त्याच्यावर अलौकिक प्रेम बसलें होते. थोड्याच कालावधींत हे मित्रत्व सखिभावांत परिणत होऊन अर्जुन त्यांचा बहिश्चर प्राण झाला. कृष्णार्जुनांची प्रगाढ मैत्री हें महाभारतकाळी देखील उपमान होऊन राहिलें होतें धर्माच्या बलिवेदीवर स्वत:च्या पुत्राचें देखील बलिदान द्यावयास सिद्ध झालेले शोकमोहातीत पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या व्यक्तिमत्त्वांत आपल्या अंत:करणाच्या साऱ्या कोमल भावना गुंतवूं लागले हा केवढा अद्भुत चमत्कार आहे! व तो ज्याच्या विलोभनीय व्यक्तिमत्त्वाने

-डवून आणण्या त्याची महत्ता तरी केवढी असली पाहिजे! भीष्माशी युद्ध चालू असता नवव्या दिवशीच्या रात्री पाण्डवाच्या शिबिरात युद्धसमितीसमोर भाषण करीत असता भगवान् श्रीकृष्णानी अर्जुनाविषयीच्या आपल्या सर्व भावना अत्यंत उत्कटतेने व्यक्त केल्या आहेत ते म्हणतात :—

तव भ्राता मम सखा सम्बन्धी शिष्य एव च ।
मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थे महीपते ॥ ३३
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ भीष्म १०७–३४

'हे राजन्! हा तुझा बधु अर्जुन माझा सखा, सबधी व शिष्य आहे. तुला अधिक काय सागू? अर्जुनासाठी मी माझ्या मांसाचे देखील लचके तोडून देईन हा देखील माझ्यासाठी आपले जीवित देईल एकमेकाचे सरक्षण करावयाचे हा आमचा सकेतच ठरलेला आहे अश्वत्थामा ज्या वेळी श्रीकृष्णाकडे सुदर्शनाचे दान मागावयास आला त्या वेळी त्याला उत्तर देतानाही भगवताच्या तोडून अर्जुना-सबधीच्या त्याच्या उत्कट भावनाचा असाच आविष्कार झालेला आहे ते म्हणतात --

य सदैव मनुष्येषु प्रमाण परम गत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्व कपिप्रवरकेतन ॥ २६
य. साक्षात् देवदेवेश शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वन्द्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शकरम् ॥ २७
यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्य पुरुषो भुवि ।
नादेय यस्य मे किञ्चदपि दारा सुतास्तथा ॥ २८
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नोक्तपूर्वमिद वाक्य यस्त्व मामभिभाषसे ॥ सौप्तिक १२–२९

'जो नेहमीच मनुष्यातील सर्वश्रेष्ठत्वाचे अतिम मानचित्र म्हणून दाखविता येण्यासारखा आहे, गाडीवधन्वा, श्वेताश्व, वानरध्वज म्हणून ज्याला ओळखतात, देवदेवाचेही ईश्वर उमापति महादेवदेखील द्वद्वयुद्धात पराजित करण्याच्या हेतूने धडक घेऊन ज्याने सतुष्ट केले, ज्याच्यावाचून मला जगात दुसरे कोणीही अधिक प्रिय

नाही, स्त्रीपुत्रांसहित काय वाटेल तें जरी ज्याने मागितलें तर मला न देण्यासारखें असूं शकत नाही त्या माझ्या विशुद्धशील व परमसुहृद पार्थानें देखील मला जें कधी मागितलें नाही तें तूं माझ्याजवळ मागत आहेस! भगवंतांचे हे अर्जुनाविषयीचे उद्‍गार त्यांच्या शोकमोहातील अंत:करणांत अर्जुनाने कोणतें स्थान मिळविलें होतें याची पूर्णपणें साक्ष देतात. अर्जुनाविषयी त्यांच्या भावना किती कोमल होत्या, त्याच्या संकटप्रसंगीं त्यांना कशी तगमग लागून राही, ते स्वत: त्याची काळजी घेण्यासाठी किती खपत व त्याचें संरक्षण करण्यासाठी किती तत्परतेने झटत याचें प्रत्यंतर जयद्रथवधाची अर्जुनाने ज्या रात्री प्रतिज्ञा केली त्या रात्रीच्या त्यांच्या हालचालीत पाहवयास मिळते. अर्जुनाने शोकावेगाने ही भीषण प्रतिज्ञा केल्यानंतर एकांतांत त्याची भेट घेऊन श्रीकृष्णांनी त्या प्रतिज्ञेच्या पूर्तीच्या आड येणाऱ्या सर्व संकटांची त्याला पूर्णपणें कल्पना दिली व कुणाचाही विचार न करतां भलतेंच दुष्कर कर्म करावयाचा निश्चय करण्याबद्दल त्याला ठपका दिला. आत्मविश्वासाने अर्जुन त्यांना स्वत:च्या पराक्रमाचें वर्णन करून निश्चिंत रहावयास सांगू लागला. पण तेवढ्याने त्यांचें समाधान झालें नाही ते साऱ्या रात्रभर जागे होते. स्वत: पार्थाचें शिबिर तपासून त्यांनी तेथे स्थंडिल करून पार्थाची पुष्पालंकृत शय्या सिद्ध केली अर्जुनाच्या प्रतिज्ञेची वार्ता कौरवांच्या शिबिरात पोहोचलेली असल्यामुळे त्याला रात्रीं एखाद्या संकटाला बळी पडावें लागूं नये म्हणून त्यांनी आयुधें हातात घेतलेल्या दक्ष रक्षक गणांचे पहारे अर्जुनाच्या शिबिराभोवती बसविले. स्वत:च्या शिबिरांत आल्यावर श्रीकृष्णांनी पुष्कळ वेळ विचार केला एकट्या पार्थाच्याने दुसऱ्या दिवशीच्या सूर्यास्तापर्यंत हें काम तडीस जाईल असे त्यांना वाटेना. शेवटीं आपला आवडता सारथि जो दारुक त्याला श्रीकृष्ण सांगू लागले.

स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत ।
अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्तेन हतबन्धुना ।।२१

जयद्रथं वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ।
तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ॥२२
यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे ।
अक्षौहिण्यो हि ताः सर्वा रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ॥२३
द्रोणश्च सहपुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः ।
एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा ॥२४
सोऽपि तं नोत्सहेताजौ हन्तुं द्रोणेन रक्षितम् ।
सोऽहं श्वस्तत् करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ॥२५
अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् ।
न हि दारान्न मित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवाः ॥२६
कश्चिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ।
अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्तमपि दारुक ॥२७
उदीक्षितु न शक्तोऽहं भविता न च तद्यथा ।
अहं विजित्य तान् सर्वान् सहसा सहयद्विपान् ॥२८
अर्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णान् ससुयोधनान्
श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्यं त्रयो लोका महाहवे ॥२९
धनञ्जयार्थे समरे पराक्रान्तस्य दारुक ।
श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च ॥३०
साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यामि दारुक ।
श्वस्तां चक्रप्रमथितां द्रक्ष्यसे नृपवाहिनीम् ॥३१
मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थे निपातिताम् ।
श्वः सदेवा सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥३२
ज्ञास्यन्ति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सव्यसाचिनः ।
यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानु स मामनु ॥३३
इति संकल्प्यतां बुद्ध्या शरीरार्धं ममार्जुनः ।
यथा त्वं मे प्रभातायामस्यां निशि रथोत्तमम् ॥३४
कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज संयतः ।
गदां कौमोदकीं दिव्यां शक्तिं चक्रं धनुः शरान् ॥३५
आरोप्य वै रथे सूत सर्वोपकरणानि च ।
स्थानं च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे ॥३६

वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ।
छत्रं जाम्बूनदैर्जालैरर्कज्वलनसप्रभैः ॥३७
विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरश्वानपि विभूषितान् ।
वलाहकं मेघपुष्पं शैव्यं सुग्रीवमेव च ॥३८
युक्तान् वाजिवरान् यत्तः कवची तिष्ठ दारुक ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्षभेणैव पूरितम् ॥३९
श्रुत्वा च भैरवं नादमुपेयास्त्वं जवेन माम् ।
एकाह्नाऽहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह ॥ ४०
भ्रातुः पैतृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक ।
सर्वोपायैर्यतिष्यामि यथा वीभत्सुराहवे ॥ ४१
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ।
यस्य यस्य च वीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति ॥
आशंसे सारथे तत्र भविताऽस्य ध्रुवो जयः ॥ द्रोण ७९-४२

'हे दारुका! पुत्रवधाने आर्त झालेल्या पार्थाने उद्यां जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा केलेली आहे. ही प्रतिज्ञा कळल्यावर आपल्या मन्त्र्यासहित विचार करून अर्जुन उद्यां जयद्रथाला मारूं शकणार नाही अशी खटपट केल्याविना दुर्योधन कधीही राहणार नाही. दुर्योधनाचें तें विशाल सैन्य उद्यां जयद्रथाचें सर्व तऱ्हेनें रक्षण करील. अस्त्रविद्येंत अत्यंत पारंगत असलेले द्रोणाचार्य आपल्या पुत्रासहित जयद्रथाच्या रक्षणासाठी प्राणपणानें झटतील. दैत्यदानवांचा मद हरण करणारा महेन्द्र देखील द्रोणाचार्यांनी ज्याला संरक्षण दिलें आहे अशा व्यक्तीला मारूं शकणार नाही इतकें त्यांचें सामर्थ्य प्रभावी आहे. तरी पण दारुका! उद्यां सूर्य अस्ताला जाण्याच्या आंत कुंती-पुत्र अर्जुन जयद्रथाचा वध करूं शकेल असें सारें कांही मी केल्या-विना राहणार नाही. कारण तसें न झाले तर भ्रष्टप्रतिज्ञ अर्जुन अग्नींत प्रवेश केल्यावाचून राहणार नाही. माझ्या स्त्रिया, मित्र, ज्ञाति व बांधव या सर्वांत अर्जुनाइतकें प्रिय मला दुसरें कोणीच नाही. हे दारुका! अर्जुन नष्ट झालेल्या स्थितींत हें जग एक मुहूर्तभरही पाहण्याची माझी इच्छा नाही व असें मी होऊं देणारही नाही. अर्जुनाच्या ऐवजी उद्यां मीच युद्ध करून कौरवांच्या चतुरंग सैन्यावर

विजय संपादन करून कर्ण व दुर्योधनासहित कुरुवीरांना ठार मारतों. त्रैलोक्यांतील सर्व लोकांनी उद्यां एकदा माझा पराक्रम पाहावाच. अर्जुनासाठी उद्यां मी माझें युद्धकौशल्य व सामर्थ्य अवश्य प्रकट करीन. सहस्रावधि राजे व राजपुत्र यांचा मी उद्यां संहार करीन. क्रुद्ध होऊन अर्जुनासाठी मी माझ्या सुदर्शन चक्राने विध्वस्त केलेलें कुरुसैन्य उद्यां सारे लोक पाहतील. उद्यां देव, गंधर्व, पिशाच, नाग, राक्षस, मनुष्यें अथवा ही सर्व चराचर सृष्टीच खरें सौहार्द कसें असतें व मी अर्जुनाचा खरा सुहृद् कसा आहे हें ओळखतील. दारुका, तुला खरें सांगूं. जो अर्जुनाचा द्वेष करतो तो माझाच द्वेष करतो व जो पार्थावर प्रेम करतो तो माझ्यावर प्रेम करतो हें तूं निश्चित समज. अर्जुन म्हणजे माझें अर्धे शरीरच होय. आतां प्रभातसमय झालाच आहे. तूं माझा रथ सर्वप्रकारें सिद्ध करून दक्ष व सज्ज रहा. माझी कौमोदकी गदा, दिव्यशक्ति, चक्र, धनुर्बाण इत्यादि सर्व आयुधें व रणसाहित्य रथांत सिद्ध ठेव. माझा गरुडध्वज उभारून ठेव. माझें सूर्याप्रमाणे तेजस्वी रत्नांनी युक्त असें सुवर्णाचें छत्र रथावर योजून शैव्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व वलाहक हे चार अश्व रथाला जुंपून व कवच अंगांत घालून तू अगदी सज्ज रहा. पांचजन्याचा भैरव नाद मी केला की तीच खूण समजून तूं तावडतोब रणांगणांत मी असेन तेथे ये. क्षणमात्रही वेळ न घालवितां त्या वेळीं तूं शक्य तितक्या वेगाने रथ हांक. तशी वेळ आलीच तर मी उद्यांच्या एकाच दिवसांत माझ्या आतेभावाचीं सर्व दु.खें व क्रोध संपूर्णपणें नष्ट करीन. दारुका! माझा अगदी निश्चय ठरलेला आहे. उद्यां सारे धार्तराष्ट्र पाहत असतां अर्जुन जयद्रथाचा वध करूं शकेल असें सारें कांहीं मी अवश्य करीन. फार काय? ज्याच्या ज्याच्या वधासाठी अर्जुन प्रयत्न करील त्या त्या गोष्टीसाठी करावयाच्या प्रत्येक युद्धांत मी त्याच्या विजयाचीच अपेक्षा करतों. त्यासाठी मी कांहीही करावयास सिद्ध आहें.' श्रीकृष्णाचे हे उद्गार ऐकतांच दारुक सद्गदित झाला व म्हणाला की, 'हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं स्वतः ज्याच्या सारथ्यासाठी प्रवृत्त झालास त्याचा पराभव होणारच कसा? त्याला-

सर्वत्र विजयच होणार. आणि अर्जुनाच्या विजयासाठी भगवान् श्रीकृष्णांनी काय करावयाचें शिल्लक ठेवलें? शोकानें उद्विग्न झालेल्या पार्थाच्या स्वप्नांत प्रवेश करून त्यांनी भगवान् महादेवांचें त्याला दर्शन घडवून दिलें, व त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष पाशुपत त्याला देवविलें, व या कृत्यानें त्याच्या अंत:करणांत धैर्य उत्पन्न केलें. रणांगणांत पार्थाचें त्यांनी अनेक प्रकारें साहाय्य केलेंच, पण निघतांनाही त्यांनी त्याच्या मनांत अपूर्व उत्साह निर्माण केला. द्रोणांशीं करावयाच्या युद्धांत उगाच अर्जुनाचा वेळ गुंतून राहूं नये म्हणून श्रीकृष्णांना इतकी काळजी लागली की, त्यांनी मध्यंतरीच अर्जुनाला सुचविलें, 'आपल्या कार्याच्या दृष्टीनें वेळ गमाविणें अनिष्ट असल्यामुळें आपण त्यांना सोडून निघून जाऊं.' द्रोणाचार्य आव्हान देत असतांही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून त्यांनी आपला रथ पुढें काढला. इतकेंच नव्हे तर शेवटीं सहस्रावधि सैनिक ठार मारून देखील जयद्रथ दिसत नाहीं असें पाहून स्वत:च्या सामर्थ्यानें अंधार उत्पन्न करून त्यांनी अर्जुनाकडून जयद्रथाचा वध करविला. जयद्रथाला असें वरदान होतें की, त्याचें मस्तक जो कोणी जमिनीवर पाडील त्याच्या मस्तकाचे शतश: तुकडे होतील. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला या गोष्टीची जाणीव देऊन त्याच्याकडून तें मस्तक नेमकें जयद्रथाच्या पित्याच्या मांडीवरच उतरविलें, व एका दगडानें दोन पक्षी मारून अर्जुनाचा प्राण वांचविला. एखाद्या धनलोभी वृद्धानें आपल्या धनकोपाला जपावें, त्याहूनही अधिक दक्षतेनें ते अर्जुनाला जपत. श्रीकृष्णांसारख्या इतिहासाच्या ओघांत केवळ अद्वितीय असलेल्या पूर्णावतार युगपुरुषाचें अंत:करण पार्थानें आपल्या गुणगणांनी इतकें व्यापून टाकलें होतें. तरीही पण पार्थाला पूर्णपुरुष म्हणतां येणार नाहीं. तो नरोत्तम असला तरी श्रीरामचंद्राप्रमाणें मर्यादापुरुषोत्तम कांहीं नव्हे. मानवी जीवन हें नेहमीं अपूर्ण असतें. तें कितीही परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला तरी शेवटीं अपूर्णच कसें राहतें, याचें चित्रणच महर्षि व्यासांनी पार्थाच्या रूपानें केलेलें आहे.

नरोत्तम पार्थाची अपूर्णता

श्रीमद् भगवद्गीतेच्या उपदेशानंतर 'नष्टो मोहः' 'माझा मोह पूर्णपणें नष्ट झाला आहे' असें उद्घोषून सांगणाऱ्या अर्जुनासारख्या दृढनिश्चयी व्यक्तीलाही दुःखाच्या विलक्षण आघातांनी मोह उत्पन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर, त्या मोहांत त्याचा तोलही जातो असें दिसतें. अभिमन्यूच्या वधाने शोकाकुल झालेला पार्थ त्याच्या स्मृतींनी जेव्हा विव्हल झाला, तेव्हा श्रीकृष्णांना त्याला आवरावें लागलें. त्याचें त्या वेळचें स्वरूप इतकें विलक्षण होतें की, कोणी त्याच्याशीं बोलावयास देखील धजेना. महाभारतकार म्हणतात :—

तमन्तकमिव क्रुद्धं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तमश्रुपूर्णमुखं तथा ॥८५
न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टुं वा सुहृदोऽर्जुनम् ।
अन्यत्र वासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात् ॥८६
सर्वास्ववस्थासु हितावर्जुनस्य मनोनुगौ ।
बहुमानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः ॥ द्रोण. ७२–८७

'पुत्रशोकाने संतप्त होऊन नेत्रांतून वाहणारे सारे अश्रु तोंडभर झालेल्या व अंतकाप्रमाणे क्रुद्ध होऊन उसासे टाकणाऱ्या अर्जुनाशीं भाषण करणें तर दूरच राहिलें, पण त्याच्याकडे नुसतें पाहण्याची सुद्धा कोणाची छाती होईना. केवळ भगवान् श्रीकृष्ण व ज्येष्ठ पाण्डव युधिष्ठिर हे दोघेच काय ते त्याच्याशीं बोलूं शकत होते. त्यांच्याविषयी अर्जुनाच्या मनांत अपार आदर असल्यामुळे व त्यांचेंहि त्याच्यावर अलौकिक प्रेम असल्यामुळे ते त्याच्याशीं बोलूं शकत होते.' या स्थितींत अर्जुनाच्या तोंडून त्याला मान्य असलेल्या भीमसेनादि सर्व योद्धयांविषयी जे उद्गार बाहेर पडले, ते शोकाने त्याचा तोल गेल्याचेच निदर्शक आहेत. तो म्हणतो :—

कथं च वः कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम् ।
सौभद्रो निधनं गच्छेद् वज्रिणापि समागतः ॥७८
यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तान् रक्षणे मम ।
पुत्रस्य पाण्डुपञ्चालान् मया गुप्तो भवेत् ततः ॥७९

कथं च वो रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्थीकृत्य वः परैः ॥८०
अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः ।
यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः ॥८१
आत्मानमेव गर्हेयं यदहं वै सुदुर्बलान् ।
युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरूनकृतनिश्चयान् ॥८१
आहोस्विद् भूषणार्थाय वर्म शस्त्रायुधानि वः ।
वाचस्तु वक्तु संसत्सु मम पुत्रमरक्षताम् ॥ द्रोण. ७२–८३

'तुमच्यासारखे कृतास्त्र वीर हातांत शस्त्रें धारण करून उभे असतां प्रत्यक्ष देवेन्द्राशी संग्रामाचा प्रसंग आला तरी माझ्या अभिमन्यूला मरण कसें यावें? तुम्ही सारे पांडुपांचाल इतके अशक्त आहांत, हें जर मला आधी माहीत असतें तर मीच माझ्या पुत्राचें संरक्षण केलें असतें. आपापल्या रथांत बसून तुम्ही बाणांचा वर्षाव करीत असतां तुम्हांला तुच्छ लेखून शत्रूंनी अभिमन्यूला कसें मारलें? ज्या अर्थी तुमच्या डोळ्यांसमोर अभिमन्यूला ठार मारण्यांत आलें त्या अर्थी तुमच्यात पौरुषही नाही व पराक्रमही नाही हें अगदीं स्पष्ट झालें आहे. अथवा तुम्हांला तरी दोष देऊन काय उपयोग! तुमच्यासारख्या अशक्त दुर्बल, अस्थिर बुद्धीच्या व भ्याड लोकांच्या भरंवशावर युद्ध सोपवून मी निघून गेलों हा माझाच मूर्खपणा आहे. तुमचीं आयुधें व चिलखत केवळ भूषणासाठी व गप्पा मारण्यासाठी आहेत हें मला आधीच माहीत असतें तर किती बरें झालें असतें!' पार्थासारख्या अलौकिक व्यक्तीवर देखील शोकाचा इतका पगडा बसूं शकतो हीच मानवी जीवनाची खरी अपूर्णता होय. अर्जुनाच्या या अपूर्णतेचें सर्वांत मोठें निदर्शन महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वांत मिळतें. गीतेच्या शेवटीं 'तूं एकाग्रतेने सारें ऐकलेंस काय?' असें वारंवार श्रीकृष्ण विचारीत असतां हो असें उत्तर देऊन मोह नष्ट झाल्याची कबुली देणारा पार्थ येथें स्वच्छ असें म्हणूं लागला की, आपण मला जें काय तत्त्वज्ञान रणांगणांत सांगितलें तें सारें मी पूर्णपणें विसरलों आहें. आतां चांगली शांत वेळ आहे तेव्हा आपण तें तत्त्वज्ञान मला पुन्हा सांगा. आपला उपदेश त्याने किती

लक्षपूर्वक ऐकला असेल याची श्रीकृष्णांना यावरून चांगलीच कल्पना आली व ते म्हणाले :--

अबुद्धया नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ।
न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ॥ १०
नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव ।
न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ॥ आश्वमेधिक. १६-११

'हे अर्जुना, मुळीच लक्ष न दिल्यामुळे त्या उपदेशाचें तूं ग्रहण केलें नाहीस, हें ऐकून मला अत्यंत वाईट वाटलें. मलाही आता मी काय सांगितलें होतें त्याची आठवण नाही. तें सारें तत्त्वज्ञान तुला पुन्हा सांगतां येणें अशक्य आहे. हे पांडवा, तूं अत्यंत मंद बुद्धीचा व अश्रद्धावान आहेस यांत कांही शंका नाही.' याप्रमाणे त्याला दूषणें देत कां होईना, पण मनांत त्याच्याविषयी अपार कळकळ असल्यामुळे अनुगीत या नांवाखाली भगवान् श्रीकृष्णांनी त्याला पुनश्च तें तत्त्वज्ञान थोडक्यांत सांगितलें. पूर्णावताराच्या अंतःकरणांत अर्जुनाविषयीच येवढी अपार कळकळ कां उत्पन्न झाली असेल? पण ती कां उत्पन्न होऊं नये? चकोर दिसल्यावर चंद्र अमृतवर्षाव करणारच. पार्थाने आपली तशीच पात्रता सिद्ध केली होती. पार्थाने श्रीकृष्णांच्या म्हणण्यासाठी काय करावयाचें शिल्लक ठेवलें होतें? कर्तृत्वाची व आत्मप्रत्ययाची प्रचंड ऊर्मि असलेल्या अपार सामर्थ्यशाली अर्जुनाने भगवान् श्रीकृष्णांच्या महात्मतेची ओळख पटतांच त्यांच्या इच्छाशक्तींत आपलें जीवनसर्वस्व विरवून टाकून तो त्यांच्या कार्याचें एक साधनयंत्र बनून राहिला होता. श्रीरामायणांतील लक्ष्मणानंतर पार्थानेच हें विलक्षण साहस करून दाखविलें. लक्ष्मणानंतर एकनिष्ठ शिष्य व अनुचर म्हणून पार्थाचेंच नांव घेतां येण्यासारखें आहे. या दृष्टीने पार्थाच्या जीवनपटाचें विश्लेषण न केलें तर त्याचें वर्णन अपुरें राहील.

पार्थाचें अपूर्व आत्मसमर्पण

आपलें संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व श्रीमद्भगवद्गीतेच्या उपदेशानंतर अर्जुनाने भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छाशक्तींत पूर्णपणें विरवून टाकलें.

भगवद्गीतेच्या उपदेशापर्यंत अर्जुन श्रीकृष्णांशीं स्पर्धा करीत होता. त्याला श्रीकृष्ण हे महापुरुष वाटत होते पण ते सर्वसमर्थ भगवान् आहेत अशी कांहीं त्याची तोंवर श्रद्धा नव्हती. त्यामुळे भगवद्गीते-पूर्वीच्या व नंतरच्या अर्जुनाच्या श्रीकृष्णाशीं असलेल्या वागणुकींत विलक्षण फरक वाटतो. गीतोपदेशापूर्वी श्रीकृष्ण हे अर्जुनाचे मित्र आहेत. पण गीतेंतील विश्वरूपदर्शनानंतर मात्र त्यांच्या पूर्णावतारत्वाची खात्री पटून अर्जुन त्यांना म्हणतो :—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४१
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय ३५

'*हे भगवता, मी तुला माझा सखा समजून आजवर एकेरी* नांवाने हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या असें जें प्रमादाने अथवा प्रेमाने म्हटलें तें केवळ तुझी महात्मता माहीत नसल्यामुळेच होय. सहज थट्टा म्हणून विहार, शय्या, आसन, भोजन इ. प्रसंगी एकांतांत अथवा लोकांत मी जो कांहीं तुझा अवमान केला असेल त्याबद्दल मला क्षमा कर.' इतकेंच नव्हे तर अर्जुन पुढें म्हणतो :–

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३
तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४

—महाभारत, भीष्मपर्व अ. ३५

'तूं चराचर विश्वाचा पिता असून तूंच सर्व विश्वाचा गुरु व सर्वांना पूज्य आहेस. या त्रैलोक्यांत तुझ्यासारखा अप्रतिम प्रभावशाली दुसरा कोणीही नाही. मग तुझ्याहून अधिक योग्यतेचा दुसरा कोण कसा असूं शकेल ? म्हणून हे स्तुत्य ईश्वरा ! मी तुला साष्टांग वंदन करतों. पित्याने पुत्राचे, सख्याने सख्याचे अथवा प्रियाने प्रियेचे अपराध पोटांत घालावे त्याचप्रमाणें माझे सर्व अपराध पोटांत घालून तूं मला क्षमा कर. बुद्धीला धर्माधर्माचा व्यामोह

उत्पन्न झाल्यानंतर 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' मी तुझा शिष्य असून तुला शरण आलों आहें, असें म्हणून श्रीकृष्णांना गुरु म्हणून अर्जुन शरण गेला व थोडयाच वेळांत ते प्रत्यक्ष धर्माचेंही उपास्य दैवत असणारे भगवान् आहेत असा प्रत्यय येऊन तो त्यांना दासभावाने वंदन करूं लागला. शेवटी तर भगवंतांनी त्याला

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।। ६५
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।।भीष्म. ४४–६६

'आपलें मन तूं माझ्यांत समर्पण कर, माझा भक्त होऊन माझें भजन कर व मलाच वंदन कर. तूं मला प्रिय आहेस. मी तुला प्रतिज्ञेवर सांगतों की, तूं माझ्या स्वरूपांत विलीन होऊन जीवनाचें अंतिम प्राप्तव्य हस्तगत झाल्याने कृतार्थ होशील यांत शंका नाही. अर्जुना ! शोक करूं नकोस. चिंतेचें तुला कारणच नाही. इतर सर्व मार्गांचा परित्याग करून तूं मला शरण ये. सर्व पापांपासून मी तुझी सुटका करीन' असें गंभीर आश्वासन दिलें. पूर्णावतार भगवंतांच्या विभूतिमत्त्वाची पूर्णपणें ओळख पटल्यामुळे धर्माधर्मांचें सर्व दायित्व त्यांच्याचवर टाकून त्यांच्या या उपदेशानुसार अर्जुनाने स्वात्मसमर्पणयोगाच्या या मार्गाची पूर्णपणें कांस धरली. धर्माधर्म, कर्माकर्म, पापपुण्य, भावाभाव सारेंसारें कांही त्याने श्रीकृष्णांच्या इच्छाशक्तींत विलीन करून टाकलें. अशा आत्मसमर्पणाच्या

नाही. माझ्या श्रीरामायणवरील व्याख्यानमालेंत मीं तें दाखवून दिलेंच आहे. अर्जुनाला मात्र कांही क्षणीं असें भासमान होण्यासारखे प्रसंग आले. पण नरोत्तम अर्जुन शेवटी या कठिणतम योगोपासनेंत उत्तीर्ण झालाच. त्याला करावा लागलेला अंतःप्रवृतीचा संघर्ष अत्यंत विलक्षण स्वरूपाचा आहे. मनांतल्या अनेक पवित्र श्रद्धा व कोमल भावना यांच्याशीच तो संघर्ष आहे. त्याचीं कांही उदाहरणेंच मी येथें देतों :—

(१) श्रीमद्भगवत्‌गीतेच्या प्रारंभी अर्जुनाच्या मनात आपल्या बंधूंना, सुहृदांना व गुरुजनांना कसें मारावें असा विकल्प उत्पन्न होऊन तें अधर्माच्या, अनीतीच्या व मानवताविरोधाच्या कल्पनेने व्याकूळ होऊन गेलें होतें असें वर्णन आहे तो श्रीकृष्णांना म्हणतो :

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ भीष्म. २५–४५
कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४
गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

— महाभारत, भीष्मपर्व अ. २६

'मातुल, श्वशुर, पौत्र, मेव्हणे व इतर संबंधी लोक यांना मारण्याची माझी इच्छा नाही. त्यांनी मला मारलें तरी मी त्यांना

मारणार नाही. आचार्य, वडीलधारे लोक, पितामह, पुत्र यांना कोण मारील? सामान्य पृथ्वीची तर कथाच काय, पण त्रैलोक्याचें राज्य मिळत असलें तरी मी यांचा वध करणार नाही. धार्तराष्ट्रांना मारणें म्हणजे स्वजनांचाच वध करणें आहे. स्वजनांचा वध करून आम्ही तरी कसे सुखी होऊं? लोभाविष्ट झाल्यामुळे कुलक्षयाचा दोष व मित्रद्रोहाचें पातक काय असतें याची यांना जाणीव नसली तरी आम्हांला ती आहे. आम्हीं यांच्यासारखें वागून कसें चालेल? हे पापाचरणास प्रवृत्त झाले म्हणून आम्हीही तसेंच करावें काय? अहो आम्ही हें केवढें मोठें पाप करावयास उद्युक्त झालों आहोंत! राज्यसुखाच्या लोभाने आमच्या स्वजनांनाच आम्ही मारूं इच्छीत आहोंत! मी प्रतिकार करीत नसतांना व निःशस्त्र स्थितींत असतांना धृतराष्ट्रपुत्रांनी मला ठार मारलें तरी तें मला अधिक कल्याणकारक वाटेल. हे मधुसूदना, भीष्म व द्रोण या अत्यंत पूज्य अशा व्यक्तींना युद्धामध्ये मी बाणांनी कसा मारूं? या महानुभाव गुरूंना न मारतां व त्यांच्या रक्ताने बरबटलेले उपभोग भोगण्याची इच्छा न बाळगतां भिक्षा मागून पोट भरणें देखील अत्यंत श्रेयस्कर आहे.' भगवान् श्रीकृष्णांनी गीतातत्त्वज्ञानाच्या उपदेशाने त्याचा मोह नष्ट केला व तो युद्धासाठी सज्ज झाला. पण तत्त्वज्ञान पटल्याची व स्वात्मसमर्पणाची द्यावी लागणारी परीक्षा आपल्या कल्पनेपेक्षाही अधिक कठोर असूं शकेल याची मात्र त्याला कल्पनाही नसेल! त्याला वाटलें असेल की भीष्मांना युद्धाच्या घनघोर धुमश्चक्रींत त्यांचे प्रहार अंगावर झेलीत व रणमदाच्या धुंदींत उलट त्यांच्यावर प्रहार करीत मारावयाचें असेल. पण त्यापेक्षाही त्याला कठीण परीक्षा द्यावी लागली. शूर अर्जुनाला ज्यांत भ्याड ठरावें लागेल, प्रतिकाराची भूमिका घेतलेल्या अर्जुनाला ज्यांत निःशस्त्रावर आक्रमण केल्याचें व प्रतिकारशून्य व्यक्तीला ठार मारल्याचें पातक करावें लागेल अशी भूमिका त्याला पत्करावी लागली. शिखंडीला पुढे करून मला ठार मारावें, स्त्रीपूर्व शिखंडीवर मी मुळीच प्रहार करणार नाही, व या स्थितीतही केवळ अर्जुनच मला मारूं शकेल असें भीष्मांनी सांगितलें. षंढाला पुढे करून

आपल्या अत्यंत चारित्र्यसंपन्न पितामहाला त्यांच्या वार्धक्याच्या अवस्थेंत या पद्धतीने मारण्याचा आलेला प्रसंग पाहून अर्जुनाला केवढें दुःख झालें असेल! नवव्या दिवशींच्या रात्री भीष्मांच्या शिबिरांतून परत येतांना रस्त्यांत अर्जुन श्रीकृष्णांना म्हणाला :—

यथोक्तवति गांगेयं परलोकाय दीक्षिते ।
अर्जुनो दुःखसन्तप्तः सव्रीडमिदब्रवीत् ॥ ९०
गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
पितामहेन संग्रामे कथं योद्धास्मि माधव ॥९१

'याप्रमाणे परलोकासाठी दीक्षाबद्ध होऊन भीष्म बोलल्यानंतर अत्यंत दुःखी झालेला अर्जुन मनांत लाजला व श्रीकृष्णांना म्हणाला, हे माधवा, गुरु, सर्व कौरवांत वृद्ध, कृतप्रज्ञ व अत्यंत बुद्धिमान् अशा पितामहांशी मी कसा संग्राम करूं? लहानपणीं माझ्या अंगावरील धुळीने यांच्या मांडीवर लोळत असतां यांचें शरीर मी अनेकवार मळवून टाकलें आहे. वास्तविक हे राजा पाण्डुला पित्यासारखे असतांना मी माझ्या लहानपणीं यांच्या अंकावर बसून त्यांना बाबा म्हणून हांक मारावी व त्यांनी मला म्हणावें की, छे, छे, मी तुझा तात नाही. तुझ्या बापाचा बाप आहे. आज त्यांनाच मी माझ्या हातांनी ठार मारूं काय?' माझें सैन्य खुशाल मारलें जावो. या युद्धांत माझा जय होवो किंवा वध होवो, पण मी या महानुभावाशी मुळीच युद्ध करणार नाही. या बाबतीत आपलें काय मत आहे? कसोटीच्या या पहिल्याच क्षणी आपल्या शिष्याची अशी अवस्था झालेली पाहून श्रीकृष्णांना काय वाटलें असेल? त्यांनी अर्जुनाला सांगितलें की, पूर्वी भीष्मांच्या वधाची प्रतिज्ञा करून तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला त्या प्रतिज्ञेपासून भ्रष्ट कसें होतां येईल! तुला त्यांना ठार मारावेंच लागेल. भीष्म म्हणजे कृतान्ताचा संहारासाठी वासलेला जबडाच होय. तुलाच तो फाडला पाहिजे.' आत्मसमर्पणाच्या भूमिकेवरून आपले सारे मनोविकार आवरून अखेरीस अर्जुनाला मनात अपकृत्य वाटणारे देखील हे कृत्य करावेंच लागलें. कीर्तीच्या, धर्माच्या, व मानव्याच्या हृदयाशी चाळगलेल्या सर्व कल्पनांविरुद्ध आपल्या नेत्याच्या इच्छेसाठी केवढें

विलक्षण द्वन्द्व त्याला करावें लागलें असेल! पण त्यांत तो यशस्वी ठरला.

(२) अर्जुनाची दुसरी कसोटीची परीक्षा जयद्रथाच्या वधाच्या दिवशीच्या युद्धांत भगवंतांनी घेतली. कर्माकर्म व धर्माधर्म या सर्वांचा भार स्वतःच्या मस्तकीं घेऊन 'तूं केवळ माझी आज्ञा पाळ!' असें श्रीकृष्णांनी त्याला सांगितलें होतें व त्यानेही होकार भरला होता. त्याचीच ही दुसरी कसोटी होय. धर्मशास्त्राचें ज्ञान नसलेला तो कोणी असता तर गोष्ट वेगळी होती. पण येथील आज्ञापरिपालनांत स्वतःच्याच मनाविरुद्ध त्याला संग्राम करावयाचा होता. द्रोणाचार्यांचा व्यूह भेदून अर्जुन सैन्यसागरांत प्रविष्ट झाल्यानंतर त्याचीच वार्ता जेव्हा ऐकूं येईना तेव्हा युधिष्ठिरांनी सात्यकीला त्याचा शोध करून त्याचें कुशल आहे कीं नाही तें कळवावयास सांगितलें. सात्यकि द्रोणांच्या सैन्यांत प्रविष्ट झाल्यानंतर कौरवांकडील एक महान् योद्धा सौमदत्ति भूरिश्रवा हा सात्यकीवर चालून आला. आतापर्यंत युद्ध करून सात्यकि अगदी थकून गेला होता व भूरिश्रवा हा ताज्या दमाचा होता. त्याने सात्यकीला केश धरून जमिनीवर आपटलें व खड्गाने त्याचें मस्तक तोडून टाकण्यासाठी एका बाजूला त्याला फरफरा ओढीत भूरिश्रव्याने आपलें खड्ग उपसून तें वर उचललें. त्याचा तो संग्राम पाहत असतां भूरिश्रव्याच्या पराक्रमाबद्दल अर्जुन स्वतःच्या मनांत प्रशंसा करीत होता. सात्यकीसारख्या महापराक्रमी वीरावर भूरिश्रव्याने केलेली ही मात पाहून त्याच्या शौर्यपूजक अंतःकरणाला अत्यंत आनंद झाला होता. पण सात्यकीसारखा खंदा वीर बळी पडणार असें पाहून श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला असें सांगितलें की, 'येथून आपल्या बाणाने भूरिश्रव्याचा हात तोडून टाक.' अर्जुनाला या द्वन्द्वयुद्धांत पडून लक्ष नसलेल्या शत्रूला असावध स्थितींत मारणें बरें वाटलें नाही. भूरिश्रव्याबद्दल त्याला एक प्रकारें कौतुकच वाटत होतें. पण श्रीकृष्णांची आज्ञा ऐकतांच मनांतल्या मनांत भूरिश्रव्याची प्रशंसा करीत त्याने श्रीकृष्णांच्या आज्ञेनुरूप त्याचा हात तोडून त्याला मृत्युपंथास पाठविलें. महाभारतकार म्हणतात :—

तं तथा परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
वासुदेवस्ततो राजन् भूयोऽर्जुनमभाषत ।।७३
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सोमदत्तिवशं गतम् ।
तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ।।
एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः।
मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ।। ६६
विकर्षन् सात्वतश्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे।
संहर्षयति मां भूयः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।। ६७
प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्न हन्याद्धि सात्यकिम् ।
महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ।। ६८
एवं तु मनसा राजन् पार्थः संपूज्य कौरवम् ।
वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः प्रत्यभाषत ।। ६९
सैन्धवे सक्तदृष्टित्वान्नैनं पश्यामि माधवम् ।
एतत्त्वसुकरं कर्म यादवार्थे करोम्यहम् ।।७०
इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन् वासुदेवस्य पाण्डवः ।
ततः क्षुरप्रं निशितं गाण्डीवे समयोजयत् ।। ७१
पार्थबाहुविसृष्टः स महोल्केव नभश्च्युता ।
सखड्गं यज्ञशीलस्य साङ्गदं बाहुमच्छिनत् ।। द्रोण. १४२-७२

'याप्रमाणे भूरिश्रवा सात्यकीला ओढीत असतां श्रीकृष्ण अर्जुनाला पुन्हा म्हणाले, ' पार्था, पहा, पहा, हा वृष्णि व अन्धकांतील व्याघ्र, तुझ्यासारखाच धनुर्धारी असलेला तुझा शिष्य सात्यकि भूरिश्रव्याच्या तावडीत गेला आहे. तुझ्याचसाठी हा येथे आला. ह्याला सोडविण्यासाठी आवश्यक तें तू केले पाहिजेस. याप्रमाणे भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाशीं बोलल्यावर मनांतल्या मनांत तो भूरिश्रव्याचीच प्रशंसा करूं लागला. तो म्हणू लागला, 'या सात्वतश्रेष्ठ सात्यकीला याप्रमाणे ओढीत असता कौरवांच्या कीर्तीत भर घालणारा हा भूरिश्रवा माझ्या हृदयाला अत्यंत आनंद देत आहे. गजेंद्रावर झडप घालून सिंहानें त्याला फरफरा ओढावे त्याप्रमाणे हा सात्यकीला ओढीत आहे. वृष्णिप्रवर सात्यकीला हा ठार मारणार नाही असें आता केलेंच पाहिजे.' याप्रमाणे मनात त्याची प्रशंसा

करीत महाबाहु अर्जुन श्रीकृष्णांना म्हणाला, 'जयद्रथाकडे माझी दृष्टि खिळून राहिल्यामुळे सात्यकीकडे माझें लक्षच गेलें नाही. आपण म्हणतां तें कर्म अत्यंत दुष्कर आहे. पण मी तें करतों. असें म्हणून त्याने एक तीक्ष्ण बाण भूरिश्रव्याच्या हाताच्या रोखाने सोडला व त्याचा खड्ग धारण केलेला हात तोडून टाकला.

(३) कठीणतम परीक्षेंत स्वतःचें मन मारून आत्मसमर्पण केलेल्या अर्जुनाची द्रोणवधाच्या वेळीं पुन्हां श्रीकृष्णांनी परीक्षा घेतली. पण या परीक्षेंत मात्र भावनेनें चित्त विचलित झालेल्या अर्जुनाला उत्तीर्ण होतां आलें नाही. द्रोणाचार्य घोर संग्राम करीत असतां त्यांच्यासमोर उभे राहण्याची कुणाचीही छाती नव्हती. त्यांच्यापुढे पराक्रम चालण्यासारखा नाही असें पाहून वेगळ्याच युक्तीने त्यांना संपवावें असें श्रीकृष्णांच्या मनाने घेतलें. महाभारतकार म्हणतातः—

त्रस्तान् कुन्तीसुतान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान्।
मतिमाञ्छ्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ९
नैष युद्धे न संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः॥ १०
न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः।
आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः॥ ११
यथा न संयुगे सर्वान्नि हन्याद् रुक्मवाहनः।
अश्वत्थाम्नि हते नैष युद्धेदिति मतिर्मम ॥ १२
तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शसतु मानवः।
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः॥ द्रोण. १९०-१३

'द्रोणाचार्यांच्या बाणांनी पीडलेले पाण्डव पाहून अंतिम विजयावर दृष्टि असलेले श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, धनुष्य हातांत घेऊन द्रोण उभे असतां महेन्द्र सैन्यासह चालून आला तरी त्याला द्रोणांचा पराभव करतां येणें शक्य नाही. समरांगणांत शस्त्रत्याग केला तरच द्रोणांचा वध करतां येणें शक्य आहे असें माझें मत आहे. म्हणून धर्माऐवजी जय प्रधान समजून अधार्मिक वाटणाऱ्या देखील युक्तीचा तुम्ही अवलंब करावा असें मला वाटतें.

जर आचार्यांची तुम्ही उपेक्षा केली तर हे रुक्मरथ द्रोण सर्वांनाच ठार मारतील. पण अश्वत्थामा जर मेला तर द्रोणाचार्य पुढें युद्ध न चालवितां शस्त्रसंन्यास करतील असें माझें मत आहे म्हणून कोणी तरी त्यांच्याजवळ जाऊन अश्वत्थामा मेला असें त्यांना खोटेंच सांगावे व त्यांनी शस्त्रपरित्याग केल्यावर त्याना मारावें. ही गोष्ट इतर सर्वांना रुचली. मोठ्या कष्टाने युधिष्ठिरही या गोष्टीस तयार झाले. पण भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छेसाठी देखील आपल्या गुरूचा द्रोह करावयास अर्जुनाचें अंत.करण सिद्ध झालें नाही. त्यानें ती गोष्ट नाकारली इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष ती गोष्ट घडून आल्यावर शस्त्रन्यास करून समाधि अवस्थेंत गेलेल्या द्रोणाचार्यांचा वध करावयास्तव धृष्टद्युम्न नग्न खड्ग हातांत घेऊन त्यांच्या अंगावर चालून जाऊं लागला, त्यावेळी महाभारतकार म्हणतात:---

न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽब्रुवन् ।
तथैव चार्जुनो वाहादवरुह्यैनमाद्रवत् ॥ ६४
उद्यम्य त्वरितो बाहु ब्रुवाणश्च पुनः पुनः ।
जीवन्तमानयाचार्य मा वधीरिति धर्मवित् ॥ द्रोण. १९३-६५

'आचार्यांना मारूं नकोस मारूं नकोस, असा एकच आरडाओरडा झाला व त्याला आवरण्यासाठी अर्जुनाने स्वतःच्या रथावरून खालीं उडी घेतली. आपला एक हात उंच उभारून त्याच्या मागें धावत अर्जुन जोरजोराने ओरडू लागला की मारूं नकोस ! गुरूचा वध करूं नकोस, आचार्यांना जिवंत पकडून आण.' पण अर्जुन जवळ जाऊन पोंचण्याआधीच धृष्टद्युम्नाने द्रोणाचार्यांचा वध केला. हा एकच असा प्रसंग आहे की, जेथे भावनेने अर्जुनावर विजय मिळविला आहे. ती भावना विलोभनीय आहे, श्रेष्ठ आहे. पण शेवटी ती भावना आहे. केवढीही विलोभनीय असली तरी शेवटी कठोर कर्मयोगासमोर तिची प्रतिष्ठा असूं शकत नाही. सीतेला वनांत नेऊन सोडण्याची आज्ञा प्रभु रामचंद्राने केली त्या वेळी लक्ष्मणाचेंही अंत.करण असेंच विचलित झालें होतें. पण त्याचें पारडें कर्तव्याकडेच झुकलें. अर्जुनावर मात्र येथे भावनेने विजय संपादन केला. त्य.नतर मात्र अर्जुन सांवरला व कर्णवधाच्या प्रसंगीं असाच प्रसंग

उपस्थित झाला असतां त्याने आपलें अंतःकरण विचलित होऊं दिलें नाही.

(४) युधिष्ठिरांच्या नेतृत्वामुळे धर्म हा साऱ्याच पाण्डवांचा जसा स्थायी भाव होऊन राहिला होता तसाच तो अर्जुनाचाही होता. विशुद्ध धर्मनिष्ठपणांत कसल्याही प्रकारचा पर्याय व तोही स्वार्थासाठी सुचविलेला पर्याय स्वीकारण्याची त्याच्या अंतःकरणाची तयारी नसे. या गोष्टीचें प्रत्यंतर द्रौपदीस्वयंवरानंतर त्याने केलेल्या तीर्थयात्राप्रकरणांत पाहवयास सांपडतें. द्रौपदीस्वयंवरानंतर महर्षि नारदांच्या सांगण्यावरून पाण्डवांमध्यें आपापसांत असा संकेत ठरला होता की, द्रौपदी कोणाही एकाबरोबर असतां दुसऱ्याने जर त्या अवस्थेंत त्या दोघांना पाहिलें तर पाहणाऱ्याने बारा वर्षें तीर्थयात्रा करावी. दुर्दैवाने हा प्रसंग एकदा अर्जुनावरच आला. एके दिवशी एका ब्राह्मणाच्या गाई चोरांनी पळविल्या. त्याबरोबर आरडाओरडा करीत तो पाण्डवांच्या निवासस्थानीं आला. अर्जुनाला ती गोष्ट कळतांच चोरांचा प्रतिकार करण्याच्या निश्चयाने आयुधें घेण्यासाठी म्हणून तो शस्त्रागारांत गेला. त्याच वेळीं त्या शस्त्रागारांतच युधिष्ठिर व द्रौपदी एकांतांत होते. अर्जुनाला मोठेंच धर्मसंकट ओढवल्यासारखें वाटलें. ब्राह्मणाचें साह्य न करावें तर कर्तव्यच्युतीचा दोष लागेल व साह्य करावें तर महर्षि नारदांसमक्ष ठरलेल्या कराराचा भंग होऊन आपल्याला तीर्थयात्रेसाठी जावें लागेल अशा पेचांत तो सांपडला. थोडा वेळ विचार करून त्याने असें ठरविलें की स्वतः कष्ट भोगले तरी हरकत नाही पण ब्राह्मणाचें गोधन त्याला परत मिळवून द्यावें. युधिष्ठिरांना विचारून त्याने शस्त्रागारांत प्रवेश केला व आपलीं शस्त्रें घेऊन नि चोरांचा प्रतिकार करून ब्राह्मणाचें गोधन त्याने त्याला परत मिळवून दिलें. तो परत आल्यावर सर्वांनीच त्याचें मोठें स्वागत केलें. पण नंतर अर्जुन निर्बंधाच्या भंगामुळे तीर्थयात्रेस जाण्यासाठी युधिष्ठिरांची जेव्हा आज्ञा मागूं लागला, त्या वेळी अर्जुनाच्या वियोगाच्या कल्पनेने व्याकूळ होऊन बंधुवत्सल युधिष्ठिर त्याला न जाण्याचा आग्रह करूं लागले. त्यांनी त्याला

असें सांगितलें की, मला विचारूनच तूं आंत आला असल्यामुळे तुला कसल्याही प्रकारचा दोष लागूं शकत नाही. शिवाय वडील माणसाने धाकट्याच्या विहरणाच्या वेळी तेथे जाणे जसें दोषास्पद आहे तसेंच विशिष्ट कार्यानिमित्त वडिलांच्या आज्ञेने धाकट्यांनी तेथे अनुप्रवेश करणें दोषास्पद नाही. म्हणून तुझ्या हातून धर्मलोपही घडलेला नाही व माझें धर्षणही झालें नाही. यावर अर्जुनाने जें त्यांना उत्तर दिलें तें त्याच्या विशिष्ट मनोवृत्तीवर प्रकाश पाडूं शकतें. तो म्हणाला :—

न व्याजेन चरेद् धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ।। आदि. २१३-३४

'हे महाराज, कपटाने धर्माचरण करूं नये असे मी आपल्या जवळून ऐकलें आहे. सत्यापासून मी रेसभरही विचलित होणार नाही. मी आयुधाला स्पर्श करून हें आपणांस सांगतों.' अर्जुनाच्या अशा प्रतिज्ञा होत्या की, युद्ध सोडून इतर वेळीं जो कोणी युधिष्ठिरांच्या शरीराचें रक्त काढील अथवा त्यांना जखम करील त्याला मी तत्काळ ठार मारीन. तसेच कोणी गाण्डीव धनुष्य दुसऱ्याला द्यावयास सांगेल तर त्यालाही मी ठार मारीन. कपटाने धर्माचरण करावयास मुळीच प्रवृत्त न होणारा पार्थ या प्रतिज्ञांच्या बाबतीत कसलाही पर्याय मान्य करणार नाही अशी खात्री असल्यामुळेच विराटपर्वात उत्तर व बृहन्नला यांच्या नगरप्रवेशाच्या वेळीं कंकाने केलेल्या बृहन्नलेच्या प्रशंसेने रागावून विराट राजाने फेकून मारलेल्या फाशाने मस्तकाला जखम होऊन त्यांतून रक्त वाहूं लागलें असतां त्या स्थितीत केवळ उत्तरालाच प्रवेश करूं द्या, बृहन्नलेला प्रवेश करूं देऊं नका, असें युधिष्ठिराने सुचविलें आहे. ते म्हणतात,

क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत् ।
उत्तरं प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ।।५४
एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् ।
यो ममाङ्गे व्रण कुर्याच्छोणितं वाऽपि दर्शयेत् ।
अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन ।।५५

न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबलवाहनम् ॥ विराट. ६८–५६

'उत्तराला आणावयास जाणाऱ्या दूताला कंकवेषांतील युधिष्ठिर म्हणाले : एकटचा उत्तरालाच प्रवेश करूं द्या. बृहन्नलेला आंत येऊं देऊं नका. त्याचें असें व्रत आहे की, युद्ध सोडून इतर वेळीं जो कोणी माझ्या शरीराचें रक्त काढील अथवा मला जखम करील तो कोणत्याही कारणास्तव जिवंत राहूं शकणार नाही. माझें हें रक्त पाहिल्यावर अत्यंत संतापून तो राजा विराटाला अमात्य व सैन्यासहित ठार मारल्याविना राहणार नाही.' अशा सत्यप्रतिज्ञ व प्रतिज्ञेंत पर्याय न मानणाऱ्या अर्जुनाची भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छाशक्तींत त्याने स्वात्मसमर्पण केल्यावर काय अवस्था झाली तें पहा. कर्णपर्वांत संतापलेल्या युधिष्ठिराने गाण्डीव धनुष्य दुसऱ्याला देऊन टाक असें म्हटल्यावर आपल्या हातांत खड्ग घेऊन स्वतःची प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठी अर्जुन युधिष्ठिराकडे धांव घेऊं लागला. त्याबरोबर श्रीकृष्णांनी त्याचा हात धरून त्याला विचारलें येथे शिबिरांत हें खड्ग कशासाठी? त्यावर अर्जुन त्यांना म्हणाला :—

अर्जुनः प्राह गोविंदं क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मां योऽभिचोदयेत् ॥९
भिन्द्यामहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम ।
तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपराक्रम ॥१०
समक्षं तव गोविन्द न तत्क्षन्तुमिहोत्सहे ।
तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम् ॥११
प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वैनं नरसत्तमम् ।
एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ॥१२
सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृण्यतां गतः ।
विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्दन ॥ कर्ण. ६९–१३

'दुसऱ्याला गाण्डीव दे असें जो कोणी मला म्हणेल त्याचा शिरच्छेद करावयाचा अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. या राजाने आपल्यासमोर तसें केलें असल्यामुळे मी या धर्मभीरु राजाचा वध करणार आहे. याला ठार मारून मी माझ्या प्रतिज्ञेचें संरक्षण करीन.

सत्याचें यथावत् पालन केल्यानेच मला खरी शांति लाभेल.' त्या बरोबर महाभारतकार म्हणतात :--

धिग् धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाब्रवीत् पुनः ॥१५
कृष्ण उवाच ।
इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
काले न पुरुषव्याघ्र संरंभ यद् भवानगात् ॥ १६
न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय ।
यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः। १७
अकार्याणां क्रियाणा च संयोगं यः करोति वै ।
कार्याणामक्रियाणां च स पार्थ पुरुषाधमः ॥ १८
त्वया चैवं व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा ।
तस्मादधर्मसंयुक्तं मौर्ख्यात् कर्म व्यवस्यसि ॥ २७
त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥ कर्ण ७७–८३

'तुझा धिक्कार असो !' असें अर्जुनाला म्हणून भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पार्था, आज मला ही गोष्ट स्पष्टपणें कळली की परिणतप्रज्ञ लोकांचा तुला मुळीच सहवास घडलेला नाही. कारण महत्त्वाच्या प्रसंगी तुझी बुद्धि पूर्णपणें गोंधळली. धर्माचें रहस्य जाणणारा मनुष्य तुझ्यासारखें कधीही वागणार नाही. तू नुसताच धर्मभीरु नसून महामूर्ख आहेस. कार्याकार्याचा विवेक ज्याला नाही त्याला पुरुषाधम असें म्हणतात. एक तर तूं मूर्खपणाने ही प्रतिज्ञाच कशाला केलीस? व शिवाय या पद्धतीने ती पाळण्यांत तर अधर्म व मूर्खपणा यांचा तू कळसच करीत आहेस. गुरूंना कसें मारावें याची तरी तुला कल्पना आहे काय? ज्यांना 'तुम्ही' म्हणावयाचें त्यांना 'तू' म्हणणें व ज्यांचा सन्मान करावयाचा त्यांची तोंडावर निर्भर्त्सना करणें हाच गुरूचा खरा वध होय. यांत प्रतिज्ञेचेही पालन होईल व युधिष्ठिरांचेही प्राण वांचतील.' अर्जुन यावर श्रीकृष्णांना असें विचारूं शकत होता की, आचार्य द्रोणांच्या बाबतीत हाच न्याय लावावयास आपण सिद्ध कां झाला नाही? पण तसें विचारण्याची त्याची हिम्मत झाली नाही. पुढें श्रीकृष्णांच्या

म्हणण्यानुसार युधिष्ठिरांची निर्भर्त्सना करून पर्यायानेच त्याने आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन केलें. पुन्हा खड्ग उपसून तो उभा राहिला भगवंतांनी त्याला त्याचें कारण विचारलें. त्यावर तो म्हणाला, जो कोणी युधिष्ठिरांना ठार मारील त्याचा वध करावयाचा अशी माझी दुसरी प्रतिज्ञा आहे. पर्यायाने कां होईना पण मी युधिष्ठिराचा वध केला आहे त्यामुळे स्वतःला संपवून मी माझ्या प्रतिज्ञेचें पालन करतों. श्रीकृष्णानी त्याला मूर्खात काढून असें सांगितलें की गुरुवध हें एक भयंकर पातक असेल तर आत्महत्या त्याहूनही अधिक भयानक पाप आहे. पर्यायाने ज्याप्रमाणे तूं आपल्या एका प्रतिज्ञेचें पालन केलेंस त्याचप्रमाणे दुसऱ्याही प्रतिज्ञेचें तुला पर्यायाने पालन करतां येईल. स्वतःची स्तुति हा स्वतःचा वध आहे. तूं आता आपल्या पराक्रमाचें स्वतःच्याच तोंडाने वर्णन कर म्हणजे तुझा वध झालाच. अर्जुनाने याही पर्यायाचा स्वीकार केला. केवढें विलक्षण आत्मसमर्पण हें! तात्पर्य, अंगीं प्रचंड सामर्थ्य, सर्व प्रकारची योग्यता, त्रैलोक्याचे दिक्कोन गर्जवून टाकणारी कीर्ति, देवेंद्राच्या आसनाला भिडणारी यशोपताका, प्रखर स्वाभिमान व कर्तृत्वाची प्रचंड ऊर्मि असतांना देखील मनोवृत्तीशीं अपूर्व द्वंद्व करून अर्जुनाने योग्य नेतृत्व मिळतांच त्याच्या इच्छाशक्तीत धर्माधर्म, कर्माकर्म, भावाभाव, सुकृतदुष्कृत इत्यादिकांसहित जें विलक्षण आत्मसमर्पण केलें त्यामुळे तर तो अधिकच श्रेष्ठ वाटतो. पाण्डव हे तर श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्याचें साधनयंत्र आहेतच; पण अर्जुन हा त्यांतील सर्वांत महत्त्वाचा भाग होय. नरनारायणांच्या जोडींतील नराचें स्वरूप हें असें आहे.

नकुल व सहदेव

युधिष्ठिर, भीम व अर्जुन ह्या एकाहून एक श्रेष्ठ पुरुषांच्या दीप्तींत नकुल-सहदेवांचें तेज पार लोपून गेलें आहे. त्यांच्या अंगीं कर्तृत्व असलें तरी तें भीमार्जुनांइतकें देदीप्यमान नाही किंवा वेगळेपणाने उमटून दिसण्यासारखें स्वतंत्र असें कोणतेंही कार्य त्यांच्याकडून घडलेलें नाही. नाही म्हणावयास सहदेवाने युद्धांत शकुनीला मारलें आहे. पण शकुनि हा इतका क्षुद्र योद्धा आहे की त्याचें

तसें कांही महत्त्व नाही. नकुल हा सर्व पाण्डवांत अत्यंत सुंदर होता. त्याच्यावर कुंतीचें अतोनात प्रेम असे. सौंदर्याचा त्याला अभिमानही असे. पाण्डव आपलें शेवटचें प्रस्थान करीत असतां नकुल ज्या वेळीं गळून पडला त्या वेळीं 'त्याच्या पतनाचें कारण काय?' म्हणून भीमसेनाने विचारले असतां युधिष्ठिर म्हणतात :–

रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ॥ १६

— महाभारत, महाप्रस्थानिक पर्व अ. २

'माझ्यासारखा रूपवान् कुणीही नाही असा याला मोठा गर्व असल्यामुळे याचें पतन झालें.' सामान्यत: तो स्वभावाचा शांत आहे व आपले ज्येष्ठ बन्धु करतील तें विचारपूर्वकच करतील अशी त्याची भावना असल्यामुळे स्वत:च्या कुठल्याही मतांच्या बाबतींत तो आग्रही नाही. त्याची ही विशिष्ट मनोवृत्ति उद्योगपर्वात श्रीकृष्णांना शिष्टाईसाठी निरोप देत असतां त्याने केलेल्या भाषणात व्यक्त होते. तो श्रीकृष्णांना म्हणतो:—

सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्या: पुरुषोत्तम ॥ ४॥
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मत भवति केशव ।
प्राप्तकाल मनुष्येण क्षमं कार्यमरिन्दम ॥ ५ ॥
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्तते ॥ ८॥
इमान् हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रान् रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह क: पुमान् ॥ १०
स भवान् कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम्।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनन: ।

— महाभारत, उद्योगपर्व अ. ८०

'हे श्रीकृष्णा, सर्वांचेंच म्हणणें आपण ऐकलें आहे. आपल्याला स्वत:लाही स्वतंत्र मत आहे. जें आपणांस काळाच्या दृष्टीने योग्य वाटेल तें करावें. त्या त्या प्रत्येक प्रसंगीं काळ व प्रकरण यांच्या अनुरोधानेच मनुष्याची मतें बदलतात अथवा स्थिरही राहतात.

आता आमचेंच पहा. नुकतेंच आम्ही वनवासांत असतां राज्याविषयीं आम्हाला जितकी आस्था वाटत नव्हती तितकी ती आतां वाटूं लागली आहे. शस्त्रें हातांत घेऊन सिद्ध असलेल्या या अचिंत्य सामर्थ्यशाली पुरुषांना आमच्या बाजूने रणांत उभे ठाकलेले पाहतांच कुणाच्या अंतःकरणाचा थरकांप उडणार नाही ! आपण कौरवांच्या सभेंत दुर्योधनाचे अंतःकरण व्यथित होणार नाही अशाच पद्धतीने आपल्या बोलण्याचा प्रारंभ करावा. त्याने साम दुरावतो असें वाटलें तर मग खुशाल कठोर बोलावें.' नकुल हा कोणत्याही प्रश्नाचा स्वतंत्रपणे विचार करणारा होता असें दिसतें, तर सहदेव हा उतावळ्या स्वभावाचा असून आपल्याला कांहीतरी विशेष समजतें अशी त्याची भावना आहे. महाप्रस्थानिक पर्वात त्याचे दोष सांगतांना युधिष्ठिर म्हणतात : 'आपल्याइतका शहाणा दुसरा कुणीच नाही असें याला वाटत असल्यामुळे याचें पतन झालें आहे.' सहदेव हा उतावळ्या स्वभावाचा असून त्याला पोंच नाही. सभापर्वात श्रीकृष्णांच्या अग्रपूजेच्या वेळीं त्याने केलेलें भाषण औद्धत्याचेंच निदर्शक आहे. पण त्याहीपेक्षा श्रीकृष्णांना शिष्टाईच्या वेळीं निरोप देतांना त्याने जें भाषण केलें आहे तें त्याच्या उतावळेपणाचें पूर्ण निदर्शक आहे. तो म्हणतो :—

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एषः सनातनः ।
यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४

— महाभारत, उद्योग पर्व अ. ८१

'युधिष्ठिरांनी जें सांगितलें तें धर्मदृष्ट्या बरोबर आहे. पण आपण मात्र कौरवांच्या राजसभेंत जाऊन ज्यामुळे युद्धच निश्चित होईल असें करावें. कौरव पांडवांशी संधि करूं इच्छितील तरीही

२६. उपसंहार

माझ्या पहिल्या दोन व्याख्यानांत महाभारत हा सांस्कृतिक ज्ञानकोश होय असें मीं म्हटलें आहे. बहिरंग परीक्षण व अंतरंग परीक्षण असे ग्रंथपरीक्षणाचे दोन प्रकार आहेत. पैकी बहिरंग परीक्षणाचा व्याप मोठा असून प्रत्यक्ष जीवन उजळण्यासाठी त्यांतून हातीं कांहीच लागत नाही. शिवाय बहिरंग परीक्षणाचे वाद कधीच थंपण्यासारखे नसतात. महाराष्ट्रांतील व महाराष्ट्राबाहेरील विद्वान् मंडळींत महाभारताच्या बहिरंग परीक्षणांचे वाद आजही चालू आहेत. माझ्या कालाच्या मर्यादेंत कालनिर्णय, कर्त्याचा निर्णय, संस्करणें इत्यादि दृष्टींचा ऊहापोह करणें शक्य नव्हतें. म्हणून बहिरंग परीक्षणापेक्षा अधिक महत्त्वाच्या अशा अंतरंग परीक्षणाचीच मी कास धरली. मला ग्रंथांतील प्रतिपाद्याची ओळख करून द्यावयाची होती, व त्यांतील सौंदर्य, मांगल्य व शुचिता यांच्या परिचयांत माझे व आपले असे दोघांचेही क्षण जावे असें वाटत होतें. म्हणून बहिरंग परीक्षणाच्या तुपाकंडनाऐवजी अंतरंगाकडेच मी माझी दृष्टि वळविली.

महाभारताच्या अंतरंग परीक्षणाचे विविध प्रकार आहेत. अनेक दृष्टींनी महाभारतीय विषयावर ग्रंथनिष्पत्ति होऊं शकते. मंत्रशास्त्र, तत्त्वज्ञान, काव्यविषयक दृष्टि, उपकथानकें, तत्कालीन युद्धशास्त्र, शस्त्रास्त्रांची अवस्था यांपैकी प्रत्येक विषयावर एक मोठा ग्रंथ निर्माण होऊं शकतो. माझ्या कालमर्यादेत कोणता तरी एक दृष्टिकोन पूर्णपणें मांडला जाणे अवश्य होतें. मी महाभारताकडे सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनांतून पाहिलें. महाभारताच्या संघर्षाची लोक जी उपपत्ति बसवितात व विशेषतः मानवी जीवनमूल्यें उखडून टाकावयास प्रवृत्त झालेले कम्युनिस्ट त्यांचें जें स्वरूप मांडतात तें सर्वथैव चुकीचें आहे. पण त्यासाठी महाभारतांतील

व्याख्यान २६ वें, दिनांक २३ एप्रिल १९५१.

संघर्षाचें खरें स्वरूप काय आहे हें समजणें आवश्यक आहे. मी माझ्या व्याख्यानमालेंत महाभारतांतील संघर्षाचें तें स्वरूपच सविस्तर मांडून दाखविलें आहे. भारतवर्षाचा इतिहास कसा उलगडावा हें यांतून दिग्दर्शित झालें आहे.

माझें प्रतिपादन अपूर्ण राहिले आहे याची मला पूर्ण जाणीव आहे. पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांना धर्मसंस्थापनेच्या कार्यास कां प्रवृत्त व्हावें लागलें व आपल्या या कार्यासाठी त्यांनी कोणतें साधन वापरले एवढयाच गोष्टीचें पंचवीस व्याख्यानांत मी दिग्दर्शन केलें आहे. श्रीकृष्णांनी तें कार्य कसें पूर्णावस्थेस नेलें व त्यांनी धर्माची प्रतिष्ठापना केली म्हणजे काय केले याचें मी या व्याख्यानांत प्रतिपादन केलेलें नाही. थोडक्यांत या उपसंहारांत मी त्याचा आढावा घेणार आहे. पण मी पत्करलेलें दायित्व तेवढयाने संपणारें नाही याची मला पूर्ण जाणीव आहे. प्रस्तुत व्याख्यानमाला मध्येच तुटल्यासारखी वाटू नये म्हणून मी येथे संक्षिप्त समालोचन करणार आहें. एक प्रकारे पुढच्या व्याख्यानमालेची ही नांदीच होय असें म्हटलें तरी चालेल. माझा विषय पूर्ण करावयास 'भगवान् श्रीकृष्ण' या विषयावर मला आणखी इतकीच व्याख्यानें द्यावी लागतील. समीपवर्ती भविष्यकाळात हें घडून आले तर माझें हें प्रतिपादन पूर्ण होईल. अशी एक दुसरी व्याख्यानमाला 'श्रीकृष्ण चरित्रा'वर देऊन मी माझें प्रतिपादन पूर्ण करीन एवढेच येथे आश्वासन देऊन मी आतांपर्यंत झालेल्या व पुढे होणाऱ्या विषयाचें थोडक्यांत समालोचन करणार आहें

श्रीमन्महाभारत हा आर्यांच्या जीवनशास्त्रावरील महान् ग्रंथ असून त्यांत भारतीय जीवनाच्या परमोच्चतेचें, अधःपतनाचें व पुन्हा परिस्थितीवर मात करून घडून आलेल्या पुनरुत्थानाचें महर्षि व्यासांनी आपल्या दिव्य प्रतिभेने दर्शन घडविलेलें आहे. महाभारताचा इतिहास हा नरनारायणाच्या विजयाचा इतिहास असून त्यांतील अधिनायक भगवान् श्रीकृष्ण हे पूर्णावतार आहेत. धर्माची संस्थापना, अधर्माचें विध्वंसन व साधूंचें परित्राण असें या

पूर्णावताराच्या कार्याचें त्रिविध स्वरूप आहे. ज्या ज्या वेळीं अधर्माचें उत्थान व धर्माची ग्लानि होते त्या त्या वेळीं श्रीकृष्णांसारख्या ईश्वरी शक्तीचा या जगांत संभव होतो. महाभारतकाळी असें धर्माचें अधःपतन झालें होतें. पण पतन कळावयास त्याचें शुद्ध स्वरूप समजणें अवश्य आहे. महर्षि व्यासांच्या सूक्ष्मदर्शी प्रतिभेचा खरा विशेष हा आहे की, त्यांनी धर्म व अथवा भारतीयांच्या व्यक्ति व समष्टिविषयक विकसनाचें परिपूर्ण स्वरूप महाभारतांत दाखवून त्याचें अधःपतन कसें झालें होतें हेंही दिग्दर्शित केलें आहे. महाभारताच्या शांतिपर्वांतही तें पूर्णपणें दिग्दर्शित केलें आहे. भीष्मांच्या तोंडून आर्यसमाजाच्या व्यक्तिविषयक व समाजविषयक विकसनाच्या अंतिमाचें महर्षींनी केलेलें दिग्दर्शन मी आपणांसमोर इतके दिवस मांडलें आहे.

राज्यसंस्था नियंत्रित पाहिजे

कोणत्याही समाजाच्या विकसनाला अथवा अधःपतनाला राज्यसंस्थाच उत्तरदायी असते असा महाभारताचा सिद्धान्त आहे.

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूत् राजा कालस्य कारणम् ।।७९
— महाभारत, शांतिपर्व अ. ६९

असें महाभारताचें म्हणणें आहे. राज्यसंस्था ही मानवसमाजांतील सर्व संस्थांचा आधार असून सर्व आश्रमांत गृहस्थाश्रम जसा श्रेष्ठ तशीच राज्यसंस्था सर्व संस्थांत श्रेष्ठ होय. समाजाचें धारण, पोषण व विकसन तिच्यावरच अवलंबून असतें. भारतीयांची राज्यसंस्था स्वतंत्र नसून ती नियंत्रित आहे. महाभारताने तिची चार नियंत्रणें सांगितलेलीं आहेत. त्यांपैकी पहिलें महत्त्वाचें नियंत्रण पौरजानपदांचें होय. पौर व नागर यांच्या स्वतंत्र समिति अथवा प्रतिनिधिमंडळे असून त्यांच्या संमतीविना राजाला कांहींही करतां येत नसे. प्रधानमंत्री अथवा युवराजाची नियुक्ति देखील प्रजांच्या या प्रतिनिधिमंडळांच्या संमतीनेच झाली पाहिजे, असा शांतिपर्वाच्या 'राजधर्म' प्रकरणांत कटाक्ष असून मंत्रिमंडळाने ठरविलेले

निर्णय अंतिम मान्यतेसाठी पौरजानपदांकडे पाठविले जात. पौरजानपदांकडे पुढील अधिकार असत : (१) पौरजानपद राज्याला वारस सुचवूं शकत. (२) असलेल्या वारस ते नाकारूं शकत; व त्याच्या जागीं दुसरा बसवूं शकत. (३) कर ठरलेले होते पण विशिष्ट आपत्तीच्या प्रसंगीं राजाला ते वाढवावयाचे असल्यास पौरजानपदांची संमति घेऊन अनुनयपूर्वकच ते वाढवितां येत. राज्ययंत्रावें दुसरें मोठें नियंत्रण तपस्वी ब्राह्मणांचें असे. तिसरें नियंत्रण मंत्रिसंचें व चवथें सर्वश्रेष्ठ नियंत्रण राजांचाही राजा असलेल्या धर्माचें असे. कर्तव्यविन्मुख राजाला दंड करावा असें महाभारताचें मत आहे. अशा नियंत्रित अवस्थेत असणारें राज्यतंत्र समाजाच्या केवळ धारण-विकासासाठीच असल्यामुळे त्याचें स्वरूप जोंवर शुद्ध राहील तोंवरच समाज राहूं शकेल. राज्यसंस्थेचें हें स्वरूप कलंकित करणाऱ्या, स्वार्थी ठरलेल्या व केवळ स्वतःच्या लहरीनुसार राज्य करणाऱ्या सुलतानाला राज्यावर बसण्याचा अधिकार तर नाहीच, पण जिवंत राहण्याचा देखील अधिकार नाही असें महाभारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. अनुशासन पर्वाच्या ६१ व्या अध्यायांत धर्मद्रोह करणाऱ्या, पापी सचिवसखा असलेल्या अनीतिमान् राजाला ठार मारावें असें सांगितले असून पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणें प्रजांनी तें राज्ययंत्र मोडून टाकावें, अगदीं संघटितरीत्या मोडून टाकावें असा स्पष्ट निर्देश आहे

अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमनायकम् ।
तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः सनह्य निर्घृणम् ॥ ३२
अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।
स संहत्य निहन्तव्य श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ ३३

—महाभारत, अनुशासन पर्व अ. ६१

सारांश, भारतीयांचें राज्यच काय पण साम्राज्य देखील लोकांनी निवडलेले असे असें महाभारताच्या आदिपर्वांत म्हटले आहे. महाभारतकाली हें राज्यतंत्र पूर्णपणें अधःपतित झालें असून त्याचीं सर्व नियंत्रणें गळून पडून तें अनियंत्रित, अधार्मिक, अनीतिमान् व स्वार्थी झाले होतें.

व्यक्तिचित्रांतून दिसणारें अधःपतन

या अधःपतनाचें चित्र महर्षि व्यासांनी महाभारतांतील व्यक्तिचित्रांच्या रूपाने चित्रित केलें आहे. सर्वांचें मूळ जी तपस्वी संस्था तिचें अधःपतन द्रोणांच्या रूपाने महाभारतांत दृष्टोत्पत्तीस येतें. वसिष्ठांची व परशुरामांची तेजस्विता लुप्त होऊन सतीच्या वस्त्रहरणप्रसंगी लाचारीने मौन स्वीकारून ब्राह्मण्याला अधम राज्यसत्तेच्या संरक्षणाची ढाल व्हावें लागलें; इतकेंच नव्हे तर झोपलेल्या लोकांची कत्तल करण्यांत ते पुरुषार्थ मानूं लागले. अर्थात् त्यांची नियंत्रक शक्ति संपली. सम्राट् जरासंधाच्या रूपाने धर्माऐवजी पाशवी सामर्थ्य हेंच साम्राज्याचे प्रेरक ठरलें असें दाखविलेलें असून धृतराष्ट्र व दुर्योधनाच्या रूपाने महर्षि व्यासांनी राज्यसंस्था अधर्मपणाच्या अंतिम टोकावर येऊन कुलस्त्रियांच्या अब्रूची देखील तिला कशी चाड राहिली नव्हती हें स्पष्ट केलें आहे. कर्ण, शकुनि व दुःशासन यांच्या रूपाने अमात्यसंस्था कशी पापिष्ठ झाली होती हें महर्षीनी दाखविलें असून महत्त्वाकांक्षी पुरुष आत्मकेन्द्रित व अहंकारी बनला म्हणजे त्याच्या सद्गुणांची माती होऊन त्याचें पतन कसें होतें व तो मानवतेचा भयानक संहारक व राष्ट्राचा विध्वंसक कसा ठरतो हें महारथी कर्णाच्या रूपाने महर्षीनी सुस्पष्ट दाखविलें आहे. राजर्षि भीष्मांच्या रूपाने भव्य जीवन देखील समष्टिनिष्ठेऐवजी व्यक्तिगत ध्येयनिष्ठेने व्यापलें असलें तर तें दुराचाऱ्यांचें शेवटी संरक्षक बनून कसें निर्माल्यवत् होऊन जातें हें महर्षीनी दाखविलें असून भीष्म, विदुर व गांधारी यांच्या रूपाने सचिवसंस्था कशी दुर्बल झाली होती हें महर्षींनी स्पष्ट केलें आहे. आत्यंतिक धर्मश्रद्धेतून धर्माच्या हेतूऐवजी त्याच्या अंगावर अधिक जोर दिला तर कसें कार्पण्य उत्पन्न होतें, हें महर्षीनी युधिष्ठिरांच्या रूपाने दिग्दर्शित केलें असून कार्पण्याच्या नियंत्रणामुळे प्रचंड सामर्थ्य व महनीय पौरुष, साधीं नीतिमूल्यें संरक्षण करावयाच्या बाबतींत देखील कसें दुर्बल होऊन जातें हें भीम व अर्जुनाच्या व्यक्तिचित्राच्या रूपाने महर्षीनी दाखविलें आहे. सभापर्वांतील द्रौपदीच्या

वस्त्रहरणाचा प्रसंग हेंद्रियाचें उत्कृष्ट निदर्शन होय. तेजस्विनी द्रौपदी व राजमाता कुंती ह्या धर्मकार्पण्याचेच बलिदान म्हणतां येतील. तात्पर्य, महाभारतकाळीं राज्यसंस्था भ्रष्ट, सचिवसंस्था पापी, धर्म दुर्बळ, व तेजस्वी नि तत्त्वज्ञानी पुरुष अकर्मण्य किंवा निरुपयोगी झाले होते.

बलवान् म्हणेल तो धर्म व सत्ताधारी म्हणेल ती नीति अशी परिस्थिति उत्पन्न होऊन धर्म व तत्वज्ञान यांनी सामर्थ्याला नियंत्रित करण्याऐवजी सामर्थ्यच त्यांना नियंत्रित करूं लागलें. अधर्माचें अभ्युत्थान तें हेंच होय. हे संकट बाह्य आक्रमणाचें नसून अभ्यंतर आक्रमणाचें होतें. बाह्य आक्रमण शस्त्रांनी परतवितां येतें व त्यासाठी मनाची सिद्धता होणे सुलभ आहे. अभ्यंतर आक्रमण स्वकीयांचें असतें. तें नष्ट करावयास सर्व मानवी कोमल भावनांवर विजय मिळवून अंतःकरण वज्राप्रमाणें कठीण व समष्टि-जीवनाच्या आत्यंतिक कल्याणाशी पूर्णपणें एकरूप करावें लागतें. अपूर्ण मानवी जीवनाच्या मर्यादेत ही गोष्ट बसू शकत नसल्यामुळें पूर्णावताराशिवाय हें कार्य कोण करूं शकणार ?

पूर्णावतार श्रीकृष्ण व त्यांचें कार्य

भगवान् श्रीकृष्ण सर्व प्रकारच्या मानवी अपूर्णतेच्या इतके वर आहेत की, पूर्णता व श्रीकृष्ण हे शब्द जणूं काय एकमेकांचे पर्यायवाचक आहेत. श्रीमद्भगवद्गीतेत सांगितलेल्या स्थितप्रज्ञाच्या महान् कर्मयोगाचें प्रात्यक्षिक म्हणजे गीतेच्या जनकाचा स्वतःचाच जीवनपट होय. आपल्या जीवनाचा हेतु सांगतांना भगवान् स्वतःच म्हणतात:

धर्माच्या संरक्षणासाठीं व संस्थापनेसाठीं त्या त्या वेषांनी व रूपांनी मी त्रैलोक्यांत जेथे आवश्यक असेल तेथे जन्म घेऊन प्रत्येक युगायुगांत परिवर्तनाच्या क्षणीं धर्ममर्यादेची स्थापना करतों. प्राणिमात्रांच्या कल्याणावांचून माझ्या जन्माचा दुसरा हेतु नाही. जे धर्माचा लोप करणारे असतील ते मला वध्य आहेत. धर्माच्या स्थापनेसाठी मी ही प्रतिज्ञा केली आहे. ज्ञान, सत्य, विकारांवर

विजय मिळविणें, पावित्र्य, कर्तव्यनिष्ठा, अकार्याविषयीं घृणा, मनाचें वैभव, धैर्य व क्षमा ज्या ठिकाणीं नांदते तेथेच मी रमतों. ही प्रतिज्ञा मानवी हृदयांतील स्वपरभावाना पूर्णपणें पराभूत करणारी आहे. भगवान् श्रीकृष्णांना अधर्माचें अभ्युत्थान करणाऱ्या स्वकीयांनाच कंठस्नान घालावें लागलें आहे. आर्यधर्माचें कार्पण्य नष्ट करून धर्मनिष्ठ व्यक्तीच्या अंतःकरणांत धर्माची तेजस्वी ज्योत पाजळण्यासाठी त्यांनी गीताधर्माचा उपदेश केला. गीतेचें तत्त्वज्ञान इतकें परिपूर्ण आहे की कोणत्याही नव्या सामाजिक रचनेच्या पुरस्कर्त्याला त्याच्या आश्रयावांचून आपल्या विचारांची शास्त्रशुद्ध बैठक निर्माणच करतां येणार नाही. व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनाचीं भारतीय मूल्यें व त्यांना असलेला अनुभवसिद्ध तत्त्वज्ञानाचा शाश्वत पाया गीताग्रंथाने दिग्दर्शित केला आहे. पण नुसतें तत्त्वज्ञान सांगून जगांतल्या मदांध सत्ता वळत नसतात. धर्माची प्रतिष्ठापना मानवतेस स्थिर स्वरूपांत करावयाची असली तर प्रथम राज्यसंस्थेचें शुद्धीकरण अत्यंत आवश्यक ठरतें. भगवान् श्रीकृष्णांना राज्यसंस्थेच्या शुद्धीकरणासाठी प्रथम स्वतःच्या घरापासूनच प्रारंभ करावा लागला. त्यांचा मामा कंस याने परकीय मगधांच्या साम्राज्यसत्तेशीं संबंध जोडून यादवांचें गणराज्य पार भंगून टाकलें व पाशवी सामर्थ्यावर अधिष्ठित अशी आपली एकतंत्री सत्ता स्थापन केली. भगवान् श्रीकृष्णांनी भरसभेत त्याचा वध करून सत्तेचीं सूत्रें स्वतःच्या हातीं न घेतां त्या गणराज्याची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली. प्रजा राजाचा वध करूं शकते व नेता सत्तासूत्रापासून अलिप्त राहूं शकतो ही गोष्ट तत्कालीन साम्राज्यसत्तांना व राज्यसत्तांना अभिनव होती. त्यामुळे जरासंधाच्या नेतृत्वाखाली एकत्रित झालेल्या सर्व अनियंत्रित राज्यसंस्थांचें व राज्यसंघांचें श्रीकृष्णांशीं दारुण वैर उत्पन्न झालें. भगवान् श्रीकृष्णांनी या बहुसंख्य नृशंसांचें आव्हान पत्करलें व आपद्धर्माच्या अवलंबावांचून शाश्वत धर्माचें संरक्षण अशक्य आहे हें ओळखून 'शठं शाठ्यं समाचरेत्' व 'निकृत्याभिचरन् वध्यः' या नीतीचा पुरस्कार करून या दुष्टांचा अंत घडवून आणला. जरासंध हें सर्व सत्तांचें केंद्र असल्यामुळे

भीमाकरवी त्यांनी द्वंद्वयुद्धांत त्यास ठार करून राजांचा संघ फोडला. नंतर एकेका सत्तेला गांठून अवश्य होतें त्याला ठार मारलें व उरलेल्यांना स्वतःच उत्पन्न केलेल्या पांडवांच्या नव्या धर्मसाम्राज्याच्या पूर्ण नियंत्रणाखाली आणलें. या नव्या धर्ममय राज्यतंत्राच्या विरोधकांच्या अंतःकरणांत धाक उत्पन्न करण्यासाठी चेदिराज शिशुपालाचा त्यांनी भरसभेंत वध केला. पाण्डव परिपूर्ण नाहीत हें त्यांना माहीत होतें. पण त्यांच्या संघटित नेतृत्वाची (Collective leadership) वस्तुस्थिति त्याना मान्य झाली. पाण्डवांचा नेता युधिष्ठिर धर्माचें नियंत्रण स्वभावतःच मानणारा असून भीमार्जुनांच्या प्रचंड शक्ति त्याच्या नेतृत्वाखाली असल्यामुळे त्या उन्मादी व उन्मार्गगामी नव्हत्या. म्हणून श्रीकृष्णांनी धर्मसंस्थापनेचें साधनयंत्र या नात्याने पाण्डवांचा उपयोग करून घेतला. यादवांचें गणराज्य व पाण्डवांचें संघटित नेतृत्व ही भगवान् श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्यातील दोन अत्यंत महत्त्वाचीं साधनें होतीं. उत्तरायुष्यात श्रीकृष्णाना असें आढळून आले कीं, त्यांपैकी यादवांची सत्ता अखंड मिळालेल्या विजयामुळे व आक्रमणाचें भय पूर्णपणें नष्ट झाल्यामुळे मदांध व अहंकारी झालेली असून आपलें नियंत्रण निघून गेल्यानंतर जरासंध व कौरव यांच्याचप्रमाणे ती सत्ताही शाश्वत धर्ममूल्यांची भक्षक बनल्यावांचून राहणार नाही. मर्यादापुरुषोत्तम रामचंद्र गेल्यावर वानरांच्या धर्मरक्षक सामर्थ्याचें धर्मभक्षक आक्रमकांत रूपांतर झाल्याचें त्यानी स्वतःच अनुभविलें होतें. त्याच्यासमोर मोठाच पेच उत्पन्न झाला व तेथेच त्यांचे देवत्व खरें पणाला लागले, कारण येथे प्रश्न जरासंधदुर्योधनादि लांबच्या लोकांचा नसून प्रद्युम्न, सांब यांच्यासारख्या स्वतःच्या मुलाबाळांचाच होता, पण भगवान् श्रीकृष्णांचें खड्ग व चक्र शाल्व–शिशुपालांच्या बाबतीत जितके प्रभावी ठरलें तितकेंच ते स्वतःच्या मुलांच्या बाबतीत देखील प्रभावी ठरल्यावांचून राहिले नाही. धर्मसत्तेचें अधिराज्य जे मानतील ते आपले व तद्विरुद्ध सारे उन्मार्गवर्ती, ते आपल्या शस्त्राचें लक्ष्य होत ही त्यांची धारणा स्वतःच्या मुलाबाळांच्या बाबतीत देखील तितकीच उग्र राहिली. आपणच

उत्पन्न केलेली यादवसत्ता त्यांनी नामशेष करून टाकली- श्रीकृष्णांच्या चरित्राची खरी भव्यता त्यांच्या या महनीय त्यागांत आहे. जगाच्या इतिहासांत असें महनीय विभूतिमत्त्व मागे कधीं झालें नाही व त्यानंतरही आजवर दृष्टोत्पत्तीस आलें नाहीं. महाभारताच्या व भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनकार्याचा एकच महान् संदेश आहे व तो म्हणजे शाश्वत कल्याणमार्गाच्या पथिकाला अंतीं यश निश्चित ठेवलें आहे. व्यक्तित्व व अस्मिता पूर्णपणें मानवतेशीं एकरूप केल्यावांचून जगत्कल्याणाचा विचार कोणीही करूं शकत नाही व त्यावांचून उत्पन्न झालेल्या योजना व नियोजनें मानवतेच्या विध्वंसक ठरल्यावांचून राहणार नाहीत. आजही आपण हेंच अनुभवीत आहोंत. जग विनाशाच्या गर्तेकडे ओढलें जात आहे. जड भौतिक वाद व त्यांतून निर्माण झालेल्या समाजसत्तावादासारख्या व साम्यवादासारख्या अनेक योजना संहाराच्या भस्मासुरांत परिणत होत आहेत, याचें खरें कारण हेंच होय. पण भारतीय संस्कृतीच्या विकसनांत अस्मिता व तिचें क्षेत्र वाढविण्याचीं साधनें यांचा विचारही नाही. श्रीकृष्णांनी गीतातत्त्वज्ञानाच्या ज्ञानाने तो मार्ग दाखविला आहे. चैतन्यवादी विश्वात्मधारणेच्या भारतीय राष्ट्राने जगाचें वैषम्य ओळखून समर्थ, संघटित व शत्रूच्या अंतःकरणात धाक उत्पन्न होईल इतकें पराक्रमी झालें पाहिजे, हाच माझ्या मतें महाभारताचा सन्देश आहे.

एक आक्षेप

श्रीकृष्णांच्या चरित्राचा व विशेषतः त्यांनी घडवून आणलेल्या संहाराचा विचार करतांना नेहमीच एक आक्षेप घेतला जातो. तो असा की, महाभारतीय युद्धांत जो भयानक संहार घडून आला त्यामुळे कर्त्या पुरुषांची एक सबंध पिढीच्या पिढी कापली जाऊन राष्ट्राला दुबळेपण आलें व अलेक्झांडर दि ग्रेटची स्वारी भारतवर्षावर झाली त्या वेळीं त्याला अडथळा करावयास कोणीच उरलें नाही. पण हें साफ खोटें आहे. श्रीकृष्णांचा काळ व अलेक्झांडरच्या स्वारीचा काळ यांतील कित्येक शतकांचें अंतर लक्षांत घेतलें तर

हा आक्षेप निर्मूल ठरतो. श्रीकृष्णांनी धर्माचें जें पुनरुज्जीवन केलें त्याच्या परिणामाचें अलंकारिक वर्णन राजा परीक्षिताच्या कलिविजयाच्या व कलीला हद्दपार करण्याच्या कथेच्या रूपानें भागवत पुराणांत केलेलें आहे. राजा परीक्षितापासून तर नवनंदांपर्यंत भारतीय राजवंश जे अखंड चाललेले आढळून येतात ते काय सिद्ध करतात? हेंच की, भारतीय राष्ट्रांतील राज्ययंत्रें या युद्धानें मोडलेली नव्हती. ती मोडणार कशी? कारण की त्यांच्या वारसांना पाण्डवांनी मुळीच नष्ट केलेलें नसून त्यांनाच राज्यावर बसवून त्यांनी श्रीरामचंद्राच्या आदर्श राज्यपद्धतीचेंच श्रीकृष्णांच्या नेतृत्वाखाली पुनरुज्जीवन केलें होतें. अलेक्झांडरच्या काळीं भारतीय राज्ययंत्र दुबळें झालें होतें ही कल्पनाही अत्यंत चुकीची आहे. जर भारतीय राज्ययंत्र अलेक्झांडरच्या काळीं खरोखरीच दुबळें झालें असतें तर अलेक्झांडरनें हिंदुस्थान सोडून मायदेशीं प्रयाण केलें नसतें. त्याच्या प्रयाणाचें कारण त्याच्या सैनिकांनी देश सोडून फार दिवस झाले असल्यामुळे स्वदेशीं जाण्यासाठीं आग्रह धरला होता हें सांगण्यांत येतें. पण तें खरें नसून भारतीय गणराज्याच्या सैनिकांकडून या ग्रीक सैनिकांची जी दारुण ससेहोलपट चालली होती, त्यामुळे त्यांचा धीर खचला होता हे आहे. डॉ. जयस्वाल यांनी आपल्या 'हिंदु पॉलिटी' या ग्रंथांत या विषयावर अतिशय उत्कृष्ट प्रकाश टाकलेला आहे. स्वतः ग्रीक लेखकानींच हल्लीच्या लाहोर नि अमृतसर यांच्या परिसरांत वस्ती करून राहिलेल्या कठगण संघासंबंधानें जें लिहिलेलें आहे तें हा गैरसमज नाहींसा करण्यास पुरेसें आहे. कठगणांतील लोक धैर्याबद्दल अत्यंत विख्यात असून ते युद्धकलेंत अत्यंत निष्णात आहेत असें त्यांनी म्हटलें असून आंभी व पौरस या दोन राजांचा पराभव शिकंदरापूर्वी त्यांनी दोनदा तरी केलेला होता. भारतांत उल्लेखिलेल्या व्यूहरचनेची या लोकांना चांगलीच माहिती असून शिकंदराशी त्यांनी शकट व्यूहानें आपल्या सैन्याची रचना करून युद्ध केलें होतें. ग्रीक लोकांचा विजयाचा उन्माद या शकट व्यूहानें इतका जिरवला की शिकंदराच्या सैनिकांच्या अंतःकरणांत तेथूनच न्यूनगंड उत्पन्न झाला. या गणांतील

स्त्रिया पतिनिधनोत्तर सती जात असत, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या नैतिक कल्पना अत्यंत उच्च होत्या. त्यानंतर बिआस नदीच्या कांठीं असलेल्या योधेयगणांच्या हातून शिकंदराच्या सैन्याला इतका मार खावा लागला की तेथूनच शिकंदराच्या माघारीला सुरुवात होऊन हिंदुस्थानच्या भानगडींत न पडतां त्यानें ग्रीसकडे प्रयाण केलें. डॉ. जयस्वाल लिहितात:—

When Alexander reached the Hyphasis or Beas, he heard that beyond that river, the country was " exceedingly fertile and the inhabitants were good agriculturists, brave in war and living under an excellent system of internal government for the multitude was governed by the aristocracy, who exercised their authority with justice and moderation. (Arrian Bk. V 25). The description tallies with Kautilya's Varttasastropajivinah. They were prosperous by agriculture and kept themselves ready for war, fully depending on their own sword. It is unfortunate that the State has been left unnamed. Actual government vested in what the Greeks called an aristocracy. But their parliament consisted of five thousand representatives. The find-spot of yaudheya coins suggests that this unnamed State on the Beas was probably of the Yaudheyas. Each member of parliament supplied one elephant to the State army. These Indians according to Arrian (V. 25), had elephants in greater number and of superior size and courage. As Alexander himself put it, the Macedonians had been fighting only against small numbers, " *Now for the first time* " they had to face really large armies. And they refused to move an inch forward amongst the nations whose very name, according to Alexander, filled his soldiers with terror. There was this unnamed Republic which covered the land on the other side of the Beas. There

was also the great army of the Nandas waiting to give reception to the Macedonian, but the immediate cause of alarm was the prospect of meeting the Republic beyond the river. Alexander's army "now began to lose heart" and "they began to hold conferences" where people "positively asserted that they would follow no further." It was from the doors of the unnamed Republic that the campaign of Alexander assumed the form of retreat.

ज्या वेळीं अलेक्झांडर बिआस नदीच्या तीरावर आला त्या वेळी त्याला असें कळलें की, त्या नदीच्या पलीकडे असलेला प्रदेश अत्यंत सुपीक असून तेथील लोक उत्तम शेतकरी, धैर्यशील योद्धे, व रणपंडित असून त्यांची अंतर्गत राज्यव्यवस्था अत्यंत उत्कृष्ट आहे. तेथील राज्यतंत्र न्यायनिष्ठ व उत्कृष्ट होतें. या राज्यतंत्राचें नांव दुर्दैवानें ग्रीकांनी दिलेले नाहीं पण तें गणराज्य असून त्यांच्या संसदेमध्ये पाच हजार लोकप्रतिनिधि नांदत असत. तेथे जीं नाणीं सांपडली आहेत, त्यावरून हें अनामिक राज्य यौधेय गणसंघाचें असलें पाहिजे. संसदेचा प्रत्येक समासद राज्यतंत्राचे सैन्यांत एक हत्ती पुरवीत असे. अलेक्झांडरनें स्वतःच असें म्हटलें आहे की, आतां-पर्यंत ग्रीक सैन्याला अल्पसंख्य सैन्याशी लढण्याची संवय होती. या यौधेय गणसंघाशीं त्यांची रणांत जी गांठ पडली तीच पहिल्या प्रथम मोठ्या सैन्याशी गांठ पडली. या यौधेयांचें सामर्थ्य इतकें प्रचंड होतें की त्यांचें नांव ऐकल्याबरोबर अलेक्झांडरचें जगज्जेतें सैन्य भीतीनें थरथरां कापूं लागलें. त्यांनी रेसभर देखील पुढे जाण्याचें नाकारलें. बिआसच्या दुसऱ्या तीरावर असेच एक प्रबल गणराज्य होतें. व त्या नंतर मगधाच्या नंद साम्राज्याचा सैन्यसागर मॅसिडो-नियाच्या सैन्याचें स्वागत करण्याकरितां सिद्ध होताच. पण अलेक्झांडरच्या सैन्याचा धीर सुटण्याचें खरें कारण हें गणराज्यच होय. ग्रीक सैन्याचें धैर्य पार खचलें. तें वारंवार आपल्या सभा बोलावू लागलें व अलेक्झांडरला साथ देण्याचें त्यांनी साफ नाकारलें; या अनामिक गणराज्याशी गांठ पडल्यापासूनच

जगज्जेत्या शिकंदराच्या पलायनमोर्चाला प्रारंभ झालेला आहे. त्यानंतर क्षुद्रक गणसंघाने त्याचा चांगलाच पराभव केला. या क्षुद्रक गणसंघाची एक लक्ष फौज होती. तिच्याशीं गांठ पडतांच त्याची काय अवस्था झाली ? याचें पुढील वर्णन पहा :—

"The Macedonians lost their heart at the prospect of meeting this army."......"When the Macedonians found that they had still on hand a fresh war in which the most war-like nations in all India would be their antagonists. They were struck with an unexpected terror, and began again to upbraid the King in the language of sedition."

या सैन्याशीं गांठ पडतांच ग्रीकांचा धीर सुटला. ज्या वेळीं आधीच खच्ची झालेल्या त्यांना पुन्हा नवें युद्ध करावें लागणार असें दिसून आलें व हिंदुस्थानांतील प्रत्येक नव्या पदन्यासांत हाच भीषण प्रसंग येणार अशी त्यांची खात्री पटली तेव्हां त्यांच्या अंतःकरणांत कल्पनातीत भय उत्पन्न झालें व ते आपल्या नेत्याला दूषणें लावूं लागले. 'एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितम्' असें भगवान् पतंजलि आपल्या महाभाष्यांत या प्रसंगाचें वर्णन करतात. शेवटीं अलेक्झांडरने त्यांच्याशीं तह केला. त्यासाठीं या गणराज्याकडून शंभर प्रतिनिधि आले होते. त्यांच्या स्वागतार्थ शंभर सुवर्ण सिंहासनें सिद्ध केलीं असून त्यांच्या भोंवतालीं हिरेमाणकें जोडलेले सोनेरी पडदे सोडले होते असें वर्णन आहे. महाभारतानंतर उत्पन्न झालेल्या दुबळेपणाचा हा पुरावा आहे काय ? उलट त्यानंतर लवकरच उत्पन्न झालेल्या भारतसम्राट् चंद्रगुप्ताने ग्रीक क्षत्रपाचा इतका खरपूस समाचार घेतला की, धनकोशाबरोबरच आपलें कन्यारत्नही त्या मदांध क्षत्रपाला मौर्य चंद्रगुप्ताच्या चरणांवर समर्पण करावें लागलें. हे पुरावे हिंदु राष्ट्राच्या दुर्बलतेचे खास नाहीत. श्रीकृष्णांनी स्थापन केलेल्या धर्मचक्रांत तपस्विसत्तेचें वाढलेलें तेजही मौर्यांच्या काळापर्यंत तसेंच तळपत असलेलें दिसतें. तक्षशिलेच्या एका प्राध्यापकाला अलेक्झांडरने भेटावयास येण्याविषयी निरोप पाठविला पण त्याने येण्याचें नाकारलें. त्यावर अलेक्झांडरकडून त्याला असा निरोप गेला की, देवपुत्र अलेक्झांडर तुला बोलावीत आहे. न आल्यास

शिरच्छेद होईल. त्यावर त्याने इतकेंच उत्तर दिलें की, 'अलेक्झांडरइतका मीही देवपुत्र आहें व शिरच्छेदाचें उत्तर द्यावयास नंदराजाचें खड्ग सिद्ध आहे.' सुवर्णाच्या राशीना तुच्छ समजणारे व लावण्याकडे पाठ फिरविणारे भस्मांकित विरक्त पुरुष फक्त भारतवर्षांतच आढळल्याचें ग्रीक प्रवाशाने लिहून ठेवलें आहे. मगधांत राज्यक्रांति करून व मौर्य चंद्रगुप्ताचें साम्राज्य स्थिर करून शेवटीं हिमालयांत निघून जाणारा आर्य चाणक्य तर देदीप्यमान तपस्येचा मूर्त आदर्शच आहे. तात्पर्य श्रीकृष्णांनी उत्पन्न केलेलीं जीवनमूल्यें व राष्ट्रीय सामर्थ्य त्यांच्यानंतर दोन हजार वर्षपर्यंत टिकून होतीं. कोणत्याही तत्त्वज्ञानाला इतकें स्थैर्य व वस्तुस्थितीला इतकें जीवन प्राप्त झाल्याचें उदाहरण जगाच्या इतिहासांत तर दुसरें एखादें तरी दाखवितां येईल काय? शिवाय या संस्कृतीची पचनशक्ति इतकी जबर आहे कीं, येथे राहिलेले ग्रीक वैष्णव संप्रदायांत विलीन होऊन गेले. त्याचे स्मृतिस्तंभ अजूनही भेलसासारख्या ठिकाणी पाहावयास सापडतील. ग्रीक म्हणून त्यानें नांव निशाण देखील भारतांत मुळीच राहिलें नाही. मग राष्ट्रीय अधःपात कां झाला असेल? श्रीकृष्णाचें तत्त्वज्ञान नि कार्य आपण विसरलों म्हणून असें माझें त्याला उत्तर आहे. हें तेजस्वी तत्त्वज्ञान मारण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न गौतम बुद्धाने केला.

अधःपाताला बुद्ध जबाबदार

आपल्या क्षणभंगुरवादाच्या व शून्यवादाच्या तत्त्वज्ञानाने गौतम बुद्धाने गीतोपदिष्ट वैदिक तत्त्वज्ञानावर आघात करून जीवनाचा नैराश्यवादी दृष्टिकोन भारतीय राष्ट्राला दिला. अलीकडे इतिहासांत कालखंड ही काय चीज असते याची कल्पना नसलेले कित्येक सर्वोदयवादी विद्वान् गीतेंत ब्रह्मनिर्वाण असा शब्द असल्यामुळे गीताकारांनी वैदिक तत्त्वज्ञानांतील ब्रह्मवाद व बुद्धाचें निर्वाण यांचा समन्वय साधला असल्याचें प्रतिपादन करूं लागले आहेत! बुद्धाचें पिशाच जागविण्याचा हा प्रयत्न वेडपट आहे. निर्वाण शून्यवादी असून ब्रह्म सत् आहे. शिवाय मागाहून कित्येक शतकांनी जन्म पावलेल्या बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा गीताकारांना समन्वय घालावयास

वणें कोणत्या शास्त्रबुद्धीचें लक्षण समजावयाचें? पण आतल्या आवाजावर भिस्त ठेवणारे नेहमी सुसंगत तर्कशास्त्राच्या बाहेरच असावयाचे! असो. गौतम बुद्ध नुसतें हें तत्त्वज्ञान सांगून राहिला नाही. त्याच्या प्रसाराचा व गीतोपदिष्ट वैदिक धर्माच्या विध्वंसनाचा त्याने पद्धतशीर प्रयत्न केला. बुद्ध स्वत: गणराज्यांत जन्म पावलेला असल्यामुळे व तो राहत असे त्या परिसराभोवती सर्व गणराज्य असल्यामुळे व गणराज्यपद्धतीत तो चांगलाच रुळलेला असल्यामुळे गणराज्याच्या पद्धतीवर त्याने आपले भिक्षु व बौद्ध संघ व धर्मसंघ स्थापन केले. जातककथांतून व बौद्धवाङ्मयांतून याला हवे तितके पुरावे मिळतात. वैदिक धर्मात संसारांतून खऱ्या अर्थाने निवृत्त झालेल्यांनाच केवळ विशिष्ट ज्ञानमय जीवन व्यतीत करण्याची कामगिरी असलेल्या समाजरचनेंतील विशिष्ट वर्णालाच सांगितलेली 'संन्यास दीक्षा' त्याने समाजांतील सर्व थरांना मोकळी ठेवून कर्मयोग्याचा क्षात्रधर्म व प्रवृत्तिमार्ग समाजांतून पद्धतशीरपणें ठार मारला. संघांत भिक्षु होऊन जे येत ते वैराग्यसंपन्न मुळीच नसत. भिक्षूंबरोबरच भिक्षुणीही संघांत भरती होऊन अनाचार वाढले. कांही थोडे ज्ञाननिष्ठ नैराश्यपूर्ण निर्वाणवादी बनले तर उरलेले बहुसंख्यांक अज्ञ, आयते जगणारे, व्यक्तिसुखवादी व कमालीचे संकुचित मनोवृत्तीचे भोगवादी बनले. अहिंसा, सत्य इत्यादि अंगांवर विशेष जोर देऊन त्याने साधनांचेंच स्तोम माजविलें खरें पण लोककल्याण व तत्त्वज्ञान यांचा या साधनमार्गाशीं कांहीच संबंध नव्हता. त्याने ठिकठिकाणी धर्मसंघ स्थापन करून गणराज्याचीच पद्धत त्या संघांना लावून त्यांची एक भव्य संघटना निर्माण केली, व त्या संघटनेच्या द्वारें धर्मचक्राच्या मार्गाने एकसूत्री असें ब्रह्म व क्षात्र यांच्या विनाशाचें यंत्र उभारलें. काल्पनिक वैषम्याच्या परिभाषेने खालच्या समाजांतील पुष्कळच अनुयायी त्याने ओढले व तेथून या वैदिक तत्त्वज्ञानाचा अपकर्ष होऊन भारताच्या दुबळेपणाच्या व पारतंत्र्याच्या कालखंडास प्रारंभ झाला. श्रीशंकराचार्य, कुमारिलभट्ट यांच्यासारखे तत्त्वज्ञानी त्याचें खंडन करावयास पुढे सरसावले, पण बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा

काय ? निश्चित नाही. मानवी जीवनांतील संपूर्ण पशुत्व
करून देवजीवन उत्पन्न करण्याचें कार्य इतिहासाच्या ओघात
राष्ट्राने अनेकवार केलें व ज्याला तें इतिहाससिद्ध कर्तव्य
त्याने पुढेही करावयाचें आहे तें भारतीय राष्ट्र हें निश्चितच
मग तें राष्ट्र कोणतें ? त्याचें स्वरूप काय ? हे दिग्दर्शित
यासाठीच मी ही व्याख्यानमाला दिली. कर्तव्यासाठी कर्तव्य,
व्यासाठी चारित्र्य व नीतिमत्तेसाठी नीतिमत्तेचा अंगीकार
री निर्मम व विश्वात्म धारणेची मानवी सृष्टि हें भारतीय
जीवनाचें खरें स्वरूप आहे. असें राष्ट्रजीवन भारतांत निर्माण
न हें राष्ट्र अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न केल्यावाचून मानवतेचे आजचे
न सुटावयाचे नाहीत. भारतांत हें राष्ट्रजीवन उत्पन्न करावयाचें
सलें तर भारताच्या प्राचीन ऋषींनी दिग्दर्शित केलेल्या "दिव्य
स्कृतिक मूल्यांवर आत्यंतिक निष्ठा असलेल्या त्यांच्या संरक्षणाचा
ळंत दृढनिश्चय केलेल्या व त्यासाठी अवश्य तें सर्व दिव्य करा-
यास सिद्ध असलेल्या लोकांनी एकसंघपणाने कटिबद्ध झालें पाहिजे.
मायण-महाभारतांच्या आदर्शांतून आपल्या राष्ट्रजीवनांतून आत्म-
र्शन घेऊन तें प्रत्यक्षांत आणण्यासाठी आपण कटिबद्ध झालों
च तें ऐकण्याचा खरा उपयोग आहे. मोहवश पार्थाला स्वतःच्या
हनादाने जागृत करून त्याच्यांतून महान् कर्मयोगी निर्माण
रणारा भगवान् श्रीकृष्ण आपल्याही अंतःकरणांत स्फूर्ति उत्पन्न
रून चैतन्याने रसरसलेले कर्मयोगी, हिंदुराष्ट्र निश्चित निर्माण
रील असा माझा विश्वास आहे. मात्र त्यासाठी आपण मार्स-
ग जो श्रीकृष्णांकडे आपली दृष्टि वळविली पाहिजे. पुनरुज्जीव-
ची इच्छाच ज्या राष्ट्रांतून मरून जाते तें आपोआपच विनाशाची
ऊलवाट चालूं लागतें. इतिहासाच्या आदर्शांतून आत्मदर्शन जें
ष्ट्र घेत नाहीं त्याच्या अंत.करणांत पुनरुज्जीवनाची इच्छाही
र्माण होत नाही. रामायण-महाभारताच्या दिव्य इतिहासांतून
राष्ट्रीय आत्मदर्शन घडविण्यांत पुनरुज्जीवनाची उत्कट इच्छा
राष्ट्रांत उत्पन्न व्हावी येवढेंच माझें अभिलषित आहे.